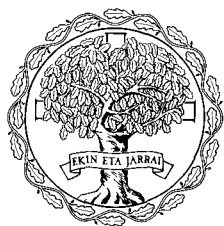


# E U S K E R A

Euskaltzaindiaren lan eta agiriak  
Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca  
Travaux et actes de l'Académie de la Langue Basque



## EUSKALTZAINDIA

REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA  
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

1992, 1  
37. liburukia (2. aldia)  
BILBO

# EUSKALTZAINDIA

Plaza Barria, 15. 48005 Bilbo

Argitarapenen-Batzordea / Comisión de Publicaciones:

Burua:	Jean Haritschelhar
Kideak:	Juan Mari Lekuona J. M. Satrustegi J. A. Arana Martija Pello Salaburu F. Luis Villasante Endrike Knörr Patxi Altuna Pierre Charriton

Eragile eta idazkaria: Ricardo Badiola Uriarte

© Euskaltzaindia

ISSN. 0210-1564

**Euskera**

ISBN. 85479

Legezko Gordailua BI-181-93

Fotokonposaketa: Rali. Particular de Costa, 12-14 - 48010 Bilbo

Elkar, E. Koop. grafikagintza. Autonomia, 71 - 48012 Bilbo

**Aldizkari** hau beste agerkariekin trukutzen da. Otoi, idatz Zuzendariari.  
Esta **Revista** admite el intercambio con otras publicaciones. Se ruega dirigirse al Director.

## AURKIBIDEA

### JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN MENDEURRENEAN Sara, 1991-XII-20/21

Jean Aniozbehere, herriko auzapeza, <i>Jean Baptiste Elizanbururen mendeurrenean</i> .....	11
Juan Mari Lekuona, <i>J. B. Elizanbururen hiltzearen mendemugako biltzarrea</i> .....	13
Manex Goihenetxe, <i>Ipar Euskal Herria XIX.mendeko azken hamarkadetan</i> .....	17
Jean Haritschelhar, <i>Leon Elissamburu guarda, pilotari, olerkari</i> ..	31
Elissamburu, <i>emazte edalea</i> .....	45
Piarres Xarritton, <i>J. B. Elissamburu eta Gratien Adema</i> .....	55
Piarres Andiazabal, <i>Nor zen Tipi Urruñarra</i> .....	65
Patxi Altuna, <i>J. B. Elizanbururen bertsogintzaz bi hitz</i> .....	77
Xabier Elozegi, <i>Jean Baptiste Elizanbururen bizitza</i> .....	83
Aurelia Arkotxa Mortalena, <i>Irudien bizia J. B. Elizanbururen nere etxean</i> .....	109
Jean Baptiste Orpustan, <i>Piarres eta Pello, edo eginbidearen eta biziaren ikaspideak</i> .....	137
Patri Urkizu, <i>Jean Baptiste Elizanbururen lau andren besta</i> .....	149
Jose Antonio Arana Martija, <i>J. B. Elizanburuk erabili zituen doinuak</i> .....	181
Jean Baptiste Orpustan, <i>Elizamburu neurtitzlari</i> .....	205
Ana Maria Toledo Lezeta, <i>Piarres Adame: Euskal kontaktaren zain epikureoa</i> .....	219
Beñat Oihartzabal, <i>Elizamburu kondatzailearen euskara</i> .....	231

Hugo Schuchardt, <i>Zur Kenntnis des Baskischen von Sara</i> . . . . .	247
Jose Antonio Arana Martija, <i>Presentación</i> . . . . .	249
Gerhard Bähr, <i>Sobre el vascuence de Sara (itzulpena)</i> . . . . .	253

## EUSKALTZAINDIAREN AGIRIAK

### Euskaltzaindiaren gomendioak eta erabakiak:

– Zenbakien deklinabideaz . . . . .	297
– Zenbakien idazkeraz . . . . .	300

<b>Euskaltzaindiaren batzar-agiriak (1992, I, II, III eta IV)</b> . . . . .	<b>305</b>
---	------------

## HERRI-LITERATURARI BURUZKO BIGARREN JARDUNALDIAK

Donostia, 1992-III-25/26/27

Jose Mari Satrustegi, <i>Herri-narratibaren eremua</i> . . . . .	323
Martin Etxeberria Zuloaga, <i>Euskal ipuin harrigarriak</i> . . . . .	339
Ana Maria Toledo Lezeta, <i>Santa Jenobeba eta done Riktrudis aurrez aurre. Herri-kontagintza dela eta</i> . . . . .	361
Juan Manuel Etxebarria Ayesta, <i>Etno-ipuin-esaundak bildu beharra</i> . . . . .	385
Maxime Chevalier, <i>Varia Fortuna del cuento tradicional en el Siglo de Oro</i> . . . . .	395
Julio Camarena Laucirica, <i>Las peculiaridades de la cuentística vasca</i> . . . . .	405
Juan Garmendia, <i>Euskal lelendak</i> . . . . .	433
Juan Mari Lekuona, <i>Gipuzkoako herri-ipuin idatziak</i> . . . . .	449
Emile Larre, <i>Iparraldeko herri-ipuin idatziak</i> . . . . .	463
Xabier Kaltzakorta, <i>Bizkaiko herri-ipuin idatziak</i> . . . . .	477
Luis Maria Larringan, <i>Ipuingintza: Komunikazioa eta praktika linguistikoa</i> . . . . .	497
Igone Etxebarria Zamalloa, <i>Herri-ipuin baten aldaerak eta azterketa</i> . . . . .	507

Bernardo Atxaga, <i>Herri-narratibagintza eta literatura</i> . . . . .	531
<b>Jardunaldion azken ondorioak</b> . . . . .	541

## BATZAR-TXOSTENAK

Frantzisko Ondarra, <i>Fr. Migelek darabiltzan zenbait hitzez</i> . . . . .	545
J.M. Satrustegi, <i>Euskaltzaindiaren laguntzailleak (1959-1963)</i> . . .	557
Patxi Altuna, <i>Ochoa de Arin-en Doctrina Christiana-ren (1713) hizkeraren laburpena</i> . . . . .	573
Luis Villasante, <i>Ameriketean euskal testu zaharrak Arantzazuko Ama Birjinari buruz</i> . . . . .	591
Patxi Zabaleta, <i>Euskara testamendu eta azken-nahietako idatzietan</i> . . . . .	603

## BERRIAK

<i>Emile Larreri omenaldia</i> . . . . .	613
<i>Teodoro Hernandorena, Mariano Izeta eta Emile Larreri omenaldia</i> . . . . .	613
<i>Carlos Santamaria "doctor honoris causa"</i> . . . . .	613
<i>Bernardo Estornes Lasa "Manuel Lekuona" sariduna</i> . . . . .	613
Patxi Altuna, <i>Nazioko literatura saria</i> . . . . .	615

## HIL BERRIAK

Endrike Knörr, <i>Barandiaran hil zaigu (1889-1991)</i> . . . . .	619
Frantzisko Ondarra, <i>Errezuko Jurgi aita (1896-1992)</i> . . . . .	623
Jose Antonio Arana Martija, <i>Aita Riezu, musikologoa</i> . . . . .	629
Maria Pilar Lasarte, <i>Gabriel Zapiain Urretavizcaya (1917-1991)</i> . .	631
Iratzeder, <i>Aita Isidro Baztarrika (1931-1992)</i> . . . . .	639



**JEAN BAPTISTE  
ELIZANBURUREN MENDEURRENA**

*Sara, 1991-XII-20/21*





## **JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN MENDEURRENEAN**

*Sara, 1991-XII-20*

*Jean Aniozbehere*

*herriko auzapeza*

Agur Jaun-Andereak, Ongi etorri Saran, Axukar-en herrian Eskuadiko herri ederenetarik batean, bi mila - ta zonbeit saratarren artean, gehienak lehen bezala oraino artzain eta laborari, olo - ola ahal bezinbat luze egon nahiak.

Aitortu behar zautzet zuen agerraldiak ohorez eta zorionez betetzen gaituela.

Hemen zarezte Elizanburu saratarren ospatzerat etorriak, baina honen bitartez Sara guzia duzue ospatzen.

Eskerrak beraz Eskaltzaindiari, eta oraino gehiago Elizanbururi, mende baten berantarekin: Saran beti astia.

Gogotik uzten zautzegu, zuen egun eta biharko lanerentzat, gure Herriko etxearen leihorra, Elizanbururen bizitegi izanaren parrean eta bistan.

Agian ahalko duzue bildu, Saran den leku ederrenean, indarrrik aski guri emateko duela ehunurte Elizanburuk eta saratarrek zuten eskuaraz mintzatzeko gogoia, gure hizkuntza ez dadin latina bezala liburuetan gorde eta gakatu, garbiki ezagun baita zer galbideetan dagoen gure mintzaira mende honen ondarrean.

Eskual zaintza da eskualdun bakotxaren kargu eta eginbidetarik lehe-  
na; beraz bada, goresmen eta errespetu zor ditugu zuei, eskualzaintzan handienak zaretelakotz.

Egonaldi eta lanaldi on bat opatzen zautzet Saran, eta euskara bizi dadila mendeetan gaindi.



## J. B. ELIZANBURUREN HILTZEAREN MENDEMUGAKO BILTZARREA

*Sara, 1991-XII-20*

*Juan Mari Lekuona*

### SARRERA HITZAK

Jakintza mailan ari garenean, badirudi alde txikiagoak daudela iparraldekoen eta hegoaldekoen artean. Baina artegintzari dagokion arloan, zehazki esanik literaturan, pentsa daiteke alde handiagoak ote dauden mugaz-handikoen eta mugaz-hemendikoen artean. Adibidez, hor daude egon, iparrekoek dituzten zailtasunak Orixeren *Euskaldunak* goraiatzeko, edota hegoaldekook eduki ditzakegun eragozpenak Etxahun bati edota J. B. Elizanbururi berari bertsogintza arloan goimaila aitortzeko. Eta ez dirudi hesiak hain altuak direnik mugaz bi aldetako hizkuntzalarien artean.

Hango eta hemengo literaturgintza balioztatzeko orduan adostasun batera iristeko dagoen zailtasunari, arrazoibide hau aurkitzen diogu: nahiko bestelakoak direla mugaren bi aldetako euskal literatur gertakariaren hainbat puntu. Hala nola, herrialdeen, pertsonen eta literatur lanen historia, hauen inguruko tradizioa, idazleen eskolatze eta hezkuntza, lekuan lekuko literatur lege eta arautegiak, eta azken batean, estiloaren alderdiak eta honen inguruko gustamoldeak. Hitz batean, literatur arloan eta barrutian ere, hor daude mugak ezarririko desberdintasunak, ahaztu ezin ditugunak, batez ere olerkigintza bezalako gai mehe eta sentiberan mugitzen garenean.

J. B. Elizanbururi bere heriotzeko mendemugan eskaintzen dizkiongun ikerlan eta ikaskuntza hauetan, hamabi hitzaldietatik bederatzai iparraldekoek emanak dira; beraz lautatik hiru. Honek esan nahi du, mugaz gorakoak direla jardunaldion ardatz, hegoaldeko zenbaitzuren laguntzaz. Horregatik, ekitaldiok badute gauza bat ona, ukatu ezina: tradizio berekoek eman dezaketen segurantzia daukagu, sujetari dagokion alderdi zahar eta berriagoetan.

Bigarren, tratamendu zabala eman zaio Elizanbururen izateari eta poesigintzari. Kanpotik ikuskatzen da bere ekarria, orduko ingurugiroa

xehetuz eta argituz: hor agertuko digu M. Goihenetxek nola zen Lapurdi XIX. mendearen azken hamarkadetan; eta beste hiru hizlarik esango digute Elizanburuk garaikide zituen beste olerkariekin zuen zerikusia: Haritschelharrek Leon Elissamburu aurkeztuko digularik, Charritonek Adema eta Elizanburu eta Andiazabalek Ttipi Urruñarra; eta X. Elosegik eskainiko digu Elizanbururen bizitza. Gero, barrutik begiratzuz, olerkari alderdiak aurkeztuko dira, Orpustanek, Aurelia Arkotxak eta Urkizuk ikerturik; musika alderdia Arana Martijak musikologi mailan arloa horniturik; ahaztu gabe *Piarres Adame* eleberriko zenbait literatur alderdi Orpustanek eta Ana Maria Toledok sakondurik; eta azkenik Elizanbururen hizkuntza Oihartzabalen eskutik.

Esan dezagun, hirugarren, zer dugun gogoan lan honi ekiterakoan: Elizanbururen bibliografian zientzi eskakizunak sarraraztea. Izan ere, gaurregun, euskal olerkarien poetikei buruz tesilanak egin diren unetik, gero eta errenagoa eta motzagoa ikusten da ikertu ez diren beste autoreen eta olerkarien bibliografia. Adibidez, Etxahun, Detxepare, Lauaxeta, Lizardi, Aresti eta abar tesigai gertatu direnetik, hutsala geratzen bide da gainera-ko olerkarien ezagutza metodologikoa. Eta ez da harritzekoa Elizanbururen ere zerbait horrelako gertatzea une honetan.

Eskuarki esan dezakegu hemen, duda-muda gehisko daudela Elizanbururen kasuan, bai pertsonari buruz, bai olerkigintzari buruz, bai balioztapenari buruz. Eta erantzun bat zor diogu saratarrari, bere poesi garrantzia bazter-ezinezkoa denez euskal letren munduan. Bestalde, aurrerakuntza bat suposa dezake, Elizanburu gaur egungo literatur kritikaren lanmetodoak erabiliz aztertzeak, saratarraren emaitza ikuspuntu berrietatik arakatzuz eta xehetuz. Eta zeresanik ez, neurtizlari mailan ikertzeak ekarriko duen emaitza ona, estrofismo erromantikoak ezarritako moldebarruan gauzatua ikusirik Yan Bathiten poetika hain ezaguna.

Gero, *Piarres Adameren* inguru doazen lanak daude, zuhurtziaren ikaspideak eta epikureismoa gauzatuz. Giza arketipo baten xehetasunak leudeke, giza eredu herrikoi baten ispilatze jakingarriak azalaraziz.

Guzti hauek gogoan ekingo diogu jardunaldi hauei. Eta entzungo dugulakoan nago gauza berririk, zehatzagorik eta sakonagorik.

Behar bada, hemengo ekarria ez da izango tesilan baten adinekoa batasunaren aldetik: tesiaren emaitza beti da berezia, erabatekoa, egitura bete-betekoa. Baina jardunaldiotan emango den ikuspegia anitza denez eta askoren artean landua, honek ere izango duelakoan nago eragin onik Elizanbururen poetikaz ikuspegi gaurkotuagoa eduki dezagun.

Besteak beste, bidea zabalduko dugulakoan nago, urrats eder bat emango dugulakoan. Eta batez ere, bidea zabalduko dugu, gerora beste lan sistematukoak etor daitezen, bai Elizanbururen olerkigintza gai har-

tuz; bai XIX-XX. mendeen mugako poesigintza, oraindik behar bezala sailkatu gabe daukaguna, izenez eta izanez hobeki tajutuz eta markatuz; bai autoreei buruzko balioztapen zihurragoak eginez; bai talde poetikoak eta eskolak zehatzago berezkoan finkatuz.

Ekintza bat eskaini nahi zaio Elizanbururi. Horretarako bide nahiko egokia hartu dugulakoan nago, batez ere unibertsitate desberdinetako irakasleek parte hartzen dutelarik. Zihur gaude urrats bat ematen dugula Elizanbururen bibliografian, zegoena ederkitxo aberastuz. Eta gerora begira ari izan gara lanean, batez ere euskal literaturari buruzko ikerkuntzan andana sendoagotu asmoz.

Jakingarria gerta dadila denontzat jardunaldion emaitza, antolatzaileon helburua betez eta gauzatuz.

Azkena: bukatzeko J. B. Elizanburuk euskaldun guztion artean izan duen arrakasta adierazteko, eta olerkari honen garrantzia azpimarratzeko, gertakaria xume bezain adierazkorra aipatu nahi dizuet. Honatx gertatutakoa: Erroman zen, 1954an, orduko irakasle eta ikasle batzuek euskaldunok ohi dugun lagunartea genuen. Askari ondoko kantaldian, "Ikusten duzu goizean" kantatu genuen. Eta hara non Aita Zameza, jesuita bizkaitarra, ordukotz nahiko xahartua, San Agustini buruz espezialista zena, begietan negarra zeriola egon zen saratarraren kantua entzuten ari zen denboran.

Hori da Elizanburu euskaldunentzat: odolaren mintzoa, arimaren arnasa, urrutian itzulimina sortzen duen bihozkada. Eta hori da guk egunotan sakonago ezagutu eta geureganatu nahi genukeen euskal poeta, haren heriotzeko mendemugan.



## IPAR EUSKAL HERRIA XIX.MENDEKO AZKEN HAMARKADETAN

*Sara, 1991-XII-20*

*Manex Goihenetxe*

Nolako zen Ipar Euskal Herria denbora horietan? Erantzunik argiena edo adierazgarriena aurki dezakegu 1867.an E. Reclus ikerlariak *Revue des Deux Mondes* agerkarian argitaratu zuen artikuluan: “Les Basques un Peuple qui s’en va” (1). Euskaldunak ziren beraz desagertzen ari zen jende bat. Iduri zait orduko gizartearen eta kulturaren ingurugiroa nahiko ongi adierazten duela idazleak:

1. Alemaniatik ufatzen zuen haizearen berri ematen digu, Humboldt zela medio Alemaniako eskolaren pean atxikiak edo haziak baitziren beti euskal ikasketak:

“Le mémoire de Humboldt sur la langue basque, inséré en 1817 dans le Mithridate d’Adelung, et les Recherches sur les habitants primitifs de l’Espagne” (...) ont été le point de départ des travaux entrepris en Allemagne, en France et dans le pays basque lui-même, sur l’étude comparée de l’ancien idiome des Ibères” (2).

2. Hizkuntza-mugari garrantzia ematen zen. Iduri luke orduan Euskal Herriaz ezin zitakela hitzegin gaskoinarekin euskararen mugak parekatu gabe. Eta hogeigarren mendetik begiratu eta Euskal Herriari buruz hor erabiliak izan ziren joko batzu nahiko arriskugarriak direla erran dezakegu.

Halere Elisée Reclus ikerlariaren oharra argia eta zuhurra da hizkuntzaren muga aipatzen duelarik:

“Quand il s’agit de tracer avec vigueur la frontière entre le basque et les patois béarnais ou gascons, les renseignements

---

(1) E. Reclus; *Revue des Deux Mondes*, 1867.eko martxoaren 15a, 319-340 or. é(2) *Ibid.*, 322 or.

(2) *Ibid.*, 314-315 or.

nécessaires font défaut. Certaines communes situées au sud de l'Adour entre Bayonne et l'embouchure du Gave, appartiennent à la fois aux deux régions ethnologiques" (3).

3. Besterik ere aipatzen du, hala nola euskal naziotasunaren ezau-garrien galerapena edo desagertzen ari den jendearen aurpegi zimurdikatua:

“Les antiques Euskariens ne sont plus ce qu'ils étaient jadis: les traits de leur caractère national s'atténuent chaque jour” (4).

Jadanik gauza bera errana zuen Humboldttek, Duvoisinek edo ere Fr. Michel batek:

“Réduits par la guerre de plusieurs siècles à ne plus représenter par le nombre, pour ainsi dire, qu'une tribu, et dans l'impossibilité de prendre rang parmi les grands peuples dans l'organisation de nouvelles nationalités, (...) ce petit peuple épuisé, rassasié de tant de généreux combats, incapable de relever désormais son antique drapeau, à vivre silencieux sur ses montagnes et dans ses vallées, préférant avouer sa lassitude et goûter le repos acheté par des efforts sans exemple, au moins pour la durée, que se confondre avec les autres peuples et jouir d'une gloire qui ne lui appartiendrait pas en propre.” (5)

Aipatzen du ere nolako kalte haundiak ekartzen dituzten bideek eta trenbideek:

“Chaque grande route qui pénètre dans le territoire basque fait en même temps une trouée dans la langue elle-même (...) Les chemins de fer (...) exercent l'influence la plus fatale à la pureté de l'idiome et prochainement les locomotives de la voie des Aldudes, passant dans les vallées les plus reculées du pays basque, seront pour l'euskara des engins de destruction bien plus terrible encore” (6).

Bizimoldeak ere aipatzen ditu: “Les moeurs se perdent en même temps que la langue” (7).

Euskal Herriari Elisée Reclusek egiten dion behako berdina aurki dezakegu bai kulturaren aldetik, bai gizartearen ala ekonomiaren aldetik ingeles batek argitaratu duen liburu gotor batean: *La fin des terroirs* (8). Horrelako adierazpena euskararat itzultzea ez da erraz: euskarazko lurral-

(3) Ibid., 314-315 or.

(4) Ibid., 311 or.

(5) Fr. Michel, *Le Pays Basque*, Paris, Didon 1856, 224-225 or.

(6) E. Reclus, *op. cit.*, 328 or.

(7) 338 or.

(8) E. Weber, *La fin des terroirs*, Paris, Fayard, 1983.



de zokoratuen amaiera? Laburbilduz, XIX. mendean Ipar Euskal Herriari ere gertatzen zaiona da esparru zokoratuenetaraino hedatu zela kanpotik zetorren aldaketa berrien haizea. Horrek ez baitu erran nahi euskal gizartearen bukaera. E. Weber-ek adierazi nahi duena da XIX. mendean azkenaldian iragan denbora bat amaitzen ari zela. Iparraldeko kasuan 1860-1870 inguruan amaitzen hasi zena oso amaiturik zegoen 1900 urteetan. Zein nolako garaia amaitu ote zen?

Aldaketa haundiak jasan zituen Iparaldeak bai gizarteari, bai ekonomiarri begira. Baserrietako industria zaharrak, ehungintzari edo olagintzari lotuak desegin ziren. Itsas hegiaren lehen hiritartzea 1856-1876 tartean koka daiteke, gero garatuz joan zena 1901garren urterarte: Miarritzeko jendetza % 132z emendatu zen, Hendaiakoa % 121z. Ber denboran jende hustea zuen jasan Iparraldeko barnekaldeak: Ostibarreko eskualdean % rentzat 5z galtzen hasi zen berezko hazkunde tasa. Ez da harrizkerik Euskal Lore jokoetan emigrazio gaia anitzetan aipatua izan bazen.

Trenbidea ere sartu zen Euskal Herriko haranetan: 1884an Donapaleun, 1887an Maulen, 1899.ean Donibane Garazin. Merkatu ekonomia zahalago batean sartu edo integratu zen barnekaldea.

Industrigintza berri bat ere kokatu zen Zubero eta Aturri bokalearen artean. Hazparneko kasua aipa dezagun. 1885-1890 arte horretan larru-apaintzaileen iharduera desagertzen bada, larruzko oinetakoenginguruan sortu industria berriaren teknikak agertu ziren Hazparnen: mekanizazioa, petrolioia, lurruna ta elektrizitatea. Horiek oro koka ditzakegu 1897-1898 ozkaren artean guti gora-behera. Langile-kopurua aldiz 3.000 taraino igoten zela 1906.an. Bertakoa zen. Maulen aldiz ber denboran eratu zen industrian zuberotar baino aragoitar gehiago zen hasieran bederen. Gauza bera 1881.an Bokalen labe garaietan hasi ziren 1800 langilekin: gehienak Landesetatik edo Aragoialdetik etorriak.

Aldaketa tekniko horien ondorioz, hirigintzarekin batera, kultura zaharreko Euskal Herria mundu berri baten aintzinean aurkitu zen: hiria, hiritako bizimolde berriak, lantegiak, langileria, kasu batzutan kanpotik zetorrena, ideia berriak ere. Aipatu dugun ingurugiro sozio-ekonomiko eta sozio-politiko honen barruan *Eskualduna* bezalako prentsa batek azaldu zituen “zuri”/“gorrien” arteko borrokak ere koka ditzakegu. Euskaldungoa gehiago lotua ohiko gizarteari, baserriko gizarteari. Adibide frango daukagu. Egiazko euskalduna lurzale baizik ez zitekeen izan:

“Laborantza gauza haundi	Jinkoaren Eskua
Eta boteretsua.	Gizonaren eskuari
Hartan da lanean ari	Berma dadin lotua” (9).

(9) Adema-Zaldubi senperetarra, *Euskaldun onaren Almanaka*, 1881.

Elizanburu saratarrak, errepublikanoa izanik ere, ez ote zuen gutiespen berdintsua adierazi hiriari buruz?

“Laborari gaixoak mundua du hazten  
Eskerrik nahi-bada ez duen ukaiten  
Ohean hiritarra dago ahantzirik  
Arrangura guziak loan ehortzirik (10).

Euskaldungoaren galgarri da hiria, “nunbaitikako langile dohakabe hek” osatzen zutena (11) Euskalduntasunaren izenean, euskal nortasuna zaindu nahian, —eskuara, Eskual Herria, eskualdunak—, euskal hizkuntza gizarte hiritartu eta arrotzaren pean galtzera ez uzteko, erdal eraginaren sarketa guziak salatu zituzten euskalzale batzuek:

“Kanpotik —beti berak—, ezpaitute bertze lanik, ez eta bertze sukarrik, gau eta egun, baizik ere nondik zer ele nahasi duten jalgi ahalko: guk maite ditugun guziak baitezpada beltztu beharrez lehenik, eta gero purtzupilaturik ezarri zangoen azpian, mintzaiak eta oro” (12).

Gizartearen eta Estatuaren arteko harreman sozio-politikoak ere berri-zapen ildotik doaz. Administarritza mailan, P. Bidartek aipatzen duen Estatu-Nazioaren sozializazioa edo frantses espazioaren nazionalizatzea orduan koka dezakegu, integrazio mugimendua Iraultza baino lehenago hasi bazen ere. Ez gara semantika horren aztertzen hasiko. Azpimarratu nahi duguna da gertatu diren aldaketa sozio-ekonomikoen eta sozio-politikoen ondorioz, nolako jarrera izan zen euskal ikasketen eta ikerketen munduan. Nostalgiaeren edo lehengo minaren mundua izan baitzen. Nostalgia horren azalgune argiena da 1895.an J.P. Arbelbide, Hazparneko Misionesten buruak argitaratu zuen liburua: *Igandea* (13). Igandetarako otoitz eta kantuak ditu hor bilduak, baina lehen 49 orrialdeak (heldu baita 5 etarik 1) aitzinsolas gisa emanak dira. Liburuaren balio literarioa ez dut aipatzen baizik eta bere balio etnografiko paragabea. Aitzinsolasaren aztergaia da orduko euskal gizarteak jasaiten zituen aldaketak. Hona hemen nahiko adierazgarriak diren esaldi batzu:

“Nondire leheneko jaunzturak eta aphainduriak? Non dire egiazki herrikoak eta gureak ziren soineko hek? Arruntak ziren, baina merkeak, garbiak eta ederrak” (14).

(10) Elizanbururen kantuaren azterketa jadanik egina delakoan, ikus Jardunaldiotako aktak.

(11) J. Hiriart-Urruti, *Eskualduna*, 1892.

(12) *Ibid.*, 1909.

(13) J.P. Arbelbide, *Igandea edo Jaunaren Eguna*, Lille 1895.

(14) *Ibid.*, 41 or.

“Pilota ere uzten ari du gazteriak; plazara joan orde, doaz dantzara eta ostatura” (15).

“Eskual-Herritik kanpo, hirietarat edo Ameriketarat joaiteko ezin egona” salatzen du edo “hirietarat eta Ameriketarat joaiteko duten errabia” (16).

Eta bururatzean emaiten duen aholkua ere nahiko adierazgarria da:

“Egon herrian (...) ohorezki bizitzeko (...) laborantzari jarraik eta izan bethi girichtino”.

Hona beraz barnetik aldaketak nola bizi zituen euskal gizarteak. Kanpotik aldiz nola ikusten zuten gizarte bera orduko ikerlariek edo zientzilariek? Sorburu edo iturri argiena 1897eko abuztuan Donibane Lohizuneen egin zen “Congrès de la Tradition basque” (17) jardunaldiak ematen digu. Beste dokumentu etnografiko bat baita. Ongi etorritako ospakizunak, bazkalondotako hitzaldiak eta prentsako txostenak aztergai hartuz jende horren kezka lau ardatzen inguruan bil ditzakegu: 1. Hizkuntza, 2. Aspaldikotasuna (egia erran frantsesez baizik ez ziren ari izan “antiquité hitza erabiliz), 3. Ohidura edo tradizioa, 4 Aberri ttipia eta aberri haundia (hemen ere frantsesezko hitzak erabili behar daitezke: “petite patrie (...) dans la grande patrie”). Semantikaren kontaketa bat egin daiteke. Adierazpen esankorrenak eman ditzagun:

*“Antiquité” semantikaren inguruan:*

“Conservation des vieilles mœurs” (3 or.), “ces vieilles provinces de France” (12 or.), vieilles chartes (...) meubles antiques (...) costumes anciens” (13 or.), “jeux séculaires”, “mœurs patriarcales” (16 or.), “antique capa du Pays Basque” (19 or.), “jeu primitif” (23 or.), “vieilles lois traditionnelles” (26 or.), “vieilles traditions” (38 or.), “mélodie primitive” (42 or.), “vieux auteurs” (43 or.), “vieux parents” (46 or.), “antique civilisation” (49 or.), “nos plus anciens institutions provinciales” (49), “objets précieux anciens” (51 or.).

*“Tradition” semantikaren inguruan:*

“Traditionnelle physionomie de nos provinces” (3 or.), “conscience de nos traditions” (6 or.), “tradition qui vivifie” (...) tradition des pensées” (6 or.), “tradition des formules” (6 or.),

(15) Ibid., 44 or.

(16) Ibid., 25-26 or.

(17) Aktak berrargitaratu ditu Elkar argitaletxeak, Baionan 1892an. Ondoko aipamenak hortik hartuak dira.

“tradition du foyer domestique” (15 or.), “drapeau de nos traditions” (16 or.), “conserver des nobles traditions” (16 or.), “conserver ses plus pures, ses plus originales traditions” (18 or.), “vieilles lois traditionnelles” (26 or.), “ch res et séculaires traditions” (29 or.), “tradition grégorienne” (42 or.), “sagesse traditionnelle” (50 or.), “tradition basque” (50 or.), “la liberté traditionnelle” (56 or.), “vos revendications traditionnalistes (56 or.).

Euskal ikerketarako eta ikasketarako munduaren jarrera nolakoa zen argi erakusten digu semantika honek: hizkuntza baino lehen zaindu eta salbatu nahi dena da desagertzen ari den gizarte bat, edo hobeki erran mundu bat, tradizioaren mundua; hizkuntzari buruz ikuspegi bizi eta dinamikarik ez da batere azaltzen; ikuspegi soziologikotik urrun dagoen kultura bat zaintzen da tradizioan gogortua, tradizio gogortua, bihurtua; ez dago euskal gizarte bizirik. Ildo honetatik joanez iker daiteke ere kongresu denboran muntatu zituzten erakusaldiak: “l’art des aïeux” edo gure arbasoen egiteko moldea zaindu behar da, iragana konserbatzen da oroimen gisa, desagertu eta jendea oroit dadin zerbait izan dela hiltzerako zorian den Euskal Herrian.

Gauzak ez dira halere ilunegi ikusi behar. Eraberritzeak, adaptazioak edo egokitzeak eta gaurkotzeak gertatu dira zientzia eta kultura alor desberdinetan. Nik gehienik ezagutzen dudana historiografia da. Xifrak eman daitezke XIX. azken hamarkadek ezagutu dituzten aitzinamenduetaz giza zientzietan. Euskal Herriko historiaz (Iparraldeaz ari naiz) idatzi liburuak, 1860 arte 16 ziren, 1861.etik 1900 tartean 87ra igon zen kopurua. Ipar Euskal Herriko historiaz idatzi artikuluak, 16 ziren 1860 aitzin, eta 1861-1900 tartean 383 taraino igon zen kopurua. Giza zientzietako agerkariak ere kontuan har ditzakegu. Erdarazkoak dira denak. lehenik agertu zena Paben izan zen, *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts*, Ipar Euskal Herriatik bakarrik 9 kide biltzen zituena, horietarik Duvoisin bi anaiak. Gero 1857.an argitaratua izan Gers departamentuan *Revue d’Aquitaine*; bultzatzaileak, karlismoari loturik, Zamakolaren eragina ere jasanik gaskoinzale eta euskalzale ziren, Xahoren aldekoak edo ideia berdinekoak, errepublikanoak. Agerkariaren lehen alean azaltzen den egitasmoa Europa osoa zeharkatzen duen Erromantismoak kutsaturik dagoela nabari da:

“Le plus beau titre original des Aquitains (...) c’est d’être les rejetons de la noble famille Euscarienne qui se fixe en Espagne deux mille ans avant l’apparition des Celtes. Ce qui prouve qu’ils furent les premiers occupants de notre pays ce sont les étymologies des noms généalogiques et topographiques (...) Les Basques furent donc deux fois nos pères; nous devons être fiers de cette descendance (...) Nous glorifierons (...) la langue euskarienne que dut parler l’Aquitaine à son berceau. Nous traduirons

les chants de Zekobegi et d'Altabiçar (sic), les hymnes où est célébré comme un souvenir d'hier, le passage d'Annibal, de Sertorius et du héros de l'Arioste, les poèmes cantabriques aussi vieux et aussi beaux que ceux d'Ossian" (18).

Beste agerkari bat bultzatu zuen Elizak, *Revue de Gascogne*, Euskal Herriko izen guti azaltzen bada ere idazleen artean. Baina euskal alorrean lan bat gaitza egin zuen idazle bat ezin dugu aipatu gabe utzi, J.F. Bladé, gaskoinzale felibrezalea, euskaldun batzuek hastio zutena zeren eta Humboldt-en ekarpena puskatu baitzuen 1869-1870 urteetan:

“Je dois convenir que j'aspire surtout à être jugé par la nouvelle génération dégagée envers la mémoire de Humboldt de tous les devoirs qui ne résultent pas de l'admiration raisonnée” (19).

Molde berean gaskoinzaleak eta euskalzaleak eskuz esku zebilen beste bi agerkari suspertu nahian. Bata Baionan errotu zen, 1874.etik goiti, *Bulletin de la Société des Sciences et Arts*, bestea Paben, 1883.etik goiti *Revue de Béarn, Navarre, Lannes* izenburuarekin. Bietan euskalzaleak eta gaskoinzaleak aurki ditzakegu. J. Vinson, Jaurgain, Dubarat, P. Labrousche eta Ch. Bernadou, gaskoin eta euskal kultura bateratzen zutela azken biek. Bereziki Bernadou-ri Loiolan gaindi ibiltzea gustatzen zitzaion A. d'Abbadie eta G. Adema lagunkide zituela. P. Labrousche, sortzez Baionesa, amaren aldetik euskalduna, felibre zale porrokatua zen.

Beste gudurik eramanen zuen aldiz Elizak Euskal Herrian bertan sortu zuen agerkari batekin: *Etudes Historiques et Religieuses du Diocèse de Bayonne*, Haristoi eta Dubarat-en gidaritzapean. Agerkaria aski da irakurtzea ikusteko nolako lan gaitza zeraman orduan Elizak zientzietako eremuan Leon XIII-en irakaspenak bideratu nahian. Zientzi arloa ideologiaren eta filosofiaren burruka gune bihurtua baitzen, bereziki III. Errepublikara eraiki eta finkatu zuelarik Frantziako Estatuak.

Ez ditzagun gaitzets burruka horiek denak. Ekarri duten berrikuntza zerbaiti esker sortu da ere euskal kultur mugimendu berri bat gaurregun bizirik dagoena. Burruka ideologikoen sabeletik sortua baita Eskualzaleen Biltzarra.

1869-1870.urteetatik goiti Euskal Lore Jokoen inguruan hasi ziren eztabaidak. Lehen jorratzailea J. Vinson izan zen, 1869.an. Mementuz lasaitasunean gelditu zen kritika. Agerian azaldu ziren eztabaida politikoak 1874.etik goiti. Urte horretan Saran saristatuak izan ziren bi olerki ez baitziren batere denen gustukoak izan mamiaren aldetik. Lehen saria-

(18) *Revue d'Aquitaine*, 1857.urtea.

(19) J.F. Bladé, *Etude sur l'origine des Basques*, Paris, 1869 (aitzinsolasa).

ren irabazle Bizkaitar bat izan zen: “Jaungoicoa eta Erriya” olerki batekin. Berehala hasarrean jarri ziren “gorri” batzu (hitz horrek orduan “errepublikano” erran nahi zuen). Hona izenpetu gabe ateratu zen artikulua bat *L’Avenir des Pyrénées et des Landes* egunkarian:

“Voilà où l’on en était lorsque cette année notre illustre académie bascophobe, jugeant comme ci-devant, a déclaré digne de recevoir la palme d’honneur un certain chant biscaien dont la lecture a provoqué l’indignation générale. Monsieur le Maire de Sare a fait, d’après nous, bonne justice en refusant les honneurs publics au Biscaitar, et a montré plus d’intelligence assurément en empêchant de chanter cette médiocre prose rimée. En effet, non seulement le sujet, mais encore la forme, le fond et la valeur littéraire de cette composition sont d’une nullité achevée.

Pourquoi mêler les carlistes à nos fêtes publiques? Nous préférons la tranquillité des champs au cliquetis des armes et au sang fratricide qui se verse de l’autre côté des Pyrénées. Nous préférons la paix de nos montagnes au cri sauvage de guerre qui, est, à notre point de vue, une insulte à la divinité et à la patrie.”  
(20)

Nor izan zitekeen artikulua horren idazlea? J. Vinson bera ala Donibane Lohizunen bizi zen beste errerepublikano bat, M. Guilbeau? Behar bada biak.

Bigarren saria G. Ademari emana izan zen “Betirisantz” olerkiarekin Errepublikaz trufatzen zela (21). Orduko inguru giroan sartu behar dira G. Ademaren hitzak. Errepublika pizkortua zen orain Frantzian, lege berri batzu ere egiten ari, eskolaren (laikoarena) lehen aintzin pausoak ematen ari:

“Betirisanstarren haurreri  
Eskola zor zaie deneri,  
Bainan eskolan Jainkorik ez zilegi” (22).

1876.an berriz hasten dira tirabirak G. Ademak aurkeztu zuen olerkaria oraiokan ere Errepublikaren trufa baitzen “Biba Errepublika” izenburuarekin. Egia erran bazen hor hitz gogor, idor eta beltzik:

“Oro soldado eta jende eskolatu  
Nork beharko dik gero haintzurari lotu?  
(.....)

(20) *L’Avenir des Pyrénées et des Landes*, 1874.eko irailaren 19an.

(21) Olerki osoa *R.I.E.V.*-n emana da, 1909.eko urtean, 227-228 or.

(22) *Ibid.*

Framazon, arnegatu, zirtzil eta judu,  
 Guzien buruzagi horiek ditugu.  
 (.....)  
 Arrotzak ditiagu gure umeen jabe  
 Gero izanen gaituk gurerik deus jabe  
 (.....)  
 Nun dire Eskualdunen lehengo Fueroak?  
 Arbasoen parean gu zer gathiboak” (23).

Gauzak nola iragan ote ziren egun horretan Saran? Izan zela iskanbila, oihu eta murmurika Sarako ostatu zokoetan ez da dudarik. Izenpetu gabe dagoen artikulua bat dugu orduko oihartzunen lekuko:

“Il s’est produit cette année, dans le concours de poésie basque, un incident que nous croyons devoir signaler. Une dizaine de concurrents seulement ont pris part à ce concours: le jury chargé de distribuer les prix ne trouvait qu’une seule pièce digne d’être couronné; elle portait pour titre: “Biba Republika”! (sic). Grand était l’embarras des membres du jury: les mérites de l’oeuvre étaient d’une supériorité incontestable et la palme allait lui être décernée à l’unanimité. Mais une difficulté se présentait; la chanson était une satire vive et mordante contre le gouvernement républicain. Le cas devenait difficile: le jury s’en remit à la décision des fondateurs du prix qui, juges souverains, déclarèrent qu’il n’y avait pas à lui décerner de récompense. Voilà pourquoi il n’y aura pas de lauréat dans le concours de poésie basque de cette année” (24).

Ondoko urteetan gauzak makurtzen eta bazterrak nahasten ote dira? Dokumentu anitz falta da. Dakiguna da beren aldetik Euskal Lore Jokoak antolatzen hasi zirela M. Guilbeau eta J. Vinson, hasieran frantses izen batekin: “Association Basque des Jeux Floraux”. 1893.an Uztaritzen ospatu zituzten, gonbitatu ofizialetan zirela J. Salaberri, Mauleko notaria, A. Campion nafartarra, Harriague-Morroxo Hazparneko deputatu “gorria”.

1894.an “gorrien” Lore Jokoak Hazparnen ospatu ziren. Saria Otxalde irabazi zuen erahila izan zen “Carnot” presidenteari eskaini olerkiarekin. Besteen gaia aldiz zen Maddalen Larralde, A. d’Abbadie-k berak proposatu zuena:

“Il y a juste un siècle, en 1794, dans toute la France, y compris le Pays Basque, les mécréants étaient maîtres, c’était les ennemis de Dieu”. (...)

(23) Ikus *Euskal Erria*, 1894, 465-467 or.

(24) *Ibid.*

J'ai prié Mr le Curé de Sare de chercher à savoir quelque chose sur la martyre Madeleine Larralde de Sare. Les gens de Sare connaissent bien cette histoire et Mr le Curé m'a envoyé ce travail.

Mes prix seront donnés à St-Jean-Pied-de-Port, au mois de septembre. Tous auront le même sujet à composer, à savoir: "l'histoire de la martyre Madeleine Larralde". Comme il se doit, les meilleures présentations de cette histoire seront récompensées" (25).

Saria nehorak ez zuen irabazi. Eta bi urtez segidan gai bera emana izan zen. Azkenean 1896 an, Maulen, saria eskuratu zuen Laurent Diharra sarri Ortaizeko erretorak, errepublikanoen etsai amorratua zena.

1897.eko Euskal Lore Jokoak Donibane Lohizunen iragan ziren Congrès de la Tradition Basque jardunaldien karietara. A. d'Abbadie eta Serbiako Nathalia erregina izan ziren ohorezko presidente. Gorriak aldiz Saran bildu ziren Elizanbururi oroitarri bat altxatzeko.

Iduri luke bazterrak noizbait lasaitu eta baketu zirela zeren eta euskalzale zuri eta gorri guziak Hondarabian bildu baitziren 1902-an oraindanik bizirik dagoen Eskualtzaleen Biltzarra sortzeko.

## ERANSKINAK

### I. Lapurdiko jendetzaren bilakaeraz estadistika batzu:

	<u>1876</u>	<u>1911</u>
Baiona.....	27.426	27.886
Biarritze.....	5.507	18.260
Angelu.....	4.116	6.627
Donibane Lohizune.....	4.083	5.372
Ziburu.....	2.194	2.617
Hendaia.....	1.453	4.213
Getaria.....	576	719
	<u>1876</u>	<u>1911</u>
Biriatu.....	618	555
Basusarri.....	452	380
Urruña.....	3.629	3.348
Uztaritze.....	8.943	8.480
Hazparne.....	9.478	8.132

(25) *Ibid.*



**II. Euskal Herriko emigrazioaz azaldu zuen jarrera A. D'Abbadie-k**

“Suberno (Urrugne) 1858, octobre 29  
Monsieur,

Bien que je ne me sois plus occupé de physique que d'émigration j'espère que ma qualité de propriétaire basque m'autorise à répondre à M. le professeur du lycée de Moulins. Il n'y a peut-être pas trois grandes fortunes dans nos contrées qui n'aient pas dû leur origine à l'émigration, et ce n'est pas d'hier qu'est née notre tendance à chercher gîte ailleurs, car le cahier des charges du Labourd, imprimé en 1789, dit qu'à partir de 1750 ce pays avait perdu les deux cinquièmes de ses habitants. Je laisse à d'autres à prouver que l'émigration est aussi forte aujourd'hui.

La puissance et surtout les tromperies des embaucheurs me semblent au moins exagérées. J'ai déjà perdu plusieurs domestiques par l'émigration, et comme je ne blamais pas le projet de s'expatrier, j'ai pu en connaître l'origine et le discuter froidement avec eux. Ils avaient des lettres de leurs parents ou amis établis en Amérique; ils disaient qu'on ne réussit dans ce monde lointain qu'à la condition de bien travailler, et cependant ils partaient. Pour trouver les vraies causes de l'émigration, il faut remonter bien plus haut et non s'arrêter aux paroles creuses d'un embauteur. Ces mêmes causes me paraissent détourner nos émigrants de l'Algérie, et priver ainsi notre belle colonie africaine d'un appoint de vigueur et d'avenir qui, à mon grand regret, lui fera longtemps défaut.

Je ne connais l'Alsace que par ce que M. Beaume en dit; chez nous aussi les petites propriétés sont nombreuses et obérées. Au contraire, nos landes sont étendues et nombreuses; elles touchent à nos champs, et il est rare que nous songions à les défricher. Les avis du gouvernement ne nous en inspireront pas la pensée, et il est d'ailleurs trop sage pour vouloir en venir là. Il me paraît au moins oiseux de proposer que l'autorité donne une prime pour encourager l'émigration vers l'intérieur de la France. Cette idée me semble venir de notre manière de tout régler en grand, et de faire intervenir le ministre dans nos moindres affaires, comme si le gouvernement n'avait pas assez de préoccupations et plus sérieuses et plus élevées.

Le projet de rapatrier les émigrants au moyen d'un transport gratuit ne saurait remédier à ce qu'on appelle un mal: nos Basques ne sont pas si pressés de rentrer en France. Pour ne

parler que de mes voisins immédiats, l'un d'eux raconte à qui veut l'entendre comment il est revenu chez lui après avoir fait fortune à Montevideo. Un autre quelque peu mon débiteur, et forcé de servir les intérêts à des créanciers plus importants que moi, ne réussit à conserver entre ses mains sa propriété obérée qu'en profitant des fonds que lui transmet régulièrement son fils établi à Buenos Aires. Un troisième, ouvrier laborieux et plein d'avenir, a laissé ici un père, relativement riche et conseiller municipal dans Urrugne, pour chercher fortune en Amérique. Cet ouvrier a épousé sur les rives de la Plata une fille de Hasparren: il écrit souvent et affirme toujours qu'il est en voie de prospérité. Un quatrième, fils d'un de mes métayers, est revenu de l'Amérique du Sud pour obéir à son père infirmier, et bien que ce dernier l'eût désigné pour être son successeur auprès de moi, le fils a mieux aimé dépenser son reste d'argent pour se rendre, il y a trois semaines, à Bordeaux, où il s'est embarqué pour le Nouveau Monde.

Ces exemples suffisent pour montrer que quelques-uns du moins, s'expatrient en connaissance de cause.

Au reste, je me refuse à admettre que l'émigration soit un mal. Elle est plutôt le résultat d'une exubérance de vie et de forces: elle sème dans les pays lointains le nom et l'influence de la France. En nous privant partiellement de nos ouvriers agricoles, elle ramène notre attention vers des méthodes de culture perfectionnées, et nous fait songer à l'emploi de ces machines qui ont élevé si haut l'agriculture de la Flandre et de l'Angleterre: privés de nombreux voisins, nous apprenons à mieux employer nos propres forces, et notre vigilance doit s'accroître par le fait même de notre isolement.

Mais les causes et les suites de l'émigration sont peut-être trop compliquées pour qu'il soit permis de se borner à de simples théories. Cherchons donc en d'autres pays les effets de ce que les Anglais ont nommé un exode (.....).

Mais il est inutile de multiplier des renseignements pour prouver une thèse que notre gouvernement, plus instruit que je ne saurais l'être, a déjà sanctionné. Excité par les plaintes de nos contrées, il est prescrit le soin de surveiller l'émigration, de la faciliter pour cela même, mais d'empêcher avant tout que nos populations ne deviennent la proie d'agents cupides et intéressés à leur ruine. On a dit que c'est un devoir pour les sujets de dénoncer les fautes de ceux qui les régissent: mais c'est un

devoir plus grand encore de signaler leurs décisions, quand elles sont justes, équitables, et conformes aux plus hauts principes de politique”.

A. d'Abbadie  
Correspondant de l'Institut

Iturria: *Le Messenger de Bayonne*, 1854-11-2-a.



## LEON ELISSAMBURU GUARDA, PILOTARI, OLERKARI

Sara, 1991-XII-20

Jean Haritschelhar

Elissamburu familia ezagutua da Euskal Herrian, bereziki Jean-Baptiste Elissamburu, Sarako olerkaria, “Ikusten duzu goizean” deitu kantuaren egilea. Egia da kantu horrek arrakasta handia ukan duela Euskal Herri osoan, Zubero zolatik Bizkaia puntaraino xaramelatua izan delakotz eta gaur ere entzun daiteke eztei edo holako biltzarretan.

Jean-Baptiste Elissamburu-ren familiaz gauza guti badakigu. Halere, aipatu behar dut Louis Dassance euskaltzain zenak idatzitako artikulua *Gure Herria* aldizkarian (1). Badakigu Michel deitzen zela aita, Baigorriin sortua zela 1790-ko martxoaren 6an, bazuela anaia bat, Jean izeneko Baigorriin sortua ere “quatorzième jour du mois de vendémiaire, quatrième an républicain français” herriko etxeko paperrek dioten bezala.

Hemeretzi urtetan ezkondu zen Michel Elissamburu 1809-ko otsailaren 1-ean, errient zelarik Arrosan Jeanne Iraçabal, hogeituroko neskarerkin Jean Iraçabal eta Marianne Héguy Eihartze Martintoineko laborari etxeko nagusien alaba. Gazterik ezkondu zen Michel Elissamburu. Zertako ote? Napoleon enperadorearen garai horretan badakigu ez zirela gizon ezkonduak joaiten gerlara. Jadanik Espainiako gerla hasia zen, Austriaren kontra hastera zihoan. Soldaduen beharra zeukan Napoleonek.

Dena den, Michel Elissamburu-k eta Jeanne Iraçabal-ek familia eder bat altxatuko dute: hamaika seme-alaba orotara. Denak agertzen dira Baionako tribunaleko paper batean, 1859-ko ekainaren 28an egina. Hor agertzen dira:

- 1) Gratianne Elissamburu, dendaria, Ortzainen.
- 2) Dominika Elissamburu, François Haiçaleta-ren emaztea, laborariak Saran.

---

(1) L. DASSANCE, “Recherches sur la filiation du poète J.B. ELISSAMBURU”, *Gure Herria*, Bayonne, 1969, 278-288 orr.

- 3) Léon Elissamburu, aduanako brigadierra, Akotz Donibane Lohizuneko auzoan.
- 4) Marie Elissamburu, Etcheverry baten alarguntsa, laborarisa Ortzaizen.
- 5) Joseph Elissamburu, laboraria Ortzaizen.
- 6) Martin edo Puttin Elissamburu, laboraria Ortzaizen.
- 7) Jean Elissamburu, aduanako brigadier-ordea Zuraiden.
- 8) Gracieuse Elissamburu, “gelaria” (fille de chambre) Baionan.
- 9) Martin Elissamburu, errienta Zuraiden.
- 10) Jean-Baptiste Elissamburu, liotinant-ordea Clermont-Ferrand-en.
- 11) Jeanne edo Hyacinthe Elissamburu “menaiu atxikitzaile” (ménagère) Bordelen.

Ikus daiteke sei seme eta bortz alaba ukan zituztela, sei seme horietan biga laborari, biga aduanan sartuak, bat errient eta semeetan azkena, Jean-Baptiste, militarra. Baina interesatzen zaidana egun seme gehiena da, Léon Elissamburu.

## 1. GUARDA

Léon Elissamburu sortu da Ortzaizen, 1816eko martxoaren 1-ean. Aita errient zen ezkondu zelarik baina geroxago 1811-ko ekainaren 1-ean sartu zen aduanan eta orduan bizpahiru urtetarik lekuz aldatzen zituzten.

Beraz, Léon ttipiak ezagutu dituzke Arnegi, Aldude, Lasa eta Sarako eskolak. Ez dakigu bigarren mailako eskoletan ibilia zen. Dakiguna da 1834-eko uztailaren 1-ean sartu zela aduanan, aita bezala.

Saran bizi zen aitamen etxean eta ez zen oraindik ezkondua. Egia erran 18 urte zituen.

Lehen urtea Landesetan, Molietsen, iragaiten du soldata erdiarekin. Hori zen orduko legea. Urte baten buruko berriz Euskal Herriratzen da eta, erran dudan bezala, lekuz aldatuz egonen da Uztaritzen, Beskoitzen, Lekornen, Luhuson, Bidarrain, Uztaritzen berriz, Azkainen, Donibane Lohizunen, Urruñan, Akotzen, Behobian eta azkenik Baionan.

Bazukeen eskola puska bat Léon Elissamburu-k laster eginen dutela brigadier-orde, lau urteren buruan 1838-an eta handik hiru urteren buruan brigadier izanen da 1841-eko uztailaren 1-ean, izendatzen dutelarik Uza-

ritzeko Arrauntz auzoan. Han ezagutu duke Jeanne Darrambide Arrauntz Perulenea etxaldeko alaba, ezkonduko direlarik 1842-ko apirilaren 25-ean (2).

Sei haur ukanen dituzte eta biziko dira, jadanik erran dudan bezala, itsas-aldean.

Baionan hilen da 1861-eko ekainaren 13-an. Haren seme bat hilen da biharamunean 15 urte zituelarik. Hona zer dioen *Le Courier de Bayonne* kazetak, 1861-ko ekainaren 19-ko artikulu batean, beharbada Duvoisin-ek idatzia:

“Le 13 juin courant est mort à Bayonne M. Elissamboure, brigadier des douanes, dont le nom est bien connu des lecteurs du *Courrier*. Plusieurs fois, il avait avantageusement figuré dans les joutes littéraires qui, chaque année, ont lieu à Urrugne. Ses poésies se faisaient remarquer par une certaine verve et un tour qui portait un cachet d’originalité toute particulière. Mais, s’il savait bien manier la plume dans la langue basque, qui était sa langue maternelle, il ne savait pas moins bien se servir de la paume, et il avait en bien des circonstances paru avec éclat dans ces divertissements si chéris des Basques et qui attiraient sur la belle place d’Urrugne les amateurs des deux côtés des Pyrénées. M. Elissamboure était du reste un homme honorable, estimé de ses chefs, aimé de ses subordonnés. Atteint d’une maladie violente, il a été enlevé à l’improviste à l’amour de sa famille, à peine âgé de 45 ans et comptait néanmoins déjà plus de 25 ans de bons et loyaux services. Ce malheur ne devait pas marcher seul. A peine, pour ainsi dire, avait-il fermé les yeux qu’un de ses fils, âgé de 15 ans, mourait aussi et suivait dans un autre cercueil celui de son père. Un autre jeune enfant et une de ses filles âgée de 18 ans étaient en même temps en proie à la fièvre. Heureusement, ils se trouvent aujourd’hui en voie de guérison”.

M. Elissamboure laisse une veuve chargée de cinq enfants et n’ayant droit qu’à une faible pension qui ne dépassera pas 150 francs” (3).

Aita-semeak Arrauntzen ehortziak dira. Louis Dassance-k, bere artikularen ohar batean, erakustera emaiten du nola Arrauntzeko kaperan agertzen den hil hobi bat, izen deitura hauek dakartzana:

---

(2) L. DASSANCE, “Recherches sur la filiation du poète J.B. ELISSAMBURU”, *Gure Herria*, Bayonne, 1969, 280-281 orr.

(3) *Le Courier de Bayonne*, n.º 1275, mercredi 19 juin 1861.

“Ici reposit:

Léon Elissamburu 1er mars 1816 - 13 juin 1861

Arnaud Elissamburu 5 juillet 1846 - 14 juin 1861

Jeanne Darrambide 5 novembre 1812 - 27 septembre 1882” (4).

Ez dakigu ezerez bertze bortz hurrez. Ez dukete bizi gozoa ukan, bederen haur denboran, jakinez 1.000 libera irabazten zuela aitak eta *Le Courrier de Bayonne*-eko artikuluan gelditu zela alarguntsa 150 liberekin.

## 2. PILOTARIA

Gauza guti dakigu pilotaz XVIII. mendea artio eta dakigun poxi hura kantuek salatzen digute, aipatzen dizkigutelarik Perkain eta Azantzaren balentriak, Donapaleuko partidari:

“Norat joaiten zira zu adiskidea?  
Donapaleora dut egungo segida  
Urreño bat deramat bertze baten bilha,  
Baldin Laphurtar horiek jalgitzen badira” (5)

edo Tolosako partidari, Perkain zahartua delarik kantuak salatzen duen bezala:

“Bat zen Perkain zaharra, bertzea Haroztegi  
Jaun hek bide zakiten kozinaren berri;  
Elgar frogatzeko untza bat edo bi,  
Ongi pentsatua duk disimula hori” (6).

Egia da ez dagoela prentsarik Baionan 1830 arte. Pauen *Le Mémorial Béarnais Mémorial des Pyrénées* bilakatu delarik gero, bi kazeta horiek ez diote pilotari lekuri emaiten. 1845-ean, artikulutxo bat, erraiteko zortzi pilotari luzean ariko direla Kanbon Montpensier printzipen aintzinean (7).

1846-an, aldiz, aipatzen da Irungo partida famatua artikuluz batean. Hor agertzen da lehen aldikotz Gaskoina, Hazparneko pilotaria (8). Fama handia ukan zuen pilota partida horrek lekuko dela orduan eginikako kantua:

---

(4) L. DASSANCE, “Recherches sur la filiation du poète J.B. ELISSAMBURU”, *Gure Herria*, Bayonne, 1969, 6. oharra, 286. orr.

(5) *Kantu, kanta, khantore*, Baiona, 1967, 248-249. orr.

(6) *Kantu, kanta, khantore*, Baiona, 1967, 249. orr.

(7) *Mémorial des Pyrénées*, Paue, 1845eko irailaren 8an.

(8) *Mémorial des Pyrénées*, Paue, 1846eko abuztuaren 13an.



“Pilota partida bat Irungo herrian  
 Probintziarren eta Frantsesen artian:  
 Jaun aphez Baztandar bat zen Frantsesekilan,  
 Gidari gobernador, kuraiarekilan  
 Ethorria urrundik, molts-onarekilan,  
 Bitoriaren bila Gaskoinarekilan.” (9)

Orduz gero agertzen da pilota, bai Baionako eta bai Paueko kazetan, Gaskoina maiz aipatzen dutela, Saran, Hazparnen, Donazaharren, hari esker eta duen famaren gatik jendea trumilka biltzen dela plazetan.

1851-ean, Urruñako plaza berrian Antoine d’Abbadie-k saristatzen ditu pilotari hoberenak 400 libera emanaz erraboteko partidaren irabazleei, 100 libera pilotari hoberenari, izan dadin irabazle edo galtzale, 100 libera plekako pilotari hoberenari. Sekulako arrakasta ukanen dute handik aintzina Urruñako partidek. Kantu berriak sortu ziren Irungo pilota partidaren airean hain zuzen:

“Mila zortzi ehun eta berrogoita hameka  
 Urrugnan gerthatu da oraico suyeta  
 Pilota partida bat izan da charmanta  
 Choria bezain arin zabilan pilota  
 Cascoinac errefera Autziartzec bota  
 Aisa irabaci dute Espagnolen contra” (10)

Urtero jokatuko dira partidak sari ederrez hornituak, Antoine d’Abbadie-ri esker. Bi urteren buruan, 1853-an sortuko ditu lore jokoak olerkari, kantu egile eta bertsularientzat, baina sari berak atxikiz pilotarentzat. Plaza berriak eraikiko dira, Donibane Lohizunen, Miarritzen 1853-an, Baigorri 1857-an. Urruñako partidetan pilotarien artean agertzen da 1853-an Léon Elissamburu guarda. Gaskoina, Harriague eta Pascal batekin jokatzen da Michel Dihursubehere (Autziartze) Vicente, Candelero eta Otharre-ren kontra (11). 1854-an ere aurkitzen dugu Manuel Lekuona (Urtxalle) Larrondo, Vicente dituela lagun, kontrarioak aldiz, Dihursubehere, Otharre, Gaskoina eta Harriague (12).

Fama ona bildu zukeen pilotari gisa Léon Elissamburu-k. Hor ditugu lekuko 1855-ean Hazparnen jokatuako erraboteko partida baten kantuak. Hona zer dioen bertsu batek Elissamburu-z:

(9) *Kantu, kanta, khantore*, Baiona, 1967, 250-251 orr.

(10) J. HARITSCHELHAR, “Urrugne (1851-1961), Contribution à l’histoire de la pelote”, *Gure Herria*, 1961, 192-205. orr.

(11) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1853ko irailaren 8an eta 1853ko irailaren 10ean.

(12) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1854eko irailaren 16an.

“Elissamburu guarda zuten botaria  
 Primarat jalgitzeko parerik gabia.  
 Ikusiz gero haren bota bihurria,  
 Dirurik haren kontra ez daite paria” (13).

1856-eko Urruñako bestek sekulako arrakasta ukan zuten han baitze-  
 gon partidaren ikusteko eta lorejokoen irabazlearen saristatzeko Louis  
 Lucien Bonaparte printzea. Pilotarien artean Léon Elissamburu sakaria  
 Melchior Oiartzuarra eta Otharre anaiekin jokatu zen. Melchior (Manuel  
 Ignacio Arpide) izan zen pilotarietarik hoberena, Elissamburu-ren lagun-  
 tzari esker irabazi zutela partida Manuel Lekuona (Urtxalle), Ignacio  
 Echeverria, Manuel Antsa eta Vicente-ren kontra.

“Heureusement secondé par les bras nerveux du brigadier  
 Elissamburu qui aplatissait pour ainsi dire la paume contre le  
 mur, Melchior a triomphé de ses adversaires et il est venu  
 recueillir de la main du prince le prix destiné au meilleur  
 joueur” (14).

Hauek dira artikulu egileak egiten dituen laudorioak; halaber ariko  
 da Ducos Donibane Lohizundarra Antoine d’Abbadie-ri eginikako gutun  
 batean dioelarik:

“Elizanburu s’est maintenu à la hauteur de la réputation  
 qu’il s’est acquise comme redoutable buteur avec lequel il faut  
 compter pour se montrer bon repousseur. Il est probable qu’il a  
 paralysé en grande partie les moyens de Manuel (Lekuona)” (15).

Beti fama berarekin jokatu da 1857-an Hazparneko bestetan, Doni-  
 bane Lohizunen eta Urruñan desafio haundietan. Saratarrak agertzen  
 dira desafiatzen dituztela bertze lapurtarrak, haien artean direlarik Gas-  
 koina eta Elissamburu.

“Un défi a été porté par quatre joueurs de Sare contre  
 quatre joueurs du Labourd avec enjeu de 500 francs. Gascoina  
 et Elizambourou figureront dans cette partie” (16).

Artikulutxo honek, bi izen horiek aipatuz eta horiek bakarrik aipa-  
 tuz, adierazten du pilotari horiek fama haundiko pilotariak zirela. Bage-

---

(13) “Pilota partida bat Hazparnen”, *Gure Herria*, Baiona, 1928, 450-451. orr. Agertara-  
 zi dut berriz kantu hori. J. Haritschelhar “Le lachua aux Aldudes”, *Gure Herria*, Baiona,  
 1964, 288.301 orr., frogatuz partida hori jokatu zela Hazparnen 1855eko ekainean, Hazpar-  
 neko bestetako dudarik gabe.

(14) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1856eko irailaren 16an.

(15) *NAF 21747*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 117-118.

(16) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1857ko irailaren 4ean.

nekien zer zen Gaskoina-ren fama, ez genekien, aldiz, hain fama haundi-ko pilotaria zela Léon Elissamburu.

Asma daiteke 1857-tik harat utzi zuela pilota dakigularik 41 urte zituela. Gaskoina eta Elissamburu biak gazterik hilen dira, lehena 1859-an, 42 urtetan, bertzea 1861-ean, 45 urtetan. Bi urte barne, bi pilotari haundi joaiten dira, azken laudorioak agertzen zirela jadanik aipatu dugun *Le Courier de Bayonne*-ko artikuluan:

“Il ne savait pas moins bien se servir de la paume et il avait en bien des circonstances paru avec éclat dans ces divertissements si chéris des Basques et qui attiraient sur la belle place d’Urrugne les amateurs des deux côtés des Pyrénées”.

### 3. OLERKARIA

Ez bakarrik pilotaria, olerkaria ere ezagutua zen Euskal Herrian, Iparraldean bederen:

“Plusieurs fois il avait avantageusement figuré dans les joues littéraires qui, chaque année, ont lieu a Urrugne. Ses poésies se faisaient remarquer par une certaine verve et un tour qui portait un cachet d’originalité toute particulière”.

Lehenbiziko lore jokoak 1853-an izan ziren. Ukan zuten arrakasta. Izan ziren kalapitak lehen sariaren irabazlea Celhabe Bardozekoa ez zela kantuaeren egilea, bigarren sariaren irabazlea Landerretche Mauleko artxi-pretra edo erretor nagusia ez zelarik agertu bere sariaren hartzeko. Etxahun-ek ez zuelakotz saria ereman, bortizki jorratu zituen saristatuak eta epai mahaikoak bere “Bi berseten egitez” deritzan kantuan (17).

Ez dakigu lehiaketa horretan parte hartu zuen Léon Elissamburu-k. Haren izena ez da agertzen ere 1854-ekoan, 1855-ekoan aldiz bai. Urte hartan, gaia da: emazte edaleak edo prentsak dioen bezala: “Le sujet de poésie basque mis au concours de cette année est une chanson qui ne dépasse pas cinquante vers contre les femmes qui aiment le vin” (18).

Hamazazpi kantu etorri ziren, Bardozetik asko, hiru Léon Dajas ikasle batek igorriak, bertze biga Laurent Daguerre bertze ikasle batek, Ziburutik, Urruñatik biga Martin Arrupe-k eginak eta irabazlea izan zen Léon Elissamburu “brigadier des douanes à Urrugne” *Emazte edalea*

---

(17) J. HARITSCHELHAR, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etxahun*, Bilbao, 1970, 458-471 orr.

(18) *Le Mémorial des Pyrénées*, Pau, 1855eko abuztuaren 16an.

kantuaren egilea saristatua izan zela 1855-eko azaroaren 21ean; hala dio eskuz idatzirik kantu inprimatuaren Pariseko liburutegi nazionaleko aleak (19).

Airea da “Hau da ikhazketako mandoaren traza”, aire alegera, aire atsegina, gaiari ongi doakiona. Zortzi bertsu ditu kantuak, bakoitzak sei neurtitz dauzkala, lau neurtitz luze 12 silabakoak (7 + 5) eta bi labur, 5 silabakoak: (7 + 5) – (7 + 5) – 5 – (7 + 5) – 5 – (7 + 5) bertsuaren egitura, rimak edo asonantziak direlarik (a – a – b – b – b – b).

Hona Duvoisin kapitainaren iritzia:

“Deux compositions dans lesquelles ces défauts (des sermons ou des tirades catoniennes, sans avenir ni sel, Duvoisin-en arabera) se font le moins sentir, nous viennent de M. Léon Elissamburu, brigadier ambulante des douanes à Urrugne. Une versification facile et correcte, une facture qui sent la bonne manière et une certaine culture de la langue, distinguent ces pièces parmi toutes les autres et les distancent d’assez loin. Les touches n’y sont pas assez légères, les coups de pinceau assez délicats; après tout, le poète parvient à se soutenir dans la sphère dans laquelle il est entré et c’est surtout par là qu’il l’emporte sur ses concurrents qui offrent d’aussi bons traits que lui, mais que leurs propres inégalités placent à des rangs inférieurs.

A propos des compositions de M. Elissamburu, nous dirons deux mots sur l’uniformité de la rime dans les couplets en langue basque.

Un défaut que le lecteur ne saisit pas tout d’abord dans la première pièce de M. Elissamburu, mais que l’oreille exercée de l’amateur de chant basque pardonne avec peine, c’est le changement de rime au troisième vers de chaque stance. L’uniformité de la rime est exigée, non pas tant par l’usage que par notre rythme poétique. Cela se conçoit d’autant mieux que nos vers étant ordinairement fort longs, l’uniformité de la rime rachète ce défaut ou le dissimule.

L’air du *charbonnier* choisi par M. Elissamburu permettait peut-être mieux que tout autre un changement de rime au milieu du couplet qu’il scinde là. Le troisième vers devant se rattacher par le sens aux deux qui le précèdent, le changement opéré après le second vers fait mal à l’oreille. Les quatrains de la seconde composition de M. Elissamburu ont également deux

---

(19) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 50.

rimes chacun. Nous ne l'en louons pas et nous lui dirons qu'il n'y a de mérite réel que dans la difficulté vaincue" (20).

Duvoisin-en arabera, Léon Elissamburu-k bi kantu igorri zituen. Ohartzen naiz bertze bat badela 39. orrialdean F.E. izenpetua. Beharbada L.E. sinatua zen eta nik gaizki irakurtu nuen. Behar liteke hurbilagotik ikusi. Dena den, hauxe da:

Zortzico airean.

“Ezagutua izan den escual herritan  
Edana garasti den dembora haukitan”

Orotara 48 neurtitz, bi neurtitzetarik aldatuz errima. Dirudienez hori daiteke Duvoisin-ek aipatzen duena (21), baina ez naiz batere segur, F.E. sinatua delakotz egiazki.

1856. urtean, Louis Lucien Bonaparte printzea Urruñan egon zen eta saristatu zituen pilotariak eta olerkariak. Urte hartako gaia: herriko bestak. Donibane Lohizuneko medikua, Larralde jauna, Bordaxuri Hazpandarraren semeak saria irabazi zuen. Léon Elissamburu-k kantu bat igorri zuen. Kantu honi buruz hona zer pentsatzen zuen Duvoisin Kapitainak:

“Le lauréat de l'année dernière n'a pas fait défaut au concours de cette année. Léon Elissamburu a envoyé dix quatrains d'une bonne facture et dont le tour est frappé au coin d'une certaine originalité d'un effet agréable. Sa versification est facile et correcte; elle rompt la monotonie dont la plupart des autres concurrents ne sont pas exempts. Léon Elissamburu eut vivement disputé le prix si un joueur plus puissant n'eut point paru dans la lice” (22).

Egia erran, ez da Elissamburu-ren kantua hamar bertsutakoa Duvoisin-ek zioen bezala, baina zortzi bertsu zeuzkan. Hona nola hasten den:

“Bozcario haundi bat bada gure baithan  
Ceren Eliza bestac diren herri huntan  
Nola eguinac garen ez diogu erran  
Atxeguin gaindizcoac gaitu hola eman (biz)”.

Airea: “Satararra naicela oroc badakite” eta sinatua da Elissamburu, brigadier des douanes. Acotz (23).

(20) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 48.

(21) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 39.

(22) *N.A.F. 21.747*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 262-263.

(23) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 65.

Ez zen lehiaketarik izan 1857-an. 1858-ko lore jokoetan agertzen da berriz Léon Elissamburu eta aipamen onak ukaiten ditu bere bi kantuentzat.

“Elissamburu, lauréat de 1855, auteur de la *Crinoline* et de la *guerre de Russie*.

Lehena, krinolinaz mintzo dena, “Hau da ikhazketako mandoaren traza” airean egina da.

Berxuak nahi ditut orai athera,  
Ichilik banindago banuke pena,  
bainan neke da,  
Krinolinaz baizikan solasik ez da,  
hauche da besta,  
Satanek etzezaken bertzerik pentsa (24).

Dirudienez, irakurtu zituzkeen Elissamburu-k Duvoisin-en kritikak bertsu osoa errima edo asonantzia berarekin egina baita eta ez 1855-ean bezala bi errimekin.

Bigarrenak bortz bertsu dauzka bederatzi neurtitzekoak bi errima agertzen direlarik bertsu bakoitzean. Hona lehen bertsuak:

“Rusiako emperadorea mintzarazi duk yendia  
bai eta truble handian eman kasik Uropa guzia.  
Ikusirik huela kontra Frantzia,  
Hirur nazionentzat buru yarria  
Lan tzarrean sarthu hintzela bahuen bai urrikia  
Beldurrez eta bethikotz gal, Nikola izen handia  
Lehen bezala orai ere Franxesaz haiz orhoituko  
Nola urez hala leyhorrez ez dukala bentzutuko  
Ez dukala bentzutuko (biz) (25)

Sinatua da: fait par L.E.

Hirugarren kantu bat, bederatzi bertsutakoa agertzen da ere esku iskribuetan, lau neurtitz dauzkala bertsu bakoitzak (7 + 6) oinekoa.

“Ni ere baniagok entzunik berria  
Noiz aguerturen zaikun goardian yarria  
Ongui berantexirik lan horren hastea,  
ez diat errech yasan iragan urthea.”

Lana eta alferkeria da kantuaren gaia eta sinatua da Elissamburu, brigadier des douanes, Acotz (26).

(24) *Cette basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 131.

(25) *Cette basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 124.

(26) *Cette basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 133.

Asma daiteke kantu bat igorri zuela Léon Elissamburu-k 1859-ko lore jokoetara. Ez da agertzen saristatuetan ez eta aipamen onetan. Zortziko bat da, interesgarria egituraren aldetik: 7 - 6 - 7 - 6 - 7 - 6 - 7 - 6 neurtitz bakoitzak errima daukalarik, errima gurutzatuak naski (a b a b c d c d).

Ama doloreskoa  
 Ez nauzu ikhusten  
 Ni maluros umea  
 Preso nola naizen  
 Zu ez nahiz sinhexi  
 Zure eguietan  
 Zer dudan ardiexi  
 Ene eguietan (27).

Orotarat, zazpi bertsu “Elissamburu brigadier des douanes” sinatuak.

1860-ean agertzen da lehen aldikotz Jean-Baptiste Elissamburu koplarien gudian eta lehen saria irabazten du “Gazte hilcera dohana” kantuarekin. Inprimatuak ziren orrialdetan irabazle gisa irakur daiteke Harlouch izena. Errakuntza bat izan zen Duvoisin Kapitainak aitortzen duena *Le Courier de Bayonne* delakoa:

“On nous prie de rectifier une erreur commise au sujet du nom de l’auteur de la poésie basque qui a remporté le premier prix au concours d’Urrugne. Cette pièce était anonyme et sans épigraphe; la même main qui avait copié et signé la chanson de M. Harlouch l’avait transcrite; de plus, les deux pièces ayant été présentées ensemble au concours, on se croyait suffisamment fondé pour l’attribuer à M. Harlouch. Mais on s’est trompé; cette chanson a été composée par M. Jean-Baptiste Elissamburu, lieutenant au 54e de ligne, frère de M. Léon Elissamburu, brigadier des douanes qui a obtenu la mention honorable et qui eut le premier prix en 1855.

Nous félicitons notre compatriote de conserver sous le drapeau et loin du pays l’amour de sa belle langue maternelle et de la cultiver avec tant de succès. Nous lui savons gré de venir rehausser l’éclat de nos fêtes par le concours de son talent. Qu’il persévère donc à se rappeler son *Escualherria* et à nous envoyer des marques de son souvenir, tout en continuant à mériter par ses qualités militaires l’estime et les récompenses de ses chefs. Nous savons combien il faut de mérite pour arriver en peu de

(27) *Cette basque* 164, Bibliothèque Nationale, Paris, F.° 229-230.

temps au grade où M. Elissamburu est parvenu, lorsque, comme lui, on part le sac sur le dos et sans nul appui.” (28)

Egun berean, *le Courier de Bayonne* horretan agertzen zen “Gazte hilcera dohana” olerkia bere frantses itzulpenarekin (Duvoisin-ek egina, noski) Jean-Baptiste Elissamburu-ren izenarekin.

Bi anaiek parte hartu zuten beraz 1860-eko lore-jokoetan, Léon Elissamburu-k irabazten zuela aipamen ona “Dantzaria” deitu kantuari esker, hau ere inprimatua eta *Le Courier de Bayonne* kazetan argitaratua bere itzulpenarekin (29).

Lehiaketari buruz eginikako artikuluetan, Duvoisin-ek dio:

“M. Elissamburu frère du premier lauréat, lauréat lui-même de 1856 (sic 1855 baitzen) a rajeuni un sujet qui fit naître, il y a quelques années un amas de platitudes et de banalités. Parler de la fête patronale et ne pas faire une rabâcherie est chose fort malaisée. M. Elissamburu a su éviter l'écueil; il a répandu dans ses couplets du sel et de la gaîté, c'est ce qui lui a valu le 3ème prix” (30).

Gustukua zuen beraz Duvoisin-ek “Dantzaria” kantua. Bederatzi bertsu dauzka, zortzi oinekoak, errepika bat erdian: “Rau riu rau, rata-plan, rau riu rau”, Iruñeko bestak oroitarazten duena, kantu bat alegera, gatz eta biperrez apaindua, airea duelarik “Orzirale arraxian, Garruzetik yin ninduyan...”.

\* \* \*

Bakoitzari eman behar zaio zor zaiona. Léon Elissamburu, anaia gehiena da. Hamabi urtez Jean-Baptiste baino zaharragoa da. Badakigu orain zazpi kantu bederen egin dituela lore-joko karietarat. Hor daude esku izkribuak edo inprimatuak izan diren kantuak. Anaia gazteak kendu dio anaia zaharrari bere bizi laburrean (45 urte zituen hil zelarik) ukan zuen fama. Ezagutua zen guarda, pilotari eta olerkari gisa. Txosten honekin pentsatzen dut eman diodala euskal letretan merezi duen lekua.

### Léon ELISSAMBURUren kantuak

1/1855 *Emazte edalea* (lehen saria) Celte basque 164 imp 50  
2/1856 *Bozkario handi bat baita gure baithan* Celte basque 164 ms 65

(28) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1860eko irailaren 12an.

(29) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1860eko irailaren 21an.

(30) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1860eko irailaren 23an.



3/1858	<i>La guerre de Russie</i>	Celte basque 164 ms 124
4/1858	<i>La crinoline</i>	Celte basque 164 ms 131
5/1858	<i>Ni ere baniagok entzunik berria</i>	Celte basque 164 ms 133
6/1859	<i>Ama dohakabea</i>	Celte basque 164 ms 229
7/1860	<i>Dantzaria</i>	Celte basque 164 imp 270



## ELISSAMBURU: *EMAZTE EDALEA* (1)

### 1

#### AIRE HUNTAN: *Hau da ikhasketaco mandoaren traça*

Munduan ikhusten da hainitz bicio,  
Hoberenetic ere deus ez balio;  
    Bainan halere  
Ohituz gueroz hartan, bertceac bertce,  
    Çor edo hartce,  
Ecin arnega daite, arras hil arte. (*Biz.*)

Emazte edalea da higuigarri;  
Dabilan urrhaxetan, hain hirrigarri  
    Haren manera?  
Çokhoz çokho batetic eta bertcera,  
    Sar et'athera:  
Sabeletic ez hotça doha etchera. (*Biz.*)

Flasco muthur luce bat, bethi gordea,  
Ostaturat badaki ongui bidea;  
    Balitz erraile  
Edari churi gorri cembat suerte  
    Ahal lakike,  
Ibiliric senharrac deus yakin gabe. (*Biz.*)

Çaku bat mandatari, bihiz bethea,  
Irauten duen arte badu bakea;  
    Guero behar du  
Ohe eta athorez eguin merkhatu,  
    Dohainic saldu:  
Senharra eguin liro, ahalic balu! (*Biz.*)

Emazte edalea alferketari,  
 Hauçorat yoan eta, berri condari.  
 Egun erdiac,  
 Senharra eta haurrac, landan guciac,  
 Erdi goseac:  
 Artha guti heyetaz cintçur luceac. *(Biz.)*

Ama biciotsua, hire haurrentçat  
 Mundurat sorthu hintcen, heyen caltetçat  
 Dudaric gabe.  
 Norc nahi dun har detçan etcheco andre,  
 Ez eguin yabe:  
 Beldurrez hi beçala, diren edale. *(Biz.)*

Emazteki çoroa, hic çahartcean,  
 Egoitçaric ez duken sarri etchcan,  
 Luça etciron.  
 Umekin ere ecin haiteke egon,  
 Deusetan ez hon;  
 Lehengo adichkidec ez nahi nehon. *(Biz.)*

Bici iraganari, ukho eguinic,  
 Sar beraz hire baithan orai beretic;  
 Othoitz Yaincoa,  
 Içan ez hadiela, ez lehengoa,  
 Ez hain flacoa:  
 Etchcan emanen dun, bake osoa. *(Biz.)*

*Elissamburu,  
 brigadier des douanes à Urrugne*

## 2

### HUNEN AIREA DA: Saratarra naicela oroc badakite

Bozcario handi bat bada gure baithan,  
 Ceren Eliça bestac diren herri huntan.  
 Nola eguinac garen ez dirogu erran;  
 Axeguin gaindizcoac gaitu hola eman. *(biz)*

Huna beraz non çaren, Besta, ethorria.  
 Aspalditik cintugun ikhusi nahia.  
 Plaçarat eguin duçu gaur gure galdia,  
 Han içanen dugula behar den gucia. *(biz)*

Gazteac heldu gare elkhar beroturic,  
 Lekhu maite hortarat ongui aphainduric.  
 Urtheac ez darocu emaiten egunic,  
 Hunec beçanbat placer eguiten daucunic. *(biz)*

Çuec ere Nescatchac baçohazte arin:  
 norat hari çareten nahi nuke yakin?  
 – Egun herrian besta behar dugu eguin;  
 han yostaturen gare, goacen elkharrekin. (biz)

Gure besta ederra çare maitagarri,  
 Çu gabe ez guinuke nehorc bici nahi.  
 Erremedio onac badituçu bethi,  
 Sendatcen dituztenac hainitz bihotz eri. (biz)

Denbora gucietan hola nauc içatu,  
 Ni maithatu nauena nekez duc çahartu.  
 Beharretan cirenac ditiat Lagundu,  
 Nahi gabe guciac bihotcetic khendu. (biz)

Huna nun den guiçona lau hogoi Urthetan,  
 Muskila beçain hece Oraino bestetan.  
 Gaztean cembait dantça emana placetan,  
 ikhusterat heldu da Urthe gucietan. (biz)

Eguiazki, çu besta, hainitz çare ona  
 ecin daiteke unha çurekin guiçona,  
 heldu baciniçauçu gu ganat ardura,  
 aisa pasa guinero Munduco denbora. (biz)

*Par Elissamburu Brigadier des Douanes  
 Acotz*

### 3

Rusiako Enperadorea - mintzarazi duc yendia,  
 bai eta truble handian eman kasik Uropa guzia:  
 ikhusirik huela kontra Frantzia,  
 hirur nazionentzat buru yarria.

Lan tzarrean Sarthu hintzela, bahuen bai Urrikiak!  
 Beldurrez eta bethikotz gal, Nikola, izen handia.  
 Lehen bezala orai ere Franxesaz haiz orhoituko  
 Nola Urez, hala leyhorrez, ez dukala bentzutuko,  
 ez dukala bentzutuko. (biz)

Franxesak ez dik ez faltatuko podore handiak baitik,  
 Untziak belan harmada onak laster altcharazten ditik  
 ez duk ez Mundu huntan Erresumarik  
 Abantail guehiagoz bethea denik,  
 eta, guidari Napoleon, Nolacoa den badakik?  
 Zeruko hedoi gorenean orai Tronua eman dik.  
 Altcha zatzik beguiak goiti eta erran franxesari,  
 ez dukala ez haren kontra guehiago deusik Nahi,  
 guehiago deusik nahi. (biz)

Rusia hire banaloreak horra beraz zertan diren,  
Guzien yabe izan nahia, zoin behera yaxi haizen  
    Franxesa zenekotzat hasi muguitzen,  
    hire eremuetan, bai khechu hintzen.

Nahiz mila lecoa behar den, ixasoen trebesatzen,  
Choilki Aiphamen horrek berak hainitz hinduen loxatzen,  
orai hor dituk Zebaztopol, bai eta ere Marina,  
erakusteko on direnak berriz eguiten badira!  
berriz eguiten badira. (biz)

Gure aitek osabarekin zuten kurrutu Rusia;  
Mosku erre ez baliote harturen zuten guzia,  
    Harmetarat gueroztik meyoria,  
    bethi segur baitzuten garhaitia,  
iloba gure buruzagui badukegu bai fidantzia,  
exai guzien bentzutzeko izanen dugula gloria:  
izan gaizkon gu ere leyal, yarraikiz arranoari,  
Frantziaren izena atzetan gora derabilkanari,  
gora derabilkanari. (biz)

Nazione hainitzak dire Frantziaren yelosian,  
Zeren eta emana baita bertze guzien gainian,  
    Manatu duelakotz berak Russian,  
    beldurrez eguin dezan Mundu guzian,  
Printzeak bere gorthetarik daude ikhara bizian  
agur eta Sumizione buruan eta Mihian.  
Biba gure Enperadorea, biba bethi Napoleon  
Zu bezalako aita onik ezin guiniroken Nehon,  
ezin guiniroken Nehon. (biz)

*Fait par L.E.*

#### 4

#### **AIREA: hau da ikhazketako Mandoaren traza**

Berxuak nahi ditut, orai athera,  
ichilik banindago banuke pena  
    bainan Neke da!  
Krenolinaz baizikan Solasik ez da  
    hauche da besta,  
Satanek etzezaken bertzerik penxa.

Andreak eman zaizku, Krenolinetan,  
beharragorik etzen, familietan,  
    Guehienetan,  
horrek onduko gaitik, gure zorretan,  
    botika hetan,  
Akabo, eroriak gaituk errekan.

Hamalau berga oyhal, ez duk ixusi  
 Krenolina batentzat, ez dela aski,  
 ez gaituk gaizki;  
 Moda hori lehenik nork du ikhasi,  
 eguiten hasi,  
 paga nezakek ongui nor den banaki.

Batzuek aise eta, bertzeak nekez,  
 Bazterrak bethe dira, bai, Krenolinez  
 Gauza ederrez!  
 Gupela bezain zabal dira beherez,  
 Konkorrak gainez!  
 Gorde behar litazke yenden ahalkez.

Iragan egun batez, zen Komedia,  
 plaza baten erdian, ikhusgarria,  
 hango irria;  
 Andre bat zen piayaz yoan nahia,  
 ezin abia!  
 Karrosan etziron sar guibel aldia.

Postillon bat Kaskoina, yuramentuka,  
 bethi Krenolinari eskuz pusaka,  
 Diu bibanka:  
 “Cenbat ehun puskez dun eguina hanka,  
 “hori dun arkha!  
 “Karrosan ez haiteke hola enbarka”

Lehen mintzatzen guinen, gu, alkharrekin,  
 Arthoz ezin ase asea zela gurekin,  
 bazen zer eguin:  
 Orai gure andreak denak Krenolin  
 alabak bardin!  
 Nola hari zaizkigun nork diro yakin.

Urguilu, Malurosa, hi, habilana  
 guri eman arazten hainbertze pena,  
 bai eta guerla  
 Krenolinak emaiten balauk orena  
 hilen haizena,  
 Gal dadien bethikhotz hire izena.

*Eguina lehengoak*

## 5

Ni ere baniagok entzunik berria  
 Noiz aguerturen zaikun goardian yarria,  
 Ongui berantexirik lan horren hastera  
 ez diat errech yasan iragan Urthea.

Boz bat, bethi hari duk oyhuz guizonari,  
Maitha dezala lana eta yarraik hari,  
Ohorez nahi bada Mundu huntan bici  
ez dakiola Urrun ez ibil ihesi.

Ihes eguinez gueroz guizonak lanari  
ez daitekela ongui, segura duk hori  
sinhexi behar dena, likek, eguiazki,  
bertzenaz izanen duk bethikotzat gaizki.

Lanak badik exai bat hainitz Aiphatua,  
Zori gaitzean baita, Sobra hedatua,  
Alferkeria, galkhor, delakotz Sorthua  
errorik gaichtoenez lurra dik hartua.

Alferkeriak ez dik asmatzen deus onik,  
harekin ez duk uros Sekulan guizonik,  
bicio tzarrak ere zabilzkok onkotik  
Phozoinik ere ez duk lanyerosagorik.

Alferkeria zer den, bai, Nolakoa den,  
ikhusia izan duk orai baino lehen,  
Solas ederrez baizen Nehor ez dik ontzen  
eta, itchura falxoz, gazte hainitz galtzen.

Hanbat, nerhabe badik, bereganaturik,  
Orai urrun daudenak Sor lekuetarik  
borz aldiz Urrikituz hari yarraikirik  
Ziotek ez dutela nehon deskanxurik.

Lurrean emana duk guizona laneko  
Denbora guzietan hartaz bizitzeko:  
izan dadien hurbil edo Urrunago,  
hura dik hazkurritzat Mundu huntan deno.

Ala! Alferkeria, zoin haizen tristea  
hobe lukek hi ganik Urrun egoitea,  
hire eguin, erranak guti Sinhestea  
bertzelakoa lukek hainitzen Zorthea.

*Par Elissamburu, Brigadier des Douanes à Acotz*

## 6

Ama dolorezkoa  
ez Nauzu ikhusten  
Ni maluros umea  
Preso, nola naizen  
Zu ez Nahiz Sinhexi,  
Zure eguietan  
Zer dudan ardiexi  
Ene eguietan.



Nigarrez Zaude, ama!  
Nitaz orrhoiturik,  
ez othoi hola pena  
ez da progotchurik:  
Premu, presondeguian  
Nago Sekulako!  
bizi naizen guzian  
ez Naiz atherako.

Oren tristean Nintzen  
duda gabe sorthu,  
exaya ordutik zen  
ene baithan Sarthu  
guidari on batentzat  
Nola; haurrek aita  
hartu Nuen enetzat  
ai! ni enozenta!

Pena zait erraitea  
Ni, zer izan naizen,  
bainan ama maitea!  
zuri dut aithortzen:  
ez ahal da gaizkirik  
lur hunen gainean?  
Nik eguin ez dudanik  
Zuk yakin gabean!

Grazia bat dut ama  
zuri galdeguiten,  
hitz dautzut ez dudala  
bertzerik eguinen.  
Nehork aiphatzen badu  
Nitaz zerbait berri!  
othoi Ukha Nezazu  
hala dut Merezi!

Aita dut indietan,  
ez dakit noiz danik!  
bizi da plazerretan  
ez du deusen Minik,  
haren itzala bera  
izan banu hemen!  
Segur da ez nintzela  
horrela galduren!

Gorputza dut ikharan  
 loxa arimatik!  
 zeren galdu ditudan  
 Diruaren gatik  
 ba! Nintzen ondikotzat  
 hala dohatua!  
 ez ezagutzekotzat  
 zer zen bekhatus!

*Par Elissamburu Brigadier des Douanes*

*AIPHAMEN ONA: ELISSAMBURURI (\*)*

CANTORE HUNENTZAT:

DANTZARIA

7

*AIREA: Orzirale arraxian  
 Garruzetik yin ninduyan, etc.*

Hu-pa, muthillak lorian  
 Nola choriak airean!  
 Heldu nauk zuen erdian,  
 Rau, riu, rau, rata-plau, rau, riu, rau,  
 Heldu nauk zuen erdian,  
 Besta baitugu herrian.

Hu-pa, aleguera gaiten,  
 Soinua hari da yoitent!  
 Yoan gaizkola du erraiten,  
 Rau, riu, etc.  
 Yoan gaizkola du erraiten,  
 Urthean behin bederen.

Hu-pa, huna beraz, plazan,  
 Aurthen ez baikinien izan!  
 Oro hari gaituk dantzan  
 Rau, riu, etc.  
 Oro hari gaituk dantzan,  
 Zaharrak gaztekin balxan.

---

(\*) Bayonne, imprimerie de Veuve Lamagnère, Rue Chegaray, 39.

Hu-pa, arreba Kattalin  
Orai, ez dun, buruan min,  
Badabiltzan oinak arin!

Rau, riu, etc.

Badabiltzan oinak arin!  
Tumpaka ongui badakin.

Hu-pa, Maria, atzo hi  
Ohetik ez hintzen yeiki,  
Lanean hartzeko eri

Rau, riu, etc.

Lanean hartzeko eri,  
Egun gurekin dantzari!

Hu-pa, hic soinularia  
Ardura duk egarria  
Hi ere gu iduria!

Rau, riu, etc.

Hi ere gu iduria,  
Okasionez balia!

Hu-pa, gur'etchean, ama,  
Oilasko hiltzen hari da!  
Arnoak ez diro falta,

Rau, riu, etc.

Arnoak ez diro falta,  
Bizi bada gure aita.

Hu-pa, ama ez dut nahi,  
Khorda eman lephoari,  
Gazte nahi naiz ibili,

Rau, riu, etc.

Gazte nahi naiz ibili,  
Ezkontzaz ez aipha niri!

Hu-pa, etchean bi andre  
Guerla bizia laiteke;  
Mokhorra, ama zu ere!

Rau, riu, etc.

Mokhorra, ama zu ere  
Bake onik ez guinuke.



## J.B. ELISSAMBURU ETA GRATIEN ADEMA

*Saran, 1991-XII-20*

*Piarres Xarritton*

Gratien Adéma eta Jean Baptiste Elissamburu, bi idazle lapurtar ditugu, maiz elkarri kontrajarri direnak: bat apezta eta kalonjea, bestea militarra eta kapitaina, bat erregetiarra eta xuria, bestea errepublikazalea eta gorria. Bizkitartean beste horrenbeste bederen bagenuke errateko, biak uztarri berean parekatu nahi bagenitu: biak berdin euskaltzaleak, biak berdin bertsozaleak, biak Larresoroko ikastegi berean eta irakasle beren aintzinean iraganak.

Horiek oro ordea presaka eta larri-larria ikusiak eta erranak dira, eta menturaz gauzen hurbilagoatik ikertzeko ordua etorri zaigu, Elissamburu-ren mendeurrenaren karietara.

Hasteko ohartzen gara, Sara eta Senpereko auzo herrietan, eta biak urte berean, 1828an, senpertarra apirilaren 14ean, eta saratarra abuztuaren 14ean, sortu baziren ere, ez zituztela Gratien Adémak eta Jean Baptiste Elissamburuk bizitzeko baldintza berak ohantzean aurkitu: Lehe-na ezen etxe oneko semea zen; aita kaskoina, Haute-Garonne-ko departamenduan jaioa, baina mediku bezala Senperen kokatua, etxeko alaba handiarekin ezkondurik. Honen emaztea eta Gratien tipiaren ama alabaina, Catherine Goyeneche, Jean Blaise Goyeneche (1778-1842), XIX. mendearen lehen herenean Lapurdik izan duen herri-gizon garrantzitsuenetarik baten arreba zen. Honen etxean aterbetu ziren bai Josep Bonaparte erregea, 1814ean, bai Don Karlos erregea, 1839an, Hegoaldetik ihesi mugan iragan zirelarik, frantsesa eta espainola, bakoitza bere aldian (1).

Bigarrena, berriz ez zen handietarik, hamargarren haur sortua baitzen, Piarresenean bizi zen Elissamburu-Irazabal familian. Gehiago oraino, doi-doia zazpi urte zituelarik Jean Baptiste tipiak, ama Juana eta aita Mixel guarda, biak hil ziren hilabetea barne, familia desegin zen, eta

---

(1) "Gratien Adéma-Zalduby-ren bizia ta lanak", P. Charritton, *Mundaiz*, 1985, Donostia, n.º 29, 47. orr.

Janbattit tipia, Saran gelditu zen, Dominika, 21 urteko bere arreba gehienarekin. Gero, hortik landa, zer izan zen umezurtzaren bizia Saran, zuzen eta zehatz, ez dakigu. Jean Baptiste Etcheverry, Harizmendiko nausia baitzuen bataioko aitabitxi, erran izan da, honek begia atxiki ziola semebitxiari, burasoen ordeaz, eta eskolatzeko ere, honek zukeela lagundu, Larresoroko ikastetxera bidali baitzuten, baina ez dugu sinesten, eta hona zergatik:

Larresoroko paperak, Uztaritzeko ikastetxean direnak ikertzen direlarik, ikusten da hor, 1841eko urrian 6ean sartzen dela etxe horretan Gratien Adéma; 13 urte dituelarik ordukotz. Elissamburu-ren hatzik ez da ordea paper horietan ageri. 1843ko urrian zaiku agertzen, lehen aldikotz, saratar ikaslearen izena: 15 urte beteak ditu ordukotz, eta 7ean sartu dute. Ondoko ikasturtean ere 6ean dugu oraino gure gizonttoa, bere 16 urteekin, erran nahi baita, zinez maila apalarekin atera zela Sarako eskolatik. Nork edo zerk zuen beraz Larresoro-rat ekarri Janbattit Elissamburu, 1843ko urrietan? —Gure iduriko, bere haurride zaharragoen laguntzak beharbada, Léon eta Jean bi anaia guardenak bereziki, haurride horiek berek lagundu baitzuketen ere Jean Baptiste-n anaia tipiena, Martin, errient izateko doia eskolatzen. Bestela erran genezake Sarako apezzenbaitek, Costes erretorak (1837-1866) edo Lartirigoyen bikariak (1840-1845) ikusi zuela, komuniatzeko katixima egitearekin, buru ona zuela Piarreseneko umezurtzak, eta apezgai on bat egin zezakeela.

Dena dela, Larresoroko paperek salatzen digute oraino, bere frantseza apur bat finkatu ondoan lehen bi urtetan, J.B. Elissamburu, 6etik, 4era iragan zela, jautsian, 1845-1846eko ikasturtean. Adin bereko Gratien Adémak 2.egin zuen urte hartan.

Azken urte bat egiten dute oraino etxe berean, Larresoron, 1846-1847, Gratien Adémak 1. edo erretorika, eta J.B. Elissamburuk 3. Eta horretan amaitzen da bi lagunen Larresoroko egonaldia; senpertarria Baionako seminariora baitoa filosofia ikasketak egitera apezteko xedetan, saratarra berriz etxera itzultzen, apezgorako bideari uko eginik —bide horren hartzeko gogorik izan bazuen bederen behinere— eta soldadogoko bideari laster lotzeko xedetan.

Ez da dudarik, Larresoroko seminarioan, Janbattit Elissamburuk, bere “adin ederrenean”, iragan zituen lau urteek eragin handia izan zutela haren bizian eta haren obran. Han aurkitu baitzituen gure ustez bere euskaltzaletasunaren eta bere kulturaren oinarriak.

Ez zen ez, egia erran, deus gabe etorria, bere sortetxetik Larresoro-rat, zeren Sarako Jean Mendiburu eskolako errientarenganik ez balin bazen ere, Sarako Amezket edo Piarres Adame, Bidarteko Martin, Hazparneko Bordaxuri edo Katxo, Urruñako Tipy, batzuen bertsoak entzu-

nak, eta menturaz ikasiak, baitzituzken ordukotz, auzoko arto-xuritzetan edo herriko bestetan, 15 urteko "ixtudiant" gazteak. Bazuen beraz zer kanta gure Elissamburuk, Larresoron aurkitu zituen bere adineko lagun zenbaitekin. Hor gaindi zebiltzan alabaina, bere adineko Gratien Adéma bezala, berak baino urte bat gazteago zuten Jean Gorostarsou, ezepletarra (1829-1868), *Orhi-ko xoria* eta beste bizpalau kantu ederrenetarik ontu ondoan, Parisen apez higaturik, bere Senpereko osaba baitan, 40 urteak jo gabe, hil behar zena; edo hiru urte zaharrago zuten Pierre Dourisboure, bezkoiztarra (1825-1890), Vietnam-eko "Bahnar" deitu jendaiaren alde erabili zituen urratsen berri idatzirik utzi diguna; eta orduan Larresorok zeuzkan 140 ikasletarik berak hurbilagoetik ezagutu zituen beste lagunak.

Baina Larresoron baziren ere ikaslez bestalde, irakasle ta buruzagiak: Hor aurkitzen ditugu izen batzu neretzat bederen ezezagunak: Vidal, Loustau, Durruty, Palassie Lartigau, Pascau, de Quevedo, apezzen izenak, beste zenbait ez hala arrotzak, hala nola Maisonnave, lehenik irakasle eta gero buruzagi (1851-1871) izan zenarena Leoutre ekonomiarena (1845-1851) berriz aipatuko dugunarena César Duvoisin (1805-1869) ezepletar apez historialari jakintsunarena, 33tik 45era Larresoron baitzegoen, Jaurethe kanboar apez sainduarena, hau Hazparnen bikari egon ondoan (1818-1821), Larresororat igorria izan zen eta gero han higatu zen 1873 arte, euskarazko bizpalau eliza liburu argitaratzen zituela eta ere euskal ortografiaren berrizalen artean, J.P. Duvoisin-en arabera, aintzindari agertzen zela. Puntu honetaz zeren dugu oroit, ikusten dugularik euskal ortografiaz zer axola izan zuten geroxago bai Elissamburuk, bai Adémak, haren bi ikasle ohiek.

Alta bada ezin dugu ere ahantz nor zuten urte haietan Larresoron buruzagia; Etienne Haramboure, ziburutar apeza (1799-1869), Baionako bikario nagusi izan aintzin, hamasei urtez, 34etik 50era, seminario horretan buru atxiki baitzuten. Eta Elissamburu ta Adémaren historiatik bizpalau puntu altxa ditzakegu hain zuzen, argi adierazten baitute zer gogorekin bideratzen zuen Haramboure buruzagiak bere etxea. Hanbat larderia zainduz, eta etxeko ohiturak begiratu, baina ateak hetsi gabe kanpoko berriei ta gatazkei.

Elisamburuk berak ez digu bere paper ainitzik utzi, baina bada haren kantu bat, batzutan *Infirmierian* deitzen dena eta beste batzutan *Boltixura*, eta orduan zalantzan gabilta Larresoron egin ote zuen ala soldadogoan, baina gure ustez ez da dudarik: Lehen hitza bera, Gratien Adéma Larresoroko lagunari buruz ari baita:

"Erran duzun bezala, *Grazien maitia*,  
Eritasun bat badut nik hainitz handia,  
Mafrundi ta sukarra, bat eta bertzea,  
Deus handirik ez dire, bainan gosetea".

“Gosetea”, hain zuzen aipagai izan dutela bi adiskidek badakigu bestalde. Gosete honen erantzulea bada ez da oraino “Betiri Sants”, “Leoutre” jaun ekonomia baizik, hemen “Leutre” bilakatzen dena 5. bertsoan:

“Eman zarotanean Leutrek afera,  
Gan nintzen berehala erien atera...”

Gero agerturik ere hor gaindi “Boltixur” bat edo beste, asma deza-kegu erraz izengaraitiko zerbait zitekela, umorea laket zuten etxe horretan aise sartua.

Bestalde Jean Haritschelhar-ek argitaratu zuen 1978an, Baionako Erakustokiko aldizkarian “Zumalakarregiren Kantia”, Pariseko “Bibliothèque Nationale” delako artxibategian, J.B. Eliçamburu et Adema, “étudiants de Larressore” titulupean aurkiturik eta geroztik Adéma-ren pape-retan nahaurek atzeman nuen —beste askoren artean— kantu beraren aldaki bat, Labayru-ren 4. “Gauontza” sortan argitaratu dudana (2).

Kantu hori baino lehen ordea, beste bat ere egina zuten elkarrekin, beren Larresoroko azken ikasturtean, bi lapurtar bertsolari gaztek, “Betiri Sants” deitu zutena, “erran nahi baita, 1846ean herri hauetan izan zen miseria”, eta Adémak beiratu duen eskuskribuak ekartzen duen bezala, “Jn Bte Eliçamburu eta Gen Adéma” sinatu aintzin, honela dio 24. eta azken bertsoak:

“Phertsutan hasi gare aurthen bi koplari,  
Ezagutarazteko mundu guziari,  
Zer plantetakoa den Santses de Betiri;  
Huntan finitzen dugu zuen zerbitzari.”

Bi kantu horiek eta beste zenbait ere agertu berri dira beren osotasunean, Klasikoak sailean, Ales Bengoetxeak prestatu duen Adéma Zalduburen kantika ta neurtitzen argitalpenean (3).

Hor ageri da ongi, guhaurk genioen bezala nola Haramboure apezak eta haren lagunak beiratu zuten fidelki beren irakaslekide zenak J.B. Camoussarry ziburutarrek (1815-1842) utzi zien ondortotasun poetikoa. Ezen bere paperak eta kahierak halako artarekin apaindu eta begiratu dituen Adémari esker ezagutzen baititugu haren bertsoak, ohartzen gara,

(2) “Iparraldeko...”, P. Charritton, *XIX. mendeko olerki-bertsogintza*, 1990, “Gauontza sorta”, 4., Labayru, Bilbo, 51, 52. orr.

(1789-1850), Actes du Colloque International d’Etudes Basques “Quelques chansons basques de la première guerre carliste”, J. Haritschelhar, *Euskal Herria*, 1973, Bordeaux, Musée Basque Bayonne, 1978, 223-224. orr.

(3) “Kantikak eta Neurtitzak”, G. ADEMA-ZALDUBY, 1991, A. Bengoetxea, Klasikoak, 1991, 194-201, orr.



1840-1850 urteetan, Larresoroko euskalzaleek miresten, kopiatzen, ikasten eta imitatzen zituzten euskal olerkiak, Camoussarry-ren olerkiak zirela. Erran dugu gure bertsolari gazteek, Elissamburu, Adéma eta Gorostarsouk beste iturbururik ere bazuketela: oroit gaitezen, Hazparneko Katxok bertsoak eman zizkiola 1820-eko (?) goseteari (4) eta Adémak xahartu-ta kondatu zuenaren arabera, 1945-46 ean, Haramboure buruzagiak Iparragirre ekarrerazi zuela Baionatik Larresororat, ikasleen aintzinean kantuz hartzera, horrek erran nahi baitu nik uste, Zumalakarregi ta haren gizonen ta haren balentrien berri bazuketela Larresoroko ikasleek (5), Camoussarry-ren kantua entzun gabe ere.

Azkenik aitor dezakegu beste euskal idazle aintzek bezala —Mogel eta Iturriaga Hegoaldean, Goyetche eta Oxobi Iparraldean— gure bi Larresorrek beste literaturetan bilatzen zituzten ereduak ez zirela baitezpada maila goienekoak, baina soil-soilik alegien mailakoak. Gehiago oraino azkenera, eta landuaren landuz, grazia apur bat emaiten badiote gure Adémak eta Elissamburuk, sariak edekitzerainokoan, 1862 an “Apexa eta lorearekin”, Elissamburuk, 1873 an “Bildotsa eta Otsoa” eta “Belea eta Axeria”-rekin (6), Adémak, aitortu behar da utzi dizkiguten hastapeneko aldakiak, “La Fontaine”-n kalko hutsak direla (7).

“Azkarrenek dute arrozina beti,  
Esplikaturen dut gauza hau laburki...” (Elissamburu).

edo

“Flakoaren kontra indarra duenak,  
Arrozoinak ditu beti azkarrenak” (Adéma).

Beste graziarik du egia erran 1873.eko aldakiak honela hasten denak:

“Primadera goiz batez, xirripa batera,  
Ama gabe bildotsa gan zen edatera...”.

azkenera uzten duelarik erakaspena:

“Azkarrak duenean partida flakoa,  
Hauzia zoinena den erran gabe doa...”.

Baina zorigaitzez, horretan uzteko partez —apezak azken hitza bere behar-bere katixima luzatzen du gero:

(4) “Frantzian zer den gertatu...”, 1900, M. Etcheto-Katxo Hazparnekoa, *Zazpiak bat, eskualdun kantuak*, Buenos-Aires, 52-54. orr.

(5) “Azpeitia, Les Fêtes Basques de 1893”, *Charles Bernadou*, 1894, Bayonne, 72-73. or.

(6) G. ADEMA-ZALDUBY, op. cit. 109. & 111. orr.

(7) Ikus urrunago G. Adéma-Zalduby ren eskuskribuetarik, Senpereko Dourisboure familiari esker, kopiatu ditugun bi aldakiak.

“Otsoak bildotxari egin zioena,  
Jainkorikan ez balitz, nork liro kondena?”.

Artetik erraiteko, Juan Antonio Mogel batek, apeza izanagatik hau ere, beste amaiera ustegabekoa eransten dio ipuinari: ea zer deritzaizuen?

“Eta bertan helduta gura eban egin  
Mila zati ta piska lau letaginekin.  
Honetara joiala bertan da agertuten  
Eiztari bat eta *dau bala bigaz ilten*:  
Halan kendu eutsazan gure Jaungoikuak  
Otsuari bildotsa jateko goguak!” (8).

Baina bego behin bazterrera, justiziaren egiteko grinak, euskaldun batzuen bihotza gaintitzen duelako historia hori. Alta bazuen Camoussarry-k ere olerki lazgarri bat “Mendekioa” deitua. Baina ez dugu horren kopiarik aurkitzen Larresoroko Adémaren lorategian. Hor daude aldiz “Donibane Lohizuneko gizon gazte baten heriotzeaz” Ziburutar apez gazteak ontu bederatzi bertsoak (9). Elissamburuk hain zuzen gai bera hautatu zuen 1860an Urruñako euskal bestetan lehen saria ereman zuelarik “Gazte hiltzera doana” izeneko kantuaekin. Gratien adiskideak irriño batekin egin zukeen bezala, guk ere parean jar genitzake bi kantuetako lehen bi lerroak:

“Hemeretzi urteak ez ditut orainik  
Eta hurbildua naiz hobirat jadanik...” (Camoussarry).

eta

“Hogoigarren urtera ari naiz hurbiltzen  
Eta nere oinetan tonba dut ikusten...” (Elissamburu).

Baina uste dut, ixilik egon bazen ere, orduan berean Otxalderen herrirat izendatu zuten erretor gaztea, handik hamabost urteen buruan, keinu xorrotx bat igorri nahi izan ziola honek bere bertsolarikide ohiari, “Betirisants” izenarekin eta “Utsalegi” sinaturik, errepublikaren kontrako bertso lerro bortitz bat aurkeztu zuelarik 1875ko euskal bestetara (10).

1879ko euskal jokoetan, Donostian, izan zuen Adémak erantzuna, Elissamburuk, “Lehen eta orai”-ekin, zinez polliki emana, bere adiskide apezari “Jainko legea” oroitarazi behar balio bezala.

(8) Juan Antonio Mogel-en alegiak, *Poesía bascongada*, 1987, “Otsua eta Bildotsa”, J. Kortazar & M. Billelabeitia-ren edizioa, Bilbo, 78-79. orr.

(9) (1815-1842), “Una primera aproximación a su vida y a su obra”, J.B. Camoussarry, 1988, M.G. Artola-Cornu, *A.S.J.U.*, Donostia, 421 & 431. orr.

(10) G. ADEMA-ZALDUBY, op. cit. 158-161. orr.

Baina bizitzeak elkarretarik urrundu bazituen gero Adéma eta Elissamburu, Larresoroko adiskide xaharrak, hona non heriotzeak berriz hurbilduko dituen: 1890.eko uztailean, Gratien Adéma, Atarratzeko apez-nausia, apezpikuak izendatzen du, Baionako katedraleko kalonje, eta ondoko urtean Jan-Battit Elissamburu hil zorian gertatzen delarik, bere Sarako herrian, berehala badoakio Baionatik laguntzera, Gratien apeza, bere adixkide xaharra.

Ondorioz badirudi orduan, Adéma kalonjea ez zela bakarrik Elissamburu aspaldiko lagunarekin baketu, baina adiskidetu zela ere, Guilbeau, eta Elissambururen lagun errepublikazale euskaldun buruzagi batzuekin bederen, ezen hortik hara, eta bururaino, ikusiko ditugu Adéma “xuria” eta Guilbeau “gorria” eskuz-esku lanean, Hendaia eta Hondarribiako euskal ortografiaren aldeko biltzar famatuen antolatzen, 1901 eta 1902 an; Euskalzaleen Biltzarraren sortzen, eta honen buru bezala Zalduby, eta idazkari, Martin Guilbeau jartzen (11).

Erran genezake azkenean, Gratien Adéma eta Jean Baptiste Elissamburu euskaltzale gazteen artean Larresoron, 1845-46. urteetan sortu adixkidantza aberatsak, bere gorabehera guzien gatik, eman zituela heriotzearen haraindiraino emaitza oparoak.

---

(11) MARTIN GILBEAU (1839-1912) Urruñan sortua, 1869.an Donibane Lohizunen mediku jarria gero Donibaneko auzapez sartua, 1878.tik 1888.arte, gazterik euskalzale eta errepublikazale bezala ezagutua; Jose Manterolaren lankidea, Elissambururen adiskidea eta Gratien Adéma-rekin batean Euskalzaleen Biltzarraren sortzailea.

## ERANSKINAK

## I

## OTSOA ETA BILDOTSA

Azkarrenek dute arrozoina beti

Esplikaturen dut gauza hau laburki.

Bildots inozent bat egarritu-eta,  
 Xirripa batean edaten hasten da,  
 Otso bat heldu da denbora berian,  
 Estomaka arin, gosiak errabian:  
 “Pendant tzarra —dio bildots gaixoari,  
 —Zertako zikindu derautak ur hori?  
 Gaixtakeria hoi behar duk pagatu.”  
 —“Jauna ez zinuke behar hasarratu,  
 Hogoï pausuz zutaz beherago nintzen,  
 Eta ez nerautzun nik ura zikintzen.”  
 —“Zikindu duk, —dio bestia kruelak,  
 —Eta jaz egin tuk hire egin ahalak,  
 Galarazi nahiz nere ohorea,  
 Orai zuzen zautak hire punitzea.”  
 —“Orduan oraino bizi ez banintzen  
 Nondik zure kontra deus egin nezaken?”  
 —“hire anaia duk, hi ez balin bahaiz!”  
 —“Ez dut anaiarik, ume bakarra naiz.”  
 —“Hi ez balin bahaiz, ez anaia ere,  
 Bazakiat, hire aita duk bedere,  
 Zuen xakur, artzain eta ahaidiak,  
 Nere kontra mintzo zarete guziak,  
 Asa! oraikotik, jadanik ordu duk,  
 Hire hobonentzat pekatu behar tuk.”  
 Orduan mustroak bere errabian,  
 Hartzen du bildotsa haginaren artian,  
 Eta erematen desertu batera,  
 Umei emateko, puskatuz, jatera.

J.B. Eliçamburu

## II

## OTSOA ETA BILDOTSA

Flakoaren kontra indarra duenak,  
Arrozoinak ditu beti azkarrenak.

Bildots ttikitto bat behin edatera,  
Bakarrik joana zen xirripa batera;  
Otso bat heldu da denbora berian,  
Estomaka arin, gosiak errabian,  
“Pendart tzarra, —dio bildots gaixoari—  
Zertako zikindu derautak ur hori?  
Gaixtakeria hoi behar duk pagatu.”  
—“Jauna, ez zinue behar hasarratu,  
Hogoi pausuz zutaz beherago nintzen  
Eta ez nerautzun nik ura zikintzen.”  
—“Zikindu duk, —dio otsoak oihuka,  
Hori ez zakala nere bistan uka!  
Uste duka naski nik ez dakitala,  
Neretzat zer nahi jaz erran dukala,  
Ene ohorea nahiz galarazi!”  
—“Orduan oraino ez banintzen bizi,  
Nola nahi duzu, hori egin nezan?  
Ez naiteke hortaz ni hobendun izan.”  
—“Hire anaia duk, hi ez balin bahaiz!”  
—“Ez dut anaiarik, ume bakarra naiz!”  
—“Hi ez balin bahaiz, ez anaia ere,  
Bazakiat, hire aita duk bedere,  
Aintzin hortan ere hire ahaidiak  
Nere kontra mintzo zitukan guziak!  
Asa, oraikotik behar tuk pekatu,  
Ezen sobra daiat jadanik barkatu!”  
Orduan otsoak, bere errabian,  
Hartzen du bildotsa haginaren artian  
Eta eremaiten oihanpe batera,  
Umei emateko puskatuz, jatera.



## NOR ZEN TTIPI URRUÑARRA

*Sara, 1991-XII-20*

*Piarres Andiazabal*

### NOR ZEN TTIPI URRUÑARRA

“Dama gazte xarman bat jiten zaut bixtara,  
Iduritzen baitzeraut zeruko izarra.”

Nork ez du ezagutzen kantu eder hori? Piarres Lafitte zenak agitaratu zuen “Kantuz” liburuan dago, 57 zenbakiarekin, eta kantuaren ondolik beti irakurtu dugu egilearen izena: Ttipi Urruñarra. Baina nor zen delako Ttipi hori, nehork ezin erran. Izengoiti edo ezizen bat zela, ez da dudarik.

Lafitte behin baino gehiagotan entseiatu zen jakiterat nor zen: ikerketa bat egin-arazi zuen 1941-an, haren paperetan aurkitu dudan gutun batek dioen bezala.

Huna beraz Jean Fourcade jaunari igorri zion letra. Jaun hori, sortzez Baionakoa zen, baina urruñar batekin ezkondurik, Urruñan bizi zen. Ordukotz liburu bat bazuen egina: *Sur la frontière d'Espagne - Petite histoire d'un village du Labourd: Urrugne* (1939 Bayonne), eta beste bat apailatzen ari zen.

Piarres Lafitten gutuna Jean Fourcaderi igorria:

Ustaritz le 27 fev. 1941

Mon cher ami,

Je viens vous demander un service... littéraire. Il s'agirait de retrouver des renseignements sur l'ancien versificateur Ttipi d'Urrugne: je crois fort qu'il s'appelait Elissalde. Il fit un chant, paraît-il, pour la réception de l'empereur. Il est en tout cas, l'auteur du n° 57 de *Kantuz*. Tachez de dénicher ses dates de naissance et de mort, le nom de sa maison et ce qu'on raconte encore de lui.

Y a-t-il d'autres versificateurs d'Urrugne? Je crois fort que Harlouchi, auteur du n° 35, était aussi de votre commune. N'y a-t-il pas une

maison Harluchia? Je crois que l'auteur était en Amérique, quand il composa ses chansons...

Je m'excuse de vous lancer ser de telles pistes par le temps qui court. Mais s'il faut attendre le "bon" temps, je crois qu'il vaut mieux renoncer à tout. Bon courage, donc, mon cher ami!

Je vous prie d'agréer mes meilleurs sentiments régionalistes.

*P. Lafitte*

Letra horren ondotik, paper berean Fourcadek emaiten du bere erantzuna: parte bat aise irakur ditake; bestea ez: Ttipi Maingocoborda -journalier - + vers 1880 65 ans? Voir?

Fourcadek emaiten dion erantzuna gutun berean:

“dit par Ttipi à l'arrivée de l'abbé Lissarague en 1876 -  
Herri huntako erretor berri  
Erraiten dautzut egia  
Egun guzietz segitzen duzu  
Jesu Christoren legia”

Gutun horrekin bazen beste bat, Ithurburu, orduan Urruñako bikario edo laguntzaile zen apezak igorria...

Urrugne, le 29 mars 1941

Cher Monsieur l'abbé

Prié par M. Fourcade de mener l'enquête dont vous l'aviez chargé, je viens enfin vous répondre. Je vous prierai d'abord d'excuser mon retard provoqué uniquement par mes diverses occupations.

Je vous renvoie votre lettre avec les petites indications que Mr Fourcade y a apposées. En réalité il y a eu à Urrugne deux "Ttipi": le père, un as bertsulari et son fils, moins bon. Du père on connaît peu de choses, étant donné que personne maintenant n'a pu le connaître Le fils (et la fille) que l'on appelait "okherra" l'étaient au propre et au figuré. Borgnes et ce que l'on appelle ici "yende trastiak": ils sont connus surtout par leurs drôleries; Les vers que vous connaissez de Ttipi sont du père. Je suis allé consulter une vieille de 84 ans pour recueillir les chants sur Napoléon III La mémoire lui faisant un peu défaut à cause de son grand âge et de sa maladie, je n'ai pu inscrire que de bribes de ces bertsu:



## Sur Napoléon (1852)

Mila zortzi ehun eta berrogoi-ta hamabi  
 Ezarrinahi zinduzket zombait bertsu berri  
 Ohore emaiteko Napoleoni  
 Zorionean dela gu ganat ethorri  
 Tranquil nahi guinduzkela guziak ezarri

Orai aguertzen zauku guri iguzkia  
 Arguitzen duelarik Frantzia guzia  
 .....

Napoleon Frantzian hirugarren zare  
 Osaba eta iloba Emperadore  
 Gu heien zerbitzatzen ibiliak gare  
 Zerbitzatuko zaitugu adinean zahartuak izanik ere

Napoleon har zazu kuraye  
 gure zergitatzerat beldurrik gabe

Napoleonek hola manatzen du  
 Izan obediente, hola galdatzen du  
 Bertzela nahikotu zorrak zuzendu  
 Hemen zuhurra denak, sinhesten ahal du.

Otrichia yin zauku orai errespetuan  
 Bere beldurrarekin chapela eskuan  
 Napoleon zaharra hil zuten orduan  
 Ez baitzuten phensatzen bertze Napoleonik bazela munduan

Otrichia bezala Anglesa ere  
 Segurra naiz ez dela beldurrik gabe  
 Leheneko aferez orhoitzen dire  
 Napoleon zaharra han galdurik ere  
 Iloba hemen dugu, harendako orde  
 Zoina egin baitute emperadore

Napoleon zaharra huntan zen trompatu  
 Angleterran zuen egoitza hautatu  
 Kriminel bat bezela zuten tratatu  
 Ilobak nahiko tu zorrak pagatu

Egin izan zitzaioten hoimbertzte obra  
 Onikan baterez, gaichtotikan sobra  
 Errencompetsekin iloba hor da  
 Othoi ez berantetsi! Yinen da dembora  
 Zuek izana gatik burua gogorra  
 Arrazoina nork duen agueriko da

Horra hamabi bertsu  
 Urruñatik atheratzen direnak Ttipi baitharikan  
 Nihor gustatzen bada pheza huntarikan  
 Zerbitzaturen ditut nik duanikan  
 Ez da bertze phezarik nere botikan!

*Ttipi*

Sur Arluxi (de la maison Arluchia) on ne sait rien, ou si peu que rien. Il partit en Amérique très jeune et ... c'est tout ce qu'on en sait.

Excusez, cher Monsieur l'abbé, ma documentation réellement défectueuse... j'ai fait de mon mieux. Il paraît que Ttipi a fait des vers fameux sur le jugement dernier que l'on est prêt à me communiquer sur un simple désir.

Votre dévoué P. Ithurburu, vicaire

Beraz ikerketa horrek argi guti eman zion, eta Lafitte bere hartan egonen da: Elissalde zukeela izena gure Ttipik. Eta izen horrekin ekarria da bai Xanti Onaindiaren liburuan (*Milla euskal olerki eder*), bai berriki atera den Patri Urkizuren liburuan. Artetik erran behar da ez dakigula nondik atera duen Onaindiak apaiza zela gure Ttipi.

Horiek hola, Lafitte zenaren paperak miatzen ari nintzelarik, kausitu nituen Maurice Harriet apezak Larresoroko Semenariolari utzi zizkion esku-iskribuak, eta horien artean gutun bat, honi igorria: Monsieur Harriet, directeur du Grand Séminaire, Bayonne. Eta gutun horretan, bertsuak; eta bertsuen ondotik egilearen izena, honela emana:

“Urruñan eguina abustuaren 13an 1853. Martin Halsouet dit Ttipi”.

Bertsuen gaia: Montebideorat joaitea.

Hain xuxen urte hartan izan zen Urruñako bestetako lehen bertsu lehiaketa, Antoine d'Abbadie d'Arrastek eta Urruñako auzapezak eratua, orduko afixa batek dioen bezala:

“Nota: Pilota partida baino lehen, iñanen da goraki eçagut aracia pherxuetaco guduan garaia eraman duena, eta harc eguin pherxuak iñanen dire cantatuac herrico guiçon gazte hortaraco berechi eta irakhaxiez, çoinekin aldizcatuko baita musicari gor-phutz bat: eta ondoan, pherxuetan garaitu duenari emanen çaiçco, Antonio d'ABBADIE yaunaren partezco untçaco urrea eta ohorezco makila”.

Eguina Urruñaco herrico etchean Agorrillaren 29an 1853an.  
 Baldarapheça, A. de LARRALDE - DIUSTEGUY”.

Badakigu Harriet apezak biltzen zituela lehiaketa horretarako beretsuak. Ikus Jean Haritschelarren liburuan, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun* 448-453 orriak.

\* \* \*

Baina nor da Martin Halsouet hori? Urruñako herriko etxeko liburu zaharretan hatxeman dut 1855-ean hila dela Ttipi baitan.

“L’an mil huit cent cinquante cinq, le vingt sept du mois de Août, à quatre heures de relevée, par devant nous adjoint du maire de la commune d’Urrugne, Canton de ST Jean de Luz, Département des Basses-Pyrénées, sont comparus Pierre Lohiet, âgé de cinquante deux ans, cultivateur, et Jean Montory, âgé de trente deux ans, laboureur, les deux domiciliés au dit Urrugne et voisins du défunt, lesquels nous ont déclaré que ce jour à sept heures du matin, Martin Halsouet, âgé de soixante deux ans, laboureur, veuf de Catherine Churio, domicilié en la maison de Ttipibaita en cette commune, y est décédé ainsi que nous nous en sommes assuré et les déclarants ont signé avec nous le présent acte après que lecture leur en a été faite”.

L’Adjoint du Maire J. Dorbe

Eta huna sortzeko ageria:

“aujourd’huy le vingt germinal l’an troisième de la république française une et indivisible par devant moi Jean Larramendy officier public élu pour rédiger les actes destinés à constater les naissances, mariages et les décès des citoyens sont comparus en la maison commune d’Urrugne Etienne Halsouet métayer d’Anxobaita martin halsouet cadet de tipibaita assistés de gracieuse Etcheverry demeurant à Siboure tous trois de la municipalité d’urrugne département des basses pyrennées lesquels m’ont déclaré que la nommée Jeanne Etcheverry métayère d’anxobaita épouse en légitime mariage du susdit étienne halsouet est accouchée avant hier en son domicile à anxobaita d’un enfant mâle qu’ils m’ont présenté et auquel on lui a donné le nom de martin et le prénom halsouet, d’après cette déclaration que les susdits Etienne et martin halsouet assistés de la susdite gracieuse Etcheverry ont certifié conforme à la vérité et à la présentation de l’enfant dénommé J’ai rédigé en vertu des pouvoirs qui me sont délégués le présent acte que les susdits Etienne et martin Halsouet n’ont pas signé, non plus que ditte gracieuse Etcheverry pour ne savoir écrire”.

Fait à la maison commune d’urrugne les dits jour mois an que dessus.

Larramendy officier public

Horra beraz nor genuen gure Ttipi: Martin Halsouet, Ttipibaitako nagusia edo bordaria (maixterra). Ttipi baita Mendiondo edo Mendixoko deitzen den Urruñako auzo batetako baserri ttiki bat zen. Euskal Herrian ohi den bezala, bere etxearen izenetik deitzen zuten koblaria. Etzen apeza beraz, X. Onaindiaren liburuan errana den bezala. Seme bat (Alexandre) eta bi alaba (Jeanne eta Marie-Dominique) bazituen. Alaba hauek batek bastart bat eta besteak hiru ukan zituzten: horren gatik erran zukeen Iturbururen letran aipatua den amonak jende “okherrak eta trastiak” zirela.

1855eko abuztuaren 27an hil zen gure Ttipi, eta 31an haren alaba Marie-Dominique bere zazpi hilabeteko alabarekin: kolera heldea edo izurritea zen orduan Urruñan.

Badakigu eritasun horrek hiltzen zituenak Sokorriko kapera edo ermita inguruan ehortziak izan zirela: han ditake beraz oraino haren gorpua.

Alexandre semearenak dira beraz 1876an Lissarague erretor berriari eman ziren bertsuak. Hau ezkongabea zen, eta “Bunbullunbaitan” hila da 1893an.

*Bertsolaritzaren Historiako* 2gn tomoan, hiru “pheza” dira Ttipiren izenarekin: Dama gazte xarmant bat, Mila zortzi ehun ta berrogoi hama-bi, eta Diputatu berriak. Hauek biak iritzi desberdinekoak politika arloan, Napoleon hirugarrenaren eta A. Xahoren goresmenetan! Galdatuaren arabera ari zitaken!

Ikus dezagun orain 1853 urtean izan zen “Concours de Poésie” delakoan agertzeko egin zuen kantua:

Aire honetan: Iguzki denian çoin den eder itçala

\* \* \*

Montebideoren aipu handiac  
Niri eman dauzkit aleguerantciac  
Deliberaturic harat juaitia  
Cer çorokeria!  
Esperantçarekin han aberaxtia  
Ethorri çait idia.

\* \* \*

Juan behar naiçela erran diot amari  
Harc ez ninduen nihondic utci nahi  
Nolaspeit gan nahi bortcha egunic hari  
orobat aitari  
Guero urrikiac baitçaiçkit etorri  
Eguinican lan hori.

\* \* \*

Aita amac dire yarri tristecian  
 Hitceman nuela aditu çutenian  
 Ni heyen aldian nigarra beguian  
 Illun bihotcian  
 Ez yakin nola eguin heien kitatcian  
 Yarri naiz tristecian.

\* \* \*

Ama erituric ohian çait guelditu  
 Nere solas onez ecin dut consolatatu  
 Ama ez khechatu huts eguinez barcatu  
 Behar naiz partitu  
 Nic eguin fortunac çuc içanen tutçu  
 Har ezazu descantsu.

\* \* \*

Untcia pasayan bere mariñelekin  
 ni engaiatua guateco harekin  
 ezin despeitu familiarekin  
 Aita eta amarekin  
 eta aubridekin han bacen cer eguin  
 oroc bihotcian miñ.

\* \* \*

Adio aita eta ama aubride maitiac  
 hauço adiskide ahaide guciac  
 nere sor lekua bai eta mendiac  
 Ustentut guciac  
 nere tristeciac çuen kitatciac  
 ez dirare chumiac.

\* \* \*

Cantu hauc eman ditu urruñaco ttipic  
 ez citaken mintça arrutinatic baicic  
 ez tu escolarik ez principioric  
 malur du hortaric  
 ibili izan balitz escolan gasteric  
 baçuken orotaric”.

*Urruñan eguiña abustuaren 13an 1853  
 Martin Halsouet dit Ttipi*

Ez dizuet nik erranen bertsu horien aberastasunak edo ahuleziak zein diren: lan hori uzten diet ni baino jakintsunagoei. Harriet apezak ez zituzkeen hanbatekoak kausitu: badakigu 36 kantuetarik 8 bakarrik agertu zitzaizkela epai-mahainekoei. (Ikus Haritschelar...) Etzuen beraz Ttipik saria eraman. Sumindu ote zen horretaz, Etxahun bezala, nork daki? Apal edo umila zen menturaz, berak zioen bezala, zuenetik ari zen. "Ibili izan balitz eskolan bazuken orotarik."



## II

## Jaiotza

auj sord'hui le vingt germinal l'an troisième de la république  
 française un et indivisible pardevant moi Jean Larramendy  
 officier public et pour rédiger les actes de tenir à constater  
 les naissances, mariage et les décès des Citoyens. Soit comparé  
 en la maison commune d'Arrogne Etienne halspout métayer  
 d'Arrosbaila martin halspout Caset de tipibaita amitiés de  
 g'acianne Etcheverry demeurant à Siboure tous deux de la  
 municipalité d'Arrogne département du Bassé pyrenneaux lesquels  
 m'ont déclaré que le nommer Jeanne Etcheverry métayere  
 d'Arrosbaila pour en septième mariage d'avec Etienne halspout  
 ont accouché avant hier en son domicile d'Arrosbaila d'un enfant  
 mâle qui le mout présente et auquel on lui a donné le nom de  
 martin et le surnom halspout, d'après cette déclaration que les  
 Jurés Etienne et martin halspout assistés de la Jurte g'acianne  
 Etcheverry ont certifié conforme à la vérité et à la présentation  
 qui m'a été faite de l'enfant dénommé J'ai rédigé en vertes et  
 pourvis qui me sont délégués le présent acte lequel J'ai signé  
 et martin halspout n'ont pas signé non plus que ditte g'acianne  
 Etcheverry pour me servir de vice  
 fait à la maison commune d'Arrogne le dit jour moi ange  
 Dessus Larramendy officier public



III

Heriotzea

N<sup>o</sup> 79.

M. A. S. U. U. U. U.

Martin

requisitoires ont été adressés au  
moyen des formules ci-jointes  
aux personnes ci-dessus nommées

Le nombre huit-cent cinquante cinq, le vingt-huit du mois de février, à quatre heures  
de relevés, par devant nous présent le maire de la Commune d'Orreaga  
Bontan de St. Jean de Luz, L'inspecteur, maître des Revenus - Pénitenciers, dont sont composés  
Pierre Sobiet, âgé de cinquante deux ans, le substitué et Jean de Labat, âgé  
de trente deux ans, le procureur, les deux dominiels au vic. d'Orreaga et  
quatre inspecteurs, lesquels nous ont déclaré que ce jour à quatre heures  
matin, Martin, Paulin, âgé de dix ans et deux ans, le procureur  
vic. de Catherine, Olivier, dominiel en la maison de St. Jean de Luz.  
Ces communes, y est de ce jour, ainsi que nous nous en sommes assuré, et  
les déclarations ont été signées avec nous, le présent acte, après que les deux  
actes faits.

Sobiet  
Secretary  
L. Sobiet

L'Inspecteur des Revenus  
L. Sobiet



## J. B. ELIZANBURUREN BERTSOGINTZAZ BI HITZ

Sara, 91-XII-20

Patxi Altuna

1. Egun hauetanxe inguruan suertatu zaizkidan bizpahiru xehetasunek bultzatu naute J. B. Elizanbururen bertsogintzan beti atentzioa eman izan didan puntu baten azterketari zenbait ordu eskaintzera. Xehetasun horiek izan dira, batetik Etxepareren obra —aztertu nahi dudan puntuan Elizanbururenaz hain bestelakoa— azken hiru hilabete hauetan ikertzen jardun izana Euskal Filologiako ikasleekin eskolan; bestetik, duela ia ehun eta hogeitau urte aita Jose Ignacio Aranak guztiz bururatu gabe utzi zuen “Arte métrica de la lengua bascongada” *Fontes*-erako berriki prestatu izana, eta azkenik, Oihenarten mendeurrena gainean dugula eta, haren bertsogintzaz hartuak nituen ohar batzuk tolestatzen aritu izana. Hiru lagun on horien erakaspeneren eta jardunbidearen argitan eman nahi nuke hemen arras laburkiro aditzera Elizanbururen bertsogintzako puntu interesgarri bat.

2. Norknahi daki Etxeparek, geroztikako bertsolari guziek bezala, ez zuela legerik ezagutzen ez betetzen elisio-sinalefeï dagokien puntuan; egiten zituela edo ez, alegia, gogoak eman bezala edo bertsoaren konbentientzien arabera, eta, areago dena, hori dela, hain zuzen, gure herri-bertsogintzaren bereizgarrietako bat. Halaber mundu guziak daki Oihenartek euskarari bertsogintza hori baino dotoreagoa —ikasiagoa eta landuagoa—, Europako hizkuntzek garai hartan eihotzen zutenaren parekoa, opa ziolako eman zituela batikpat bi lege, eta horietako bat hau zela: bertsoan barrena hitz bat bokalez amaitzen eta haren ondoko hitza bokalez hasten zenoro, zeinahi zirelarik bokal horiek, elkarrekin urtu eta silaba bat osatu behar zutela ezinbestean, bertsogilearen edo poetaren aukeran utzi gabe inola ere.

3. Aspaldi idatzi nuen, lege bat ematea erraza baita eta norberak edo bestek emana betetzea ez hain erraza, ez zela txikia Oihenarten meritua berak eman legea eman ez ezik, bete ere beti egin zuelako, inoiz hutsegín gabe, inprimategiko errakuntzaren batean edo bestean izan ezik.

Meritu horren ondoan akats txiki bat ere egotzi behar geniola, ordea, ez baitzuen eskubiderik, berak sorturiko bertsogintza berriaren izenean, berak baino lehen halakoa erabili ez zuten guziak txarresteko eta *vulgares versificatores* izendatzeko. Bertsogintza zaharraren ondoan berria ongi zegokeen, bientzat baitzen leku, baina ez zen zer erdeina eta arbuia hura berria goresteagatik. Oihenarten bideari ez zitzaion gero damurik inor jarraitu, jakina den bezala, neurri batean Gasteluzar izan ezik.

4. Beraz elisio-sinalefak noraezean egitera behartzen du Oihenartek poeta, eta bi mende geroago lege bera beretuko du Sabino Aranak, pixka bat bigundurik, egia esan, eta lege hori hartuko dute beretzat "olerkari" izeneko Lizardi, Orixe, Lauaxeta eta gainerakoek. Nork esan Etxeparek eta gainerako bertsolariek puntu horretan duten askatasun osoa baino hobe den ala ez Oihenartek, orduko Europako hizkuntza landuetako bertsogintzaren usarioetatik ikasi zuen lege zorrotz hori? Poesia oztopoak gainditzen eta zoztorrak menderatzen baletza bai. Oihenartez ari zelarik idatzi zituen Mitxelenak, hain zuzen, honako hitz hauek: "Bertoak, koblak, edozein jende-mendek errax egin ditzake. Ez da hori, ordea, gizon landuei dagokienez hitz-neurtuz mintzatzea. Lege zorrotzagoak jartzen dituzte hauek eta eragozpen-debekuak elkarren gainka. Zailago eta ederrago, eta ezina ederren, egingo balitz".

5. Alde horretatik poesia ona egiteko axolakabea zela iruditzen zitzaigun askatasuna edo zorroztasuna, horrelako lege bat ematea edo ez, betetzea edo ez, eta azken batean gustu kontua zela, poesia beste zerbaitean datzalako, baina hara non datorkigun aita Jose Ignacio Arana hor goian aipaturiko eta oraino argitara gabeko "Arte métrica de la lengua bascongada" delakoan esanez elisio-sinalefa gehiegik bertsoan ez dirudielari ongi: "Las muchas sinalefas y sinéresis y las sílabas de más de dos consonantes que no sean onomatópicas hacen duro y demasiado pesado el verso eúscaro y por tanto se deben economizar". Beraz Oihenartek, European zehar ibiltzeko moduko poesia nahi bagenuen, elkarren segidako bi hitzen azken-lehen bokalak beti elkarrekin urtu behar genituela; Aranak, berriz, hori bertsoan maiz gertatzen bazen, bertsoa astuna eta gogorra gertatzen zela. Zer egin?

6. Dilema horretatik itzurtzeko eta bien esana betetzeko ez zaigu bide bat baizik gelditzen: alegia, galerazi ahaleginean bokalez amaituriko hitzaren ondoan inoiz suerta dadin bertsoan bokalez hasiriko beste hitz bat, eta horretarako nola edo hala egin, hitz guziak edota kontsonantez hasi edo kontsonantez amai daitezen; edota, hori ezin galeraz baledi eta inoiz edo behin elkarren segidako bi hitzen azken-lehen letrek ezinbestean bokalak izan behar balute, elkarrekin urtu eta elisio edo sinalefa egin. Eta puntu honetara helduz gero, galdegin genezake zein duen Elizanburuk bere lege, baldin legerik badu, auzi honetan: Etxepare eta

bertsolariena ala Oihenartena, ala Aranarena. Galdera hau egitean ez dut inondik ere suposatzen, halere, Sarako poetak Oihenarten ez eta Aranaren araua ezagutzen zuenik eta, baldin bietariko bati jarraitu bazaio, hori gehienez ere bere barneko euskal bertso senak irakatsirik bururatu ahal izan du.

7. Neure lantxo honetarako Antonio Labayenek 1978an argitaratu zuen liburuxkaz baliatu naiz. Zenbait hutsegite dituela esan didate eta Elizanbururen kantak ez daudela beti zuzen aldatuak. Nabari da hori bertso batzuetan, ez baitituzte han eta hemen behar adina silaba. Ez dakit *h*-ak ere beti ongi ezarriak dauden. Zer nahi gisan, ez dut uste makur horien baitan egongo direnik nere ikerketa xume honen ondorioak. Xumea diot, bizpahiru kantutan bakarrik oinarritu bainaiz, azken orduan eta presaka burutu dudalarik neure ikerketa, baina merezi lukeela uste dut gainerako kantuetara ere hedatzea, jakiteko ea halakoa den beti edo gehienetan bederen Elizanbururen bertsoak ontzeko teknika.

8. Liburuxka horrek dakarren sortako lehen kantuak —“Gazte hiltzera dohana” izendatuak— hamaika bertso ditu, berrogeitalau lerro, alegia. Hamasei bider suertatzen dira elkarren ondoan hitz baten azken bokala eta beste baten lehena eta halaz ere ez du poetak bitan baizik sinalefa egiten —biotan *aita-ama* konposatua dugularik, nahiz konposatu bera beste behin lau silabaz ahoskatzen duen—; beste hamalauetan, Oihenartek aginduaren kontra, sinalefa txuliatu eta dieresia egiten du bi bokalen artean, nahiz izan berdinak nahiz desberdinak bi bokalak, hala nola “Eta nere oinetan; Lore sortu orduko; Ni ere hala nola; Aita-ama maiteak”, eta abar, aipatu molde guziok, lehen hemistikioak beti, zazpi silabakoak direlarik. Zer esanik ez, zesura gertatzen den lekuan —hots, zazpigarren silabaren ondoren, hamairu silabakoak baitira bertso guziak— arrazoi handiagoz egiten duela gauza bera.

9. Sorta bereko bigarren kanta utzirik, ez baitut garbi ikusten, inprimategian iragazi zaizkien hutsarteak gatik edo, zer neurri darabilen hor poetak, gatozen hirugarrenera, “Agur herriari” deritzanera, zeinen lehen bertsoa bederen —“Urrundik ikhusten dut, ikhusten mendia”— ia mundu guziak buruz baitaki. Bertsogintza aztertzen ari garen alderdiaren aldetik, Aranek dioenez bertsoa astuntzen duten sinalefak ahal den gutxiena egitearen aldetik, alegia, kantu hau bikaina eta are betegina, eredugarria, izendatzeko kupidarik ez nuke. Nekez molda daiteke bertso sorta arinagorik eta biziagorik, Aranek esango lukeen bezala. Hona zergatik.

10. Hamaika ahapaldi ditu honek ere, lehengoak bezala, beraz berrogeitalau lerro. Sistematikoki txuliatzen ditu sinalefak; ez ordea, lehen bezala, egin zitzakeelarik egin gabe utzirik, hartara Oihenarten legea urratuz, baizik ez sofituz elkarren segidako bi hitzen azken-lehen letrak

bokalak izan daitezen. Gezurra badirudi ere, zesuratik kanpo —hauek ere hamairu silabako bertsoak izaki, zazpigarrenaren ondoan zesura dutenak— bi bider bakarrik kausitzen dira ere horretan bi bokal elkarren ondoan: bat, “Bide-hegiko aritza”, non ez baitakit sinalefa, zortzi gabe zazpi silaba izan zitzan, bi lehenbiziko hitzen artean egin zukeen ala bigarren eta hirugarrenaren artean; eta bi, “Ire adar lodiek” (biak zortzigarren ahapaldian), hemen zazpi silaba dituelarik sinalefa egin gabe utzirik. Zinezko “tour de force” da hori, ene ustez. Zesuraren lekuan bost bertsotan bakarrik dugu aurrean eta atzean bokala eta, zer esanik ez, ez du horietan ere sinalefarik egiten.

11. Arras bestelako itzulpidez baliatzen da beste kantu lehengoa bezain ezagun batean, “Nere etxea edo laboraria” deritzanean eta lehenbiziko bertsoa “Ikusten duzu goizean” duen hartan. Hemen aitzitik elkarren segidako pilo bat bi hitz aurkitzen dugu, azken-lehen letrak bokalak dituztenak —hogeitik gora segurki— eta halare ez du sekulan sinalefarik egiten, baizik dieresia eginez bi silaba bezala kontaktzen. Kantu osoan gertatzen den fenomeno bakarra da “ordua” bi silabaz ahoskatu beharra, baldin berak “Othoruntz ordua” kantatu bazuen, eta ez “ordu”. Hauek horrela direla, nekez pentsa daiteke sinalefak lekutzeko jokabide bitariko hori halabehar hutsez eta poetaren harxedarean gaindik gertatua denik. Besterik ere bururatzen zaigu: jokabide bitariko hori ez ote da gainera poetaren garatze eta umotze baten ondorioa eta bi garai desberdinen ispilu eta errainu?

12. Laburbilduz esango nuke Elizanburuk bere bertsoak tolestatzeko tankerarekin erantzun bipila (eta berria?) ematen diola euskal bertsogintzak betidanik planteatua duen galderari: “Euskal bertsogintzan sinalefak bai ala sinalefak ez?”, eta mendeetan zehar galdera horri eman zaizkion hiru erantzunei —“bai, beti” (Oihenartek), “ia beti” (Sabino Aranak), “bai eta ez, aukeran” (Etxeparek eta bertsolariek)— beste bat gehitu eta berretu diela aita Jose Ignacio Aranaren araua berea eginez; hots, “sekulan ez, edo ahalik gutxiena, bederen”, horretarako bi bide erakutsiz: galerazi erabat elkarren segidako bi hitzen azken-lehen letrak bokalak izatea, edota hala gertatuz gero, egin beti dieresia.

13. Eta Erromako poetak kantatu zuen bezala, “baldin gauza txipian enxemplu handiez balia ahal badadi”, hau da ene ustez, Elizanbururen bertsoei darien naturaltasun, garbitasun, eta erraztasun —hain zaila den erraztasun— kutsuaren eta usaiaren iturria, non irakurleak uste baitu batere bortxarik eta gatazkarik gabe moldatuak direla. Honek bestalde ez digu lehendik dakiguna sendotu baizik egiten, alegia, Elizanburu ez zela bete-betean bertsolaria, etxean ontzen zituela lumaz bertsoak, eta ez jendaurrean zuzenean; baina aldi berean ez zela Oihenartek nahi zituzkeen poeta landu, ikasi, eskola handiko haietakoa ere.

(Azken orduko ohartxo bat egin beharrean naiz, gauzak bere lekuan uzteko: ni baliatu naizen Labayenen liburuko kantetatik Xabier Elosegik Saran eskuratu didan liburuxkakoetara alde handixea dago eta nik hor goian eman ditudan zenbait kopuru pixka bat aldatu beharko lirateke, bizpahiru goiti-beheiti. Halaber Labayenen “Bide-hegiko aritza” Xabier Elosegik eman didanean “Bide hegiko haitza” da eta “Othoruntz ordua” aldiz “Otruntz ordua”).





## JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN BIZITZA

Sara, 1991-XII-21

X. Elozegi

Jean Baptiste Elizanbururen biografia handirik ez bada ere, badira bere bizitzaren goiti-beheitiak eman dituzten hainbat idazle, eta horietako bat, menturaz joriena, Antonio Maria labaien jauna.

Baina, maiz gertatzen den bezala, baten hutsak bertzek errepikatuz egiak bailira agertzen dira ondorenean. Eta hala zuzenak ez diren xehetasun batzu han-hemenka argitaratuak izan dira.

### BURASOAK - FAMILIA

Louis Dassancek bere lana argitaratu arte (1) uste izan da Jean Baptisteren aita Heleta aldekoa zela eta ama aldiz, Zugarramurdiarra.

Aita, Michel Elizanburu, Baigorriarra zen sortzez (05.03.1790), nahiz familiaz Azkaratekoa izan. Hemeretzi urtetan, errienta zelarik, ezkondu zen Ortzaizen, 1809ko otsailaren batean.

Ama, Jeanne Irazabal, Ortzaiztarra zen, 1789ko uztailaren batean sortua, eta 20 urte zituen ezkondu zirelarik (2). Ez zen nehundik ere

---

(1) "Recherches sur la filiation du poète J.B. Elissamburu" *Gure Herria* 1970. Louis Dassance.

(2) Ohargarria da oraindik ere Saratarrek diotena: Jean Baptiste Elizanbururen ama Zugarramurdikoa zen, Palazio deitu etxekoa hain zuzen ere. Egia ez baldin bada hala badu uste horrek oinarririk.

Jean Baptiste Elizanbururen seme bakarra, Joset, Urruñan sortu zen 1877ko apirilaren 14an. Estudioak egin eta, mende hastapenean, Saran ideki zuen farmazia (lehenik Lauretsenean, ondotik Xaalean eta azkenik Lekuederrean), eta oraindik bizi diren lekuko batzuen erranetarik badakigu Joseten izeba Zugarramurdin bizi zela, Palazio etxean, eta alarguntsa zela.

Hain zuzen delako botikarioa, urtero abenduaren 26an Zugarramurdira joaten omen zen izebari bisitaren egitera eta hori eguraldi txarra izanik ere...

Horiek horrela bazukeen funtsa saratarren lehen aipaturiko ustea...

Zugarramurdikoa, Labaien ondotik bertze zenbait idazlek hori badiote ere (Estornes Lasa,...).

Dassanceren lanetik jakin dugunez, Michel, aita, Aduanan sartu zen ezkondu eta berehala, 1811an, eta 1813an Lekunberriko Aduanan zen. Bertzalde Jean Baptisteren lau anaia zaharrenak, Léon, Joseph, Martin eta Jean Aduanetako enpleatu izan ziren.

Elizanburutarren lehen zortzi haurrideak hauek izan ziren:

- Gratianne, 1813an (edo lehentxago) sortua.
- Dominique (edo Marie Dominique) Ortzainen sortua (12.06.1814) (3).
- Léon Ortzainen sortua (1.03.1816).
- Marie, 1817an sortua.
- Joseph, Arnegin sortua (23.11.1818).
- Martin (“Luttin” izengoitiz), Lasan sortua (26.03.1820).
- Jean, Lasan sortua (3.02.1823).
- Gracieuse, 1824 eta 1826 artean sortua.

Horra bada, Lekunberri, Ortzaize, Arnegi eta Lasa bizitoki izan ondoan Elizanburu senar-emazteak eta 8 haurrideak heldu zaizkigula Sarara 1826an.

Lehenik Piarresenea (4) etxean kokatu ziren eta bertan sortu ziren:

- Martin (29.01.1827).
- Jean Baptiste (14.08.1828).

---

Horra egia: Palazio etxeko alargunsa hori, “palaziana” eta ere “señorita” deitzen zutena, Urruñarra zen sortzez eta ezkontzaz bilakaturik zen Zugarramurdiarra. Etiennette (edo Estephanie) Eyheraburu Urruñan sortu zen 1847ko martxoaren 14an eta Palazioko nagusiarekin (don Romualdo) ezkondu zen. Etiennette bertzalde Françoise Eyhereburu, Jean Baptiste Elizanbururen emaztearen ahizpa zen. Jakingarria litzake nola bilakatu zen Zugarramurdiko “palaziana” gure Urruñarra!

(3) Dominique Elizanburu François Harizaletarekin ezkondu zen Saran (28.11.1839). Senarra Iguzkiagerreko bordako maizterra zen, Dominique Kolokarenea etxean bizi zelarik. Ordukotz Dominiquek lehen haurra ukana zuen, iduriz delako Harizaleta aita zelarik (Marie 9.09.1838). Familia Harretxeko bordan kokatu zen eta bertan sortu ziren Gracianne Harizaleta (27.09.1840) eta Jean Harizaleta (22.01.1842).

François Harizaleta Ameriketara joan zen... Dominique artean, Saran, ukan zituen bertze bi haur (aita ez-ezagunenak): Jean Elissamburu Granadan sortua (3.09.1849) eta Jeanne Marie Gracianne Elissamburu Martingazteenean sortu zena (24.10.1852). Denbora horietan François Harizaleta agiri guzietan “passé à Montevideo” hitzez aipatzen dute.

1959ko ekainaren 28ko agiri batetan hauxe irakurtzen ahal da: “Dominica Elissamburu et François Harizaleta conjoints d’état de labeur, domiciliés à Sare”...

Dominique Munddunirenean hil zen (21.07.1870); bertze guziak, iduriz, Saratik joan ziren...

(4) Piarresenea: Bastandegia eta Harretxea etxeen artean, bide erditsuan zen etxe ttipinoa, erreka ondoan. Gerora ere guardak bizi izan ziren etxea (suntsitua).

Ondotik Adameta etxean (5) sortu zen azken haurridea:

– Jeanne (22.12.1830).

Familia hori 9 urtez egon zen Saran, Piarresenean lehenik, ondotik Adametan eta azkenik, iduriz, Granadan. Granada etxean, hain xuxen, hil zen Jeanne Irazabal ama (4.10.1835). Artean aita, Michel Elizanburu Arrangoitzeko aduanan zen lanean sous-lieutenant gisa eta han berean hil zen (1.11.1835).

Familia Arrangoitzera eramateko xedetan ote zen? Emaztearen heriotzea dela-ta, ezina gertatu ote zitzaion? Dena den Arrangoitzeko hilerrian ehortzia da Michel Elizanburu.

Zer gertatu zen orduan hameka umezurtz horietaz? Jakin badakigu 1859an guziak bizirik zirela (6).

Pentsa daiteke, lau seme zaharrenak gazterik sartuko zirela Aduanan. Léon Uztaritzen ezkondu zelarik (25.04.1842) jadanik “brigadier des douanes” kargua ba zuen; ez zitaken Aduanan sartu berria... Martin ere 1842an Oletako Aduanan ari zen lanean... Bertze batzu Ortzazera eraman ote zituzten?

Beraz Jean Baptistek zazpi urte zituen, eta Granada etxean bizi zen, umezurtz gelditu zelarik.

Labaienek dioenez Harizmendia etxeok lagundu zuten Jean Baptiste. Egia da Harizmendiako nagusia, Jean Baptiste Etcheverry, izan zela J.B. Elizanbururen baraioko aitabitxi.

Bertzalde Moskorrondoa etxeko jauna zen Mendiburu errient nagusiak adiskidetasun handia omen zuen Elizanburutarrekin...

(5) Adameta: Iletegia lantegia egina izan zelarik bertan ziren zombait etxe bota egin zituzten:

Errotaldeborra - Errotaldebordaxumea - Errota - Haranbidea/Adameta (eraikuntza bereko bi zati, bakoitzak bere izena zuena).

(6) 28.06.1859 “Audience...”

– Gracianne, dendaria, Ortzazizen bizi.

– Dominica, laborantzatik bizi zen Saran.

– Léon, Donibane Lohitzuneko Akotz auzoan Aduanako “brigadier” gisa.

– Marie, Etcheverryren alarguntsa, laborantzatik bizi, Ortzazizen.

– Joséph, Ortzazizen laborari (Aduana utzi ondoren beraz).

– Martin, Ortzazizen laborari (hau ere Aduanan egona).

– Jean Aduanako “sous-brigadier” gradodun, Zuraiden.

– Gracieuse, sehi, Baionan.

– Martin, errient, Zuraiden.

– Jean Baptiste, Clermont Ferrand hirian armadako “sous-lieutenant” gisa.

– Jeanne, Bordalen bizi zena.

Dena den, ez dakigu xuxen nun bizi izan ziren Elizanburutarrak (Saran geldituak zitazkenak). Dominique arrebak Kolokarenean bizi izan zenak etxean hartu ote zituen haurride zombait?

Jean Baptiste, bertze haurrak bezala, herriko eskolan ibili zen dudark gabe eta elizako beretter ere izan zen. Hain zuzen Dominique arreba ezkondu zelarik (28.11.1839) elizako ezkont-agirian, Jean Baptisteren sinadura agertzen da. Jakingarria da ere “Piarres Adame” liburuttoan honako elkar-hizketa hau irakurtzen ahal dugula: “To!, to!, to!... ez haiz hi beattar izana”, eta Peiok: “Bai, jauna...”. Eta badakigu delako Peio gaztea, Jean Baptiste Elizanburu bera zela...

Tarrothu zelarik Larresoroko semenarioan sartu zen ikasle, bizitzaren nekeak eta zailtasunak ongi ezaguturik, naski.

**Istudioak.** Larresoron iragan zituen gaztaroko urteak, bainan ez dakigu Saran gelditzen zen familiarekiko hartu-emanak atxiki zituenentz.

1843-1847 urte horiek markatu zuten dudarik gabe Elizanburu gaztearen pertsonalitatea. Han berean sortu bide zitzaion euskal kulturarekiko amodioa. Han egin zuen Elizanburuk Gratien Ademaren ezagutza eta elgarrekin egin zituzten zombait kantu, hala nola 1846an goseteari “Betiri Sants” izenekoa eta ere bertze bat Zumalakarregi gizon ospetsuari.

Adema eta Elizanbururen bideak urrundu ziren: Adema azpezgoaren bidetik barna sartu zen eta Saratarrak armadakoa hartu zuen. Euskaltzaletasunak berriro gurutzerazi zituen. Politikaren gorabeheren gainetik adiskidetasunak iraun zuen azkeneraino.

## ARMADA

20 urte zituelarik (7), 1849ko apirilaren 30an, Baionako kasernan bi urteko engaiamendua sinatu zuen Elizanburuk. Duvoisin en hitzetan zakua bizkarrean (hau da bertze deusik gabe) sartu zen armadan. Dena den, ez zen soldadogoa egitera joan.

54an Errejimenduan eman zuten soldado arrunt eta errejimendu honetan egon zen luzaz (bertze bietan bi urtetarako sinatu zuen eta 1855an 7 urtetarako).

1851n, Vaucluse departamenduan “campagne intérieure” deitu batean parte hartu zuen.

---

(7) Ezkontzagirian: “armadura joan aintzinean Saran bizi zena”.  
Armadako paper batean (24.8.1857) “azken egoitza Urruña”.

Afrikan ere bietan egon izan zen bertako gudutan: lehenik 1853 otsailaren 13tik 1854ko abenduaren 21 arte eta ondoren 1855ko maiatzaren 28tik 1857ko urriaren 15 arte.

Artean emeki emeki gradotan igaten joan zen...

- 1850ean: “caporal”.
- 1851n “sergent”.
- 1857an “adjudant”.

1859ko ekainaren 29an, Clermont Ferrand hirian zen “sous-lieutenant” gisa.

1860 urtean grado berarekin Savoie eskualdean omen zen (ikus Duvoisin).

1861ko abenduaren 29an Enperadorearen guardian, hau da, “Premier Régiment de Grenadiers de la Garde Impériale” delakoan sartu zen. Ez zen, iduriz, gauza erraza eta podereari buruzko atxikimendua frogatu beharrezkoa ziteken... Errejimendu honetan iragan zituen 10 urte.

Artean, ez dakigularik xuxen zer arrazoinez “Légion d’Honneur” delakoan xingoladun eman zuten (26.12.1864 edo 26.1.1865).

1870ko uztailaren 19an hasi zen Alemaniaren kontra Frantziako armadak egin zuen gerla. Elizanburu, ordukotz lotinenta zena, kanpaña hortan parte hartu zuen. Elizanburuk berak egin txosten batean kontatzen ditu egun haietako goiti beheitiak. Parisetik 1870ko uztailaren 20an abiatu ziren. Uztailaren 22tik 26 arte Nancy hirian egon ziren. 28an Metz hirian ziren. Agorriaren 14an Borny deitu tokiko gudukaldian parte hartu zuen eta 16an Gravelotte herrixkako gatazka bortitzetan ere. 18an St. Privat deitu tokian ziren eta ondoko egunetan izan zituzten bertze ekintza zombait, hala nola itxurazko ateraldi bat (31.8.1870-1.9.1870).

1870ko buruilaren 12an, tokian berean, kapitain izendatu zuten, Elizanbururen beraren hitzez, adinarengatik (“tour d’ancienneté”).

Ondotik, urriaren 7an bertze ekintza batean parte hartu ondoren, ez du bertzerik aipatzen. Urriaren 29an preso hartu zuten (Metz hiriko kapitulazionea) eta Westfalia eskualdeko Soest herrian egon zen preso Azaroaren 4tik 1871ko apirilaren 6 arte. 1871ko apirilaren 10an 14 Errejimenduan eman zuten (Auxerre hirian). Nagusi berriek (Errepublika emana zuten agintean Inperioaren ondotik) bere gradoan konfirmatu zuten Elizanburu kapitaina.

Saratarraren txostenetik badakigu ere 14 garren Errejimunduaren konpañia baten buru eman zutela eta armada Parisera sartu aintzineko eta ondoko ekintzetan parte hartu zueela (24.4.1871-7.6.1871). Gauza ageria denez Pariseko jazar-kundea edo bertze hitzez “La Commune de

Paris” delakoan armadak egin represioea bortitza izan zen: 20.000 (edo batzuen ustez 40.000) heriotze izan ziren federatuen aldetik eta 700 inguru armadako lerrotan.

1872ko maiatzaren lehenean 125. Errejimenduaren kapitain izendatu zuten eta 1874ko abenduaren 31n Baionan zen 34 Errejimenduan [Artean, oraino Sedan hirian zelarik (!) Urruñako alaba batekin ezkondua zen (10.6.1874)].

1876ko azaroaren 18an, eri zelako, lanetik kanpo utzi zuten “en non activité”, 6 ilabete baino gehiago beharko zituelako osatzeko...

1879ko agorriaren 25an erretretan zen (30 urtetan armadan egona bait zen). Halere kargu berri bat (ala ohorezko kargu bat?) eman zioten 1880ko otsailaren 18an (Capitaine Adjudant Major).

Azkenik Elizanbururen demisioea 1881ko abenduaren 6an onartua izan zen.

## EUSKAL HERRIRATZEA

Familia aberats bateko alaba zen Françoise Eyherabururekin ezkondu zen Urruñan berean (10.6.1874).

Ez du iduri senar emazteak Sedanera (J. Baptisteren bizitoki ofizialera) joan zirenik bizitzera. Aldiz, Elizanburu ofizialki Baionaratua urte ondarrean izan baldin ba zen ere, iduriz lehenago ere utzia zuen Sedaneko egonlekua. Geroago aztertuko ditugun paperetan agertzen denez, 1874 urtean Vichy hiriko uretara joan behar (?) izan omen zuen bere osagarriarengatik eta ondoren hiru hilabeteko pausaldia izan zuen...

Ezkondu aintzinetik, Elizanburuk baimena galdatua zuen armadako buruzagiari eta baia eman aintzinetik inkesta bat egin erazi zuten. Hortik ageri da Françoise Eyheraburu ondasunez Elizanburu bera baino aintzez aberatsagoa zela. Notariaren aintzinean egin kontratuan gauza bera ikusten ahal da.

Françoise Eyheraburu Hiriarte eta (16.8.1842) zen, eta ezkondu zelarik aita eta bi anaia hilak ziren. Aita Pierre Eyheraburu Urruñako Herriko-Etxeko enpleatua izana zen, herriko lanen buru gisa. Ama Marie Catherine Hiribarren komertsanta zen, eta anaia, Pierre Celestin, zimentu lantegi baten nagusia, ahizpa gaztena berriz, Etiennette edo Estephanie, 1847ko martxoaren 14an sortu zen eta noiz ez dakigularik Zugarramurdira ezkondu zen.

Hiriarte eta sortu zen senar emazteak ukan zuten seme bakarra, Léon Joseph (14.4.1877), Jean Baptiste Elizanburu “en non activité” emana zelarik.

Urruñan, beraz, biri izan zen Elizanburu zombait urtez. 30 urte bete behar zituelarik militar gisa, erretretari buruzko paperak eta galdeak egin zituen eta hala dakigu Sarara joan nahi zuela han betirako geldituz (8.11.1879).

Manterolari egin gutun baten bidez badakigu Saran zela 1880ko urtarrilaren 22an.

## ERITASUNA

Dakigunez lanetik kanpo utzi zuten Saratarra (18.11.1876), eri handi zelakoan. Egiazki eri ote zen Elizanburu? Ikus dezagun paperek zer dioten.

“Inspection Générale de 1875” deitu dokumentuan ez da nehundik ere ageri gure olerkaria eri denik. Bertzalde erran genezake, azkar, gerlarako on, eta horrelakoak irakurtzen ditugula eta ere “basque, a l’habitude des montagnes”.

1876ko dokumentu bertsuan Jeneral batek, azkar eta gerlarako on ikusten badu ere, “Inspecteur Général” karguduna ez da critzi berekoa. Honek, hain zuzen hauxe dio: “itxuraz azkarra izanagatik osagarria eskastua du azken urtetan... bere egin beharrak ezin izango ditu bete eta zerbitzua utzi beharrean izanen da aldi batentzat”.

Mediku batek egin gutunean (6.9.1876) irakurtzen ahal dugu Elizanburu azken 4 urtetan maiz egon zela eri, halabainan ospitalean egun bat ere iragan gabe. 1872an Vichy hirira joan behar izan omen zuen “gastralgie” eritasunaren artatzera. 1874an ere Vichy hirira joan zela eta ondoren hau ilabeteko pausaldia izan zuela... 1876an berriro Vichy hirira eta ilabete osoa pausa... “Arrunt ezindua da eta administrazioneko lanak egiten baldin ba ditu ez da berdin bertatzen bertzetan”. Eta bururatzen du erranez “eta ofiziale honek ez badu egun bat ere iragan ospitalean, ezkondua delako da eta bere etxean pausatzen delako da”.

Bertze dokumentu batean (10.9.1876) gauza bertsuak errepikatzen dira, argituz, bertzalde, sei hilabetetan ezin izanen duela bere osagarria berreskuratu.

1876ko urriaren 31n galde ofiziala egina da. Eritasunaren izena ere aipatzen da “Dyspepsie gastralgique chronique”. Laster galde hori onartua da (18.11.1876).

1879ko apirilaren 21eko Baionako ospitale Militarreko ageri batean irakurtzen dugu “bere eritasunaren ondotik Elizanburu arrunt ahuldua

da, eta bertzalde Armadan 30 urte eginak bait ditu erretretara joan beharko luke kapitaina”.

Egiazki eri ote zen Elizanburu? Ez da erraza galde honi erantzutea; dena den Manterolari izkiriatutako gutunetan ez da horrelakorik ageri, nun ez den 1881ko maiatzaren 10ekoan. Hain zuzen Manterolaren galde bati erantzunez hauxe dio: “bai, bizi naiz oraino, baina doi doia. Banabila, baina herrestantxe bezala. Zer nahi duzu?... Osasuna galtzen da laster, baina gero ez berriz kausitzen batzuetan luzaz ere. Halere ez dut behar sobera errenkuratu, zeren Jainkoari eskerrak urte hainitzez gozatu bainaiz osasunik ederrenaz. Orai tzarraren aldia eta Jainkoak hala nahiko duen artean...”.

Beraz bai egiazki eri senditzen du bere burua 1881.urtean, baina lehenagoko urtetaz ez dugu bertze lekukotasunik. Aipatzekoa halere Armadako 1880 agiri bat. Oroit gaitezen orduan, lanetik kanpo, eta erretretan zela Elizanburu. Alta ba zuen, ofizialki bederen, armadako kargu bat eta buruzagiek Elizanbururi buruz hauxe diote: “constitution robuste”, bonne sante”, “vigoureux” eta holako...

## SARAN

Gure familia (senar-emazteak eta Joset seme bakarra), beraz, Saran kokata zen, Lekuederrea etxean.

– 1880ko urtarrilean Sarn ziren.

– 1881.urtean juje-laguntzaile izan ondoren, 1882an Ezpeletako kantonamenduko bakezko jujea izendatua izan zen. Ezpeletara joaten omen zen herriak eskenitako Ene izeneko zaldi gainean.

1870ez geroz Frantzia estadoak bildu zafraldiaren ondotik ainitz kanbiamendu dira; Errepublika emana izan da eta orotan xuri gorrien arteko politika borrokak biziki bortitzak dira.

Gure Elizanburu giristino suhar bezanbat zen gorrien aldekoa bete betean. Ez dakigu armadako denboretan bere pentsamoldea agertzen zuenentz, ez dugu batere frogarik atxeman hortaz. Denboraldi haietako lelukotasun bakarrak bere kantuak ditugu eta horiek ez digute ezer erakusten hortaz...

Dena den, Saran bizi zelarik eta herriko bozak izanik horra Jean Baptiste Elizanburu gorrien listan presentatzen dela. 1881ko urtarrilaren 9an bozak izan ziren, eta 1881ko urtarrilaren 23an Herriko-Etxean boz kondatzeak. Bozik gehien bildu zituena Elizanburu izan zen. Ez zen aspaldi Sarara etorria zela baina, iduriz, Saratarrek estimu handitan zuten.



Auzapeza hautatua izan zelarik 15 (16 etarik) kontseilari ziren bilduak Herriko etxean, J.B. Elizanburu barne. Bainan, gauza harrigarria, Jacques Abbadie izan zen hautatua 14 bozez eta ez Elizanburu. Ondotik auzapez bigarren (axuanta) dute hautatzen eta hor ateratzen da Elizanburu 14 bozez ere. Bainan, iduriz, Elizanburuk ez zuen herriko kargurik nahi, eta bere xede bakarra gorrien listari bere laguntza ekartzea zen... Dena den, ez zen gehiago nehoiz Herriko-Etxean agertu kontseilua bildu izan zelarik eta laster Elizanbururen ordez bertze bat izan zen hautatua.

Elizanbururen bizitzako azken hamar urteren berri handirik ez dugu jakin ahal izan Saran berean. Bada halere zerbait jakingarririk. Urte haietan telegrafa berrikuntza handia zen eta ainitz mintzo zen jendea hortaz. Saran ere telegrafa eman behar zela eta diru eske bat antolatua izan zen, suskizioe gisa. Herriko etxeko bilkura batetan (21.11.1886) diru biltze hortaz mintzatu ziren kontseilukoak eta liburu ofizialean eman zuten emaileen lista osoa. Horra xehetasun batzu:

- Abbadie/Aguirre: 300 - Dop Henry 100 - Lereboure Gustave 100 - Mendiboure J.B. 50 - Elissague (jaun auzapeza) 50.
- Ondotik 10 eta 30 liberen artean 11 pertsona eta horien artean: Webster, Elizanburu, Eliçagaray medikua, Diharassarry Eugène, Landerretche erretora...
- Azkenik 18 emaile libera bat eta 10 liberen artean (horien artean Augustin Etcheverry zapataina eta bertsulari eta poeta ezagutua Amirin errienta, Aprendisteguy bikarioa...).

Orotara 836 libera.

Dena den pentsatzen ahal dugu goxoki igaro zituela bere azken urteak. Saran berean bazuen adiskide handi bat Webster angelesa (8) Bexienian bizi zena eta liburu egile, euskal kultura ongi ezagutzen eta maitatzen zuena... Eta Saraz bertzalde badu hartu emanik, mugaz bi aldetan, orduko euskaltzale handiekin, hala nola, zombait bakarrik aipatzeko Guilbeau jauna eta Manterolarekin. Hain zuzen Elizanburu/Guilbeau/Manterola, hiruak izan ziren Donibane-Lohizuneko 1881eko bestetan bertsulari sariketaren jupeak.

Emaztea gazterik hil zen, 49 urte bete gabeak zituelarik, (4.07.1891), eta laster etorri zitzaion Elizanbururi ere azken orena (31.12.1891).

---

(8) 1882ean Sarara joana DL'tik. Osasun eskasez batzuen iduriz. Diru eskasez Duvoisin-en eritiziz.

## J.B. ELIZANBURUREN LANAK

### Esku-liburua

Elizanbururen eskuz egina da. Alde batetik 15 kantu, bertze aldetik Piarres Adame hitz laxozko eleberri tipia.

**Kantuak** Nere etxea - Gazte hiltzera dohana - Maria - Apexa eta Lorea - Zapataina - Agur herriari - Lau andren besta - Biba Frantzia - Aingeru bati - Xori berriketaria - Lehen eta orai -Eskuara eta Eskualdunak - *Eskualduna* - *Xuriko* - Maite zaitut. Kantu bakotzak bere musika aintzinetik duelarik.

Esku-liburu hau dela-ta bada ainitz galde edo duda:

Noiz egina ote? Bada data bat Eskualduna kantua ondotik (1867) eta bertze bat azkenaren ondotik: 1er Octobre 1885, eta sinadura bezalako zerbait, menturaz Elizanbururena.

Kantutegi hau osoki eta aldi batez kopiatua izan ote zen? Kantuek duten ordena kronologiazkoa ordena ote? Ezin galde horiei erantzun zuzenik eman. Bada halere zerbait bitxi: azken kantuak osoki **K** hizkiz emanak dira. Bertze guzietan ba ziren **C** izkiak eta **K** izkiak (9), hastapenean bederen, bainan ondotik **C** gehienak gainerik zuzendurik **K** bilakatuak dira.

15 kantu horietarik biga ez dira Elizanbururenak:

- Eskualduna (egileak Joannateguy eta Louis Ithurbide saratarra), eta aipagarria sinadura gisa hau agertzen da “Saratat koplari bat 1867”.
- Xuriko (egilea Gratien Adema “Zaldubi”); hemen ere sinadura gisa: “Zaldubi”.

Ez da esku-liburu honetan bertze sinadurarik salbu liburuaren azkenan lehen aipatu duguna.

Bertze 13 kantuak Jean Baptiste Elizanbururenak dira. (Sail honetaz kanpo badakigu eritegian (Boltixurrak) kantua ere Saratarrarena dela eta menturaz, bertze batzu ere...

---

(9) Ortografiaz ari garelarik, CH (oraiko euskaraz X) delakoarekin ez huts egiteko naski beti ematen du ikhusten, ikhasten, golkho, lekhu, khausitu (baina causitzen!) ekharria, bilkhura, akhalarre... Bertzetan aldiz, nola gerta, C hala K.

Ortografiaz ere, orain TS idazten duguna Elizanburuk X izkiriartzen zuen orduko idazle gehienek bezala. Baina bi kantutan TS erabiltzen du: Maria eta eskuara eta eskualduna. Orain J ematen dena Elizanburuk Y ematen zuen salbu *Agur Herriari* kantuan eta nahasketaturik biak *Gazte hiltzea dohana* eta *Zapataina* kantuan. Bitxikeriak ere Erdalduna, adiskidea, ari (ari izan)...

***Piarres Adame***

Hitz laxozko eleberri ttipi baina obra xoragarria den Piarres Adame esku-liburuaren bertze aldetik izkiriaturia da. Ba du lan honek berezitasun bat: jakina denez Piarres Adame liburuttoaren barnean, bigarren atalean hain zuzen, Gizon zuhurra edo Zapataina kantua agertua izan dela eta hori ez bakarrik liburu horren azken argitaratzen baina ere zaharretan. Esku-liburuan aldiz ez da horrelakorik gertatzen, bigarren atalean ez da emana kantu hori! Dena den aldakuntza hori Elizanburuk berak egin zitekeen...

**Kronologia**

Elizanbururen kantuek noiz eginak izan ziren ez dakigun arren, denbora haietako lekukotasunak (kasetak, aldizkariak, sariketak) garrantzi handikoak dira eta bereziki Abadia jaunak antolatzen zituen bestak:

**ABADIAREN BESTAK**

Abbadie d'Arrast jaunak antolatu zituen Urruñan 1853an hasirik eta 1896 urte arte (Kanbo, Maule), hainbat eta hainbat sariketa. Diru-emaizta ederrez hornituak ziren primaka horiek eta bertsulariak eta poetaz bertalde saritzen zituzten ere, pilotariak, kabala feriak, laskerkari txapelketak etabar. Horra zein herritan eginak izan ziren joko horiek:

URRUÑA:	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
	1862	1863						
SARA:	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1871	1872
	1873	1874	1875	1876	1878	1882	1884	1885
DONAPALEU:	1877							
ELIZONDO:	1879							
MAULE:	1880	1890	1896					
IRUN:	1881							
MARKINA:	1883							
URNIETA:	1886							
AZKAINE:	1887							
KANBO:	1888	1896						
DONEZTEBE:	1889							
IURRETA:	1891							

DONIBANE-		
- LOHIZUNE:	1892	1894
UZTARITZE:	1893	
AZPEITIA:	1893	
HAZPARNE:	1894	
BERA:	1895	
EZPELETA:	1896	

Besta horiez bertzalde 1879tik goiti bertze batzu ere ospatzen dira, hala nola Donostian 1879an, 1880, 1881... Begoñan 1880an, Beran 1880an, Donibane-Lohizunen 1881ean, Iruñea, Oihartzun, Bilbo.

\* \* \*

Beraz zoin kantu noiz eginak diren ez badakigu ere, kasu batzuetan gauza ageria da halako urtetako sariketan aurkeztua izan zen kantua edo halako kasetan argitaratua izan zena *Ordurako bederen* egina zela. Horrek ez du frogatzen haatik bertzeak berantago eginak izan direnik...

\* \* \*

*Gazte hiltzera dohana* (1860 JB. Elizanburu armadako “*Sous-lieutenant*”); Esku-liburuan bigarrena 4 eta 5 plametan emana.

Urruñako 1860ko jokoetan lehen saria bildu zuen kantu honek. Le Courrier kasetak 1860ko buruilarren 9an ean osoki argitaratu zuen, frantses itzulpena ondoan zuelarik.

Sariketa hau dela-ta gauza harrigarri bat gertatu zen. Le Courrier kasetak 1860ko buruilarren 2an ean lehen saria ukan zuen kantua “*Gazte hiltzera dohana*” zela eta haren egilea Harlouch jauna zela zioen, baina berehala (12.09.1860) zuzendu zuen berria eta horrela eman zuten Duvoisin kapitainaren sinaduraz: “Harlouch jaunaren lan bat eta saritua izan dena, biak elgarrekin izanez, uste izan genuen biak zirela Harlouch jaunarenak. Baina ez da horrela, irabazi duen kantua egilea J.B. Elizanburu da, armadako lotinenta, Léon Elizanbururen anaia...”.

Hau hala izanik ere Estornes Lasaren obra handian, *Gazte hiltzera dohana* kantua Harlouch jaunarena bezala emana da. Bertzalde Labaien jaunak, “Harlouch” J.B. Elizanbururen izenorde bat baizik ez dela dio...

Dena den, iduri luke Duvoisinek ez zuela ordu arte J.B. Elizanburu ezagutzen. Hau litzateke beraz, J.B. Elizanbururen (32 urte) euskal kulturara lehen agertzea eta lehen urratsa euskaltzaleen munduan.

**APEXA ETA LOREA**  
**AGUR HERRIARI**  
**NERE ETXEA**

Hiru kantu horiek JB Elizanburuk (34 urte eta beti armadan egoki) Urruñako bertsu gudura aurkeztu zituen 1862an, baina izenik eman gabe. Apexa eta Lorea kantuak lehen saria bildu zuen, bertze biak soilki aipatuak izan zirelarik.

Hiru lan horien aita bezala laster izan zen onartua JB Elizanburu, beraz, egileak berak erakutsi bide zuen bere burua.

*Apexa eta Lorea*, Esku-liburuan laugarren kantua 4/5/6/7/8/9 plametan emana. Estornes Lasak bere obran 10 bertsu ematen ditu, esku-liburuan 12 direlarik. *Revue des Basses Pyrénées et des Landes* delakoak 1883/84an argitaratua.

*Agur herriari*, Esku-liburuan seigarren lana, 12/13 plametan.

Biziki ezagutua den kantua, maiz beren lehen hitzetarik ezagutuagoa: Urrundik ikusten dut. *RBPL* aldizkariak 1883/84an argitaratua.

Manterolak bere *Euskal Erria* aldizkarian 1887an kantu eder hau eman zuen Piarres Adame sinaduraren pean; ondoan frantses itzulpena J.B. Elizanbururen izenean. Baina kantu honek oraikoan 13 ahapaldi ditu, esku-liburuan aldiz 11 baizik ez. Bertzalde ba ditu Manterolaren aldizkarian agertuak zenbait desberdintasun, bigarren bertsuak arrunt diferenta delarik.

Iduri luke aldaketa eta ahapaldiz gehitze horiek Elizanbururenak direla; Manterola eta Elizanburu adiskide ziren, Elizanburu Manterolaren laguntzailea baitzen, eta azkenik itzulpena Elizanburuk berak egin bait zuen.

*Nere etxea* (Esku-liburuan lehen kantua 1/2/3 plamak).

Hau da, dudarik gabe, Elizanbururen omena egin duen kantua, Nere etxea edo Laboraria (Elizanburuk hala zioen) baino Ikusten duzu goizean bezala ezagutuagoa. "Etxe zuria" izenez ere ezagutua.

Kantu honek Euskal Herriaren itzulia egin bide zuen berehala; hain zuzen, ainitz tokitan argitaratua izan bait da, berehala xuberotartua izan bait zen eta arrakastarik handiena bildu ondoren oraindik ere bizi bizirik bait dirau zazpi Euskal Herrietan.

Errotarena Jaunak Euskal Erakustokiko aldizkarian (1941) lan eder bat (10) egin zuen kantu hontaz. Lan horretan dio Elizanburuk bere

---

(10) Guk dakigunez lehen aldikoz aipatzen da hemen esku-liburua.

esku-liburuan aurkezten zuen musika, oraikoa baino zaharragoa, ainitzez ederragoa zela. Errotarenak lan hortan berean kantu osoa esku-liburutik zuzenean kopiaturik ematen du.

Aipagarria ere kantu horren sortzeaz aipatzen den ixtorio xarman bat: Ihizira joanak omen ziren Elizanburu eta zonbait lagun, Gustave Leremboire barne. Elizanburu bide-gurutze batean utzirik bertzeak han-hemenka barreaturik, horrela pasatu omen zuten eguna. Baina Elizanburuk ez zuen erbirik ikusi, alta bertzeak segur ziren bera egona zen tokitik pasatuak zirela.

Erbirik ikusi ez baina “Nere etxea” kantu eder hori ondu omen zuen gure Saratarrak. Ondoren, Etxegaraian, adiskide eta ihizi-lagun zen Gustave Leremboiren etxean abestu omen zuen delako *Ikusten duzu goizean*.

Gertatua, aldiz, ez bide izan zen horrela. Kantu hori 1862 urtean egina zen (edo lehenago), Elizanburu Euskal Herritik urrun, armadan, zelarik. Gustave Leremboire ez zen Etxegaraian bizi, eta gizon hori, 1847ko ekainaren 13an sortua izanik, ez zituen orduan 14 urte inguru baizik! Ez bide zen adin hortako mutikoa, 34 urtetako gizon baten adiskide eta ihizi-lagun, ez eta ere Etxegaraiaiko etxeko jauna!!

*Maria* (1866 - Elizanburu armadan, 38 urte) - Esku-liburuan hirugarren kantua 6/7/8.

Sarako 1866ko bertso gudian lehen saria ukan zuen poema honek. Kasu honetan ere, kantu-egileak ez zuen bere izena eman eta *Le Courier* kasetak (31.08.1866) egile ez ezagunari galde egiten zion bere burua ager zezan.

Berehala jakin zen Elizanburu zela kantuaren ontzailea.

Elizanbururen izenez argitaratu zuen Manterolak *Cancionero Basco* kantu bilduman 1878an, egilearen beraren itzulpen frantsesarekin batera, eta kantu eta pianoarentzat musika antolamendu batez lagundua. Airea herriak erabiltzen zuen “Ikazketako mandoa” izeneko da.

1885ean *RBPL* aldizkariak publikatu zuen.

*Xori berriketaria* (1869 - Elizanburuk 41 urte) - Esku-liburuan 10. - 20/21.

Xori berriketaria kantua 1869 eko Sarako jokoetara igorria izan zen baina sobera berant. *Le Courier* kasetak (5.09.1869) hala zioen: “Xori berriketaria”, “Jeus” eta “Kanperits” lanak berantegi iritsi dira... bainan heldu den urteko sariketara aurkezten ahal dira...’

1870ean ez zen euskal jokorik izan... Sedaneko gertaerak.

1871ko Sarako bestetan lehen saria bildu zuen kantuak *Xori berriketaria* izena zuen eta Doyarzabal izenpean aurkeztua izan zen. Vinsonek (RL 1872) eta Duvoisinek ere (*Le Courier* kasetan), Doyarzabal egiazko izen bat ez zela, izenorde bat baizik zioten. Geroztik, Elizanbururena bezala onartua izan da.

1897ko buruilaren 13an, Sarako bestetan, Elizanbururen omenezko egun xoragarri bat ospatu zen, Euskaldun Batzarrak (Association Basque) antolaturik. Elkarte honen lehendakari zen (eta Donibane-Lohizuneko auzapez) Guilbeau jaunak egin zuen hitzaldian, bertze gauzen artean hauxe erran zuen: "... Eta bertze hainitzen artean izendatuko ditut: *Maria, Apexa eta Lorea, Xori berriketaria, Eskuara-Eskualduna...* Zer hitz sarkorrak! Zer sentimendu eztiak eta guziz bihotzerat dohatzinak".

Guilbeau jaunaren hitzaldiaren zati hau eman dugu, hain zuzen Dassance jaunaren ustez kantu hori Guilbeaurena da... uste hori Duvoisine n paperetan ikusi zuen ohar batetan oinarritzen duelarik...

*Biba Frantzia* (Esku-liburuan 8. kantua - 17)

Lehen argitaratze ezagutua: *Almanaka* 1891n.

Labaienen ustez 1870ean Frantziako Inperioak jasan zuen zafraldia alemanen eskutik izan zitekeen kantu honen eragile, artean Elizanburu Inperioaren armadako kapitaina bait zen... Dena den kantuan berean "urte guti du" erraten du Alemaniak Frantzia bentzutu zuela adieraziz... beraz, 1873-1874 ingurukoa.

*Lehen eta orai* (1879 - Elizanburu Euskal Herrian da, 51 urte) esku-liburuan 11. kantua - 22/23.

1879an Elizondon ospatu ziren Abadiak antolatutako bestak. Donostian ere, lehen aldikotz, euskal besta handiak izen ziren. Elizanburuk ez zuen deus aurkeztu Elizondon, bai aldiz Donostian. Donostiako sariketetan ba ziren hitz neurtuetako sariak eta ere hitz laxozko lanentzat.

Elizanbururen bi obra izan ziren sariketa horietan aipatuak:

– Hitz laxoz: *Piarres Adame* eleberri ttipiaren pasarte bat.

– Hitz neurtuz: Lehen eta orai.

"Lehen eta orai" dugu bertsuzko soziala ala politikazkoa den Elizanbururen lan bakarra. Erran dugunez Elizanburu Euskal Herriratua zen eta bertan gertatzen ziren politikazko gatazketan parte hartzen zuela gauza ezaguna da. Denboraldi haietako giroak bultzaturik-edo, bertsotan ere, errepublikari buruzko atxikimendua agertu zuen garbiki.

Zergatik igorri ote zituen bertsu horiek Donostiara eta ez Elizondora? Ba ote zen hautu horretan politikazko arrazoinik, ala soilki Manterolaren

adiskidetasunak erakarri zuen Saratarra Donostiara? Lan honen airea ezagutua zen: “Bidarraitana nuzu...”.

*Aingeru bati* Esku-liburuan 9. kantua 18/19.

*Euskal Erria* aldizkariak 1880an argitara eman zuen poema hau, piano eta abotsarentzat eginikako musika eta guzi. Ondoan, Elizanbururen beraren frantses itzulpena.

Noiz egina izan ote zen kantu hau? Ez da ezinezkoa 1880 urtea baino lehenagokoa izatea, baina ez dugu bertze argitasunik hortaz.

*Eskuara eta eskualdunak* - Esku-liburuan 12. kantua 24/25 1880koa “Milazortzi ehun eta lauetan hogoietan, bertsu berri nauk eman dire aire zahar batean”.

1882an *Euskal Erria* aldizkariak argitaratua. Urte berean ere *Revista Euskara* aldizkariak Iruñean.

Kantu hau ditaike Elizanbururengan sortu zen euskaldun kontzientzia berriaren adierazgarria. Izan ere, ordu arte kantatu zituen Herriarekiko amodioa, baita ere gizon-emazteen arteko amodioa. Bertzalde kantatu zuen ere Errepublikaren aldeko atxikimendua etabar.

Lan honetan, lehen aldikotz Euskal Herriaren ideia orokor bat azaltzen zaigu: Guziak bat, mendien bi aldetan... anaiak ziren... aitaso kantabreak... eta azken bertsuari Anaiak gaituk, Eskualdunak, orai ere oxala! Jartzen bagine “Guziak bat” lehenago bezala!!!

Erran behar da urte haietan gertatu zela Ipar aldetik Hego aldera iragan zela euskararen aldeko borroka. 25 urtez Ipar Euskal Herriaren Abadiaren bestak ospatu ondoren, 1879an Elizondon egin ziren goraki. Ordukotz Iruñean Asociacion Euskara elkarteak antolatua zen, eta segidan Abadiarekin hartu-emanetan emanik eta baita ere Donostiako Manterola jaunarekin, Elizondora eraman zuten urte hartako Abadiaren Euskal besta.

Bertara joan ziren ere Abadiak bertzalde Duvoisin eta ere bizkaitarrak, gipuzkoarrak, hots, zapzi probintzietakoak.

Urte horretan handizki irabazi zuen saria poeta bizkaitar berri bat izan zen: Arrese Beitia, (Ama euskeriari azken agurrak!!).

Urte haietako gertakari horiek ez bide utzi zuten gure Elizanburu erantzunik gabe eta *Eskuara eta Eskualdunak* poema horren frogatutakoak.

*Gizon zuhurra* edo *Zapataina* - Esku-liburuan 5. kantua 10/11.

Erran dugunez gerora Piarres Adame liburuaren barnean (bigarren atalean) emana izan zen kantu eder hau, baina ez da hala gertatzen esku-liburuan.



Lan honen argitaratzerik zaharrena, beraz, 1882 eko *Euskal Erria* aldizkariarena litzake.

*Lau andren besta (amets bat) iragan besta bigarreanean* (Esku-liburuaren 7.kantua - 14/15/16).

Lehen argitaratze ezagutua 1882an *Almanaka* berrian eta geroago: *Euskal Erria* aldizkarian 1897an, Elizanbururen irudia ondoan.

Guilbeau jaunak Saran egin hitzaldian (13.09.1897) Elizanbururena dela dio, eta Lafitte jaunak 1941ean egin hitzaldi batetan ber gauza onartzen du.

*Maite zaitut* (Esku-liburuan 15. kantua - 29).

Jada erran dugun bezala bere kantutegiko azken lana izanik ondotik izkiriatu zuen 1er Octobre 1885 eta sinadura bat.

Sarako 1885eko jokoetan Eyheraburu izenpean aurkeztua.

Duvoisinek *Le Courier* kasetan (12.12.1885) hauxe zioen: “passée au nom de Eyheraburu, elle sent son Elissamburu à une lieue à la ronde”.

Geroztik eta beti Elizanbururena bezala onartua.

1886an *RBPL* aldizkariak argitaratua.

### **Esku-liburuan ez diren lanak**

**Hitz neurtuzkoak:** *Eritegian* edo Boltixurrak, gazte denboretakoa, iduriz.

Hitz laxozkoak: zombait gutun, horietan bat Manterolari egina eta *Euskal Erria* aldizkarian 1880an argitaratua Hartxuria mendiaren izenari buruz. Bertzalde politikazko artikuluak, eta aipatuena Errepublikak bakea da (L’Avenir 2.10.1880) eta Eskualdun batek Eskualduneri (L’Avenir 8.11.1881).

\* \* \*

Labaien lanaren ondotik, Villasante, Onaindia eta Estornes Lasaren ondotik ere ainitz tokitan agertzen dira hainbat kantu Elizanbururenak bezala.

Horra zoin diren kantu horiek:

A) *Emazte edalea* Urruñan 1855ean lehen saria

*Dantzaria* Urruñan 1860an aipatua.

*Tan tan tan tan rapetaplan* Urruñan 1858an lehen saria.

Lehen biak, *Emazte edalea* eta *Dantzaria* Léon Elizanbururenak (Jean Baptistaren anaia) dira dudarik gabe. Hirugarrena ere menturaz.

Oharra: Léon Elizanburu Ortaizen sortua (1.03.1816, Urruñan bizi izana. Aduanako enpleatua, brigadier gradoraino igana. Uztaritzen ehortzia (13.06.1861) 45 urtetan.

B) *Artzaingoa* Saran 1865ean lehen saria (Larralderen Eri bat erretiratuz geroz)

*Laboraria*, Saran 1866an aipatua.

*Oraiko neskaxa batzu* Saran 1867an lehen saria.

Hiru kantu horiek Jean Berges (edo Vergez) Saratarrak idatziak dira.

Oharra: Jean Berges ez zen Saran sortu ez eta ere ezkondu. Emaztea Urruñarra zuen (Catherine Subelzu). Sarako Agerreko maizter izan zen eta bertan hil zen 1885ko abenduaren 27an, 78 urtetan.

C) *Solferinoko itsua*

1864an, Saran, bigarren saria ukan zuen lan honek. A Sallaberryk izkiriatua.

D) *Xori kaiolatik ihesi goan dena*

Donapaleun 1877an lehen saria. Egilea Darroupe Harluz. 1879an Elizondon bere kantu batek “Adios Amerikari” lehen aipamen ona bildu zuen, eta orduko kasetek horrela zioten: “Amerikarik igorria”.

\* \* \*

## ELIZANBURU NOLAKOA OTE ZEN

Elizanburu eta Sara azkenerako utziaz erran dezadan gure poetari buruz zombait xehetasun ikasi baditugu ere, ez dudala, nik segurik, aski ezagutzen eta badela beraz gaia bertze iker lanentzat.

Halere zombait argitasun nahi nituzke azaldu.

*Fisikoa*. Gizon handiskoa zen, armadako paperetan ageri denez: 1,79. Aurpegia luzezkoa omen zuen, sudurra luzea, ahoa eta kokotza normalak, begiak, biloa, bekainak gaztain kolorekoak. (24.08.1857 ko agiri batetan; 29 urte).

1861ean “Régiment de Grenadiers de la Garde Impériale” delakoan sartzeari buruzko paperetan “très bel homme” zela erraten da bietan.

Eta beti errepikatzen zuten: “robuste”, “vigoureux”, eta holakoak.

Bi argazki izan omen ziren, bata Sarako Herriko-Etxean Labaien jaunak ikusia, bigarrena Gregorio Muxika jaunak argitara emana: bietan militar jantzietan da... Bada bertze itxura bat zibilizatuagoa (edo zibilagoa bederen) Eizagirre jaunak marraztua eta mendeurrenkari lau haizetara zabaldua izan dena.

*Izpiritua.* “Intelligent”, “zélé”, “bon serviteur”, “conduite irréprochable”, “capable” eta holakoak maiz ageri dira armadako paperetan. Bertzalde soldadoen errespetoa eta maitasuna eragiten omen zuen...

Horiek denak irakurri eta iduri luke gure Elizanburu euskaldun estereotipo bat dela...

Zergatik sartu ote zen armadara, 20 urtetan, hein batean eskolatua zen Saratar gaztea? Jakin behar da urte horiek bortitzak izan zirela Pirenetako populazione guzientzat eta Ipar Euskal Herriarentzat ere, eta behar bada Armada aterabide bat baizik ez zen izan. Armada utzi ondoren berriro Saran plantaturik Manterolari egin gutun batetan (12.04.1880) hauxe zion: “Nor eta zer naizen? Euskaldun soldado zahar bat, 30 urtez nere herri maitetik urrun ibili ondoan, berriz ere (agian betikotz) nere Sorlekura bildua. Hogei urte nituelarik izan banitu hamar mila errenta, uste dut ez nuela nere Euskal herri maitea sekulan utziko, eta gerlan edo gerlako gauzetan iragan edo galdu dutan denbora, hobeki iraganen nuela, zuk egiten duzun bezala, gure mintzaira Euskara ederrean zerbait entsaioren egiten. Orai berantegi da”.

Beraz, dolutua bezala agertzen da bere biziaz...

Hor gelditzen dira gerlak... Afrikan (behar bada Kabilian).

Hor gelditzen dira Enperadorearen Armadan eman urteak...

“La Commune” delakoaren errepresio bortitza (Errepublikari berriaren lehen ekintzetarik)...

Orobat, berantago Enperadorearen kontrako kritika latzak.

Beraz, zinez, ez dakigu xuxen bere ideiak ez ote zituen nagusien aireerat itzulikatzen...

Bego galdea galde bezala...

## ELIZANBURU ETA SARAHO HERRIA

Dakigunez Piarresenean sortu, Adametan lehenik, Granadan ondoren, gero ez dakigu xuxen nun, J.B. Elizanbururen haurtzaroa Saran gertatzen da.

Zazpi urtetan umezurtz, 14/15 urte inguru zituelarik joan zen Larresoroko Semenariora. Larresoroko urte haietan, 1847 urtea arte, han bizi izan zen, eta ez dakigu Sarara maiz joaten zenentz, ez dakigu beraz, gaztaroko urtetan Sarako herriarekin hartu-eman ainitz izan ote zituen. Dena den, gauza ageria da euskara arrunt Saratarra duela eta ez duela, iduriz, buraso baxenabartarren hizkuntzaren influentziarik.

1849an armadara abiatu zitzaigun eta 30 urte egin zituen bertan.

Nolatan hasi ote zen bertso jokoetan parte hartzen?

Ba ditaike Abadiaren besten berri izaitea, bai kaseten bidez, bai eta ere Leon anaiari esker. Hain zuzen ere Leon Aduanako brigadier gradoa erdietsi zuena, Urruñako Frantxbaita etxean bizi izan zen zombait urtez (Bertan sortu zitzaizkion bi haur 1848 eta 1851 urtetan). Ez da ezina urte haietan J.B. Elizanburu noiz behinka Urruñara joatea, eta Urruñako euskal bestak (1853an abiatu zirenak) ezagutzea. Leon, jadanik erran dugunez, 1855 ean, Urruñako euskal bestetako lehen saria bildu zuen *Emazte edalea* kantuz.

Denbora haietan ba ote zuen Elizanburuk loturarik Sarako herriarekin? Dominique arreba San bizi zen artean...

Baina Elizanburu urrun izan arren, dudarik gabe gogoan ditu bai Sara bere sorterrria bai euskara. Horra Elizanbururen omenez egindako hitzaldian Guilbeau jaunak zer zioen (1897); “Bere ibiltze guzietan eta non nahi gerta zadien, Elizanburu oroitzen zen beti bere Sara maiteaz, eta Eskual Herriaz. Zenbat aldiz urrun Parisen, eta bertze tokitan zelarik ez zuen erraiten ohi bere adixkideri: ‘Bi gauza ditut eskas lurtean zorion osoa izaiteko, emazte bat Eskual Herriko Alaba, eta gero Larrungo mendiaren gerizean etxolatto bat aldapa baten gainean’ eta hala gertatu zitzaion”.

Eta badugu ustea *Agur nere herriari* kantu ederra ondu zuelarik (1861ean Urruñan aurkeztua) Sara zuela gogoan: “agur, agur herria, agur sorlekua, agur nere haurreko, leku maitatua”...

Eta erran genezake ere kanturik ezagutuena den “Nere etxea”, Euskal Herriko edozein etxeari buruz egina izanik ere, Sarari pentsatuz egin zuela.

Baina ez zuen erdietsi, berehala bederen, Sarara itzultzea.

1860ez geroz euskal kultur munduan ezagutua da, baina Euskal Herritik urrun bizi da, han hemenka, armada frantsesana.

Noiz ezagutu ote zuen geroago (1874an) bere emaztea bilakatuko zena? 1860an. Françoise Eyheraburuk 18 urte zituen... (Elizanburuk 32

urte). Harentzat egin ote zituen *Maria* (1866an saritua) eta *Aingeru bati* poemak?

*Piarres Adame* Hitz laxozko lan honetaz erran dezagun bi hitz. Lan honen pasarte bat 1879an Donostiako jokoetara aurkeztu zuen Elizanburuk. Urte honetan Elizanburu Euskal Herrian bizi da.

Ordurako, 1874an, esposatua zen Urruñar batekin, eta Urruñan sortu zen ere 1877an haien seme bakarra Joset Urruñan zombait urte egin ondoren, 1880ko urtarrilerako Saran ziren bertako Lekuederrea etxean.

Urte haietako lana zitekeen *Piarres Adame* liburuxka.

Eleberri ttipi honetan Sararen amodioa erakusten du hastetik bururaino egileak. Hor ageri da, zinez, Elizanburu kanpoan egona izana gatik, bere gaztaroa Larresoroko Semenarion egin gatik, Sara izan duela betidanik bere Aberria. Erraiten ahal da liburutto hori dela Sarari eginikako kantu eder bat, eta zer kantua! Euskarazko hitz laxozko obrarik ederrenetakoa dugu hori bere ttikian... irakurtzekoa! eta berriz irakurtzekoa!!!

Iduritzen zaigu *Piarres Adame* pertsonaia Sarako herria gizon bilakatua dela, Sarako herritar guzien gauza on eta txarren bilduma bezala edo...

Eta *Piarres Adame* izena duen pertsonaia horren bidez Sarako berri ainitz irakurtzen ahal ditugu, haur ixtorio gisa...

Baina *Piarres Adame* egiazko norbait izan ote zen, egiazki bizi izan ote zen? Hasteko erran dezagun liburuan berean ematen diren xehetasunak ez direla zuzenak, asmatuak baizik (11).

Bertalde jadanik aipatu dugun Guilbeau jaunaren hitzaldian (1897) hauxe irakurtzen dugu: “zer da, nor da *Piarres Adame*?... Hura da norbait eta nehor ez. Itzkiribatzailek hartzen dute izen bat, obra bat nahi dutenean egin. Orobat egin du *Elissamburuk*. Egia da Sarako herrian, izan omen dela, gizon bat, *Piarres Adame* izena zuena, eta *Elissamburuk* bertze hainitzek bezala ezagutzen zuena. Bainan berriz ere diot *Piarres Adame* dela alegiazko gizon bat, zoina mintzo baita mintzaraztaileak nahi duen bezala.”

(11) “Han duk Herriko-Etxeko liburuetan ezarria: *Piarres Adame*, bere aita eta amaren semea, sortua Saran, maiatzaren 14an mila-zazpi-ehun eta hiruetan-hogoi-eta hamazazpian”... “Nere burasoak (Jaunkoak bere lorian dituela!) Etxetarreko borda (\*) txarragoan zituan maizter, eta baziteian haz ahala haur...”. Xehetasun horiek ez dira egiaztatzen ahal paperetan, ez sortze egunetik, ez eta ere etxearen goiti behitietarik; azkenik ez da heriotzak emanak diren liburutan *Piarres Adame* izenik ageri...

(\*) Donostiako 1879ko jokoan berri ematerakoan eta *Piarres Adame* liburuaren pasarte bat argitaratzerakoan horrela emana zen: “... etxe txar bateko borda txarragoan maizter zituan, eta baziteian haz-ahala haur.”

Guk halere gizon hori ez dela sekulan izan uste dugu eta Dassance jaunarekin bat egiten dugu erran zuelarik:

Elizanbururen sortetxea: **Piarresenea**

Elizanbururen bigarren etxea: **Adameta**

eta beraz bi etxe izen horiez sortu zuela Elizanburuk **Piarres Adame** izena.

Piarres Adame izen hori dela-ta erran dezagun, ondotik maiz erabili zuela Elizanburuk izenordetzat. Ainitz kantu *Piarres Adame* sinaduraz aurkeztuak izan dira. Baita ere zonbait hitz laxozko lanak, gehien bat politikazkoak.

Elizanburu eta Sarako herriaren arteko loturaz ari garelarik nola ez aipa Manterolari egin gutuna Hartxuria mendiaren izenaz. Euskaltzale kartsua eta kultura handiko gizon hori Elizanbururen adiskide zen eta delako Euskal Erria aldizkarian 1880.urtean Elizanburuk egin gutun bat argitaratu zueen irakurle batek Peña de Plata edo Atxuria mendiaz egin galde bati erantzun gisa. Osoan ezin emanez hona hemen letra horren azken lerroak:

“Egundaino ez duke mendi horrek bataioko izen egiazkorik Har-xuria baizen. Peña de Plata izen-goiti bat duke erdaldunek emana. Orai ere badut ustea norbaitek oiuhu egin baleza mendi horren gainetik: Peña de Plata! inguruko oihartzunak, ixilik egon laitezkela, eta oiuhu egitean: Har-xuria! oihartzun guziek ihardes lezaketela, zeren munduaren hastetik hunat, Euskal Herriko mendietan ez baita Eskuara baizik mintzatu nahiz jakintsun batzuek bertzela dioten”.

Eta Elizanburu eta Sara aipatzen bai dugu ezin bazterrera utz Sarako hainbat seme euskal literaturan ezagutuak izan direnak eta Sarako herria luzaz euskaltzale herrietan lehenetarik eman dutena.

Ezagunenetan aipa dezagun XVII.mendean, Haranburu eta Harizmendi hitz neurtuz, eta hitz laxoz Atsular handia, azken hau Saran ez sortua izanik ere Sarako erretor luzaz egona.

XVIII.mendean, Etxeberri Joanes medikua, zenbaitek Atsular bigarrena deitu izan dutena, gain gaineko idazlea izan baitzen.

XIX.mendean, Elizanburuz bertzalde:

*Jean Martin Laurent Diharassary*, Sarako Lehetxipian sortua (1.04.1848). Apeza eta politikan buru-belarri sartua. 1902an hila. Bertze lanen artean “Apezen dretxoak eta eginkizunak eletzionetan”, “Erlisionearen istorioa laburzki”, “Mariaren ilabetea”, “Katexima”...

*Jean Martin Laurent Dithurbide*, Sarako Zugarrriagan sortua (oraiko Ospitala, Dithurbidek berak Herriari eman lurretan, Zugarrriaga etxe zaharra bota ondoren eraikia izan zen). 1883ko azaroaren 18an hila 80 urtetan. "Istorio Saindua" izeneko obra idatzi zuena.

*Joanes Berges*, Agerreko maizterra, Agerrean berean 1885ko abenduaren 27an hila, 78 urtetan, eta guziz ezaguna izan zena. Bertze lanen artean Artzaingoa (1865ko Sarako bestetan lehen saria), Laboraria 1866an Saran aipatua), Oraiko neskatxa batzu (1867an Saran lehen saria) etabar dira ezagunenak. 1879an Elizondoko jokoetan eta Donostiako bestetan parte hartu zuen gure Manexek...

*Agustin Etxeberri*, Sarako Zubietan sortua (22.03.1849), bertze Agustin Etxeberri (osaba) bezala zapataina izan zena. 1871ko urriaren 11n Josephine Laurenzenarekin ezkondu zen, eta Lekaienean (12) bizi eta hil izan zen (3.02.1890).

Etxeberriren obren artean ezagutuenak:

- *Haurra hobi hegian*, 1868an Saran aipatua (19 urte zituen artean!).
- *Haur baten auhenak*, 1869an Saran lehen saria.
- *Kattalin Xume*, 1874an Saran aurkeztua.
- 1879an bai Elizondon bai Donostian bere obrak aurkeztua zituen.
- *Harotzaren kantua*, 1880an Maulen - Deserturra 1880an Beran lehen saria.
- *Maria alegiazkoa*, 1885an Saran aurkeztua.
- *Xorien besta*, 1888an Donostian ohorezko aipamena.

*Manez Etxeto*

- 1865an Sarako jokoetan bere obra bat aipatua izan zen "Primaderaren kantua"...
- 1871n Saran bertsolari gisa Ibarrartekin berdindua.

*Louis Ithurbide*

- 1857an Urruñan Eskaldun baten auhenak (Montebideon emanak).
- 1867an aita Joannateguyrekin batera Euskalduna (Euskaldun seme dena bedi alegera...).

Amezket bertsolaria, Zakolinzankar, Duhaldebehere, Çubilibia bertsolariak...

---

(12) Lekaienea: Egun Kurriertegia izenez ezagutua. 1839 eta ondoko urtetan ere Katalinarenezaharrea izena zuena.

**DOKUMENTUAK****\* Elizanburuaren esku-izkribuak**

– *Esku-liburua* (15 kantu - Piarres Adame elaberria). Data: 1er Octobre 1885.

**– Manterolari egin gutunak**

= 22.1.1880

= 2.4.1880

= 16.5.1880

= 17.6.1880

= 30.11.1880

= 10.5.1881

– Frantses Armadako dokumentua “Situation militaire-narration faite par l’officier”, Paris, Septembre 1871.

**\* Sarako eliza eta Herriko-Etxeko artxibategiak**

– Sortze - Ezkontza - Heriotze

– Délibérations Conseil Municipal

**\* Urruñako Herriko-Etxeko artxibategiak**

Sortze - Ezkontze - Heriotze.

**\* Frantses lur-armadako “fiche de renseignements” eta bertze ainitz dokumentu****\* “Audience du 28 juin 1859”. J. Haritschelhar jaunak kopiaturiko dokumentu bat.**



**BIBLIOGRAFIA - DOKUMENTAZIOA:****Aldizkariak:**

*Le Courier de Bayonne*  
*Le Messenger*  
*La Semaine*

**Aldizkariak:**

*Euskal Erria*  
 Revista *Euskara*  
*Revue de Linguistique...*  
*R.S.B.A.P.*  
*R.I.E.V.*  
*Bulletin du Musée Basque (BMB)*  
*Gure Herria*

**Liburuak:**

A.M. LABAIEN, *Elizanburu, bere bizitza eta obrak*, Auñamendi, 1978.  
 P. LAFITTE. *Le basque et la littérature d'expression basque*, Le Livre, Bayonne, 1941.  
 MANTEROLA, *Cancionero basco*, 1878-1879.  
 ESTORNES LASA, *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*, 1969.  
 LUIS VILLASANTE, *Historia de la literatura vasca*, SENDO, 1961, \* 180-182. OR.  
 S. ONAINDIA, *Milla euskal olerki eder*, Karmeldar Idaztiak, 1954, \* 531-557. OR.

**Lan eta artikulua:**

ERTORARENA, "Un manuscrit du poète basque Elissamburu". *Bulletin du Musée Basque*, 1941, \* 37-41. OR.  
 LOUIS DASSANCE, "Recherches sur la filiation du poète J.B. Elissamburu". *Gure Herria*, 1969-5, \* 278-288.  
 F.B. LARZABAL, "J.B. Elissamburu eta Oxalde, bi Gorri". *Iker-2*, 1983\* 323-338 OR.  
 J.B. DARANATZ, "Correspondance du capitaine Duvoisin", *RIEV*.  
 J. HARITSCHELHAR, "Quelques chansons basques de la première Guerre Carliste", *Euskal Herria 1789-1850 - Actes du Collage International D'Etudes Basques S.A.M.B.*, 1978\* 193-227. OR.  
 J. VINSON "Fête de l'Association Basque. A Sare en 1897". *Revue de Linguistique... T. 31*, 15.7.1898 \* 193-223 OR.  
 GREGORIO DE MUJICA, "Elizanburu". *RIEV*, 1917 \* 538-540 OR.  
 JUAN SAN MARTIN, "Enciclopedia G.I. del País Vasco. Oharra". *RSBAP*, 1970 \* 521-522 OR.  
 A.M. LABAIEN, "En torno a Solferinoko itsua". *RSBAP*, 1971 \* 171/173 OR.



**IRUDIEN BIZIA J.B. ELIZANBURUren  
NERE ETXEA-n**

Sara, 1991-XII-21

Aurelia Arkotxa Mortalena

“En moi rêve donc une force rêvante, une force qui a rêvé jadis,  
dans des temps très lointains et qui revient ce soir s’animer dans une  
imagination disponible.”

G. Bachelard  
(*L’Air et les Songes*)

Nork ez du hemen Elizanbururen *Nere etxea* ezagutzen?

Kantu hori, nik ere ttipi-ttipitik entzuna izan dut Oilandoi eta Auza-ko mendiaren gerizapean bizi nintzelarik.

Eta, nahiz nik, bakarrik lehendabiziko bi bertsoak dakizkidan gogoz, aitak, muttiko bat zelarik, Baigorri ikasi zituen kantatzen hamarrak burutik... Amak ere, mugaz bertzaldeko Baztango bailaran, ene amatxi zenaren altzoan ikasi zituen bertsu horiek berak nexka koxkor bat zelarik...

1862-an, laster ehun eta hogeitamar urte beraz, J.B. Elizanburuk *Nere etxea* presentatu zuen Urruñako A. d’Abbadie d’Arrast-ek antolatutako xapelketan, bertze bi kantuekin: “Apexa eta Lorea” eta “Agur Herriari”. Harrigarria da kantu honek segiduan ukan zuen arrakasta zazpi probintzietan.

Gaur ere, D. Landartek dio, kantuak, eta bereziki lehendabiziko bertsoan aurkitzen diren irudiek, harendako izan duten inportantzia:

“Ikusten duzu goizean  
Argia hasten denean  
Menditto baten gainean”  
Euskal Herrian, kantatzen diren  
Kantu guzien artean  
Hori da bertzen aldean  
Nik dutana bihotzean  
Xoratzen bait nau kolpean!” (1)

---

(1) Daniel LANDART, 1991, in *Herria* 2089 zenb. I 31.

Zergatik bada horrelako sekulan ahuldu izan ez den arrakasta? Eta zergatik hainbertzetan aipatzen ote dira lehendabiziko bi bertsoak (2) eta bereziki, lehendabizikoa? Hitz batez, hor dauden irudiek zer neurritan oihartzun sakon bat aurki ote dezakete gure elkarrekilako inkonzientean (3)?

(2) Hauxe da ELIZAN/BURUREN jatorrizko lehendabiziko bi bertsoak:

“Ikusten duzu goizean,  
Argia hasten denean,  
Menditto baten ganean,  
Etxe ttikitto aitzin xuri bat  
-lau haitz handiren artean,  
Iturritto bat aldean,  
Xakur xuri bat atean,  
Han bizi naiz ni bakean!  
  
Nahiz ez den gaztelua  
Maite dut nik sorlekua  
Aiten aitek hautatua;  
Etxetik kanpo zait iduritzen  
-nonbait naizela galdua  
Nola han bainaiz sortua  
Han utziko dut mundua  
Galtzen ez badut zentzua!”

(in Elizanburu-*Ikusten duzu goizean eta bertze...*, 23 or.)

(3) FREUD-i (1856, 1939), zor baldin badiogu inkonzientearen konzeptua, hastapenean haren dizipulu mina zen C.G. JUNG-i (1875-1961) diogu zor elgarrekilako inkonzientearna\*. Hona honek nola ezberdintzen dituen bi konzeptuak:

“On peut distinguer d’abord *l’inconscient personnel* qui renferme toutes les acquisitions de la vie personnelle: ce que nous oublions, ce que nous refoulons, perceptions, pensées et sentiments subliminaux. A côté de ces contenus personnels, il en existe d’autres, qui ne sont pas personnellement acquis; ils proviennent des possibilités congénitales du fonctionnement psychique en général, notamment de la structure héritée du cerveau. Ce sont les connexions mythologiques, des motifs, des images qui se renouvellent partout et sans cesse, sans qu’il y ait tradition, ni migration historique. Je désigne ces contenus en disant qu’ils sont *inconscients collectifs*”. (C.G. JUNG in *Types psychologiques*. 448 or.)

\* Bi psikoanalistek bereziki inkonzienteari buruz dauzkaten ikuspegi ezberdinei buruz, ikus C.G. JUNG en *Ma vie* (173 orrialdetik 197.arte), *Essai d’exploration de l’inconscient, Dialectique du moi et de l’inconscient* e.a.

Bertzalde JUNGEk dio:

“Si elle dispose de sources de toute évidence personnelles, la fantaisie créatrice dispose aussi de l’esprit primitif oublié et depuis longtemps enfoui avec des images particulières révélées dans les mythologies de tous les temps et de tous les peuples. L’ensemble de ces images forme *l’inconscient collectif* donné in *potentia* par hérédité à chaque individu (...). Aussi est-il naturel que nous rapprochions les mythologèmes les plus distants dans le temps et les peuples les plus éloignés d’un système de fantaisie individuelle. La base créatrice est en effet partout la même psyché humaine, le même cerveau humain, qui, avec des variantes relativement de peu d’importance, fonctionne partout de la même manière” (C.G. JUNG en *Métamorphoses de l’âme et ses symboles* 42/43 or.)

Euskal elkarrekilako inkonzientean, ikus A. ORTIZ-OSesen obra.

Hona, *Nere etxean* dauden azpiko egituretan barna bidaia labor hau egitera bultzatu nauten galderak.

## I. BI EREMU SINBOLIKO

### 1. Munduaren erdia

Etxea mendi gainean kokatua dago, nahiz eta usaian ez den horrelako tokirik hautatzen etxe bat eraikitzeko tenorean (4).

Baina, mugimenduan dabilen irudia arketipikoa (5) denez, hemen den gauza inportantea etxea leku garrantzitsuenean, munduaren erdian, dagoela erakustea da beharrezko. Ez bertzerik.

Mendi kaskoan izatea, zerua eta lurra elkar gurutza ditezkeen eremu sakratuan izatea da (6). Negurri horretan, etxea hemen tenplo da (7), munduaren xilko (8).

Bertze eremu imaginario batek ideia berdina azpimarratuko du.

---

(4) Gure antzinakoek, etxe bat eraikitzeko tenorean, kasu egiten zuten ahal bezainbat leku aterbetsuan eraikia izan zedin. Bainan hemen ez da hori kontua, hemen erakutsi behar dena da etxearen inportantzia, beraz, leku egokiena mendi *gaina* izanen da.

(5) JUNGEK *elgarrekilako inkonzientearen* oinarrizko irudiak *arketipoak* deitzen ditu. Hona hark berak emanikako xehetasun batzu:

“L’image primordiale, que j’ai par ailleurs appelée aussi “*archétype*” est (...) toujours collective, c’est à dire commune au moins à tout un peuple ou à toute une époque”. (C.G. JUNG in Types psychologiques 434 or.)

“J’appelle *primordiale* toute image de caractère archaïque, autrement dit qui présente une concordance remarquable avec des motifs mythologiques connus”. (C.G. JUNG in *op. cit.* 214 or.)

“(…) la propagation universelle des archétypes ne s’opère pas simplement par la tradition, le langage et par les migrations mais ils peuvent à tout moment et partout réapparaître spontanément, et cela sous une forme qui n’est nullement influencée par une transmission venue de l’extérieur”. (C.G. JUNG in Les racines de la conscience 94 or.)

(6) Ikus M. ETCEHANDYK hilarri borobilaz dioena:

“Il est un autre aspect de la discoïdale dont il faut essayer de rendre compte. Dans un monument si simple et si rigoureux rien n’est laissé au hasard ou à la fantaisie. Pourquoi donc, traditionnellement, le socle en est-il très souvent trapézoïdal? Dans l’imaginaire religieux la montagne tient une très grande place. Elle est le lieu où la terre s’étire à la rencontre du ciel. (...) La gravir c’est monter au ciel. Innombrables sont les montagnes sacrées, naturelles, ou artificielles comme les ziggourats (...) de Mésopotamie, les pyramides d’Egypte ou des civilisations précolombiennes. La symbolique chrétienne s’inscrit dans cette perspective (...)” (in *Les stèles discoïdales basques* 8/9 or.)

## 2. Lau erditua (9)

Kasu honetan, Elizanbururen testuak jasan dituen aldakuntzek beren garrantzia badute.

Ikus J. CHEVALIER eta A. GHEERBRANDT:

“(La montagne) en tant qu’elle est le centre des hiérophanies atmosphériques et de nombreuses théophanies, (...) participe du symbolisme de la manifestation... Elle est ainsi *rencontre du ciel et de la terre* (...). Vue d’en haut, elle apparaît comme la pointe d’une verticale, elle est le centre du monde, vue d’en bas, de l’horizon, elle apparaît comme la ligne d’une verticale, l’axe du monde, mais aussi l’échelle, la pente à gravir.” (in Dictionnaire des symboles, begira “Montagne”)

eta ere G. de CHAMPEAUX eta dom S. STREKX:

“(...) la montagne sacrée est un centre du monde. (...) tout lieu sacré est un centre, et (...) le centre sacré naturel le plus parfait est une montagne sainte.” (in *Introduction au monde des symboles* 166 or.).

(7) Ikus J.M. BARANDIARANek, Euskal Herriari pentsatuz, dioena:

“El *etxe* es templo (...) es lugar sagrado protegido por el fuego del hogar (...) por diversas ramas de espino albar, de fresno y de las flores solsticiales. Por la flor del cardo silvestre, símbolo del Sol; por el hacha y la hoz dotadas de poderes místicos; por ser morada de espíritus de antepasados o lugar visitado por éstos; por la perennal ofrenda de luz que allí se enciende a las almas, procurando conservar el fuego del hogar conforme a una ritual prescripción o norma de “alumbrar a los muertos siquiera sea con una pajuela”; por la práctica de depositar sobre las repisas exteriores de las ventanas piadosas ofrendas de comestibles destinadas a los difuntos de la casa; por la costumbre antigua de orientar las casas de suerte que su entrada principal mire al sol naciente, y, finalmente, porque la casa es cementerio familiar.” (in *Mitología vasca* 56/67 or.).

Ikus ere in *Etxea*, Lauburu batasunak agertutako talde lana.

Eta ere, G. de CHAMPEAUXek eta dom S. STREKXek tenploak unibertsalki duen lehen-dabiziko erranahiaz diotena:

“(...) le schéma général et naturel de temple, c’est le paysage élémentaire constitué par la colline avec sa grotte, des pierres, l’arbre et la source, le tout circonscrit et protégé par une enceinte annonçant le caractère sacré du lieu.” (in *op. cit.* 297 or.).

(8) Grekoen *onfaloz*. Ikus A. ORTIZ-OSESEK dioena:

“El carácter arcáico, tanto de la Gran Diosa mediterránea como de la Gran Diosa vasca, es su *maternidad ctónica*, tan bien representada por el *Onfalos* traído de Creta a Delfos, representando un pequeño túmulo que recubre los restos del parto de Rea.” (in *Antropología simbólica vasca* 107 or.).

(9) Ikus G. de CHAMPEAUX eta dom S. STREKX:

“(La symbolique chinoise) nous a réappris à ne jamais considérer les quatre côtés du carré ou les quatre bras de la croix hors de leur relation nécessaire au centre de la croix ou au point d’intersection de ses bras. Sans jouer sur les mots, on pourrait dire sans tromper que *ce cinquième point* est le plus important de la quaternité. Comme le cercle, le carré est une figure centrée.” (in *op. cit.* 31 or.).

Adibidez, hastapenean idatzi zuen etxea “lau haitz handiren artean” zegoela. Herria (= elkarrekilako inkonzientea) jabetu eta gero lau haitzondoren erdian atxematzen dugu.

Badakigu “artean” ezarri zuela autoreak errima arazo batzuegatik, gainerako neurtitz erriomadunetan *-ean* baitago (10). Zergatik horrelako aldakuntza gertatu ote da?

Egia da arras zaila dela etxe hori lau haitzen arte batean, edozein lekutan, kokatzea eta zergatik ba hori? Lau zenbakiaren presentzia dugulakotz eta lau denean bortsu erdian izaten baita beti (11). Erran nahi da herriak duela arrazoin errima ez errespetatuz (*artean/erdian*), horrela baitio bakarrik indar guziaz ematen ahal lautasunaren arketipoari (12). Lau

---

Halaber, ikus M. L. von FRANZ:

“La grande signification du quinconce, du quatre centré, se retrouve sous sa forme fondamentale dans l'ensemble de l'ancienne théorie chinoise des nombres. (...) Le cinq est le centre du quatre. Le carré représente la totalité du royaume ainsi que chaque temple; on l'utilisait comme élément de base pour tracer tous les camps militaires et les plans des villes.” (in *op. cit.* 133 or.)

(10) Ikus 2.nota.

(11) Horrek esplikatu lezake zergatik Guilbeau medikuak berak, bere mintzaldiaren frantses itzulpenean, **ez duen artean ezarri, baizik eta erdian**:

“Voyez-vous le matin-quand la lumière commence-sur une petite montagne, -une petite maison à la façade blanche, au milieu \* de quatre chênes, -une petite fontaine sur le côté, -un chien blanc à la porte? -C'est là que je vis en paix.” (“Chers compatriotes Basques” in J. VINSON, *Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, tome 31, 15 Juillet 1898, 206 or.)

\* Nik azpimarratzen dut.

Bere euskal mintzaldian, Guilbeauk J.B. Elizanbururen kantuaz arras hurbil den bertso hau presentatzen du:

“Ikusten duzu goizean,/Argia asten denean,/Menditto baten gainean,/Etche tiki aintzin churibat, lau haitz handiren *artean*,/Iturritto bat aldean,/Chakur churi bat atean,/Han bizi naiz bakean.” (“Eskualdun Herritar Maiteak” in *op. cit.* 198/199 or.)

(12) Ikus M.L. von FRANZ, C.G. JUNGEN ikasle eta dizipuluak ekartzen dituen xehetasunak:

“Qu'est-ce qui *distingue* le nombre naturel d'autres symboles archétypiques tels que la roue solaire, l'arbre de vie etc.?”

(...) Jung a défini le nombre naturel comme l'*archétype de l'ordre devenu conscient*. Cela voudrait dire que notre idée de l'ordre possède un aspect préconscient, autrement dit, qu'il repose sur une disposition innée de notre psyché préconsciente. (...) Contrairement aux symboles numériques et à certains symboles géométriques, qui rendent conscient un “pur arrangement”, la plupart des autres symboles connus de l'esprit humains sont des *images* dont la forme est partiellement empruntée à l'expérience du monde extérieur: ainsi “l'arbre de vie”, “l'animal totem”, “l'eau de vie”, le “monde souterrain”, le “feu-esprit”, etc.” (in *op. cit.* 150/151 or.)

erdiuaren indarra hain da azkarra elkarrekilako inkonziantean non erri-maren ez errespetatzeak, beraz ikuspeki intelektual batean huts baten egiteak, batere ez duen inportantziarik. Erdi hori baitugu preseski “Imaginarioaren gurutzebide handia” (13).

Gainera, laua betidanik eremu finkatuaren sinboloa izan da, gelditasunari, egonzaletasunari lotua (14). Azkenean, etxea borobil eta laukiaren erdian dago, unibertso osoaren erdian, ahantzi gabe mendiaren erdian ere dagoela (mendi arketipikoak ere, gero ikusiko dugunaren arabera, borobilaren arketipoarekin badu zer ikusi). Horretan dakusakegu etxearen garrantzi izugarria hiru “alor arketipiko”en (15) erranahien gurutzebidean dagoela: mendi, lauki eta borobilaren erdian, gauza guztien bihotzean.

## II. ZAZPI OINARRIZKO IRUDI

Badakigu ipuinetako pertsonaiak kondatzea konbeni izaten dela, zenbaki hizkuntzan sartu gabe ainitz puntu izkutuan mantentzen bailitezke (16). Gauza bera erran genezake zenbait arkitekturendako, zenbait graba-

- (13) Ikus G. de CHAMPEAUX eta dom S. STERKX:

“Et voici que le centre du carré coïncide avec le centre du cercle. *Ce point commun* est le grand carrefour de l’imaginaire.” (in *op. cit.* 31 or.)

(14) “(...) *le carré relève de l’orientation fixe ou durable* tandis que le cercle est sans orientation propre. Le carré est une figure anti-dynamique, ancrée sur quatre côtés. Il symbolise l’arrêt ou l’instant prélevé. (...) Depuis les époques voisines de la préhistoire, le 4 fut utilisé pour signifier le solide, le tangible, le sensible.” (ikus G. de Champeaux eta dom Sterkx in *op. cit.* 30/31 or.)

- (15) M. L. von FRANZek definitu du zer den “alor arketipiko” bat hitz hauekin:

“*L’idée d’un arrangement en forme de champs archétypique, c’est à dire de l’inconscient collectif, sur lequel William James avait déjà attiré l’attention, repose sur le fait que les archétypes sont entre eux dans un état de contamination mutuelle et que leurs sens se superposent.* (...) Un aspect particulier de cette figure (la “Grande Mère”) est celui de la “mère dévorante” (...) Un autre aspect est celui de l’Arbre maternel, tel qu’il apparaît dans l’image mythique de l’arbre dont les feuilles servent d’abri aux âmes des enfants non encore nés, de même que les mythes de naissance à partir de l’arbre. (...) L’arbre est en relation étroite avec le symbole du soleil (...) En tant que sarcophage, l’arbre est en outre relié à la mort. (...) La mère dévorante revêt l’aspect du dragon qui est à son tour rattaché à la mort (...). A l’opposé de cet aspect de mort on trouve l’arbre de vie (...).

On pourrait multiplier à volonté de tels exemples d’aspects partiels et de superpositions de sens, auxquels se prêtent les images archétypiques. (...) Chaque archétype est ainsi réellement le centre virtuel d’un domaine de contenus représentationnels en forme de champs susceptible seulement d’être délimité de façon relative, domaine qui recouvre celui d’autres archétypes.” (in *op. cit.* 153/154 or.)

- (16) Ipuinei dagokienez bertze berririk ukateko, ikus, bertze batzuren artean, V. PROPP, B. BETHELHEIM, M. L. von FRANZEN obrak.



tu (bereziki altximikoak direlarik), margo eta soinu konposaketendako, artista horretaz konziente izan dadin ala ez.

Kantu honen lehendabiziko bertsuan atxematen diren irudiak zazpi dira eta zazpi bertsoaren neurtitzak (17). Zazpik leku berezia dauka zenbakien sinbolikan eta hori oroimenean galtzen diren garaietatik hona. Euskal mitologian, adibidez, Mañariako Señorak zazpi urte pasatzen ditu Anboton, “zazpi Oizēn eta zazpi Mugarran” (18). Biblian arras presente dago, bereziki Jainkoa zazpigarren egunean delakotz pausatzen, erran nahi da, betetasuna lortua delarik, ez delarik gehiago deusik eskas. Bertzalde, aipamen ikurkor bezala, on liteke erratea, Txinan, zazpi zenbakiak ikaragarritzko garrantzia daukala udaburua pasatu eta gero sei hilabetez argia behera baldin badoa (neguburua arte), zazpigarrenetik landa handitzen hasten delakotz (19).

Aipatutako zazpi irudiak hauxe ditugu: Goiza, Mendia, Zuhaitza, Etxea, Iturria, Zakurra, Atea. Batzuetan izarretzatzen (20) dira kideko dituzten bertze irudi batzuekin.

- Soako bat eman diezaiegun:

**GOIZ** (eta bere kideko diren argia eta kolore xuria).

Lehen neurtitzean atxematen dugun irudiari esker, erakusten zaigu mundua garbi-garbia dagoela, ez dela oraino zikinkeriarik hor sartu.

Goiza, ilunpearen bertzaldean den momentua da, indar beltz ezezagun eta lanjerosak urrun direlarik, gauza guztiak ikusten (21) ahal direla-

---

Euskaraz, ikus bereziki J. Kortazarek kudeatutako talde lanaren azterketak in *Altxorak eta bidaiak-haur kontabideen azterketak*. Eta A. ORTIZ-OSESEK egindako mito zenbaiten (Mari) interpretazioak.

(17) Elizanburuk errespetatzen duen presentaketak erakusten duen bezala, “bortzgarren” neurtitza laugarrenarekin lotzekoa da, neurtitzaren batasuna -ean errimaren inguruan egiten baita.

(18) Ikus J.I. HARTSUAGA in *Euskal mitologia konparatua* 163 or. Ohar gaitezen, halere, aipatzen dudan etsenpluan, zazpi zenbakia hogeitabat zenbakiari lotua zaiola.

(19) Ikus in *Yi King, Fu* (Itzultzea) exagrama eta R. WILHELMek ematen dituen argitasunak:

“(…) au septième mois après le solstice d’été où commence le déclin de l’année, vient le solstice d’hiver; de même le lever du soleil survient à la septième heure double qui suit le coucher. C’est pourquoi le sept est le nombre de la jeune lumière qui naît lorsque le six, nombre de l’obscurité, s’accroît d’une unité. Ainsi le mouvement parvient à l’arrêt.” (24 or.).

(20) G. DURANDEK “constellation” erabiltzen du.

(21) Ikus kantuaren lehen neurtitza: “Ikusten duzu goizean”.

rik. Analista batek erran lezake arrazoinaren eremu (22) soila dela ametitzen, kontzientearena eta horretarako baztertzen direla inkonzientetik jalgi litezkeen itzal (23) beldurgarri guziak... Inpresio hori “argi” sustantiiboak eta eta “xuri” adjetiboak arras ongi azpimarratzen dute.

Zinez, hastapenetik, alderdi bakarreko mundu bat zaigu erakutsia, “Egunekotasunean” (24) bakarrik oinarritzen dena.

Argia hasten delarik mundua egunaren aldera uzkaletzen da eta, Elizanbururen kantuan, arratsa momentu batean aipatzen baldin bada ere (25), ez du aipamen horrek argitasun guttiagoarena ukanen, baizik eta bobobilaren hestearena, zikloaren amaitzearena. Erran daiteke beraz, mundu horretan iduzkirik ez dela sartzen... Inkonzientean dauden indar ezin heziak absolutuki menderatu behar balira bezala, partikulazki itzal sobe-rakinik sar ez dadin (26). Horregatik du autoreak hainbertze aldiz argita-sunaren ideia aipatzen (goiza, argiaren hastapena, etxe aintzinaren eta zakurraren zurtasuna) (26 bis).

---

(22) Aitaren arketipoak testuan daukan indarrari lotu behar ote zaio hori? (ikus A. ORTIZ-OSSEN *El matriarcalismo vasco*, bereziki “El patriarcalismo” kapitulu-uan 92 e.a.orrialdeetan).

(23) C.G. JUNGentzat, *itzala*, psikearen alor arkaikoena da. Subjektuak espresatzen ez dituen pertsonal edo elgarrekilako elementu psikikoek dute *itzala* egiten. Bizi ez diren elementu horiek subjektuak berak kontziente dauzkanen kontra altxatzen dira.

Informazio gehiagorentzat ikus JUNGen obra.

(24) G. DURANDEK irudi sinbolikoak bi alor handitan banatzen ditu: “Aspect diurne” eta “aspect nocturne”. Hemen “egunerokotasuna”, “aspect diurne” delakoaren zentzuan erabilia da.

(25) Ikus 4.bertsoa:

“Goizean hasiz lanean,  
Arratsa heldu denean  
Nagusi naiz mahainean;  
Giristino bat ona dut hartu  
-nik emaztea hartzean;  
Ez du mehe egunean  
Sartuko uste gabean  
Xingar hexur bat heltzean.”

(26) Kasu honetan *animak*, gizakiaren barneko alderdi emeak, sobera indar ukan ez dezan? Gai horri buruz, ikus C.G. JUNGEN obran *anima* eta *animus*; ikus ere A. ORTIZ-OSSEN in *op. cit.*

(26 bis) Harritzekoa da ikustea nola etxea (beraz bere “aitzin xuri”-a) argiaren hastapenari lotua den. Gogo arazten digu, bixtan dena, gure antzinakoek hainbertze errespetatzen zuten etxearen iduzpegitasuna.

Horri dagokionez hor dugu BARANDIARANEK aipatzen duen “la costumbre antigua de orientar las casas de suerte que su entrada principal mire al sol naciente” (in *Mitologia vasca* 57 or.) eta ere M. ETCHEHANDYK hurrengo lerroetan gehitzen duena:

## MENDIA

Jadanik ikusia dugunaren arabera, mendia, munduko erdi bat da. Erran genezake ere mendiaren sendotasun ikaragarriak zaintzen duela

“Fait remarquable: depuis que Jacques Blot a fait l’inventaire et l’étude systématique des monuments pré et protohistoriques du Pays Basque Nord, il s’avère que les nombreux dolmens (qui sont des sépultures à inhumations) de ce pays sont orientés: ils présentent généralement leur entrée à l’Est. Cela se passait aux troisième et deuxième millénaires av. J.C. Quand l’ère de la construction des dolmens s’acheva vers le huitième siècle av. J.C., les cromlechs (qui sont des sépultures à incinération) prirent le relais. Or on ne les trouve que sur les crêtes et les cols largement ouverts sur le soleil levant. On sait par les fouilles récentes que l’on construisit des cromlechs au moins jusqu’au onzième siècle ap. J.C., une époque où le christianisme était déjà largement implanté. Celui-ci trouva sur place cette tradition de l’orientation qui lui convenait si bien, et qu’il adopta, de sorte que les tombes chrétiennes de nos cimetières, jusqu’à nos jours, étaient face à l’Est. Depuis quelques décennies, parce qu’on ne comprend plus le sens de cette tradition que, l’on manque de terrain (...), parce que certaines lois, implicites, de l’urbanisme régissent aussi les cimetières (...), parce que l’un des soucis des municipalités est l’occupation maximum de terrain, les cimetières basques sont devenus, pour la plupart, un bric-à-brac de caveaux désorientés tous azimuts au gré des parcelles disponibles.”

Ikus ere G. LAPLACE prehistorizaleak Ursariko ibarrean 1949an aurkitutako hezurren jarreraz dioena:

“Le squelette gisait près de la paroi septentrionale, à l’entrée de la grotte, au fond d’une fosse creusée par l’homme (...). Etendu la tête vers l’ouest, les pieds vers l’est, il était légèrement incliné sur le côté droit. Les mains se rejoignaient à la hauteur du bas-ventre. L’axe du crâne, calé sur le côté gauche par deux petites pierres plates, était vertical. Ainsi la face était-elle orientée dans la direction du rocher de Sainte-Colome, *vers le soleil levant* \* dont les rayons pénètrent seulement dans la caverne lors de son surgissement de la ligne de crête orientale. (...). C’est de l’extrême fin du Sauveterrien (...) c’est à dire, selon les datations obtenues par la radiochronologie 14 C à une fourchette de temps comprise entre 7940 BP et 8300 BP.” (“Sépultures et rites funéraires préhistoriques (Ursari)” in *Hil Harriak* 29 or.).

\* Nik azpimarratzen dut.

Ikus ere J.M. SATRUSTEGI:

“(El Sol) Es la luminaria que renueva cada día a los ojos del hombre el gran espectáculo del mundo rescatado de las sombras de la noche, y es también el artifice de la luz que ilumina a las almas después de la muerte.

(...) Por la mañana y por la noche se le dirigían plegarias, en términos que reclaman virtud trascendente, y se le aplicaban el tratamiento de Santo. He aquí una oración recogida en Azoleta (Valcarlos), y que un sacerdote la había desautorizado como consejo de viejas, *atso-konttua: O Iruzki Saindia, eman zahuru biziko eta hileko argia!* Santo Sol, danos la luz de vida y de muerte.”

Ez genezake gaia utz G. DURANDEK erranak gogoarazi gabe:

“(...) il semble bien que le soleil signifie d’abord lumière et lumière suprême. Dans la tradition médiévale le Christ est constamment comparé au soleil (...) et selon Eusèbe d’Alexandrie, les chrétiens, jusqu’au Ve siècle, adoraient le soleil

egoitza eta egoitzarekin batera menturaz euskal nortasuna (27). Bertzalde, lehenago azpimarratu izan baldin bada zenbatetarrainoko garrantzia duen mendiaren gailurrak zero eta lurraren arteko harremanetan, orain erran daiteke, mendia bertze perspektiba batetik, goititik beiti (28), begiratzen baldin badugu, borobilaren forma hartzen duela, etxea gerizatzen duen Mandala (29) batena. Halaber, Guilbeau medikuak, bere 1897.ko

---

levant. (...) C'est l'ascension lumineuse qui valorise positivement le soleil. *L'Orient* est un terme chargé de significations bienfaisantes dans le langage du joailler qui qualifie de ce nom l'éclat de la perle, comme dans la terminologie chrétienne ou maçonnique. Egyptiens, Perses et Chrétiens se tournent vers l'Orient pour prier parce que, dit saint Augustin, "l'esprit se meut et se tourne vers celui qui est le plus excellent". C'est en Orient que se situe le Paradis terrestre (...) Comme l'écrit M. Davy commentant l'orientation "ad orientem" du temple chrétien, l'Orient désigne l'aurore et possède le sens d'origine, d'éveil, "dans l'ordre mystique Orient signifie illumination".

La tradition des anciens Mexicains recoupe cette tradition méditerranéenne. Le Levant, c'est le pays de la naissance du soleil et de Vénus, le pays de la résurrection et de la jeunesse." (in *Les Structures Anthropologiques de l'Imaginaire* 167/168 or.).

(27) Egoitzak, lur eta herriaren erranahiak errex beregain hartzen ditu, ikus, adibidez, bertze etsenplu ugariaren artean, arras ezaguna den Arestiren "Nere aitaren etxea" in *Harri eta Herri*, B bigarren partea (in Gabriel Arestiren *Literatur Lanak 2*) eta ere, poeta beraren "Desagravio ante las ruinas de Sabinetxe en Albia" (in *op. cit.* 5). Ikus ere, bereziki G. DURAND in *op. cit.*

(28) Zerutik begiratzuz.

(29) Ikus M. ELIADEK ematen duen esplikazioa:

"Les traductions tibétaines le rendent tantôt par "centre", tantôt par "ce qui entoure". En fait un mandala représente toute une série de cercles concentriques ou non, inscrits dans un carré. (...). L'initiation du néophyte dans un mandala peut-être homologué à l'initiation par pénétration dans un labyrinthe." (in *Imagines et Symboles* 66 or.).

ELIADEFEN ustez mandalak hiru ofizio dauzka:

1. Erritual inizatiko baten pare izatea.
2. Neofitoa, kanpoko edozein lanjerretaz gerizatzea.
3. Batek bere buruaren laguntzea.

Osagai bezala, ikus M. ETCHEHANDYK dioena:

"Le cercle- qui est inséparable de son centre-semble bien être une figure archétypale que l'homme porte inscrite en son inconscient. La fascination qu'il exerce reste vive chez les Basques. Les cromlechs peuplent leurs montagnes. De très nombreuses danses sont toujours exécutées en rond. Le mode d'occupation du sol communautaire, en des temps reculés, atteste le même schéma mental: le berger recevait la jouissance de deux parcelles, l'une en haute montagne pour la saison d'été, l'autre en piémont pour l'hiver. Or ces deux parcelles étaient circulaires. Au centre du cercle se trouvait une pierre sur laquelle était gravé un carré dans lequel figuraient les diagonales et les médianes (croix) indiquant les huit directions de l'espace. Aux huit points où ces lignes, imaginaires prolongées, touchaient le cercle, on dressait une pierre, délimitant ainsi le *Saroi* ou aire

Sarako mintzaldian, testu honi ematen dion “Mendiko etxe ttipia” titulu-luan (30), sumatzen da zenbatetaraino oinarritzkoa den, preseski, ulertzea non kokatua den etxe hori.

Xehetasun orokor hauekin bukatzeko, on liteke ttiki adjetiboari gehitua zaion -tto atzikia bi hitzez aipatzea. Poetak agertzen du hor, dudarik gabe, mundu horrendako senditzen duen atxikimendua; hori, azpimarratzeko ez litekeela, beraz, ttipitasuna “à la lettre” hartu behar, erran nahi da izari bezala, non eta ez den izari hori intimitatearen (Lafittek “mami-tasun” erabil lezake) baloreek kantuan daukaten garrantzitasunaren mirail.

Guilbeauk erabiltzen duen tituluak ongi salatzen du mendi arketipikoa zaigula hor agertzen, gizakiaren inkonzienteko oinarritzko egitura bezala. Horrek aski argiki dager, adibidez, ttipitasuna ez dela hain ttipia...

Gisa guziz, Mendiak daukan izigarriko inportantzia (alegiatzko “ttipitasun” guztietatik at), kantuaren irakurketak berak erakusten digu aski argiki.

## ETXEA (eta Gaztelua)

Hau dugu gure testuaren oinarritzko itxura, jatorritzko Elizanburu-ren tituluetarik batek (*Nere etxea*) eta Guilbeauk erabilikoek ezin hobeki erakusten duten bezala. Pasan, erran dezagun hemen ere erakaspengarri dela ikustea elkarrekilako inkonzienteak ez duela bi letratuek tituluetan ezarri dituzten osagai semantikoen beharrik: aski ongi agertzen baita gainerako guztiak mugitzen dituen irudia Etxea dela. Puntu horrek esplikaz lezake zerendako gu denentzat, *Nere etxea* kantua, den *Ikusten duzu goizean*, eta kitto...

---

de pacage. Ces mêmes bergers pyrénéens pratiquaient jusqu'à une date récente un jeu (*Urdanka*) dont l'aire circulaire comportait un trou central où logeait une balle sphérique. (...) Il n'est pas jusqu'à la langue basque qui ne témoigne de l'importance du centre et du cercle. Par exemple, arriver à ses fins se dit *erdietsi* (erdi = centre =; etsi = fermer); esi = clôture). (...) Il serait étonnant que la stèle discoïdale ne manifeste pas un aspect du même univers mental. L'église adopta ce monument, souvent sans y ajouter le moindre signe chrétien, qu'elle a pu penser superflu.” (“Renouveau du cimetière basque” in *Zodiaque cahiers*, Juillet 1989).

Ikus ere C.G. JUNG:

“L'expérience enseigne que le “cercle magique”, le mandala, est l'antidote utilisé de toute antiquité dans tous les états d'esprit chaotiques.” (in *Les racines de la conscience*, 21/22 or.).

Xehetasun gehiagorendako ikus ere G. DURAND in *op. cit.* 281/282 or.

(30) Ikus “Eskualdun herritar maiteak” (in J. VINSON *op. cit.* 198/199 or.).

“Herria”-k, jabetzen delarik testu letratu batetaz, bere “arrazoinak” baititu eta bere legeak aplikatzen baititu. Hitz batez: kantu xahar izengabe ainitzetan gertatzen dena gertatuko zaio gure testu izenpetuari: lehen-dabiziko neurritza da titulutzat erabilia izanen dena. Naturalki, ximpleki...

Bertzalde, hemen ere mendiarekin gertatu zitzaigunarekin topo eginen dugu, etxearen ttipitasunarekin. Baina, kontutan hartuz poetak bere egoitzarendako duen atxikimendu izigarria, ez dugu apentziarik ere Elizanburu “sinetsiko”, nahiz etxea “ttikitto”-a dela dioen. Non ttipitasuna ez den, hemen ere, sabeleko munduak (etxe ttipitoaren barrenean borobilkatzeak) (31) sortarazten dituen intimitatearen baloreen jaun eta jabe-tzaren ageria.

Zeren poetaren mundu sentimentalean etxe ttipi hori alimalekoa da, eta hori, herriko kantariak badaki, sinboloak bizi dituen neurrian bederen. Eta sinboloak bizi dituenak badaki ere bakarrik oinarrizko itxura bat dela bi aldiz agertzen “Imaginarioaren gurutzebide handi”-an: behin, mendi kaskoan (borobil sinboliko baten erdian) eta bi, lau haitzen erdian...

Horretara joanez, bigarren bertsoan dugun Gaztelua kontutan hartzekoa da. Hemen, Gaztelua zerbaiten kontra, zerbait defenditzeko, erakitzen den arkitektura bat dat. Eta kasu honetan ere, nik Elizanbururen errana (32) iferzinaz, alderantziz, antiesaldi bezala, har nezake: ez da hor dudarik Etxea, neurri batean Gaztelu dela (33)...

---

(31) Ikus G. DURANDEK, G. BACHELARD (in *La terre et les rêveries du repos*) aipatuz, dioena:

“(…) nous avons besoin d’une petite maison dans la grande “pour que nous retrouvions les sécurités premières de la vie sans problèmes”.” (in *op. cit.* 278 or.).

(32) “Nahiz ez den gaztelua”.

(33) Ikus G. BACHELARD:

“Il faudrait de longues pages pour exposer, dans tous ses caractères et avec tous ses arrières-plans la conscience d’être abrité. (...) Contre le froid, contre le chaud, contre la tempête, contre la pluie, la maison nous est un évident abri (...). En coordonnant toutes ces impressions et en classant toutes ces valeurs de protection, on se rendrait compte que la maison est pour ainsi dire un contre-univers ou un univers du contre.” (in *La terre et les rêveries du repos*, 112 or.).

Eta G. DURAND:

“(…) la maison qui abrite est toujours un abri qui défend et protège et (...) l’on passe continuellement de sa passivité à son activité défensive.” (in *op. cit.* 190 or.).

Eta J. CHEVALIER eta A. CHEERBRANTEK gazteluaz diotena:

“(Le château) donne une impression de sécurité comme la maison en général, mais une sécurité affectée d’un quotient élevé.” (ikus “château” in *op. cit.*, 340 or.).

## ZUHAITZA

Norbaitek zioen bezala, liburu lodi bat baino gehiago egin litezke gizakiaren baitan zuhaitzaren arketipoak duen garrantzitasuna aztertuz eta kontutan hartuz nola, zenbat aurpegi ezberdinekin, agertzen zaigun edergintza eta kultur ezberdinetan zehar.

Arras ezaguna da gure kulturen irudi honek (eta etxearenak) duen toki berezia (34). Zuhaitza, hemen haritza da, gure ingurumenean ezagutzen dugun arbola iraunkor eta sendoena. Erran daiteke, Zuhaitza, Mendia bezala, etxearen gerizaile dela.

Baina, jatorrizko handi (“lau haitz handi (...)”) adjektiboa galtzearekin gertatu den lerratze semantikoa kontutan hartuz, iduri luke zuhaitzaren irudia gero ahuldu (35) zaigula lautasunaren eraginez (“Lau haitzondo (...)”). Bertzaldetik, haitzondoa delarik agerian ezartzen, ez ote da hobekiago erakusten, preseski, lur gainean ongi finkatua dagoela (36), lurrean erroak ongi sartuak dauzkala, beraz, lautasunaren erranahiarekin ezkontzen dela?

## ITURRIA

Kantuak dio etxeak “iturritto” bat (badaukala) (37) “aldean”. Ura, biziaren iturri bezala zaigu agertzen hemen, ur lasterra baitelakotz iturria (38). Modu horretan, lurra emankorra bilaka daiteke, fruituak eta loreak ematen ahalko ditu, gizona hasetzen ahalko du.

---

(34) Ikus J.M. BARANDIARANEN obra.

(35) G. DURANDEK “image dégradée” erabiltzen duen zentzu berean:

“(…) il est capital de remarquer que dans le langage, si le choix du signe est insignifiant parce que ce dernier est arbitraire, il n'en va jamais de même dans le domaine de l'imagination où l'image-aussi dégradée qu'on puisse la concevoir est en elle-même porteuse d'un sens qui n'a pas à être recherché en dehors de la signification imaginaire.” (in *op. cit.*, 24 or.).

(36) Ikus P. LHANDE: ondo = “pied d'arbre”. (in *Dictionnaire-basque-français*).

(37) GUILBEAUK, *iturritto*, “petite fontaine”, itzultzen du (ikus 11.nota) IKAS elkarteak argitaratuko bertsoan, berriz, “petite source” itzulpena atxematen dugu (ikus in *Elizanburu, Ikusten duzu goizean eta bertze...*).

(38) Ikus P. LAFITTE: “eau courante”: ur laster, ur bizi, ur goai; “eau dormante”: ur hil, osin.

Ohartzekoak dira ur geldia erentzat LAFITTEK ematen dituen itzulpenak eta hauek dakartzaten irudiak.

Gogora arazten dute, G. BACHELARDEK E. POEREN obran atxematen duen ur *beltzaz* ixkiriatu zuena:

Lurra baratze bilakatzen da, ez baita baratzerik urik gabe. Azkenik, oartzekoa da zenbatetaraino iturria etxeari lotua den, etxearen barnetik beretik jalgi baladi bezala... (39).

## XAKURRA

Xakurraren irudiak hainbat aurpegi har litzake eta bereziki zakur beldurgarriarena, Infernuetako Zaindariarena. Hemen, zakurra, xakur bilakatu zaigu eta gainera kolore xurikoa, erran nahi da, itzal guztietatik hustua. Ez dauka batere alderdi izigarririk, nahiz ate baten aintzinean dagoen, (40) mito, ipuin eta margo askotan ikus daitekeen bezala, etxeko zakur *hezia* baizik ez baitugu.

Zakurraren kolore xuria, egunaren haste eta etxe aintzinen xuritasunarekin bat doa, jadanik aski azpimarratu izan dugunaren arabera, *ez baitugu hemen kolore beltzarendako* tokirik.

---

“Alors toute eau primitivement claire est pour Edgar Poe une eau qui doit s’assombrir, une eau qui va absorber la noire souffrance. Toute eau vive est une eau dont le destin est de s’alentir, de s’alourdir. Toute eau vivante est une eau qui est sur le point de mourir.” (in *L'eau et les rêves* 65/66 or.).

Ikus J.M. BARANDIARANEK dioena:

“Las aguas del mar, las de varios pozos y remansos de ríos, son tenidas como mansiones de determinados genios (lamias) y como lugares en cuyo fondo están hundidos antiguas casas y poblados mágicos”. (in *Diccionario ilustrado de mitología vasca* 239 or.).

Eta ere J.M. SATRUSTEGIK in *Mitos y creencias* 35.orrialdetik 50.era.

Ikus ere G. DURAND:

“Ce complexe s’est-il formé au contact de la technique de l’embarcation mortuaire, ou bien la peur de l’eau a-t-elle une origine archéologique bien déterminée, venant du temps où nos primitifs ancêtres associaient les bourbiers des marécages à l’ombre funeste des forêts?” (in *op. cit.* 103 or.).

(39) Etxea bera bizi iturri balitz bezala.

(40) Bixtan da gure kasuan, xakurra etxeko zaindaria dela, hori erran, eta horretan geldi gintezke... Baina irudiak simbolikoak direlarik (ikus bereziki C.G. JUNGEK sinboloaz ematen duen definizioa in *Essai de l'exploration de l'inconscient* 29/30/31 or.), eta kasu honetan bezala, mitologema bezala direlarik ipuin eta kontakizun frangotan, beharrezkoa da haien aipatzea, nahiz eta, hemen gertatzen zaigun bezala, arras histuak, erran nahi da abantxu mututuak diren. Jadanik aztertu ditugun irudien ondotik, argi da xakurra ere kutsatua dela eta ez dela *edozein lekutan* eta ez duela *edozein kolore...* etxea arbolen “arteana” ez den bezala...

Etxean sartzearekin sinbolikoki bertze eremu batean sartzen gara (nahiz eta gure kantuan etxearen eremuaren parte den ere inguruko lurralde guzia) eta abere baten presentziak erakus lezake zenbatetaraino leku hori berezia den, leoinak, zenbait tokitan betetzen duen tokia betez (alderdi ikaragarrikerik gabe bixtan dena, irudia histua denez) “keinu abisatzaile” izanez:



Beraz, nahiz eta argiki zakur honek atariko zaindariaren lekua okupatzen duen, irudi histu eta indar gabetu bat baizik ez da. Ez baitugu hemen bidaia inizatiko batek, adibidez, argitik ilunpetara eta vice versa (41), eskatzen duen egiturarik atxematzen. Hemen, bidea dena egunaz (42) egiten da, beraz zakurrak ez dezake monstu, herensugearen itxura beldurgarririk har. Hemen agertzen den mundu “bukolikoa” sobera geldia baita menturaz, xakurra sobera *egunerokoa*...

---

“Le monstre avertisseur est souvent un *lion*. Il est en de nombreux cas un véritable symbole du *sacré en soi* (...). Aussi le trouve-t-on souvent posté à l’entrée du lieu sacré: palais, temple, paradis, source, etc., moins pour en interdire l’accès que pour empêcher le profane de s’y aventurer inconsciemment et de s’attirer les foudres divines; il est alors, avant tout *signe* avertisseur, indicateur de rupture entre deux domaines hétérogènes, le profane et le sacré. L’iconographie des civilisations les plus diverses figurera, par exemple autour de l’arbre sacré, aussi bien des lions (...) que des génies, des griffons, etc., également aptes à jouer ce signe avertisseur.” (G. de CHAMPEAUX et dom S. STERKX in *op. cit.*)

Euskal mitologian nahiz xakurra guttitan agertzen den, J.M. BARANDIARANEK ematen duen etsenplu batean bederen ikusten da nola haren presentziak bertze eremu horren muga finkatzen duen:

“Es en la caverna de *Olanol* donde, según cierto relato de Beizama, tiene su morada un genio en figura de perro que hace de guardián del antro.” (in *Diccionario de mitología vasca* 245 or.).

Literaturan zehar irudi eta mitoek bizi duten abenturari dagokionez hona J. BIESEN pentsamendua:

“Si la littérature moderne se présente à nos yeux comme une énorme masse de langage désacralisé, un continent d’idées et de sentiments issus d’une mentalité policée, humaniste, moraliste et rationaliste, il n’en est pas moins vrai qu’au sein de cette masse, des éléments épars constituent de véritables réminiscences chamaniques, remontant à travers des couches d’oubli et perçant les strates de conditionnement multiples. Pierres précieuses sur la montagne, un vers isolé, une image, un rapport de termes, un objet évocateur encore saturé de magie, un fragment de mythe seront autant de relais entre la préhistoire et l’âge contemporain, autant de points de repère entre nous et nous.

Mais n’est-ce pas le propre de créateur de jouer ce rôle médiumnique dans l’éternelle ambigüité littéraire, et d’être le modeste véhicule d’une pensée qui le déborde de toutes parts? (“Chamanisme et Littérature” in *Mircea ELIADE*, Cahiers de l’Herne, 251 or.).

(41) Bidaia inizatikoak, normalean, exigitzen du “infernu”etatik jalgi eta geroko itxuraldatzea (metamorfosia), berpiztearen bidez, nahiz eta, garai modernoko kontakizun frangoetan bidai hori ez den bukatzen (ikus S. VIERNEEN ikerketak). Euskal literaturan atxeman daitezkeen egitura inizatikoetat, ikus J. KORTAZAREN ikerketa “Barrutiaren Gabonetako Ikuskizuna” (in *Altxorrek eta bidaiak, haur kontabideen azterketak*) eta G. ARESTIREN *Maldan beheraz* egin dudan tesia: *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti*, ikus ere gai horretaz idatzi dudan artikulua “Maldan beheraren irakurketa baten inguruan” (in *Hegats* 4, XX.mendeko literatura).

(42) Ikus 25.notaren oharpena.

## ATEA

Atearen irudiak unibertsalki izigarriko lekua dauka bereziki inimizio-needan. Ebanjelioan, Kristo bera Atea da. Hein batetik beste batetara pasatzeko den hausturaz nagusitzeko, atea behar da pasatu eta etxe-sartzea defenditzen dagoen atariko zaindaria hil edo belaunika arazi.

Hemen, nahiz zakurrarekin gertatzen den bezala, irudi histu bat dugun, argi da atearen presentziak, etxearen inportantzia, egoitza sakratuaren inportantzia, berrazpimarratzen duela; zakurra eta atea etxe-tenploaren osogai baitira.

### III. PARADISUAREN ITXURA

#### 1. Mikrokosmo bat (43)

Kantuaren lehen bertsoan diren itxurei soako bat ematerakoan, kontura gaitzke mikrokosmo baten eraikuntzarekin Paradisuaren itxura zai-gula hor emana.

Mikrokosmo horren elementuak berri ditzagun: hastapenean badugu eremu berezi bat, mendi kosmiko batek mugatua, zero eta lurra elgarretaratzen diren erdian (etxean) “erditua” eta, denborari dagokionez, egun haste betierekoan (44), sekulan itzalik ezagutu ez duen, xuritasun, argitasun eta berritasun absolutuan oinarritaua (45).

Orain, bigarren urrats batean, nahi badugu hurbilagotik begiztatu eremu hori, ikusten dugu etxearen inguruan lau zuhaitz daudela eta iturri bat. Bertze modu batean, erran genezake, Genesian, Eden en landatua den baratzearekin baduela zer ikustekorik horrelako itxura batek (46).

Eden en ere lautasuna agertzen zaigu, Pishôn, Gihôn, Tigre eta Eufra-tes ibaiekin (47). Gure testuan, lau haritzek dute materializatzen mundu

---

(43) Ikus J. BIES:

“Familièr du “paradis des archétypes”, le poète en créant lui-même un cosmos en miniature (son poème) imite le geste archétypal du Dèmiurge, accompli in *illo tempore*.” (in *op. cit.* 263 or.).

(44) Eden-en den baratzea *Ekialdean* dago, iduzpegian, *argia hasten den* lekuan... (Ikus *Bible de Jerusalem*, “Genèse II 8”).

(45) Interesante da gogoratzea egun hastea, egunsentia, latinez *albus* (= xuri) dela...

(46) Ikus *Bible de Jerusalem* in “Genèse II 8”).

(47) Ikus “Genèse II 10, 13, 14” in *op. cit.*

horren harmoniaz beteko oreka (48) eta iturri (ur arketipikoaren seinale) bat aski da paradisuaren irudi sinbolikoa, berriz nonbait pitz arazteko (49).

Baina, ez da Paradisuaren erranahia itxura horietan bakarrik mugatuko, kanpoko mundu baten presentzia sumatzen baita eremu horren inguru urrun/hurbilean. Hori ikusiko dugu bereziki, gero eta gehiago barneratuko garelarik Paradisuko Patriarka (50) (= "Laborari")-aren bizian (51).

Erran daiteke, bigarren bertsoan agertuko diren ideiak (etxe/gazteluaren pareta lodiek kanpoko lanjerretaz gerizatzen dute) gero, modu batean edo bertzean, errepikatu direla, gai errekorrente bezala kantu osoan.

## 2. Galtzea

Hastapenetik, irudi guztiak sobera alderdikorrak izanez, hemen nonbait paradisu lurtar honen inguruan dagoen bertze munduaren aipamena egina izanen zaigu hain adierazgarri diren bi neurtitz hauen bidez:

"Etxetik kanpo zait iduritzen  
nonbait naizela galdua,"

Ohar gaitezen lehenik, mintzo dena ez dela gehiago, Gu, entzule/irakurleaz gogoratzen (52) eta lehen bertsoaren azken neurtitzetik aintzina, Niren ikuspegia, bakarrik Niaren inguruan erditua zaigula, erran nahi da, Laborariaren, Aitaren, Patriarkaren, Nian.

Bi bertso horiek erakustera ematen dute Paradisuaren aipatzearekin, galtzearen beldurra agertzen dela, lur, Amalurraren (53) galtzeko beldur izugarria.

(48) Genesian berriz, *lau* ibaiek.

(49) Hemen ura ere "xuria" daiteke. Ikus ere 30. nota eta ikus ere G. DURANDEK dioena:

"(l)'eau lustrale a d'emblée une valeur morale: elle n'agit pas par lavage quantitatif mais devient la substance même de la pureté, quelques gouttes d'eau suffisent à purifier un monde (...)" (in *op. cit.* 194 or.).

Ur arketipalaren balio ezberdinendako, ikus C.G. JUNG, G. BACHELARD, G. DURAND, ORTIZ-OSÉS.

(50) Hemen laboraria. Ez ahanztu, ELIZANBURUK *Nere etxea* tituluaren ondoa *Laboraria* ezarri zuela bigarren titulu bezala.

(51) Ikus bereziki 3.bertsotik bukaera arte, erran nahi da 10.-a arte.

(52) "Ikusten duzu goizean".

(53) K. MITXELENAK, nik uste *Amalur* filmeaz zioena, burura heldu zait:

"Se supone (...) que es conocido de todos que los nombres vascos no tienen género, aunque los entes designados por ellos puedan tener sexo. Por eso, estoy

seguro, porque le he visto reaccionar en circunstancias muy semejantes (su réplica fue: *¿Por qué Euskadi Roja? ¿Por qué no Euskadi Rojo?*) de que nuestro malogrado Aresti, al ser el título *Amalur*, habría preguntado sin tardar: “*Amalur*, por qué no *Aitalur?*”. Porque la tierra *lur*, va precedida ahí de *ama* “madre”, por la simple razón de que el latín *terra* y sus continuadores, a empezar por *tierra*, son de género femenino, al igual que el alemán *Erde*, el ruso *zemlja* y así sucesivamente.” (in *Lengua e historia* 94/95 or.).

Ez zait iduritzen arrazoia hori denik bakarrik, mitoazterketak erakusten duen bezala. Unibertsalki lurra emetasunari lotua baita. Lurra lantzen duen nekazariak egiten dituen jestuak maitasun jestuen idurikoak dira ere, X. LETEREN poema honetan ikusten den bezala:

“Goldea da beharrezko  
esku sendo zuhurrak  
daraman goldea,  
gizon langilearen arnasa bizikorra,  
gariaren berotasun oriztatua.

Hazia da beharrezko.  
Nekazari zailduak zabaltzen duen  
euri oparoa,  
desioaren sabaletik maitasun orruz  
aragi biguina ematen den  
ziztada zuria./(...)”.

(in *Bigarren poema liburua* 69 or.)

Alderdi berari dagokionez, ikus, bertze ainitz etsenpluen artean, M. TOURNIEREN *Vendredi ou les limbes du Pacifique*-tik hartutako lerro hauek:

“Le présence presque charnelle de l’île contre lui le réchauffait, l’émouvait. Elle était nue, cette terre qui l’enveloppait. Il se mit nu lui-même. Les bras en croix, le ventre en émoi, il embrassait de toutes ses forces ce grand corps tellurique, brûlé toute la journée par le soleil et qui libérait une sueur musquée dans l’air plus frais du soir. Son visage fermé fouillait l’herbe jusqu’aux racines, et il souffla de la bouche une haleine chaude en plein humus. Et la terre répondit, elle lui renvoya au visage une bouffée surchargée d’odeurs qui mariait l’âme des plantes trépassées et le remugle poisseux des semences, des bourgeons en gestation. Comme la vie et la mort étaient étroitement mêlées, sagement confondues à ce niveau élémentaire! Son sexe creusa le sol comme un soc et s’y épancha dans une immense pitié pour toutes choses créées. (...) Ci-gît maintenant, assommé, celui qui épousa la terre (...)” (126 or.).

Eta lurak ematen du fruitua, amak haurra mundura sortarazten duen gisan. Gehienez sinbolo eta mito kontuak unkitzen direlarik gizakiak biziarekin, naturarekin, *esku hutsa* egiten dituen esperientziek argitasun gehiago ekartzen dituzte, intelektual espekulazioek baino... Horregatik, seguraski, horrelako kritika hipotetiko bat gogoan duela, idatzki berean, K. MITXELENAK hauxe gehitzen du:

“Fuera del género, podría decirsenos, hay creencias basadas en mitos, tradiciones, etc., que justificarían una asignación de sexo, en principio arbitraria. Tal ocurre, en efecto, con el sol que podría ser Catalina entre nosotros antes que Lorenzo, ya que una invocación en verso lo llama *eguzki amandrea*”. (in *op. cit.* 94/95).

Bainan erran ote daiteke generoen erabilpena “arbitrarioa” denik? Psikonalisiak, antropologiak, mitokritikak, erakutsi digute preseski mundu lerrakor horretan kontuz ibiltzen.

Ikus A. ORTIZ-OSESEN obra eta bereziki *El matriarcalismo vasco*.

Ikus ere G. DURANDEK, frantses hizkuntza etsenplutzat hartuz, puntu horretaz dioena:

“Toute la répartition sexuiseblancielle est dirigée par la conception active du masculin et passive du féminin. En français tout ce qui est différencié, déssexualisé, tous les pullisemblants, tout ce à quoi se prête une âme active, tout ce qui est figé dans une délimitation précise, méthodique et en quelque sorte matérielle, est masculin. Au contraire, tout ce qui représente une substance immatérielle, abstraite, tout ce qui subit une activité exogène, tout ce qui évoque une cette nuance linguistiquement bien spécifiée vient jouer sur le fond universel des représentations les plus élémentaires de la féminité et de la masculinité. Derrière la dérivation sociale de la langue persistent donc dans leur universalité les archétypes et les symboles les plus généraux sur lesquels viennent broder les incidentes sociologiques. (...) Le “trajet anthropologique” du sujet humain à son environnement fonde une généralité compréhensive que nulle explication, même historique, ne peut totalement monnayer.” (in *op. cit.* 453/454 or.).

Gainekoen erranen apainketa bezala, ikus T. PEILLENK dioena:

“Dans (la cosmogonie basque) l’origine des êtres humains vivants est la terre (en basque “lur”, “lohi”), le même terme désignant la boue et le corps en basque ancien.” (“Civilisation et idéologie vasconienne”).

T. PEILLENK hemen A. OIHENARTEK aipatzen duen *lohi* sustantiboaren erranahia dauka gogoan. OIHENARTEK dioenez, xuberotarrez, *lohik* “corps” erran nahi baitu eta oraino argiagi *lohadarek* “membres”... (in *Les proverbes basques recueillis par le Sr. D’Oihenart, plus les poésies basques du même auteur* 73 or.).

A. ORTIZ-OSESEK:

“La primera relación del hombre, como su nombre indica, lo es con su humus: después emerge el cielo y lo que simboliza (originariamente complementario).” (in *El matriarcalismo vasco* 117. or.).

Eta ere M. ELIADEK ekartzen digun lekukotasuna:

“Un prophète indien, Smohalla, de la tribu Umatilla, refusait de travailler la terre. “C’est un péché, disait-il, de blesser ou de couper, de déchirer ou de griffer notre mère commune par des travaux agricoles. “Et il ajoutait: “Vous me demandez de labourer le sol? Irai-je prendre un couteau pour le plonger dans le sein de ma mère? Mais, alors, lorsque je serai mort, elle ne me reprendra plus dans son sein. Vous me demandez de bêcher et d’enlever des pierres? Irai-je mutiler ses chairs afin d’arriver à ses os? Mais, alors, je ne pourrai plus entrer dans son corps pour naître de nouveau. (...)”

Ces paroles ont été prononcées il y a à peine un demi-siècle. Mais elles nous arrivent de très loin. L’émotion que l’on ressent à les entendre tient surtout à ce qu’elles nous révèlent, avec une fraîcheur et une spontanéité incomparables, l’image primordiale de la Terre-Mère. Cette image, on la rencontre partout dans le monde, sous des formes et des variantes d’ailleurs innombrables.” (in *Mythes, rêves et mystères* 193 or.).

“Que les humains soient enfantés par la Terre, c’est là une croyance universellement répandue; (...) Dans nombre de langues, l’homme est nommé: “né de la terre” (chansons russes, mythes des Lapons et des Estoniens, etc. (...))” (in *op. cit.* 202 or.).

Mintzo dena, etxetik kanpo (etxe//lur), Amaren sabeletik kanpo bezala senditzen baita. Amaren arketipoaren (54) sartze hori sorlekua eta sortua (55) hitzek markatzen dute ere.

Sortzeak berriz, zilegi den bezala, heriotzearen ideia eskatzen badu (“Han utziko dut mundua”), ez da hau batere heriotze beltz, beldurgarri eta tragikoa izanen, ohitura (56) eta gauzen egonzaletasunaren altzoan kokatzen baita, pertsona bakar baten bizia arbasoenari (57) estekatuz,

(54) Ikus C.G. JUNG.

(55) G. BACHELARD entzun dezagun:

“Que valent-elles les maisons de la rue, quand on évoque la maison natale, la maison d’intimité absolue, la maison où l’on a appris le sens de l’intimité?” (in *La terre et les rêveries du repos* 95 or.).

“Si la maison natale met en nous de telles fondations, c’est qu’elle répond à des inspirations inconscientes plus profondes (plus intimes) que le simple souci de protection, que la première chaleur gardée, que la première lumière protégée. La maison du souvenir, la maison natale est construite sur la crypte de la maison onirique. Dans la crypte est la racine, l’attachement, la profondeur, la plongée des rêves.” (in *op. cit.* 98 or.).

“Le retour au pays natal, la rentrée dans la maison natale, avec tout l’onirisme qui le dynamise a été caractérisé par la psychanalyse classique comme un retour à la mère. (in *op. cit.* 121 or.).

Ikus ere M. ELIADE:

“La mère ne faisait que parfaire l’oeuvre de la Terre-Mère. Et, à la mort, le grand désir était de retrouver la Terre-Mère, d’y être enterré dans le sol natal-ce “sol natal” dont on devine maintenant la profonde signification. D’où la peur d’avoir ses cendres enterrées ailleurs; d’où, surtout, la joie de les réintégrer à la “patrie”, joie que trahissent souvent les inscriptions sépulcrales romaines: *hic natus hic situs est* (...) “ici il est né, ici il a été déposé”; *hic situs est patriae* (...); *hic quo natus fuerat optans erat illo reverti* (...): Là où il est né, il a désiré revenir”. L’autochtonie parfaite comprend un cycle complet, de la naissance à la mort.” (in *op. cit.* 204/205 or.).

(56) Ikus A. ORTIZ-OSASEK dioena:

“(La) *Gran Madre Vasca* (...) *no sólo es señora de la vida, sino de la muerte. Mas la ambigüedad de la vida corroída por la muerte que la anida se consume en la propia ambivalencia de la muerte: pues ésta puede significar muerte muerta, muerte sin vida, muerte sin amor y, por tanto, sin paz consigo mismo y el mundo. Mas puede significar también, y de hecho también lo significa, muerte como descanso, paz y transvida. Entonces se comprende perfectamente el por qué puedan asociarse positivamente el arquetipo de la Gran Madre y el “tipo” de la muerte; (...) Acaso así pueda entenderse el profundo vitalismo vasco en medio de una ancestral tradición de culto a los muertos;*” (in *op. cit.* 83 or.).

(57) Ikus nola J.B. ELIZANBURUREN “Eskuara eta Eskualdunak”, Kantu, kanta, kantore liburuan, “Arbasoak” tituluarekin agertzen den (ikus *op. cit.* 10 or.); eta ikus partikulazki bertso hau:

“Mendi gaintetik hasten banaiz kanta hunen kantatzen, Oihan zokotik, oihartzuna, zer dautak ihardesten? Hobietarik aitasoak ote dire mintzatzen? Zer haiteke, hi oihartzun, heien oihua baizen?”

(in *Ikusten duzu goizean eta bertze...* 43 or.).

pertsonaren destinoa kolektibitatearekin nahasten baita, hemen euskaldunarekin.

Mendiak, zuhaitzek, zakurrak, etxe/gazteluak zaintzen duten eremutik kanpo, arbasoen leinua puskatzen da, osoki lurrari, sorlekuari lotua baita eta hor agertzen da galtzearen zentzu erranahikorra. Borobil gerizaltetik kanpo, Mandalaren egituratik kanpo, lanjerra baizik ez dago (58); gorputz galtzetik (“nonbait naizela galdua”), agudo pasatzen baigara zentzuaren galtzera (“Galtzen ez badut zentzua”) (59).

“Segiluz ene bidea,  
(Ene semeak) ez du *galduko* etxea.”

Galtzea, zerbaiten faltatzea baita eta zerbaiten falta, zerbaiten hutsa senditzea. Aditz horren osagai izanen dira “hiltze” (“ez gaitu hilen goseak”), “gose” eta “behar” (“jende beharrek ez dute jotzen / gure etxeko atean”) (60) /// “ez du beharrak sekulan jotzen/gure etxeko atean” (61)).

(58) Ikus M. ELIADE:

“D'une part il y a un espace cosmisé, puisque habité et organisé, d'autre part, à l'extérieur de cet espace familier, il y a la région inconnue et redoutable des démons, des larves, des morts, des étrangers; en un mot, le chaos, la mort, la nuit.” (in *Mythes, rêves et mystères* 66 or.).

Ikus ere G. de CHAMPEAUX eta dom S. STERKX:

“(Pour les primitifs \*) la région environnante constitue la totalité du monde organisé et habitable; c'est un ensemble clos, complet en soi, un microcosme suffisant. Au delà de ses frontières commence le domaine du chaos, des ténèbres, des esprits démoniaques, des forces de destruction, de la nuit cosmique et de la mort. (...) le véritable microcosme vécu, c'est l'environnement restreint dans lequel se meut l'homme; c'est finalement l'homme individuel lui-même.” (in *op. cit.* 166/167 or.).

\* M. ELIADEK, “gizon arkaikoa” erraten du (ikus *Mythes, rêves et mystères* 66 or.); C.G. JUNGEK, berriz, xehetasun hau dakar terminologiari dagokionez:

“Nous utilisons-soulignons-le-l'idée de “primitif” au sens d’“originel” sans faire allusion au moindre jugement de valeur” (ikus *L'homme à la découverte de son âme* 192 or.).

(59) Ikus C.G. JUNGEN obran *animaren alderdi lanjerosak*. Ikus ere A. ORTIZ-OSESEK dioena:

“(…) la autoconciencia masculina sólo se obtiene en-relación al inconsciente (femenino), en cuyo contacto se incubaba aquélla. (...) la Madre commo “Mana” puede o bien *conducir* a la reconciliación consigo mismo o reconciliación de los contrarios, o bien *se-ducir* a la castración, o bien intimidar y anegar el espíritu.” (in *op. cit.* 91 or.).

(60) J.B. ELIZANBURU in *Ikusten duzu goizean eta bertze...* 7. bertsua 24 or.

(61) In *Kantu, kanta, kantore*, 9. bertsua, 20 or.

### 3. **Betetzea**

Galtzea baldin bada lanjerrik handiena, etxearen galtzea, seguritatearen galtzea, erran nahi da borobilaren aterbe gerizaletik, ingurubil, espiral mugimendutsuan (62) eta kanbiakor batean sartzea, hori horrela baldin bada, kasatu beharko da sinbolikoki lanjer hori, hiltzeko lanjer hori, betetasuna gorapatuz, bereziki ontasunetan, familian.

a) *Ontasunetan*: gosearen izeza urrunduz. Paradisuan ez da hutsaren konzepturik sartzen (63), beraz, oinarrizkoa da etxalde oparo baten deskribatzea, izaten ahal diren abere, kabal, ederrenekin:

“Landako hiru behiak  
Esnez hanpatu ditiak  
Aratze eta ergiak;  
Bi idi handi kopeta zuri.  
-bizkar beltz, adar handiak, (...)”.

bi urterendako bederen beteak diren ganarreekin:

“Jazko bihiaz ditut oraino  
zoko guziak beteak.”

Hori dena, geroaren ezezaguntasuna (heriotzearen izeza) ahal bezainbat baztertuz (64).

---

(62) Nahiz ahaidetasun handia daukaten borobilak eta ingurubilak, konbeni zaigu hemen aipatzea ingurubilaren berezitasun sinbolikoa. Hona, adibidez, zer dioen O. BEIGBEDER-ek:

“(La spirale) exprime le relatif, ce qui a une fin, à l’opposé du cercle qui est une répétition indéfinie, ou encore le contact avec le réel qui aboutit à un échec, à la mort. La spirale est sujette à des variations importantes selon la direction de sa terminaison, soit intérieure, soit extérieure.”

Ikus ere J. CHEVALIER eta A. CHEERBRANT in *Dictionnaire des symboles*:

“Elle manifeste l’apparition du mouvement circulaire sortant du point originel; ce mouvement, elle l’entretient et le prolonge à l’infini: c’est le type de lignes sans fin qui relie incessamment les deux extrémités du devenir...”.

(63) Lehendabiziko hutsak, lehendabiziko “bekatu”-ak die beren biluztasunaren ahal-keak ekartzen, Paradisua berdenboran desagertuz. (Ikus *Bible de Jerusalem* “Genèse” III 7tik 24arte).

(64) Ikus M. ELIADE:

“Car la récolte symbolise la Création, la manifestation triomphale d’une forme jeune, riche et parfaite. La “perfection” se trouve aux commencements, *ab origine*; on espère, en conséquence, retrouver les réserves vitales et les richesses germinatives qui s’étaient manifestées pour la première fois, *in illo tempore*, par l’acte grandiose de la création.” (in *op. cit.* 229 àr.).



b) *Familian*: azpimarratzekoa da Pater Familias boteretsuaren andre eta haurrak ontasunetan sartzen direla:

“Badut andrea, badut semea  
badut alaba ere nik,”

eta honekin pareka ditzakegula neurtitz hauek:

“(…) Zikiro, bildots guriak.  
Ahuntzak eta ardiak,  
Nereak dira guziak!”

Abereen edertasunaren garantiak ematen bazaizkigu ahurtraka, haien kolore eta gizentasuna goraiapatuz, emaztearen garantia lau neurtitz pro-saiko eta irriegangarri batzutan atzematen den “xingar hezuri”aren desti-noak du neurtuko:

“Giristino bat ona dut hartu  
nik emaztea hartzean;  
Ez du mehe egunean  
Sartuko uste gabean  
Xingar hexur bat eltzean.”

Harrigarria da ere ikustea nola aitamen bikotea, berriz agertzen den seme-alabarenarenean.

Piarres semea, aitaren idurikoa baldin bada (“baitu nere egitea”), Kattalin, alaba, amaren potreta da (“Begiak ditu amak bezala”).

Ganarreko oparitasunak, azienden edertasuna eta osasun osoak, gero-ko ezezaguntasuna kasatzen duten bezala, aitaren iduriko seme baten izateak etxaldearen bizia segurtatzen du:

“Goizean goizik bazken erdira  
badarama artaldea,  
Baitu nere egitea,  
Segituz nere bidea,  
Ez du galduko etxea.”

Eta amaren idurikoa den alabaren bitartez, biharko emazteak ukanen duen joritasuna (65) zaigu seinalatua:

“Uste dut denborarekin  
Andre on bat dion egin.”

---

(65) Lurraren joritasun, oparotasunarekin, pareka genezakeena.  
Gai horri buruz, ikus ORTIZ-OSESEN *El matriarcalismo vasco*.

Mundu horretako seguritatearen oinarri, zutabeetarik bat, izanen da erlisioea, bere formalitatearen aldetik (manamenduarekin kunplitu behar da, sozial itxura da inportanteena) ikusia:

“Ez dugu behar lurrean,  
Aise bizirik etxean,  
Utzi laguna gabean;”

Erlisioea, beraz, moral konbentzionalaren justifikatzale eta garantia bezala (emazte “garbiak” (66) erritu girixtinoak ongi kunplitzen ditu) aipatua izanen zaigu, barneko senditze bat bezala, bidaia espiritual bat baino gehiago.

Mundu horren bertze zutabea lana izanen da, bakarrik lurraren ontze bezala, erran nahi da laborariaren lana (67).

Laborariaren lana, sasoinen arabera egiten da, eguraldiak errespetatu, landareen zikloaren arabera.

Lurrari hurbil bizi denak badakizki udan gibeletik, neguak datozela eta neguen atzetik uda berriak, sortzeari, heriotzea lotzen zaion betiereko harian bezala...

---

(66) Gure kantuan ikusten dugunez, andrea *ona* da girixtinoa delakotz. Ikus A. ORTIZ-OSSEN oharpena:

“Hay (...) textos en los que, ya de acuerdo a la mitología judeocristiana y grecoromano-occidental, se declara simplemente como “bueno” al hombre y como “mala” a la mujer: en el relato de “Marimunduko”, por si fuera poco, se declara al varón del relato como cristiano fiel, mientras que la mujer arquetípica del mismo —nada menos que Mari en persona— es declarada como *gentil*.” (in *op. cit.* 92 or.).

(67) Ez lana Adameren hutsaren kastigu bezala (ikus in *op. cit.* “Genesisia III, 19”). Hemen aurkitzen dugun nekazal lanaren berezitasuna pareka genezake J. CAZENAVEK J.P. DUVOISENEN *Laborantzako liburuaz* dioenarekin:

“En somme, le paysan agit sur la partie de la nature qu’il a pris soin de circonscrire et d’aménager au mieux de ses possibilités. Mais cette domination doit s’exercer de manière compétente et attentionnée. Ce n’est qu’au prix de cette attitude de sympathie active à l’égard de la nature que le paysan est en mesure de tirer le meilleur part de son patrimoine. Pour la plupart créatrices, ces activités sont le reflet à l’échelle humaine de l’activité divine. Le paysan est, selon J.P. Duvoisin, la main fidèle de Dieu dans sa création. (...):

“Laboraria Jainkoaren obretan hari da...” (43 or.) (...).

Avec cette référence à la volonté divine, Jean Pierre Duvoisin nous offre l’image d’un monde clos aux frontières clairement établies. C’est dans ce cadre là que le paysan intervient.” (in *Nature et vie rurale de J.P. Duvoisin: La figure du paysan*” 84/85 or.).

Gure kasuan, erran genezake aitaren arketipoarekin batera (nekazaria patriarka bat da) eta honen garaille azkenean (denboraren egitura borobilezkoa da), beti amaren arketipoa dela (Ama-lur).

Eta dio poetak:

“Galdegiten dut grazia  
Dudan bezala hasia  
Akabatzeko bizia!”

Azkenean, Patriarka, Elizanbururen Laborari boteretsu eta itzalik gabea, Ama Lurraren seme baita, Ama Lurraren sabel epelean pausatu nahi baitu, zirrikaren borobil gerizailearen garrantzitasuna berriz ere baieztatuz (68)...

## AIPATUAK DIREN LIBURU ETA LANEN BIBLIOGRAFIA

- ARKOTXA Aurelia, 1990. *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, Tesi doktora, Michel de Montaigne Bordeaux III Unibertsitatea, Bordeaux.
- BACHELARD Gaston, 1980. *La terre et les rêveries du repos*, Ed. José Corti, Paris.  
*L'eau et les rêves*, 1979. Ed. José Corti, Paris.
- BARANDIARAN José Miguel de, 1960. *Mitología vasca*, Ed. Minotauro, Madrid.  
*Diccionario de mitología vasca*, Obras completas (tomo I), Ed. La Gran Enciclopedia Vasca.
- BEIGBEDER Olivier, 1989. *Lexique des symboles*, Ed. Zodiaque.  
1978. *Bible de Jerusalem*, Nouvelle édition Desclée de Brouwer, Paris.
- CAZENAVE Jon, 1991, *Nature et vie rurale dans Laborantzako liburua de J.P. Duvoisin: la figure du paysan*, D.E.A. Département Interuniversitaire d'Etudes Basques, Bayonne.

---

(68) Ikus ere J.B. ELIZANBURUEN *Eskuara eta eskualdunaken* azken bertsuaren lehen-dabiziko bi neurtitzetan nola “itzala”k borobil bat marrazkitzen duen:

“Nola birundan arbolari da segitzen itzala,  
Bakotxak hala sor-lekua beti maita dezala;”

(In *op. cit.* 44 or.).

*Nere etxearen* azken hiru neurtitzek gogora arazten dute ere J.I. HARTSUAGAK euskal mitologiaren irudirapen kosmologikoaren “biribil”tasunaz dioena (honen berezitasuna, haren iduriz, “egonzaletasun”-ean finkatzen baita indoeuroparrarena kezkan eta mugikortasunean finkatzen den gisan):

“Euskal mitologiaren irudirapen kosmologikoak egonzaletasuna du ondorio nagusi: Egonzaletasun espaziala (...), eta egonzaletasun espirituala halaber, mundu osatu, biribil eta buruasean biziuz gero, ezerean bila inora jotzeko beharrik ez dagoen heinean: Norbere etxean jaio, bizi eta hiltzen da, eta hil ondoren, etxeko beste hildako guztiekin hiltzen da, eta hil ondoren, etxeko beste hildako guztiekin batera eta etxeko bizidunekin batera elkarkidetzan bizi ohi da, azken hauek, lurpeko bizitzan behar diren argi eta janariak eskuraeraziko dietelarik hutsegín gabe.

Bizitza, heriotza eta heriotzondoaren zikloa hesparru kosmiko buruase bakoitzaren barrutian hasi, garatu eta burutzen da.” (in *Euskal mitologia konparatua* 171 or.).

- CHAMPEAUX Gérard de et STERKX dom Sébastien o.s.b., 1981. *Introduction au monde des symboles*, Ed. Zodiaque.
- CHEVALIER Jean et GHEERBRANT Alain, 1974, *Dictionnaire des symboles* (4 tomes), Seghers Paris.
- DURAND Gilbert, 1979, *Structures Anthropologiques de l'Imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale*, Ed. Bordas, Paris.
- ELIADE Mircea, 1989, *Aspects du mythe. Gallimard. Folio essais. Paris.*  
1990, *Mythes, rêves et mystères*. Gallimard, Folio essais, Paris.  
1979, *Images et symboles-essai sur le symbolisme magico-religieux*, Avant propos de G. Dumézil. Gallimard, Paris.
- ELIZANBURU Jean Baptiste, 1991, *Ikusten duzu goizean eta bertze...; Ikas. Bayonne. Etxea ou la maison basque* (ouvrage collectif), Ed. Lauburu, 1980.
- FRANZ Marie Louise von, 1983, *Nombre et temps-psychologie des profondeurs et physique moderne-* (frantses itzulpena: Francine Saint René Taillandier), Ed. La Fontaine de Pierre. *Gabriel Arestiren literatur lanak*, 1986 (2 eta 5. aleak). Susa. Donostia.
- HARTSUAGA Juan Ignacio, 1987, *Euskal mitologia konparatua*, Kriselu, Donostia-San Sebastián. 1984, *Hil Harriak. Actes du colloque international sur la stèle discoïdale, Musée Basque-Bayonne* (8, 9, 10 Juillet 1982). Musée Basque. Bayonne.
- JUNG Carl Gustav, 1982, *Les racines de la Conscience*, (Frantses itzulpena Y. Le Lay eta E. Perrot), Ed. Buchet/Chastel, Paris.  
*Types psychologiques*, 1986 (Frantses itzulpena: Y. Le Lay). Georg Editeur S.A. Genève.  
*Métamorphoses de l'âme et symboles. Analyse des prodromes d'une schizophrénie*, 1987 (frantses itzulpena: Y. Le Lay). Georg ed. S.A. Genève.  
*L'homme à la découverte de son âme*, 1966 (frantses moldakuntza: Dr. Roland Cahen), Petite Bibliothèque Payot, Paris.  
*Dialectique du moi et de l'inconscient*, 1990 (frantses itzulpena: Dr. Roland Cahen), Gallimard, Folio-essais.  
*Essai d'exploration de l'inconscient*, 1989, frantses itzulpena: Laure Deutschmeister). Gallimard. Folio-essais.  
*Ma vie*, 1990, Souvenirs, rêves et pensées recueillis par Aniela Jaffé. (Frantses itzulpena: Roland Cahen eta Y. Le Lay), Gallimard. N.R.F.
- KORTAZAR Jon, 1985, *Altxorrak eta bidaiak. Haur kontabideen azterketak*. (Talde lana), Ed. Desclée de Brouwer S.A. Bilbao.
- LAFITTE Pierre, 1953, *Lexique français-basque. (Navarro-labourdin littéraire)*, Ed. Hestia. Bayonne.
- LHANDE Pierre S.J., 1926, *Dictionnaire basque français*, Ed. Gabriel Beauchesne, Paris.
- MICHELENA Luis, 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo, Madrid.
- OIHENART Arnaud (d'), 1657, *Les Proverbes basques plus les poésies basques du même auteur*, Paris, Euskal erakustegia, Baiona (Argazkikopia).
- ORTIZ-OSÉS Andrés, MAYR Franz-Karl, 1988, *Matriarcalismo vasco*, Universidad de Deusto, Bilbao.
- ORTIZ-OSÉS Andrés, 1985, *Antropología simbólica vasca*, Anthropos Editorial del Hombre, Barcelona.
- ROCHETERIE Jacques (de la), 1984, *La symbologie des rêves-La Nature* (tome I), Ed. Imago Paris.

- SATRUSTEGI Jose María, 1980, *Mitos y creencias*, Ed. Txertoa, San Sebastián.
- TOURNIER Michel, 1972, *Vendredi ou les limbes du Pacifique*, Gallimard Ed. Folio, Paris.
- VINSON Julien, 1898, *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, Tome 31, 15 Juillet (argazkikopia). *Yi King. Le livre des Transformations*, (Richard Wilhelm artzain protestantak 1924.ean, alemanez ezagutzera eman zuen bertsioaren frantses itzulpena Etienne Perrot-ek egin). Médicis. Paris 1990.

**Artikuluak:**

- ARKOTXA Aurelia, "Maldan beheraren irakurketa baten inguruan" in *Hegats IV*, Donostia, 1991.
- BIES Jean: "Chamanisme et littérature" in *Cahiers de l'Herne: Mircea Eliade*. Editon de l'Herne, Paris 1985.
- ETCHEHANDY Marcel (F.): "Les stèles discoidales basques" in *Zodiaque cahiers*.
- GUILBEAU Dr.: "Eskualdun Herritar Maiteak"/"Chers Compatriotes Basques" in Julien VINSON. *Revue de Linguistique Comparée*, tome 31, 15 Juillet 1898.
- KORTAZAR Jon: "Barrutiaren Gabonetako Ikuskizuna in *Altxorak eta bidaiak*.
- LAPLACE Georges: "Sépultures et rites funéraires préhistoriques en vallée d'Ossau (Ursari)" in *Hil Harriak. Actes du colloque international sur la stèle discoïdale. Musée Basque Bayonne (8, 9, 10 Juillet 1982)*. Bayonne, 1984.
- PEILLEN Txomin: "Civilisation et idéologie vasconiennes" (fotokopia).



## PIARRES ETA PELLO, EDO EGINBIDEAREN ETA BIZIAREN IKASPIDEAK

Sara, 1991-XII-20

J. B. Orpustan

### Sarrera: *Piarres Adame*, elaberri eta moldakuntzako elaberri

1. Norbaitek, menturaz, galdegin lezake, ikusiz *Piarres Adame*-ren laburtasuna bezenbat, liburuxkaren egitura doi bat argala eta ahula —ipuin zerrenda ttipi bat, ez oro hein berekoak, elgarri ez oro berdin lotuak, zenbait, iduriz, batere edo guti—, hea merezi lukeenez elaberriaren izena: literaturazko lan mota handien eta ospetsuarena, ehoiz bezenbat XIX-garren mendean, eta gehiago, ahal bada XX-garrenean.

Laburtasuna eta osatze eskasa alde batetik (idazlearen azken lerroer jarraikiz, liburu erdi bat gehien gehienik...), ipuinez egina izaitea zatirik handienen, ipuin gai eta mota ezberdinez haurzaroko biak salbu (Omia-saindukoa eta Juanareneko aran-ondoarena) aitzina, arotik-arora jauzika, XIX-garrenetik, XVII-ra, gero XVI-garrenean...

Bada ere bizkitartean egiazko elaberriaren aldeko arrazoin zenbait. Stendhalek (*Lucien Leuwen*), Flaubertek (*Bouvard et Pécuchet*), bertze batzuen artean, utzi zituzten bururagabeko edergintza mota guzietan, bururatubagerik... Elaberriak erakusten du “bizi zati bat”, “zerra bat” (“une tranche de vie”), eta eztu nehork aitzinetik manatu zer behar den zati horren luzetasuna: bizi bat (Maupassant: *Une vie*), urte zenbait (gero aipatuko den *Wilhelm Meister*) edo egun, edo gutiago... *Piarres Adame*-ren epea laburra da, eta ezin hobeki mugatua: 1845-eko buruilaren astelehen goiz bateko bederatzi orenetarik, biharamuneko bazkal aitzineraino (eta leku mugak biziki xeheki emanak: balio luke Sara ta Azkaingo leku horien taula batean marrazkitzea...), Olhetako besta ederra: “Le 15 septembre 1840, vers dix heures du matin...”; eztut *Piarres Adame*-ren erdal-itzulpen zenbait hasten, elaiten agertu zen “moldakuntzako elaberri” aipatuenetarik batena: “sendimenduzko moldakuntza” guti daduka iduriz, egia erran!).

Bigarren baldintza bat betetzen du osoki *Piarres Adamek*: pertsonaien izaera egiazkoa. Azkarrena Piarresena da, bere hiruretan-hogei-ta-zortzi urtetako jakintzak emaiten dakon lehentasunean, eta harekin batean,

elasturiak, omore on bezain bikitartean bakarra: Pello gaztea hor da, “hamabortz urthen ingurua” baizik ez oraino (Elizamburuk berak hamazazpiak bete zituen urtea), entzule egile baino biziki gehiago, baina ere erraile: “le narrateur” edo “edaslea” Pello da, eta Pello “lerro hauk hemen izkribatzen dituen bera”; Elizanburu idazleari hurbil, bainan ez osoki hura, Pello gabe elaberririk (edo estilo zuzeneko elaberririk, bederen) elaithekeen beharrezko pertsonaia, beharrezkoena. Nork erran zein diren, hemen eta elaberri handienetarik zenbaitetan (Proust-en *Aro galduaren bila*, adibide errexenaz), egia eta alegiaren, idazlearen eta pertsonaien arteko loturak? Urrunegi joan baikitazke aitzinean eman den izenburutik, utz dezadan gai berezi eta funtsezko hau aipatu orduko; erran ondoan, alta, gehienetan gertatzen dena: Piarres eta Pello, biak Elizambururen bi “itxura edo irudi” direla, izen ttipitik haste, bat zaharra, bertzea gaztea, bat “biziak moldatua” (ez oraino “higatua”...), bertzea munduaren ezagutzen doi doa hasten ari dena. Ezagutza hortan urrats handiak eginaraziko dazko, epe laburrez, Piarresek.

2. Hastapenetik, Elizanburuk ezin garbikiago emaiten du liburuaren helburua, Piarres-ek dionean Pello hartara heldu orduko, bere burua gorapatuz, xumetasun den gutienekorik erakutsi gabe: “iduri baituk, nahiz behar bada zerbait badakikan, badukala oraino gauza hainitz ikhas-teko, bidean goazilarik erranen darozkiat nere haur demborako eta geroztikako zenbait hitztorio “(1en Kapituluua: hitztorio ortografia egina da erdalki huts horren euskalduntzeko, bidaia hitzean egiten dugun molde berean). Eta Pello ikasle seriosa da segurki: bera jautsia lasterrez Piarres-eraino, “gizonek bezala egin nahia”, ikas-gura.

Gogo-sendimenduen zohitzeko urteak erakusten dituzten elaberriak sortu ziren XVIII-garren azken urtetan, Rousseau-ren *Emile*, *Aitormen*, eta horien ondoko idazki nagusi zenbaitekin. Alemaniak zuen elaberri mota berezi hori beteginzarrera heldu, Goethe-ren *Wilhelm Meister-en moldakuntzako urteak* elaberriarekin (1794-1796). Geroztik hedatu zen Europako literaturan: eta Elizamburuk irakurri zituzkeen Fromentin, Balzac, Flaubert eta bertze zenbaitek gai hortaz egin zituzten elaberri, beti guti edo aski “autobiografikoak”. Ezkinuke alta uste izan behar euskal literaturak berak etzuela gure idazlea gai hortarat ekarri: hitzaldi hunen azkenean aipatuko dut —bakartu ordu arte— idazki sustatzaile horietarik iduritzen zautan bat...

Artean, ikertu behar dira moldakuntza horren osagailu bereziak Elizambururen luman: erakaslea nor den, eta nor ere ikaslea, zer diren bien arteko harremanak; zein diren ikas-gaiak eta ikas-moldeak; zer den ona, zer gaitza eta nola ikusten diren, nola ezagutzen; zer gogoz hautatzen edo baztertzen; eta nolakoa behar lukeen izan, biziaren behar bezala eremaiteko, Elizambururen gostuko “zuhurrak”.



## I. Ikasle, erakasle

Jakinez idazleak nahi izan duela erakutsi gizarteko eginbidetara eta biziaren “zuhurtzian” eremaiteko moldakuntza bat, bere ustez hoberena liburuxka hasten duen urtetan, Piarresen adinerat hurbiltzean eta munduaren eta biziaren ezagutza berdinarekin, guri dago ikertzea zertan eta nola xede hori betetzen duten bi “protagonixtek”; nola hauk asmatuak izan diren (Sarako atetarik, Azkainen gaindi, Olhetara...), gogo,barne, izpirituzko bidalde batetan dela Pello aitzinatzen aldi berean, eta huntan dagola, ene ustez, elaberriaren erran-nahi azkarrena.

Hortakotz, ezta berriz hemen hasiko Elizamburuk hain xeheki eta ederki, Balzac baten heinean, marrazkitu duen Pello eta Pirresen, gehienik Piarresen, soin eta jauntzi irudia. Salbu gauza bat: irudi horiek ukan dezaketen erran-nahi sendimenduzko, izpirituzkoa edo morala beharko da ere ikertu.

### 1. Pello “Matxinene”

Izenaz (izen ttipiaz) goiti, idazleak eztu den gutieneko xehetasunik emaiten Pelloren gizarte do familia etorkiaz, ez eta haren ikaskuntzetaz, baina emaiten du etxe-izena:

“—Saran zeintakoa haiz?

—*Matxinenekoa.*”

Nahiz eztutan aurkitu zer ikusteko duen Matxineneak Elizambururekin (bada oraino Saran, errana izan zautanaz, izen hortako edo hurbileko etxe zenbait; jakinez Matxin Martin dela...), hautuak baduke bere arrazoi-na; “Pello Matxinene” edo hobeki “Pello Matxinena” beraz, herriko etxe “berrier” (ez Erdi Aroko zaharrene) lotzen da..., Piarres Adame bezala. Ikusten dut bietan halako “bien-artekotasun bat”, bertze gauza gehienek ere agertuko dutena gizarte-mailaren aldetik, ez gora edo goregi, ez behegeri... Gizartean, Sarakoan, segur hartua da Pello Matxinena, etxe batekoa delakotz; ez gehiago. Izena eta etxe-izena aski ziren, lehenago, norbaiten ezagurtzeko.

“—Hanbat gaizto hiretzat” dio Piarresek bertzerik gabe; lehenbiziko trufa hutsa menturaz, baina ezta laudorioa, izaitekotz halako gutieste bat Matxineneko aipamenaren alderat. Saratarrek beharko dute, ahal badute, zerbait erran, eta elaberria gauza huntan osatu.

Izena baino lehen, hirugarren lerroan, jakin dugu Pelloren adina: “hamabortz urtheren ingurua nonbait han”. Elizamburuk berak bazituela hamazazpi 1845-ean errana da; eta idazleak hartzen duela bere pertso-

naietarik, “autobiografikoak” badira ere, zenbait urratsen (edo “*urtheren*”) urruntasuna. Adinaren erran-nahia argi da: haurtasunetik gaztetasunera-tekko muga iragan berria du Pellok, baina aski handi da bestara joaiteko, bakarrik. Egia da, munduaz ala bizi-az, gauza guti dakiela oraino; iduri luke ere doi bat zuzen ikusten dituen, ez-titu beti entzuten... Izan daiteke herabetasun hori jendetasunaren (“*la politesse*”) ondorioa dela, ez-paitirudi Pellok, erraiten dugun bezala, “gaizki ikasia” dela.

Bigarren “arrazoin adina” berritan iraganik (hamalaur urteak, ziote-naz), Pello jakitate ta ezagutzaz gose agertzen zauku: ez ikaskuntzako jakitatez, hortaz deusik ez-takigu —xehetasun zenbait agertuko da Piarre-sen haurzaroan—, baina biziaren ezagutza xoilaz: “Gizonak bezala egin nahiz...” dio bigarren lerro-aldeak. Errex asma daiteke ez-tela nahikaria hori maripulisa-ren bizkarrean “Xarlango” (“*lévrier*” dio idazlearen oha-rrak), adin hortako itxura doi bat irigarrian (erdaraz erran laite: “jeune chien prêt à dresser”), baina, lehenago erraiten zuten bezala “arrazako”, jakitera emana, edo, eta hitza zuzen heldu laiteke hemen euskaraz ere, “heztera”...

Eta, hortakotz, Piarresen “hitztorio” eta egintzek ez-tezakete ukan entzule eta behatzaile hoberik: gogo hortan, ainitz ikasiko du Pellok epe laburrez. Elizamburuk berak irakurtzailea apur bat “nahi baduzu hortan utziko dugu muthikoaren hitztorioa”. Gutti egile dudarik gabe, baina entzule, ikusle, ikasle eta beharrena... edasle edo idazle (“*narrateur*”): Pello gabe, eluke *Piarres Adamek* (“esperientzia handiko gizonak”, eta liburuak) izaiteko arrazonik.

## 2. Piarres edo biziaren ezagutza

Piarresen izena eta deitura, gauza ezaguna da, Elizambururen biziari hurbiletik atxikiak dira: *Adameta* etxean sortu zen Elizambururen arreba zaharrena, bera *Piarresenea*-n. Ohargarri da, uste dut, miraila joko hau: Elizamburu “adinekoa” (1886-an, eleberriaren azken zatia agertzen denean, baditu 59, berrogei-ta-hemeretzi urte, idaz-lanak *Piarres Adame* izen-pe-zen ditu), bere gaztetasunaren ber-moldatzen, eta ber-bizitzen elaberriaren bidez, nor-bera bere buruaren erakasle, irudimenez bederen... Lehenagoko bertsulari izenez *Piarres Adame* zenbaiten izaitea ezagutu balu ere Elizamburuk (eta zergatik ez?), etezakeen aurkit bere buruaren alde berean gordetzeko eta erakusteko arrazoin edo estakuru hoberik.

Baina, izenetik harat, Piarres ez-ta Elizamburu, badu bere nortasuna, azkarra eta bizkorra: Pello, hasteko, utziko du behatzaile bezenbat mira-tzaile, eta berdin inguruko bertze zenbait, bidean ala Olhetako plazan (salbu bere ilobak eta... Saratar zenbait: “Egia duk nihor ez dela bere herrian profet”).

Adinez urrun, bi gizaldi bete bien artean, ezta ere Pelloren jendakian edo ahaidegoan, dakigunaz, ezpada literaturako izaera berezian, egilearen eta eginen arteko harremanetan. Ba ote du, sendimendu handirekin aipatzen dituen aitama eta haurridetaz —oro zenduak— bertze familiarik? etxalderik, ala beti etxetiar edo jautsirik, ainitzek egin duten moldean? Badaiteke, bainan etzauku errana. Aski du, Pellori bizi az eta zuhurtziaz mintzatzean entzuna izaiteko behar den indarrarekin, bere nortasuna.

Ezpada etxeko-jaun handi, edo ere menturaz etxeko-jaun, laboretxeko, erran gabe doa orduan entzuten zen moldean, ezta nor nahi Piarres: soinean dituen jauntzien edertasunak berak (beti jadanik erran den “bien artekotasan” hartan, aberatsik deus gutirekin: eztakar urrerik, bakarrik zilharra...) lilurutzen du Pelloren gogoa, garbitasunez, gaien ederrez, ainitzitasunez, kolorez; eztu ohartu gabe uzten makila, jauntasun horren sinboloa, libertatearena bezenbat, dudarik gabe: “nik baino ederragoa eta azkarragoa”...

Bidaian eta gertakarietan zehar agertzen duen gogoa, itxurari emana du. Luzeegi laiteke gauzen hemen xeheki emaita. Gauden beraz beharrenean: gogo ona eta irria (“Sarako herrian, ez dela bat nik baino irri gehiago egiten duenik”), beldur gabea, elea eta bertsua errex, errexegei menturaz (ezta biziaren ikastetik nehor gelditzen: Piarres ere ez, trufan ihardokitzailak aurkitzen ditu...), jantzaria eta “kompainiako gizona” behar denean, biziko zorion ttipietan ezagutua (pipa, jan-edanak: “hameketakoa” lekuko...), “maitale” izana bederen (hiru latsari “graziak”) edo haal oraino, begiak *ñir-ñir* Azkaingo “etxeko andre” begitarre onaren aitzinean (ohar gaiten hemen maitasunezko gai hau ezuela Pellok mementoan berean entzuten, eta, ezpada maitasuna baztertua, guti sartzen dela liburu-ko ikaskuntzetan).

Piarresen irudi moral horrek ausartasun edo bederen “atrebitasun” doi bat erakusten badu, ezta hortakotz “beharbezalakotasunez” osoki eskasean: Jainkoa eta Jainkoaren zuzena, “Probidenzia” deitzen dena ohituki, noiz nahi ahoan ditu Piarresek, Elizamburuak bere olerkietan bezalatsu.

Ororen gaintetik, badaki biziaren berri, eta jenden: zein etxetan geldi, nola mintza eta zer galda, zer erantzun ere. Badaki “debru franko badela saindu itxura hartzen duenik”... Ezagutu duen bizia, gaixtoa ukana du, bederen haurzaroan, umezurtz gelditurik (Elizamburu bezala, badakigu), haurride ainitz eta “Etxetxarreko borda txarragoan” hazirik (lehenagoko Etxasarria ote, etimologiaz behar zen alderat itzulirik?)... Igan du bizkitartean aldapa, heldua da aski gora, “etxeko-jaun aberats zenbait” iduritzearainokoa: biziko atsekabeak ezagutu ditu, eta garhaitu. Idealismo gehiegikorik gabe, “zinizmo” hutserat erori gabe ere, Elizamburuk asmatu du, bere zuhurtziaz osatuz, Pellori egokienik zitzakon ustegabeko erakaslea.

Ezta hemen oraino aipatu Piarresek berekin dadukan gauza ohargarriena: sudurra, nolaz ez! Haurzaroan “aratze batek bezain handiko” burua, handiturik “girstino, yudu eta bertze guziek bisaiaren erdian Yainkoak ezarria dugun haltura (...) negurri gaitzekoa”, badu trufa gai bere baitan Piarreseok: sinbolo ala ez, eta zerena? Eztugu hurbilagotik ikertuko; bainan ezkaude galdegin gabe zer ikusteko duen hoin gauza ohargarriak, liburuaren xede moralarekin. Irrigarritasunetik ikusten da aldatzen delamiragarritasuneraino, Aldudeko, Baxe-Nabarreko (Elizamburuk Sarako moldean dio “Nafarro beherea”) eta Lapurdiko xapelketa aipatuan irabaziari esker. Pellok Piarres sudurretik du ezagutzen, hain aipatua delakotz xapelketaz geroztik, eta Lapurdiko ala Sarako ohoretik zerbait berekin deramalakotz. Azkenik bederen hau: Piarresen nortasuna du sudurra osatzen; eta zein gaztek eztu miresten –Elizambururen aroan, eta gurean gehiago!– xapelketako irabazlea?

Literaturako tematikaz mintzo bagira, Piarres Adame hor dugu non-bait, Rabelais-ren pertsonaien, Pinocchio-ren (1881-1883-etan agertu zen Italian) eta urte guti barnne Edmond Rostand-ek emanen duen Cyrano-ren artean: ezta kompania literario gaixtoa.

\* \* \*

## II. Nola ikas: zuhurtziaren bideak

### 1. “Adinean adinekoa”

Biziko jakintzak eztu ikastetxetakoarekin ikustekorik: udazkenean (ez oraino “larrazkenean”) egiten da, ikastetxeak hetsiak zirelarik urri hastearaino; besta egun bat edo biez; bidaian (oinezkoa zadukan ere hoberena Jean-Jacques Rousseau batek...), arrotzak gurutzatuz eta mintzatuz, etxez etxe gomit, apairu, solasaldi, ipuin, kantu eta jantza-jauzi (Piarresek hain ederki emaiten dituen “mutxikoak”), bertsu eta mokokaldien artean, lokartzean eta atzartzean: opor edo bakantza aroregia, hertsiki betea da, nahiz gogo alai eta hoberenean beti. Aldiz, ohar daiteke, nahi bada, Piarresek berak estimu ttipian zadukala XVIII-garren mende azkeneko ikaskuntza: “hameka urthetan (...) irakurtzen nitian (...) liburu Izpiritua-lean diren othoitz eskuara eta latin guziak”. Erakasleak ere, ikusiz nola “erriantak” uzten duen Pello “leihotik dilindan (...) sofrikarioaren eta izialduraren bortxaz aldixar bilhakatu bainintzen!...”.

Hau da bereziki Pellok ukan duen zoriona: etziren bakarrik Olhetako bestak “besta hitsak izanen (...) Piarres Adame, saratarra, han kausitu ez balitz”, Pelloren jakitatea etzen ordu hoberenean osatua izanen. Inguru-mena, partaideak, jakitatea, oro lerro berean gertatzen dira, idazlearen

(bainan berak erranen zuen “Yainkoaren”) botere bereziaren bidez. Hemen hunkitzen da elaberriaren zuzentasun zinez “idealixta”, eta hunek dauku erakusten, azkenean, liburuaren helburu ikaskuntzako, gogokoa “errealixta” baino gehiago.

Eztira, hortakotz, Piarresek emaiten dituen ikaskuntzak edozein moldez edo arotan egiten daitezkeenak. Piarresek –Elizamburuk– behin baino gehiagotan azpimarratzen ditu Pelloren mugak gauza zenbaiten egiteko edo osoki onhartzeko eta gogoratzeko: “Ez, deus ez... deus ez... (Matxineneko aipamenaz); Gaztegi haiz oraino hi, Pello, gauza horren ongi pisatzeko (arropaz edo irudiaz eta izaiteaz); Badiat uste ez dukan edanen!... hire adinean nik (...)” (“hameketako” edariaz). Ezagutza edo zohidura ezkas hori jadanik aipatu dugu maitasunezko gauzetan (Azkaingo etxeko anderea eta Piarresen begiak...). Badaki, gure “gizon zuhurak”, adin bakoitzak badituela bere heineko jakintzak.

## 2. Ikas-molderik hobereana: adibidea

Ikastetxetarik kampoko ikasketetan ezta “kursoen” edo “peredikuen” lekurik. Nolaz ez aipa, orduan, Axular, Elizambururen aitzineko Saratar moralixta, idazleak berak ardura gogoan zukeena lehenagoko Saratar “abil eta yakintsunak” ospatzen zituenean. Ezta gehiagorik erraiteko *Gero*-ren gaiaz: aski zabaldua zuen Urdazubi-Saratarrak, eta elaberriak eztauku hortaz kapitulu edo “hitztorio” berririk utzi. Bainan etzuen egitego lanik ere, hain dago Piarres “nagi eta auhertasunetik” urrun: bestaz bada bestaz, aski erakusten du Pellori eztela (ez izan ere) “aro-galtzaile” hetarik, goizik jeikiz adibidez (“kukuso eta ximixtak” atzargailu, egia erran...).

Eta hortan da guzia: Axularrek perediku eta hitzaldiak zituen moldatzen, nahi den bizitasunean, adibideari (Aro Zaharretik, Elizako doktoretarik, edo egunoroko bizitik...) emanek lekurik handiena, bainan bere burua ahal bezenbat aipatu gabe.

Piarres ararteko, Elizamburu moralixtak derabilan metodoa eginbidearen erakasteko, bertze molde batekoa da: hemen behar da ikusi bizia bera, ez edo ez bakarrik noizpaiteko edo nonbaiteko ixtorio erdi-mitikoak. Egiatasun hau dako emaiten Piarresek Pellori: berari gertatuen egia, edo, bederen, berari hurbil (hunek erran nahi du ere Euskal Herriari hurbil) gertatuena.

Aitortu behar da, bizizko adibide horrek hartzen dituela itxura ezberdinak *Piarres Adame*-n, eta, nahiz ezten gure iker-gaia hemen, ikus daiteke bederen elaberriaren egiturak duen ahultasuna hortik dela sortzen alde batetik: “Arlekin-en” arroparen itxura bat...

1) Lehenik getakariak: Pello eta Piarresen bateratzea, “ik hazkin-mandozaina”, latsariak, Azkaingo etxekanderea eta “hameketakoa”, besta eta dantza, gaua, Piarres eta iloba... Hauek dute, zinez, erakaskuntzako indar berenez handiena, “ainitz ikusiak baitu ainitz ikasi”; eta gehiago Pello bera gertakarien partaide denean zerbaitetan, eta bederen Piarresekilako eletan...

2) Bigarrenik “hitztorioak”, bainan bi mota osoki ezberdinetan:

Piarresen haurtzarokoak, oraino sendimendu bizienaz beteak (ahalge ta beldur, edo Jainkoaren ontasunari esker on...).

Ipuin hutsak, nahiz ixtorioari lotuak, eta Euskal-Herriari ere: “Ezkurjale” edo Eskurialeko erret-jauregikoa (iduriz XVII-garrenekoa), osoki alegiazkoa (Molière-en Nahigabeko mediku-aren komedia aipatua ezagutzen zuen Elizamburuk); 1555-eko ordaintzen duela aro urrunagoa...

3) Hirugarrenik kantu eta bersuak (ezberdinak ere...): hortan du Elizanburuk literatura bera lehen mailean sartzen ikaspide bezala: ohar-tzeko da zein urrun gauden —Axularren ala bertzen...— perediku, hitzaldi eta idatzaldi guzietarik: Zapataina, latsarien bertsua, bestakoak ezpadauzku ere aipatzen baizik (“guzieri ematen zioten bertsu bana, zakizkan aire guzietan”). Elizambururen neurtitzak eta elaberria “medaila” beraren bi alderdiak dira.

\* \* \*

### III. Zer ikas: morala eta biziko jakintza

Pellok hain ditu berak barna hartu Piarres Adame eta haren egi tzak, eleak, erakaspenak, non aski garbi atxikirik gogoan, urteak e urteak berantago (Piarresen adinetik ez hain urrun, “idazlea” bezala), “edasle” bilakaturik, baitazki oraino den gutieneko xehetasun guziekin: ikas-moldeak helburua osoki bete duelako frogaa... bederen elaberriaren alegian.

Zer den horrela ikasi duen “zuhurtzia”, morala, lasterrez dugu aipatuko, eta ez dituen osagailu guzietan sartuz (bainan nitaz bertze norbait mintzatu beharra dela badakit).

1) Elizaren bekatu nagusi edo “kapitaletan”, Elizamburuk, bertze orduz Axular batek egin zuen moldean (“juramentua”, “hasarrea”, “haragiko bekatua” eta hunen ondorioz, doi bat ere “sabelari sobera emaita”...), hautatzen ditu, ez alta hautu berean: gezurra eta ohointzaz kampo, gauza guti, eta ez deusik Axularrek hain luzaz aipatu zituenetaz, bere “erremedio” guziekin.

Ezta dudarik hemen ditugula erakaspen garratzenak. Hiruretan-hogei urte iraganik, Piarresek gogoan ditu oraino, bizi-bizia edo “gorri-gorria”, “bekatu” horien ondorio izigarriak: Omiasainduko otoitz gezurrezkoenak, bi sosen zuzen gabe biltzeko; Joanareneko aranen ebastea... “Orai ikhusi behar duk zer tribulazioneak izan nituen nere malefizio izigarria zela medio!... sekulan ahantziko ez dutana... Yainkoak begira haitzala, mutikoa, holako tribulazionetarik!... izan zuan halere yenderik aski nere sekulako ahalkarazteko... bi soseko madarikatua, zeinak erretzen baitzarotan sakela... uste diat ez dutala sekulan ahantziko... aran ondo baten gainera igateak zer ondorioak izan zituen neretzat eta zer zurra-aldia merezitu... zer ikharak... izerdi hotz bat... Yainkoak eta nik baizik nihork ez zakik!”.

Geldi dezagun zerrenda: gezurretik eta ohointzatik, nahiz biak ttipiak ziren, eta Piarres osoki “ogenduru” baino bertze “abilagoek” enganatuago, behin betikotz sendatua ageri zauku, eta ageri zaku Pellori, eta gaitz horietarako ixuritik. Elizamburuk bazituen bide hortan aitzinekoak, segurki: Atxular bera eta haren “conciencia ona”, eta gehiago, menturaz, Jean-Jacques Rousseau-k, ohointzaz eta gezurraz hark ere, Confessions edo Aitormen-etan hain bortizki erakusten duen urrikoa (eztugu aski, erraiteko gure Saratarrak berak, Elizamburuk, Rousseau-k bezain barna eta luzaz senditu zuenez “ogenduntasunezko sendimendu” delakoa, 2<sup>o</sup> le sentiment de culpabilité”: bainan balitake gogoetatzeko gaia...).

2) “Konziencia onetik” hurbil dago, hemeretzigarren mendeko Europatar gehienen kultura moralean, Jainkoaren izaitea. Erlisioea bera, elizako urrats ohietuenetarik harat (Omiasainduko otoitzak hilerrietan edo elizan, arbasoen kulto ezagunenean, bainan... bi sosen irabazteko), beretergoa (hala du Piarresek ezagutu Pello...), katixima eskolan..., guti agertzen da: oraino bestako lehenbiziko eguna izan balitz, bainan bigarreanean... Zugarramurdiko frailek, liburuaren bururatzean, ez ote duten ere lehenbiziko Piarresen erakaspena gogoratzen (itxura eta izaitearena)?

Hutsen urrikiak eta irri-solasaz kampo, ezta deusik Jainkoa bezain usu Piarresek aipatzen duenik, eta Pellori mintzatuz ardura: “Yainkoak holakoa egin nindian... Yainkoak ez zian hala nahi... Yainkoaren borondatea... Yainkoak begira haitzala...”. Kantu gehienetan bezala, Jainkoa aipatzen du eta goresten Elizamburuk. Errexegi da aipamen horien emaitza idazlearen eta haren aroko —eta berantagoko— “konformismo” edo beharbezalakotasun ezagunaren gain. Aro hartako izpiritu aitzinatuetarrik zenbaitek ikuspegi bera dute: Victor Hugo batek, adibidez, hura ere “errepublikanotua”, Elizamburuk irakurri zukeena... Ezta ere baitezpada, izaite beldurgarri bat (ahalgearen beldurra da azkarrenik, erran nahi baita gizartearena, “zoiztatearena”), Pelloren zuzenbidean atxikitzeko.

Teologiazko xehetasunetara gabe, aski argi gelditzen da Piarresek gogoan duen “yainkoa”: “borondate” osoa dudarik gabe, “fatum” osoa,

“hala behar” hutsa alde batetik; bainan zuzenaren zaintzaile (ohointza gezurra baino azkarkiago gaztigatzen da) behar denean, eta aldi berean “probidentzia”, laguntzaile gaztigatzaile bezenbat beraz, aran ebastea ikusten den bezala: “ikusten diat, Pello, Yainkoak nere othoitza nik egin baino hobeki aditu zuela...”.

3) Piarresak aski erakusten du, bizkitartean, beharbezalakotasun moralak badituela ere bere mugak, eztela aski gaizkiaren beldurra, biziaren zorionean iragaiteko. Ezpadugu hartu nahi “artehitz”, “artejoko” edo “entremes” huts bat bezala, zer erakaspen du Ezkur-jaleko ixtorioak? Menturaz senar-emazten arteko —nahiz bat edo bertzea, “don Pacheco eta doña Encarnacion”, jende hoberenetarik den— gaixtakeria zenbaiten erakustea, geroago Pellok ezagun dezakeen ezkontzari buruz? Orduan liburu bururatugabea, berantagoko Piarresen erakaspen zenbait aitzin dezake... Eta gai ohitu bat hunkitzen da Piarresak azpimarratzen duenean “emazte baten malefizioa”, Pellori begin idekitzeko behar bada.

Baduke bertze erakaspenik ere “nahigabeko medikuaren” ixtorioak: edo medikuen ahulezia (Molière-en komedia bat baino gehiagoren geia); edo jaun handi, errege eta “erretatearen” (Oihenarten hitza), monarkia-  
ren zehabidea, eta orduan elaberriak bat egiten du *Lehen eta Orai* kantu aipatuarekin.

Zugarramurdiko frailen eta 1555-eko “hauzaphez” saratar eta eihara-zain (ala eihera-jabe? etziren berdin...), Sarako euskaran “errotazain” Erramundegibehere jaunaren arteko guduan, beharbezalako moralak hartzen du zimiko bat edo bertze: bortitzkeria bazter badago, segurki (eta etzen horrela beti lehenagoko mendetan!), gezurra da nagusi. Pellok ikasi behar duke, hutsezko gezurraren beldurra hartua duelakotz Piarresi esker, gezurtien eta enganatzailen artean, fraile ala ez, gezurrez behar dela garraitu, are gehiago herri oso baten ontasuna jokoan delarik! Alegia zaharretan bezala, irabaz beza zaluenak, zuzenak ezpaitezake.

Gogo berean hartu behar dira —Pellok hala hartu behar ditu— Piarresak, bidean harat, egiten dituen trufa joko zenbait: mandozainarekin, latsariekin. Eztu beti Piarresak azken hitza, bainan behar da ere gogo onez galdu, ezin irabazia denean eta garraitzea eztenean —Erramundegi-behererentzat bezala!— baitezpadakoa.

Hots, eta hitz batez, bizia gudua da, eta hobe nork berak baldin badaki, “konzienzia ona” ezpada mintzo, ateka guzietarik bere onean, ahalez hoberenean, Piarresak gehienetan badakien eta badagien bezala, irriz ateratzen. Iduritzen zaut hori dela, orenen buruan, Piarres Adame-Elizanburuk jakin-arazi nahi duen zuhurtziaren oinarria. Gauza bat gehiago, bizkitartean: Piarres Adameren inguruan, kitzikaldien eta trufa edo espantuen artean (hastea erran ginuen eztuela erakusten xumetasunetik den gutiena... ez erakasten, salbu gizarte etorkian), ezta etsaitasun azka-



rregirik behin ere: ez eta Zugarramurdi eta Sararen artean, nahiz “gerlan ziren”, “bi herri amultsu hoietako yendeak handizki maltsoak eta pazientziadunak baitziren”. Horra aski, jenden artean bezala, herrien arteko bakearen ez gehiegi —doi bat, halere, behar denean— kordokatzeko.

Behar ote da erran, hain da Zapataina-rn “filosofia” argi horiek oro ezdeus, “deuskai” laitezkeela, zuhurtzia gaixtakeria itzul laitezkeela, ezpalute orok muga eta hein bera, ezin iragan edo gauditua egiazko gaixtoen lerroan ezpada nahi sartu: delako “bien-artekotasun” ezaguna, Erromanoen “aurea mediocritas”?

\* \* \*

#### IV. Piarres Adame eta... Duvoisin

Menturaz, hemen aitzinatzen dutan gogoetak eztu egiazko arrazoinik batere. Hartakotz —eta hitzaldi hunen ez sobera luzatzeko!—, emaiten dut xoilki.

Lehenbiziko Abbadia Urruxtoi-en sariketa poetikoen ondotik, bereziki 1870-eko gerlak ereman zuenean Napoleon hirugarrenaren gobernu, eta piztu Errepublikaren aldeko gudu politikoa, bi Lapurtarren etsaitasunak beharriak erakutsi zituen: “Maître Elissamburu”, aduana edo mugazaintzako kapitain bonapartixta eta elizatiarraren mugaz haraindian gertatu zen. Hala-beharraren indarrez, biak hil ziren urte berean: 1891-an!

Ez ote ginuke ba, literaturaren mail berezian, gudu horren itxura bat? Alde batetik beraz *Piarres Adame*. Eta bertzetik? Duvoisin-ek jadanik aspaldi agertu zuen liburuxka, *Laborantzako liburua* (1857): erakaskuntza bat, bi pertsonaien arteko elgarrizketaz aitzinatzen dena, bat jakintsun eta adineko; bertzea gazte eta jakin-nahia.

Itxura orokor berdintsu horien aitzinean, bizkitartean, osagailu guziak etsaigoan daduzkate bi liburuek, zerrenda hunek agertzen duenaz:

— laborantza eta lur-lana bakar bakarrik alde batetik; laborantzako gauzak guti bertzetik: argiena Piarres haurraren behi-zaingoa, oraino Sarako eta Zugarramurdiko artalden aipamena, urrunago “errotazaina”, antzarak Azkaingo plazan...;

— lana; bestak, edo lan gutiko egunak!;

— aita-emeak eleketa; ahaidegoa gabekoak, doi-doia elgar ezagunak, bi gizaldi artean (ez bat);

— etxeko-jauin “artekoak” (aberatsegien kritika egiten du Duvoisinek...), baina nagusiak, etxetiar eta langilen alderat gutiesleak eta borti-

tzak; Piarres etxetiar ttipienen seme, laudorio handienak (nagusiak hun-  
kitu gabe alta, bainan kritika politika “erretateaz”);

– etxea bera; leku arrotza, bidaia;

– zoriona laborantzan, zoriontsu laboraria; “zuhurtzia” zapatainarena  
(La Fontaine-en alegia zenbaiten orroitzapenarekin: Le Savetier et le  
Financier);

– beharbezalakotasun edo “konformismo” osoa neurri guzietan; egin-  
bidea eta zuzena, bainan gogoia libro eta alai, elea ere;

– seriosotasun betea, sendimenduetan eta gogoan; irria zuhurtziaren  
(ega gizatasunaren, aspaldi honetan dakigunaz...) oinarri...

Nahi balitz bakarrik atxiki moralismo “duvoisintarraren” kontrako  
gai funtsezkoena, aski liteke zuhur “elizanburutarraren” herio eta “hil-  
-perediku” laburraz orroitzea.

Ezpazuen ere Duvoisin bera bereziki gogoan *Piarres Adame*-ren idaz-  
tean (baieztatzeko, behar ginuke jakite gehiago liburuaren moldatzeko  
baldintza eta ingurumenetaz), Elizanburuk zalbadu nahi zituen gogame-  
nek, eginbideaz, zuzentasunaz, bizi-beraz, erakusten dute, gogo-arintasun  
bat (eta ezta hitzean den gutieneko gaitzesmenik!), guti aurkitzen dena  
aro bereko euskal literaturan.

\* \* \*

Bere “ttipian” bururatugabea izaitean, egitura erran den bezala argal  
eta ezberdinean, horra arrazoin zenbait, ikusteko zergatik daukan *Piarres  
Adame*-k itxuraz merezi lukeen baino leku handiagoa, biziki handiagoa,  
XIX-garren mende azkeneko euskal literaturan. Elizanbururen “humanis-  
mo” edo gizatasun berezia, “hitztorio” labur, irri eta kantu arinek emai-  
ten dute liburu jakintsun eta dorpe zenbaitek bezenbat, batzuetan hobe-  
ki. Liburuxkak, idazlearen nagusitasunaren bitartez, balio du, hortakotz,  
handiena.

**JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN**  
**LAU ANDREN BESTA**

*Sara, 1991-XII-21*

*Patri Urkizu*

**Jaur-andreok, eguerdion denoi!**

Jean Baptiste Elizanbururen *lau andren besta* mintzagai harturik, ni bekatari honek... aitorpenarekin hasi beharko nukeelakoan nago.

Argi dezadan zergatia.

Liburu edizioen prestaketetan eguneroko premiak eta abiada azkarregiak bultzaturik, alegia, denbora eskasiaren poderioz aritu izan natzai-zue horrelako lanek eskatzen duten astirik eta patxadarik hartu gabe eta honen ondorioak bistan daude.

Bihoa, bada, bidenabar lantxo honen aitzinsolas gisara ene erruen aitorra, eta aitzaki honekin kapitainaren kanta baten irakurketa lasaiagoa eta zuzenketa buru dezadan.

Koldo Mitxelenak *Liburu sorta zaharberritu baten atarian* (1) zioenez, saratarraren bertsoek ez zuten beren mailari zegokion edizio zuzenik, eta beldur naiz oraindik ere ez duten. Aurten eginiko bi argitaldiek, bai X. Elosegik (2) eginak, bai neronek prestatuak (3) akats bat baino gehiago baitute, oraingo honetan ez natzaizuelarik mintzatuko faltan edo soberan diren bertsoez eta kantez, alegia, bereak balira bezala kontsideratu bertsoez, ez eta idatzi baina ezagutzen ez ditugunez, hau ezinezkoa baita, noski, baizik eta gorago aipatu dudana soil-soilik.

Honetarako kanta beraren zazpi edizio eta zortzi aldaera ezberdin ezarriko ditugu bata bestearen aldamenean hobeto ohar gaitezen, orijinalaren joan-etorriez eta xehetasunez.

---

(1) *K. Mitxelena*, *Klasiko Sorta*, Donostia, 1986, 9-19.

(2) X. Elozegi, *J.-B. Elizanburu*, Ikas, Baiona, 1991.

(3) P. Urkizu, *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako Bertso eta Kantak, II*, 1545-1900. Etor, Donostia 1991, 413-452. (Aurreerantzean LBNZ).

Robert Marichal (4) kritikariak dioen bezala, “une edition est une copie, et qui dit copie dit faute; on commet presque inévitablement des fautes, mêmes lorsqu’on copie un texte imprimé, à plus forte raison lorsqu’on copie un texte manuscrit”.

Alegia, edizio guztiak eta bakoitza kopiak direnez, denak daudela akatsez josiak, eta ezinbesteko hori areagoa gertatzen dela eskuskribuen kasuan.

Honela bada, ondoren aztertuko ditugu zazpi edizio ezberdin eta eskuzkribuaren testuak, alfabetikoki izendatuko ditugularik:

- A. *Almanaca berria* edo *egunaria...*, Lespès, Baiona, 1882, 29-32.
- B. Baionako Euskal Erakustegiko Eskuskribua. P. 258, 14-16. 1885. Doinuarekin.
- C. *Almanak Berria* edo *Ziberouko eta Basa-Nabarreko egunaria*. Garet, Pauben, 1890, 25-28.
- D. *Euskal-Erria*. Donostia, 1897, T. XXXVI, 19-21.
- E. *Gure Herria*. Baiona, 1923. Nehor (J. Barbier) eta C. Dufau-k bildua. Aita Donostiaren harmonizazioarekin.
- F. *Kantu, Kanta, Khantore*. Baiona, 1967. P. Lafitteren edizioa, 223-225.
- G. A.M. Labaien, *Elizanburu, bere bizitza ta lanak. Su vida y obras*. Auñamendi, Zarauz, 1978, 206-208.
- H. X. Elozegi, *J.-B. Elizanburu*. Ikas, Baiona, 1991, 57-56.

Hona bada, kronologikoki ezarriak, aldaerok:

A	B	C	D	E	F	G	H
1882	1885	1890	1897	1923	1967	1978	1991

(4) Robert Marichal, “La critique des textes”, *L’Histoire et ses méthodes*, La Pléiade, 1249.

## A

## Almanaca Berria

1882

*Lau andren besta*

## 1.

Herriko besta bigarreanean,  
 Berek dakiten chokho batean,  
 Lau andre, bat alharguna, hirur mutchurdin,  
     Jarriak itzalean,  
 Harri chabal bat belhaunen gainean,  
     Hari dire (*bis*) trukean.

## 2.

Zer duten nuke nik jakin nahi  
 Phitcherrarekin bertze jaun hori ;  
 Zorroa du biribila, moko meharra,  
     Ttente chutik egoki. . . . .  
 Chahato bat ez othe den nago ni,  
     Hampatua (*bis*) ederki ?

## 3.

Jesus ! oraino zer dut ikhusten ?  
 Zer hegal-pean dute gordetzen ?  
 Egoitza gocho hortarik, halto burua,  
     Chahatoaz trufatzen,  
 Bihotzez azkarragoa zeren zen,  
     Khuiatchoa (*bis*) hari zen.

## 4.

Besta delakotz egun herrian,  
 Aphaindu dire handi handian,  
 Ederki gazteen gisa pampinatuak  
     Ez phatchada ttikian,  
 Bihotz onez, partidaren erdian,  
     Irriz daude (*bis*) lorian.

## 5.

Handik chimiko, hemendik irri,  
 Haurrak bezala jostetan hari ;  
 Artean amodiozko begi-kolpe bat  
     Hegal-pean denari ;  
 Hitz bat erran gogo diote sarri  
     Beharrira (*bis*) khuiari.

## 6.

— « Gezurrik gabe, guazen Maria ;  
 « Eman jokoan ezti-etzia ;  
 « Hurbil zan untzi beltz hori, detzagun edan  
     « Trago bat edo bia ;  
 « Bihotza dinat epheltzen hasia.....  
     « Haurrak, zuen (*bis*) grazia ! » —

## 7.

Zahagiaren seme joria,  
 Non duk achtiko zorro lodia ?  
 Gaizoa, lehen birundan churgatu dautek  
     Odolaren erdia !  
 Orai hor hago zimur arpegia,  
     Kokoriko (*bis*) jarria !

## 8.

Seira truk dire zazpietarik,  
 Tantz orobat bi aldetarik ;  
 Erori da chahatua mokoz-iphurdi,  
     Nazki odol-husturik ;  
 Khuiatchoa hantche dago etzinik,  
     Azken hatsa (*bis*) emanik.

## 9.

Nahiz zarokan azken eskua,  
 Mariak zuen hasi gudua :  
 — « Truk ! » — « Jo zan ! » — Mariak *chango*,  
     Marichumek *hirua*. [Katichak *chaldun*,]  
 — « Marimartin, choratu zain burua ?  
 « Lauarekin hiruaren kheinua ? » —

## 10.

— « Ago, Maria, othoi, ichilik !  
 « Ez dun ikhusi nere kheinurik ;  
 « Ttintta bat edan orduko begiak ñir-ñir,  
     « Zer ! ez dun ahalkerik !  
 « Edan nezaken azkarren hortarik  
     « Gathilua (*bis*) betherik ! » —

## 11.

— « Bazikinagu, tresna makhurra,  
 « Ez dunala, hik, hatsa laburra ;  
 « Ez dun, ez, dion bezala, horma churgatuz  
     « Biribildu muthurra,  
 « Ez eta ere gorritu sudurra  
     « Milikatuz (*bis*) elhurra ! » —

## 12.

— « Apho mutchurdin moko biphila,  
 « Zeren ondoan othe habila ?  
 « Hatz badun hanken hegian, ikhusiko dun  
     « Zembat naizen abila !  
 « Chuhur badun, ago, neska chirchila,  
     « Ichil-ichil (*bis*) ichila ! » —

## 13.

Kartak utzirik eta tantoak,  
 Hantche zituzten gero saltoak.....  
 Bakharrik hiruen kontra zer eginen du  
     Marimartin gaizoak !  
 Nahiz izan azkar zango bezoak,  
     Hartu ditu (*bis*) paloak !..

## 14.

(AMETSA.)

Besta bigarren egun berean,  
 Lau gathu zahar, anjelusean,  
 Bat mainguz, hirur saltoka, sorginak puyes !  
     Zohatzila bidean,  
 Ikhusi ditut nik amets batean,  
     Akhelarre (*bis*) gainean.

PIARRES ADAME,

Saratarra.

## B

1885

*Lau andren besta**(Amex bat)*

1

Herriko besta bigarreanean,  
 Berec dakiten choko batean,  
 Lau andre, bat alharguna, hirur mutchurdin,  
     Yarriac itzalean,  
 Harri chabal bat beihaunen gainean  
 Hari dire, hari dire trukean.

2

Zer duten nuke nik yakin nahi  
 Pitcherrarekin bertze yaun hori ;  
 Zorroa du birila, moko meharra,  
     TTentte chutik egoki...  
 Chahato bat ez othe den nago ni,  
 Hampatua, hampatua ederki ?

3

Yesus! oraino zer dut ikusten ?  
 Zer hegal-pean dute gordetzen ?  
 Egoitza gocho hortarie, halto burna,  
     Chahatoaz trufutzen,  
 Bihotzez azkarragoa zeren zen,  
 Khuiatchoa, khuiatchoa hari zen.

4

Besta delakotz egun herrian  
 Aphaindu dire handi-handian ;  
 Ederki gaztean gisa pampinatuac  
     Ez patchada ttikian,  
 Bihotz onez partidaren erdian  
 Irriz daude, irriz daude lorian..



## 5

Iandic chimiko, hemendic irri,  
 Haurrac bezala yostetan hari;  
 Artean amodiozko begi-kolpe bat  
     Hegal-pean den hari;  
 Hitz bat erran gogo diote sarri  
 Beharrira, beharria khuiari.

## 6

Gezurric gabe guazen Maria,  
 Eman yokoan ezti-etzia;  
 Hurbil zan untzi beltz hori, detzagun edan  
     Trago bat edo bia;  
 Bihotza dinat epheltzen hasia...  
 Haurrac zuen, haurrac zuen grazia!

## 7

Zahagiaren seme yoria,  
 Non duk achtiko zorro lodia?  
 Gaizoa, leben birundan churgatu dautek  
     Odolaren erdia!  
 Oray hor hago zimur arpegia  
 Kokoriko, kokoriko yarria!

## 8

Seira truk dire zazpietarie,  
 Tantoz orobat bi aldetarie;  
 Erori da chahatoa mokoz-iphurdi  
     Naski odol-husturic.  
 Khuiatchoa hantche dago etzinic,  
 Azken hatsa, azken hatsa emanic.

## 9

Nahiz zarokan azken eskua,  
 Mariac zuen hasi gudun:  
 Truk, yo zan. Mariac Chango, Katichac Chaldu  
     Marichumec hirua:  
 • Marimartin, choratu zain burua?  
 • Lauarekin biruaren kheinua!

## 10

• Ago, Maria, othoi ichilic ;  
 Ez dun ikhusi nere kheinuric ;  
 Ttunta bat edan orduko begiac ñir-ñir,  
     Zer ! ez dun ahalkeric ?  
 Edan nezaken azkarren hortaric  
 Gathilua, gathilua tetheric. •

## 11

• Bazakinagu, tresna makhurru,  
 Ez dunala bik hatsa laburra ;  
 Ez dun ez, dion bezala, horma churgatuz :  
     Biribildu muthurra,  
 Ez eta naski gorritu sudarra.  
 Milikatoz, milikatez elhurra ! •

## 12

• Apho mutchurdin moko biphila,  
 Zeren ondoan othe habila !  
 Hatz badun hanken hegian ikhusiko dun  
     Zembat naizen abila !  
 Chuhur badun ago, neska chirtchila,  
 Ichil-ichil ichil-ichil, ichila ! •

## 13

Kartac utziric eta tantoac,  
 Hantche zituzten gero saltoac....  
 Bakharric hiruen kontra zer eginen du  
     Marimartin gaizoac !  
 Nahiz izan azkar zango besoac,  
 Hartu ditu, hartu ditu paloac !

## 14

(Ametsa.)

Besta-bigarren egun berean,  
 Lau gathu zahar anyelusean,  
 Bat mainguz, hirur saltoka, sorginac puyes !  
     Zohatzila bidean,  
 Ikhusi ditut nik amets batean,  
 Akhelarre, akhelarre gainean.

Piarres ADAME.

## C

## Almanak Berria

1890

*Lau andren besta*

1.

Herriko besta bigarrenan,  
 Berek dakiten chokho batean,  
 Lau andre, bat alharguna, hirur mutchurdin,  
     Jarriak itzalean,  
 Harri chabal bat belhaunen gainean  
     Hari dire (*bis*) trukean.

2.

Zer duten nuke nik jakin nahi  
 Phitcherrarekin bertze jaun hori;  
 Zorroa du biribila, moko meharra,  
     Ttentte chutik egoki..  
 Chahato bat ez othe den nago ni,  
     Hampatua (*bis*) ederki?

3.

Jesus! oraino zer dut ikhusten?  
 Zer hegal-pean dute gondetzen?  
 Egoitza gocho hortarik, halto burua,  
     Chahatoaz trufatzen,  
 Bihotzez azkarragoa zeren zen,  
     Khuintchoa (*bis*) hari zen.

4.

Besta delakotz egun herrian  
 Aphaindu dire handi handian.  
 Ederki gazteen gisa pampinatua  
     Ez phatchada ttikian,  
 Bihotz onez, partidaren erdian,  
     Irriz daude (*bis*) lorian.

## 5.

Handik chimiko, hemendik irri,  
 Haurrak bezala jostetan hari;  
 Artean amodiozko hegi-kolpe bat  
     Hegal-pean denari;  
 Hitz bat erran gogo diote sarri  
     Beharrira (*bis*) khiuari.

## 6.

—“Gezurrik gabe, guazen Maria;  
 “Eman jokoan ezti-eztia:  
 “Hurbil zan untzi beltz hori, detzagun edan  
     “Trago bat edo bia;  
 “Bihotza dinat epheltzen hasia...  
     Haurrac, zuen (*bis*) grazia!

## 7.

Zahagiaren seme joria,  
 Non duk achtiko zorro lodia?  
 Gaizoa, lehen birundan churgatu dautek  
     Odolaren erdia!  
 Orai hor dago zimur arpegia,  
     Kokoriko (*bis*) jarria!

## 8.

Seira truk dire zazpietarik,  
 Tantzoz orobat bi aldetarik;  
 Erori da chahatua mokoz-iphurdi,  
     Nazki odol-husturik;  
 Khuiatchoa hantche dago etzinic,  
     Azken hatsa (*bis*) emanik.

## 9.

Nahiz zarokan azken eskua,  
 Mariak zuen hasi gudua:  
 —“Truk!” — “Jo zan!” — Mariak Chango  
     Marichumek *hirua*. (Katichac *chaldun*,)  
 —“Marimartin, choratu zain burua?  
 “Lauarekin hiruaren kheinua?”—

## 10.

—“Ago, Maria, othoi, ichilik!  
 “Ez dun ikhusi nere kheinurik;  
 “Ttintta bat edan orduko begiac ñir-ñir,  
     “Zer! ez dun ahalkerik?  
 “Edan nezaken azkarren hortarik  
     “Gathilua (*bis*) betheric.”

## 11.

—“Bazikinagu, tresna makhurra,  
 “Ez dunala, hik, hatsa laburra;  
 “Ez dun, ez, dion bezala, horma churgatuz  
     “Biribildu muthurra,  
 “Ez eta naski gorritu sudurra.  
     “Milikatuz (*bis*) elhurra!”—

## 12.

—“Apho mutchurdin moko biphila,  
 “Zeren ondoan othe habila?  
 “Hatz badun hanken hegian, ikhusiko dun  
     Zembat naizen abila!  
 “Chuhur badun, ago, neska chirchila,  
     “Ichil-ichil (*bis*) ichila!”—

## 13.

Kartak utziric eta tantoak.  
 Hantche zituzten gero saltoak...  
 Bakharric hiruen kontra zer eginen du  
     Marimartin gaizoak!  
 Nahiz izan azkar zango bestoak,  
     Hartu ditu, (*bis*) paloak!

## 14.

(Ametsa)

Besta-bigarren egun berean.  
 Lau gathu zahar anyelusean.  
 Bat mainguz, hirur: saltoka, sorginak puyes!  
     Zohatzila bidean.  
 Ikhusi ditut nik amets batean.

D

## Euskal-Erria

1897

*Lau andren besta*

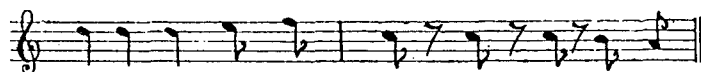
(Amex bat)



Er-ri-ko besta bi-ga-- re - ne - an



Be - rek da-ki - ten cho - ko ba - te - an



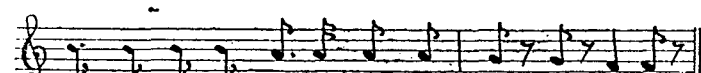
Lau an - dre bat al - ar - gu na i - pur



mut - chur - din yar-ri - ak i - lza - le - an,



ar-ri cha - bel bat bel - au - nen gai - ne - an



a ri di - re a - ri - di - be tru - ke - an

Zer duten nuke nik yakin nai  
 Pitcherrarekin bertze yaun ori;  
 Zorroa du biribila, moko mearra tente chutik egoki  
 Chaato bat ez ote den nago ni  
 Anpatua, anpatua ederki.

Jesus! oraino zer dut ikusten?  
 Zer egal-pean dute gordetzen?  
 Egoitza gocho ortarik, alto burua, chaatoaz trufatzen,  
 Biotzez azkarragoa zeren zen  
 Kuiatchoa, kuiatchoa ari zen.

Besta delakotz egun errian,  
 Apaindu dire andi andian  
 Ederki gaztean gisa panpinatuak, ez patchada ikian,  
 Biotz onez partidaren erdian,  
 Irriz daude, irriz daude lorian.

Andik chimiko, emendik irri,  
 Aurrak bezala yostetan ari;  
 Artean amodiozko begi kolpe bat egalpean den ari...  
 Itz bat erran gogo diot sarri,  
 Bearrira, bearrira kuiari.

Gezurrik gabe guazen Maria,  
 Eman yokoan ezti ezti;  
 Urbil-zan untzi beltz ori detzagun edan trago bat edo bia;  
 Biotza dinat epeltzen asia....  
 Aurrak, zuen, aurrak, zuen grazia!

Zaagiaren seme zoria,  
 Nunduk ahtiko zorro lodia?  
 Gaizoa, leen birundan churgatu dautek odolaren erdia!  
 Orai or ago zimur arpegia,  
 Kokoriko, kokoriko yarria!...

Seira truk dire zazpietarik  
 Tantoz orobat bi aldetarik  
 Erori da chaatoa mokoz ipurdi, naski odol usturik?  
 Kuiatchoa antche dago etzinik,  
 Azken atsa, azken atsa cinanik!

Naiz zarokan azken eskua,  
 Mariak zuen asi azken gudua:  
 Truk! yo zan! Mariak chango, Katichak chaldun, Marichumek  
 Marimartin, choratu zain burua? [irua!  
 Lauarekin iruaren keinua!

Ago, Maria, otoi, ichilik,  
 Ez dun ikusi nere keinurik!  
 Tinta batedan orduko begiak *nir-nir*, zer ez dun aalkerik?  
 Edan nezaken azkarren ortarik  
 Gatilua, gatilua beterik!

Bazakinagu, tresna makurra,  
 Ez dunala ik axa laburra;  
 Ez dun ez, dion bezala, orma churgatuz biribildu muturra  
 Ez eta, naski, gorritu sudurra  
 Milikatuz, milikatuz elurra!...

Apo mutchurdin moko bipila,  
 Zeren ondoan ote abila?  
 Atz badun anken egian, ikusi dun zenbat naizen abila;  
 Chuur badun ago, neska chirchila,  
 Ichil, ichil, ichil, ichil, ichila!

Kartak utzirik eta tantoak,  
 Antche zituzten gero saltoak;  
 Bakarrik iruen kontra zer eginen du Marimartin gaizoak?  
 Naiz izan azkar zango besoak,  
 Artu ditu, artu ditu paloak!

Besta bigarren egun berean,  
 Lau gatu zaar, anyelusean,  
 Bat mainguz, irur saltoka sorginak puias  
     Zoatzila bidean,  
     Ikusi ditut niķ amex batean,  
     Akelarre, akelarre gainean!...



## E

## Gure Herria

1923

*Herriko besta biharamuna*

## I

Iragan besta biharamunean,  
Berek dakiten choko batean,  
Lau andre, hirur mutchurdirin, bat alarguna,  
(Jarsiak itzalean,  
Harri chabal bat belhaunen gainean,  
Hari ziren, hari ziren trukean.

## II

Zer othe duten nuke jakin nahi  
Pitcharrarekin bertze jaun hori :  
Zorroa du biribila, moko mehea, tente chutik  
Chahako bat othe den nago ni (egoki,  
Hampatua, hampatua ederki.

## III

Jes ! oraino zer dut bada ikhusten ?  
Zer da, hegalpean dute gordetzen ?  
Egoitza gocho hortarik, burua alto, chahakoaz  
Bihotzez azkarrago zeren den, (trufatzen  
Kuiattoa, kuiattoa ari zen.

## IV

Handikan chimiko, her fendik irri,  
Haur batzu bezala jostetan ari ;  
Gogotik ematen dute begi kolpe bat hegal pean  
Hitz bat erran gogo diote sarri (denari ;  
Beharritat, beharritat kuiari.

## V

Seira truk dirade zazpietarik,  
Tantoz ere bardin bi aldetarik.  
Chahakoa eroria, mokoz iphurdi naski odol  
Kuiattoa han dagoke-etzanik (husturik ?  
Asken atza, azken hatsa emanik.

## VI

« Gezurrik gabe goazen, Maria ;  
Eman ba jokoan ezti eztia ;  
Hurbil zan untzi beltz hori, dezagun edan trago  
Bihotza dinat epheltzen hasia. » (bat edo bia.  
Harek zuen, harek zuen grazia !...

## VII

Zahagiaren seme joria,  
Nun duk achitiko zorro lodia ?  
Gaizoa, lehen birundan zurgatu dautek odolaren  
Orai or ago, zimurrik arpegia, (erdia !  
Kokoriko, kokoriko jarria.

## VIII

Nahiz zeraukan azken eskua,  
Mariak zuen hasi gudua :  
« Truk ! -- Jozan ! » Mariak chango, Katichak  
(chaldun, Marichumec hirua.  
« Mari Martin, choratu zain burua,  
Lauarekin hirurean kheinua ! »

## IX

-- « Ago, Maria, othoi, ichilik,  
Ez dun ikhusi nerz keinurik.  
Chorta bat edanez geroz begiak nirnir ; zer ez  
(dun ahakerik ?  
Edan hezake azkarren-hortarik,  
Gatilua, gatilua betherik ! »

## X

-- « Bazakinagu, tresna makhurra,  
Ezdunala hik hatsa laburra.  
Ez dun, ez, dionan bezala, horma churgatuz  
(biribildu muthurra  
Ez eta ere gorritu sudurra,  
Milikatuz, milikatuz elhurra !...

## XI

-- « Apho mutchurdirin moko biphila,  
Zeren ondoan othe habila ?  
Hatz badun gibel aldean, ikhusiko dun zembat  
(naizen abila,  
Chuhur badun, ago neska chirtchila,  
Ichil, ichil, ichil, ichil, ichila !...

## XII

Kartak utzirik, e:a tantoak,  
Han zituzten han gero saltoak.  
Bakharrik hiruen kontra, zer eginen du hor  
(Mari-Martin gaizoak ?  
Nahiz izan azkar zango besoak,  
Hartu ditu, hartu ditu paloak.

## XIII

Herriko besta arrats aphalian  
Lau gatu zahar anjelusian,  
Bat maingu, hirur saltoka, sorginak puies ! zo-  
(hartzila bidian,  
Nik ikhusi ditut amets batian,  
Akhelarre, akhelarre gainian.

## F

**Kantu, kanta, khantore**

1967

*Iragan besta biharamunian*

1

Iragan besta biharamunian,  
Berek dakiten xoko batian.  
Lau andre hirur mutxurdin, bat alarguna, jarriak itzalian,  
Harri xabal bat belhaunen gainian.  
Hari ziren, hari ziren trukian.

2

Zer othe duten nik jakin nahi  
Pitxarrarekin bertze jaun hori ;  
Zorroa du biribila, moko mehea, tente xutik egoiki,  
Xahako bat othe den nago ni,  
Hanpatua, hanpatua ederki.

3

Jes ! nik oraino zer dut ikhusten ?  
Zer hegalpean dute gordetzen ?  
Egoitza goxo hortarik, burua alto, xahakoaz trufatzen,  
Bihotzez azkarrago zeren den,  
Kuiattoa, kuiattoa ari zen.

4

Handik ximiko, hemendik irri,  
Haurrak bezala jostetan ari ;  
Gogotik ematen dute begi kolpe bat hegal pean denari ;  
Hitz bat erran gogo diote sarri  
Beharirat, beharirat kuiari.

5

Seira truk dira zazpietarik,  
Tantoz orobat bi aldetarik.  
Xahakoa eroria da, mokoaz iphurdi, naski odol husturik ;  
Kuiattoa han dago etzanik,  
Azken hatsa, azken hatsa emanik.

6

Gezurrik gabe goazen, Maria ;  
Eman jokoan ezti ezti ;  
Hurbil zan untxi beltz hori, dezagun edan trago bat edo bia,  
Bihotza dinat epheltzen hasia ;  
Harek zuen, harek zuen grazia.

7

Zahagiaren seme joria,  
Nun duk axtiko zorro lodia ?  
Gaizoa, lehen birundan zurgatu dautek odolaren erdia !  
Orai hor ago zimurrik arpegia,  
Kokoriko, kokoriko jarria.

8

Nahiz zeraukan azken eskua,  
 Mariak zuen hasi gudua :  
 Truk. — Jo zan. — Mariak xango, Katixak xaldun, Marixumek hirua.  
 Mari-Martin, xoratu zain burua,  
 Lauarekin hiruaren keinua !

9

Ago, Maria, othoi, ixilik,  
 Ez dun ikhusi nere keinurik.  
 Xorta bat edanez geroz, begiak ñirnir; zer ez dun ahalkerik ?  
 Edan nezaken azkarren hortarik,  
 Gatilua, gatilua betherik.

10

Bazakinagu, tresna makurra,  
 Ezdunala hik hatsa laburra.  
 Ez dun, ez, dionan bezala, horma xurgatuz biribildu muthurra,  
 Ez eta ere gorritu sudurra,  
 Milikatuz, milikatuz elhurra.

11

Apho mutxurdin moko biphila,  
 Zeren ondoan othe habila ?  
 Hatz badun gibel aldean, ikhusiko dun zenbat naizen abila ;  
 Xuhur badun, ago, neska xirtxila,  
 ixil, ixil, ixil, ixil, ixila.

12

Kartak utzirik, eta tantoak,  
 Han zituzten han gero saltoak.  
 Bakharrik hiruen kontra, zer eginen du Mari-Martin gaizoak ?  
 Nahiz izan azkar zango besoak,  
 Hartu ditu, hartu ditu paloak.

13

Herriko besta arrats aphanian  
 Lau gatu zahar anjelusian,  
 Bat maingu, hirur saltoka, sorginak pujes ! zohatzila bidian,  
 Nik ikhusi ditut amets batian,  
 Akhelarre, akhelarre gainian.

ELISSAMBURU.

## G

A.M. Labaien

1978

*Lau andren besta (Amets bat)*

Igan besta biharamunean,  
Berek dakiten xoko batean,  
Lau andre, hirur mutxurdirin, bat alarguna, yarririk  
[itzalean.

—Harri xabal bat belhaunen gainean—  
Hari ziren, hari ziren trukean.

Zer othe-duten nik yakin nahi  
Pitxarrarekin bertze jaun hori;  
Zorroa du biribila, moko meharra, tente xutik egoki...  
Xahatto bat othe-den nago ni  
Hanpatua, hanpatua ederki.

Jesus! oraino zer dut ikhusten?  
Zer hegalpean dute gordetzen?  
Egoitza goxo hortarik, burua alto, xahattoaz  
[trufatzen

—Bihotzez azkarragoa zeren den—  
Kuiattoa, kuiattoa ari zen.

Besta delakotz egun herrian  
Aphaindu dire handi-handian  
Ederki gaztean gisa pampinatuak ez patxada  
[ttikian...

Bihotz onez partidaren erdian  
Irriz daude, irriz daude lorian.

Handik ximiko, hemendik irri,  
Haurrak bezala yostetan ari;  
Tartean amodiozko begi-kolpe bat hegalpean  
[denari...

Hitz bat erran gogo diote sarri  
Beharrirat beharrirat kuiari.

—Gezurrik gabe goazen, Maria;  
Eman yokoan ezti-eztia...  
Hurbil zan untzi beltz hori dezagun edan trago bat  
[edo bia;

Bihotza dinat epheltzen hasia;  
Harek zuen harek zuen grazia.

Zahagiaren seme yoria,  
Nun duk aixtiko zorro lodia?  
Gaizoa! lehen-birundan xurgatu dautek odolaren  
[erdia

Orai hor ago, zimum arpegia,  
Kokoriko, kokoriko yarria!

Seira truk dire zazpietarik  
Tantoz orobat bi aldetarik...  
Erori da xahakoa, mokoz-ipurdi naski odol usturik;  
Kuiattoa hanxe dago etzinik  
Azken-atsa, azken-atsa emanik.

Nahiz zeraukan azken-eskua,  
Mariak zuen hasi gudua:  
-Truk. -Yo zan... Mariak xango, Katixak zaldun,  
[Marixumek hirua...  
-Marimartin, xoratu zain burua!  
Lauarekin hiruaren keinua!

-Ago, Maria, othoi, ixilik!  
Ez dun ikusi nere keinurik.  
Xorta bat edanez-geroz, begiak ñir-ñir; zer? ez dun  
[ahalkerik?

Edan hezaken azkar hortarik  
Gatilua, gatilua beterik.

-Bazakinagu, tresna makurra,  
Ezdunala hik hatsa laburra.  
Ez dun ez, dionan bezala horma xurgatuz biribildu  
[muturra!

Ez eta naski gorritu sudurra  
Milikatuz, milikatuz elhurra.

-Apno, mutxurdin, moko-bipila!  
Zeren ondoan othe-habila?  
Hatz badun gibel-aldean ikusiko dun zenbat naizen  
[abila;

Xuhur badun, ago neska xirtxila,  
Ixil, ixil, ixil, ixil, ixila!!

Kartak utzirik eta tantoak  
Hantxe zituzten gero saltoak...  
Bakarrik hiruen kontra zer eginen du Marimartin  
[gaizoak?  
Nahiz izan azkar zango-besoak  
Hartu ditu, hartu ditu paloak.

(Ametsa)

Herriko besta-arrats-aphalean (Besta bigarren egun  
[berean)  
Lau gathu zahar, anjelusean,  
Bat maingu, hirur saltoka, sorgiñak puyes! zohazila  
[bidean  
Ikusi ditut nik amets batean  
Akhelarre, akelarre-gainean.

H

**X. Elozegi**

1991

*Lau andren besta  
(Amets bat)*

- 1 -

Herriko besta bigarreanean,  
Berek dakiten xoko batean,  
Lau andre, bat alarguna, hirur mutxurdin,  
jarriak itzalean,  
Harri xabal bat belauen gainean.  
Ari dire, ari dire trukean.

- 2 -

Zer duten nuke nik jakin nahi  
Pitxarrarekin bertze jaun hori ;  
Zorroa du biribila, moko meharra,  
ttentte xutik egoki...  
Xahato bat, ez ote den nago ni  
Hanpatua, hanpatua ederki.

- 3 -

Jesus ! Oraino zer dut ikusten ?  
Zer hegalpean dute gordetzen ?...  
Egoitza goxo hortarik, halfo burua,  
xahatoaz trufatzen,  
Bihotzez azkarragoa zeren den  
Kuiatxoa, kuiatxoa ari zen !

- 4 -

Besta delakotz egun herrian,  
Apaindu dire handi-handian,  
Ederki gaztean gisa panpinatuak,  
ez patxada ttikian,  
Bihotz onez partidaren erdian,  
Irriz daude, irriz daude lorian !

- 5 -

Handik ximiko, hemendik irri,  
Haurrak bezala jostetan ari,  
Artean amodiozko begi kolpe bat  
hegalpean den hari...  
Hitz bat erran gogo diote sarri,  
Beharrira, beharrira kuiari.

- 6 -

«Gezurrik gabe guazen Maria,  
Eman jokoan ezti-eztia ;  
Hurbil zan untzi beltz hori ditzagun edan  
trago bat edo bia ;  
Bihotza dinat epeltzen hasia...  
Haurrak zuen, haurrak zuen grazia !»

- 7 -

«Zahagiaren seme joria,  
Nun duk axtiko zorro lodia ?  
Gazoa, lehen birundan xurgatu dautek  
odolaren erdia !  
Orai hor hago zimur arpegia,  
Kokoriko, kokoriko jarria...»

- 8 -

Seira truk dire zazpietarik,  
Tantoz orobat bi aidetarik.  
Erori da xahatoa, moko-ipurdi,  
naski odol husturik ?  
Kuiatxo hantxe dago etzanik  
Azken hatsa, azken hatsa emanik !...

- 9 -

Nahiz zarokan azken eskua,  
Mariak zuen hasi gudua :  
«Truk, jo zan !» Mariak xango, Katixak xaldun,  
Marixunek hirua !  
«Marimartin, xoratu zain burua ?  
Launarekin hiruraren keinua !...»

- 10 -

«Ago, Maria, otoi ixilik  
Ez dun ikusi nere keinurik !  
Ttotta bat edan orduko begiak ñir-ñir,  
zer ! ez dun ahalkerik ?»  
«Edan nezaken azkarren hortarik  
Gatilua, gatilua betarik !»

- 11 -

«Bazakinagu, tresna makurra,  
Ez dunala hik hatsa laburra ;  
Ez dun ez, dion bezala, horma xurgatuz  
biribildu muturra,  
Ez eta naski gorritu sudurra,  
Milikatuz, milikatuz elurra !...»



- 12 -

«Apo mutxurdin moko bipila,  
Zeren ondoan ote habila ?  
Hatz badun hanken hegian, ikusiko dun  
zenbat naizen abila ;  
Xuhur badun ago, neska xirtxila,  
Ixil, ixil, ixil, ixil, ixila !»...

- 13 -

Kartak utzirik eta tantoak  
Hantxe zituzten gero saltoak ;  
Bakarrik hiruren kontra zer eginen du  
Marimartin gazoak ?  
Nahiz izan azkar zango-besoak  
Hartu ditu, hartu ditu paloak.

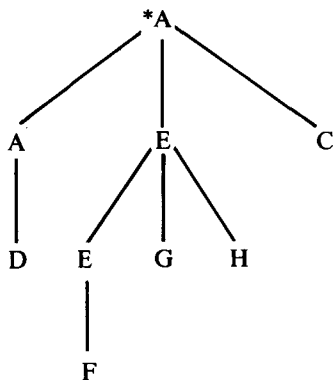
14 - (Ametsa)

Besta bigarren egun berean,  
Lau gatu zahar, Anjelusean,  
Bat mainguz, hirur saltoka, sorginak puyes !  
zoatzila bidean,  
Ikusi ditut nik amets batean,  
Akalarre, akalarre gainean !...

Kontutan hartzen badugu Jean Baptiste duela ehun urte hil zela, ohar gaitezke berehala badaukagula bizi zelarik berak idatzitako edota onarturikako eskuskribu bat eta bi argitaraldi, hirurak ezberdinak, zaharrena, antza, 1882.ean Baionan inprimatua dena, eta noski, honek ezagutzen ez dugun beste eskuskribu bat suposatuko luke.

Nabarmena da D-k A-rekiko duen menpekotasuna, alegia, Donostia-ko *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratua garbi dago Baionako *Almanaka*-tik hartua dela ortografia aldaturik; hala nola F-k E-kiko duen zorra, hots, Lafittek Barbierrekiko. Azken honetan egilearen testua herri testu bilakatu, denboraren poderioz, Barbierrek bildu zuenerako, bertso bat galdua dauka bidean, alegia, 4. estrofa, eta lekuz aldatua du 8.a, 5.era iragan baita.

Nondikako garbia gure ustez, hau da, etorkien gora-behera honelakoxea litzateke:  $A > D$ ;  $E > F$ ; eta  $B > H$ . Besteak gonbaratuz *stemma*, leinuru zuhaitz honetara iritsiko ginateke, dena den, proposatzen dudana hipotesi jokotzat hartu beharko genuke, besterik gabe.



Utz dezagun, ordea, gai hau eta erakuts ditzagun zein liratekeen gure irizpideak edizio kritiko baterako, arazoak xehekiro aztertuz.

## I. TITULUA

A eta C-n ageri dena. Beraz, *lau andren besta*. Besterik gabe. Hala (Ametsa) ez genuke errepikatu behar, eta 79. bertsoleerroaren gainean ipintzeko utziko genuke, azken ahapaldiko irudiak ez baitu aurrekoarekin ikusteko hain garrantzi handirik non buruan ipiniko genukeen, atzekoaldean egoteko, aldiz, bai.

## II. ZENBAKIAK

Bertoak zenbatzerakoan hautatuko nukeen formula, nor bere kope-tekoak eta aukera estetikoak, Martin de Riquer-ek trobadoreei buruz (5) eginiko lanetan darabilen irizpidea litzateke. Alegia, bertso bakoitzaren hasieran eta ezkerretatik zenbaki erromano bat ezartzea, beraz, LBNZ-n bezalaxe. Hots, Barbierrek bezala, baina aldaketa xume batekin ahapaldi-ko gainpartetik honen lehen bertsoleerroaren ezkerretara eramanez.

## III. ORTOGRAFIA, MORFOLOGIA ETA HIZTEGI ALDAERAK

### III.1. Puntuazio ikurrak

Marraren erabilera. Kendu egingo nuke *hegal-pean* hitzetik eta loturik emango atzizkia FGH-n bezala, egungo joerari jarraikiz. Mantendu egingo nuke, ordea, hitz elkartu zenbaiten kasuan LEFen proposamenen arabera. Hots: *begi-kolpe*, *ezti-eztia*, *ñir-ñir*, *odol-husturik* (hasperenta-suna mantentzearen). Baina, *mokoz iphurdi*, gabe.

Halaber, elkarrizketa guztien hasieran marraren erabiltzeari, “komi-lei”, kakotxoei, hobetsiko nioke. Beraz, delako komilak elkarrizketetan soberan daude funtzio hori bera marrek betetzen dutenez. Kakotxoan erabilera mugatu eginen nuke elisioetara, hots, bokalen baten jatea adierazteko, adibidez: *t'erdiak*.

Maiuskularen, hitz larrien erabilera frantses ohiturari jarraikiz, bertsoleerro hasiera guztietara hedatuko nuke. *Anjelus* hitzaean A eta C-n bezalaxe, hots, minuskula hobetsiko nuke, B-ren erabileraren aurrean.

Kurtsiba deitua C-n bakarrik ageri da, hitz zenbait azpimarratzeko eta bereizteko, adibidez, *xango*, *xaldun* eta *hirua*. Gaur egungo joerari jarraikiz C-ren proposamena onartuko genuke.

### III.2. Bokalkontsonantez

F-ko joera “herrikoi”, fonetika zaleari gaitzesten diogu, eta beraz, itxiera gabe idaztearen alde gaude, hots, “ea” eta ez “ia”. Hala: *bigarrenean*, *batean*, *itzalean...*, eta ez *bigarrenian*, *batian*, *itzalian...*

---

(5) Martín de Riquer, *Los trovadores, Historia Literaria y textos*, Ariel, Barcelona, 1989.

Kontsonante hasperendunak mantentzearen alde gaude, euskalkia-  
ren nortasuna eta berezitasuna adierazten baitute.

Hala: *akhelarre* (ez *akhalarre*), *alharguna*, *aphaindu*, *apho*, *bakharrik*,  
*belhaun*, *biphila*, *elhurra*, *epheldu*, *gathu*, *hari*, *ikhusten*, *iphurdi*, *kheinu*,  
*khuia*, *makhurra*, *muthurra*. *Phatxada*, *phitzerra* eta *xokho*-ren kasuetan  
C-k bakarrik ematen dituzenez hasperendun gisara gabe agertuko nituzke.

Kontsonante txistukariei buruz esan behar dugu ondoko sistema  
mantentzen zutela Elizanburuk eta XIX. mendeko beste idazle lapurtarrek:

Txistukariak	Igurzkari	Ahoscabeak	Afrikatu	Ahosk.
Bizkar-hobietakoak	s	«z»	ts	«tz»
Hortz-hobietakoak	ś	«s»	tś	«x»
Sabaikoak	š	«ch»	tš	«tch»

Beraz, oraingo konbentzioetara iragaiteko soilik «ch» zena «x» beza-  
la eman, eta «x» zena «ts» berridaztea besterik ez dago. Hala: *choko* >  
*xoko*, *chabal* > *xabal*, *haxa* > *hatsa*, *chirtchila* > *xirtxila*...

Bi kasu berezitan zuzenketak ere onartuko genituzke, alegia «z»  
delakoa «s» bezala idaztea: *bezoak* > *besoak*; eta *nazki* > *naski*, B-n  
bezala. Zer adieraz diezagukete aldaerok, hala nola *adizkide* (6) irakur-  
tzeak? Seguruena, Hernan Urrutiak eta beste ikerleek (7) diotena, alegia,  
XX. mendean ematen den joera nagusiaren hasiera, hots, *s/ś*, «z»/«s»  
bikotearen bereizketaren galtzearena, gehienetan hortz-hobietakoa egite-  
ko jaidura gailentzen delarik.

Belare igurzkari ahoskabeari dagokionez, alegia /x/ fonemaz, grafiaz  
«y» eta «j» agertzen denari buruz, CEFH-n bezala idaztearen alde gaude-  
la esan behar, hots, bigarrena gogokoago dugula, hau da, *jota*.

### III. Aditz aldaerak

1. *etzin/etzan*. Lehen forma ABCDG-n ageri da, eta bigarrena EFH-n.  
Badirudi biak batera ageri daitezkeela, edota aldaera huts direla, hala  
ematen zelarik ere jada XVII. mendean bigarren partean, Urteren  
hiztegiak (8) adierazten digun bezala: *etzatea*, *etzatzea*, *etzitea*.

(6) Piarres Adame, "Hiltzen naizen egunean adizkiden bilkhura", *Almanaca Berria*  
edo *Egunaria*, Lespès, Baiona, 1881, 35.

(7) Hernan Urrutia, et. a., *Fonética Vasca, Las sibilantes en los dialectos orientales*.  
Universidad de Deusto, Bilbao, 1991, 328.

(8) Pierre D'Urteren *Hiztegia*, Londres 1715, P. Urkizuren edizioa, Mundaiz, Donostia,  
1989, T. I, 224.

2. *dire/ziren*. Lehen ABCDH-n dugun bezala, bigarrena EFG-n ageri zaigu. Ekintza orainaldian edo iraganean aurkezteak badu garrantzi-rik gure idurirako mementotasuna azpimarratzeko baitarabila egileak oraina, eta ekintza lehenean emateak gertaera urrundik ikustea baillizateke indarbizitasuna galduz. Beraz, *dire*-kin gelditzen gara.

3. *detzagun/ditzagun/dezagun*. Lehenaren alde agertzen gara, A, B eta C-n azaltzen baita, eta beste aldaerak “zuzenketa” okerrak bezala har ditzakegu; noski, *detzagun* aldaera Urterengan (9) ere topa dezakegu.

4. *zarokan/zeraukan*. Gauza bera derrakegu bikote honetaz, hots, ABCD eta H-n bezala eta ez EFG-n ageri denaren arabera. Ithurryk (10) bere gramatikan biak jasotzen dizkigu.

5. *guazen/goazen*. Honi buruz auereko punduaz genioena diogu, alegia, lehenari hobesten diogula, bigarrena zuzenketatzat jotzen dugularik.

6. *bazakinagu/bazikinagu*. Kasu honetan bigarren aldaera C-n baka-rrik ematen da, eta kontutan harturik edizio horren egileak hartzen duen arreta ez dezakegu har akats bezala, baizik eta edo asimilazio fenomeno gisara, berdintze aurrerakoi moduan, edota *bazeakinagu* > *baziakinagu* > *bazikinagu* bilakaeraren ondorioztat, Urtek (11) horren ordaina bezala, *bazeakigun* aldaera ematen digu.

#### III.4. Hiztegi aldaerak

1. *besta bigarrena/besta biharamuna*. Ez dira, noski, biak esan nahi bereko, lehenak bigarren igandea adierazten duen bitartean, bigarrena besta ondorena, hurrengo lehen eguna baita. Lehenari hobesten diogu, silaba kopurua ere tartean delarik, arrazoi gisa.

2. *p(h)itxerra/pitxarra*. Hitz beraren aldaerak izan arren, ABC-n lehen ageri baita berauxeri hobetsi behar. *Xahato* eta *khuia* rekin ontzi, txarro motak ematen dizkigu egileak, ez delarik nahasi behar, *pitxarra pit(t)arra* hitzarekin, hau nere herri-an, Lezon alegia, sagardo mota bat adierazteko erabiltzen baitzen.

3. *xahato/xahatto/xahako*. Hirurak agertzen zaizkigu, eta hirurak ditugu, noski, *zahagiaren semeak*, baina ABCD eta F-n ageri den lehenari hobesten diogu. Bigarren aldaerak bi ttipierazle daramatza, alegia, bata hasierako txistukaria sabaikotuz, eta bestea horzkaria bustiz.

(9) Aip. Lib., T. I, 224.

(10) Aip. Lib., T. I, 371.

(11) P. d'Urte, *Grammaire cantabrique basque*, 1712, W. Websterren edizioa, Bagnères-de-Bigorre, 1900, 234.

4. *tiintta/ttotta/xorta*. Lehen aldaera ABC-n ageri den bezala, bigarrena H-n bakarrik eta hirugarrena EFG-n ageri dira. Lehena Lhanderen (12) ustez gaztelaniazko *tinta* hitzetik dator, *ttotta*, aldiz, *xorta*-ren ttipie-razletzat jotzen du. Azkuek (13) bere aldetik, lehena *ttinka* bitzaren aldaeratzat dauka, *ttotta* hitzak gipuzkeraz agardentearen esanahia duen bitartean.

5. *Ez eta, naski/Ez eta ere*. Esamolde honen lehen aldaera ABDEH-ko testuetan ageri da eta bigarrena CFG-n. Kasu bitxia da hau zeren aldaeretan ez doaz C-koak inoiz bat F eta G-kin. Lehena-ri ematen diogu aukera, daukagun eskuzkribuan ere halaxe baitago, *naski*, komen artean ematen digularik.

### III.5. Hitz maileguak

Horrelakotzat jo behar ditugu, garbi dagoenez etorkia, *palo, salto, halto, eta pujes*. Honek adierazten digu, lapurtarraren baitan oso sustraiturik zeudela gaztelaniatik harturiko zenbait euskal hitz, kritikari guztiak bat datozelarik, halere, Elizanburuk zerabilen hizkera xit garbia zela. *Pujes* hitzaren kasuan gainera (< *pues*) hitzaren gramatika kategoriaren aldaera eman da, moduzko aditzondo izatetik izenondo izatera pasatzen baita, esanahia halaberean aldatzen zaiolarik, orain mespretxua eta izugarritasuna adierazten baitu, hala, *sorginak pujes!*

\* \* \*

Aldaeretako hizkera arazo eta berezitasun zenbait komentatu ditugunez lot akigun orain literaturazko zenbait arlori.

*Lau andren besta*, hamalau bertsoz ondutako kanta herrikoa dugu, 'chanson satirique' dio Barbierren aldaerak, XIX. mende bukaeraldean, zehatzago 1882.urte inguruan Jean Baptiste Elizanburuk sortua. Xoko batean aurkezten dizkigu lau andre, bestan, kartaketan, edanean, berriketetan eta dantzan, ohiturazko irudi honek akelarre batean ametsarazten diolarik poetari.

Bertsoen moldea tradizio zaharrei atxikia da, esan nahi dugu trobadoreen konbinaketaren ildotik doala, alegia, XII-XIII.mendeko Guillen de Peitieu, Salh d'Escola edota Guilhem Figueira baten *sirventes* deitu-en moduak bereganatzen dituela, bertso luze eta laburrak nahasiz eta horrela irri, ziri, kitzika eta dantza mugimendua kopiatuz. Gure kontatze

(12) P. Lhande, *Dictionnaire basque-français*, Paris, 1926, 993.

(13) R.M. Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1905-1906, T. II, 302.

moduaren arabera estrofak seiko nahasiak dira hots, 10A, 10A, 13-, 7a, 11A, 11A egiturakoak, bost puntu berdindunak, hirugarren bertsoerroataske gelditzen delarik. Konbinaketa antzekorik ere aurki daiteke euskal bertso gintzan, honek bere berezitasunak dituen arren. Beste kontatze modua bosteko ahapaldiak eginez litzateke, orduan, bertsoerroatas guztiek puntu bera luketelarik, hau da: 10A, 10A, 20A, 11A, 11A. Ez da harrigarri, bada, zenbait aldaeratan, simetria handitu nahi izatea eta lehen bi bertsoerroatas hamaika silabadun egitea, berriki Haritschelhar irakasle jaunak kontatu eta kantatu didan bezala.

Lehen bost bertsoetan poetak andreen deskripzioa ematen digu: Maria, Katixa, Marixume eta Marimartin. Trukean ari dira, apain-apain jantzirik, panpinak bailirean.

Panpinen irudi hau ez da berria, euskal bertsoen tradizioan aurki baitezakegu, hala Robin poeta donibandarrak XVIII.mendearen *Andren Aphainduraz* mintzo zitzaigularik honelaxe aurkezten baitzizkigun garaiko gazteñoak:

“Hitz batez, dituztenean  
Zapata gonak soinean,  
Baionako panpinak diduri  
Ditutzula aitzinean” (14).

Baionako panpinak, *Donibaneko panpina berriak* (15), lirudikete ere Sara edo Ezpeletako atsoak festa egunean, zeren badakigun azken honetan izan zela bake-epaile, eta ikusten badugu 1880.etik aitzinera armada utzirik Sarako Lekuederra etxean kokatu zela, menderdia pasatxoa zuelarik, begi irritsuz ikuskatuko eta entzungo zituen andere haien solasak.

Horrela, bada, seigarren bertsoan entzuten ditu andreen elkarrizketak pitxerra eskatzen diotelarik elkarri, zein jaun zorrobiribila eta moko meharra bezala deskribatzen zaigun, eta zeini musu eman aitzin dioten:

“Haurra, zuen (bis) grazia!” (16)

Esamolde hori ere tradizioz jatorrenean ediren dezakegu, hala nola Salvat Monhok dioenean *nafar goxoan* titulua duten bertsoetan:

“Ez daut onik egiten  
Ez badut edaten  
Zure grazian” (17).

(14) LBNZ, 236.

(15) LBNZ, 237.

(16) 36. bertsoerroatas.

(17) LBNZ, 228.

Edota aipatu apez donibandarrak irri dagienean iraultza frantsesa zela eta dantzan ari ziren senperetar atsoez:

“Bazkaiteko denboran, batak bertzeari  
Oihu egiten zuten: “Hire graziari!,  
Bibe Nazionea!” zioten gogotik,  
“Gaztetan eztun orai gu bezalakorik” (18).

Horrela, poetaren begiak eta bertsoak andreen mintzaira bizi-biziaz kutsaturik, jantzirik eta ederturik gelditzen zaizkigu. Khuia, jaun bilakatu zaigu, baina hainbeste poten ondoren aurpegia zimurtu zaio, kokoriko mokoz iphurdi, odola edan diotenean, odol-husturik, erori delarik.

Erretorika legeak, eta prosopopeiaren figura ezin ederkiago menderatzen zituen eta erabiltzen, beti Elizanburuk, harmonia handiz, eta sekulan gehiegikeriarik gabe. Ironia finez, eta ez irrikaitzez, deskribatzen digu atsoetarik bat, adibidez, zeini, naski, ez zaion *gorritu sudurra/milikatuz, milikatuz elhurra!*

Elizanburuk moldaturiko kanta hau *ostatukoak* sailean sar dezakegu, edota *irri-ziri* sailean eta ez dago, utikan, bakarra, bere parekoak baitira *edale eskualdunak* (19) poema, non ikusten ditugun oraingoan lau neska-to arnoedale Ximunen etxian, edota *nafartar edakiak* (20) izeneko kanta, bertan Salvatore arratsaldean Arnegin ikusten ditugula bost neska ardo edaten, Dominikak Mariari dioelarik:

“Haurra, zuen graziari,  
Janak behar din edari”.

Jean Baptiste Orpustanentzat (21), azken bertsoak badu ahaidetasunik *laur karbarien eresiarekin*, honen *suite variée*, musika, doinu aldaera bat bezala azter daitekeela eta Oihenarten irri isil, kidetsua, barne-irri karkaitsua bilakatu bide delarik.

Parekorik baldin badu anonimoen artean, ez du, ordea, berdinek egitura oso eta betean, benetan molde ongi egituratuan, zeinek Antonio Maria Labaieni idatzaraziko dioen:

“Nerekiko eta Nikolas Ormaetxeak “Orixek” aitortu zuanez *Besta biharamuna* euskal literaturan itz neurtuz dagon puskarik baliotsunetakoa dugula ustez natzaizute” (22).

(18) LBNZ.

(19) LBNZ, 175.

(20) LBNZ, 186.

(21) J.B. Orpustan “Réalisme rural et fantaisie narrative chez A. Oyhénart: Laur karbarien eresia (“Le récit des quatre cardeuses”) *Memoriae L. Mitxelena Magistri sacrum*. Pars prior, ASJV, 1991, 201-215.

(22) A.M. Labaien, *Elizanburu, bere bizitza ta lanak. Su vida y obras*, Auñamendi, Zarauz, 1978, 178.



Elizanbururen hizkera aratz, argi eta eztiak, honen ongi moldatzeak gogoeta eta sentimendu bai arin bai sakonetara, balio izango dio Lafittek (23) poeten errege bezala kontsidera dezan.

Wentworth Webster ingeles sarartuak ere, "Apuntes Necrológicos" (24) izeneko artikuluan, Elizanbururen ehorzketondoan honen hizkera aratz, zehatz eta mehatza, fineziaz eta dotoreziaz jantzia digu miresten eta goraiatzan.

Eta buka dezagun gure oroitzapen hau bizitzan adiskide kuttuna izan zuen Guilbeau poeta donibandarrak *Eskaldun Desterratua*, poemaren egileak Sarako hilerrian erabili solasarekin, garaiko *L'avenir...* (25), egunkari errepublika zaleak frantsesez eman eta guk euskaratuarekin:

"Ene sorterriko eskualdunak, utz nazazue azken agurra eskaintzen benetazko eskualdun bati, ezagutu duten oroengan luzaroko hutsunea eta negarra uzten duen poetari, bera denez gero Eskual Poesiaren arima eta arnasa. Eskual Herriak dolua bere baitan darama, gure poetak jakin baitzuen ezin hobekiago bere historia eta lehena pizten eta biziartzan.

Datozen belaunaldiek irakurri eta miretsiko dute beti goi arnas aratzenez beterikako bere idazlanak, non irudimenak bihotzak kateaturik jakin izan duen edireiten hots, hitz, doinurik eta azenturik eztiak.

Harro sendi adi, Sara, hire baitan ezagutu baitu eguna gure mendeko euskal poetarik handienak eta eguneko literaturgilerik hoberenetakoa den Elizanburuk.

Laudorio zuri, Elizanburu, utzi duzun ildoak sakona izanen baita Eskual Herriarentzat.

Ohore zuri, Elizanburu, zure izena betirako loturik geldituko baita euskararekin eta honek dirauno iraunen baituzu.

Agur zuri, Elizanburu, Eskual Herriaren izenean eta desterru den lur honetan uzten gaituzun adiskide guztien partetik.

Agur... eta ikusi arte!

Amaitu dut. Mila esker zuen arretagatik.

(23) P. Lafitte, *Le Basque et la littérature d'expression basque de Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Aitzina, 1941, 52.

(24) *Euskal-Erria*, T. XXV, 10-1-1892, 9-10.

(25) *L'Avenir, journal républicain des Pyrénées et des Landes*. Jeudi, 7 janvier 1892.



## J. B. ELIZANBURUK ERABILI ZITUEN DOINUAK

Sara, 1991-XII-21

Jose Antonio Arana Martija

Jean Batiste Elizanburu Irazabal saratarra XIX. mendeko idazle erromantikoa dugu dudarik gabe. Baina hasiera-hasieratik esan dezagun, euskal literaturan *Piarres Adame* hitz lauzko elaberri autobiografikoa eman bazigun ere, kantuengatik dela ezagunagoa. Eta hau da, hain zuzen, nik gaurkoan aztertu behar dudan Elizanbururen emaitza. Kantuak aipatu ditut, eta honekin argi gera bedi, Iparragirre bezala, kantaria izan zela eta ez bertsolaria, nahiz eta bere bost edo sei poemetan bertsolarien metrika eta doinuak erabili. Ez zuen bat bateko bertsorik jarri, ez bertsolarien arteko lehietan parterik hartu. Idatziak izan ziren utzi zizkigun kantuak, D'Abbadiek Urruñan (1860, 1861, 1862) eta Saran (1866, 1871, 1885) antolatutako Euskal Jaietan aurkeztuak eta sarituak. Badu Elizanburuk Iparragirrerekin beste parekidetasun bat, hots, bien kantuak idatziak eta sarritan argitaratuak izan zirenez, egile ezagutu batenak direla, nahiz eta herrian ahoz aho korritu dutenez, herritarrak izatera heldu. Garai hartako hainbat herri kantu ditugu, egile ezezagunenak; baina urretxuar eta saratarrarenak egile ezagunenak ditugu. Dena den ez zen plaza gizon izan Iparragirre bezala.

Baina Elizanburu bezalako idazle batek herrian ospe handia lortzen duenean berari gatxezkio, bereak ez direnak ere berari atxekiz. Azterketa hau egiteko erabili ditudan paper, kantutegi eta liburuetan, Elizanbururenak direlakoan hogeita zortzi kantu ematen zaizkigu. Eta egia esan, hamairu bakarrik dira saratar kantari honenak. Baionako Euskal Erakustokian gordetzen den kaier batetan, Elizanburuk berak idatzia, hamabost kantu agertzen dira, eta bi ez dira bereak, bata, *Xuriko*, Zaldubirena baita, eta bestea, *Eskualduna*, Joannategik eta Louis Ithurbidek egina. Antonio Maria Labaien jaunak *Egan* aldizkarian (1956) eta gero, euskaltzaina izendatu ondoren Auñamendi argitaldariaren bilduman 124 zenbakiarekin eman zigun *Elizanburu. Bere bizitza eta lanak. Su vida y obras* liburuan (1978) hogeita hiru kantu ematen dizkigu, hauetatik zazpi doinu eta guzti; Elizanbururenak diren hamairu kantuak ematen badizkigu ere, bereak ez diren beste hamabost atxekitzen dizkio. Paul Etxemendi eta Pierre Lafittek argitaratutako *Kantuz* bilduman (1946) Elizanbururenak

direlakoan hamar kantu ematen dira, tartean nik zalantzan jartzen dudan *Solferinoko itsua* eta beste bi Harlouchi-ren izenean. Dakigunez “Harlouch” (eta ez Harlouchi) Elizanburuk erabili zuen izenordea da. Bilduma honetan doinuak ere ematen dira, baina *Agur herriari* (Urrundik) kantuan ez digute bildumatzailerik Elizanburuk erabili zuen doinua ematen, Gabriel Lertxundik zortziko erritmoan (5/8) egindako transkripzioa baizik. Donostiako Apaizgaitegiak kaleratu zuen *Boga Boga* bilduman (1959) Elizanbururen lau kantu ematen dira, entzutetsuenak egia esan. Azkenez, doinurik ez dakarren *Kantu, Kanta, Kanthore* bilduman (Baiona, 1967) Elizanbururen zortzi kantu ematen zaizkigu (bi Harlouchen izenean). Bilduma honetan Salaberri agertzen da *Solferinoko itsua*-ren egile gisa. Egunotan agertu da beste dokumentu interesgarri bat, hots, *Ikusten duzu goizean. J-B. Elizanburu* diskoa, Iparraldeko 28 kantarik grabatua eta Euskal Kultur Erakundeak eta Elkar etxeak kaleratua. Elizanbururen hamar kantu entzuten dira bertan.

Hauek ziren ikerketa lanean hasi nintzenean eskuratu nituen dokumentuak. Literaturari edo testuei dagokionetik banituen beste iturri batzu ere, baina musika denez nire gaia, ez zidaten behar besteko laguntzarik eskaintzen. Aurretik ihardunaldi hauetan izan diren hizlariek, gehien bat Jean Haritschelhar-ek eta Xabier Elosegik, argibide ugari eman didate nituen zalantzak eta hutsuneak argitzeko eta betetzeko. Beraz, nolabait osotu eta osatu ahal izan dut hitzaldia argitaratzeko prestatu dudanean.

Elizanbururen biografia zehatza eta dokumentatua eman digu gaur goizean Xabier Elosegi jaunak. Haren kantuen kronologia egiteko interesgarria iruditzen zait biografiako data hauek finkatzea:

- 1828 Abuztuaren 14ean jaio zen Jean Batiste Saran.
- 1835 Urriaren 4ean hil zen ama Joana eta azaroaren leian Michel aita. Beraz, zazpi urte zituelarik geratu zen umezurtz gure kantaria.
- 1843 Larresoroko seminaria doa 15 urteko gaztea.
- 1845 Iparragirre Larresoron kantari agertzen da. Badu Adema eta Elizanbururengan eragina.
- 1847 Adema Baionako seminaria doa eta Elizanburu etxera.
- 1849 Infanteriako soldadutzara doa Elizanburu, bi urterako engaiamendua sinatuz.
- 1851 Vaucluse departamentura doa, Frantziako ekialdera “Campagne interieur” baten parte hartzera eta “sargent” kargua lortzen du.
- 1853/57 Afrikara doa eta “adjutant” kargua ematen diote.
- 1859 Clermont-Ferrand-en. Lioteniant-ordea izendatua.
- 1860 Urruñan saritua: *Gazte hiltzera doana*. Savoién dago.
- 1861 Ofiziala izendatua “Premier Régiment de Grenadiers de la Garde Imperiale” taldean, non jarraituko duen 1871 arte.

- 1862 Urruñan saritua: *Apexa eta lorea*. Aipamenak lortzen ditu baita *Nere etxea* eta *Agur herriari* poemekin.
- 1864 Saran saritua: *Solferinoko itsua* Elizanbururena ez omen dena.
- 1866 Saran saritua: *Maria*. Teniente izendatua.
- 1867 Kapitaina izendatua.
- 1870 Alemaniarekin gerra: Paris, Nancy, Metz. Urriaren 29an Soest-en (Westfalia) atxilotua 1871-4-6 arte.
- 1871 Saran saritua: *Txori berriketaria* (1869an idatzia).
- 1872 125. Erregimenduko Kapitaina.
- 1872/1874 Vichy-ko uretara.
- 1874 34. Erregimenduan, Baionan.  
Ekainaren 10ean ezkondu Urruñako F. Eiheraburu anderea-  
rekin.
- 1876 Eri zegoelako 6 hilabeteko baja. Azken lau urteetan maiz eri.
- 1877 Leon Joseph semea jaio.
- 1879 Donostian saritua: *Lehen eta orai*. Erretreta. Sarara doa.
- 1880 “Capitaine Adjuvant Major” ohorezko izendapena.  
Manterolaren EE aldizkariak *Aingeru bati* argitaratzen du.
- 1882 EE aldizkariak argitaratzen ditu *Eskuara eta eskualdunak (Ar-  
basoak)* eta *Zapataina*. “Almanakak” argitaratzen du *Lau  
andren besta*.
- 1885 Saran saritua: *Maite zaitut*.
- 1891 “Almanakak” argitaratzen du *Biba Frantzia*.  
Saran hil da Elizanburu.

Biografia labur honetan txertatu ditut Jean Batiste Elizanbururen hamairu kantuak. Ez ditut sartu, jakina, Labaien en iritziz Jean Batistere-  
nak diren *Emazte edalea* eta *Dantzaria*, Leon Elizanburu anaiarenak dira  
eta. Beste batzurentzat Jean Batistere-nak diren *Bozkario haundi bat* eta  
*Kuraiez lanean* Leon anaiarenak dira. Lauetan agertzen da Elizanbururen  
izena, baina brigadier zenarena, beraz, Leonena. Atxekimendu hau frogat-  
zeko ikus dezagun azken honen kronologia:

- 1816 Ortzaizen jaio.
- 1834 Aduanetako lanpostuan sartua, 1811an aita sartu zen bezala.
- 1838 Brigadier-ordea izendatua. Jean Batistek 10 urte zituen.
- 1841 Brigadier izendatua.
- 1855 Urruñan saritua: *Emazte edalea*.
- 1856 Urruñan saritua: *Bozkario haundi bat* Bonaparteri kantatua.
- 1858 Urruñan saritua: *Kuraiez lanean*.
- 1859 Brigadier Akotzen, Donibane Lohizuneko auzoan.
- 1860 Urruñan saritua: *Dantzaria*. Leon Elizanburuk irabazi zuen  
azken saria dugu hau. Urte eta toki berean irabazi zuen Jean  
Batistek bere lehen saria, ikusi dugunez.
- 1861 Leon Elizanburu hil da Uztaritzen.

Beste egile batzuren kantuak ere atxekitzen dizkio Labaienek Jean Batiste Elizabururi, hala nola, Joannes Berjes-enak, haren izenordea dela esanez. Baina Berjes bizi izan zen jaun bat dugu Elosegik frogatzen duenez. "Saratarra" izenordea erabili arren, ez zen Saran jaio, nahiz eta bertan bizi Agerre baserrian maizter zelarik Urruñako Catherine Subelzurerekin ezkondu ondoren. Saran hil zen Berjes olerkari hau 1885ean. Hiru sari irabazi zituen Sarako Euskal Jaietan: *Artzaingoa* (1865), *Laboraria* (1866) eta *Oraiko neska batzu* (1867). Ez dira ba Jean Batiste Elizanbururenak kantu hauek.

"Harlouch" izenordearekin bi sari irabazi zituela J. B. Elizanburuk eta "Darroupe Harluz" batek Donapaleun (Done Palia dio bertso papearak) 1877an *Txori kaiolatik ihes goan dena* kantuarekin irabazi zuena Elizanbururi dagokiola dio Labaienek. Baina dirudienez egile haren kantu hau Ameriketatik igorria zela diosku Elosegik.

Hau guztia ikusi ondoren azter ditzagun Jean Batiste Elizanburuk eman zizkigun kantuak. Hiru sailetan banatuko ditut: I. Ademarekin egindakoak, II. Bereak, eta III. Zalantzazkoak.

## I. ADEMAREKIN EGINDAKOAK

Esan dugunez, 1843tik 1847ra arte, ikaskideak izan ziren Larresoroko seminarioan Gratien Adema Zaldubi eta gure Jean Batiste Elizanburu. Adema berak dioskunez Iparragirre ezagutu izan omen zuten seminario hortan 1845/46 inguruan. Honen eraginez edo idatziko zuten bien artean *Zumalakarregiren kantia*. Gaztaroko itxura duenez, garai hartakoa izan daiteke bion arteko *Infirmerian* edo *Eritegian*. Kantu hauen doinuak ez ditut nik ezagutzen, baina bai bi ikaskidek seminarioan izandako goseak kantatzen dituen *Betiri Sants* kantuarena. Testuaren originala Bonaparteren paperetan dago Gipuzkoak Foru Diputazioaren artxiboan eta hara non aurkitu dudana doinua. Euskaltzaindiaren artxiboan dago XIX. mendeko eskuskribu bat *Chansons Basques* tituluarekin, 155 kantuen doinuak ematen dituena. Horietarik 103. zenbakia daramana kantu honi dagokiona da eta hala du titulua: *Betiri Sants. Francian zer den gertatu*. Testua *RIEV* aldizkariak eman zigun (1909, III, 227-229).

## II. ELIZANBURUK ERABILITAKOAK

Ez dira asko, esan dugunez, Elizanburuk utzi zizkigun poematxoak eta bakoitza kantatzeko erabili zituen doinuak: hamairu guztira. Bi sail nagusi egin ditzakegu doinuekin: bertsolarien metrika jarraituz bertsolaritzaren altxorretik hartu zituenak, zortziko txikia eta zortziko zaharra

kantatzeko orduan eta orain ezagunak, eta neurri luzeko bertsoak kantatzeko erabili zituen doinu bereziak, sei, zazpi edo zortzi puntukoak, noizean behin oraingo bertsolarien ahoetan entzuten direnak. Bost dira lehen sailekoak eta zortzi bigarrenekoak, hauetatik bi metrika eta doinuaz arrotzak direnak. Elizanburuk kantatu zituenetik herriaren bihotz eta ahoetan ibili dira eta aldaketa nabarmenak izan dituzte. Baina doinu batek urteen zehar aldaketak izatea normala da, horrek adierazten baitu erabilia izan dela. Baina badago beste ohar bat hemen egin beharrekoa: Elizanburuk bere bertsoak kantatzeko idatzirik utzi zizkigun doinuak eta orain erabilten direnak, batzuetan, oso ezberdinak dira. Adibiderik nabarmena *Agur herriari* edo *Urrundik* poema kantatzeko doinua da: Elizanburuk paperean utzi zigunak eta orain erabilten dugun doinuak ez dute zerikusirik ez melodian ez erritmoan.

Banan-banan ikusiko ditugu Elizanburuk erabili zituen doinuak: Azalpenaren ordena kronologikoa da. Lehen seiak data daramate, Urruña eta Sarako Euskal Jaietan aurkeztuak izan ziren eta. Zazpigarrenaren data testuaren edukinagatik asma dezakeguna da. Zortzigarrena eta hamairugarrena ere data ezagunekoak dira Donostian eta Saran antolaturiko Jaietan sarituak izan ziren eta. Argitaratuak izan zireneko data emango diegu bederatzitik hamabi arte zenbatutakoei.

## 1. Gazte hiltzera doana

Elizanbururen kantuen kronologian hau dugu lehen. Urruñan 1860an antolaturiko Bestan, “Coplarien Guduan”, Harlouchi eman zioten “Lehen Garhait-saria: Makhila” *Gazte hilcera dohana* kantuagatik. Gudu berean “Aiphamen ona” izeneko saria eman zioten Elizanbururi, baina dakigunez, *Dantzaria* izenburuarekin aurkeztu zuen Elizanburu hau Leon zen, Jean Batisteren anaia. Aipatu bi kantuen testuak argitaratu zituen ohi zenez, Baionako Lamaignère-ren alargunak eta D’Abbadieren paperen artean gordetzen dira Pariseko Bibliothèque Nationale (PBN) delakoan. Baionako Euskal Erakustokian gordetzen den Elizanburuk idatzitako kaier edo eskuliburuan (EL) ere testu osoa ematen zaigu. Labaienek (LA) ere ematen digu testu hau, *Kantuz* (KAN), *Boga-Boga* (BB) eta *Kantu, Kanta, Kanthore* (KKK) bildumetan agertzen dena. Bertso edo kantu honen metrika zortziko txikiarena da, hots, 7/6A, 7/6A, 7/6A, 7/6A, nahiz eta Iparraldeko ohitura jarraituz zortzi lerroak lautan idatzi, hau da, 13A, 13A, 13A, 13A.

Harlouch egilearen zalantza datorkigu berehala. *Le Courier de Bayonne* kazetan, 1860-9-12an, Duvoisinek argitaratu zuen idazlantxo batetan, zera irakurtzen da: “Irabazi duen kantuaren egilea J.B. Elizanburu da, armadako lotinenta, Léon Elizanbururen anaia”. Lehendik zen ezaguna Léon Elizanburu brigadierra, 1855ean saritua izan baitzen Urruñako “bes-

tetan". Baina Jean Batiste lehendabizi agertzen zaigu saritua 1860.eko gudu honetan.

Doinuari dagokionetik, Charles de Balsunce (1796-1872) bizkondearena da, eta hala frogatzen du Pascal Lamazouk bere *50 Chants Pyrénéens* bilduman (1869) non 44. zenbakiarekin agertzen den *Charmagarria* kantua aire edo doinu honekin Louis Diémer-ek egindako piano laguntzarekin. "Air basque de Belzunce" dio Lamazouk. Hurrengo urtean agertu zen Mauleko Jean-Dominique-Julian Sallaberry-ren *Chants Populaires du Pays Basque* (1870) bilduma ederra eta bertan ematen digu doinu hau *Ene izar matia* izenburpean. Baina ohar bat egiten dio Sallaberry-k Lamazou-ri: "M. Lamazou, dans ses *Chants Pyrénéens* qui viennent de paraître, a noté l'air de cette sérénade sur le rythme à quatre temps; c'est là une erreur qui saute aux yeux pour tous ceux qui ont entendu chanter cet air par un paysan basque: le rythme vrai est celui que j'ai adopté, le 3/4" Eta hamar urte lehenago konpas edo erritmo honekin eman zigun Jean Batiste Elizanburuk *Gazte hiltzera doana* kantua, hala agertzen baita bere eskuz idatziriko kaier edo eskuliburuan. Urtebete lehenago, 1859.eko Urruñako jaietara aurkeztu zuen G. Haroztegik (eta bigarren saria irabazi) *Etcheco chokhoa* kantuarekin. "Air de la sérénade de M. de Belzunce" doinuarekin kantatzeko zela zioen Haroztegik. Beraz, maiz erabilten zen doinua dirudi, eta ez horrenbeste oraingo bertsolarien artean, nahiz eta ederra izan benetan doinua. Rodney Gallop jaunak diosku (*Los Vascos*, Madrid, 1948, 116 orr.) bi bertsolarien lehia entzun zuela doinu honeki.

Baina benetan harritzen nau Etxemendik eta Lafittek argitaraturiko *Kantuz* bilduman beste doinu bat ematea (Ikus: 36. zenbakia, 69. orrialdean). Ez du Elizanburuk erabili zuenaren edertasuna, nahiz eta bi azken lerroetako doinua Jesus Guridik *Amaita* operan harmonizatua izan. Hemen ematen dudan doinua Elizanburuk erabili zuena da, lau lerroetan jarria, baina 7/6 silaben arteko etena markatuz zortziko txikia baita:

Ho - goi garren ur - te ra / a - ri naiz hurbiltzen  
 e - ta nere oi - ne -tan/ton - ba dut ikus - ten  
 ni zer-ta-ko mun -du -ra / e - to - rria nintzen  
 On - dikotz ez sor - tze -a /ne - retzat ho-be zen



## 2. Nere etxea (*Ikusten duzu goizean*)

Hau da, behar bada, Elizanbururi ospe handiena eman dion kantua, Euskal Herri osoan berehala hedatua izan baitzen. Urruñan 1861.ean egin ziren jaietan aurkeztu zuen, baina Pariseko Bibliothèque Nationale-an dauden paperetan ez dugu jai hauei dagozkien paperak aurkitu. Elizanburuk berak idatziniko eskuliburuan, ordea, testua eta doinua agertzen dira izenburu honekin: *Nere etxea edo Laboraria. Etxe zuria* izenez ere ezagutua da. Euskaltzaindiaren artxiboan gordetzen den *Chansons Basques* eskuskribuan, doinua ematen zaigu baina ez testua, izenburu honen pean: *Ikusten duçu goicean*, 52. zenbakian. Elizanbururen lana asko maite zuen Azkuek, *Euskalzale* aldizkarian (1899) eman zigun kantu hau eta gero *Los Vascos en la nación Argentina* (1916) liburuan ere argitaratu zuen. Nehor (Jean Barbier) eta Dominique Dufau kantu biltzaileek ere eman ziguten testua eta doinua pianoren laguntzarekin, eta Labaienek ere, nola ez, argitaratzen du kantu hau doinu eta guzti (Elizanbururen eskuliburutik faksimilatuz). Beste geroko bildumak ere bada-karte, hala nola KAN, BB, KKK, azken honek testua bakarrik ematen digularik. Urruñan 1862an antolatutako guduan “aiphamena” lortu zuen kantu honek.

Metrika aldetik berezia dugu bertso hau. Elizanburuk idatzi zuen lerroen egitura hau da: 8A, 8A, 8A, 10B, 8A, 8A, 8A. 8A. Beraz zazpi puntutako bertso berezia dugu, eta berezitasun horren eraginez kantutzat hartzen den poema da eta ez bertsogintzan erabiltekoa.

Azter dezagun doinu eder eta ezagun hau. Hedakuntza handia eman zion Elizanburuk kantu honi, baina doinuak lehendik emanak zituen hegadak Euskal Herriaren luze-zabalean. Saratarrak erabili orduko eza-guna zen gure herrian, iparralde eta hegoaldean. Madame Villéhéliok 1848-1850 urteren bitartean euskal herri kantuak biltzeari ekin zion, eta 1869an argitaratu zuen Baionan hautapena. Gero Jose Antonio Donostiak berriz argitaratu zuen bildumatxo hau: *Souvenir des Pyrénées. Recuerdo de las Pirineos*, Villéhélio andereak bildutako hamabi kantu emanek (BRSBAP, 1954. 309-337). Tartean dugu hau, biltzaileak *Zortziko* izena ematen diona. Baina baditu ezberdintasunak biltzaileak eta saratarrak erabilitako doinuak. Melodia hurbil dago batetik bestera, baina erritmoa ez da berdina: Villéhéliok 3/4 konpasean ematen digu eta Elizanburuk 2/4 konpasean idatzi eta kantatu zuela dirudi. Euskaltzaindiko artxiboan dagoen *Chansons Basques* eskuskribuan, Iparraldean idatzian, 3/4 konpasean agertzen da doinua, testurik gabe, baina ikusi dugunez, *Ikusten duçu goicean* du izenburua. Iparraldean argitara emandako *Kantuz* bildumak 2/4 konpasean ematen digu doinu hau, Elizanburuk bezala. Beraz Iparraldean ez dago argi zein den kantu honen erritmoa. Hegoaldera bagoaz, Euskaltzaindiak 1973-8-31an Donibanen egin zuen bileran, Louis Dassance-ren txosten bat irakurri zuen Jean Haritschelhar-ek, non esaten

zen Pierre Lafittek aurkitu zuela doinu hau “Horra nun den Urnieta” hitzekin hasten den bertso batetan. Jose Maria Etxeberria eta Juan Guimon musikariek argitaratu zuten Donostian (1898) *Ecos de Vasconia* kantua eta pianorako bilduma. Elizanbururen kantuak ezagutzen zituzten, noski, eta egile gabeko kantua ematen digute 65. zenbakiarekin: *iHernaniri! Urnietaco Doñuba*. Karlisten edo txapelgorrien gerratekoa da kantua-ren gaia eta Hernanik jasan zuen egoera larria kantatzen du. Baina karlistadako gertakizun bat kantatzeko “Urnietako doinu” bat erabiltzen bada, zaharragoa dela esan daiteke, beraz Elizanburuk herrian entzun zezakeena. Etxeberria eta Guimon jaunen bertsioa 3/4 konpasean idatzia da, Villéhélio eta Euskaltzaindiko eskuskribuak ematen diguten erritmo berbera. Baina hara non agertzen zaigun hirugarren erritmo edo konpas bat: 5/8 edo zortzikoarena, eta Etxeberria eta Guimon-en bilduman baino zaharrago batetan. Jose Antonio Santesteban-ek, 1862an hasita, *Colección de Aires Vascongados para canto y piano* kaleratu zuen Donostian. *Ay au penaren andia*, amodiozko kantua, ematen digu 60. zenbakiarekin. Hara non Villéhéliok “Zortziko” izenarekin bataiatzen zuen doinua, “zortziko” erritmoarekin transkribatu zuen Santestebanek garai berean. Harrezkero maiz erabilia izan da doinu hau. Charles Bordes-ek flauta eta laukoterako *Suite Basque* musikalanean erabili zuen, eta Aita Donostiak hiru ahotsetarako harmonizatua eman zigun *Larre gorrian* delako liburukian (35. zenbakia, 62-63 orr.) Era honetan eman zigun Elizanburuk bere kantua:

I - kusten du - zu - goi-ze - an  
ar-gi-a has - ten de-ne-an  
men- di-tto ba - ten gai-ne - an  
e - txe ttiki - tto aitzin zu- ri bat  
lau haitz haundi - ren ar -te - an  
i - tu- rri-tto bat al-de - an  
txakur zu-ri bat a-te - an  
han bi-zi naiz ni ba-ke - an

### 3. Apexa eta lorea

Berriz datorkigu Elizanburu bertso-gintzako zortziko txikiarekin. Urruñako “Eliza-Besta”ko “Coplarien Guduan” 1862an, “Garhait” edo lehen saria irabazi zuen kantu honekin. Hala agertzen da PBN-ean dauden D’Abbadieren fondoko bertso-paper inprimatuetan. “M. Elissambururi emana” zela sari hori dio bertso-paperak, eta Leon anaia 1861.ean hil zenez Jean Batiste dugu irabazlea. Bertso-paper berean ikusten dugu 1862.eko guduan “aiphamenac” lortu zituztela Larralde, Guilbeau, Salaria, Darricarrère eta Martin Darroupe jaunek; eta hauekin batera egilearen izenik gabe aurkeztu ziren *Nere etchea* eta *Agur nere herria* kantuak. *Nere etxea* poemari dagokion aipamen hau egin dugu lehen eta gero izango dugu besteari egiteko parada. Baina *Apexa eta lorea* poemaz ari garenez, esan dezagun Elizanbururen eskuliburuan idatzia agertzen dela, eta *Revue des Basses Pyrénées et des Landes* delakoak argitaratu zuela lehendabizi 1883/1884 urteetako alean. Gero etorriko dira Labaienaren argitarapena eta KAN eta KKK bildumetakoak.

Kantu honen metrika bertso-gintzako zortziko txikiarena da: 7/6A, 7/6A. 7/6A, 7/6A. Baina zortzi lerrotan eman beharrean, Iparraldeko idazkera errespetatuz lau lerrotan emango dut, etenak markatuz, hots, 13A, 13A, 13A, 13A.

Kantuaren doinuak badu zeresanik. Elizanburuk eskuliburuan idatzita utzi ziguna ematen dut nik hemen. Etxemendik eta Lafittek *Kantuz* bilduman argitaratua ez da berdina eta ene ustez ederragoa da lehena (Ikus KAN, 80. zenbakia, 135 orr.) Orduan (1946) eta orain ezaguna bada Elizanburuk idatzita utzi zigun doinua, zergatik eman ziguten KAN bildumaren prestatzaileek beste doinu hori? Nonbaiten entzuten zen bigarren aukera hori ematearren? Lafittek ezagutuko zuen Elizanbururen doinu propioa, 1941.urtetik zegoen eskuliburua Baionako Euskal Erakustokian eta. Dena den, bi doinuetatik Elizanburuk berak idatzi zuena jarri beharko dugu hemen:

Ne - gu - az pri - ma - de - ra / ze - ne - an ja - be - tu

sa - si baten he - gi - an / a - pe - xa zen sor - tu.

Le - ku be - re - an bait - zen / lo - re - a ger - ta tu,

gai - xo - ek el - gar zu - ten / bi - hotzez maita - tu

#### 4. Agur herriari (*Urrundik*)

Elizanbururen eskuliburuan izenburu hau darama kantu honek: *Agur Herriari!* PBN-ean gordetzen den “Urruñaco Eliza-Besta” izeneko bertso-paperetan (1862) “aiphamena” ematen diote *Agur nere herria* daramanari. Bat izango direlakoan nago eta horrek adierazten digu Garhait-saria eta bi aipamen lortu zituela Elizanburuk 1862.eko jaietan Urruñan. Hogeita hamalau urte zituen gure olerkariak eta urte hau izan daiteke saratarren unerik gailenena. *Urrundik ikusten dut* hitzekin ere ezagutua den kantu hau *RBPL* delako aldizkariak kaleratu zuen 1883/1884 urteetako alean, eta 1887 urtean *Euskal-Erriak* (Ikus XVI, 366 orr.) Testu osoa ematen du azken aldizkariak, euskarazkoa “Piarres Adame, Saratarrak” sinatzen duelarik; baina frantses itzulpena ere badakar, J.B. Elizanburuk sinatua. Labaienek ere ematen digu kantu hau, Elizanbururen eskuliburutik doinua kopiaituz. Berriz Etxemendik eta Lafittek harriduran jartzen gaituzte *Kantuz* bilduman (Ikus 11. zenbakia, 24. orr.): Haaluchi (Darrupe) (sic) egilea dela diote, inon ikusi ez dugun datua, eta doinua 5/8 erritmoan ematen digute.

Hemen ere bertso-gintzako zortziko txikia darabil Elizanburuk. Ikus dezakegunez, kantugintzako lehen hiru urteetan bertso-laritzari loturik zebilen Elizanburu, lau kantutik hiru zortziko txikian idazten baititu. Gero etorriko dira doinu bereziak eta zortziko zaharrak. Beraz *Agur herriari* kantuak 7/6A, 7/6A, 7/6A, 7/6A egitura du, nahiz eta lehengoe-tan bezala Iparraldeko ohitura errespetatu hemen.

Doinua dela eta bi dira poema hau kantatzeko erabiltzen direnak. Elizanburuk bere eskuliburuan idatzi zuena 3/4 konpasean dago eta melodia aldetik ez du zerikusirik bestearekin, hots, 5/8 edo zortziko erritmoan kantatzen denarekin. Elizanburuk erabili zuen doinua bizirik zegoen Saran 1912an Aita Donostiak bertan bildu zuenean. Doinu hau, harmonizaturik, *Goizean goiz* liburukian agertzen da. Bigarren doinua, zortziko eritmokoa, Baztanen bildu zuen 1916an Aita Donostiak berak, eta *Larre gorrian* liburukian harmonizaturik agertzen da. Esan behar da bi liburuki hauek Aita Erriezukoak argitaratu zituela, Aita Donostiaren lanekin. Hemen ematen dudan doinua Elizanburuk bere eskuliburuan kantu honi jarri ziona da:

Urrundik i-kus - ten dut / ikusten mendi - a -

zeinaren gi-be - le - an / baitut nik he-rr-i- a

Ja - da-nik dut a - di - tzen / zorion han-di - a -  
 ezkila mai-te - a - ren / hasperen ez -ti- a

## 5. Maria

Saran antolatu ziren 1866.eko Euskal Jaiak edo “Bestak” eta beti bezala “Berxutako Gudua” aipatzen da Lamaignère alargunak inprimatu zituen bertso-paperetan. Izenik gabe aurkeztu omen zuen Elizanburuk poematxo hau eta *Le Courier de Bayonne* kazetak (1886.8.31) galdetzen zion egile ezezagunari bere burua ager zezala. Eta agertu zuen nonbait Lamaignèrek argitaraturiko paperetan honako hau azaltzen bait da: “Garhait-saria J.B. Elissamburu, Emperadorearen goardian, lotinent denari kantu hunentzat: MARIA. Airea: Ikhazketako mandoarena”. Beraz, Teniente izendapena lortu ordukoa da poematxo hau. Manterolak *Cancinero Basco* delako bilduman (1880, 212-219 orr.) eman zizkigun, hasierako irazkin batekin, euskarazko testua, Elizanburuk berak egindako frantsesezko itzulpena eta Manterolaren gaztelaniazkoa. Gero, 1885ean, *Revue des Basses Pyrénées et Landes* aldizkariak argitaratu zuen (II, 44-46 orr.) eta EE aldizkariak 1906an (37-38 orr.). Labaienek ere ematen digu, nola ez, testua. Beraz, zabalkunde handia izan duen kantua izan da hau.

Metrikari dagokionetik, sei puntuko bertsoa dugu eta egitura bereziko: 7/5A, 7/5A, 5A, 7/5A, 5A, 7/5A. Baina ezaguna zen orduan bertsoaren egitura hau Leon Elizanburuk ere erabili zuen *Emazte edalea* jartzeko 1855ean Urruñan irabazi zuen kantuan.

Doinua ere ezaguna zen. Leon Elizanburuk, aipatu bertsoa kantatzeko airea honako hau zela zioen: “Hau da ikhasketaco (sic) mandoaren traça”. Beraz, 1855 urtea baino lehen erabilitako doinua dugu hau. Jean Dominique Julian Sallaberry-ren *Chants Populaires de Pays Basque* bilduman agertzen da doinua (1870) pianoaren laguntzarekin (84-85 orr.). Alphonse Dotterer zen laguntza hauek Sallaberry-rentzat egin zituena “jeune musicien d’avenir, ancien élève du Conservatoire de Paris” Maulleko biltzaileak aitortzen duenez. Jatorrizko bertso honen 20 ahapaldi ematen dizkigu Sallaberry-k, frantsesezko itzulpenarekin, lehena hala delarik:

Hauche da ikhazketako mandoaren traza:  
 Lephoa mehe du eta ilia latza,  
 Itchura gaitza;  
 Bastape guzitikan zauriak balsa,  
 Hauche da salsa!  
 Kristaurik ez daiteke aldetik phasa.

“Nafartar eta Basa-Nabartarrez” ematen digula testua dio Sallaberry-k. Manterolak ere eman zigun doinu hau bere *Cancionero Basco* delakoan pianoren laguntzarekin (Serie III, Apéndice de música, IX-XI orr.) 1880. urtean. Elizanbururen eskuliburuan 3/8 konpasarekin agertzen da kantu hau, Sallaberry-k ematen digun konpas bereberean; Mante-rolak ostera 6/8 konpasean ematen digu. Euskaltzaindiaren artxiboan dagoen *Chansons Basques* eskuskribuan, non doinua bakarrik ematen zaigun, 3/4 konpasean agertzen da. Hara hemen kantu honen doinua:

Ber - tsek e - rran baitu - te / nik baino le - hen  
 hai - nitz a - di - tuz de - la / hai - nitz ikas - ten  
 us - te dut on den  
 nik da - ki - tan beza - la / gu - zi - ek a - rren  
 ja - kin deza - ten  
 Be - raz ai - pa de - za - gun / Ma - ri - a nor den  
 Be - raz ai - pa de - za - gun / Ma - ri - a nor den.

## 6. Txori berriketaria (*Sorlekua*)

Doiharçabal izeneko sinadurarekin aurkeztu zen poema hau 1869an Sarako Bertso gduetara. Baina *Le Courier de Bayonne* kazetak zioenez (1869-9-5) idazlan hau eta beste bi “berantegi iritsi dira, bainan heldu den urteko sariketara aurkezten ahal dira”. Prusiarekin gudua hasia zen eta Sedaneko hondamena gertatu ondoren (1870, irailak 1) ez ziren hil horretan ospatzen ziren Euskal Jaiak antolatu. Hurrengo urterako geratu ziren ba ordurarte aurkeztutako lanak eta 1871ean antolatu ziren Sarako bestetan *Txori berriketariak* irabazi zuen saria. PBN-ean dauden D’Abbadieren paperetan Doiharçabal-ek sinatutako originala dago eta beste esku batek idatzia, egilearen izenaren ondoan, “St. Jean de Luz” irakurtzen

da. Egilearen izen hori izenordea zela esaten zuen Julien Vinson-ek *Revue de Linguistique* delakoan (1872) eta Duvoisin ere iritzi berdinekoa zen. *Euskal-Erria* aldizkariak argitaratu zuen poema honen testua 1883.eko alean (442 orr.): *Chori berriketaria. M. Doyharçabal Donibane Lohizunekoak egina* eta frantsesezko itzulpena (466 orr.). Orrialdepeko ohar batean zera dio: "... M. Doyharzabal, bajo el que se encubre, según nuestras noticias, una persona muy conocida en San Juan de Luz". Izenik ez badu aipatzen ere, Martin Guilbeau kantu honen egilea zelakoan zegoen EE-ren zuzendaria. Egia esan, Doyharçabal omen zen Guilbeau-ren bigarren deitura, baina 1883an ospetsua bazen ere, 1878-1888 urteetan Donibane auzapeza izan zelarik, 1869an poema aurkeztu zuenean ez zen hain ezagutua. Eta zalantza guztiak Guilbeau berak argitzen dizkigu 1897an, Saran Elizanbururi "Association Basque" zelakoak omenaldia antolatu zionean. *Revue de Linguistique* aldizkarian (1898, 193-223 orr.) aitortzen du Jean Batiste Elizanburu izan zela *Xori berriketariaren* egilea. Elizanbururen eskuliburuan berea delakoan agertzen da kantu hau eta geroztik egiletzat baieztatzen dute Labaienek, eta KAN eta KKK bildumak.

Metrikaren aldetik, berezia dugu poematxo hau: 8/8A, 8/8A, 9/8A, 9/8A, doinuaren eraginez, behar bada, eratua. Herriko doinuak erabilten zituela Elizanburuk esan dugu, baina oraingoan, behar bada, berak asma-tua dela esan dezakegu. Orduko kantu bildumetan ez dut doinu hau ikusten eta bertsolarietara ere ez zuten kantatzen bertsoaren egitura bereziagatik. Orain ere bertsolarien artean gutxi entzuten den doinua da, agurrak eta kartzelako gaiak kantatzeko ez bada. Esate baterako 1962.eko Bertsolarien Txapelketan agurrak kantatzeko erabili zuten doinu hau Azpillagak Idiazabalen eta Amurizak Durangon. Euskaltzaindiko artxi-boan dagoen *Chansons Basques* eskuskribuan, Azkueren eskuz idatzia agertzen da, 110.zenbakia daraman doinuan, "Elissamburu". Gure egunetan hain ezaguna den doinu hau hala agertzen da Elizanbururen eskuliburuan:

Sorleku-a utzi nuen / ondikotz!hala beha -rrez

Jaingo o - na urri-kalduz / beti-ko nere nigarrez.

Primaderan hasi ardu - ko / arbolak estaltzen lorez

Txaritto bat helduda beti / nere herritik hegalez.

## 7. Biba Frantzia!

Egia esan, *Biba Francia* idatzi zuen elizanburuk eskuliburuan kantu honi izenburua jarri zionean. *Almanakak* argitaratu zuen 1891.eko alean eta geroztik Labaien izan da bakarra kantu hau Elizanbururi atxeki diona. Ez zen inon aurkeztua izan eta datarik ere ez darama, baina gaiak argi diosku 1870ean hasi zen gerrako ondorena dela. “Urthe guti du...” dio Elizanburuk bigarren ahapaldiaren hasieran eta horrek adierazten digu 1873 edo 1874 urtean egina izan daitekeela.

Metrika aldetik dantzatzeko “jota”ren neurrikoa da: 10A 10A / 10A 8A/ 10A 10A / 10A 8A. Eta argi ikusten da azken mendean hain ezaguna den *Andre Madalen* kantuaren doinua daramala. Honekin apurten du Elizanburuk orain arte kantueta erabili duen lasaitasuna eta jasandakoak gainditzeko duen itxaropen bizia agertu nahi digu. Baina doinua idatzikeran erratu zela esango nuke, 3/4 konpasean idatzi beharrean 3/8 edo 3/6 konpasetan hobe legokeelako, erritmoa aldatzen bait dute, bigarren eta laugarren lerroetako azken konpasek. Dena den, Elizanburuk idatzi zuen era berean ematen dut doinua:

No-la guk erran egun Frantzia gu hire hauzren a-legrantzia?  
 a-ma gi-ni-an hi-tan e-ri-a E - xai ek hiltzat notzia.  
 Hek xur-ga -turik Odol gu - zi-a apal hindagon ez e -roria  
 xuti -tu bai haiz o-rai he-rr-i-a Bi - ba bai Biba Frantzia

## 8. Lehen eta orai

Aspaldian zegoen Elizanburu Euskal Jaietara ezer aurkeztu gabe. Eta D'Abbadiek 1879an Elizondon antolatutako jaietara ere ez zuen kanturik aurkeztu. Baina urte berean Jose Manterola adiskideak Donostian eratu zituen Lore Jokoak eta han agertu zen gure olerkaria gizarte arazoetaz asmatuiko poematxo batekin: *Lehen eta orai*. Hitz lauuko idazlan bat ere aurkeztu zuen, hots, *Piarres Adame* elaberriaren zati bat. *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratu zen aipatu poema 1885ean (217-219 orr.) eta Piarres Adame, Saratarrak sinatzen zuen. Labaienek ere ematen digu doinu eta gutzi.



Zortzi puntutakoa dugu Elizanburuk kantatzen digun hau, egitura honetakoa: 7/5A, 7/5A, 7/6A, 7/6A, 6A, 6A, 6A, 7/5A. Ez dira asko bertso mota hau eta dagokion doinua kantatzen duten bertsolariak, zaila baita bat batean egitura horrekin bertsoa asmatzea. Baina doinu ederragorik aurkitzea ez da erraza. Ezaguna zen Elizanburuk erabili zuenean, bederatzi urte lehenago (1870) argitaratutako liburu batean agertzen baita, hots, J.D.J. Sallaberry-k kaleratu zuen *Chants Populaires du Pays Basque* (261-262 orr.), zazpi puntuko bertso hau ematen digularik: *Mila zortzi ehun hemeretzi*an hitzekin hasten dena. Joanes Otxalde bidaitarrarena dela diote Etxemendi eta Lafittek *Kantuz* bilduman, bigarren ahapaldian agertzen baita “Bidarraitarra nuzu” aitortpena. Bi hitz horiekin ezagutzen dute bertsolariak doinu hau. Beraz, Otxalderen (1814-1897) zazpi puntutako bertsoa zortzi puntutakora garatu zuen Elizanburuk, eta ehun urte geroago, 1982an Euskaltzaindiak antolatutako Bertsolari Txapelketan, bederatzi puntutako bertsoa egokitu zuen Xabier Amurizak, “*Txantxangorria*”, Donostiako finalean, egitura honekin kantatu zuenean: 7/6A, 7/5A, 7/6A, 7/6A, 6A, 6A, 6A, 6A, 7/5A. “Ahaire zahar huntan” kantatu zuen Amurizak txapela eman zion bertso eder hau (Ikus: Euskaltzaindia, *Bertsolari Txapelketa*. 1982. Bilbo, 1983, 258-259 orr.).

I - zan nauk Ipa - rre-ra he - goal-de-tik

I - guz-ki-ko parte ra mende -ba-le-tik.

E - ta diat i-ku - si gu- zi-en gainetik

I - no-zentzi-a hai-nitz gi-zonen parte-tik

a - bi - la hargatik

duk e-gun-dai-no-tik

e - gin ga-be de-nik

e - der-ki-e-na bi zi bertzen la-ne-tik

## 9. Aingeru bati

Ez dakigu noiz idatzi zuen Elizanburuk kantu hau. Dakigun bakarra da *Euskal-Erria* aldizkariak eman zigula 1880an (59 eta hurrengo orr.) Euskal testutik aparte, Manterolak egin zuen gaztelaniazko itzulpena eta Elizanburuk berak egindako frantseskoa azaltzen zaizkigu Donostiako aldizkari honetan. Elizanbururen eskuliburuan agertzen den doinua ere ematen digu EE-k, Jose Maria Etxeberria musikagileak gehitutako piano laguntzarekin. Gero Labaienek, KAN eta KKK kantu bildumek ere ematen digute kantu hau.

Olerki honen laudoriak egiten ditu Jose Manterolak bere aldizkarian eransten dizkion irazkinetan. Gauza bera egiten du Karmelo Etxegaraiak "Escritores euskaros. Elizaburu" artikuluan (Ikus *De mi Pais. Miscelanea histórica y literaria*. San Sebastián, 1901, 238-240 orr.) Poema honetatik azken bertsoaren zati hau ematen digu eredutzat Etxegarai jaunak:

... Oi! behautzu  
lohirat eror, zuk, aingerua!  
Ez beha lurra, beha zazu  
lurra ihesi beha zerua!

Hugo Schuchardt-ek ere bertsoaren zati berau ematen digu "beha" hitzaren esanahia aztertzeko (Ikus: *Zur kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*, Berlin, 1922) "Beha" hori "kontuz!" edo "begira!" izan daitekeela diosku Grazeko irakasleak. Eta Oihenarten beste adibide bat jartzen digu: "Beha lehenik, mintza azkenik" non argi dagoen "beha" horrek adierazi nahi duena. Sarako euskararen ikerketa hau prestatzeko 1887an egon zen herri honetan Schuchardt jauna, nahiz eta askoz beranduago ikerlana argitaratu.

Metrikaren aldetik arrotza dela esan dezakegu: 9A, 10B, 9A, 10B, 9C, 9C, 9D, 10E, 9D, 10E, 8E, 12E. Eta hala izan behar doinu arrotz bati lotua dagoelako poema. Adolphe Adam (1803-1856) musikari frantsesak musikatutako *Si j'étais roi* operatik hartua da poematxo honen doinua (Lehen ekitaldia, 2. erromantza). Parisen estreinatu zen opera hau 1852an eta zabalkunde handia izan zuenez, edozein tokitan entzun zezakeen Elizanburuk opera osoa edo erromantza bera. Edo, Parisen entzungo zuen 1870 urtean hiriburu honetan egon zenean? Ez dakit. Baina musikan aditua zela Elizaburu baiezia dezakegu. Hara hemen kantu hau:

Maite dut e - ta e - zin erran  
aingeru ba - ti maite du - ta - la

zeru garbi -ak a - rra - xe-an  
 i-za-rra mai-te duen beza - la.  
 Zer! Ez da ba - da zo - ri-gai -tza  
 Min-tza-tu na - hi e - zin min -tza.  
 Non nahi nai -zen go - go - an dut  
 gauaz e-gu - naz ain-ge-ru ho - ri.  
 U-rrundik fran-ko xe - de bat dut  
 Bainan hurbil - dik e-zin a -tre - bi  
 Hur - bil - dik e - zin a -tre - bi.  
 Hur -bildu e -ta ez nai -te -ke a -tre - bi

## 10. Eskuara eta eskualdunak (*Arbasoak*)

Poemaren hasieran ematen digu Elizanburuk berak idazlanaren data: “Mila bat zortzi ehun eta lauetan hogoiean” (1880). Aurreko urtean antolatu zituen D’Abbadiek Euskal Jaiak Elizondon, eta saria lortu zuen poema *Ama euskeriari azken agurra* izan zen, Felipe Arrese Beitia bizkaitarrarena. Euskal Herri oso baten kontzientzia sortu zitzaion orduan Elizanbururi: “Guziak bat, mendien bi aldetan” kantatzen du orain, euskaldun guziok herri bakar bat osotzen dugula kantatuz. Betidanik datorkigu batasun hau eta horregatik *Arbasoak* izenarekin ere ezagutzen da kantu hau.

Piarres Adamek sinatuta agertu zen poema hau *Euskal-Erria* aldizkarian, doinu eta guzti, 1882an (42-46 orr.) gaztelaniara eta frantsesera ere itzulita. Iruñeko *Revista Euskara*-k ere argitaratu zuen urte berean (V, 154-157 orr.). Bizkaierara moldatu zuen Azkuek *Euskalzale* aldizkarian (1897, I, 134-135 orr.). Gero. Atharratzeko Albert Constantin-en ahotik hartuta *Cancionero Popular Vasco* delakoan eman zigun Azkuek *Basoilarrak* titulupean (I Tomoa, 18. kantua). Aita Donostiak "Nehor" (Jean Barbier) —en bildumatik hartu zuen eta *Gure Herrian* argitaratu zuen (1923) gero Erriezuko Jorgek prestaturiko *Larre gorrian* era ematen zaigularik Aita Donostiaren harmonizazioa (21 orr.). Erriezuko Aita berak ematen digu kantu hau *Flor de canciones populares vascas* liburuan (Buenos Aires, 1948, 196-199 orr.). Labaienek ere ematen digu kantu hau, baita KAN eta KKK bildumak ere. Beraz, Elizanburuk eskuliburuan ematen digun kantu hau izan daiteke gehien geroztik argitaratua izan dena.

Bertso zaharren metrika du kantu honek: 9/7A, 9/7A, 9/7A, 9/7A. Eta doinua ere zaharra dela diosku Elizanburuk lehen bertsoan: "Bertso berri hauk eman dire aire zahar batean". Hau dugu doinu zahar hori eta Elizanbururen lehen bertsoa:

Mila bat zortzi e-hun e- ta lau-etan hogoie - an

bertsu berri hauk eman dire aire zahar bate - an

Gure ai-ta - so kantabre-ak lo baitaude lurpe - an

ez o-te di-re atzarri-ko aire hau aditze - an

### 11. Zapataina (Gizon zuhurra)

Kantu honen data ere ez da ezaguna. Dakiguna da *Euskal-Erriak* argitaratu zuela 1882 urtean (VI, 171-173 orr.) Manterolaren itzulpen batekin. Labaienek musikarekin argitaratzen du kantu hau eta KKK bildumak, doinu gabe, eta beste izenburu batekin: *Jakintsunen arabera*, hau bait da bertsoen hasiera.

Bertsoaren egitura zortziko zaharrarena da: 8/7A, 8/7A, 8/7A, 8/7A. Eta egitura horri dagokion doinua ere zaharra izan behar halabeharrez.

J. D. J. Sallaberry-k ematen digu kantu hau maiz aipatu dugun liburuan (157 orr.), baina Zuberoako testu batekin: *Chorittua nurat hua?*, oso ezaguna, bestalde, Euskal Herri osoan.

Doinu honen lehendabiziko berri Chahok eman zigun 1835ean (Paris, *France Littéraire*, XIX, 319 orr.) eta hurrengo urtean *Voyage en Navarre* liburuan (1836) argitaratu zuen bigarren aldiz (39 orr.) Doinu eder hau *Mendi Mendiyan* opera musikatu zuenean (1910) erabili zuen Jose Maria Usandizagak, eta gero Aita Donostiak (1952).

Esan dezagun, Elizanburuk etenekin eman zigula aspaldidanik eza-gutzen zen doinua eta melodia aldatuz. Ene ustez askoz ere ederragoa da Chahok eta Sallaberry-k bildu zutena. Baina hemen Elizanburuk idatzirik utzi ziguna emango dugu:

Ja-kintsu nen a - ra-be-ra nor-be-rak du be- re - a

mundu-ra sor -tu de-ne-an e -ka-rri den zorte - a

Jainko-ak na-hi be -za-la nik maite dut ne- re - a

na-hiz ez den jen-den us-tez zo-ri -o-nez be-te - a

## 12. Lau andren besta (*Amex bat*)

Kantu hau 1882 baino lehen egina zela badakigu, *Almanakak* argita-ratu bait zuen data horretan. Gero *Euskal-Erriak* eman zigun 1897an (19-21 orr.) Martin Guilbeauk Saran egin zuen hitzaldian (1897-9-13) Elizanbururena dela kantu hau diosku. Zein den kantu honen jatorrizko testua zalantzan jarri da, baina Elizanbururen eskuliburua ikusi ondoren ez dago inolako duda-mudarik. Hau da berak ematen digun testua:

Herriko besta bigarrenean (beraz: 5/5 silaba)

*Chansons Basques* delako eskuskribuan egitura berbera agertzen da hitz bat aldatuz:

Eliça phesta bigarrenian (beraz: 5/5 silaba)

Baina *Kantuz* bilduman silaba bat gehitu zaio, nota beltzarekin bi kortxea eginaz:

Irgan besta biharamunean (beraz: 5/6 silaba)

Bilduma horretatik harturik, hasiera hau ematen dio kantuari Aña-mendiren *Entziklopediak*, eta halaxe agertzen da *Boga Boga* bilduman ere. Baina ulertu ezinezkoa da Labaienek ematen digun testua:

Igan besta biharamunean (beraz: 4/6 silaba)

hamar silaba guztira izan arren erritmo guztia apurtzen duelako.

Egitura hau dauka bertso berezi honek: 10A, 10A, 20A, 11A, 11A. Elizanburuk ematen digun doinua hau da:

Herri-ko besta biga -rre-ne-an

berek da-ki-ten txoko ba- tean

lau andre bat a - lar-gu - na hirur mutxurdin jarri -ak itza-lean

harri zabal bat belauen gaine-an

a-ri dire,a-ri di-re tru-ke-an

### 13. Maite zaitut!

Elizanbururen azken kantua dugu hau, eskuliburuan ere azken tokian idatzirik agertzen delarik. Data hau jarri zion: "1.<sup>er</sup> Octobre 1885". Gainera Sarako Euskal Bestetara aurkeztu zuen 1885ean, Eyheraburu izenordearekin. Duvoisin-ek argitu zigunez, Elizanbururena zen izenorde hori. *Revue des Basses Pyrénées et Landes* argitaratu zuen poema hau 1886an eta *Euskal-Erriak* 1893an (402 orr.). Labaienen liburuan ere agertzen da argitaratua, doinurik gabe.

Zortziko zaharraren egitura dauka metrika aldetik, baina puntuak edo errimak ez dira lau, zortzi baizik: 8A, 7B, 8A, 7B, 8C, 7D, 8C, 7D. Zortziko zaharra kantatzeko doinua erabili zezakeen Elizanburuk, baina ez zuen halakorik egin, hemen ere doinu arrotzaz baliaturik. Egileak

berak esaten digu zein den erabili behar den airea: “La Rose de Martha”. Ikusi dugunez, *Aingeru bati* kantatzeko opera baten doinua erabili zuen eta hemen ere gauza berbera egiten du. Beraz lehen izan dugun susmoa baieztatzen da: Elizanburuk operak edo zatiak entzuten zituela (Parisen edo beste nonbaiten) eta musikan aditua zela, musika lirikoan behintzat.

*Maite zaitut!* kantatzeko darabilen doinua *Martha* operatik hartutakoa da, “Udako azken larrosa” izena daraman erromantza, hain zuzen. Opera honen musikagilea Friedrich Flotow (1812-1883) zen, Vienan 1847an musikalan hori estreinatu zuena eta Parisen 1858.eko azaroaren 25ean Adelina Patti sopranoak entzutetsua egin zuen doinu hau Irlandako herri doinua omen zen. Eta hala baieztatzen digu J.L. Hatton eta J.L. Molloy jaunek argitara emandako *The Songs of Ireland* liburuak (London, d.g. 22 orr.) non agertzen den *The last Rose of Summer* Thomas Moore-ren (1779-1852) olerkia, herriko *The Groves of Blarney* doinuari egokitua. Beraz Flotow musikagileak *Martha* operarako hartu zuen Irlandako herri doinua hala erabili zuen Elizanburuk euskal olerkia kantatzeko:

Zein den e-der a - rra- xe - an

izar ar te garbia- a

i- pa - rre- tik a - ger- tze- an

mari - ñe - len argi - a

Bai handiz - ki e- der da - go

ze- ru zo - la han- di - a

zu mi - le - tan e- de - rra- go

ne- re mai - te Ma- ri - a

### III. ZALANTZAZKO DOINUAK

Antonio Maria Labaien jaunaren lanak aipatu ditugu eta hauen ondorioz beste idazle batzuk Jean Batiste Elizanbururi egotzi dizkioten kantuak, dudarik gabe saratarrarenak ez direnak. Zortzi dira guztira bizi izan ziren beste egile batzuenak: hiru Leon Elizanburu anaiarenak, beste hiru Joannes Berjes-enak, bat Joannategi/Ithurbide bikotearena eta azken bat Darroupe-Harluzek Ameriketara egindakoa. Labaienek ematen dizkigun hogeita hiru kantuen errolda betetzeko bi falta zaizkigu, ikerketa sakonagoak egin arte zalantzan jartzen ditugunak.

#### 1. Tan tan tan tan rapetaplan

Urruñako bestetan aurkeztua izan zen kantu hau 1858an. Dantzarako kantu bat da, Azkuek kadera edo katadera dantza sailean sartzen duena. Bi doinu ezberdin ezagutzen ditugu bertso berezi hauek kantatzeko. Bata, *Chansons Basques* eskuskribuan titulu honekin agertzen dena: *Ran plan plan plan rapetaplan, arçain çaharra tabernan* (43 zenb.) Bigarrena Etxemendik eta Lafittek *Kantuz* bilduman ematen digutena (99 zenb.) Azken bilduma honetan Elizanbururena dela diote, baina bi anaie-tatik zeinena da? Kantuaren gaia ikusirik, ardoa noski, hiru urte lehenago *Emazte edalea* idatzi zuena esango nuke izan zela honen egilea. Dena den, zalantzan utzi behar dugu oraingoz dantzarako kantu honen egilearen izena.

#### 2. Solferinoko itsua

Italiako Solferino herrian 1859an izandako batailan itsu geratu omen zen kantu honen egilea. Eta Sarako bestetan, 1864ean, aurkeztu zuen poema A. Salaberry izeneko batek. Bertsoaren egitura hau da: 10, 8A, 10, 8A (bis). Manterolak, *Cancionero Basco* delakoan (II. tomo, 1878ko maiatza, 11-19 orr.) *Zolferinoko ixua!* tituluarekin ematen digu testua, euskaraz eta gaztelaniaz; bertso hauek kantatzeko *Bard arraxean arnaxetarik* airea zela erabili behar zena diosku Manterolak eta doinu hau ez zuela ezagutzen. Baina lehenagotik zegoen idatzia doinu hau, ikusiko dugunez. *Chansons Basques* delako eskuskribuan, 34. zenbakian, *Barda arraxian* doinua ematen zaigu, argibide gisa alboan zera irakurtzen delarik: "Gaiaz eder da argizaria (Sall. p. 269)" Eta J.D.J. Sallaberry-ren kantutegira jotzen badugu (1870) aipatu orrialdean aurkitzen da doinu zahar hori. Beraz, J.D.J. Sallaberry-k (beste testu batekin), *Chansons Basques* bildumak (testurik gabe) eta *Kantuz* bildumak (Solferinoko itsua kantatzeko) ematen dizkiguten doinuak antzerakoak dira.



Etxemendik eta Lafittek prestaturiko azken bilduma honetan, Labaie-  
nek baino lehenago, Elizanbururena dela kantu hau esaten zaigu. Eta  
beste batzuren iritzia ere berbera da. Baina J.S.M. (Juan San Martinek,  
noski) Elizanbururena ez dela dio (*BRSBAP*, 1970, IV, 522 orr.) argudioa  
honako hau delarik: doinua, aleman kutsukoa izanez gain, ez dela Eli-  
zanburuk erabilitakoen antzerakoa. Ez dakit non hartzen dion Juan San  
Martin adiskideak aleman usain hori kantu honi, eta hala balitz ere, ez  
da Elizanbururi egiletasuna kentzeko arrazoa, beste doinu arrotzak ere,  
ikusi dugunez, erabili zituen eta. Beste arrazoi sendoago bat emango  
nuke nik kantu hau Elizanbururena ez dela frogatzeko: laugarren ber-  
tsoan zera kantatzen du itsuak:

Ene amaren begi samurrak  
betiko zaizkit estali.

Beraz, itsutasunagatik ezin zuen egileak bizirik omen zen ama ikusi.  
Eta Jean Batiste Elizanbururen ama 29 urte lehenago hilda zegoen,  
1835ean, ikusi dugunez. Dena den, ez dut uste itxita geratzen denik  
ikerketa hau eta zalantzan uzten dut egiletasuna.

Amaitzeko esan behar dut idatzirik eman ditudala Elizanbururen  
zalantza gabeko hamairu doinuak. Baina entzun nahi dituenak diskoan  
aurkituko ditu 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11 eta 12 zenbakiekin pentagrametan  
eman ditudanak.



## ELIZAMBURU NEURTITZLARI

Sara, 1991-XII-20

J. B. Orpustan

### Sarrera. Hiztegi eta arotegi

Neurtitzlaritzaren, olerkaritzaren “teknikako” xehetasunetan sartzea gauza idor bezala ager daiteke gehienetan, eta hemen ere dudarik gabe; bietan, erran nezake, mugabide batzu behar direnean hastapenetik eman, orok gauza berak entzun ditzaten hemen aipatuko direnatan, ezti-relakotz oraino, euskal kritika literarioan (eta bertze zenbaitetan ere...), hitzak ez gauzak berdin entzuten. Hiztegiko azterketa labur zenbaiten ondotik, ezarriko dira Elizambururen hamalau kantu ezagutuak —baztertuz gaztaroan Adema-rekin izenpetu zuen bat edo bertze— aro zerrenda batean, uste baitut aro muga hauek ekar dezaketela argi zenbait, guti bada guti, olerkien egin moldeari.

1. Handienetik ttipienetarat jautsiz, erran nahi dut neurritz eta itxura ageriaz, huna hemen aipatzen diren hitzen erran-nahiak;

*ber(t)sua*: (Elizambururen esku-idazkietan: “**bersua**”, oraiko afrikatuarekin baino arinago, ene ustez) erdaraz “*la strophe*”, edo neurtitz multzoa, errimek egituratua;

*neurtitza*: Oihenartek lehenbizikorik erabili zuen hitza (eta menturaz moldatu, ezagutzen denaz), ezpadugu ere guk, hark bezala, hitz eta silaben luzetasuna “neurtzen”, baina bakarrik neurtitzarena, “*le vers*”; neurtitza, olerkaritza klasiko edozeinetan (eta XIX-garren mendea alde hortarik “klasiko” gelditzen da), *errimak* edo *asonanzak* du egiten eta mugatzen; eztitugu nahasiko *neurtitza* eta *lerroa*, neurtitzak moztuz lerrotatu baitira arrazoin ainitzen gatik lehenago (adibidez: *hirueko ezberdina* edo “*kopla zaharra*” ardura laueko “falsuetan”, baina ere, Bernat Etxeparek bezala, “bieko” edo “*diztiko*” berdin falsuetan...; egiazko lauekoak, lau errimadunak, ainitzetan “zortziko” berdin falsuetan...), eta berantago ere (baditugu Elizambururen eskutik beretik...); hitza hitz, lerroa lerro, naurtitza neurtitz, neurtitz-erdia edo “*hemiztikioa*” berdin...

lauekoa, seikoa, zortzikoa edo hamabikoa: izen hauek bertsua dute erraiten eta aldi berean neurtitz-errimen zenbakia;

**errima** eta **asonanza** berex ten dira ahots edo “fonema” neurtitz bate-tik bertzera berdinen zenbakitik, jakinez *bokal bat* bederen behar dela berdinek, eta hau neurtitzeko azkena: orduan da **asonanza** xoil a (guti baderabila ere Elizamburuk, ainitz aldiz haren aitzineko Etxahunek...); bokalaren ondotik edo aitzinetik aski da konsonante bakar bat *errimaren* egiteko, hobe bokala delarik, orduan errima bi silabetara hel baititake: ahots eta silaba berdinen zenbakiak emaiten du errimaren “aberastasuna”;

*silaba* gelditzen da, azkenik, neurtitzaren oinarria; silaba, zenbaitek izendatu dute “pikoa”, Elizamburuk “pontua”, batzuek ere, gaizkiago, “zangoa” edo “oina”, olerkietan egiazko zango edo oina silaba multzo batek egiten baitu; jakina da ezuela beti neurri bera atxikitzen neurtitze-tan bokalek elgar hunkitzen dutenean, hitz barnean (“*diptongoa*”) edo hitz azken-hastapenetan (“*hiatoa*”); barneko bokalek *bi* silaba egiten dituztenean da *dieresia*, bat egiten dutenean *sineresia*, eta bada hor “lizenzia” zenbaiten lekua, olerkari batzuek baliatzen badakitena, gutiago eta hobe bada ere; azken-hastapenekoetan, azken bokala ezaba daiteke, eginez **elisioa**, edo hastapenekoarekin silaba batean ahozkatuz, **sinalefa**; badakigu Oihenartek ziola elisio eta sinalefak beharrezkoak zirela euskal olerkaritzan; baina guti zazko hortan jarraiki eta Elizamburu, menturaz gutienik, eta ageri da zertako bazituzten biek, ene ustez, arrazoin onak: baten kantuan (berak zioen Sarako moduan “*kantau*” egituratzen bai-tzuen bertsua, eta bertzeak ez;

*neurkada* (Lafitte-Tournieren hiztegian hartzen dutan hitz hau “errit-mo” erdalduna baino hobea iduritzen zait) gauza ainitzek dute osatzen: duten euskalkietan, akzentoak, silaba eta hitzen multzoek (zortzi silaba lau eta lau gehienetan, bederatzi borts eta lau...); beharrena da, neurtitz luzetan (zortzi silabaz goiti), neurtitz-erdiko *hauste* edo *gelditzea*, uzten duela ardura bigarren zatia silaba batez laburrago (7 eta 6 hamahiruekoa, 8 eta 7 hamabortzekoa...), laburtasun hori ordaintzen baitu aireko edo aire zatiko azken notaren luzetasunak (musikan “*kadenzia*”): huntarik ageriko da neurtitzaren neurkada aireak duela egituratzen, eta hau bere-ziki egia da Elizambururentzat; aipa dezadan bakarrik, nahiz ez tzen gure olerkariak behin ere kasik erabili, Oihenartek hain ohi zuen neurtitz batetik bertzerako *lotura* edo *jauzia* (“*enjambement, rejet...*” erdaraz);

*apaindura* edo **estilo-irudiak** (edozein mailetan) sartzen dira oraino olerkaritzan, nahi den idaz-moldetan bezala; zenbait bizkitartean ageriago neurtitzetan: soinu errepika edo *aliterazio*, barneko errima, errima-oiharzun... eta bereziki “*kiasmoa*” edo hitzen *gurutzadura*: Elizamburuk baditu zen-bait aski ohargarriak.

2. Arotegiaren aldetik, eta hortaz jadanik ezagunak direner jarraikiz gehienez, erran nahi baita bederen agertu edo egin diren urteak, Elizambururen 14 olerkiak berex daitezke bi multzotan, 1870 urtearen bi aldetarik, azpimarratu gabe hemen gehiago zer haustea izan den urte hori Elizambururen bizian:

### 1870-a aitzin:

*Infirmieran* (14 laueko, 56 neurtitz): bada aski arrazoin kantu hunen jartzeko gaztetasunean, armadako lehenbiziko urtetan, Adhemaren aipatzeaz gaindi ere;

*Gazte hiltzera dohana* (10 laueko, 40 neurtitz: Antonio Maria Labayenek emaiten du 11-garren bertsu bat): 1860;

*Apecha eta Lorea* (12 laueko, 48 neurtitz): 1862;

*Agur Herriari!* (11 laueko, 44 neurtitz): 1862;

*Nere Etchea edo Laboraria* (10 zazpiko: 70 neurtitz): 1862;

*Maria* (8 seiko: 48 neurtitz): 1866-ko agorrilean egina ("Août 1866" dio esku-idazki batek);

*Chori berri-ketaria* (8 laueko, 32 neurtitz): 1869.

### 1870-aren ondotik:

*Biba Francia!* (zortziko bat, eta ez lauekoa, kantua bururatu-eta berriz egiten dena, egilearen nahiaz, eta 3 laueko, 20 neurtitz): 1875 urte ingurukoa, "urte guti du" dio bigarren bersuak 1870-eko gerlaz, eta kantua errepublikaren sortzeko eztabada politikoer lot daiteke;

*Lehen eta Orai* (10 zortziko, 80 neurtitz): 1879;

*Aingeru bati* (4 hamabiko, 48 neurtitz): 1880;

*Eskuara eta Eskualdunac* (10 laueko, 40 neurtitz): 1880;

*Zapataina (edo Gizon zuhurra)* (10 laueko, 40 neurtitz): 1882;

*Lau andren besta (Amets bat)* (14 bortzeko, 70 neurtitz): iduri luke, Elizamburuk egina baldin bada, itxura guzien araura, baduela zer ikus *Piarres Adame*-ren tematikarekin (herriko besta, omore ona eta irrigarritasuna, trufa ere...): 1882;

*Maite zaitut* (6 zortziko. 48 neurtitz): 1885.

Neurtziketa “xuhur” horrek, ez osoki sei ehun neurtitz orotara (585), erakusten badu lana eta artazko edergintza —horrelako zerbait agertu nahi bainuke bederen—, biziaren bi ixurkiek ekartzen daukute zazpirana olerki, “simetria” osoan.

Ikertuko ditugu orai bertsu-motak, errimak eta neurtitzaren neurria (edo silaben zenbakia), erran-aldiaren egitura gramatikazkoa (berezikiago hitzen jarraipena) neurtitzean, apaindura zenbait azkenik.

\* \* \*

## I. “Bertsularia” eta motak

Hamalau olerkietan, Elizamburuk erabili ditu, ezberdintasun handie-nean, hameka bertsu mota (hamabi konduan hartuz *Biba Francia*-ren lehen berttua, zortziko bakuna: ikus beherago): lauekoa zortzi aldiz (eta hetan lau aldiz molde bakar bat), zortziko bi aldiz, eta aldi bakar batez zazpikoa, seikoa, bortzekoa eta hamabikoa. Ikusiko den bezala xehekiago, hamalau kantuetan hamabiek errima bakuna dute, eta berehala ageri da eztela gure olerkaria egitura aldaketan behar baino gehiago —gutiago erran ginezake...!— ibili. Hizki nagusi bat emanez ezagugarri, holaxet ditugu:

*A1: laueko artekoa (13 sil.: 7+6), errima bakuna: Infirmierian, Gazte hiltzera dohana, Apexa eta Lorea, Agur herriari: bertsu ohitu hortan, ohituena haren aroan, eman ditu Elizamburuk lehenbiziko lau kantuak.*

*A1: laueko handi “lehena” (15 sil.: 8+7), bakuna: Zapataina, egileak Piarres Adame-n “aire zahar hamahiru pontuko” bezala emaiten badu ere, huts eginez; eta berdin, baina zuzen aldi huntan, Piarres-ek hirur “grazia” latsarier igortzen duen lauekoa (hirugarren kapituluan).*

*A2: laueko handi “bigarrena” (lehen hirur neurtitzek 16 sil.: 8+8; azkenak 17 sil.: 9+8), beraz ezberdina, eta bakuna: Chori berri-ketaria.*

*A3: laueko handi “hirugarrena” (16 sil.: 9+7), berdina eta bakuna: Eskuara eta Eskualdunac (“neurtitz-erdiak” bi silabek dituzte aldi bekar huntan ezberdintzen: erran gabe doa Elizamburuk hautatu airearen zatiek dituzten “noten” zenbakitik —nota bezenbat silaba, gehienetan gertatzen den bezala— datorrela egitura arraro hau).*

*A4: laueko luzea (20 sil.: 10+10, neurtitz erdia 5+5), bakuna: Biba Francia-ren hiru edo lau bertsuak; baina nahiz lauetan lerrokatua, lehen bertsuak baditu zortzi errima berdina, eta errepikatu behar da azkenean, bademala orduan olerkiari itxura simetrikoko bat. Erran behar dea *Andre adalen*-en aire ezin ezagunagoak duela bertsu hau egituratzen?*

[B1: zortziko berdina eta bakuna (10 sil.: 5+5): molde hortako bertsu bakarria aipatu den hori da, hortakotz emaiten da gakotxetan].

B: zortziko zuzena (8-7-8-7-8-7-8-7), aldizkatua (“rimes alternées”): Maite zaitut.

B2: zortziko ezberdina (12-12-12-12/6-6-6-12: 12ak 7+5), bakuna: Lehen eta Orai; zortziko ezberdina bertsu erabilienetarik da, bereziki Etxahunek (ez silaba kondu berean bizkitartean).

C: zazpiko “simetrikoa”, errima bakuna (8-8-8-18-8-8-8): Nere Etchea: lerrokatze ohituak eztu aski agertzen Elizabururen “kantu nazionala” bezalako zerbait bilakatu denaren egitura ohargarria. Nundik hunen airea?

D: seiko ezberdina (12-12-5-12-5-12: 12ak 7+5), bakuna: Maria, Elizaburuk erabili dituen airetarik arinenean (3/8 neurrian).

E: bortzeko “simetrikoa” (10-10-20-11-11: 20ak 3+5+5+7; 10ak 5+5), bakuna: Lau andren besta.

F: hamabiko ezberdina (azken neurtitzetan errepika labur eta aldakorarekin: 9-10-9-10/9-9/9-10-9-10/8-12), aldizkatu eta jarraikia (abab cc dede ee: errimen egiturak erakusten ditu laueko-biekoak aldizkatuak, bortz errimetan): badira Elizabururen aroko olerkarietan molde huntako bertsu batzunik erabili dituztenetarik (ikus, adibidez, Otxalde-ren *Bidarraitarra*), nehor, ezagutueta bederen, hoin urrun joan denik egituraren lantzean.

Ondorio labur zenbait atera nahi bada, ohar daiteke 1) “laueko arteko” ohitua (hamahiru silaba) utzi dela laugarren kantuarekin, beraz egitura aldatu dela gero-ta-gehiago; 2) biziko bigarren zatian direla egin errima bakuna bazterten duten bi olerki bakarrak, eta biak maitasunezkoak direla; 3) orotako arraroena, “preziosena”, sendimenduetan egituraren bezenbat, eta hortakotz bertsu gutienik duena (4), gelditzen dela *Aingeru bati*; 4) bertsuaren luzetasuna, neurtitzen zenbaki edo luzetasunaren ondorioz, ordaintzen duela bertzuen zenbakiak beiak: oraite zentut (6), *Biba Francia* (4, lehena errepikatuz bortz), *Aingeru bati* (4); 5) azkenik, eta horiek baztertuz, zortzi eta hamabi bertsuaren artean dela Elizabururen “neurri berezia”, berdintasun handian beraz.

Bainan, erregularik ezpaita berexkunderik gabe, hamalau bertsutaraino heldu zauku bietan: *Infirmarian* eta *Lau andren besta*, gaztean eta zaharrea beraz, eta ere utzi dituen bi kantu irrigarrietan, “zatirikoe-tan”; sendimendu serioak, izan dadin maitasuna, herrikoitasuna, mende-kioa ala zuhurtzia, eztu hatsa laburrago, bainan ba egituratzen den gauza eztekoa bilduago, eta hitz batez erraiteko, “neurtuago”.

## II. Errima eta silaben jokoia

Neurri beretik, “bien-artekotasun” filosofiko zahar hortarik, deliberratu iduri baitzait, ezkira urrunduko egitura xeheagoetan sartuz.

1. *Errimaren aldetik*, errima **bakuna** dela erran da hamalauetarik hama-bi aldiz, bersulari zaharren moldean (ikus Etxahun...). Bizkitartean ezagutu dituzke Larresoron bere aitzineko aphez “jakintsunen” ohidurak: edo Monho, edo, hurbilago, 1842-an, Elizamburu Larresoron zenean hil zen Camoussarry ziburutarrarenak, huni hartu dukeelarik alta *Gazte hiltzera dohana*-ren gai erromantikoa... Hunek, hogoi bat olerkietan, hamar bertsu moldetan bederen, errima aldizkatuak edo jarraikiak zerabiltzan; eztu bi aldiz baino gehiago emaiten errima bakuna (badituelarik zazpi laueko mota...). Hautuzkoa iduritzen zaukun xoiltasun guti baztertu horrek, baduke bere balioa, bereziki kantuarentzat, Elizamburu eta haren inguru-ko olerkarien baitan (Dibarrart, Otxalde, ala Iparraguirre...).

Aldiz, eta hortan Etxahun batetarik urrun dago, **asonanza** hutsa biziki guti aurkitzen da, gehiago gaztaroko olerkietan: hiru aldiz *Infirmerian* (-i -o eta -a: azken hau xixtukari ts- eta z-ren ondotik, Oihenartek berak onhartzten zuen lizenzia...; olerki hunek badu bertze “lizenzia” bat ere: bi errima lehen bertsuak, eta bigarrena ahozko fonetikan “*maitia/handia*”, berriz gertatuko ezten gauza), bi aldiz *Gazte hiltzera dohan-ean* (-e, eta -a jadanik aipatu den gainerateko bertsuak), bat *Apecha eta Lorea*-an: -i, -di/-ri silaba ohitu eta fonetikaz elgarretarik biziki hurbiletan. Hau bera aurki daiteke oraino *Aingeru bati*-etan (-ri/-bi: egitura aberatsak ezeztatzen du, azken neurtitz errepikatueta); eta berdin -i (“*atrebi*” hitz bera hemen ere: Elizambururen gostuko hitza, iduriz...), eta bigarrenik -u *Maite zaitut*-etan; -i ere *Lau andren bestan* (bigarren bertsuak).

Egiazko **errimek** badadukate nagusitasun osoa Elizambururen olerkietan, nahiz eztuen beldurrik gramatikaz mota bereko hitzen errimatze-ko, aditzetan edo deklinabidean: eztitu beraz Lafittek zion bezain “ahul” aurkitzen horrelako errimak (ikus *Koblariaren legea*).

Lerrokatzen ditugu hemen ahots aberastasunetik, eta errima multzoen edo errima bakoitzak egiten dituen **bertsuen** zenbaki orokorra (beraz gutienik bi errima batean, bainan beti kasik llau edo lauez goiti) ahal bezain zuzen emanez:

a) *Silaba bat edo gutiago* (Oihenartek ahulak eta eskasak zaduzkan horrelako euskal errimak):

.bi ahots:

10 -en, 8 -ik, 3 -an, 3 -in, 2 -ez, 2 -tu;

bakoitzak multzo edo bertsu bat: -ak, -au, -za, -ur, -tza, -(t)zu, -ko;



*.hirur ahots:*

multzo edo bertsu *bat*: *-tzen, -tan, -dut, -tzat, -tik.*

*b) Silaba batez goiti (Oihenarten euskal errima zuzenak):*

*.bi ahots:*

*16 -ia, 10 -ea, 5 -ua, 3 -oa;*

*.hirur ahots:*

*21 -ean (Elizabururen errima usuena), 4 -eak, 3 -uan, 3 -ena, 3 -ala, 2 -ura, 2 -era, 2 -iak, 2 -ila, 2 -ian, 2 -itu, 2 -oak;*

multzo edo bertsu *bat*: *-uko, -ola, -ina, -iez, -ago, -ari, -uen, -ela, -una, -rea, -urra;*

*.laur ahots:*

bi aldiz *-tzean*; aldi bat: *-etan, -aite, -urrak, -enak, -ikotz, -urda, -erua* (azken hunek hartzen ditu bi silabaz goiti eta gertatzen da, ezpadugu huts egiten, Elizabururen errimarik beharrira luzeena eta aberatsena).

Errima mota usuena, ezta huntan harritzekorik, azken bokalduna da, **-a** gehienetan: zenbakatu ditugu orotarat **57** (berrogei-ta-hamazazpi) bat multzo edo bertsu. Bigarrenik heldu dira sudurkaritik bururatu multzoak: **50** (berrogei-ta-hamar) hurbil. Bi zenbaki hauek, uste dut, erakusterat emaiten dute Elizabururen, eta ere euskal kantu gehienen argitasun ozena alde batetik, baina oraino, konsonante sudurkariak beharirats emaiten duen ez-titasuna. Sendimendu hau azkartzen da, ohartzuz herskari gogorrek (**-k** eta **-t**) ez-tutela orotara erdia egiten: **22** multzo edo bertsu.

*2.Silabetaz*, biziki gauza guti gelditzen da erraiteko, hain da Elizabururen silaba jokoa lizenzia edo ezberdintasun gutikoa, erran nahi baita, lehen lehenik, ohi gabeko sinesia edo dieresia, elisio eta sinalefari-etzuela erabili, edo ezin gutiago. Ezagutua da badela alde hortarik libe-rtate handia Etxahun baten neurtitzetan; baina bada ere Elizaburure-ntan baino biziki gehiago Iparraguirre edo Otxalderenetan.

Eztugu lizenzietan sartzen **haitz** silaba bakuna biekoaren (**haritz**) orde (*Agur Herriari, Nere Etchea...*): oraino Iparraldeko euskalki gehi-entan erabiltzen den forma "higatua" sortua zen jadanik; berdin agertzen da, adibidez, Zalduby (Adhema)-ren neurtitzetan eta bertze. Aldiz ezta deus uste-gabekorik, elisio eta silaba laburpenak lehenbiziko kantuan badaude abantzu denak:

*Infirmerian...*: "*mafrundi ta...; mement'hartan*": bi elisio, lehena zen-bait idatz-molde eta euskalkietan aski arrunta (nahiz berenaz lehenbiziko bokalaren ezeztatzea gauza arraroa den) bigarrena ausarta eta ez haizua, zuzenez, hatskatu baten aitzinean; "*eiten*" sinesian, *egiten*-en orde:

ahozko erran moldea, bainan berriz menturatuko ezteua; “*pasatu tut*”: ohar bera egin daiteke, nahiz Oihenartek erabiltzen duen zenbaitetan laguntzaile laburtu hori; “*goitikoan... beheitikoan...*”: bi sineresia, o “*W*” erdi-konsonanteratuz, ahozko molde ohituan. Gaztoroko bekatu, ala kantu horren estilo jostakinaren apaindura?

Berantagoko kantuetan, ez tute aurkitu sinalefa eta elisio bakar zenbait baizik: *Biba Francia*-n “*bere-ohatzean*” sinalefa, esku-idazkian emana da gainera marra ttipi batekin. Elisioa da aldiz *Maite zaitut*-etan: “*hal’eta hola*” (aitzinean aipatuaren araura, behar ginukeen “hala ta...”). Ez ote daiteke hemen sendi, gaian berean nola joko poetikoan, Oihenarten orroitzapen zenbait, Elizamburuk ezagutzen baitzukeen Francisque-Michel eta Archu-ren argitalpena? Elisioa ere *Zapataina*-ren lehen bertsuan: “*mundur’agertu*”.

\* \* \*

### III. Erranaldia eta neurtitza

Silaben zenbaki zuzenak, neurtitz mota bakoitzaren neurkada eta neurri-haustek, errimak, beti hertsatu dute olerkaria. Hortarik dator segurki “estilo poetikoa” deitzen denaren berezitasun agerienetarik bat: erranaldiaren egitura zuzenaren, edo hitzen jarraipenaren guti edo aski aldatzea. Eta euskararen egitura, hizkuntza deklinabidedun guziena bezala, frango libroa bada hitzen jarraipenean, ez ordea osoki. Oihenart batek du ereman urrunenik erranaldiaren egituraren libertate hori, urrunegi zenbait aldiz (badira urrunago ereman dutenak, frantsesean berean: Mallarmé lekuko...).

Elizambururen erranaldia, haren aroko bertze kantu egile ainitzena bezala, ausartzia gutikoa agertzen da gai hortan. Hemen, lehenagoko Bernat Etxepareren, eta “bertsularitza”-ren heinean dago:

1)alde batetik, neurtitzak badaduka beti batasun gramatikala (eta hortakotz etzen batere pondurik emaiten Etxepareren aroan, salbu bertsu buruan...), erranaldiak, erranaldi oso edo nagusi (“propositiron principale”) ala menperatu (“proposition subordonnée”), ala egituraren beheagoko edozein hitz multzok betetzen baitu, airearen haustek, neurtitzak eta errimak bat eginez orduan (eta hortakotz ezta Oihenarten estiloan hain usu ziren lotura eta jauzirik neurtitz batetik bertzera...): *Lehen eta Orai*-en neurtitz laburretan, ohi den bezala (bainan Elizambururen neurtitza ardura luzea da), ikus daiteke lotura zenbait, guti ohargarri bizkitartean:

...injuztizia

*Ikharagarria!* (izena eta izen-laguna)

...zituan

*Bizi...* (aditz laguntzaile eta partizipio);

2)bertzetik, hitzak eta hitz multzoak guti dira lekuz aldatzen.

Aldaketa horietaz eman daitezkeen adibidetan, huna zenbait:

aditz laguntzaile eta partizipioaren artekoa da usuenik:

*"Hainitz dut nik lurtean izan atsekabe...  
agian lorea du kausitu... (ezta "fokalizatzerik")  
yaten ez zituztela...  
othe duk huts eginen?  
dudan bezala hasia...";*

izen ala aditzaren osagailuen lekuz aldatze edo elgarretarik berexreak usuago dira:

*"...ametsen ez bainintzan lotsa...  
Hainitz (...) atsekabe (ikus gorago)...  
zer diren ez dut yakin etcheko gozoak...  
esnez hampatu ditiak...  
darozkitzut eskerrak bihurtzen...  
badu berea, /Udan eta neguan lorez bethea, /Errekarte...  
zertako den aberats horra Maria!  
non pausa erhia...  
aita baten ez ziren semeak...  
Yainkoak maitha dezagun erran baitu laguna...  
zer hegal pean dute..."*

Morfologian ere, gehienik mugatzailetan, eta hau menturaz egintza ausartagoa, idazlea bera baldinbada ere, aski on eta jakintsun denean, hizkuntzaren nagusi, gerta daiteke berezitasun zenbait, osagailuen lekuz aldatzearen edo urruntzearen ondorioz. Gramatikalarri modernoak ezagutu gabe, olerkariak bazakikeen zerbait euskararen "polimorfismoaz...":

*"...berea (...) errekarrea (bi aldiz mugatzailea: ikus gorago), zelaiera (= zelaira; eta aldiz: "biharamunan", Infirmerian), bera da pullitena hango lorea..."*

*egon leku berea (errimak duke aldatu behar laitekeen bera: ikus gorago "zelaiera"),*

*aitena/Duk obra lehena...*

*gathe zakharkena (erlatibo lotua azkenik eta mugaturik: "zakharken gathe: la chaîne qu'il devait porter"),*

*Oi mila debrua... Mila sorgina (mila-rekin behar ginuke sorgin edo sorginak).*

Aditzetan, salbu euskaraz hain ohi den laguntzailearen itzaltzea (ezti-tugu adibideak hortakotz emaiten), *Infirmerian*-etan \***edin**-en ahalezkoa

agertzen da: “*izan daikena*” (bederen A.M. Labayen-en bilduman), *daite*-ren orde. *Maite zaitut*-etan berriz “*zuk ni nauzun erradazu*” kompleti-boan, *-la*-ren orde. Gaztaroko lan ala estilo arin, hor dira Elizambururen gramatikako lizenzia handienak.

Bilboko kongresuan edo biltzarrean gauza jadanik erakutsia izan baita, ez tut hemen xehekiago erranen nola Elizambururen neurtitzetan agertzen den, *Piarres Adame* edo bertze idazki laxoetan baino gehiago, *aditz-izenaren osagailua nominatiboan*: ezberdintasun hori neurtitzlaritzaren ondorioa baita, eta aspaldidanik ezagutua Bernat Etxeparetik hasiz, egiazko *lizenzia poetikoetan* sartzen dugu, Elizambururen aroan eta beraren hitz-laxoan aurkitzen ez tiren egitura guzietan.

Orotarat, Elizambururen hizkuntza poetikoa guti eta laburzki bazterten da hizkuntza arruntetik, eta gehienetan aldaketa horiek ezeztatzen dira neurtitzaren soinu eta neurkada argi eta ozenetan, eta, beraz, neurtitz-bertsuetarik ezin berex daitekeen airean. Urrunago joan gaitzke: ainitzetan neurtitzaren eta bertsuaren apaindurer esku emaiten dute.

\* \* \*

#### IV. Apainduretz

Gai zabal huntan, muga hertsietan geldituko gira: neurtitzlaritza osoa berenaz erretorika hutsekoa delakotz, eta, ikuspegi orotarik, erretorikak hartzen duelakotz; eta beraz hemen aipatu diren gauzak oro edergintzako, ezetikako gauzak direlakotz azkenean. Bi gauza bakarrik aipatuz, bururatzeko, hitz errepika eta gurutzadura, nahi nuke erakutsi neurtitz egitea joko bat baldin bada egiazki, hitzen artean eta hitzekin egiten dena, ez tela joko hutsean gelditzen, entzun-arazten baititu, aldi berean, gogoia eta sendimendua.

1. *Gurutzadura* (edo “kiasmoa”) hitzetako estilo apaindura edo irudi ohienetarik izanez, eluke hemen azpimarratua izaiteko arrazoinik biziki. Alta badirudi Elizamburuk gustu edo ixuri zenbait ukan duela “sime-triazko” itxura hortarat. Jakina da baduela zer ikus, ondorioaz bederen, aitzinean aipatu den hitzen lekuz aldatzearekin alde batetik (beraz neurtitzetako gramatikarekin), eta, hortakotz, errimaren moldatzearekin zenbait aldiz. Jakina oraino hitz (edo hitz multzo, edo ere ahots eta soinu) gurutzatuak, kantuan entzuten diren baino hobeki, ikusten direla idazkian: nork uka, bizkitartean, begiak baduela, beharriak bezala, bere egitekoa literaturan eta olerkian? Ezpadira Elizambururen (eta bertze ainitzen) olerkiak delako *kaligrama* ezagutu hetarik, aski da behatzea zenbat gostuz, hitz eta hizki moldatzean, neurtitzen lerrokatzean bezenbat, egina den haren “eskulana”, esku-idazkia: begiek ikusteko, naski.

Horra hemen gurutzadura horietarik agerienak:

...*“Trixe du begia!*  
 ...*“Gaitza du handia!”*  
*Goiza pasatu eta ethorri eguerdi...(Infirmerian);*  
*Landako langilea, artzain mendikoa... (Agur Herriari);*  
*Golko bat aberatsa, lerden gerria... (Maria);*  
*Gizona gizonaren esklabo zuan,*  
 ...*Ba zuan bat errege...*  
 ...*batzu nagusi, esklabo bertzeak... (Lehen eta Orai);*  
*Mintzatu nahi, ezin mintza...*  
 ...*dautazu khendu(...)*khendu dautazu(...);  
*Lurra gizonen da lekhua:*  
*Aingeruena da zerua... (Aingeru bati);*  
 ...*Kantabreak mende zaharrenetan*  
*Gu orai gisa hedatuak...*  
*Erregerentzat on badire(...)*  
*Hobeago duk hiretako... (Eskuara eta Eskualdunak);*  
*Zilarrrik ez dutanean aski baitut kobrea... (Zapataina);*  
 ...*ni naiz mintzatu,*  
 ...*zu, mintza zaitte...*  
*Zuk ni nauzun erradazu*  
*Nik zu bezala maite (Maite zaitut: hemen paralelismo gramatikala*  
*josia da hitzen gurutzadurarekin);*  
 ...*horma xurgatuz biribildu muturra,*  
*Ez eta naski gorritu sudurra*  
*Milikatuz, milikatuz elhurra! (Lau andren besta).*

Azken hau hiru (eta ez bi) hitzen artean egiten da, paralelismo bati josia bada ere (*biribildu muturra/ gorritu sudurra*). Errima bera “paralelismo” hutsa da, beraz gurutzaduraren kontrako hitz irudia, eta paralelismo luzeagoak sortzen ditu. Ainitztazun arrunt horren gatik olerkietan, Elizambururenetan berdin, utziko da hemen gehiago aipatu gabe.

2.*Hitz-errepika* (ez bertsuena), gurutzaduren aurka, errextasun bat bezala har daiteke olerkietan. Elizamburu ezta hitz-errepikatzeaz xuhur izan: ahultzen ote du, horrek, neurtitzen balio edo edertasuna? Eztut uste, hitz-errepika horiek badutelakotz beti bere arrazoina.

Egin duen luzeena –hitz berak, bortz aldiz, neurtitz osoa betetzen du!– orok badakite: *“Ixil, ixil, ixil, ixil, ixila!”*. Lau andren mokokaldian bere lekuan da segurki.

Kantu irigarriena horrela apaintzen badu, gaiari doakon moldean, egiten du ere, egiazko “hitz musika” bat emanez airearekin batean, *Aingeru bati*-ren bertsu bakotxaren “erortean” (edo “kadenzian”), bainan

hemen aldatzeak sartuz eta hiru neurtitz-errimetara hedatuz, eta ezta segurki kantu apaindu horren apaindura ttipiena:

- 1....“hurbildik ezin atrebi!  
Hurbildik ezin atrebi!  
Hurbildu eta ez naiteke atrebi!
- 2.(...)Ordu berean maithatu nuen!  
Orduan maithatu nuen!  
Ondikotz! nik orduan maithatu nuen!!!
- 3.....dautazu khendu bakea?  
Zertako, nere maitea,  
Khendu dautazu bihotzetik bakea?
- 4.(...)Ez beha lurra! beha zazu  
Lurra ihesiz beha zerua!  
Ba! behautzu! aingerua!  
Ez beha lurra, beha zazu Zerua!!!

Kantu alai eta irrigarrienean alde batetik, erromantikoenean bertzetik, bainan oraino han edo hemen bertze gehienetan: *Maria* azken hitza errima egile *Maria*-ren bertsu orotan (badu zer ikus hortan ere *Aingeru bat*-ekin...); berdin oraino, bainan azken neurtitz osoan (*Nere maite Maria*), *Maite zaitut*-etan; eta *Biba Francia*-etan errepikatzen da lehen bertsu osoa, “errepika” (“refrain”) hitzaren erran nahi ezagutuenerat hurbiltzen girela orduan (bainan hurbiltzen bakarrik).

Hitz-errepika hutsaren ondorioa (eta helburua, olerkariaren gogoan, dudarik gabe), “patetismo”-aren emaita da gehienetan: gazteak hiltzera-koan “dramatikoki” dio jadanik: “*Ez, ez, ez nau izitzen ez herioak!*” Eta kantariak herriari: “*Agur! agur, herria! agur... agur...!*”; edo xori berriketariari: “*Mintza hakit... eta mintza... Mintza...!*”. Patetismoa “*ba(i)*” zenbaitak azkartzen duela oraino: “*...bortz aldiz..., Bai! bortz aldiz..., Atzar hadi, atzar bada..., orhoit hadi... Orhoit hadi ba zoria...*” Sendimendua azpimarraz, hitzerrepikak aberasten ditu neurkada eta soinua: “*Urrundik ikhusten dut, ikhusten mendia...*”.

Hitzak eztira orduan musikaren (airearen) osagailu xoilak, edo nahi bada bertze aldera, airea hitzena: “*prima la musica*” edo “*prime le parole*”; Italianoek XVIII-garreneko operan eztabadutzen zuten moldean... Airea hautatzen zen, eta gero haren egituran (aire zatien silaba zenbakian, erran den bezala: eta ardura airea *lau* zatiek, bere *lau* “erortegelditze” edo “kadenziakin”, zuten osatzen), neurtitz eta bertsua(k) moldatzen. Hitzek badakarte soinua, musika, ez bakarrik airearena, bainan, aldi berean berek egiten dutena, erran-nahiaren gainetik, edo (zertako ez?) hartaz bertzalde, bainan, gehienetan, hura agertuz. Batasun handi eta hertsu hori da, ororen buruan, olerki-kantua. Hunek erran nahi du bertze gauza bat: azterketa “alderdi” gelditzen dela azkenean, ezpada ere

aire eta bertsuaren lotura berezi bezain bertsi hori, hemen egin den baino xehekiago eta hurbilago, erakusten. Agian, norbait aitzinatuko da, ere, sail hortan.

\* \* \*

Ororen buruan, agertzen da Elizamburu olerkigintzarat ekarri duten, eta neurtitzak moldatuz entzun-arazi dituen sendimendu eta gogoeten heinean, izan duen xede zinez eztekoa. Xede hori bete duela iduritzen zauku orai, mende baten buruan, eta hortakotz eztute galdu, Saratarraren kantuek, ez hunkigarri edo, bekanago menturaz, alaitasuna, ez ere balio literaturazkoa.

Hortakotz, Elizamburu eztugu ezarriko bertsulari xoilan lerroan, ez batere lerro hori beheregia delakotz, bainan sobera ageri baita eztiela hemen “improbizazioneak”, bainan idazkian handizki artatu diren neurtitzak. Ezarriko ote da, bizkitartean, olerkari klasiko eta zinez jakintsunen artean? Hamaseigarren mendean balitz, eta Bernat Etxepare baten ondoan, menturaz... Bainan hemeretzigarrenean eta Oihenarten “edergintza poetikoa” ezagutuz geroz alde batetik, eta bertzetik Elizamburuk eztuelakotz bertsurik airerik gabe eta kantatzeko gabe (gauza ezina, segurki, Oihenarten olerkietan...) dakigunaz moldatu, beharko dugu ezarri ez kantari, bainan “kantulari erromantikoen” lerroan: Txomin Peillenek zioen bezala egun batez, erdaraz lehenago “chansonnier” deituko zen; Thibalt lehen, Nabarrako errege, eta XIII-garren mendean Frantziako olerkari handienetarik bati emaiten den izena, eloake gaizki, ere, Saratarrari.





## PIARRES ADAME: EUSKAL KONTAKETAREN ZAIN EPIKUREOA

Sara, 1991-XII-21

Ana M.<sup>a</sup> Toledo Lezeta

Mitxelena irakasleak Elizanburuk poesiaren alorrean lortu zituen emaitzak neurtzerakoan zioenez “hay en Elissamburu una vena epicúrea no menos real: su gozosa enumeración de los encantos de una figura de mujer, aunque mantenida dentro de los límites de la discreción, no es corriente entre unas gentes que —después de los tiempos de Dechepare y Oihenart, se entiendo— no se sienten inclinadas a mostrar en público esa debilidad” (1).

Zinez, aipatutako pasarte honetan poeziaz dihardu eta, gainera, zain epikureo horren azalratzea zehaztu egiten du, emakumearen irudiaren edertasunen zerrendapen bozkariotsu horretara eramanez.

Hitz-neurtutik hitz-laura, *Piarres Adamera* etorrita, zain epikureo horren emankortasuna ez dela agortu nabaria da.

Atsegina bilatzen du Piarresek etengabe, min eta penarik gabe, hauek baztertuz, olgeta eta atsegina bilatzen duen morala praktikatzen eta aldarrikatzen du. Gizakiaren zoriona plazerraren erabilera arrazional batez erdiesten da. Minaren deusezteak atsegina dakar eta hau da ongi izate primitibo eta naturala. Piarresen abiapuntua zera da: gizakiak behar natural batzuk badituela aitortzea eta hauek asetzen saiatzea. Ez da hedonista, ez bait du edozein atsegin-modu onartzen, ez bait du plazerra bizitza moralaren euskarri bakartzat. Piarresentzat plazerra ez da ongi izate posible bakarra, ez bizitzaren helburu bakarra; izan ere, azken finean daukanarekin gozaten du, daukanari etekina ateratzen aparta da eta ezer gutxi behar du ongi izatea lortzeko. Ez da hedonista, hedonismoaz mugarik gabeko atsegintasunaren bilaketa ulertzen den neurrian, araurik gabeko atsegintasunaren bilaketa, atsegintasuna atsegintasunagatik bilatzea. Atsegintasunean bizitzea du helburu, baina ez aseta daudenenean,

---

(1) MICHELENA, Luis, 1960, *Historia de la Literatura Vasca*, Edic. Minotauro, Madrid, 134. or.

ezta sentsualitatearenean ere, baizik eta min fisikoaren gabeziarenean eta izpirituaren lasaitasunarenean. Zain epikureoaren erakusle da bizitza zentzu positiboan hartzen duen neurrian, gertaera txikienen aurrean gertaera horietaz gozatzea bilatzen duen neurrian. Zuhurtasuna gordetzea da bizitzaz gozatzea zilegiztatzen dion birtutea.

Pello mutikoa bidelagun hartuaz bat, istorioak kontatzen hasi aurretik, bere moralaren berri ematen dio. Hamar ahapalditan barrena bizitzaren aurrean duen filosofia zehaztu aurretik “Sarako herrian, ez dela bat nik baino irri gehiago egiten duenik” aditzera ematen dio eta jarrera hau hartzera gonbidatzen: “Izan hadi hi ere, Pello, ahal baduk, ni bezalako” (2).

Ahapaldiz ahapaldi, ahapaldi bakoitzean iteratuz, zuhurtzia gomentatzen dio, kanpoko munduaren eskarien aurrean asalatu gabe irautea.

Jainkoak egin bezala maite du bere zortea, trebes heldu diren gauzak zuzen ditu hartzen eta irriz hartuz zorigaitza zorion bilakatzen, zuhur gisa badaki labur dela bizia eta irriz nahi du iragan ahal badu guzia, zilarrik ez duenean aski du kobrea, gizonik aberatsena pobre bat da handia, berak ontzen ez badaki bizia... Zuhurra izan, zorigaitza zorion bilakatu, irri egin, alegera bizi, horra hor Piarresen jarrera bizitzaren aurrean, horra hor Pello bidai-lagunari erakutsi nahi diona Olhetarako joan-etorrian. Bere bizitzaren gidari diren oinarrizko printzipioen aldarrikapena egingo du eta printzipio hauekiko atxikimendua azalduko bidean eta Olhetan egindako egonaldian. Bertsoz azaltzen duen mundu-ulerkuntzari istorioek eskaintzen duten osagarri narratiboak froga eransten dio. Piarresek kontaturiko istorioek nahiz bidaiaren barrena suertatutako jazoerek eta Olhetan festa bizi izateko moduak bere mundu-ulerkuntzarekin gordetzen duen koherentzia, batasuna, erakusten dute. Bertsoz adierazitako ideiak zabaltzeko toki bihurtzen da kontaketa ekintza eta, aldiberean, ideia horien gauzatze-moduaren azalpen.

Piarresen bizitza gobernatzen duen filosofiaren entzule eta printzipio hauen burutze-moduaren entzule eta ikusle soila da Pello. Olhetarako bidea hartzera doala Pello hurbildu egiten zaio Piarresi elkarrekin joan-etorria egiteko asmoz, baina bidaiak “beteaz” doan hitz-jarioa ez du sortzen Pelloren jakin-minak, ez honen olgeta-eskaerak. Elizanburuk ez du jotzen literaturan erabilia izan den galdera-erantzunen jokora, alegia, gazte batek bere barnearen eskariz etengabe itaunduz eta zirikatuz adintsuago baten kontak-jarioa eragitera. Pellok ez du galdetzen, ez arazorik aurkezten, ez hizpiderik ematen. Piarresek ez dio erantzuten Pelloren behar batzuei, aitzitik, Piarresek bere kabuz hartzen du bidaiak modu

---

(2) ELISSAMBURU, Jean Baptiste, 1986, *Piarres Adame*, Klasikoak saila, Elkar, Donostia (I. Sarasolak prestatutako argitalpena), 39-40. or. Argitalpen hau erabiliko da *Piarres Adamen* testu-aipamen guztietarako.

zehatz batean antolatzeko erabakia: “eta nola iduri baituk, nahiz behar bada zerbait badakikan, badukala oraino gauza hainitz ikhasteko, bidean guazilarik erranen darozkiat nere haur denborako eta geroztikako zenbait hitztorio” (37. or.). Piarres beraren nahiei erantzuten dio “egitarauak” eta ez Pello ezartzen doan dinamikari.

### 1. *Piarres Adame*: olgetaren bilaketa

Edozein testutan izenburua da lehen elementu giltzarria, izenburua da egileak aurren-aurrenik igortzen duen gaztigu iradokitzailea, egileak azpimarkatu nahi duena azaltzen eta honen interes-gunerako norantza erakusten duena. Elizanburu ere, titulutik hasi da adierazten bere eleberraren erdigunea: Piarres Adame da kontaketa ardatza ikuspuntu desberdinetatik, bera da pertsonaia-protagonista, esakuntzaren subjeto, eta hainbat eta hainbat esakunerena, bera da aktante-subjektuaren papera betetzen duena, bera da maila desberdinetako subjektutza hauen bidez objektu bat eta bakarra bilatzen duena: olgeta.

Piarres esakuntzaren subjeto hutsak istorioak kontaktzen ditu, abagaduneak hartarako egokiera ematen dionean besteren lepotik barre egiteko modua aztertzen eta kontaktutako istorioen bidez, nahiz suertatutako egoerei ateratako etekin irrigarriaz, gozaraztea bilatzen du. Azken batez, bizi izandako historiak eskaini dizkion lehengaiak istorio autobiografikoak eratzeko altxorra sortu dio, pikareskara hurbiltzen diren ekintzen subjektutzak bere bizitzatik bertatik irria eragiteko elementuak, dakartzate: Piarres adar-jolea, irakurtzen ez badaki ere, otoitzak irakurriz, alargunari ziria sartuz txanpon batzuk atera nahi dituena, aranak ebasten dituena... Ikusitako historiak, edo zehazkiago, zenbait egoeren ikusle egokitzeak istorio bat eratu ez, baina bertso edo elkarrizketa satiriko-umoretsua asmatzeko lehengai eskaintzen dio: mandozaina edo zango-mamiak ezkututzen dituen emakumea adar-joletasun hori erakusteko, eta bereziki bere injeniosidadea azaltzeko, abagadune bihurtzen ditu. Bizi izandako historiak eta Olhetarako bidean suertatu zaizkion egoeren ikusle izateak ez ezik, irakurritako istorioek ere eskaintzen diote lehengairik: Sarako Erremundegibehere auzapezak erakutsitako abilezia herriko etxeko liburu handian dago. Mundu idatzira igarotako istorioa da.

Piarres esakuntzaren subjektuari esakunerena ere batzen dionean areagotu egiten du olgeta-bilaketa bere oinarrizko printzipio izatearen adierazpena; izan ere, bi subjektutzak bereganatzen dituenean ez da bakarrik istorioen kontaketa hutsaren eragile eta, bereziki, istorio-mota batzuen —ziri-sartzean oinarrituz irria sortu nahi dutenak— kontaketa bide gozatzen duen eta besteek goza dezatela helburu duen kontalaria, baizik eta ezaugarri horietan sustraitzen diren istorioen subjetoa: kontalaria eta pertsonaia-protagonista aldiberean. Horrela, Piarresen erraiei darien

jolaserako deia azpimarkatuago gelditzen da. Deiaaren indarra ez da mugatzen hitzaren erabilerara, sarritan, enuntziatuaren subjektua bereganatzen duenean, ekintzarena gehitzen du eta, modu honetan, hitzaren erabilerara ludiko soila gertaera ludikoen egilezarekin indartzen du. Hitzari gertaera gainezartzen zaio eta bien baterakuntzak, hitzez eta egitez bihurtzen du Piarres jolaskoi.

Piarres aktante-subjektuak istorioak kontatu nahi ditu eta kontatzen ditu gozarazteko, hori da bere funtzioa. *Piarres Adameren* azterketa aktantzialak kontaktaren hitz-jarioa bitarteko irria eta atsegina bilatzen duen subjektua aurkezten du. Bere bilaketaren objektua istorioak esanez jai-giroa sortzea da, istorio hauek Olhetako festetarako bidean lekutuz eta festaganean jai-giroa eratzen duen elementu oroz baliatuz. Filosofia epikureoa igorle eraikiz ekintzara bultzatzen du, irri egin eta bizitzaz gozatzea zilegiztatzen duten iharduera haiek eragitera: beste osagarri batzuk lagun, batipat kontaketa medio, kontaktuek sortzen duen ongi izatearen bidez burutuz filosofia horren eskakizunak. Aktante-subjektu honek gizakiak, larritasunak eta estuasunak uxatzeko, jolaserako duen beharrari erantzuten diola dirudi.

Pello mutikoa, Piarresen bidai-laguna, istorioen entzule arretatsua eta gogotsua besterik ez da, bizitzaren aurrean kokatzeko modu baten ikusle, printzipio batzuen gauzatzearen lekuko, lekuko egiteko luzatu zaion gonbita jasotzen eta onartzen duen hartzailea. Gerora Olhetarako joan-etorria kontaktzea erabakiko du eta, lekuko legez, Piarresi berari ahotsa emanez testuratu.

Piarres beti kontalari, hainbat istorioetako pertsonaia-protagonista da, bere iharduletasuna zenbait egoera umoretsuren sustatzaile gisa jokatzera zabalduz; ia ahots bakarra, Pello bidai-laguna aitzaki bihurtzeraino kontaktaren garapenerako. Piarresek istorioak konta ditzan ezinbesteko da honek entzule eta lekuko bat behar duelako, baina erabat mugatzen da pertsonaia betetzen duen paperera, estakuru huts izatera heltzen da, protagonistaren zerbitzurako tramankulu. Literaturan nahiz mundu honetatik at oso ezaguna den topiko batera joz —bizitzaren eskolan urteen igarotzean hartutako jakinduria azaldu nahia oraindik hainbesterako egokierarik izan ez duen mutiko bati— taxutzen da eleberria, eta ez mutikoaren ezagupen-goseak edo olgeta-gogoak sortutako beharrari erantzuteko. Pello egin zaion proposamena gogo onez jasotzen duen entzule soila besterik ez da, bere eginkizuna horretara murriztu zaio, izaera konplexu baten garapenak ez du tokirik, betetzen duen funtzioa etengabe azpimarkatzeak bestetarako ez tarterik, ez egokierarik eta ezta justifikaziorik ere utzi ez duelako.

Piarres funtzioaren ikuspegitik ez ezik, izanaren ikuspegitik ere olgeta bilatzen duen eta besteek ongi igaro dezaten egindako pertsonaia da.

Beraren karakterizazio fisikotik bertatik hasten da ezaugarritzeta-modu hau: sudur izugarria du, istorioak kontatzea gogoko du, adarra jotzea, ongi jan, edan eta dantza egitea biziki atsegin du. Ezaguna eta ospetsua da bere herritarren eta ingurukoen artean olgeta bilatzen duelako eta besteak bide honetan jartzen dituelako. Gorputza bera, Erdi Aroko Gorreetako bufoiak bezala, jendearen algara sortzeko markatua dauka. Hauen eginkizuna ere bereganatzen du. Dena den, hain urrutira joan gabe —ez lekuz, ez denboraz— aurki daiteke bertsolaririk festa prestatzeari eta festa egiteari abegi ona egin dionik, jaia sortzea bizitzako interes-gune bihurtu duenik. Txirritarentzat, esate baterako, aldaparik gabeko lantegia zen eta osasunak galerazi arte ez zuen bertan behera utzi bere eta besteen bizitza alaitu zezaketen bitarteko haietaz baliatzea, hitz neurtu eta zorrozaren erabilera tramankulu bikain bihurtuz aipatu eginkizunerako.

Pertsonaia prototipoa da, ziria nola sartu aztertzen duten horietakoa. Istorio autobiografikotan kontatzen diren gertaeren arrazoiak oso modu sinplean azaltzen dira: txanpon batzuk bildu edo bere gutizia eta abilezia erakutsi. Gertaeren arrazoiak ez daude guztiz banako eta konplexu den barne-prozesua mamitu ondoren beren erabakia hartzen duten pertsonaien jokabideetan. Garrantzizkoena ez da psikea, baizik eta gertaerak egotea. Berdin gertatzen da suertatutako egoerek hizpidea sortzen diotenean Piarresi: bere alderdi zirikatzailea da motorea. Eta kontalari huts denean aurkezten dituen istorioetako pertsonaiek ere motibo bakar batek eraginda jokatuko dute: ziri-sartzaileari ziria sartu. Piarres prototipoa da, irakurri edo ezagutzen dituen istorioetako pertsonaiaiek ere prototipoak dira. Ez dago lekurik azterketa psikologikoarentzat, ez lekurik, ez asmorik. Emaizak du garrantzia, giza-ahuleziak erakusteko presa dago. Abilezia izateak, injeniosidatea izateak, azkarra izateak, erne egoteak, azken batez, pertsonaia automata bihurtzen du egilearen eskutan. Kinada edo estimulu-mota batzuen aurrean erantzuten duen automata.

### 1.1. Olgetaren elementu eratzailak

Piarres eta Pello Olhetako festetara doaz, bidean, Piarresen egitaruari erantzunez, Azkainen hamaiketakoa, ardo eta pipari ohoreak egiten dizkiola dastatu aurretik, bazkari ederra Olhetan jakiei abegi ezin hobea luzatuz, bazkal ondoan Olhetako plaza nagusian ikusten duen bakoitzari bertso bana eskainiko dio, jarraian dantza lehertzearaino, jauzi askodun dantza, dantzan ari zirenak gelditzea lortzearaino berari begiratzeko eta ikusleak agurtuz bukatzeko. Hurrengo egunean Pello ohetik jeiki aurretik gosari txiki eta handiak eginak ditu, erreak zenbait pipa. Olhetarako joan-etorria jan-edanaren, bertsoaren eta dantzaren gorestekanta bihurtzen da Piarres pertsonaiarengan, istorioak kontatzeak sor-

tzen dion atseginari gehitzen dion jai-kanta. Hitz batean, zentzuei eskainitako kanta, dastamenari, entzumenari, ikusmenari eta baita adimenari ere kontaktetan barrena erakusten den injeniosidadea dela eta.

Ongi izatearen giro honetan garatzen dira istorioak. Ez da doktrina hedonista hutsa, bizitzaren azken helmuga ez dago gozatzean. Piarresek baditu beste balore batzuk ere: zenbait istoriotan, batez ere autobiografikotan, zuzentasunaren eta okerraren artean bereizten badakiela erakutsiko du, baita ezbeharraren aurrean konfidantza euskarri bakartzat hartzen ere, txikitari gurasoak hil eta zer janik gabe gelditu zela, zorigaitz honetatik onik irtetea Jaungoikoaren borondate eta ontasun handiari egotziko dio... eta orain Piarres adinean sartuta dagoela, zuhurra da, ongi izatea etengabe bilatzen du baina muga erreal batzuen barnean; bi baso-erdi ardo aski du ardoari ohore egiteko, tripakiak munduko jakirik onenak izan daitezke, dantza, istorioa eta bertsoa debalde jartzen du. Ez da ase ezin dena, baizik ezer gutxiarekin ase daitekeena eta konformidade honetatik sortzen da bere zorion eta amaierarik gabeko umore ona. Diru askorik ez, injenio ugari, haurtzaro behartsu eta zoritxarrekoaren ondorengo koformidade eta jarrera erakusten du.

Kontatzen dituen istorioek badute loturarik. Istorio bakoitza independente bada ere, istorio bakoitza batasun eta osotasun baten barnean taxutzen bada ere, elementu semantiko errekorren baten gain eraikitzen dira: ziri-sartzaileari ziria sartu. Hala gertatu zitzaion Piarresi, alargunari ziria sartzea lortu ez eta honek belarri batetik harturik elizatik atera zuenean, edo mandozainari, Piarres iraindu nahian esandakoaren ordaina jasotzen duenean, edo aranak ebasterakoan igarotako estualdien ondoren eskolaren erdian errientak izugarritzko astinaldia ematen dionean. Hala gertatu zitzaion Don Pachecori, gogor egurtzen bazuen emazte Doña Incarnacione, honek bilatu zuen modua Don Pacheco egur zezaten. Beste hainbeste gertatu zitzaion Zugarramurdiko fraideei: Erremundegi-behere Sarako auzapezaren berrehun ardi beren ahariekin ostu bazituzten lauhun itzulirik bukatzen dute.

*Piarres Adameko* istorioen morfologiak zera erakusten du: “krisi-une” moduan muga daitekeen puntuaren alde bakoitzera lauki narratibo bat lekutzen dela. Krisi-unearen alde batera ziria sartzea bilatzen duen pertsonaia dago, krisi-unearen beste aldera, pertsonaia bera, baina norbait ziria sartu diola. Berdinketa ematen da egiturari: ziri-sartzaileari, zeharo ez-ustekoa den ziri-sartzaileak ziria sartzen dio: alargunak, eskolako errientak... Ziri-sartzailearen abilezia berdinduta gelditzen da ziriaren jasotzailearengatik, lehen itxura batean ziria sartzeko erabakia hartu duenak trebeago izatearen itxura erakutsi arren. Edo bestela esanda: ziri-sartzailea trebea izanik, alderdiren batetik porrot egiten du bere eginkizunean.

## 1.2. *Piarres Adamaren zaina euskal eleberraren sorreraren testuinguruan*

Oso modu oparoan ez bada ere, euskal kontagintzak *Piarres Adame* argitaratu aurretik eta argitaratu ondorengo lehen hamarkadetan beraietan idoro du istorioak kontatzeari darion atsegina. Ez gara ari ahoz-ahozko herri-kontaerei buruz soil-soilik, noizbait ahoz-ahozkoak izan bazitezkeen ere, jadanik mundu idatzian murgildu direnei buruz baizik. Jatorrian negu parteko lanaldiren bat izan ala ez, artazuriketa, linarien lan edo beste eginkizunen bat, noizbait testuinguru horretan kontatutako istorioak izan ala ez, bada idazkerak ematen duen iraunkortasuna erdietsi duen kontaketa-entretenean helburu izan duenik. Baliapide erretorikoaren erabilera-mailan lekutu ala abiapuntu erreal bati erantzun, honela ematen dio hasiera Jean Duvoisinek bere *Baigorriko zazpi liliak* kontaketa-ari:

“Beihalako egunetan, behin batez, Baigorriko jauregi zahar-  
rean ziren arto-xuritzeak. Badakizue arto-xuritzeetara biltzen ohi  
dela inguruetako gazteria, eta holako bilkuetan laket dutela kantu  
zaharren kantatzea eta noizbaiteko konderen errebertzea.

Halako solasak Baigorriko herjaunaren gogoko ziren; goan  
zen beraz arto-xuritzaleetara bere alaba andrearekin.

Han baziren zazpi neskatxa gazte deitzen zituztenak *Herriko  
Zazpi-Liliak*. Hekieri buruz hau erran zuen herjaunak:

Aurten, ene alaba andrearen ezkonarazteko gogotan naiz.  
Zuetarik zeinak-ere pollikienik erranen bait-u kondera xahar bat,  
hainari dote on bat emanen diot ene alabarekin batean ezkontze-  
ko bere hautuko gizon gazte batekin” (3).

Istorioen kontaketa-entretenean artazuriketarena dela esaten da kondaira zaharren azalpenari markoa jartzen dion ihardunean eta, honen bestez, besterik gabe, fikzio-mailan egiten den planteamendua *entzundako* istorioena da. Jakina, kontalariak baliapide erretoriko horren erabilera-  
ra jotzeko lizentzia osoa du entzundako istorioak ez izan arren eta, edozein modutan, Duvoisinek berak frantsesez eginiko hitzaurrean dion bezala, 1832. urtean bildutako ipuinez osatua bada ere (4), mundu idatzira igaro dira, honek dakartzan aldaketa kualitatiboekin (egiletasuna gorde, kodeketa finkatua etab.), azken batez, beste sistema-modu bateko partaide izatera heldu dira eta, ondorioz, aipatu markoan egiten den azalpenari so zera baieztatu daiteke: kontaketa-entretenean dastatzeak sortzen duen atsegina mundu idatzira ere heldu dela. Ahoz-ahozko igorpena zuten kontaketa-entretenean biltzaile hutsa izan Duvoisin, ala sorketarako jartzen duen mozorroa izan

(3) DUVOISIN, Jean, 1987, *Baigorriko zazpi liliak*, Elkar, Donostia, 17. or. (Edizio-  
prestaketa eta aintzinsolasa: Juan San Martin).

(4) DUVOISIN, Jean: op. cit., 6. or.

biltzailearena, istorioak testuratzean funtzionamendu-modu bat utzi eta beste batera igarotzen da. Urrutirago joan gabe, entzuleei zuzentzeko eratutako konbentzioetatik irakurleei zuzentzeko eratutakoetara. Jatorrian ahoz-ahozko kontaketak egonda ere, Duvoisinek eginerazi dien bidaiak beste harreman-modu bat eskatzen duen komunikazio-sistemara eraman ditu.

Liliek kontaturiko kondairei “herjaunak” bukaeran markoa jartzen dienean honela dio:

“Ez dut aspaldian horrenbertze atsegin hartu nola gaurko gauan” (5).

Ipuinak entzuteak sortzen duen atsegina ez zaio arrotza euskal kontaketa idatziari, kontaketak olgetari lotzea. *Baigorriko zazpi liliak* kontaketako herjaunaren zaletasunak aurkitu du jarraitzailerik beste zenbait eleberritako pertsonaiengan. Hark bezala, kontaketak dastatu nahiak eraginda, bilatu dute hauen garapenerako testuingurua eta kontalaria. Txomin Agirrerren hiru eleberrietan eguneko lanak bukatu ondorengo atsedendialdiari eta zenbait lan-moduri lotzen zaio istorioak entzutearen atsegina. *Auñemendiko lorean* “txiki-txikitatik olango gauzetarako guztiz gogotsua” izan den Pedro Mari morroiari eskatuko dio Arnaldo nagusiak ipuin bat konta dezala: “Asi bada, asi” (6) esango diote morroi gazteek beren entzun nahi goseak bultzatuta. *Garoan*, Manueltxok aitona Joanesi lapur-ipuina bat kontatzea erregutuko dio; gauero-gauero Zabaleta baserriko sukaldetan “*Testamentu zar ta berriko* egi ederrak eta azkenean, oera orduko, beti zerbait esan bear izaten zien aitonak, bere burutik” (7). *Kresalan* “aterpen” lan egiten dutenean “Iñoiz bein, gazteak eresian aspertuta gero, gizon zarrak, antxiñetako ipuiñen bat edo euren gaztegunetako gertaerak esan eroiazan” (8). Mikolek gertaera polit bat badakiela aurrerazten dienean “Esaiguzu ba, Mikol; *tira*, esaiguzu, -deadar egin eutsen mutikoak” (9). Resurrección M. Azkueren *Bein da betikon* bertan “Txanton burutik zorgiñak kendutearren okerreriaren bat egin bear ekiola esan eban Errokek” (10). “Okerreria” ipuin baten kontaketa gauzatuko da “Olgetan-Benetan” izenburua daraman kapitulua eratuz, aski izenburu esanguratsua dena, hain zuzen ere.

(5) DUVOISIN, Jean: op. cit., 73. or.

(6) AGIRRE, Domingo, 1966, *Auñemendi-ko Lorea*, I, Editorial Auñamendi, San Sebastián, 2. argitalpena, 136. or.

(7) AGIRRE, Domingo, 1981, *Garoa*, Arantzazuko frantziskotar argitaldaria, Oñati, 5. argitalpena, 178. or.

(8) AGIRRE, Domingo, 1976, *Kresala*, Arantzazuko frantziskotar argitaldaria, 5. argitalpena, 85. or.

(9) AGIRRE, Domingo, *Kresala*, 90. or.

(10) AZKUE, Resurrección, M., 1986, *Bein da betiko. Batxi Guzur*, Klasikoak saila, Erein, Donostia (Edizio-prestatzailea: Ines Pagola), 69. or.



Eleberritan ez ezik, leiendetan beraietan ere azaltzen da ipuinak entzuteko zaletasuna (11).

Ahoz-ahozko kontaketak kokatzen ziren testuingurura joaz, zenbait lanaldi (artazuriketa, aterpeko lana arrantzaleentzat...) edo lan ondorengo atsedenaldira (ilunabarreko sukaldeko batzar, atariko batzar...) egile jakin-neko euskal kontaketa idatziak, markodun kontaketa bidez, eskuratu du kontaketak dastatzeak sortzen duen atsegina. Ongi igarotzeko ordua da. *Auñemendi-ko Loreako* ipuin-entzuleak, edo *Kresalakoak*, edo *Garaokoak*, edo Baigorriko zazpi lilien kondairak entzuten daudenak *Piarres Adameko* Pelloren antzekoak dira funtzioaren ikuspegitik: istorioak gogoko dituztenak, istorio-aditzaile eskertsuak. Ahozko munduko mezu itxiek, beste zenbait alderdirekin batera, zeramaten alderdi ludikoa bereganatu dute, itxura batean behintzat, egile ezaguna duten kontaketek, baina bada alderik *Piarres Adame* eta aipatu eleberrien artean, nola egituratze-mailan eta, ondorioz, istorioek testuaren osotasunari begira betetzen doazen funtzioan, hala istori-kontalariaren nortasun eta zereginari begira.

Lehenik eta behin, egituratze-mailari so honako bereizkuntza hau bederen egin beharra somatzen da: Iparraldeko eleberri laburrak marko batean barneratzen diren istorio-multzo batez osaturik daude, ez horrela Hegoaldekoak. *Piarres Adame* bidaia batek taxutzen duen batasunean eta aitzakian pertsonaia batek kontatutako istorioen gain eraikitzen da. Artazuriketaren eginkizunak eratutako bilera eta herjaunaren alabaren ezkontza bihurtzen dira aitzaki eta marko, bildutako liliek istorioak konta ditzaten. Hegoaldekoetan, berriz, enmarkaturiko kontaketak historia nagusi eta luzeago baten ataltxo besterik ez dira. Aldea ez da hutsala. Iparraldeko etan, azkenean, istorio labur batzuen bildumak moldatzen dira, Hego-aldekotan, berriz, historia nagusi eta luzeago bat eteten duen akzidente da istorioa, nahiz eta ekarriren bat egin, handiagoa ala txikiagoa, eteten duen historia horretara, jakina. Honela bada, lehenbizikoetan independentzia eta batasuna duen istorioa, bigarrenetan egitura handiago bateko partaide bihurtzen da, egitura handiago bateko atal izatera igarotzen da, egitura handiago horri begira funtzio-modu desberdinak bidez: ohitura batzuen azalpen, bizitza-modu baten erakusle, egitura handiago horretako fikziozko pertsonai-kontalari hori karakterizatzeko bide, entzuleak modu atsegin batean heitzeko bitarteko... Besterik da *Baigorriko zazpi liliak* edo *Piarres Adame*: istorio bakoitzak bere nortasuna du eta, edozein kasutan, istorio-multzoaren gainezartzeak emango du istorio des-

(11) Karmelo Etxegarainen "Andeka" leiendan, esate baterako, baserri-etxe bateko sukaldean zeuden "gizon ta emakume danak, asi zitzaiozkan esaten, exeri zanean: 'Etxeko-jauna, gure antziñako asaba euskaldunen kondaira bat, esan zaguzu'". ETXEGARAI, Karmelo eta beste, 1990, *Leiendak (1879-1891)*, Euskal Klasikoak saila, Etor, Donostia (Edizio-prestatzailea: Ana M.<sup>a</sup> Toledo), 156. or.

berdinen kidetasunaren berri. Hau da, batzuen eta besteen artean dagoen alde koordinazio/menpekotasun mailakoa da. Koordinazio-mailako jantagailuak lotzen ditu markodun kontaketen gain eraikitako eleberrietako istorioak, menpekotasun-mailakoak, berriz, egitura handiagoko atal diren haiek. Barne-joskera desberdin hau bitarteko koordinazioz elkartzen direnetan istorioen gainezarketak azalduko ditu istorio-multzoari amankomun zaizkion ezaugarri morfologiko edo semantikoak, menpekoetan, aldiz, egitura handiagoa izango da istorioaren funtzio eta ekarri semantiko mugatuko duena. Gainezarketa bide, zenbait ezaugarri morfologiko eta semantiko istorio desberdinetan errepikatu egiten direla atzeman daiteke eta, honenbestez, azpimarkaturik gelditzen direla.

Istorioen gainezarketa hori da, hain zuzen ere, hainbat alde ezartzen dituen markodun kontaketen gain eraikita dauden bi eleberrien artean: *Baigorriko zazpi liliak* deritzanak aldatu egiten du enuntziatioaren subjektua istorio batetik bestera, enuntziatuarena, berriz, alegi eta mitologian dabil. Leizarazuko Gana, Urdozeko Madalena, Geraxane Iriberrikoa, Extebeni Mokozaingoa, Fermina Leizpaz-Jauregikoa, Martha Okhilenberrokoa eta Maria Etxauzekoa doaz esakuntzaren subjektua osatuz eta, zazpi liliak bukatzean, herjaunaren alaba, Baigorriko Terexa, batuko zaie, aitaren eskariz zortzigarren istorioa kontatzean. *Piarres Adameko* istori-kontalaria bat eta bakarra da, Piarres, eta kontaktzen doan istorioak pertsonaia-kontalariaren karakterizazioaren elementu eratzaile garrantzitsu bihurtzen dira, bai besteei buruz kontaktzen dituen haiek eta, zer-esanik ez, bere bizitzari lotuak daudenak. Honela, multzo osoaren gainezarketak erakusten duenez, istorio guztiak elementu errekorrente baten gainean eraikita daude, —ziri-sartzaileari ziria sartu—, elementu errekorrente horrek irria eragitea bilatzen du eta istorioen kontaketa bera beste elementu jolaskoi eta atsegin-sortzaileen ingurumarian kokatzen da (jan-edana, bertsoa, dantza). Ez dago gisa honetako batasunik, ez istori-kontalari mailan, ez honen karakterizazio-mailan, ez kontatutako istori-mailan, ez istori-kontakteten testuinguruan *Baigorriko zazpi liliak* izenburutzat daramanean, nahiz eta kontaktak entzuteak sortzen duen atsegina izan bietan testuen garapena zilegiztatzen duen motorea.

Azterketa aktantzial batek honako alde hau nabarmenduko luke: Piarres aktante subjektuak bilatzen duena olgeta da istorioen kontaketen bidez, lili bakoitzak bilatzen duena, berriz, istorioa ahalik eta politikien kontatzea dotea eta senarra aukeratzeko askatasuna erdiesteko. Beste modu batera esanda, objektu desberdin baten bilaketak bereizten ditu. *Piarres Adameko* aktante-subjektuaren bilaketa olgeta sortzea da, jai-giroa debalde jartzea, nola besteentzat hala norberarentzat. Festa-moldatzaile nagusia istorioen kontaktetari darion atsegina da. *Baigorriko zazpi liliak* deritzanean, elementu berbera da festa-moldatzailea, baina lehiaketa bat irabaztea akuilua.

“*Piarres Adame* euskal kontaketa zain epikureoa” izenburupean eraikitzen genuen ihardunaldi hau. Alderagaitzat hartu ditugun eleberrietan, markodun kontaketen gain eraikita ez dauden haietan, markodun kontaketa egitura handiago baten atal denean, zain epikureo honi ezartzen zaion iragazia hain da estua, bere azalpena alderdi formal edo kanpo-alderdi soilera mugatzera heltzen dela: kontaketa entzuteak sortzen duen atseginera. Baina istorio beraren taxuketa eta, zer-esanik ez, historia nagusiarekiko betetzen duen funtzioa zain estoiko baten azalpen handiago bihurtzen da. Izan ere, kontaketez gozatzearen ezaugarri horri historia nagusiaren harian ateratzen zaion probetxuak (ohitura batzuen azalpen, bizitza-modu baten erakusle, egitura handiago horretako historiaren morroi... eta bereziki kontaketa egiten den erabilera didaktikodun iruzkinak) asko makaltzen du istorioaren kontaketa eragin duen arrazoiak: kontaketa dastatzeak sortzen duen atsegina. Itxura batean ahoz-ahozko kontaketez zeramaten alderdi ludikoa bereganatu badute ere, alderdi ludiko honen ingurumaria arras bestelakotzen dute: iruzkin didaktikoz betetakoa, kontaketa malgutasunik ez darion historia nagusi bateko osagai, kontaketa-jarioa moteltzen duten komentario diskurtsibo-doktrinaren aldamenen. Jatorriz ahoz-ahozko kontaketa izan zitekeenak eleberritara igarotzean jasaten duen “egokitze-lanak”, bere alderdi ludikoa ikasgaiaren zerbitzuan jartzean jasaten duen egokitzapenak, ito egiten du markodun kontaketa testuratzeko oinarrian zuen motiboa: kontaketa dastatzeak sortzen duen atsegina. Eta azken buruan, kontaketa dastatzeak sortzen duen atseginari erantzuteko zen istorioa, zain epikureo baten azalpena zena, zain estoiko baten azalpenarako bitarteko bihurtzen da, ezbeharraren edo zoritxarraren aurrean etsipena gomendatzera eta aldarrikatzera iristen den neurrian markoa jartzen dion historia nagusia. Zer da, etsipena ez bada, *Auñemendiko Loreako* Riktrudisek erakusten duena maitemindurik dagoela maitearen berririk ez duenean? Edo *Kresalako* Mañasirena bere maiteak jaramonik egiten ez dionean? Edo *Garoako* Joanesena bi seme bide zuzenetik okertu zaizkionean? Besterik da Piarresen jarrera ezbeharrari edo zoritxarrari aurre egiteko: trebes heldu diren gauzak zuzen ditu hartzen eta, irriz hartuz, zorigaitza zorion bilakatzen.

*Piarres Adamen* zain epikureoaren azalpena ez da mugatzen gora go ipatu den alderdi formal horretara: istori-kontalariak entzulea dibertitzea bilatzen du, irria eragitea, hartarako aproposak diren istorioak kontatuz; filosofia epikureo baten erakusle da. *Piarres Adamen* istorioak kontatzea bera da “historia nagusia” eta, jai-giroa sortzen duten elementuz inguratuz istorioak kontatuz, giza-jokabide batzuk arautzea bilatzen duen morala baino askoz nabarmenago da bizitza-jarrera epikureo baten azalpena. Bizitza-jarrera honen adierazpenak gehiago erantzuten dio ahoz-ahozko istorioak kontatzearen giroari historia luzeek erakutsi zutenak baino. Izan ere, gakoak ez dago gaian bakarrik, baita gaia erabiltzeko moduan ere.

Ahoz-ahozko kontaktak hamaika modutakoak ziren eta horien artean ez dira guztiak ez irri-eragileak, ezta olgeta olgetatik bilatzen dutenak, bada etikarekin edo gizalegea erakustearekin lotura duenik ere. Baina, edozein kasutan, istorioak daude eta ez istorio-itxurak, kontaketa dago eta ez diskurtsibitatea konta-jarioa itoaz, filosofia baten azalpena dago, mundu-ikuskeraren batena, munduan kokatzeko modu batena, baina istorio-kontalari batek istorioak kontatuz emana, eta ez kontalari-filosofo baten pasarte doktrinalen ilustraziora eramanez kontaketa. Ahoz-ahozko mundu horretan atsedeen-ordua edo lanaldia jai-giroan igarotzeko kontatzen da istorioa, mundu idatziko historia luzeetan giza-jokabideak arautzeko, giza-jokabideak izan beharko luketenaren errainuan lekutuz eta direna deskribatzea arbuatuz. *Piarres Adamen* istorioak kontatze hutsak adierazten duen jarrera jolaskoi horri istorio-kontalariaren ezaugarritzeta-modua batzen zaio: festak Piarres pertsonaiarengan gorputz hartzen du, bera da eleberriaren izenburutik bertatik erdigune, istorio-kontalari moduan kontatzearen ekintza atsegin duena, berari nahiz besteri gertatuak izan istorio biziak jalgitzen dituen, ziztorlaria, bere ezaugarritzeta fisikotik alaitasuna sortzeko aproposa; hitz batean, bozkarioa darion bizitza-modua erreprezentatzeko egindako pertsonaia.

*Piarres Adamen* baserritar irri-eragilea aurkitzen dugu. Baserritar arlo-tearen irudia ez da izan ezezaguna Euskal Herrian, ezta falta izan, ezta ere, euskaldun baserritarrak bere baitan bildu beharko lituzkeen birtute guztien agerkaririk. Hauek aurrean baserritar "azkarra", erne dagoena dakar Elizanburuk, gerora damutu ala damutu gabe tranpa edo iruzurra bilatzen duena, tranpa edo iruzurra tentatzen duena. Pertsonaia honek, seguraski, folklorea eta ahoz-ahozko mezu itxietan ditu bere sustraiak.

Aurreko mendean hasten da herritartzen irakurketa-idazketen ikasketaren egintza. Euskaldunari, beste hizkuntza batean bada ere, heltzen zaizkio herritartze horren ondorioak. Ahoz-ahozko mezu itxien igorpenei ez zaie bukaera heltzen, begibistakoa denez, baina, bestek beste, aipatu gertaeraren herritartzeak euskal letren eta irakurleen ugalpena ekarriko du. Gai, maila, sortze-testuinguru etab. desberdinetako bertso-papera gehitzen da, kontaketa-mota desberdinak plazaratzen hasten dira herabeki... Euskal literaturaren zain epikureoak nonbait aurkitu badu arnasa, mende honetararte behintzat, mundu herritarrean izan da. Ahoz-ahozko igorpen hutsean edo testua euskarri zuela, bataren eta bestearen artean dagoen aldea gutxietsi gabe, geruza herritarrean aurkitu du bizitza iraunkorra. Herri-literaturan eta herri-literatura horren zenbait sortzailearengan sende gazte eta zaharragoak lagun izango ditu Piarresek: Fernando Amezketa-rra, Txirrita etab. Hauek bezain baserritar bizkorra, bizkortasun horrek ematen dion argia bizitzaren aurrean jarrera bozkariotsu bihurtuko du: jan-edana, dantza eta bereziki hitzaren erabilera zorrotza ongi igarotzearen euskarri.

## ELIZANBURU KONDATZAILEAREN EUSKARA

*Sara, 1991-XII-21*

*Beñat Oihartzabal*

Euskal literatura aipatzen duten liburuetan, laudorio ainitz bildu du Elizanbururen euskarak, mintzaira gozo eta malgua, *perekatzailea* zioen Lafittek, baitzerabilen, hala bere kobletan, nola bere hitz laxozko obran, harritzeko ez baita hizkuntza gaietan hain begi zorrotza zuen Mitxelenak, Lafon irakaslearen mirespena bereturik, Elizanburuk *euskararen gainean zuen nagusitasuna* deblauki aitortu baitzuen.

Beste hizlariak mintzatu zaizkizue jadanik, edo eginen aurki, Elizanbururen lanaren literaturazko balioaz, eta ez nuke orain haiek erran gauzarik errepikatu nahi. Hargatik haren euskararen aipatzea galdegina izan baitzait, mintzaira bera hartuko dut aztergai, estilistika eta literatur baliabideak hunki gabe, eta ene azterketa *Piarres Adame* elaberrian mugaturik.

Zergatik gorde behar nuke: nahiago ere dut gauzak horrela diren. Alabaina, Elizanbururen umore fresko eta sanoa, eta, halaber, haren liberaltasun eskeptikoa ere, gogokoak baditut, ez naduka *Piarres Adame* elaberriak —literatur obra gisa— hain miretsirik, nola baitauzka, nekez uka dezaket, gauza horietan ni baino fidagarriago diren gutiz gehienak. Irakurgai pullita dela, laketuz eta atseginez irakurtzen dena, aitor dut, baina —hori aski ez balitz— gehiagoko anitzik gabe, ene aburuz, non ez den obra birtuala gogoan hartzen; horrek, ordean, ni beldur, zuhurtziari bizkar emanaraz bailiezaguke, eta balizko literaturako eremu zabalegietan menturaz.

Horiek hola, lot gakizkion, orain, gure gaiari, eta has gaitezen elaberri horretako euskararen aztertzen.

Lehenbizikorik eginbidea dut gure artean gai hori jadanik landua izan dela gogoraraztea, bai I. Sarasola, *Piarres Adame*-z egina izan den azken argitaraldian egin zuen aitzin solasean, eta bai, bereziki, G. Garate, euskal nobelaz idatzi duen historian, biak, zein bere moldean, entseiatu baitira Saratar idazleak zerabilen euskararen ikertzera, eta mugatzera. Egiaren errateko, hego aldeko irakurtzaileak bereziki gogoan zituztela

egin dituzte biek beren azterketak, Sarasolak literatur tradizioa kontuan harturik, eta Garatek, berriz, euskararen jatortasunaren arabera, arbuioak eta goresmenak, noiz nola, hari nola iduri, batere beldur gabe, baina ez beti zuzen ene gustuko, ematen zituela (1).

Saran hitza dudalarik, doi bat desberdina izanen da ene ikuspegia. Alde batetik Elizanbururen euskararen ezaugarri batzuk agerian emanen ditut: hiztegiaren partetik, bereziki; bestetik, gaur egun euskara batuaren arauetan emateko eztabaidagai diren zenbait pondutan, Elizanburuk zer eredu eskaintzen digun ikusiko dugu: bai adizkera alokutiboen erabilere-tan, eta bai aditz morfologiari dagozkion beste zenbait pondutan ere. Joskera eta kasuen morfologiak ere balizateke zer erran naski, baina beldur bainaiz luze lihoakigukeela orduan mintzaldi hau, gai horiek hunki gabe utziko ditut hemen.

Hona beraz, ohar batzuk, *Piarres Adame* elaberriko hiztegiak eta aditz morfologiak.

## 1. HIZTEGIA

*Piarres Adame* elaberri herrikoa (hitz hori mugaz beste aldean ematen dioten edukin bereziarekin konpreni bedi) da arras, 1880.eko hamarkadan sortu ziren ipar aldeko kazeta zenbaitetan (*La Nivelle* eta *Le Réveil Basque* delakoetan) hostoka agertzeko gisan egina, irakurtzaileen azikartzeko helburu garbiarekin. Eta, hain zuzen, herrikoitasun hori hobekienik erakusten duena, beharbada, hiztegia bera da.

Bost pondutan bil daitezke *Piarres Adame*-ko hiztegiaren ezaugarri nagusiak:

1. Lapurteraren gainean finkatua da; 2. nahiz hitz kasik guztiak ipar aldeko eta bereziki baxenabartar gehienek konprenitzeko modukoak diren; 3. guti dira, beraz, liburuetarik ateraiak diren, eta eguneroko euskara mintzatuari ez dagozkion hitzak; 4. horrek ondorio baitu hitz mailegatu anitz agertzen dela elaberrian; 5. bestalde, irakurtzailearen konplizitatearen erdiesteko eta herrikoitasunaren indartzeko, euskarak eskaintzen dituen bide berezi batzuk; baliatuak dira, hala-nola errepikapenak, onomatopeiak, eta forma hipokoristikoak.

---

(1) Gehienetan euskalki kontuetako ponduak dira Garatek altxatzen dituen, eta dakigun bezala, irriskutsua da juje moduan kontu horietan ibiltzea. Zergatik datibo pluralaren aditz marka den *-ote* (*-o + te*) forma (*-e* formaren orde, erran nahi baitu *-o + e > e*) "akats" ote da? Zer funts du, duela ehun urte lapurteraz idatzi testu batez delarik solasa, *eragin* forma, *egin arazi* baino "hobe" dela errateak? Beste batzuetan, oharrak euskalkiaren berezitasunetik harago doaz: nork erran dezake *Sarako herria* sintagma "gaizki dago(ela)" euskaraz, eta *Sara herria* baizik ez dela "ongi"?

Bost pondu horiek nola obratzen diren hurbilagotik ikusiko dugu orain.

### 1.1. Lapurterazko hiztegia (2)

Lapurteraz idazten zuen Elizanburuk, eta ez zuen indar berezirik egiten beste euskalkietarik hitzak harturik bere hiztegiaren zabaltzeko. Badakigu, Manterolari idatzi zizkion gutunak lekuko ditugularik, Elizanburuk euskararen inguruko goiti-beheitiak hein batean segitzen zituela, hiztegiko kontuetan bereziki. Horren hatzik kasik batere ez da ageri, ordean, haren idazlanean, eta, irakurtzaile anitz baxenabartarrak izanen zituela jakinik ere, baxenabartar hiztegi berezitik arras guti hartu zuen. Ez dugu, konparazione, *biziki*, *ontsa*, *ukhan* edo *bortha* bezalako hitzik aurkitzen elaberrian (3). Hain segur, kondatu ixtorio ia guztiak, Lapurdin,

---

(2) **Klasikoak** sailean egin den azken argitaraldian badira ipar aldean erabiltzen diren lauzpabost hitz, erran nahia gaizki emana izan dutenak hiztegiari doazkion oharretan. Argitaralpen hori erreferentziazkoa denaz gero, hona hemen ene arabera zuzentzekoak direnak:

**Goitatu:** *Aditu duk, behinere, Pello, erraten goitatu ez dela frankotan deusik galtzen. Goitatu hitza erne ibili itzulia da oharretan, baina goaitatu, euskarak kaskoinari harturik moldatu duen hitzaren aldaki bat dukegu hor, igurikatu, beha egon edo zain egon erran nahi duelarik.*

**Desbistatu:** *atso madarizione hori, errienta ondotik, heldu duk gure aitzinera, haur guziak, bat bertzearen ondotik, bere begi ikaragarriekin desbistatzen dituelarik. Desbistatu hitza itxuratxartu itzulia da oharretan, hitzak batzuetan hartu izan duen adierarekin (ik. Lhande, honek Harriet aipatzen duelarik), baina ez bide da hori zuzen. Desbistatu hitzak, elaberrian, frantsesari darraikion erabilera du, bista hitzarekin gurutzatua izan bada ere: fr. *devisager* - desbistatu (*desbisaiatu* genueklarik kalko zuzena). Erran nahia, beraz, norbaiten begitarteari ongi-ongi behatzea da.*

**Gobernamenduko gizona:** *familiako aita prestu bat eta (...) gobernamenduko gizona. Gobernamenduko gizona* honela itzulia da oharretan: *ongi gobernatzen den gizona*. Teorian interpretapen hori ezinezkoa ez bada ere, ez du erran nahi hori elaberrian. **Gobernamenduko gizona**, alabaina, *goarda* da, erran nahi baitu gobernamenduaren kondu lan egiten duen gizona, Saran edo Azkainen, zehazki errateko, mugazain dena, hots.

**Parrapio:** *Zenbat mila xinhaurri sentitzen nituen bir-bir- bir zabiltzala nere parrapioetan. Parrapio hitza zango itzulia da oharretan (galdera marka batekin). Gero ikusiko dugunaz, hizkuntza mailak edo hizkuntza tabuak eta jendetasunari doazkion hesiak kontuan hartu gabe, gizonaren gorputz parterik berezkoena izendatzen du hitz horrek elaberrian; ikus beheraxeago hitz honetaz testuan dioguna.*

**Erlats:** *aditzen baitut halako boz herdoil eta erlats bat. Erlats hitza zakar itzulia da oharretan. Zuzen-zuzen erlats hitza, fr. *enroué*, eta esp. *ronco* erraten dena da.*

(3) Menturaz norbaitek *tuntitu* aditzaren kasua aipa dezake hemen diogunaren aurka. Aditz hori Azkuek (eta honen hatzetan jarraikiz Lhandek ere) baxenabarrerari lotzen du, Aldudeko eskualdekoa dela erranez. Ordean erabilera zabalago izan duela iduri luke, eta lapurteran ere ezaguna zela uste izateko da, *Piarres Adame* idazlanen agertzeak erakustera ematen duen bezala. Hona hitz hori agertzen den pasartea: *nola ez da harritzen Piarres, ikusten duenean nagusi hori, asaldatzeko ordean, ez dela den gutiena ere tuntitzen.*

saratar, azkaindar eta zugarramurdiarren artean gertatzen baitira, herritar-tasun berezi hori eman nahi ziokkeen bere testuari, lapurteraren usain eta kolore bereziak hitzetan ere agerian emanez.

Halaber, lapurteraren eremutik ez aterarik ere, nehola ere ez da entseiatzen, euskararen altxorraren aberastasuna erakutsi beharrez edo bere mintzaira hartaz joriago egin beharrez, hitz berri asmatzen ibili gabe ere, hitz zahar, erdi-galdu edo literaturan guti baliatuen biltzera, handik hogei eta hamar urteren buruan Etcheparek eginen zuen bezala, edo garai hartan berean jadanik, beste manera batean, Duvoisinek. Dudarik ez da, Lapurdiko mintzaira bizi, egun guztietakoari jarraiki zitzaiola gehien-gehienik elaberriko hitzen hautatzeko tenorean.

Horiek hola, Elizanburuk ez zituen xokokeriak nehola ere xerkatzen. Hiruzpalau hitz baizik ez daitezke atzeman, ipar aldeko irakurtzaile arruntak, mintzoz lapurtar ez izanik, konpreni-gaitzak kausi zitzakeenak, ipar aldean gaindi ere toki guztietan ez baitira erabiltzen, eta guti ezagunak direlaketz.

Alabaina *unhatu, nere, ethorri, guan*, ... bezalako hitzak, edo *gogorki* gradu adberbioa, lapurterazko formak badira ere, pentsa daiteke, ipar aldeko euskaldun gehienek ezagutzen zitzutela, gisa horretako hitzak erabiliz, Elizanburuk ez bide baitzituen lapurtar ez ziren irakurtzaileak deusetan bortxatzen.

Badira hala ere hitz bakar batzuk hain ezagunak ez direnak; hona zein:

**Parrapio.** Hitz hori ez da agertzen Azkue eta Lhanderen hiztegietan. Hona zer gisatan erabilia den: P. Adame aran ondo baten puntan da, aran biltzen ari, noiz eta ondoaren jabea den emazteki bat, hasarre gorrian heldu baitzaio eta oihuka hasten. Eta honela dio P. Adamek, bere lagun gazteari bere orduko izialdura kondatzen diolarik: *Zenbat mila xinhaurri sentitzen nituen bir-bir-bir zabiltzala nere parrapioetan*. Beste pasarte batean, metafora bera erabiltzen baitu Elizanburuk, bigarren aldi honela dio: ... *ikusi eta ezagutu dutanean emazteki hori, (...), iduritzen zaitak, muthikoa, ehun mila xinhaurri bedere aztaletan gora igaiten zaizkitala*. Bigarren aldi honetan, beraz, *aztal* hitza agertzen da *parrapio* hitzaren orde. *Zango* itzulia da *parrapio* hitza elaberriaren azken argitaraldian, itzultzaileak bere segurtamenik eza galdera marka baten bidez erakusten digularik. Galdatu diedan saratar adinean doi bat sartuek —iduriz gazteagokoek ez baitute ele hori gehiago ezagutzen— *parrapio* hitzak *ondasun* erran-nahi zuela erran

---

Bestalde, badakigu, gaur egun ere *tunt* polaritate negatiboa duen hitz gisa komunzki erabilia dela, partitiboaren marka dakarrelarik: *ez du tuntik aditzen*. Halare, formazko berdintasunagatik, galda daiteke ea egiazki bi hitzak errokide diren.



didate, hitz hori lurreko kontuetan bereziki erabilia zela gaineratuz. Ez da dudarik, haatik, zeharkako erabilera duela hitzak elaberrian, han gizonaren gorputzeko parterik intimoena izendatzen baitu. Hain zuzen saratar horiek berek ere, hitzak bigarren erran-nahi sexual hori ere bazuela erran didate, mutikoen arteko mintzairan erabiltzen baitzuten denboran. X. Videgainek ere, Euskal Herriko Atlas linguistikoarentzat egin dituen inkestetan, bigarren adiera horrekin bildu du *parrapio* hitza, hala Saran nola Azkainen.

Ez dakit ausartzia handiegia ez ote den, baina ideia banuke, Elizanburuk hitz hori isilka, kontrabandan bezaia, sartu zuela bere elaberrian, pentsatuz zenbait lapurtarrek baizik ez ziezaioketela eman bere erran-nahi zehatza hitzari, eta gisa horretan ele itsusien zentsura errazkiago iragan zezakeela. Alabaina, arradoa da holako hitza joan den mendeko euskarazko testu idatzietan aurkitzea, are gehiago ororen eskupean izan nahi zuen testu batean.

**Birunda** lapurtar hitza ere kausitzen da, inesiboan erabilia *itzulika* errateko: *bere makhila gorria buruaren gainetik birundan dabilkalarik*. Hitz hori agertzen da hiztegieta eta oraino ere erabiltzen da; J. M. Lekuonak dioenaren arabera, Oiartzunen ere ezaguna da.

**Bekhunde** hitza ere aipa daiteke molde bertsuan: ... *batek airos eta alegera bezain bertzeak ihun eta goibel zuela bekhunde*. Hiztegien arabera, *begitarte* edo *bekainarteko* errateko erabilia zen hitz hori (Azkue, Lhande, OEH,...). Gaur egun, Saran, *bekain* erran nahi omen du.

**Arrolaka**: ... *ahal nuen bezala altxaturik etzina nindagon lekhutik, guan ninduan etxera, arrolaka, ederki umatua*. *Andarka* hitzaren pareko den ele horrek ere bere tokia badu hiztegieta, Lhandek ekartzen baitu Hiribarren aipatuz. Hemezortzigarren mendearen hondarrea agertzen da zenbait bertsutan (4) eta Duvoisinek eta, mugaz haraindian, Urruzunok ere ezagutzen zuten (ikus OEH). Gaur egun, haatik, bakarrik *andarka* erraten omen da Saran, ez *arrolaka*.

## 1.2. Hiztegiaren garbitasuna eta maileguak

Lehenago erran dugunaren arabera herritartasunari lehenetasuna ematen baitzion Elizanburuk, hiztegiaren xahutasuna hein batean bakarrik zaintzen zuen, eta ez zuen indar berezirik egiten, maileguei ihes eginez eta orduko lapurtera oinarrizkotik aterarik, hitz berezi, garbi baina guti

(4) Ikus *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma* (1798), Patri urkizuk 1987.ean argitaratua.

ezagunen erabiltzeko. Kausitu ditudan adibide bakarrak bat edo biga dira bakarrik (5):

**eskutitz:** *letra edo eskutitza* dio Elizanburuk, hitzaren erran nahia argituz. Larramendiren hiztegian iturburu duen hitz bakarra dateke elaberri guztian, hain segur zeharkara heldu izan zitzaiona Elizanbururi (Larramendik **ezkutitz** baitzekarren bere hiztegian).

**xarlango** hitzari ere hiztegi usaina dariola iduritzen zait. Alabaina, hitzaren erran nahia frantsesez ematen baitu (*lévrier*) pentsa daiteke hitza zenbait hiztegitarik edo menturaz zenbait irakurgai berezitarik atera zuela Elizanburuk. Nahiz Lhandek ekartzen duen, Pouvreau eta Harrieten hiztegiei erreferentzia eginez, ez du iduri hitz hori egun erabiltzen dela Saran. Nola nahi ere den, banago ni, hitzaren itxura berdenboran kankail eta kiskilagatik bereziki hartu ez ote zuen Elizanburuk, arras dudazkoa den haren “garbiari” hainbat behatu gabe; hasteko, ezin hobeki heldu zaio hamabost urte zitueneko bere buruaren potretaren egiteko: *geldirik iduri zuen xirio bat, zabilanean, xarlango bat*. Hobeki itzul zitekeena gonbarantza?

Lapurterazko hiztegitik sobera hastandu gabe ibili nahiz, eta bere kondairari herritar zintasuna gorde beharrez, Elizanburu ez zen beldur maileguz sortu euskal hitzen erabiltzeko, zaharrak edo berriagoak ere izan zitezen: *sos, errient, bisaia, trebeska, mendre, murde, trukés, uros, fierkisko, mokanes, malefizio, traste, tribulazione, propi, propiki, organo, errepusta, membro, superki, axudant, salutantzia, printzipal*, etab... Luza daitekeen adibide zerrenda horrek erakustera ematen duen bezala, Elizanburu aski librokari ari zen hiztegi gauzetan (6).

Maileguez denaz bezainbatean, halere, ez gaudeke erran gabe, zenbait aldiz jostatzeko sartzen zituela hitz mailegatuak Elizanburuk. Adibidez, P. Adamek *Olhetako plaza printzipala* aipatzen duelarik, Olhetako plaza, elkarri gibel aldea erakusten duten hiruzpalau etxek osatzen dutela erran ondoan, *printzipal* horrek badu bere grazia berezia, mailegu izatetik beretik heldu zaiona.

Maite zuen, bestalde, Elizanburuk, hitz jokotan aritzea, maileguzko hitzei euskal itxura emanez bereziki. Batzuetan hitz mailegatuak nabari den gurutzaketak ez du helburu berezirik, hala nola *desbistatu* hitzean *bista* hitza sartzen delarik *bisaia* hitzaren orde (ik. 2. oharra). Beste zenbaitetan, ordean, euskaldunek etimologiaren aldera duten jauginaz

---

(5) **Xerrenda** hitza erabiltzen du Elizanburuk *gorbata* edo *ttattarra* errateko, baina hitz hori balio horretan ere erabilia zen beharbada (nahiz Lhandek erabilpen horren berri ez digun ematen).

(6) Librokari, baina hitz berririk asmatu gabe: herriko euskaratik ari da hitz maileguetan ere.

goxoki trufatu gogo duela iduri luke, hala nola *Escorial* Madrilo jauregiaren izena *ezkur jale* euskal hitz elkarketatik eratortzen duelarik, edo *ixtorio* hitza *hitztorio* idazten duelarik (7). Euskal hitzetan ere horrelako jokoak egiten ditu bakanka, adibidez, *aberats* hitzaren etimologia eginez, *aberatsu* idazten duelarik: *On duk orai yakin dezakan, Pello, murde Erremundegibehere, Sarako hauz'apheza, herriko aberetsuetarik bat zela; bazitian arthaldeak Larrunen, Ibantelin, Harxurian eta, hots, zokho guzietan.*

### 1.3. Hitz morfologiari dagozkion zenbait itzuli, Elizanburuk bereziki balia-tzen zituenak

Hiztegi mailako herrikoitasunaren adierazgarri dira halaber, Elizanbururi gustatzen bide zitzaizkion hitz erabide berezi, euskara biziak eskaintzen zizkionak, errepikapenez, onomatopeiaz, eta fonema eta atzizki hiporistikoez moldatuak. Ikus ditzagun adibideak.

Errepikapenak:

– *berri-berriak, xut-xuta, hori-horia, beltz-beltza, (aran) hori-hori eta onyu-onyu (batzuez), haia-haia, nirnir, dal-dal-dal, klask-klask-klask, dir-dir-dir, bir-bir-bir, ...*

– *emeki-emeki, bakhar-bakharrik, bide hegi-hegian, haur-haurrean, prest-presta, ixil-ixila, ...*

– *kheinu-meinu, ...*

– *bil eta bil, jo eta jo, urtheak eta urtheak, ...*

Onomatopeiak:

– *dir-dir-dir egin, nirnir egin;*

– *bir-bir-bir (mila xinhurri sentitzen nituen bir-bir-bir zabiltzala...)*

– *kask-kask-kask (atea joz);*

– *dal-dal-dal (ikharan zagoian, dal-dal-dal);*

– *kilimiliklik (nik iretsi nuen, lehen-bai-lehen, kimikiliklik);*

– *pinpi-panpa (hantxe hasten pinpi-panpa, jo eta jo);*

– *kar-kar-kar (hasten baita kar-kar-kar irriz);*

– *krik!, (krik!, hor heldu zaiok ahora gelditua zuen hezurra);*

---

(7) Uste dut horrela interpreta daitekeela usaiaz kanpoko idazkera berezi hori, hitz joko bat bezala, hots.

– *pil-pil-pil (izerdi hotz bat (...) xurrutan yausten zitzaientarik)*;

– Ez dakit *haia-haia* ere ez ote genukeen onomatopeien artean sartu behar.

Soinu eta atzizki hipokoristikoak:

– *gizon adinekotto bat, hexur xurizkoa, bottoin ttiki bat, bere pipa motx eta beltza, beheraxago, luxe, gibelaxago, beattar, xoko, esplikazionetto, etab...*

– Menturaz behin edo beste kontrako jokabidea baliatzen du Elizanburuk, soinu-joko anti-hipokoristikoak eginez, adibidez, *bitzi* forma, *bitxi* forma ez-markatuaren orde erabiltzen duelarik: *bere aita jaunak erran dionean oihu hoyek direla miriku handi baten deihadarrak, Andre Prinze-sak gauza hori hain bitzia kausitzen dik non hasten baita kar-kar-kar irriz,*

...

## 2. ADITZ MORFOLOGIA

### 2.1. Adizkera alokutiboak (8)

*Piarres Adame* partez toka idatzia baita, adizkera jokatuak maiz alokutiboak dira. Uste dut, Leizarragaren lanaren ondotik, lapurtera klasi-koari darraizkion obra modernoan artean, hoberenatarik dela alokutiboak lapurtar tradizioan nola erabiltzen zen ikusteko. Oraindik forma alokutiboak euskara batuan ez baitira araukatuak izan, balio du, menturaz, Elizanburuk pondu horretan zer jokabide zuen ikustea.

Bi puntu badira hemen ikertzeko. Lehenik ikusiko dugu adizkera alokutiboak noiz erabiltzen zituen Elizanburuk; bigarrenik, erabiltzen zituelarik nola egiten zuen.

#### 2.1.1. *Elizanburuk adizkera alokutiboak noiz zerabiltzan*

Lehen ponduaz denaz bezainbatean, eredu klasikoari jarraitzen zaio oso-osorik Elizanburu. Adizkera alokutiboen erabilpena ez da sekula librea: haizu direlarik, erabili behar dira. Testu osoan ez da kontrabide bihirik ere.

---

(8) Hemengo erabileraren arabera, adizkera alokutiboak, 2. pertsona, aditz partaide edo argumentu izan gabe, pertson indize gisa agertarazten dutenak dira. Mugapen honetan, *haiz* ez da adizkera alokutiboa (alokutarioa edo solaskidea aditz partaide delakotz), *gaitik*, erran nahi baitu *gaitu* eztabadaka, bai, ordean, (solaskidea ez delakotz aditz partaide); *duk*, berriz, ambiguo da.

Noiz haizu dira, beraz, adizkera alokutiboak *Piarres Adame*-n? Toka mintzatzen den perpaus adierazgarri guztietan, baldin aditzak atzizki edo aurrizki menperatzailerik ez badu, horrek erran nahi baitu ez direla agertzen ez galderetan, ez eta *ba-* baldintzazkoa, *bait-*, edo *-n / -la* atzizkiak (eta haien bidez sortu guztiak) adizkerari lotzen zaizkiolarik (zerrenda horri aginterazko *b(e)-* aurrizkia ere gainera geniezaiokie, baina *Piarres Adame*-n ez da holako formarik agertzen).

Hona zenbait adibide.

**Zati-galderetan** (ohart adibide bakarrak galdera erretorikazkoak izanagatik, halare alokutiboa baztertua dela):

*Zer! ez duk ezagutzen Piarres Adame?... Eta Saratarra haizela diok? Nork ez du ezagutzen Piarres Adame, Saran eta bertzetan famaz bedere?* (35)

*Ikhusten dukan bezala, Pello, ez zuan beraz haurride guztietan bat talo egiteko ere on zenik, eta halere non zen irina talo egiteko?...*

**Galdera osoetan (hemen ere erretorikazkoak):**

*Emazteki hori dudatu othe zen ez nakiela irakurtzen? ala nahi izan othe zuen bere bi-sosekoaren balioaz berehala segurtatu? Ez zakiat, Pello.*

**Ba- baldintzazkoa baldintza errealetan** (kontzesiboak barne):

*Orhoit hadi, muthikoa, mintzatzeak zilharra balio badu zenbait aldiz ixiltzeak maizago urhea balio duela* (52).

*Bi baso galdetu baditut, ez ditik biak batek hartuko* (54)

*Nere ile bakhar, luxe eta xuriek gorritu behar badute ere nere hitzari ohore egingen diat* (44)

**Ba- baldintzazkoa baldintza alegiazkoetan:**

*Saratarra ez banintz, Azkaindarra nahi nitek izan* (52)

*Egungo egunean ere ikhus baneza, Pello, bi-soseko madarika-tu hura, ezagut nezakek, oraino balitz ere bertze ehunen artean* (46)

**Bait-aurrizkiarekin:**

*Beraz gelditu gintuan haur multxo bat, zaharrenak ez baitzuen oraino hik orai dukan adina* (42)

**-(e)n atzizkiarekin:**

Perpaus erlatiboa: *Behin ikhusi nauenak ez naik ahanzten* (35)

Zeharkako zati galdera: *Aditu behar ditek ongi, zer ordena ematen dugun axudantak eta nik* (82).

Subjontiboa eta zeharkako galdera osoa: *Utz dezagun beraz hori hor, berdin aski goiz ikhasiko duk egia diotan ala ez* (39)

**-(e)la, -(e)larik, -(e)laketz atzizkiekin:**

*-(e)la* konpletiboa: *Hik uste duk behar bada, Pello, aldean dukan gizona etxeko yaun aberats zenbait dela* (39)

*-(e)larik* denborazkoa: *bidean guazilarik erranen darozkiat nere haur denborako eta geroztikago zenbait hiztorio* (37)

*-(e)laketz* kausala: *guzienak dituk, bidearen hegian direlaketz* (57)

### 2.1.2. *Elizanburuk erabili adizkera alokutiboen forma*

Ikertzeko dugun bigarren pondua adizkera alokutiboen forma baita, ikus dezagun *Piarres Adamen* agertzen diren adizkera alokutiboak nola-koak diren:

#### **izan aditza**

**oraina / nori gabea**

*nauk (naiz)*

*duk (da) / dituk (dire) / zukek (bat. dateke) zaiok (zaio)*

*gaituk (gare)*

**oraina / nori-duna**

*zaitak (zait) / zaitakitak (zaitkit)*

**iragana / nori gabea**

*ninduan (nintzen)*

*zuan (zen) / zituan (ziren)*

*gintuan (ginen)*

**iragana / nori-duna**

**alegiatzkoa / nori gabea**

*lukek (bat. litzateke)*

#### **\*edin aditz laguntzailea**

Et da forma alokutiborik morfologikoki **\*edin** aditz laguntzailearen gainean eraikirik.

Hala ere, ahalezkoari dagokion paradigmako adizkera bat bada, bat. **daiteke** adizkerari doakiona, **zukek** formaren bidez adierazia dena tokako alokutiboan: *erran zukek (= erran daiteke)*. Hiru aldiz agertzen da **zukek** forma, **daiteke** adizkera laguntzailearen baliokide alokutibo gisa, hiruetan *erran delarik* aditz nagusia; (ik. 12. oharra).

**\*edun aditz laguntzailea****oraina / nori gabea**

*naik (nau)*  
*diat (dut) / ditiat, ditiak (behin) (10) (ditut)*  
*dik (du) / ditik (ditu)*  
*diguk (dugu)*  
*ditek (dute) / ditiztek (dituzte)*  
*gaitik (gaitu)*

**iragana / nori gabea**

*nindian (ninduen)*  
*ninduteyan (ninduten)*  
*zian (zuen) / zitian (zituen)*  
*ziteyan (zuten)*  
*nian (nuen) / nitian (nituen)*  
*ginian (genuen)*

**alegiakoa / nori gabea**

*nikek (nuke)*

**\*-i- aditz laguntzailea****oraina / nori-duna (9)**

*zarotak (darot, bat. dit)*  
*zarotatek (darotate, bat. didate)*

**iragana / nori-duna****oraina / nori-duna**

*ziok (dio)*  
*zioteyat (diotet, bat. diet)*

**iragana / nori-duna**

*nioyan (nion)*

**\*ezan aditz laguntzailea**

**Forma bakarrak:** *zezakeyagu (dezakegu); ezagut nezakek (nezake)*

(9) Elizanburuk *-aro-* erroa erabiltzen du *\*edun* aditzarekin moldatu datibodun formetan. Menturaz *-au-* diptongoaren idazteko modua baizik ez da hor, *-erau-* aditz erroari erreferentzia egiteko baliatua. Elizanbururen ortografiak holako jokabidea bestetan ere erakusten du *-g-* bokalarteko bat sartuz diptongo baten erdian: *hein*, *hegin* idazten du, *sarde*, *sagarde*. Adizkera jokatueta ere *-g-* modu horretan baliatua da, baina *-r-* ere bai: *liburua* eskuetan *nagokalarik* (= *naukalarik*; bat. *neukalarik*); irriz *kar-kar-kar zarotzilarik* (= *za[g]o-tzilarik*, bat. *zeudelarik*); etxeko *andre hori estimu handian zarokalakotz* (*zaukalakotz*; bat. *zeukalakotz*).

(10) Ez uste ukan baitezpada ohargabeko hutsa dela hor, nahiz *ditiat* forma ere agertzen den *ditiak* horren ondoan. Alabaina, *zakiak* adizkera ere agertzen da behin *zakiat* formaren ondoan. Galda daiteke, *\*diti(d)ak* eta *\*zaki(d)ak* adizkeren aldakiak ez ote ditugun hor (cf. *diagu / diguk*), edo, berdin edo hobeki, ez ote diren adizkera horiek *\*diti(d)ak* edo *\*zaki(d)ak* formetarik sortuak; (cf. *diagu / diaguk / diauk*).

**adizkera trinko alokutiboak**

**joan:** *nohak* (*noha*, bat. *noa*) / *zohak*, *ziohak* (*doha*, bat. *doa*)

**ibili:** *zabiltzak* (*dabiltza*) / *zabilayan* (*zabilan*, bat. *zebilen*)

**egon:** *nindagoyan* (*nindagon*, bat. *nengoen*)

**jakin:** *zakiak* (behin), *zakiat* (*dakit*) / *zakitek* (*dakite*) / *nakian* (*nakien*, bat. *nekien*)

**-\*io-:** *ziotek* (*diote*)

Bildumaren egiteko, zer erran daiteke hor agertzen diren adizkeretz?

1. Alokutiboaren indizea, *-k* da beti adizkeraren ondarrean, eta, bestela, *-a*: *zuan*, *ninduan*, *zioyan*.

2. *-a* alokutiboaren aitzinetik joda sartzen du Elizanburuk aurretik bokale ez-hetsia denean: *zezakeyagu*, *ninduteyan*, *nindagoyan*, *nioyan*, *zabilayan*, ... vs. *nakian*, *zuan*, ..., jodarik gabe beraz, bokale hetsien ondotik.

3. Alokutiboaren indizea atzizkia da kasu guztietan (11). Atzizki datiboaren eskuinean da beti (*zaitak*, *zarotak*, *ziok*, ...) usaia den bezala, baina ergatiboaren indizearen eskuinean ere agertzen da batzuetan, hau numero indizea (*-te*) delarik bereziki: *ditek* (ez *die* > *\*diae*), *ditiztek* (ez *ditie* > *\*ditiae*). Ergatiboa pertson indizea delarik ere gertatzen da indize alokutiboa ondar lekuan agertzea, gehienetan bestaldera gertatzen bada ere: *diguk* (ez *diagu*), vs. *diat*, *zioteyat*, *zezakeyagu* ... (ik. halaber 10. oharra).

4. Adizkera alokutiboetan oraineko formetan batzuetan agertzen den lehen silabaren gaineko aldaketa agertzen da, baina *d*-denbora markarekin bakarrik: *zohak* eta *ziohak*, *zabiltzak*, *ziotek*, *zarotak*, *ziok*, *zioteyat*, vs. *nohak* eta *zaitak*. Salbuespen bakarra *du-* edo *di-* formak dituzten adizkeretan agertzen da: *dik*, *diguk*, *ditek*, *duk* (hala ere *zukek* erabiltzen du, *dateke* / *daiteke* sinkretismoaren baliokide alokutibo gisa).

5. Aditz laguntzaile aldaketak usaiatzkoak dira:

*izan* → *\*edun* (nor bakarrean);

*\*edun* → *-i-* ((nor-)nork formetan).

---

(11) *Duk* adizkera anbiguo bada, lehen erran dugun bezala, haren [-oraina] saileko baliokideak ez dira halakoak, beraz, Elizanbururen paradigmetan: *huen* vs *zuan* eta *huke* vs *lukek*. Kontraste klasikoari jarraituz zai o beraz.



Hala ere lehenago erran bezala, *zukek* forma (formalki \**edun* erroari dagokiona) erabiltzen du \**edin* aditz laguntzailearen forma baten orde: *erran zukek* (eta ez *erran diaitekek* edo *zitakek*) (12).

## 2.2. Sintagma datiboarekilako komunztadura

Alokutibotasunaz lekora, beste bi ohar egin behar direla uste dut aditzari dagozkionak. Lehenik, azpimarratu behar da, Elizanbururen lanetan Lafittek kostako solezismoa deitzen zuen joera ez dela agertzen. Badakigu joan den mendean jadanik hasia zela lapurteran *nau / daut* bikotearen nahasketa. Holakorik ez da agertzen, ordean, *Piarres Adame* elaberrian.

Bada, haatik, ipar aldean ongi ezaguna den, baina ordu arte ekialdeko euskalkietan bereziki agertzen zen beste joera bat, *Piarres Adamen* ere (Lapeyre-ren lanetan bezala) kausitzen dena, eta aditz jokaturari dago-kiona: datiboarekilako komunztadura aukerazkoa izatea. Elizanburuk anitz adibide ditu, bai ergatibodun adizkeretan, bai ergatibogabeetan ere, datiboarekilako komunztadurari ihes egiten diotenak. Hona aurkitzen diren adibideak (13):

- *Maite duenari zikoitzari nik uzten dut urhea* (41)
- *Yaun errientak erraten zian, aditu nahi zuenari* (43)
- *nere hitzari ohore eginen diat* (44)
- *elkharri agur erran ginuenean* (49)
- *bideari lothua zela* (31) / *lothu ginen bideari* (51); beste 4 adib.
- *sos galdetzen hari direla mezara heldu diren yenderi* (44)
- *azpiko laguneri egortzen bainituen* (58)
- *eskerrak bihurtzen nituelarik Yainkoari* (62)
- *elkharri gibel aldea erakusten zutela* (68)

(12) *Zukek* forma aditz trinko gisa ere erabiltzen zuen Elizanburuk, baina orduan adizkera erregularra da, *izan* → \**edun* aldaketa dugularik: *Bazukek emazteki gisako bat ere zen*; (ez alokutiboan: bat. *badateke* dugu hor, baina Elizanburuk *badaieteke* idazten zuen holako kasuetan, bi formen sinkretismoa agerian emanez, beraz, eztabadakako adizkeretan ere). Bonapartek ere horrela ematen zituen lapurterazko forma horiek, *daiteke* formak, bai bat. *daiteke*, eta bai bat. *dateke*, biak, adieraz zitzaizkeelarik; hala ere hark kontrastea adizkera alokutiboen aurrizkian agertarazten zuen: *dukek* (bat. *dateke* eztabadaka) vs *zukek* (bat. *daiteke* eztabadaka); (ik. *Le verbe basque en tableaux*, 2. parte, 2. eta 5. orr.; in *Opera omnia vasconice*, I, 266. eta 269. orr.).

(13) Adibideen ondoko zenbakiak *Klasikoak* saileko argitaralpeneko orrialdea erakusten du.

- *mintzo dela yaun errientari* (64)
- *hiliki bati lotzen diren bezala* (76)
- *ez zituan berehalakoan elkharri yokatu* (80)
- *yuntatuko gaituk armada horri* (84)
- *herritar guzieri mintzatu haizenean* (84)

Badira beste adibide batzuk hain argi ez direnak, haietan kopulak komunztadurarik ez baitu atributuaren osagarri datiboarekin:

- *Lapurdi Nafarroari nagusi zela* (36)
- *Nere gizonari hurbil nintzen* (32)

Gauza bera beharbada *beha egon* lokuzioarekin:

- *hantxe nindagoyan liburuan axaleko xoriari beha* (45)
- *nori beha zagon (...)* *yende guzia* (78)

Ikusten den bezala, komunztadura ematen ez den kasu horietan guztietan 3. pertsonako komunztadura da. Ez da agertzen *eni eman du* bezalako adibiderik (baxenabarreran aurkitzen ahal badira ere). *Elkarri* delarik sintagma datiboa (bi kasutan elaberri guztian), komunztadurarik ez da gertatzen; adibide oinarri hurria bada ere, uste dut gure artean, aski zabaldua den joera hori. Halaber, **lotu** aditzak ere *ekin* aditzaren parekoa delarik elaberrian (*bideari lotu*) ez da komunztadurarik agertzen.

### 3. AZKEN HITZA

Labur egin beharrez, bazterrean utzi ditugu hemen sail batzuk, lapurtera klasikoak joan den mendearen ondarrean hartua zuen itxuraren hobeki ezagutzeko, azterketa merezi zutenak: deklinabidea, eta joskera oroz gainetik. Deklinabidean lapurtera modernoaren anitz forma erakusten du Elizanburuk: *-eri* (ez *-ei*) da haren obran artikuluko pluralarekilako datiboko ondarkiaren forma; *-e + e* → *-e-* egiten du deklinagaiari ondarkia lotzean (adibidez, *bertzek*, *umeri*, ...); mugagabeko ondarkia eta artikuluko pluralarekilakoa ez ditu beti bereizten (*ehun debruek eramen balute bezala*); *-ra* eta *-rat* adlatiboko kasu marka nahasteka darabiltza iduriz, batean bata, bestean bestea. Joskeran ere balizateke zer erran, nahiz oro har itzuli klasikoak, berrikuntza handirik gabekoak, eskaintzen dituen. *Zein* + artikulua, oraindik beldur gabe baliatzen du izen ordain erlatibo gisa adizkera jokatuari *bait-* aurritzia lotuz (*bi soseko madarikatua*, ***zeinak*** *erretzen baitzarotan sakela*), lapurtera klasikoaren tradizioari jarraikiz. Aitzitik *ahal* eta *behar* partikulak modu modernoan darabiltza, lehena *izan* eta

\**edun* laguntzaileekin (*yakiten ahal duzu*), bigarrena maiz eta maiz probabilitatea adierazten duen modalitate markatzaile gisa (*ezagun zen gizon adinekotto bat behar zela izan*). Menturaz seinatzeko dira, oraino, ondoko pondu hauek: *balio ukan* aditz lokuzioarekin perpaus osagarriari ergatiboa lotzea: *ez dakit balio duen aiphatzeak*; *iduri ukan* aditzarekin pertsona bat absolutuan erabiltzea, lokuzio horren argumentu egiturari objektu bat balitz bezala (*hi iduri **hauten** zoro handi batzuek izanen dituk*), *aditu* aditzaren erabilpen berezi bat nor-nori paradigmaterekin (*zerbait aditzen **bazaiote***); *bere* forma objektu posizioan (**bere(n) buru(ar)en** formaren orde): *biltzen ziteyan gure eta **bere** hazteko dina* (14); pasiboen erabiltzea ez bada tradizio horren barnean deusetan harrigarria (*norbaitek harat bil-araziak edo ekharriak ziren*), arradoagoa da, ordean, erlatibagintzak zeharka ekarri dukeen ondoko datibo hau, *ikhusi* aditzaren objektuari erantsia (15): *bertze **haurreri** biltzen ikhusi nituen sosek xoratu, liluratu ninduteyan ...* Horra nahas-mahas emanik zenbait pondu, hemen aztertu ditugunez landa ere oraino besterik iker zitekeela erakustera ematen dutenak. Gaurko aurkezpen hau, ordean, horretan utziko dugu.

---

(14) Ohargarri da, pasarte hori zuzendua izan baita, bi bertsiotan ber forma kausitzen dugula: *irabazten ziteyan aski **beren** eta **bere** haurren hazteko* dio Donostiako Lore-Jokoetako bertsiok (I. Pagola, *Piarres Adame: testua eta argitalpenak*, ASJU 1985).

(15) P. Altunak seinatzuten duen bezala (*Euskera*, 1989,1, 168. orr.), Harrieten *Ebanjelio sainduan* ere holako itzuliak agertzen dira, bai *ikusi* aditzarekin (Jo. 5, 19 eta Lk. 23, 8), bai *aditu* aditzarekin (Jo. 12, 38). Behin bederen ez da erlatiboa: *esperantiça baitçuen icussiko **cioela cembait miracuilla eguiten*** (Lk. 23, 8). Elizanbururena piska bat desberdina da hala ere, hartan *ikusi* aditzak aditz menperatuaren **objektua ere objektu gisa** hartzen baitu pluraleko komuntzadura jokarazizik. Objektua da hain zuzen erlatibatua. Ez naiz segur azken kasu honetan datiboarekilako komuntzadura egin daitekeela (Elizanburuk egiten ez duena, baina bestela ere, erran dugun bezala, maiz gertatzen zitzaion hari horrela aritzea). Gonbara:

\**lan horiek aitari egiten ikusi dizkiot*

?\**aitari egiten ikusi dizkiodan lanak*

??*aitari egiten ikusi ditudan lanak vs #aita egiten ikusi dudan lanak.*



**ZUR KENNTNIS DES BASKISCHEN  
VON SARA (LABOURD)**

*Hugo Schuchardt  
Graz, 1922*

**SOBRE EL VASCUENCE DE SARA (LABORT)**

*Traducido por Gerhard Bähr  
Göttingen, 14 de abril 1923*



## PRESENTACION

En este número del boletín de la Academia se publican los trabajos preparados para el homenaje que se rindió en diciembre de 1991 al poeta Elizanburu, en el centenario de su muerte, en su villa natal de Sara. No podíamos olvidar que el lingüista y filólogo alemán Hugo Schuchardt dedicó un importante estudio al vascuence de este lugar, incluyendo además un comentario a unos versos del poeta homenajeado, tal como indico en mi trabajo sobre sus melodías. Conoció sin duda Schuchardt a Elizanburu, pero para sus estudios del euskara que realizó en Sara el verano de 1887, prefirió valerse de un poeta popular, Agustín Etxeberri, que de lo que pudiera enseñarle un poeta culto como Elizanburu. Quería en definitiva estudiar el habla del pueblo y para ello acudió al zapatero Etxeberri.

Hugo Schuchardt nació en Gotha el 4 de febrero de 1842 y falleció en Graz el 21 de abril de 1927. Hizo sus estudios universitarios en Jena y se doctoró en Filología Románica en Leipzig en 1870. Fue primero catedrático, a partir de 1873, en la universidad de Halle y desde 1876 hasta su jubilación en 1901 en la de Graz, donde vivió hasta su fallecimiento. Nos dice él mismo que hacia 1856, a sus 14 años, tuvo en sus manos *El imposible vencido* de Larramendi, que le cautivó como a un niño puede embelesar “La lámpara maravillosa de Aladino”. Y poco después, durante su primer curso 1859/60 en la universidad de Jena se dedicó al estudio, si bien todavía preliminar, del euskara. Nos confiesa que “luego vino un intervalo de un cuarto de siglo durante el cual me parece casi inconcebible que pudiera vivir sin alimento vasco”, pues, como para Bonaparte, el vascuence fue “el objeto de sus más queridos estudios”. Ese cuarto de siglo sin dedicación al euskara termina en 1884, precisamente con unos comentarios a un trabajo del príncipe vascólogo y vascófilo, como lo fue Schuchardt.

Nos dice Georges Lacombe (1879-1947) que los muchos y valiosos estudios sobre el euskara de Schuchardt debieran ser traducidos al español o al francés (*RIEV*, 1927, p. 208). Es extraña esta recomendación del que fuera secretario de la *Revista Internacional de los Estudios Vascos* y bibliotecario y archivero de Euskaltzaindia, porque para entonces el hijo de alemán, nacido en Legazpia, Gerhard Bähr (1900-1945) ya había traducido al español en 1922 *Baskische Studien. I. Ueber die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts* y en 1923 *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*, como veremos. De esta traducción tenía además conocimiento Lacombe puesto que asistió a las reuniones de la Academia del 26 y 27 de abril de 1923 en las que Azkue la leyó. El primero de los trabajos había sido publicado por Schuchardt en 1893. El "estudio sobre el vascuence de Sara" lo había iniciado tras su estancia allí en 1887. Pero a pesar de la insistencia de Julio de Urquijo, no lo publicó hasta 1922, dentro de la serie de *Tratados de la Academia Prusiana de las Ciencias*, de Berlín, que inició la colección con esta publicación de 39 páginas. Para entonces, la recién fundada Academia Vasca, Euskaltzaindia, ya había nombrado académico honorario a Hugo Schuchardt, juntamente con Vinson y Uhlenbeck, el 26 de octubre de 1919, decidiendo poco después subvencionar los trabajos del filólogo alemán con una ayuda de 500 pesetas anuales que le fueron puntualmente pagadas hasta su muerte.

Gerhard Bähr era desde su nacimiento un profundo conocedor del vascuence, tanto es así que en 1926 Azkue le propuso para sustituir a Carmelo Echeagaray en su sillón de académico de número. Para el curso académico 1920/21 se trasladó a la universidad de Göttingen donde cursó estudios de química. Y allí preparó las dos traducciones a las que nos hemos referido. Realizada la segunda, inédita, que publicamos ahora en esta revista, comenzó la traducción de la novela *Latsibi* de Azkue, lo que probablemente influyó en la predilección que por él tuvo el presidente de la Academia.

El original en alemán de Schuchardt es de difícil localización. No lo tenemos en Azkue Biblioteka, de Euskaltzaindia, ni lo tiene la rica biblioteca de Julio de Urquijo, quien tan estrecha relación mantuvo con el filólogo de Graz. En la biblioteca de la Academia tenemos una fotocopia que amablemente nos han enviado de la universidad de Graz. La publicación de este original en alemán, con mancha de 22,5 × 16 cms., ocuparía demasiadas páginas de nuestro *Euskera* con mancha bastante menor, y por otra parte, sería de poco interés para nuestros lectores e investigadores, de los cuales una mínima parte accede con facilidad a ese idioma. Así pues, en homenaje a Hugo Schuchardt, y para facilitar el conocimiento de su estudio sobre el euskara de Sara, nos limitamos a publicar la traducción al español de Gerhard Bähr. Somos conscientes de que esta traducción no es correcta en muchos términos y



pasajes, pues según reconocen los mismos alemanes el lenguaje técnico del autor es de difícil lectura hasta para ellos. Si intentáramos corregir el texto original de la traducción que se conserva en el archivo de Euskaltzaindia, para presentarla en un castellano más correcto, no daríamos la versión de Bähr, sino otra quizá menos acorde con los conceptos de Schuchardt. Y como desgraciadamente el traductor de Legazpia no puede ya hacer correcciones o adaptaciones, vamos a homenajearle también con la edición de su texto original. Con ello, además, esperamos dar una satisfacción a su hermana Mercedes Bähr, a quien saludamos aquí el verano de 1991.

*Jose Antonio Arana Martija*



## SOBRE EL VASCUENCE DE SARA (LABORT)

*Hugo Schuchardt*

*Graz, 1922*

*Traducido por Gerhard Bähr*

*Göttingen, 14 abril 1923*

La mejor base para el estudio científico de cualquier idioma son las nociones prácticas de él, por modestas que sean. Allá por el año de 1870 yo las adquirí del cámbrico tratando con un cambro y en otoño de 1876 sufrí en el país mismo una especie de examen lingüístico. Diez años más tarde, deseando asimilar el vascuence no encontré a nadie con quien conversar ni tampoco un manual impreso tan excelente —ni mucho menos— como los “Welsh Exercices” de Rowland (1870). Unas voluminosas gramáticas de los “dialectos” vascos se me antojaban fortalezas con troneras y puentes levadizos que en lugar de brindarme una entrada festiva amenazaban con un prolongado asedio. Por otra parte la *Guide Manuel* de Dartayet del año 1876 semejava una pradera intransitable y pantanosa en que uno se pierde y se ahoga. Así fué que no tuve más remedio que volver a ir —pero esta vez sin preparación alguna— al país del idioma anhelado y fué Sara (en francés Sare) el punto que escogí para sentar mis reales (1).

---

(1) Ya en el año 1883 dijo G. Gabelentz criticando los “Outlines of Basque Grammar” de W. van Eys refiriéndose a las singulares dificultades del vascuence: “Aquí en realidad no hay mas que un remedio, el de experimentar lo que tiene que pasar cada niño vasco dejando a ese idioma extravagante influenciar sobre nosotros hasta que consigamos ese instinto que ya no puede fallar y después transformar el instinto en conocimientos científicos”. Ciertamente es de extrañar que Van Eys, el cual precisamente ha puesto de moda el vascuence en el mundo científico, parezca haberse valido muy poco de ese auxilio. Por lo que se él ha estado durante una temporada bastante larga en el País Vasco (en Guéthary?). Pero en sus obras se echa de menos el contacto estrecho con el idioma vivo, y su limitación a los documentos impresos le ha hecho perder muchos conocimientos, haciéndole además incurrir en no pocas equivocaciones. Generalmente las cosas son a la inversa. Tal cual extranjero queda obligado por alguna causa a dedicarse al ejercicio práctico del vascuence resultando de ahí su estudio lingüístico. Vinson estuvo en el País Vasco una docena de años en calidad de forestal y pasó luego a la profesión de lingüista mediante el euskera y el tamul aprendido en su niñez. El alemán V. Stempff († 1909) comerciante en vinos en Burdeos, concibió vivo interés por el vascuence con ocasión de una estancia en Biarritz y fué uno de los más trascendentes en la gramática vasca. Podría tal vez decirse en estos casos que el vascófilo fué a ser vascólogo pero la relación entre

Cuando tomé informes en Bayona del primer ente vasco —es decir de la criada que descubrí en la fonda— sobre las posibilidades de locomoción en el País Vasco ella me preguntó qué era lo que yo buscaba ahí. Contestéle que quería aprender el vascuence y ella me repuso: “Para eso ha nacido Vd. demasiado temprano”. Su observación no carecía de fundamento, y sin embargo ella no tuvo razón del todo. Pues en el término de tres meses me asimilé el idioma lo suficiente para poder —con el sólo auxilio de los libros— penetrar luego en casa en sus recintos más recónditos publicando además una serie de artículos vascológicos y todo eso por mas que los aires húmedos que llegaban desde el Océano Atlántico convertían mis sesos en substrato poco favorable para la conjugación vasca.

---

estos dos términos tantas veces confundidos reclama la rectificación. Cuando G. Lacombe (*Eskualduna* 1 de sept. 1911) trata de hacerlo oponiendo el “étude à l'affection” yo me permito observar que la afición conduce a todo y aquí primero a la idea del vascuence como idioma único sea en cuanto a su antigüedad, a su filosofía o a su dificultad, en particular a esto último.

*El Imposible Vencido* de Larramendi (1729) a todos les entra un tanto en la sangre, y hasta en la pluma al atareadisimo, inconstante y fantástico E.S. Dodgson, el cual con saber muy bien el vascuence y conocer muy bien todo lo vasco no sabe aprovechar sus nociones, desparramándose su actividad científica en mil ocurrencias, buenas y malas. A algunos su oficio sacerdotal les condujo a predicar en vascuence y luego a ser escritores vascos, como el padre E. Materre (1617) y cuarenta años después a Silvain Pouvreau, que hasta en la historia de la lingüística vasca ocupa cierto puesto. Por fin evoco un nombre que allá hace medio siglo andaba en lenguas de todos y que hoy día ha caído en olvido absoluto, el del judío converso Mortara. Natural de Bologna y después de haber frecuentado entre otros colegios el especializado en idiomas Mitterutzner en Brixen, llegó como religioso a Oñate en Gipuzkoa y vino a ser uno de los más entusiastas vascófilos. Ya en el año 1888 en una carta en euskera dirigida al editor de la revista Euskal-Erria hizo formalmente profesión de fé diciendo que sin ser vasco de nacimiento lo era de corazón e iba siéndolo cada vez más (*egunetik egunera euskaldunagotzen ari naiz*). En lo sucesivo colaboró en la Revista con unos artículos en verso y en prosa dando entre ellos una relación sobre su juventud (hasta 1878) con el título *Pio IX garren aurcho baten salbatzallea*, y además una serie de artículos vascológicos en castellano que yo no estimo sean una ganancia para la ciencia. En este punto he de declararme contrario al mezzofantismo (poliglotismo), pero me aseguro contra los que me tachen de contradecirme a mi mismo. El que se pone a practicar un idioma extranjero quedará siempre estimulado a proseguirlo por los elogios exagerados de quienes lo hablan como materno, sin tener en cuenta que la causa de los elogios no ha de buscarse sino en el egoísmo. Mi maestro vasco A. Etcheverry me rogó, cuando yo le había declarado (en 1888) que en lo sucesivo no le escribiría ya en vascuence, no hiciera tal pues sería lástima que entregara mis nociones vascas al olvido, después de haberlo aprendido tan bien (*franko ongi*); el abate Adéma escribió en el mismo año al vascófilo Roehring —vease Trübners Record 1888m 68 gs.— que yo hablaba el vasco *arras ongi* lo cual en la traducción “*he speaks beautifully*” aparece aún más ridículo. En cuanto al olvido juzgarán otros si tal suposición ha quedado justificada; con absoluta sinceridad continúa Etcheverry: “Trate Vd. siempre de escribirme en vascuence, aunque necesite mas tiempo, pues tengo tanto gusto de recibir de Vd. una carta en vascuence”. Tanto el erudito como el iliterato dejan muchas veces de darse cuenta cabal sobre la diferencia de apreciación entre el conocimiento práctico, el conocimiento intuitivo y la comprensión penetrativa. Si es que sostengo que el primero es una base deseable aunque no imprescindible para la tercera, ciertamente no le pongo límite estrecho; por mas que se conserve el conocimiento práctico y se perfeccione con cualquier intención, quedará desde luego falto de importancia para la

El que viaja por un país extranjero desea sacar alguna cosa completamente nueva, y hasta entonces descuidada y desconocida. En el caso presente no podía tratarse sino de la acentuación del vascuence labortano, ignorado o desatendido por los propios. Los extraños en cambio, daban vueltas esquivamente a ese asunto. El húngaro F. Ribáry (1866) por cierto había publicado una gramática vasca en húngaro, en la cual dedicó un capítulo breve a la entonación dotando de acentos a un texto de Leizarraga; pero se basa en los datos de Larramendi es decir refiriéndose a la acentuación guipuzcoana. J. Vinson, el cual en el año de 1877 dió a luz una traducción francesa de dicho trabajo, se declara totalmente incapaz de criticar el susodicho texto en el trabajo de Ribáry, puesto que no se había dedicado a la importante materia de la acentuación; pero no le habían faltado ni la ocasión ni el tiempo, pues ya en el año de 1870 había hecho unas observaciones vagas sobre el acento (*Revue de Linguistique*, 3, 427). Cuando el príncipe L. L. Bonaparte —en lo sucesivo lo llamaré simplemente Bonaparte— hizo en el mismo año las anotaciones de Vinson a Ribáry objeto de un minucioso examen, le pidió razón por tal omisión y mencionó de paso que él mismo había reunido en mil lugares numerosos datos sobre el acento en vizcaíno y labortano y que se proponía publicarlos; ignoro si se encontrarán en sus papeles póstumos. El Capitán J. Duvoisin en Ciboure a quien yo había remitido un pequeño cuestionario, me refirió una historieta romántica sobre la desaparición de su respuesta sin terminar y dió el asunto por concluido. Otra persona del ramo me inculcó que la acentuación labortana coincide en lo esencial con la de Guipuzkoa; en la capital de Guipuzkoa, en cambio me enteraron de que el guipuzkoano carecía de acento y que, las investigaciones sobre él no eran sino puras sofisterías. No extrañará a nadie el que las impresiones que recibí en un paseo por el mercado de San Sebastián ni confirmaban las tales opiniones ni las

---

investigación en cuanto esta se base sobre fundamentos un tanto sólidos. Ni siquiera se avienen muy bien estos dos cuando se ven juntos; pues los nexos vivos de un idioma por un lado y, los históricos por el otro reclaman el funcionamiento de partes muy diversas de la inteligencia. Los políglotas rara vez son lingüistas y los hombres de ciencia no se dan cuenta completa de la importancia preparativa de los libros de ejercicio arriba mencionados. Ciertamente son estos muy heterodoxos por su tamaño y mérito. No cabe en ellos la tacha de que sean faltos de ciencia, pues se trata de la práctica, en lo cual seguramente, se cometen los desaciertos mas garrafales; la mayoría de los autores no aciertan a hacer ascender a los discípulos cómoda y gradualmente. Todavía no se ha hecho extensivo al vascuence el arte de la políglotía; en *El Baskuenze en 120 lecciones* (1896) de Azkue sólo está señalado el conocimiento de tal arte; en el *Método gradual para aprender el euskera*, “primer grado” (1918) “de la sociedad vascófila (Euskeltzale Bazkuna)” con la “Clave de ejercicios” se vislumbra en efecto el empeño de llevarla a cabo. Pero en el fondo aún este libro no está destinado sino para los mismos vascos, pues persigue con miras patrióticas el exterminio del extranjerismo (erdarismo) lo mismo que las obras *Sintaxis del idioma euskaro* (1912) de Echaide y *De sintaxis euskérica* (1920) de Altube. En cuanto que en el euskera no se tratará sino de satisfacer las necesidades del erudito sería oportuno escoger un camino intermedio, es decir el de suprimir los ejercicios repetidos, sin apartarse del principio de Jacotot. Póngase por ejemplo un texto continuo (v.gr. la parábola del hijo pródigo en el Testamento Nuevo de Leizarraga) con explicación de todas las formas nominales y verbales como una serie de eslabones cada vez mas estrechos. Es verdad que yo había esbozado algo semejante. Pero como no tengo esperanza de poder publicarlo, quisiera recomendar a otros consideren este proyecto.

rectificaban. Mucho tiempo después dijo el abate J. Ithurry, cura de Sara (1845-1896, era natural del Labort bajo nav. occ.) en su Gramática del vasco labortano (del año 1895; en realidad se imprimió de 1894-1916 y apareció en 1920) VIII, con toda sinceridad pero no muy exactamente: "Il n'y a pas d'accent tonique, du moins de nos jours dans le dialecte labourdin. Toutes les syllabes ont la même valeur". No, las sílabas no tienen igual valor ni en el vascuence ni en ningún otro idioma polisílabo. Pero en los unos las diferencias tónicas —por ahora sólo me ocupo del acento tónico o expiratorio— son menores que en otros dando por consiguiente lugar a que algunos no los oyen o los oyen mal. Podemos en general admitir dos clases de idiomas: los que tienen el acento fijo y los de acentuación fluctuante, sin negar transiciones entre las dos categorías. Aun los lenguajes de la primera categoría, v.gr. el alemán, presentan ciertas fluctuaciones; por otra parte el labortano —cuyo carácter de acento oscilante es innegable en resumidas cuentas— se inclina en cierto grado a la acentuación fija pudiendo este hecho interpretarse como un germen del futuro o como un rezago del pasado. Esto último lo maliciaba el abate Ithurry, y difícilmente se le podía escapar ya que se ocupaba constantemente de Leizarraga, Axular, Haraneder y otros escritores antiguos, que hacen uso frecuente, aunque no muy regular, del acento ortográfico. Sobre Leizarraga he tratado a medida de mis fuerzas en la introducción a sus escritos pág. XC-XCVII. No me he metido a averiguar hasta qué punto los posteriores concuerdan con él, sea en los detalles sea en lo fundamental. Como hallándome en Sara apenas tenía conocimiento de esas cosas, podía dedicarme con plena despreocupación en el estudio e investigación del lenguaje vivo. Puede ser que con dirigir mi atención a ese solo punto me apartaba de materias mucho más interesantes y fecundas; hacía recitarme, leer y dictarme y escuchaba a cuantos se me presentaban. De entre mis numerosos apuntes entresaco unos pocos, los más esenciales, para hacer más transitable el camino a quienes se decidan a lanzarse por él.

Aunque también en vascuence existen varias graduaciones del acento tónico, distinguiremos por el estilo de la antigua gramática elemental entre sílabas acentuadas y no acentuadas procurando averiguar el acento principal. Puede este cargarse en cualquier sílaba de un vocablo, pero su colocación regular es en una de las tres últimas. Con el vasco sucede pues algo semejante que con el griego; sólo que se aproxima tanto el acento secundario de la antepenúltima o de la última al acento principal de la última o antepenúltima que las agudas y esdrújulas  $\acute{\text{---}}-\acute{\text{---}}-\acute{\text{---}}$  y  $\acute{\text{---}}-\acute{\text{---}}-\acute{\text{---}}$  apenas se pueden distinguir en muchos casos; tal vez valdría más en estos casos escribir así  $\acute{\text{---}}-\acute{\text{---}}$ . Pero hay ejemplos suficientes en que no cabe duda que el principal se carga en la última sílaba. Claro está que el cambio de acentuación lo provoca en muchos casos una alteración de las condiciones, las cuales están en gran parte arraigadas en la individualidad de las personas y del ambiente, sin que se las pueda averiguar ni apreciar (2). Pero en parte

(2) La lectura de los textos silhicos (bereberes) publicados por H. Stumme me ha suministrado suficientes pruebas "de que aun en la misma época el lenguaje individual carece de homogeneidad fonética" (Lit. Centr. 1896, 1011). A esto observa N. Rhodokanakis (Lüdarabishe Expedition X, XV) con respeto al dialecto árabe vulgar de Döfâr, que el habla de su interlocutor presentaba inconsecuencias tanto en la pronunciación de las consonantes y vocales como en la acentuación.

también en la manera de combinar los vocablos (fonética de oración); generalmente se tratará entonces de dos palabras que forman una unidad como sustantivo + adjetivo. Por mas que me esforzaba no llegaba en el principio a averiguar la colocación del acento principal en un sustantivo bisílabo como *gizon*, hasta que observé su dependencia del adjetivo anexo, v. gr. *gizon óna*, el hombre bueno, pero *gizón handía*, el hombre grande. Los sustantivos verbales terminados en -te cargan el acento principal en la sílaba radical conservándolo ahí por lo comun a pesar de cualquier sufijación, p. ej. *ikúste* ver, *ikústea* el ver, *ikústeko* para ver, *ikústen* en viendo ver, *ikústen du* él lo ve. El infinitivo se combina con ciertas flexiones del auxiliar (a excepción de las últimas mencionadas) mediante supresión de la -n final y de la d- inicial (3) y tan estrechamente por cierto que el acento pasa a la sílaba final -te como *ikusté-ut* yo lo veo, *ikusté-uzu* vos lo veis (por *ikusten dut*, *ikusten duzu*); antiguamente se escribía también con frecuencia: *ikusteut*, *ikusteuzu*. Los sufijos atraen en gran parte al acento pero habrá muchas excepciones; regularmente se dice *ikústekó* para ver, *étchekó* de casa, *égunekó* del día, etc., pero por otra parte *hamarréko*, amarreco en el juego de mus (*bátekó* lo ígual que *batéko*); el adverbio *hóbeki* mejor, *tristeki*, tristemente, *bértzeki*, de otra manera, etc. pero siempre *eméki* despacio. Al final de los sustantivos *i* y *u* —frente a *e* y *o*— muestran predilección por el acento principal, lo cual se manifiesta en particular con ocasión de la sufijación del artículo tanto del determinado (-a) como del indefinido (bat): *sémea*, *séme(b)at*, el, un hijo; *zaldía*, *zaldí(-b)at*; el, un caballo; *ótchoa* el lobo; *búrua* la cabeza. Cuando -e y -o se permutan en *i* y -u el tono principal distintivo permanece: *sémia*, *ótchua* y hasta puede servir para señalar la significación, como en *sárea*, *sária* red, *saria* el salario. Comp. Bonaparte VB (es decir *Le Verbe Basque*, 1869) XXIX nota 1.<sup>a</sup> y 2.<sup>a</sup>. Este es el único pasaje que recuerdo en que Bonaparte se explica sobre la acentuación labortana contraponiéndole detallada y decididamente la suletina.

En mis observaciones hechas en Sara tuve la impresión de que la acentuación de las sílabas finales (resp. de las antepenúltimas que coincide con aquella) prevalece mucho sobre la de la penúltima. Sólo sería provechoso ahondar más en los detalles si la comparáramos a cada paso con la acentuación de los demás dialectos. Consta que en este respecto divergen mucho entre sí tanto tocante a la intensidad como a la colocación. Generalmente se le atribuye al suletino una

(3) No encuentro en ninguna parte explicación fonética de este fenómeno; el mismo H. Gavel en su obra *Eléments de Phonétique basque* (1921) 280 no hace mas que sentar la supresión del grupo n + d, como (182) la del grupo r + d. Pero el grupo como tal no puede desaparecer, pues ha de suprimirse primero o la -n (-r) o la d-. Este problema no lo soluciona tampoco Bonaparte (VB 160; comp. A Campión *Gram.* 129), el cual cita multitud de ejemplos pertinentes al caso (v. gr. flexiones como *ikusteuzu* precisamente de las variedades labortanas); él dilucida este fenómeno solamente desde el punto de vista de la gramática, es decir como “*verbi-sation*” (del “*nom verbal*”). Pero en su lugar los ejemplos demuestran que, aunque la supresión de la -n (-r) no es nada rara, sin embargo le habrá precedido en los casos presentes la de la d-. Entre los ejemplos tomados de los varios dialectos observamos tales como *jankot* por *janko dut*, *ikusugu* por *ikusi dugu*; merecen especial mención las flexiones en que la vocal posterior a la d ha saltado por encima de la -n (-r), como *jateuntzu*, *jatauntzu*, *jatontzu*, por *jaten duzu*, *ikustentzut* por *ikusten dizut*, *biaurte* por *bear dute*. Este -ein- por -endi- ya lo encontramos en el labortano de Axular: *pensatzeintu* por *pensatzen ditu*, etc.

acentuación efectiva con la misma energía con que se niega en el labortano (y en el bajo navarro). El abate Inchauspe ha provisto de acento todas las palabras en su obra *Verbe basque* (1858; en suletino). L. Gèze en sus *Eléments de grammaire basque, dialecte souletin* (1873) da al principio un breve texto con acentuación harto abundante (Bèthlèémé, guéhiênétan, etc.). De la acentuación del guipuzcoano se trata en las gramáticas de Larramendi (1729) y de Lardizabal (1856) basándose éste en aquel. La gran gramática de A. Campión (*Gramática de los cuatro dialectos literarios* 1884) calla sobre esta materia; su autor es natural de Pamplona, perteneciendo por lo tanto al alto nav. merid. Al mismo dialecto pertenece J. Lizarraga, el cual a instancias del príncipe Bonaparte (\*) tradujo el evangelio de San Juan en su dialecto (1868), y además compuso en el mismo dialecto más de 700 coplas (*Jesus. Copla... 1868*). La primera obra está en gran parte provista de acentos, pero con muchas irregularidades (versos enteros carecen de él); la segunda sólo en los vocablos consonantes pero también con numerosas anomalías.

Antes de volverme al acento vizcaíno he de poner una advertencia que había adrede dejado para más tarde. Cuando llegué a Sara para desentrañar el enigma del acento, tomaba esta palabra en su sentido ordinario —con que yo estaba familiarizado— el de acento expiratorio o dinámico. Al lado de éste aparece por todas partes el acento musical, aunque en una parte prevalece el uno en otra el otro. Demasiado tarde se me ocurrió que debiera haber tenido que procurarme claridad sobre la relación de ambos en el euskera. V. gr. yo había apuntado *ígabé? ísin? íoái? íahora?* con las respuestas *gábe, óai* y ahora estoy en dudas sobre si la acentuación de *ígabé?* no será la misma que en la palabra alemana *ohne?* (=sin) con el acento dinámico en la primera sílaba y el musical en la segunda. Lo mismo reza con casos semejantes como *iadio! iadió!* (las expresiones de saludo suelen modificarse un poco en todas las comarcas, con la repetición). Se trata pues del problema primordial y más importante; pero para su solución mis luces habrán sido demasiado cortas, pues veo que ha dado o aún sigue dando que hacer al mas competente para ello, al autor del monumental diccionario vasco, compositor de canciones y óperas, R.M. de Azkue. En su Gramática del dialecto vizcaíno escrita en castellano y en vascuence (1891) pone un párrafo especial sobre el acento (25-27) tomándolo en el sentido de expiratorio. Dice, es verdad, que el acento vasco no semeja el de los idiomas modernos (parece pues que recuerda vagamente el acento del griego clásico): “es mucho mas suave el nuestro”. Dice que el latín *canticum*, español *cántico* y su equivalente vasco *aotsaldi* acentúanse los tres en la *a* primera que es el “sonido acentuado”, pero que en vasco las otras dos sílabas se pronuncian “en la misma entonación”, pero no en castellano ni en latin. Además enseña que todos los vocablos vascos cargan el acento en la primera sílaba (por eso: Sótero, Dúran-go = en cast. Sotéro, Durán-go, etc.), tomándose también el artículo como vocablo propio (gizon-á). Me parece que entraña importancia la advertencia de que

---

(\*) Joaquín Lizarraga (1748-1835) no hizo estas traducciones a instancias de Bonaparte, pues había fallecido antes de que el príncipe encargara sus traducciones. Bonaparte publicó las traducciones de Lizarraga a partir de los manuscritos que llegaron a sus manos y se conservan en el Archivo General de Navarra. Ver mi *Bibliografía Bonapartiana* (Bilbao, Euskaltzaindia, 1991), fichas 679 y 680. (JAAM).



oradores y poetas trasponen los acentos con frecuencia "por causa de su suavidad". Mas tarde el oído de Azkue percibía estas cosas de otra manera; conoció que la prosodia vasca es esencialmente musical. Confesó su equivocación en una conferencia dada en San Sebastián en 1903, de que tuve conocimiento en el año 1912 por una copia que me fué prestada (\*). No llegó a imprimirse que yo sepa; pero no puedo pasarla por alto, mayormente porque las teorías expuestas en esa ocasión por Azkue parece que han quedado como suyas hasta hoy día, aunque entonces no negaba la posibilidad de que reincidiese en un error. Eso se desprende de su gran diccionario publicado poco tiempo después (1905/6); como v.gr. I, 122<sup>b</sup>, 196<sup>ab</sup>, 493<sup>b</sup>. En el comienzo dice: "v. en la Introducción la cuestión del acento". Pero tal introducción no existe y en el Prólogo no doy con nada que venga al caso. Sólo entresaco de la conferencia lo preciso para caracterizar el juicio de Azkue; en los detalles yo mismo necesito explicaciones. Azkue aparta decididamente la acentuación "genuinamente vasca" es decir sobre todo la vizcaína (y probablemente también la guipuzkoana, aunque él no se puede explicar dónde Larramendi ha oído el acento que reproduce), de la suletina la cual se extiende también a más comarcas alto navarras; dice que esta última consiste menos en la "entonación" que en la prolongación de las vocales. Se ve que en esto hasta la cantidad de las vocales la clasifica bajo el concepto ampliado del "acento", como lo hacen van Ginneken y otros. Hay vocablos átonos, monótonos y polítonos. Los mas numerosos son los monótonos; en ellos todas las sílabas son de igual entonación y sólo el vocablo inicial posee cierta "depresión tónica" lo cual es de escasa importancia (dice que en el canto esta particularidad resalta mucho y que los cantores no ejercitados no aciertan bien con la primera nota dando un tono más bajo de "su propia tesitura"). Polítonos son las palabras en que la última sílaba es baritona (expresándose en la escritura poniéndola un poco más abajo que las otras). En muchos casos vocablos idénticos se diferencian por el tono, v.gr. *Durango* nombre del lugar, *Duran<sub>go</sub>* nombre personal; *ondo* (adverbio) bien, *on<sub>do</sub>* tronco de árbol; *bada etorri* (ya) ha venido, *etorri ba<sub>da</sub>* si ha venido. Los sufijos según él son de dos categorías los "barítonos" y los "parátonos" v.gr. *etche<sub>tik</sub>* de casa, *etchean* en casa. Igualmente *gizonak* (*egin du*) el hombre, *gizon<sub>ak</sub>* (*egin dute*) los hombres, lo cual concuerda perfectamente con los ejemplos de Larramendi *gizonák*, *gizónak*. Toda esta teoría la menciona Azkue en sus "Conferencias sobre música popular vasca" (1919) con breves palabras aludiendo de paso a su conferencia del año 1903. Sólo me llama la atención que diga: "Los suletinos cargan siempre un acento fuerte extraño a la lengua" (375) al paso que antes había atribuido este papel a la distensión o prolongación de las vocales en el suletino.

Cuando Azkue habla ahí de "nuestro acento tónico" seguramente se refiere al musical; pero aquí como en todas partes la terminología hace de las suyas. Nosotros aplicamos el término "tónico" al musical; entre los franceses reina confusión. Littré y el Dict. gén. ponen el término de "accent tonique" tanto para designar el expiratorio como el musical. En el N. Larousse ill. se dice que el "accent prosodique" se llama "accent tonique" cuando se trata de la "élévation de la voix". Beauzée (1767) ignora el "accent tonique" —sólo distingue entre

(\*) Se la envió Julio de Urquijo el 15.1.1912 y Schuchardt le devolvió el original el 31.1.1912. (JAAM).

“accent prosodique” y “accent musical”; van Ginneken (1907) lo desconoce igualmente— pues sólo se refiere al “accent d’intensité” y “accent musical” El mérito principal del artículo de N. Ormaechea titulado “Acento vasco” (*R. basque* (\*) ([1918], 1-15) consiste en el hecho de que ha puesto debidamente de relieve el contraste consabido, aunque su artículo no es debidamente ni decisivo, ni siquiera fué proyectado como tal. Zahiere a S. Arana porque este usa en su *Ortografía del Euskera bizkaino* (1896) el término acento tónico o simplemente acento en el sentido de acento expiratorio, es decir al revés de lo que hace Ormaechea. En lo real Arana podría tener razón. Pues dice repetidas veces que todas las sílabas de un vocablo vasco se pronuncian con la misma intensidad: áz-ká-tá-sú-ná y que por lo tanto un vocablo por lo menos trisílabo parece acentuado en las sílabas última y antepenúltima. Désele a cada palabra pronunciándolas separadamente igual intensidad y júntense gradualmente hasta que la palabra se profiera con la velocidad del habla corriente y parecerá a la vez esdrújula y aguda lo cual según él no sería sino una ilusión fónica o acústica (4). Pues bien, tras de esta ilusión podría ocultarse lo que otros llaman acento musical. En el *Manual de conversación* (guip.) de I. López Mendizabal (2 1918) damos con un párrafo encabezado con las palabras *Acento tónico* que justamente llena cuatro páginas. No explica el autor cual es el significado que atribuye a esa expresión; sólo dice que aunque fundamentalmente todas las sílabas se pronuncian en vascuence con la misma intensidad, sin embargo en algunas comarcas el acento tónico principal se carga en la última sílaba sin excluir que en palabras mas que bisílabas se acentue también la primera sílaba, aunque algo menos que la última; en *astearte* se carga el acento principalmente en la última *e* aunque también en la *a* primera se hace una pequeña inflexión de voz, como si dijera ástearté, érorí, etxéa. ¡Tres veces “aunque” en una sola frase! ¿Como es posible en estas circunstancias informarse sobre la prosodia guipuzcoana? (pues de esta se trata).

Como última novedad he de hacer mención del voluminoso libro de H. Gavel, *Eléments de Phonétique* el cual a diferencia de las grandes gramáticas (1879, 1884) contiene un capítulo sobre el acento ofreciendo no pocos hechos dignos de mención a pesar de su brevedad. Yo he de hacer, desde luego un reparo y ese toca al título: “De l’accent tonique” sin que el autor de luego luz sobre este término ambiguo. Puesto que Gavel es suletino y mira las cosas desde el punto de vista de este dialecto supondremos en verdad, que él se refiere al acento expiratorio y con esto bien se aviene el hecho de que atribuya al suletino un “accent tonique nettement caractérisé” (5) que echa de menos en el labortano y el bajo navarro. ¿Pero cómo son las cosas en el vasco occidental? Gavel no da explicación suficiente, pues sólo dice al principio: “Dans les dialectes basques

(\*) Schuchardt llama *Revue Basque* a la RIEV. (JAAM).

(4) Así se explica según Arana (267) el que muchas voces toponímicas y patronímicas hayan llegado a ser “esdrújulas” en castellano, v.gr. Zumárraga, Únceta, Aristegui, etc.

(5) Gavel dice (108, nota) que el suletino siempre se ha inclinado a cargar el acento en la penúltima, pero que por analogías y concisiones se han formado esdrújulas y agudas. Si en el resto del territorio vasco domina —según parece— la acentuación final, ¿es que se trata del mismo sistema de acentuación o de otro?

espagnoles on trouve souvent, pour certains mots, un accent tonique très léger et de peu d'intensité”.

Renuncio a meterme en multitud de interesantísimos detalles que se encuentran en todas estas obras y termino con una observación más general. El grado de precisión con que cualquier acentuación —sean los detalles, sea el sistema— se percibe y se fija, no podemos averiguarlo, sino cuando conocemos la acentuación del mismo observador. A mí la acentuación labortana me ha hecho recordar mucho la francesa en particular (no la bearnesa o provenzal en especial). Se me figura que los franceses no se dan cuenta de esta semejanza. Por otra parte me extraña el que las acentuaciones española y francesa juntas se contraponen a la vasca, cual si aquellas dos no distaran entre sí otro tanto que de la vasca. Sería muy instructivo hacer escuchar y apreciar algun texto vasco un tanto extenso a un español, un francés y un alemán (6). Pues la trascendencia y a la vez la dificultad del problema consiste en averiguar precisamente si domina el acento musical o el espiratorio o si ambos se cruzan. Mas tarde a estas observaciones aisladas y mas bien casuales se agregará alguna investigación a fondo y su temática valiéndome de todos los auxilios que nos hemos procurado recientemente. Antes de la guerra se había sabido despertar el interés de Rousselot por la fonética vasca; J. de Urquijo al anunciarlo (*Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca* 1918, 30) añade: “Las futuras experiencias tendrían además especial interés para el estudio del acento vasco, materia de capital importancia para la etimología y que ha estado casi olvidada hasta los trabajos del señor Azkue y del P. Ormaechea”. En calidad de presidente de la recién fundada Academia de la lengua vasca Azkue estará en condiciones de iniciar y llevar a cabo esas investigaciones, para fijar los resultados en las primeras hojas del Atlas lingüístico del País Vasco, el cual lo tienen proyectado, tiempo ha, los Srs. J. de Urquijo y G. Lacombe a imitación del atlas lingüístico francés y que ojalá se realice tarde o temprano.

En este punto se nos presenta este problema: si es que atribuimos los diferentes sistemas de acentuación a los varios dialectos en el vascuence, ¿no podemos entonces tomarlos por signos distintivos de los dialectos? Con esto entramos de lleno en el problema general de los dialectos; pero procuraré ser lo mas sucinto posible. Aquí como en todas las partes la terminología es causante de equívocos y yerros; aquello de “nomina ante res” debiera sustituirse por el

---

(6) Un joven alemán, el estudiante G. Bähr natural de Guipúzkoa el cual había pasado su niñez ahí, ha vuelto después de la guerra a Zumárraga (Legazpia) y a raíz de las escasísimas reminiscencias de la infancia se ha dedicado al vascuence, llegando en el término de un año a apoderarse completamente de dicho idioma. Puesto que toma también un interés científico muy vivo al vasco, yo le estimulé cuando habíamos empezado a cambiar cartas a que parase mientes en el acento. Me comunicó varios textos con su acentuación que me son muy valiosos; pero no tengo motivo por qué ponerlos aquí. Solo reproduzco algunas observaciones generales suyas. Dice que el acento es invariable en ciertas palabras, y que en las otras cambia según las comarcas (v. gr. en Zum. *edérki. etxéa*, en otras partes *éderki, ètxéa*). Algo mas tarde me escribió que cuanto mas se fijaba en el acento mas crecía su confusión y que tenía la impresión de que la entonación musical hacia cierto papel, sin que él pudiese averiguar en qué casos. Solo leyendo lentamente lo conseguía en parte.

otro: "nomina sunt odiosa". El vocablo "dialecto" no representa en el fondo un término científico, sino popular que fué adoptado por la ciencia sin que ésta haya sido capaz de adaptarlo. Por un lado es algo relativo con los otros dialectos contiguos y el idioma sobre sí; por otro lado es algo complejo sin la imprescindible coherencia de sus partículas y sin límite fijo, no siendo, por ahí, ni individuo ni organismo, como se ha pregonado tantas veces (7). Tampoco como un idioma forma un conjunto homogéneo e íntegro interiormente, es decir, en sus particularidades, tampoco lo forma exteriormente, es decir tocante a su delimitación: no hay verdaderos límites dialectales; lo que así llamamos no son sino límites accidentales sentados por cualquier interrupción algo prolongada del comercio e intercambio idiomático. Se dan p. ej. casos en que dos puntos muy distantes B y C están enlazados por relaciones fluidas, contrastando notablemente con los puntos limítrofes b y c. Resulta, pues, que la clasificación científica de dialectos es algo imposible, y lo que en 1870 afirmé tocante a los dialectos románicos, en adelante lo aplico igualmente al vascuence. Pero ni el geógrafo puede renunciar a la red de paralelos y meridianos, ni el lingüista a la clasificación en dialectos. Tiene que crearlos, por lo tanto, según su arbitrio, escogiendo de los hechos característicos directamente averiguados de un idioma o mas bien de clases enteras de semejantes hechos uno que lo toma por base sobre el cual construye el dialecto. Pues en realidad procede a la inversa de lo que él afirma; ya que no cabe tomar alguna señal característica de una especie careciendo aun de definición. Si los lingüistas suelen tomar por la cosa mas característica las relaciones fonéticas, eso es, porque estas se averiguan con mas facilidad y prontitud; hasta el hombre del vulgo conoce al forastero precisamente en la pronunciación, y la historia nos cuenta aplicaciones bien prácticas de esta circunstancia. No puede extrañar, que también los lingüistas sean siboléticos (\*). Pero también podrían atribuir a la pronunciación un valor interior, podrían suponer que las propiedades psíquicas del que habla se exteriorizan en algun modo reportándose, para probarlo, a las experiencias diarias. Pues dentro de la pronunciación la cadencia y el ritmo se señalan mucho mas claros que la pronunciación de cada sonido de por sí. Estos en gran parte podrían deducirse de aquellos, apoyando así la vieja teoría de que el lenguaje se originó en la música. Yo mismo estaba algun tiempo tan enredado en estas opiniones que la investigación de las relaciones aludidas se me antojaban de capital importancia; después las he modificado mucho, sin dejar de darme cuenta de la magna importancia que reviste un artículo como el de Elise Richter sobre "el nexo intrínseco en la evolución de los idiomas románicos" (1911). Pues demasiadas veces he sabido que el ritmo es muy distinto en dos idiomas muy emparentados, pudiendo, por lo tanto, haberse desarrollado tan sólo en las últimas épocas. Este sería el lugar donde resolver el problema que encabeza este párrafo. Pero en vez de hacerlo no hago mas que poner de relieve el provecho común que podría recabarse de una minuciosa investigación del territorio eúskaro bajo este punto de vista. A esto ha de agregarse el hecho de

(7) Comp. mi artículo "Sprachverwandtschaft" en *Zitzungsberichte den Berl. Akad. des Wissenschaftler*, 1917, 518 y ss.

(\*) Schuchardt usa la palabra "Schibbolethiker" tomando la palabra hebrea "Schibboleth" (Jueces, XII, 5/6). La pronunciación de la primera sílaba (Schi- o si-) distinguía a los galaditas de los efraimitas. (JAAM).

que es preciso cuando avanzamos de lo étnico a lo idiomático que es preciso partir no sólo del temperamento que conduce al ritmo sino también de la tendencia intelectual que determina la forma del idioma. Y en esto seguramente lo genuino de cada tribu se señalará mas precisamente que en la fonética. Cabe dudar sobre si aun desde el punto de vista empírico ésta representa siempre lo netamente característico —según algunos afirman— y vuelve el vascuence a darnos luz en esta materia. Por lo menos tendrán que cambiar un tanto de opinión quienes han investigado antes en el terreno románico. Las flexiones verbales hacen allá un papel mas importante que acá, quizás el decisivo (8).

Aunque no hay verdaderos límites para los dialectos sí los hay para los fenómenos lingüísticos por sí o grupos de tales es a saber para la forma de un vocablo, su significación, el enlace de palabras, etc. Esto también entra en la materia del atlas vasco que anhelamos. Puede que algo como un mapa dialectal pueda fundarse en eso mediante combinaciones o por via de algún sistema de aproximación. Por ahora nos contentaremos, puesto que, como queda dicho, la visión de los dialectos es imprescindible en nuestros estudios, con el gran mapa de BONAPARTE titulado: *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes sous-dialectes et variétés*. Londres 1863 (en realidad no apareció hasta algunos años después). Es una insuperable obra maestra, por el viejo estilo. No me meto a discutir las máximas que guiaban al príncipe en sus estudios (9) y en cuanto a la materia me limito al labortano. El Labort forma la mas pequeña de las 8 provincias dialectales (10);

---

(8) En *Eskualduna* del 5-II-1909 dice un anónimo (bajo Notes Eskuariennes): “Nous pensons, pour notre part, que ce qui donne a chacun des dialectes basques sa physionomie distinctive, c'est moins la différence entre syllabes fortes et faibles ai, ei, e, i que les formes verbales si caracteristiques dans le labourdin d'une part, et de l'autre dans le bas-navarrais (mixain ou cizain); à plus forte raison dans le souletin”. Esto representa el parecer corriente. Cuan lejos iba Bonaparte en la motivación de sus delimitaciones, resulta de este ejemplo del *Formulaire de Prône... d'Arbonne* 1866, 27: “Nous considerons comme bas-navarrais celui des cinq dialectes basques qui tout en ayant le verbe transitif en *niz, zira, gira, dira* etc, ne possède pas le traitement respectueux soit en *zu*, soit en *chu*”.

(9) G. Lacombe, quien mejor informado está sobre el príncipe como vascólogo, me escribió a mis preguntas sobre su terminología que éste no debe de haberse explicado nunca sobre la significación de los términos *groupe dialectal, dialecte, sous-dialecte* (también *sous-dialecte indépendant, variété* y *sous variété*, por mas que se atenga a ellos. Muy característico es un pasaje de un artículo de Bonaparte de 1876 que me comunica Lacombe: “Nous prions le lecteur, d'observer que les mots *classe souche, sous-famille branche, groupe* ne sont jamais synonymes chez nous car nous les employons constamment pour indiquer les six degrés de différence linguistique”. Son preciosos los 12 artículos sobre “Le Prince Louis-Lucien Bonaparte et les dialectes bas-navarrais” publicados por Lacombe en el *Journal de Saint-Palais* (del 20 de noviembre de 1918-14 de nov. 1920); esperemos no sean sino precursores.

(10) Bonaparte usa el término “provincia” en sentido político; él contrapone a las tres provincias francesas: Labort, Bajonavarra, Soule, las cuatro españolas: Alava, Bizkaia, Guipúzcoa, Navarra; pero, sólo las primeras tres poseen el título oficial de “provincias vascongadas”, Navarra no. Por otra parte solamente una parte diminuta de la Alava septentrional pertenece al territorio del Euskera, pero como es vizcaíno el dialecto no representa una provincia dialectal aparte. El número de ocho dialectos (expresado en el atlas con ocho colores) se explica por la división del alto navarro y bajo navarro. En mi uso los adjetivos

sólo forma la mitad occidental de la antigua Vicomté Labourd, y lo limitan al oeste el mar, al norte el gascón, al sur el alto nav. septentrional (por este lado pasa la frontera de España) y al este el bajo navarro. En *Le Verbe basque (Deuxième Tableau, Observations)* Bonaparte divide el labortano en dos subdialectos: el propio y el híbrido anotando en el margen que el baztanés podría también agregarse al labortano en vez de al alto nav. sept.; pero en el mapa se ha decidido por lo último (11). El labortano híbrido está solo representado por la localidad de Arcangues, el propio por Sara, Ainhoa, San Juan de Luz. Una división mas detallada que asimismo debe de remontarse a Bonaparte, pues coincide perfectamente con el mapa, se encuentra en Vinson *R. Basque* I, 629: Labourdin propre (Sara, Ahétze, Saint Pée, Zugarramurdi, Urdax), labourdin varié (Ainhoa), labourdin de la côte (Saint-Jéan de Luz, Bidart, etc.), labourdin mixte (Arcangues, Arbonne, Bassussary). Se ve que en esto quedan apartados del labortano propio dos subdialectos; “varié” igual que “hybride” y “mixte” se refieren materialmente al bajo navarro occidental colindante; ignoro qué diferencias de grados expresarán. Vinson ha publicado en el mismo lugar pruebas de las hablas diversas (*R. Basque*, II, 129 y ss.); una traducción completa de cierto texto (de una paráfrasis sobre la parábola del hijo pródigo especialmente preparado y ampliado para el caso) en el vascuence de Sara (12), Ainhoa, Arcangues con variedad de Ahetze, Saint Peé, Arbonne y unas formas de palabras distintivas del labortano de la costa. Pero estas diversidades fonéticas y morfológicas en su mayoría no ofrecen interés, a no ser como piedras itinerarias; v. gr. la supresión de h o la mojadura de l y n señalan al oeste y al sur. Pero la palabra *goan* (*guan, gan*) por *joan* ir, que es propia del labortano y apenas se sale de sus límites, merece atención especial. La sustitución de jo- por go- (que también se presenta en el lab. *goare, gare*, por *joare, juare*, campanilla, cascabel) no se explica fácilmente y no creo que ni Gavel (401 y ss.) lo haya conseguido; a mi se me figura que se trata de una especie de adaptación de la aspirante a la vocal, la cual igualmente se presentaría en el *Goham* de ciertos dialectos alemanes (si bien no ignoro que aquí la o está acentuada y allá no). Lo intelectual no está nunca excluido del todo; pero en algunos fenómenos hace un papel particular y sobre uno de esos quisiera tratar con extensión tanto mas cuanto que tiene también una historia exterior. Ya en 1835 A. Chaho había encontrado el vasco labortano en toda su pureza en Sara (véase su libro sobre Biarritz I, 234) libre de los galicismos de San Juan de Luz. En el *Avenir des Pyrénées et des Landes* un tal G. (Guilbeau que durante largo tiempo fue alcalde de San Juan de Luz en cuya calidad yo le conocí en 1887) contestó la afirmación de Bonaparte hecha por éste en una sesión del Instituto Antropológico de Londres: “que l’immense majorité

---

como labortano, etc. siempre se refieren a la geografía dialectal y no a la política; estos dos límites no coinciden exactamente. Por lo tanto la expresión: “labortano bajo navarro” no es sino una contradicción aparente. Por razones de conveniencia no me aparto de la división de Bonaparte. Azkue admite simplemente un alto navarro y uno bajo; pero libra el roncales de la subordinación al suletino.

(11) Al final de su vida, Bonaparte agregaba el baztanés decididamente al labortano según me comunica Lacombe, el cual, por su parte, lo encuentra muy justificado.

(12) Ya en la *R. de ling.* 4 (1870-71) 125, s. había publicado mi breve texto (sobre la muñeca) en el habla de Sara que había hecho apuntar fonéticamente a un personaje de esa. Algunos detalles no me parecen ser exactos.

des habitants de Saint-Jean de Luz sont physiquement Basques et qu'ils parlent le basque avec un accent très pur". Guilbeau dice: "Il est avéré que les trois quarts des habitants de notre ville sont mélangés... Quant à ce qui est du basque pur parlé à Saint-Jean-de-Luz... pour tous les érudits basques c'est le plus corrompu de tout le pays euskarien". El príncipe le responde en el *Courrier de Bayonne* del 10 de Octubre de 1876, dando por bueno que el habla de San Juan de Luz no es el labortano mas puro ("il céde le pas à Sare et à Ainhoa avec leurs congénères") pero afirmando que no presenta las corrupciones de los de Arcangues, Bassussary y de Arbonne. En esto sólo se refiere a las corrupciones ocasionadas por el bajo navarro no a las románicas. A estas alude Guilbeau en el *Avenir* (19.X.1876), poniendo por ejemplos en parte palabras extrañas como *ofreitcia* en parte el uso sintáctico de *zaitut* por *dautzut*, *nau* por *daut*, etc.; añade: "Tous les Saint-Jean de Luziens à l'exception de deux ou trois personnes font cette énorme faute". Esto se encuentra muy bien explicado —y probablemente el mismo Guilbeau es el autor— en el *Guide élémentaire* de 1873, XXVII: "Les habitants de Saint-Jean-de-Luz font... une faute énorme par une imitation inconsciente du français. Pour nous, en effet, *je vous donne* a la double sens de '*je donne à vous*' et '*je donne vous*'; régulièrement donc le basque devrait dire *emaiten dautzut* '*je donne à vous*' et *emaiten zaitut* '*je donne vous*'. A Saint Jean de Luz on dira, dans les deux cas, *emaiten zaitut*". A Guilbeau le contradice el capitán Duvoisin en el *Courrier de Bayonne* del 3 de nov. de 1876, pues dice entre otras cosas: "Revenant aux confusions entre relations verbales, elles se commettent un peu partout"; pero agrega que las tales confusiones han sido evitadas por autores como Etcheberri y Gasteluzar de Ciboure, Chourio de Azkain, Duvergier y Larréguy de San Juan de Luz. Yo mismo no he podido realizar una revisión minuciosa de los libros; pero encuentro el fenómeno en cuestión hasta en *Atheka-gaitzeko oihartzunak* (el texto vasco de *Les Echos du pas de Roland* 1867) por J. B. Dasconaguerre 1870. En el prefacio el autor ruega al lector, no olvide tener en cuenta que ha escrito en el dialecto de San Juan de Luz "qui n'est pas le plus regulier, mais qui est le notre"; el autor espera que su libro gustará "même s'ils lui trouvent de graves défauts, à ceux qui parlent le plus correctement le basque". En el prefacio en vascuence de dicha obra se dice correctamente: *behar bada estakuru ematen daukute* [no *gaituzte*], "quizás nos reprochen", *barkha ditzagutela* [no *gitzutela*] *huts hoyek* que nos perdonen nuestras faltas. Pero en la dedicatoria a Bonaparte: *zure Eskaldunen artheko egoitzak irabazarazi zaitu* [por *dautzu*] *bethikotz populu horren ezagutza biziena*: su estancia entre los vascos le ha hecho ganar para siempre el mas vivo agradecimiento de este pueblo (aquí nos encontramos al parecer, con un germanismo: er lässt Sie sie gewinnen), *onetsi duzu egin zaitudán* [por *dautzudan*] *eskaintza*, habeis permitido que le haga la dedicación. Y prosigue en el mismo libro lo falso al lado de lo exacto, v. gr. *egin gaitutzuan* [por *daukutzun*] *horrelako gau onentzat* por tal noche que nos ha hecho Vd. *nondik dakizkitzu erran nauzkitzun* [por *dauzkidatzún*] *gauza... horiek*, ¿de donde sabe Vd esas cosas que me ha dicho? ¿Es exacto que este giro no pertenece sino al labortano de la costa? Mi maestro en Sara A.E. decía que también existía en Azkain, pero este lugar corresponde todavía al litoral formando como un punto limitrofe hacia el interior. Etcheberri me comunicó que allí se decía *iñen nauzu zapata pare bat?* ¿me hará Vd un par de zapatos? *noizko iñen nauzkitzu?* ¿para cuando me los hará Vd? *egorriko zaitut*, yo se lo mandaré, pero que así no se "puede" decir y que eso no es vasco. En

cambio yo he oído en particular de las mujeres en Sara frases como las siguientes: *Kuenda nezazu zerbait*, cuénteme Vd algo, *etcheko andreak erranerazten zaitu* el ama de casa le encarga, *bertzealdian irabaziko zaitut* la segunda vez le ganaré a Vd, *zenbat sos hartzeko zaitut?* ¿cuántas perras tengo que cobrarle?, *nik eman hautan* [por *naukan*] yo te lo di. Claro está que no era capaz de averiguar cada vez si esas personas eran naturales de Sara. En una pieza *Arrollte ohoina* la ratera de huevos que fué representada por las colegialas de las monjas en Sara y que yo lei en manuscrito (creo que su autor era oriundo de Ustaritz, es decir del navarro occidental) encontré estos pasajes: *ebasten nauzkite* [por *dauzkitet*] ellos me los roban; y, si no me equivoco, también: *hitzeman behar nauzu* [por *dautazu*] Vd. tiene que darme palabra, *konzienziak zenbait hausiki egiten nauzki* [por *dauzkiti*] la conciencia me hace algunas mordeduras. Por lo menos el giro *zenbat zor zaitut?* por ¿cuánto le debo? me parecía ser el corriente en Sara, y la misma *Guide* arriba mencionada, que tacha la “enorme falta” de los San Juan de Luzeños, ofrece en la pág. 6 (y lo mismo la *Guide* de 1876 en la pág 301) *zenbat zor zaitute* pero en la p. 45 correctamente *eskerrak zor dauzkitzut* le debo gracias. Larramendi pone al lado de: yo te debo *zor dizut*; tu me debes, *zor didazu*: te estoy debiendo *zor zaitut*; me estás debiendo, *zor nazu*. Sin que las palabras precedentes a estos casos (“también se hazen, quando son modos transitivos, con las ultimas terminaciones de esta especie”) expliquen la diversidad de condiciones. Azkue pone bajo *zor* ejemplos de los varios dialectos por “ese me debe a mí” y entre ellos con el acusativo del pronombre íntegro *zor nau* (nu) *horrek ni* como perteneciendo al labortano y bajo navarro y en parte aún al guipuzkoano y alto navarro. Dice que es difícil de juzgar si las frases con dativo o con acusativo son “las mas castizas”. Menciona la frase “estrambótica” con dos acusativos y sin dativo que oyó en Hazparren: *gizon hori mila libera zor dut nik* a este hombre le debo mil francos; pero ¿en qué se diferencia de *zenbat zor zaitut?* Azkue hubiera podido poner citas viejas de esta combinación de *zor* de Pouvreau, Voltaire, Leizarraga (véase mi introducción a este, pág. LXXXI).

La importancia que este fenómeno entraña a mi parecer justifica la prolijidad con que he tratado sobre él. Llama la atención dentro de la gramática vasca y no sólo por sus relaciones interiores: *nauzu* Vd me tiene y Vd me lo tiene, sino en parte por la forma exterior: *nauzkitzu* es propiamente imposible, puesto que el pluralizador *-zki-* debiera pertenecer a la 1.<sup>a</sup> pers. de singular *n-* lo cual es imposible. Lo peregrino del resultado le hace sospechar a uno el origen exótico, lo cual queda plenamente justificado, como queda dicho arriba. Podríamos mencionar además cosas paralelas de otros territorios. El vasco *zenbat zor zaitut?* corresponde al berlinés: *was bin ich Sie chuldig?* lo que igualmente se origina en el bilingüismo, es decir allí en el francés o mejor en el románico y aquí en el bajo alemán en que coinciden los pronombres personales en dativo y acusativo (véanse mis *Bask. St. I*, 13). Pero en estos casos no es imposible que el idioma mismo ofrezca algún apoyo en que la innovación se basa después. Hago recordar las dos frases dialectales: *wenn ich dich wäre* y *setzen wir sich*, existiendo la primera en los límites románicos y la segunda en los eslavos donde se explican con facilidad, pero también se han encontrado en comarcas alemanas muy distantes de la influencia exótica. En cuanto al uso vasco podría señalarse la oscilación bastante común entre el transitivo e intransitivo (comp. *Bas. St. I*, 39 ss), en particular a los regímenes de *begiratu* ver algo y mirar a alguien (véase



abajo, nota 26), *aditu*, *entzun*, escuchar algo a alguien. Además téngase en cuenta la arbitraria supresión del pronombre datival en las flexiones junto al pronombre independiente o sustantivo, cual se practica en suletino: p. ej. *eman dü* [o *deikü*] *guri*, él nos ha dado (Inchauspe *Le Verbe basque* 433) (13). Es muy notable también el hecho de que según Bonaparte (*VB 10<sup>ème</sup> Tabl. suppl. nota 3*), en alto navarro meridional o por lo menos en la mayoría de sus variedades *eman zida* no significa tan sólo: él me lo dió, sino también él me dió (por *eman nindue*) es decir al inverso del labortano de la costa; *eman ninduen* también por *eman zautan*. No será más que una casualidad que los ejemplos estén dados en pasado; se dirá asimismo *eman dida* él me lo ha dado y él me ha dado.

Depende de las circunstancias si queremos llamar exacto o inexacto el uso de *nauzu* por *dautazu*; será falso en Sara, pero en San Juan de Luz será correcto, es decir admisible en los escritos y hasta en los impresos. Existen los dialectos no sólo juntos unos a otros sino hasta en el mismo lugar a modo de superpuestos y eso con muchas graduaciones, aun sin la contraposición del dialecto literario al vulgar (14). En el país vasco menos que en cualquier otro aquel se alza sobre este; tampoco nos hallamos con un sólo idioma literario sino con varios y los llamamos por consiguiente dialectos literarios. Campión por ejemplo da a su gramática el título “de los cuatro dialectos literarios”. Pero el número de tales dialectos es tan indefinible como su esencia; pues carecemos, para ellos, como para el término “dialecto” en general de características propias; la definición: “un dialecto que posee una literatura” no nos adelanta nada. Si los dialectos sociales y geográficos se confunden insensiblemente, esto es la consecuencia de las mezclas constantes y variadas y en ninguna otra parte se nos antojará el ΠΑΝΤΑ ΠΕΙ (todo mana) tan natural y lógico como en el país vasco. Los sucesos, que generalmente no se desprenden sino de los resultados consumados se los ve directamente formarse cada día (15). Hasta no solo inconsciente-

---

(13) La misma combinación podemos observarla en labortano; pues la *Guide* de 1873 dice (XXVI): “Le labourdin dit d'habitude irrégulièrement *eman dut emaztekiari sagarra*” he dado la manzana a la mujer, por *diot*. Antes, en 1869, Vinon había [en *R. de ling* 3,21] designado este uso como labortano —poniendo casi el mismo ejemplo—, igual que los antes citados (*nahi zaitut eman merezia duzun fama*, quiero expresarle el elogio que Vd tiene merecido). Y en el mismo sitio cita la “falta” labortana *ditu* por *diotza* él se los tiene.

(14) Son muy notables las exposiciones de Elise Richter sobre “popular”, “vulgar” y “no popular” (“erudito”) en el artículo (pag 78 s) susodicho. Las palabras eruditas deben su limitación tan sólo a las “leyes fonéticas”.

(15) Cotéjese v.gr. este pasaje en *Eskualduna* 15.I.1909: “Le mal est que, sinon tous, presque tous ceux qui ont écrit et écrivent encore en Basque ont plus ou moins mêlé à leur dialecte natal, qu'ils y mêlent de plus en plus et sans choix, ni discernement, ni mesure, les autres dialectes.

—Né ou pays de Mixe, on séjourne quelques années ou quelques mois en Garazi. Que de là on soit transplanté à Ustaritz ou à Ciboure avant deux ans, on est mûr pour vous écrire du joli Basque où il y aura de tout excepte un dialecte”. No es una particularidad vasca como para opinar H. Gavel *R. Basque* 2,483, el que los curas pronuncian algunas palabras de diferente manera en el púlpito y en la conversación; él no debió explicar, comúnmente con Vinson, el hecho de que *Leiçarraga* firmaba así en vascuence pero *Liçarrague* en francés de una revasquización de la forma segunda, “son nom usuel et véritable”. Hay aun franceses del siglo XVII que escribían: M<sup>c</sup> Jean de Leyçarrague (*R. Basque* 2, 601).

mente sino adrede suelen (los poetas por lo menos) entremezclar elementos extraños por atender al estilo poético. El tratar mas detalladamente sobre esta materia me parece supérfluo, o mas bien peligroso; podría tachárseme de que me quiero meter en asuntos ajenos. No me atrevería a expresar mi asentimiento a un vasco que me hubiera dicho: “Nous ne sommes ni pour la fusion ni pour la complète séparation des dialectes” (16) y menos me atrevería a fallar dictamen sobre las tendencias puristas, sin que por eso renuncie a la crítica científica. Verbi gracia, no haría reparos contra neologismos como *doibatz* o *ixadon*, iglesia, pero tampoco ocultaría mi convicción de que como *eliza* gran número de vocablos (que pasan sin ser rechazados) *are*, *ere* (17) también, *bombil* botella, *gertatu* suceder, *sakel* bolsillo, etc. están tomados del latín, exactamente como el mencionado *doi-don* = *done* santo. Menos aun me correspondería juzgar las tendencias de unificación (18); pero vuelvo a llamar la atención sobre un hecho paralelo, en particular sobre “los esfuerzos de unificación literaria en la Suiza retia (románica)” sobre la cual nos ha informado excelentemente H. Morf (1888). También ahí existen cuatro dialectos principales y relativamente la diferenciación ha llegado al mismo grado que en el territorio vasco mucho mas extenso y mas poblado. En cuanto a la inteligibilidad, ésta resultará tan grande o tan pequeña entre un habitante del Tavetsch y otro del Bajo Engadín, que entre un vizcaino y un suletino. También allí tenemos como monumento literario casi mas antiguo y mas importante la traducción del *Nuevo Testamento* por Bifrun (1560) como acá la de Leizarraga (1571).

Retirándome a mi punto de salida Sara quisiera decir unas pocas palabras sobre la supremacía literaria de que disfruta dicha localidad. Tal supremacía pocas veces se funda en el carácter del dialecto sino mas bien en circunstancias accidentales y en el caso presente consiste sin duda en que la obra mas peculiar y mas famosa de la literatura vasca (por lo menos de la antigua) el *Gueroco Guero* (\*) de 1643 tenía por autor al cura P. de Axular (1572-1644), el cual ejercía desde el año 1600 en Sara, aunque no era natural de esta localidad, sino de Urdax que políticamente pertenece a la Navarra española y dialectalmente al territorio labortano. Ya no se podrá decidir si habrá adoptado mas el habla de Sara o el de Urdax, lo cierto es que Sara obtuvo la celebridad. Pero ya en 1617 un forastero, el padre Materre había escrito su doctrina en el vascuence de Sara, declarando que no conoce otro dialecto y que no se permite fallar si el de Sara es el mas hermoso y puro. En 1745 Larramendi llama el idioma de Materre “Bascuence hermoso qual es el de Sara en Labort”. Una aprobación de este libro proviene de P. de Axular. Entre las obras póstumas del médico J. d'Etcheberri, natural de Sara, que Urquijo nos ha regalado en una bella edición de 1907, se

(16) *Eskualduna*; 5.II.1909; del mismo anónimo que redactó los renglones precedentes.

(17) *Euskara* 53 (1889).

(18) Véase N. Ormaechea S.J. “Unificación del lenguaje literario. Diversas soluciones” (*R. Basque* 11 [1920], 53 ss) y en particular la conferencia de Urquijo mas amplia: “Lengua internacional y lenguas nacionales. El ‘euskera’ lengua de civilización” (*R. Basque* 10 [1919], 164 ss).

(\*) Hay aquí dos errores de Schuchardt. Este título es el de la segunda edición, pues la primera, de 1643, llevaba simplemente el título *Guero*. La fecha de nacimiento de Axular es 1556. (JAAM).

encuentra un artículo titulado: *Saraco Escuara escual-herri guztian estimu, eta ospe handitacoa da* (El vascuence de Sara es muy estimado y famoso en todo el país vasco). El editor (Introd. LXVII ss) opina que Etcheberri se ha dejado entusiasmar demasiado por el cariño al idioma nativo pero conviene en que “el vascuence de Sara, aun en el día, pasa por uno de los mas hermosos y puros de Euskal-Erria”. P. de Urte, natural de San Juan de Luz, dice en el comienzo de su Gramática de 1712 (editada en 1900): “De toute la Cantabrie française où l'on parle meilleur basque c'est dans la province de Labour... et surtout à St. Jean de Luz et a Sara... c'est ce que tout le monde auoue unanimement en ce país la”. En cuanto los escritores modernos elogian la gloria literaria de ese lugar, puedo averiguarlo tanto menos, porque, en gran parte, su procedencia me es desconocida y los datos en las portadas, como vicario de Sara, médico de Sara no entran en el caso. De Sara era, en realidad el capitán J.B. Elizanburu (Elissamburu con el seudónimo Piarres Adame, muerto en 1891) el popular poeta; sólo lo menciono por los datos chocantes que hizo a Wentworth Webster sobre los cambios idiomáticos en Sara (según C. de Echegaray, *R. Basque* 2, 377). Cuando, terminada su carrera militar, se estableció en Sara, él mismo había conservado el habla de su juventud, pero se encontró con grandes alteraciones (era el lenguaje diario) por lo menos fonéticas (también en la escritura) como la sustitución de e por i; cuando él era joven “entonces ningún vasco pronunciaba e como i o viceversa”, lo que a mi se me figura muy exagerado. Según él el único euskera verdadero vive en boca de los viejos aldeanos y montañeses que no entienden ni castellano ni francés; esto hace recordarle a uno la predilección que tenía el príncipe B. por las mujeres viejas. Pero por justificadas que sean las inclinaciones a lo pasado del lingüista, siempre al lado de los arcaísmos los neologismos requieren su interés (tomando esta expresión en su sentido mas amplio). Estos no podían faltar, dada la continua fluctuación en la composición de los habitantes de Sara. Cuando yo llegué a Sara que a la sazón poseía 2000 habitantes escasos, se me figuraba muy heterogénea al menos la de la localidad misma con que yo me rozaba. El párroco era de Baja Navarra, el primer coadjutor del pueblo vecino Azkain, el segundo de la frontera española creo que de Behobia (la cadencia de su habla me llamó la atención por lo exótico). El maestro era suletino, lo que no venía a cuento, puesto que la escuela estaba completamente afrancesada; suletina era igualmente la mujer del segundo alcalde, pues su acento labortano delataba que no era este el habla de su niñez. El escribano era natural de Cambo, es decir del Labort bajo navarro occidental (19). Acá había una criada que había pasado su juventud en Bera, es decir en la Navarra española; allá un muchacho de tal lugar que servía aquí de aprendiz; acullá un revendedor de la Navarra española y cien pasos mas adelante un jovial molinero del mismo origen. Tampoco faltaban los americanos que allende del mar habían tratado con vascongados de todas las comarcas. Había tal cual bearnés o gascón traído acá por ganancias o casamientos y que apenas sabían una sola palabra en vascuence, y por otra parte había una gascona que hablaba vascuence como una indígena, a saber mi ama de casa, la esposa del alcalde P. Goyetche. Los hijos del difunto alcalde no sabían vascuence, o muy poco; su madre había sido mejicana lo cual no era obstáculo para que el médico

---

(19) Sin saberlo me proporcionó una sorpresa divertida, pues me ofreció el manuscrito de una novela vasca, en que conocí una versión de “Arrabiata” por P. Heyse.

de baños de Dax —antropologizante, por afición— reconociese su cráneo como el de un vascongado nato.

Quando al mismo tiempo que aprendí el vascuence iba dedicándome a averiguar su entonación, sentí la necesidad para esto último de un fundamento sólido de caracter especial. Como tal se me presentaron los cuentos apuntados igualmente en Sara por mengana; pero pronto me dí cuenta de que la única forma en que el carácter de un dialecto y sobre todo su ritmo puede resaltar mas claramente es el diálogo, no el didáctico (como en vizc. *Peru Abarca* de J. A. de Moguel a principios del siglo 19, en los *Dialogues basques* cuatrilingües publicados por Bonaparte en 1857, y en labortano el *Laborantzako liburua* del Cap. Duvoisin de 1858), ni el práctico de los libros de conversación, ni el diálogo culto tal como suele intercalarse en las novelas, sino el diálogo tal como vive en el pueblo y como un hombre del vulgo lo escribiría si fuera escritor. Conocí a un hombre por el estilo, Agustín Etcheberry. El Rev. Wentworth Webster (muerto en 1907) largo tiempo residente en Sara y que muchos méritos tiene en los estudios vascos, me presentó a él a fin de que con él aprendiese el vascuence; otras tentativas mas no habian tenido éxito. Como yo me mostrara un tanto asombrado por su elección él me dijo: “no trae cuenta venir a Sara para aprender el vascuence de un hombre ilustrado” (*R. Basque* 6, 548 nota 2). Agustín —así lo llamaré, por ser su apellido extremadamente frecuente— era, es verdad, zapatero, pero al igual que Hans Sachs “Poet dazu” (“además poeta”); en los certámenes poéticos habia sido premiado varias veces (una vez en Sara 1869, otra vez en Bera 1880, y 1886 y 1888 en San Sebastián habia sido mencionado honoríficamente). Pero no se le podía designar bien como “pendant” de un hombre ilustrado; era mas bién una persona de claro entendimiento que no de imaginación particular. Como no podía andar sino a duras penas por estar paralizado en los piés estaba obligado a un modo de vivir sedentario que lo llenaba con la lectura de libros provechosos para la comunidad, v.gr. sobre agricultura razonable. También soñaba con hacer una colección de las canciones vascas. Interesábase por el fomento del movimiento de extranjeros; a la sazón yo sería el único objeto en cuestión, pero antes habian estado aquí hasta Napoleón III y Eugenia. Su francés no era muy correcto pero sí satisfactorio. Murió en 1890 con 47 años. Es verdad que el arbol no lo derribó al primer hachazo; pero muy prontó acertó en comprender lo que yo deseaba. Compuso el primero de los diálogos mas abajo reproducidos al que naturalmente yo he añadido la acentuación observada por mí. No puede dudarse de lo castizo de su dialecto, pues tenia además el oficio de tabernero, y sólo como tal lo tengo en la imaginación; en calidad de tal bien podía él acordarse de los giros populares, si es que alguna vez estos se le habian olvidado. Tampoco le faltaba genio; a veces, cuando no llegábamos a entendernos, estabamos sentados el uno frente al otro con los ojos entornados y la voz alzada. Poco después de mi regreso me mandó otro diálogo. Se comprende que yo no lo haya provisto de acentos. Recibí otro despues pero no me parecía bastante característico para darlo a luz; pasa entre dos mujeres versando sobre asuntos del mercado y debía servir para representar el tuteo entre mujeres.

La selección de las anotaciones hechas a los diálogos no se basa en ninguna norma. No me importaba tanto explicar el texto minuciosamente —pues para esto habia la traducción—, sino mas bien valerme de la ocasión para comentar

ciertos problemas. Es cierto que yo mismo no comprendía ciertos detalles efectivos; pero he renunciado a procurarme los informes que fácilmente, aunque no con mucha presteza, habría podido pedir, dejando a los propios vascos que lo completan y rectifiquen, y tal vez de este modo estimularé a que se saquen a luz cosas transcendentales. En cuanto a los fenómenos fonéticos solo he tratado de los aislados y raros, no de los repetidos y comunes como la supresión de las sonoras intervocales (*b: iaazi, partida-at, d: baa, uste-iat; g: ein, paatzaile, r: ikusiik, zaa, n: errain emain*) o la iguala entre consonantes finales e iniciales (*nor taki por nork daki, ni pezala por nik bezala*) o la supresión de vocales ante vocales, resp. las concisiones de vocales (*oino por oraino, datzi por dohatzi; geioo por gehiago*) etc. En cuanto a la fonética Agustín oscila no pocas veces y a pesar de mis preguntas insistentes no he logrado ponerlo todo en claro. Creo que la mayor dificultad era para él la de librarse de la influencia literaria; v.gr. él escribía primero *handi* (que, prescindiendo de la *h*, prevalece en todos los dialectos) pero luego *haundi* (que sin *h* será propiamente vasco occidental, Azkue también lo atribuye al labortano). Algunas diversidades no serán para él mas que ortográficas, v.gr. *kh* y *k*, *th* y *t*. En breves palabras, el sabía como se expresaba en Sara, pero no tan bien cómo se pronunciaba ahí. He sido muy parco en igualar sus propias contradicciones.

### LEKAY ETA BRIKET (1) \*

*Briketek.* Zer diók (2) baa aspáldiko (3) Lekáy? Bi egún húntan e-háutadala ikhúsi, iduitzen-tzáitak bi úrte gan diéla.

*Lekayek.* To (4), hor-tzaa, Brikét? Bo (5), ze erráin dut, ni béthi nee lekhúan heméntche náola bázter gutí ikhúsik... Zu zaa, zu, gizon urúsa, béthi zué karrosáikin eta zué pílotaríekin plázaz-pláza hor baitzáiltza... Eta ázto non-tzinetén?

*B.* Hazparrénen.

*L.* Zer-tzién primak?

*B.* Eez, éz-takik desafiózko pílotá partida-at bazéla?

*L.* Nik jéus (6) e-nákien, gizona!... Eta nóla zen baa?

*B.* Erráin dáiat (7) Larrónyo bi anáiak Chílhar, Patchola ta guárda álde-átetik, Ottárre, d'Abbadie Baigorriarrá eta Játsa bértze bi Hasparrendárrekin bertz-aldetik.

*L.* Eta ze jokátzen-tzúten?

*B.* Ze jokatzén? Mila líbera míla líberáin kóntra.

*L.* Gizona, gizona!... Harrítze-naiz! Ezta aspáldion díruz hólako pílotá partí-daik °ín... Eta zéinek iraazí-uté?

\* Schuchardt, en su original, da en dos columnas el texto vasco y su traducción al alemán. Bähr no tradujo al castellano esta versión alemana, por lo que damos sólo el texto vasco. Los números entre paréntesis remiten a las Advertencias finales. (JAAM).

*B.* Saatárrek gáldu, eta ník-eé ba (8) hekiekin.

*L.* Atákatu die bateé (9)?

*B.* Ba-baa, hástetik ín-tuk zórtzi jóko ta bia, Sáatarrek zórtzi eta bértzek bia.

*L.* Eta geró?

*B.* Géro gáldu.

*L.* Ze ín-tzaióte baa?

*B.* To (4), Clément Larrónoi erréfera (10) ttikitzen hási guárdak bérriz jéusez butátzen. Ottárre aldiz goórki lothú, Jatsá-re ba, eta míla ichtrapuz azkénian gáldu.

*L.* Séur naiz háatik (11) bazéla trebésa frángo; hóí étzen jostétako partída.

*B.* Hógoi liberaintzát bazítuan híruetan hógoi.

*L.* Oáas!... Eta Birándak (\*) ze indu?

*B.* Birándak éztik gáldu hándiik ein beár izán. Hástetik Sáatarren aldé háinitz jokató zían, bainán geró partidáikin húra-ré itzuli zuán bertz-aldéa, eta abantáil handía emáneaz usté-iat beé galdúa ttikitúche zúen (12).

*L.* Báinan Biranda hóí béthi úngi ateátzen da; béthi iraází handía edo gáldu ttikía du. Hólako jokolari gúti ezáutze-ut ník. Eta errá-nezaké baa gizon zúzena-ré déla.

*B.* Nor, Biranda? ái, ái, ái! (13). Éskual-herríko píloa plázetan agértzen den gizon jokaláriik famatuéna Birandá-uk; báakik zénbat trébes gísa íten dúen? eta éztik sékulan níokin árdi-pateñ makhúrrik, eta gizon prestúa zuzéna, edariak sékulan ttitulikátzen (14) eztuéna, kompainíetan-eé paatzáile gaitzá (15)-uk.

*L.* Hala izain-da; geíenek laudatzé-uté seurík... bon (16), Brikét, boon... Eta bázen baa jénde háinitz Házarrenén?

*B.* Ba, bazúan jénde púska-at báinan béro gáitza zuán.

*L.* Játsa ordúan ze urínak áte-aál-tzituénak... Játsak neé idúiko útzi beár luké píloa... gizon handíei lodiéi eta gizenéia da húra oái pilotakó... ja bi kintal et-erdí den gizoná, nóla hái ditaké pilotán?

*B.* Ze errá-nái dik, béso óna badú?... izán duk bein-eé Kaskóina zénain aitzeik? (17).

*L.* Báa...

*B.* Húra Játsa bezalakó bia lodí zuán eta éztuk egúndaino múndura sórthu hálako pilotariik.

*L.* Za (18)-ichílik gizoná! eztéla Káskoinain parékoik izán?

---

(\*) Biranda era un hábil y famoso jugador de Sara.

*B.* Bai, orhóitzen náuk.

*L.* Ah, orhóitzen-tzaa... eztúte, ez, egundainó Kaskóinek eta Biárnesek hála-ko jóik ein izán.

*B.* Halá-uk arrozoiná-uk, Lekáy, eta orhóitzen náuk oainó: pilota húra píketik (21) zuéla, nóla chacháriek (22) arráia júiatu zióten.

*L.* Aithórtzazú beáz?

*B.* Baa, báinan oaikó chichterekin (23) diferentziá-uk.

*L.* Ah! ba béthi zérbeit izáten da, náh-ut seúrki chichtera hóik ónak diéla pilotain úrrun botátzeko, báinan ézta chichtera béra áski, beár da oainó záin eta bégi pilótari izáteko.

*B.* Hói bazakiáu... báinan chichtera, péntsu goórra ein-tzitéian.

*L.* Nork pentsátu othe zuén chichtera móda hóí lehénik? Júituek (24) bedeé (25).

*B.* Behá-uk (26) hórtik, muthíla... ze, éztakik?

*L.* Nik ez... eztákizu zúe áldian ni háurra naizéla?

*B.* Jes! Úste nián baakiéla... Léen-leen bizikoik múthiko beizáin bátek péntsatúa-uk chichtera, hórtchet Amóztzen. Leenik jóstetan bézala sárthu zítian bórtz-pa-sei chíri lúrrean elkárren kóntra-kóntra bi zeheén heintsúa lúze, géro zumárika (27) méee-átzuekin ein-tzían chirietan hési ttikí bat junt-júnta; lúrretik atéa zían eta hási zuán bée háikin pilótan. Ikhúsi zuénian pilota edefki jótzen zéla chichtroka háikin, hási zuán beé launentzat eé hálako eíten. Géro hek ikhúsi-ta bértzeak eé ba, geró(a)o eta hobekí(a)o eíten zizteian eta hórra zértaik ethorría den egúngo egúnian múndu guziko pilotárien éskuan dáilan trésna.

*B.* Ez, eztéla izan (19).

*L.* Bo (5), ahantziá-uzú beáz Clément Larrónyo? Éskual-herriko pilótari guzien errege izan déna? Náh-uzunai gálde, nork ikhúsi du egundainó Clément bezálako pilotáriik? Bérak erreferá, béra gibéletik, pláza guzia beé méneco... Orhoítzen-tzaa bein Sáako bésta-átzuez Larrónyo hórrak ze jóa ín-tzuén? pikeko (21) pilóta ehún eta hamaórtz métrean hérriko-tcheái páret (2) nóla emán-tzió?

*L.* Jes, jes! Egía erráte-uzú Brikét, Amóztar múthiko beizain batétaik áteaia (28) déla gáuza hóí?

*B.* Ba, muthíla, ba; ze, hóí ez-akíen?

*L.* Beá-azú (29) hórra! Áitze-uzú jéus? Erráin duté gero, Eskualdúnak ástuaik diéla, beineé jéus eztútela pentsátzen.

*B.* Ba, Lékay, ba, Eskualdúnak úzten ahál-tíztek beén chichteran (30); náusi-tuk pilótako séurik chichtera íteñ eta ba chichteren íbiltzen eé.

*L.* Bai halá-uste-út ba nik-eé, Brikét; aspáldion haatik pilótari bérrí guti ateátzen da. Eta zer da Baigórríko d'Abbadie délako (31) hóí?

*B.* To (4), ikusikó-uk Sáran (32)... partída-at gáitza (15) báik Sáran jokátzeko eína.

L. Ze erráte-uzú.

B. Gan den iándian d'Ábbadiék pilóta partida-at ein duéla Sarán jokátzeko.

L. Nála othé?

B. To (4), hiru Español, Játsa eta d'Ábbadie, bi Saatár, Chílhar, guárda eta Ottárrein kóntra. Bi mila líbera jókuan tíztek.

L. Záin bezálako Briket... hólako partida goórra jákinki (33) eina zéla eta oái orhoitzen-tzaa? Debruén bisáia (34), ezaún duzú etzáila ostálera ni bezalá.

B. E-náuk ostálera, báinan buchéra bédee banáuk, haatik.

L. Eta noiz beá-ute (35) geró jokatú?

B. Egún zortzí (36) usté-iát.

L. Zéinen álde zaa?

B. Nik Españolen aldé jokatú goo díat.

L. Gizóna! partida-tzarrá-uté, émazu kóntu, galdukó-uzú.

B. Eztíat béldurrik.

L. Bon bon, egóin goa béha, erráin dáutazu óndoko egúnetan.

B. Zénbat óinak othé-tiáu, to, Lekáy, gargeío? (37). Aas (38) guzia hemén goozik (39) ohantziak (40) gee (41) pilotáikin.

L. Oái, ohéa gáteko tenória izáin dúu ba náski.

B. Ása... lotáa niuak beáz... Gau on, Lekáy!

L. Ba ba, adío, Brikét, bíar árte, izú lo (42).

### GANES (43) ETA PIARRES (Bien arteko solasa)

Ganes eta Piarres elgarren hurreko lagunak (\*). Urthe hainitzen buruan Ganes nonbaitik arribatzen da Piarresen ostatura.

Sarako mintzo arruntaren arabera

*Ganese*k. Agur! Jinkuak egun-on dizula (44).

*Piarrese*k. Jesus! Jesus! Nondik ateatzen-tzaa gizona? Zu etzoa Ganes?

---

(\*) Bähr no tradujo esta nota del original de Schuchardt. Klaus Niebel la traduce así: Cuando manifesté a Agustín mi extrañeza porque no hacía tutearse a los dos dialogantes, me contestó con un razonamiento poco convincente, diciendo que no lo hacía para que le entendiera mejor. (JAAM).



G. Hala erraten dookute.

P. Zato hunat, zato, jar-tzaite, oi kadira. Aspaldiko Ganes! doi-doia ezautzen-tzaitut; nola gizendu-ta loditu zain!

G. Ba ungi naiz Jinkuai esker. Eta zu, Piarres, ostatuai lotu omen-tzinen?

P. Ba, Ganes, errana-da ostatua azken ofiziuua dela, eta ez-ta-re egia erran nion-den ofizioik hobeena, bainan baakizu toki huntan aal-dena behar baita!

G. Ba egia diozu, Piarres, toki-huntan oantchet ez-ta bizitzeik; debrukeria nausitzen hai da.

P. Eta non zaartzen-tzaa gero, Ganes?

G. Ni, hor-hor, Jinkuain bazter zabaletan...

P. Hori baakiu.

G. Doniane-Zibuun noo.

P. Itsasua aldian! Biua zu! Seur naiz nik ee hantchet lake-nezakela (45). Eta... andreik hartu zinuen, Ganes? Ala oaino ezkongai zaa?

G. Ez; andre kochkorra-ati lotu nitzen (46); nee denborako nekia seguratu-ut.

P. Bauzu haurrik?

G. Ba baitut hiru muthiko-ta bi nechka; sobra gue iraaziataik hazteko.

P. Za (18)-ichilik, Ganes! Mundu huntan denak hazten die.

G. Ba, nola hazten dien. Eta zuk, Piarres, gargeiao familia eintchia-uzu?

P. Ba, Jinkuai eskerrak, gaztenak haurten ein-dooku lehen-cominionia; oai familia hazia duula iduitzen-tzaiku.

G. Denborak nola datzin, Piarres!

P. Eta gu-re ba denboraikin. Orhoitzen-tzaa Ganes, eskolan ginaitzalaik bein piper einik (47) nolá gan-ginen maats ebasteat?

G. Orhoitzen naizen-ez, Piarres! seurki orhoitzen bai naiz! Eta gero norbait sentituik iesi lasterka ginazilaik harloza-atetik pasatzian eroi-ta belhauna nola larrutu nuen ee! Etcheat gan galtza zilhotik belhaun koskua ageri-ta ait-et-amak ederrak eman baitzookidaten...

P. Zer den haatik haurtasuna! Neoni ee egoten naiz orduko gue jostetak eta jikutriak (48) goguan.

G. Ochala, oaire (49) orduko adinian bagine, Piarres!

P. Ez-ta gezurra.

G. Ba halaik ee Jinkuak diula (44) osasuna...

P. Jes! (33) ze iduitzen-tzait nii zui arno trago-at eskaini gabe, hoinbertze denborain buruan nee hurreko laun bat ikhusteat ethorri(eko)-ta... oi basua... Ganes...

G. Ja, aski-aski...

P. Zato hunat, trinkatu bear duu...

G. Zue grazian (50), Piarres!

P. On daizula... (51).

G. Arno ona, Piarres! Edan errecha.

P. Halache da. Oaiko aldikua arno arintto-at duu...

G. Baiki, baiki...

P. Zenbat denbora du, Ganes, etzaila Saran izatu?

G. Ni Saran e-naizela izatu, juchtu-uchtua (52) oai eiten-tu bedeatzi urthe.

P. Ze, Saako bestetan bedee etzaa beinee tirriatu etortzeat?

G. Errain dootzut baa: aurthen ethorri goua nitzen (53) (46), eta ezten miakuilua! (nonbait (54) hala bearra apaantziatz) juchtu-uchtua (52) hemengo besta bezperan, mutiko zaarrena asto gainian heldu zelaik errotatik, dudaik gabe astua zerbeithek izitu, eroi-ta zangua hautsi zookun.

P. Oh! ze lastima!

G. Eta baa besta ederrak eiten omen die Saran?

P. Besta ederrak, Ganes! Eztakit Eskual-herrian bertze herriko besta-ateat non (55) biltzen othe den Saraat bezen bat jende.

G. Aurthen ze besta ein duzue? Primaik ee etzinuten nik aitu-utanaz (56).

P. Ez, ezkinuen primaik, bainan aituko-uzu nolako bestak ein-tuun Saran. Hasteko besta iandian bezperak erraitiaikin hasi zien manesak (\*) aatseko (38) bederatzi oinak arte.

G. Ze, manesak ee ethortzen die hunaino?

P. Zaude. Gero besta asteleenian goizeko hamarretaik lekoa (57) jokatu zen pilota partida haundia aspaldion izan den ederrena ta atakatuena (9), ichtant guzian musikak errepikatzen-tzuela.

G. Nola zen pilota partida?

P. Pilotari hobeenez: lau Saatar eta Jatsa, bertze lau Frantses eta Español baten kontra. Nor-taki ze diruak etzien jokatu.

---

(\*) Yo había creído que Agustín representaría el vocablo francés *manège* por *manechak* pues en su traducción al estilo literario pone *manejak* (Fabre escribe *maneyûa*), pero él me escribió: *eztu pronontziatzen manechak, zeren Chuberotarrek Laphurdiko gizonak manechak deitzen baitituzte; hortakotz iskribatu dut manesak*. Comp. el dicc. de Azkue *manex* y la nota 42.

G. Eta nork iraazi zuten?

P. Saatarrek. Gero nee solasa segi dezadan: asteleen aatsaldian (38) bazen pleka (58) partida, Laphurdin dien plekariik hobeena, jendiai gustu haundia eman-zioten; gero hartaik lekhoa musika eta dantza aatseko hamar-hamekak arte.

G. Eta astiartian?

P. Astiartian oaino desafiozko bertze pilota partida-at herria herriain kontra, bortz Saatar bortz Azkaindar; bainan goizian urichka izanez aatsaldian jokatu zien.

G. Eta hura?

P. Hura-re Saatarrek iraazi.

G. Alafede (59), Saatarrek berriz ee famatuak izain-tzaizte.

P. Ezta oino hortan fini; astiarteko pilota partidain ondotik bazen pear jokua.

G. Nola eite-uzue pear jokua, Piarres? Eztut beinee ikhusi.

P. Nola! Pear urez betiak buruan batee eskuz atchiki gabe, errebote barneko harri chabaletaik abia, eta zeinek leen herriko-tchetik itzulia ein.

G. Gizonak ee libro zien.

P. Ez, emaztekiak baxharrik! Joko hortan bethi kasik kachkootak (60) jokatzin die.

G. Sineste-ut, Piarres aalkia athe chokuan dute ba hek (61).

P. Aalkia, Ganes! Ikhusi bazintu kotilunak gora-gora gerrian lothuak oinutsik hekien lasterrak! Bati pearra buutik eroi zitzaion eta gero denak elkarrekin mokoka plaza guzia airian iduki zuten.

G. Ze irriak aal-tzienak orduan!

P. Etzien oren batez bedee mokhokatik ichildu... Ah, eta e-nitzen (46) orhoitzen; kantak ee bagintuen gero, Ganes!

G. Ze kanta?

P. Kanta ederrak, leengo pilotari zaarren eta oaikuen gainian emanak.

G. Nok einak?

P. Zalduby (62) Senpertarrak.

G. Nor da hura?

P. Eztuzu izan beinee izen horren aitzeik (17), Ganes?

G. Za (18)-ichtan-pat... Ah! baakit-baakit oai noi erraten dioten, apez haundi ilhe luche-at-ta ne-ustez!

P. Ba justu. Besta iande aatsian iorri zion kopia paketa-at. Sarako jaun merai (63) gaztiazten-tziolaik biaamunian bera ethorriko zela eta bear-tziuztela kantaazi Eskualdun gizon gazten erna-azteko.

G. Eta kantatu ziuzten? (64).

P. Kantatu! ba errepika ederrik ein-tzuten...

G. Ederki! Piarres, ederki... Eta jaun d'Abbadie prima emaile famatu hark eztootzue naski geioo primaik emain.

P. Ba oaino ba agian. Bear-baa heldu-en urthian. Oi orduantche bear-tzinuke ethorri, Ganes, Sarako besten ikhusteat.

G. Bate-ez fida, Piarres.

P. Ba, Ganes. Saran primak izain dien leenbiziko urthian ethorri bea-uzu eta harrituko zaa; hemengo kantak, hemengo pilota jokoak; pertsulari, lasterkari irrintzina (65) bei esnadunen primak eta nor-taki bertze ze eztuzun ikhusiko!

G. Haatik (11) Jinkuak nai badu ni-pezala, orduantche ethorri bear bide-ut (66).

J. Ba zato, Ganes, eta elkharrekin bazkalduko-duu.

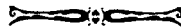
G. Ezta gaizki... Ah! oantchet pipa pichtuta etcheat partitzeko tenoria-ut (67), Piarres; egon aldi bat ein ee ba-ut.

P. Ezta sobra hainbertze denborain buruan; ez nuen gaur zue ikhusteik pentsatzen...

G. Asa; ekaazu bortzakua, Piarres, eta erran bezala.

P. Ba, adio beaz, Ganes, egon pizkor... Ethor gero!...

G. Zaua trankil, Piarres, bizi banaiz seurik!...



Siguen aquí tres versiones del principio y de la parte media del primer diálogo, dos en labortano (de Arcangues y San Juan de Luz) y una en suletino (de Mauléon) que Hermann Urtel tuvo la bondad de proporcionarme cierta vez en el campamento de prisioneros de guerra en Stolberg. Puso los acentos tal como los oía; su ortografía la he adaptado a la mía en cuanto cabe.

A.

B. Zer diok badá as-paldikó Lekái? Bi egun hun-tán ehautála ikhúsi iduritzen-tzaitak bi urthé gau diéla.

L. To, hor-tzáre, Br. Bo, zer erránen dut, ni bethi ene lekhuán hementse nízala baztér gutí ikhusif[r]jik... Zu zira zu gízón dohatsúa, bethi zure karrosarekin eta zure pilotariekin plazáz plazá hor beitzabiltzá. Eta atzó nun-tzinén?

S.

B. Zer diók badá as-paldían Lekai? Bi egun hun-tán ehautálá ikhúsi iduritzen-tzaiták bi urthé gan diéla.

L. To, oráiz, Br. Zer erránen diat, ní bethi lehen-gó tokían nauk baztér gutí ikhúsi diat. Zu zare, zú gízón urusá, béthi zúre karrosáiki eta piljotarieki plazáz-plazá or-tzabilitzá. Etá atzó nun-tzinién?

M.

B. Zer diok áren as-paldíko L.? Bi egün hún-tán ehaidála ikhúsi idúritzen zéitak bi urthé ígan diela.

L. To, hor z[í]rja, Br.! Bo, zer erráin düt, ní béthi ene lekhan hebéntse nízála, bazter gutí ikhusirik zú zireia zú gizon iruza, béthi zúre botüráiki eta zúre pelotariekin plázaz pláza hor béitzabiltza eta atzo nun-tzindién?

*B.* Aspárnen.

*L.* Zer-tzién primák?

*B.* Zer eztakiká desa-  
fiozko pilotá partida bát  
bazéla?

*L.* Ník deusík enakian  
gizóna. Eta nóla zem badá?

*B.* Erranen daiát.

*L.* Bi anaiák , Silhar  
Patsolá eta guardá alde-ba-  
tetik Otjárre d'Abadí Baigo-  
rriarrá eta Jatsá bertze bi  
Azpandarrekin bertze alde-  
tik.

.....

*L.* Bo, ahantzía duzu  
beaz Cl. L.? Eskualherriko  
pilotari guzién errega izan  
déna? Nahi duzunari galda  
zazú, nork ikhusi din [duen]  
egundaino Cl. bezalakó pi-  
lotaririk. Berák erreferá  
berá gibeletik, plaza guziá  
bére menekó. Orhoitzen-  
tzaré behin Sarakó besta  
batzúez. L. horrek zer djóá  
egin-tzuén?

*B.* Azparúnen.

*L.* Ze[r] itueñ primák?

*B.* Zer, eztakikén de-  
safiozko piljotá partidabát  
bazéla?

*L.* Ník enakikén fitsík  
gizóna. Eta nóla zém bá?

*B.* Errain diat L. Bi  
anaiák Siljár, Batsolá eta  
gárda alde batetik Otjare,  
d'Abadí Baigorriarra eta Játsa  
bertze bi Azparundarrekin  
bertze aldetik.

.....

*L.* Bo, ahantzía duzú  
beáz Cl. L.? Eskualherriko  
piljotari guzién erregé iza-  
túa? Nahi duzunari galde  
józo nok ikhusi duén egun-  
daño Cl. bezalakó piljotarik.  
Bérek erreféra, béra gibe-  
letik plaza guziá bére iskúko.  
Orhoitzen-tzé: behin Sara-  
kó bestá batzúez L. orrek  
zer júa egin-tzuen.

*B.* Ahazpárnen.

*L.* Zer zien primák?

*B.* Zer, eztakika deza-  
fiózko pelóta partidá bat  
bazéla?

*L.* Ník déuze enakian  
gizóna! Eta núla zen áren?

*B.* Erranen [o errain]  
deiat. Larronjo bi anaiák Sil-  
hár, Batsóla-ta guárda alde  
batétik Oljárre, d'Abadí Bai-  
gorriarra eta Zátza béste bi  
Ahazpandárek[i]n beste aldé-  
tik.

.....

*L.* Bo, ahantzía düzú  
áren Cl. L. Úskalherriko  
pelotari oroén erréga izan-  
déna? Nahi düzunari gált-  
ha, nurr ikhusi din egündá-  
no Cl. bezalakó pelotaririk.  
Bérek erraféra, béra gibe-  
letik plazá óro bere eskúko.  
Orhitzentzia behin Sárako  
bésta líbates Lar. horrek zer  
zúa egin-tzin.

En el verano del año 1913 R. Trebitsch († 1928) viajó por el País Vasco con el objeto de hacer placas fonográficas y dió informes de su viaje a la Comisión del Archivo Fonográfico de la Academia de Ciencias Vienesas (Baskische Sprach- und Musikaufnahmen, 34. Mitte der Ph.-A.-K. 1914). Hay cuatro placas de Sara, 2177 y 2178 conteniendo una historia contada por una vieja (\*) de 79 años, 2179 y 2180 = canciones cantadas y recitadas por un pelotari de 36 años. A instancias mias los Sres. J. Seemüller († 1920) y A. Pfalz apuntaron en 1917 la acentuación del N.º 2177/78 tal como la percibieron, sin tener nociones del euskera y cada uno por sí. El resultado de sus estudios que agradezco vivamente a estos sres., es muy valioso; las muchas diferencias aparte de las coincidencias demuestran más claramente el carácter inestable de la acentuación.

(\*) Natural de Sara, su madre procedía de la frontera, su padre de Echalar, en España (Navarra).

## S.

## Errègè Šalāmōnen istorioa

Bázitūen hirū alába. Dembōra hartán usáia zèn èrrèsúmá batétik bértzerá bisitáz guáitia.

Šalāmōn guán-zen éta egotúzèn dembōra piska bát.

Gáldetu ziótèn zér familiá zúen. Desohore baizitziáon hirū alába erráitia. Erratén diotè hirū seme zituélà éta berehála ángo érregèk gáldetzèn-dio hirū ilabétèren burúan seme bát egórtzeas. Hura ere gan behárrá zela. Hárrék èrrèplázatúko zuéla. Érregè Šalāmōn partítzèn-da etšérat árras triste. Gezúrrá érraná ezagútzèn dúte alábèk.

Erráiten dióte: zér dúzu hòrrèn triste?

Aítak: zer progotzúa izánèn dinat zuéri erran éta? Nórk dáki?

Hola, hólá guan zíren zombait egun gero-éta geiágo triste. Álaba zaharrénak átakátzèn du: zer duzu, áita? Orduán érraitèndio: eztun probetsúrik: gézurra érran zióinat érregéri hirū seme záiztuztedalá da ezin erremediá. Ní guánen náiz, áita. Hí bá! Ní. Béstitzèn-da soldado arrópàn. Aítak [emaiten dio] zaldia eta behar duen dirúa. Aítak zer egitèn dù ikustéko ián kúraia izanèn zúen: bide lázterrèt看 áteratzen zaio biderat. Érraitèn-dio: Bizia ála móltzá.

Itzultzen da iziturik etšerat. Aita lehnágo etšerat arribatua portáletán. Izitu naiz aita; óhoin bát áteratú zait. Erráitèn-dio bigarrénak:

Berehála ní guánen naiz Aítak: hik ere horrek bezálá égièn dún. Gan behar dut; partítzèn da. Áitá bádohá bértzeári bézála érraitèn-dio: Bizi ala móltza Itzultzen da berehála etšérat. Orankotz áitá portáletán: Hor aiz hi ere. Ba aita, óhoin-bát áteratú-zait.

Hirúgarrénak erraiten dio: Ní guánen, aita. Hik ere horrek bezála eginen dún...

## Pf.

## Érregè Šalāmōnen istorioa

Bázitūen hirū alábá. Démbōra hartán usáia zèn èrrèsúmá bátetik bertzéra bisitaz guaitia.

Šalāmōn guán zen éta egotú zèn dém-bōra piska bát.

Gáldetu ziótèn zer familiá zúen. Désohóre baizitziáon hirū alába érraitia. Érratèn diotè hirū seme zituéla éta bérehála ángò érregèk gáldetzen díó hirū ilabé-teren búruán semé bat egórtzeas. Húra ere gan behárra zéla. Hárrék èrreplazatúko zuéla. Érregè Šalāmōn partítzèn dá etšérat árras triste. Gézurra érrana ézagutzèn dute alábèk.

Érráiten diote: zer dúzu hòrrèn triste?

Áitak: zer progotzúa izánèn dinat zue-ri érran éta? Nórk dáki?

Hóla, hólá guán zíren zónbait égun géro éta geiágo triste. Álaba zaharrénak átakátzèn dú: zer dúzu, áita? Orduán érraitèn díó: éztun probetsúrik: gézurra érran zioinat érregéri hirū sème záiztuztedála eta ézin erremediá. Ní guánen naiz, áita. Hí ba! Ní. Béstitzèn da soldado arrópàn. Áitak [emaiten dio] zaldia eta behar duen dirúa. Aítak zer egiten du ikustéko ian kuraia izanèn zúen: bide lázterrèt看 áteratzen záio biderat. Érraitèn díó: bizia ála móltzá.

Itzultzen da iziturik etšerát. Áita lehnágo etšerat arribatúa portáletán. Ízitu naiz, áita; óhoin bat ateratu zait. Erráitèn díó bigarrénak:

Berehála ní guánen naiz. Áitak: hik ere hórrek bézála éginen dún. Gán behar dú. Partítzèn dá. Áitá bádohá bértzeári bézála érraiten díó: Bizi ala móltza. Ítzultzèn dá bérehála etšérat. Orankotz áitá portáletán: Hor aiz hi ere. Bá aita, óhoin bat áteratú-zait.

Hirúgarrénak érraiten díó: Ní guánen, áita. Hik ere hórrek bézála éginen dún...

## ADVERTENCIAS

(1) Con estos dos nombres Agustín se designa a sí mismo y a otro personaje eminente y siempre bien humorado de Sara, al carnicero y cochero *Begnato*, pues solo así le he oído llamar (*Begnato* es diminutivo de *Begnât* [ortografía francesa], que corresponde a los nombres franceses *Bernard* y también *Benoit*). Los nombres *Lekay* y *Briket* que para aludir a sus estaturas respectivas quería sustituir mas tarde por los de *Dabid* y *Santsun*, son propiamente los nombres de las casas. Es que las casas vascas tienen sus nombres propios y desde muy antiguo estos se aplicaban igualmente a los dueños de las casas; puesto que esa costumbre perdura aún hoy día, los mas tienen además de su nombre o apellido oficial otro popular (véase Fr. Michel *Le Pays Basque* 204 y A. J. Vinson *Les Basques* 85 A. H. O'Shea *La Maison basque* 6). Al nombre de la casa se le sufija el artículo determinado, al de la persona no: *etcheberria erori da* la casa nueva se ha caído, *Etcheberri erori da* Casa-nueva ha caído; los guipuzcoanos y vizcainos dicen aun en este último caso: *Etcheberria* (Cap. Duvoisin *La déclinaison basque* I). También se derivan —asimismo en completa concordancia con otros idiomas— los nombres de casas de nombres de personas (convirtiéndose en ciertos casos en apellidos); pero en vascuence se realiza una división particular, v.gr. *Migel-ene-a* la (casa) de Miguel, *Migel-en-a* el (hijo) de Miguel. Ya a mediados del siglo 17 S. Pouvreau había afirmado en los fragmentos de su gramática: “De ce genitif ou adjectif de genitif [*laincoaren, laincoarena*] se forme un autre nom en *ea* pour signifier la maison de quelqu'un. Exemple, *Apeza, prêtre, Apezarena* ce qui appartient au prêtre, *Apezarenea* la maison du prêtre”. (*Les petites oeuvres de Sylvain Pouvreau*, 1892 publ. por J. Vinson) (4). Pouvreau no había dado explicación de ello; en el Avertissement XII Vinson habla de “locatifs tronqués”. Lo que con esto quiere decir lo había dicho mas claro veinte años antes, *Rev. de ling.* 3, 439, nota 29. En los nombres de casas como *Laffitenea*, *Goyetchenea*, *Catalanenea* (*¿Catalinenea?*) él había supuesto la misma epéntesis de la *e* como en los locativos articulados *oihanean* etc. Pero aquellas formas no tienen significación de locativo pues solo la toman con la sufijación de una *-n*. ¿Y es que Vinson tiene razón, cuando ve en la sílaba *-en-* de *enea* la terminación de un genitivo de plural en vez de singular: *Catalanenea* la maison chez les Catalans? A. Luçhaire, el cual poco después (Congr. scient. de France, 39<sup>ème</sup> session 1873, 395) tuvo la hipótesis de Vinson por muy plausible traduce *Catalinenea* como “maison de Catherine” etc. Añade que algunas veces, pero muy pocas, la desinencia *enea, enia* se encuentra en los nombres de árboles y para designar la situación: *Iratzena* casa del helecho (él aduce el pasaje íntegro *Idiomes pyr.* [1879] (53). J. de Jaurgain asienta en la *R. Basque* 6, 162: “à Tardets on dit *Uhaltia* pour désigner la maison souche de la famille d'Uhalt, tandis que *Uhaltenia* indique une autre maison possédée par les Uhalt... des membres de la même famille” En el mismo número pág. 405 y s. Vinson asiente a esa diferenciación; solo dice que la última forma debiera traducirse propiamente por: “chez les Uhalt”, puesto que *Uhaltenea* no es otra cosa que un “localif plurièl” con la *-n* suprimida. ¡Pero a lo sumo sería un locativo singular basado en un genitivo de plural! Azkue (I 240<sup>o</sup>) explica correctamente el origen de *-enea*, pero llama a este uso “incorrect”. Es extraño que solo lo atribuya al alto navarro y al guipuzcoano de Beterri, pues él mismo se remite al diccionario bajo navarro de Salaberry. El locativo de *Migelen-a* será seguramente *Migelen-ean*, en casa de Miguel; los locativos en *ean* pertenecen ya a los nominativos en *-ea* (*larrean: larrea*, la dehesa; *etchean: etchea*, la casa) ya a los nominativos en *-a* (*lurrean: lurra*, la tierra; *oihanean: oihana*, el bosque), y los nombres de casas en vez de agregarse regularmente a los primeros han imitado los segundos, por el prototipo de *etchea* y por la correspondencia mas clara. Así como este *-ea* depende de *-ean*, dependerá también la *-e* de los toponímicos sin artículo (véase la *Gram.* de Ithurry 5) en gran parte de la *-en* del locativo pertinente: *Biarritze, Bunuze, Mehaine, Parise, Lione, Londrese, de Biarritzen*, etc. según prueban los documentos antiguos. Lo mismo va probablemente con *Hazparne* de *Hazpamen*, en nuestro texto *Hazparrenen*; pero *fjese* también en las formas transmitidas del siglo trece *Hesperrene, Ahezparrene* y en la variante del adjetivo *barne: barren* interior.

(2) Aquí y en otros pasajes traduzco libremente. *Zer diok?* significa literalmente: "¿Qué dices?" y también "¿Qué haces?" Agustín me escribió una vez: *Eta zerorrek jauna, zer diozu istudiatzen bethi gure mintzoa?* ¿Y Vd señor, qué hace estudiando siempre nuestro lenguaje? Como respuesta aquí cae exactamente la pregunta opuesta "¿qué he de decir?" Lekay, trata de Vd. a Briket que tiene mas edad, pero este tutea a aquel, esto es lo corriente cuando la diferencia de edad es mayor. Observo de paso que los muchachos y las mozas que se conocen se tutean, pero no los consortes, y que el amo tutea a la criada, al paso que la señora trata de Vd a la criada.

(3) Literalmente "de un tiempo acá" es decir, uno a quien no he visto algun tiempo. Azkue da *aspaldiko* como común en el sentido de: de esta temporada como vizcaíno: persona ausente algún tiempo. El término alemán: "alter Freund" tiene una aplicación mucho mas extensa y vaga, pero caería bien aquí. La relación mas determinada de último encuentro con un conocido se desprende de la fórmula escandinava de saludo *tack för sist, tack för sidst* (gracias por la última vez).

(4) Según Azkue *to* en vasco. tiene tres significaciones: 1. es voz para llamar al hombre y a los animales. 2. = "toma". 3. es exclamación de admiración. Supongo dos significaciones primitivas, según si se trata de llamar al hombre o al animal, pero no por la diversidad del que se llama sino por la de la alocución. En el primer caso se le llama realmente al animal de lejos para que venga, generalmente al perro, con *to (toto)*, así también en castellano, italiano, francés y otros idiomas (en parte variando la vocal, *tu tu, tè tè, ta (ta)*). Pero por lo que veo no se le llama así al hombre en vascuence (como en alemán "he! holla!"), sino solo se habla así al hombre presente; esto se hace de diversas maneras que están comprendidas dentro de la partícula francesa "tiens!", y en gran parte también en la alemana "*schau!*". Esta es idéntica con la vasca "*to*" (Azkue 1) que traduce con "*mira*" (comp. v. gr. *Sschau*, das darfst du nicht übel nehmen) y "*to*" (Azkue 3) (comp. "*schau, [schau] der Herr Lehrer!*"). Así ha de comprenderse *to* en el pasaje en cuestión, pudiendo traducirse al alemán por "*ei!*" en vez de por "*schau!*". La misma significación tienen en italiano *to to* que suele tomarse por concisión de *toglie*, y en castellano *ta, ta, táte*. También ha de mencionarse aquí el *to ta, tu, te* del danés de Jutlandia que suele ponerse como "partícula de transición intraducible" pero también como interjección de sorpresa y de extrañeza siendo entonces sinónimo de la partícula dialectal danesa *i* (en alemán *ei*). El ital. *to to* vale también por el vasco *to* en la segunda acepción frente al cual pongo el homérico Τῆ, lit. *tè, itoma!* y en alemán el *dä!* del imperativo que se destaca fuerte del adverbio *dä*. No trataremos de apreciar hasta qué grado obra en todas estas partículas la afinidad elemental; nos contentaremos con suponer basándonos en los hechos fisiológicos que *t* seguida de una vocal es demostrativa y primitiva y que esta combinación dormita por todas partes y aparece claramente en ciertas palabras con *t*- inicial (así en la imaginación de algunos el vasco. *to* se ha emparejado con el cast. *toma*). Mientras en italiano *to to* la terminación de imperativo se ha suprimido por otra parte se ha agregado al vasco *to* 2. al menos cuando el objeto es plural: *totzik, tómalos, ~ emazkit dalos*. Al *to, totzik* familiar corresponde el *orizu, oritzu* respectivo (Ithurry *Gram.* 350\*). Otro hecho particular y general se nota en el *to* vasco; se confina al masculino de la 2.<sup>a</sup> persona, lo cual no se puede tomar por primitivo, porque la *t* no suele nunca hacer este papel (sino la *-k* y *-h*). La forma familiar femenina es *no*; en *notzin* frente a *totzik* se marca pues el sexo al comienzo y al fin. Dentro del labortano se encuentra un caso parecido: *tana* ven hombre, *nana* ven mujer. Apesar de la *n*- Gavel (432 y s.) no acierta cuando supone la *t*- derivada de *k*-; pues los sexos solo se distinguen en la 2.<sup>a</sup> pers. de singular al final de la flexión y dentro de ella, y nunca al comienzo. Igual que *to*, también *no* habra sido neutro al principio, y el uso diferente no se habrá introducido hasta mucho mas tarde; comp. *na* (plur. *nate*) = imira! en los idiomas eslavos. Pero no es imposible que la *n* haya designado desde un principio el sexo femenino. Seguramente hay cierto nexo entre la *n* de *no* y la *-n* final de las flexiones femeninas en el verbo transitivo; o de *zer dion?* ¿qué dices mujer? se formó *zer dion no?* o de *zer diok no?* aquel. Parecida relación a la de *no* y *to* en vascuence



existe en el somali que es un idioma hamítico, entre *wár* y *na* que representan dos partículas sin sentido especial, interjecciones a personas de ambos sexos que además pueden quedar marcadas, v.gr. *wár*, *wá ninkí* itu, oh hombre! *na*, *wá grabadda* itu, oh muchacha! No es nada extraño que tal diferenciación en la 2.<sup>a</sup> de plur. se formara y eso en imperativo; así ocurre en el dialecto silhico del bereber que el imperativo de sing. neutro queda determinado mas claramente por algún pron. demostrativo masculino o femenino que se le agrega: *rār* idevuelve!, *rārawa* idevuelve hombre!, *rārata!* idevuelve mujer! (Stumme *Schilh. Gram.* §103) y hasta *madawa*, ¿quién? ¿qué? ihombre! *madata*, ¿quién? ¿qué? imujer! (loco cit. §150) y de ahí se originará el uso parecido en un dialecto arábigo colindante (Abh. d. ph. -h. Cl. der K. sächs. G. d. W. 15, 1, 56 nota ei). La concordancia particular entre el bereber y el somali consiste en el uso estrecho de ambas partículas, cuyo origen no se puede averiguar bien en ninguno de los dos casos.

(5) Esta palabra *bo* pronunciada con la *o* muy abierta es idéntica al francés *bah*, que en el sur de Francia se pronuncia también *bo*.

(6) La forma general es *deus* (con negación) nada, del provenzal *degus* nadie que con su *s* perdura hasta hoy día; la modificación del sentido es inversa a la del bearnés *arres* nadie, *arré* nada. A los vascos debió llamarles la atención la identidad fónica entre *deus* y *Deus* en latín y aunque algún predicador la haya aprovechado para juegos de vocablos con fin edificativo, habrá parecido mas bien molesta haciendo deseable una modificación. En esto podría basarse la sustitución de *d* por *j*; *d* y *j* alternan con frecuencia pero siempre que su relación histórica está clara como en *deinhu* = *jeinhu* destreza, o por lo menos se puede sospechar como en *deitzi* = *jetzi* bajar, ordeñar, la *d* es más reciente. Quizá se haya entremezclado el bearnés *yes*, que correspondería al *jes* nada, de los demás dialectos provenzales. En Aezcoa (b. nav. occ.) dicen *daus* por *deus* remediando el inconveniente con mas facilidad.

(7) Por *dauiat*, no por *diat*, la flexión fam. masc. por “yo lo he”.

(8) *E(r)e* y *ba* nos parecen supérfluos. *Ere* también se usa en vascuence con frecuencia pleonásticamente y así leemos en el francés-vasco de Chaho *dus nuits et trois jours aussi, un siècle et plus aussi*, etc. *Ba* es abreviación corriente de *bai* sí (en la respuesta generalmente *ba jauna*, pero *bai andrea*). Aquí sustituye al verbo positivo.

(9) No lo comprendo, la traducción sólo sirve de ripio.

(10) *Erreferaten* es en castellano *restar la pelota* = en francés *repousser la balle*; *errefera* es el sitio de donde se resta o el acto mismo; *erreferari* el pelotari que lo hace. Esta palabra es aparentemente románica pero no ha de relacionarse como hacen algunos con *referre* en latín, sino con *referire*, en cast. antiguo *referir* (moderno *reherir*); -*atu* por -*itu* es muy común (véase *Zeitschr. f. rom. Ph.* 40, 492). Los vascos españoles dicen *errestatu* (Larramendi. Azkue no la cita); Marcelino Soroa (1889) me afirmó la correspondencia de *erreferari* y *errestalari*. El diccionario de Chaho pone las variantes *arrafer-*, *arrafel*. Agustín traduce el vasco *erreferan* por “*au refill*”.

(11) Esta conjunción no ocupa en el dicc. de Azkue sino escaso lugar, tanto por la forma, como por su sentido: “(*h*)*argatik*, por esta razón”. La transición de “por eso” a “sin embargo” se verificó por mediación de oraciones negativas, exactamente como en el románico *pero*, *pourtant*, etc. Pero también en otro contexto se halla *gatik* en sentido adversativo y causal, v.gr. *zure gatik joanen niz*, pour l’amour de vous j’irai; *zure gatik joanen niz* malgré vous j’irai (Salaberry *Voc. bas. nav.* 67), *balentria guzien gatik* a pesar de todas las hazañas (Dasconaguerre 166) Fónicamente *haagatik* se basará en *haregatik* (así en sul.; comp. aquí *zaa zare*), de *harengatik*. Pero en el primero se basará *hatik*, *hati* del suletino (y también b. navarro).

(12) En *uste-iat* tenemos la flexión familiar en *zuen* no porque es subordinada a aquella (“pienso que tenía”; mejor estaría *zuela*).

(13) *Ai* no es aquí interjección de dolor; corresponde poco mas o menos al francés *mon dieu*.

(14) La *-i-* de la primera sílaba ha sido producida por la *tt* diminutiva; el verbo es propiamente *tututukatu* engañar, embobar, de *tutulu*, bobo (sobre sus congéneres internacionales véase Z. f. r. Ph. 41, 698).

(15) “Der schlimme Zahler” el pagador tremendo, pero en sentido opuesto al “Graf Isolani der böse Zahler” de Schiller. *Gaitz* expresa frecuentemente un grado extraordinario de algo (aquí como un poco mas abajo [bero gaitza] se pronuncia con una elevación de voz enfática). *Izigarri*, terrible se usa igual; Azkue: “se emplea como partícula de superlativo, *izigarri ederra*, muy hermosa”. Esto es casi idéntico con el alemán *furchtbar nett*, locución que algún tiempo fué introducida por la graciosa berlinesa A. Schramm hasta en las mas altas esferas. No necesito recordar *terrible*, *tremendo*, *espantoso*, comp. aún el *arg* de los dialectos alemanes por *sehr* (= muy) y en fin esta misma palabra.

(16) El francés *bon*, que aún en vascuence se emplea a veces a modo de muletilla de conversación. Yo lo ví en cierta ocasión en que yo había dado una respuesta muy satisfactoria a uno que me preguntaba por la salud. En vascuence castizo *ederki*, como en alemán *schön*, v.gr. *Promenatzen?* —*Bai*. —*Ederki*.

(17) Por *aditzerik* (igual como mas abajo); “¿no tienes oído de...?” = “¿no has oído nada de...?”.

(18) Aquí no por *zaa*, *zare* (sois) sino por *zaude* (“estáos”) giros muy frecuentes como *zaude ichilik* sufren contracciones especiales.

(19) Ha de suplirse tanto en esta oración como en la precedente un verbo como “yo digo”. Este uso de una frase subordinada (con *-la*) es mas extendido en vascuence que en alemán.

(20) *Ahantzia duzu* no es lo mismo que *ahantzi duzu*; designa propiamente algo duradero, como *ahantzia da*, está olvidado.

(21) Cuando uno bota la pelota hacia la pared puede hacerlo en varias maneras: la pelota cae en el suelo y rebota de ahí en la pared (*erra[b]ot*, *rebote*); cae en el ángulo formado por el suelo y la pared (*pik*, *a pique*); da en la pared cerca del suelo (*pikondo*, *pikoño*; este caso no es sino una variedad del precedente); da en la pared a cierta altura (*paret*, *pared*). Así.



(22) El sitio donde la pelota cae primero y la marca con que se le señala se llaman *chacha* (en otros dialectos también *checha*, *chicha*, Chaho) = *chaza*, derivándose ambas voces del francés *chasse*; de ahí *chachari*, cazador (en fr. *marqueur*). Como término del juego de pelota la forma picarda *cache* ha pasado al inglés, holandés y alemán: *catch*, *kaats*, *katz*; aun el verbo se halla en dichos idiomas en el sentido de “coger”, el turingio *Kaschen* (*Kaschens spielen*) frente a *schassen* = *chasser* en francés parece que todavía no ha sido conocido como pertinente a este grupo (de ahí derivaría yo la palabra generalizada *haschen* ya por descomposición en \**ge-haschen* o por amalgamamiento con *hetzen*). En el sentido de marca dicen los vascos, en particular los occidentales, además *arraia* = raya; *arraiar!*

(23) La *chichtera* que según resulta de lo siguiente ha sido inventada muy recientemente (y según Aranazadi, *Etnología vasca* 157 en el último cuarto del siglo pasado) da una idea muy buena de la primitiva “prolongación de órganos” (véase la fotografía de la

chichtera en N. Larousse ill. bajo *pelote*); la mano cubierta hasta entonces con un guante de cuero, se prolonga en un tejido de mimbres en forma de pala. La palabra no es nueva sino que en esta acepción es un derivado viejo del lat. *cista*, esp. *cesta*, -o, provenzal *cestó*, bearnés *tiste* (comp. vasc. *tipula* al lado de *kípula* menos frecuente y lat. *cepulla*). Tampoco el vascuence carece de la forma primitiva: *chisto*; de esta no se diferenciará sino por la pronunciación *chistu*, pero antes bien ésta es bearnés *sistou*, *chistou* = cestón. El vascuence *chistro* será una continuación del provenzal *cistro*, y este junto con el siciliano *gistra* remontará al lat. *cistula* (¿o influenciaban acaso *banast(r)*-, *canast(r)*-? Del latín *cistella* se derivan el bearnés *tistere* y este fué tomado en la forma regular \**cistère* por el castellano: *chistera*. La palabra castiza es *cestilla* en castellano. Debe haber intermediado el vascuence y en efecto Larramendi y Chaho ponen vasc. *cesterá*, *cistera* = cesta. En el dicc. de Azkue donde debiera estar escrito con z- no lo encuentro; él solo cita *sisterka* = cesta para jugar a la pelota y *sistera* = cama de animales (1). E. de Arriaga pone en su dicc. del castellano de Bilbao (1896) *chistera* como término del juego de pelota; aun él hace observar que la *chistera* había sido introducida por los pelotaris de allende el Bidasoa.

(24) Azkue sólo tiene *ijitu* y *gito* (*Agyptus*). La forma mas arcaica *igitu* la encuentro en *igitundantza*: “zarambeque, lat. *Aetyopum saltatio*” (Larramendi); aquí generalmente *igituko* correspondiendo por su terminación con el esp. *gitano*. La forma *ijitu* la encuentro también en Lopez Mendizabal [1916] y a lado (en la sección esp.-vasc.) *ditu*.

(25) *Bedere* es lit. por lo menos; el sentido será: esa solo la pudieron inventar los gitanos.

(26) *Beha-uk* (resp. *beha-uzu*) está por su forma y sentido como en una encrucijada inspirándole a uno por lo tanto, varias observaciones. Ya por su forma esta combinación es harto extraña. *Beha* no puede ser aquí radical del verbo *behatu*, pues este requiere otro imperativo que el (*dju(kan)*). No es este pues auxiliar sino tiene sentido posesivo (tener, poseer), y *beha* antes que sepamos su origen, no puede ser otra cosa que un substantivo: “atención”, “cuenta”, “advertencia”. En el uso moderno no cabe tal combinación; debiera decirse *beha ukan ezak*. Pero en los escritores antiguos leemos con frecuencia (Leizarraga, Axular) *auk pietate*, *auk misericordia* ten piedad, *auzue bihotz on* estáos contentos, *ezue bakea* tened paz, *ezue misericordia*, etc. etc.; y *behauk* (es lícito separar *beh-auk* o *beha-uk* e igualmente en casos parecidos) se ha conservado desde aquellos tiempos. En ciertas combinaciones corrientes el imperativo se pospone, p. ej. Leiz, San Mateo XVI, 16: *gogoauzue*, tened en cuenta, de *gogo* espíritu, pensamiento, voluntad, deseo y loco cit. Act. Apost. V, 35: *gogoauzue zeurotara* con el “directivo” del reflexivo (*attendite vobis*, *adviser á vous*). En el mismo sentido emplea *gogoa* y el imperat. de *eman*, (comp. en alemán “acht geben”), sobre todo con el dativo del reflexivo: *gogoa emok eure buruari* Tim I, 4, 16, *gogoa eyezue zuen buruei* Luc. XXI, 34. Lo mismo Haraneder *beha* San Lucas XII, 24, 27: *behemozute belei liliei*, “mirad a los cuervos a los lirios?”

El empleo más frecuente de *behauk*, *behauzu* es quizás el del pasaje citado en el sentido de “cúidate” con el ablativo (de = *tik*) o con una frase negativa subordinada (*ez... la*, que no...); pero en lugar de este último puede aplicarse un radical positivo v.gr. *behautzue sal nihoiz* “cúidáos de no vender nunca” Goyhetche *Fableac* 44; *behautzu lohirat eror*. Esta última frase se encuentra en los versos finales de un poema de Elizanburu de

(1) Azkue da como fuente la lista de palabras de Haraneder en su traducción de los evangelios de 1740 (impresos en 1855), donde está entre los sinónimos de *ohantzea*. Parece que Haraneder lo ha tomado del libro de Axular de 1643 muy abundante en sinónimos; en este leemos 46 (= 25 de la edición de 1864): *nagia berea* (pero correctamente en la primera edición datada igualmente de 1643 *bere*) *ohean beçala*, *bere bekhatuen chisteran eta etzauntzan baratzen da*. “El perezoso queda como dentro de su cama, en la cesta y en la cama de sus pecados”. No es preciso pensar en una cesta de pescado en particular; pues en provenzal aun la cuna de mimbres se llama *sistro*.

Sara. Los pongo íntegros porque dan ejemplos para los diversos usos de *beha* (Manterola, *Canc. vasc.* 3, 222).

Oi behautzu	Oh icúidese Vd de caer
Lohirat eror, zuk, aingerua!	En el lodo, angel!
Ez beha lurra, behazazu	¡No mire la tierra, mire Vd,
Lurra ihesiz beha zerua!	Huyendo de la tierra, al cielo!
Ba, behautzu, aingerua	Si, cúidese, angel,
Ez beha lurra, behazazu zerua!	No mire a la tierra, mire al cielo.

Cuando *beha* se emplea solo, puede ser un substantivo en calidad de imperativo como atención! icuidado! etc.; puede también ser radical de *behatu*, como en alemán, usándose el participio y el infinitivo en igual sentido: *aufgemerkt!* *anschauen!* Así lo comprendemos en el proverbio de Oihenart (79): *beha lehenik, mintza askenik*, mirar primero, hablar al fin, pues *mintza* es radical; lo propio ocurre con el *ez beha lurra* de los versos citados, pues *lurra* es el objeto directo dependiente de *beha*. Júntase *beha* a *egon* (estar) como adverbio gerundial, tener atención, esperar etc. Parece que *beha* se usa también junto a las flexiones del auxiliar intransitivo que no sean del imperativo (así en suletino *guri beha bagirade*. Archu *La Fontainaren Aleghia-berheziak*, 189, *beha denaren*, de celui qui éconte, loco cit. 253). La regla común es la de poner aquí el infinitivo *behatzen*, resp. el participio *behatu*: *behatzen zaio*, le mira, *behatuko zaio*, él le mirará. Pero simplemente *beha* en imperativo, v.gr. *behadi* (por *beha adi*) ¡oye! Leiz, Marcos XII, 29; con dativo (en suletino) *behadi abisu zembaiti*, escucha algunos consejos, Archu *Gram.* 56 (aquí la flexión carece de la relación de dativo como en este ejemplo de la misma obra, *behatuko hiz* [no *hitzaie*] *elhe guzier* escucharás todas las palabras) *beha zakizkidate* escuchadme Leiz. Marcos VII, 14. Junto al *behatu*, intransitivo hay otro transitivo, sin que estos dos se diferencien como sucede con los demás verbos vascos; *higitzen naiz* es: yo me muevo, e *higitzen dut* yo lo muevo (comp. en alemán: *der Zweig bricht* y *der Wind bricht den Zweig*, pero *behatzen naiz* y *behatzen dut* significan en lo esencial lo mismo, se relacionan poco mas o menos como en alemán “*ich habe acht auf etwas*” y “*ich beachte etwas*”). El que predomina con mucho es el imperativo transitivo; Larramendi lo cita sólo: *beaezak, beazazu*. Por *behazazu* encuentro con frecuencia *behazu* (v.gr. J. Etchepare *Buruchkak* 1910, 102. 178. 207) —*behak*, no se habrá sustraído a mi atención sino por descuido— y *beaazu* en nuestro texto será idéntico con *behazu* y no variante de *beazu*. Podría estimarse que se trata de un imperativo sintético: *beha-zu* como *ema-zu* de *eman dar*, *ekar-zu* de *ekarri* traer. Pero mas probable es que haya ocurrido una asimilación interior en la flexión. La *z* de (*e*)*zak* (*e*)*zazu* se fundió con la sibilante precedente del radical: *utzak utz(i)* —(*e*)*zak*, déjalo, *sinhetsak* *sinhets(i)* —(*e*)*zak*, créelo; sobre *utzak*, que se tomaba por *utz-ak* se calcó luego *itzulak* y otros, por *itzul(i) ezak* y por otra parte así se prolongaron *ekark*, *ekarzu* en *ekarrak* *ekarrazu*. Para todo esto véase *R. Basque* 6, 132 y s. (\*). El transitivo vasco se conoce ya en la flexión, sin que le acompañen ni un sujeto (agente en vascuence) ni un objeto directo (nominativo en vasco); pero no pocas veces se emplea en combinaciones que propiamente solo vienen bien para el intransitivo, p. ej. *behazazu zerura*. Haraneder *Phil* (1749) 553 (loc cit. *beha zak zerura*) mire Vd al cielo, lo cual podemos nosotros imitar en alemán: “*schauen Sie zum Himmel an*” (comp. mas arriba: *beha zazu zerua* “miré Vd al cielo”). En el mismo sitio dice *baitut zerura behatzen*. Cuando el dativo sustituye al directivo, la flexión da cabida a dativo, v.gr. *beha diozozuete aireko hegastinei* Haraneder, S. Mateo VI, 26 (poco después [28] en cambio: *beha etazue larre liliak*), *beha diozozute... erlei* “mirad a las... abejas. Har. *Phil* VII (parecido en IX) *beha diozozu infernuari* —*Jesu-Christori* mire Vd. al infierno— a Jesu-Cristo, loco cit. 553, *emazteari... behatzen dioenak*, “el que mira la mujer de...” Axular, 369. Tales frases compuestas no son nada raras en el vascuence; en mis “*Estudios Vascos*” I 39 y ss. donde las he discutido minuciosamente las he llamado “impersonales-transitivas”

(\*) En la Rev. se han suprimido algunas líneas por descuido.

(objetivas o con régimen directo); o se han formado por una fusión del transitivo e intransitivo o aquel "ello" (comp. "es mit jemand aufnehmen" habérselas con alguien, l'emporter sur quelqu'un), tiene por base la idea de un objeto real. Mi discusión sobre *beha* con ser muy insuficiente, no habrá omitido nada de importancia y demuestra otra vez ser tanta la insuficiencia de nuestros conceptos gramaticales. La reja rígida de las "partes de oración" que manejamos a modo de encubrimiento, resulta, hablando en términos generales ya muy estrecha, ya demasiado holgada. Nuestra sensibilidad se le resiste muy a menudo, pero ella misma es demasiado inconstante y fluida para hacernos llegar a la certidumbre deseada. Pero en el caso presente una circunstancia feliz nos ayuda a aclarar el origen, es a saber la existencia de una palabra morfológicamente muy semejante y que en las acepciones concuerda con aquella casi íntegramente: *begira, begiratu, begirutzen* ~ *beha, behatu, behatzen*. Van Eys y Azkue los separan cuidadosamente. Manterola, en cambio, en su vocabulario al *Cancionero Basco* los califica citándolos juntos y aludiendo a ello como variantes del mismo vocablo, y eso de variantes dialectales, pues atribuye *begira...* al guip. y vizc. y *beha...* al labort., b. nav. y sul. Esto reclama una rectificación. Primitivamente, según supondremos desde un principio, existía la diversidad dialectal, pero hoy día, la primera variante también pertenece a los dialectos orientales y no puedo averiguar un matiz determinado de significación, aunque este ha de suponerse dada la coexistencia en el mismo dialecto. El vocablo primitivo *begira* es totalmente transparente: el directivo de *begia* el ojo es *begi-ra* (cualquiera de estas formas es susceptible de transformarse en verbo: *ateratu, lurreratu oneratu*, etc.); sólo en sul. *begi-a-la*, habiendo penetrado aquí *begira* de fuera. Con esto se aviene bien el que Azkue sólo cita para el suletino *begira* como sustantivo con la significación "cuidado, custodia", y eso en locativo (*begiran*). Cuando *begira* está en función de imperativo no es preciso traducirlo, como hemos hecho con *beha* por un sustantivo, sino podemos echar mano de su primitiva función adverbial: ¡(traé)lo al ojo!, ¡(tómalo) al ojo! En el fondo el sentido es el mismo; pero en *begira beleei, begira liliei* Duvoisin, S. Luc. 12, 24, 27, *begira* se toma por verbo, al paso que en el *begira beleak, begira lirioa* de la versión guip. eso no aparece tan claramente. Comp. también *begira erortzetik* Man 1876, 336 = *begira zaitte erortzetik* Man 1873, 47, *begira gal*, loco cit. 5. Lo borrado que está el directivo primitivo se conoce en que se le agrega otro directivo; Azkue escribe en la *R. Basque* 5, 106 *izarretara begira* mirando a las estrellas; *beha- y begira* corren parejas en todas las combinaciones: *begira egon* (v. gr. *liliei zaudetzkiote begira* Duvoisin, S. Mateo VI, 28 y con el directivo en lugar del dativo: *etchera begira egon* estar mirando a casa, Azkue, *R. Basque* 5, 108) -*begirauk, -azu(e)-begira adi zaitte, zaitzete, - begira ezak ezazu(e)-(begira nazazu cúidame)-begira zok, zozu(e)-begirok, begirozu* (Larr.)-*begira diozozu-begirutzen dute* (ellos lo cuidan) *begirutzen dire* (ellos se cuidan; aquí la general diferencia entre el transitivo e intransitivo). Puesto que la supresión de las *g* y *r* intervocales es muy común en el vascuence (e igualmente la intercalación de *h* para evitar el hiato), no hay dudas que oponer a *beha begira; begi* —ojo— aparece a menudo como *be-* en composiciones y derivaciones (*bekunde, bepuru, betalde*, etc.) (\*). El ejemplo de la alta Austria "hau!" por "schau!" (= mira) demuestra cuán fácilmente cuaja una pronunciación descuidada precisamente en este ejemplo. Y para mayor abundamiento quedan averiguadas las formas intermedias entre *begiratu* y *behatu*, a saber *beiratu* y *beratu* (aquella la ponen Azkue, y Fabre bajo *attendre* y *regarder*), v.gr. *beira nazazu* Chourio *Imitationea* (ed. de 1825) 217 (pero *begira zazu* 127), *beiratus, beira beiratzeas* Lizarraga *Jesus* (Coplas en a. nav. mer.) N. 2. 12. etc.; *beiratu* Dithurbide *Ichtorio saindua* 202, *berautzue* Har. Mark 8, 15. Duv. Matth, 6, 1. Marc, 12, 38. Luc. 12, 1, 15 20. 46 (en los cuatro primeros pasajes de estos pone Haraneder *begirautzue*). No quiero dejar de mencionar que los caprichos del verbo

(\*) También *bekoki, bel(h)ar* (también *belarri* Larr.) frente, deben mencionarse aquí; pero es extraña la coincidencia de la última con *belarri, begarri, be(h)arri* oreja, mientras que la expresión de dos sentidos (¡oye! ¡mira!) por la misma palabra (*begira* y *beha*) se explica con facilidad. En ciertas comarcas (v.gr. en el b. nav. or. según me comunicó una vez G. Lacombe) *beha* sólo vale por "¡oye!" no por "¡mira!".

*begiratu* han ocasionado hace algun tiempo una pequeña discusión entre dos excelentes vascólogos. A. Campion publicó en *Euskal-Esnalea* (¿de 1908? el número de la revista no ha llegado a mi poder) una “Nota gramatical sobre el empleo vicioso de algunas flexiones transitivas de la conjugación vasca” en la cual zahiere entre otros a un escritor tan famoso como al P. Mendiburu (a mediados del siglo 18) por la aplicación del dativo y directivo al verbo transitivo *begiratu*. Este artículo promovió dos advertencias (Oarkera bi) de B. Joannategui en la *R. Basque* 2, 583 y s. Este defiende las combinaciones: *begira gauz oni*, *begira gizon aei*, porque domina en todo el Labort y parte de la baja Navarra y continúa en estos términos: *ala Oyarzunen nola Donoztian, ala Arauan, nola Ataunen begiratzten diela gizonet eta gauzai*, y añade que Mendiburu había escrito tal como la gente hablaba en Oyarzun. Después Campión contestó a Mr. B. Joannategui *R.B.* 2, 790 y ss. diciendo que no negaba los hechos, pero sí el derecho de su existencia. Al fin replica el otro: “Arturo Campión Jaunari” *R.B.* 3, 313 y s.; dice entre otras cosas que los vascos de la vertiente francesa y también muchos españoles dicen *begiratzten dut gauza bat* significando *gordetzten dut*.

(27) ¿Es que *ka* tiene aquí su acepción corriente, es decir la adverbial como en *harrika* a pedradas, *makilka* a pelotazos, *tiroka* a tiros? ¿No hace acaso veces de un diminutivo *chichtro* guante, *chichtroka* quantito? Azkue cita *siisterka*. Comp. Uhlenbeck “De woordafleidende suffixen van het Baskisch” 37.

(28) En esta voz *ate(r)iaia* que creo haber leído varias veces parece que *ia* representa la partícula temporal tomada del románico; pero no me explico su colocación.

(29) Véase nota 26.

(30) Está en sentido figurado: dejarle a uno con su chistera (como en cast. “dejarle a uno con su gaita”); aquí tiene además la acepción literal.

(31) Según Azkue *dalako* (esta es la forma guip.) es despreciativo. Comp. *zer duk... printsesa delako hura?* Dasconaguerre 69.

(32) Agustín me ha confirmado por escrito la forma *Saran* en contraposición a *Saatarrek*, *Saako* etc. “zeren ez doha ongi *Saan*”; su causa será el acento.

(33) Azkue menciona (I, 483<sup>c</sup> bajo 3) esta peregrina ampliación del empleo adverbial de *-ki* con estos términos: “aplicase también a infinitivos, formando cierto gerundio: *izaki* habiendo sido, *ibilki* habiendo andado, *egoki* habiendo estado”. El título de Goyhetche 153 es: *Lehoina gerlara goaki* el león partiendo para la guerra. No he visto que Azkue aluda a que *eiki*, *eki*, ciertamente, probablemente, fácilmente, etc. pertenezca a *egiten* hacer (lit. “de hecho”) (la forma *baiki* que ocurre más abajo es contracción de *bai eiki*). Esta forma hace con frecuencia veces de un verbo definido; así alguien me dijo en cierta ocasión: *zuk eskuara ikasi behar eta jakinki norat etor*, ya que Vd tenía el deseo de aprender el vascuence, sabía Vd a donde venir.

(34) Lit “cara de diablos”, comp. *demuntsuen misaia!* Dasc. 73. En la conversación corriente pululan los términos como *debrua* y *coño*, en la escrita baste un solo ejemplo.

(35) *Behar* en el sentido de futuro como *debere* en el románico.

(36) “Hoy ocho” (asimismo “ayer ocho”) dice el vasco más lacónicamente que el románico.

(37) Por *gauregiago* donde *gaur* significa “hoy”.

(38) Por *arrats*; también más abajo *aatseko*, *aatsaldian*=arr. Azkue cita *ats* tarde como alto nav. *deel* Baztan y lab. de Hendaya, *atsalde* id. como lab. bast. *salaz*. y vizcaino de Mondragón, *aatsalde* la tarde como b. nav. común; Salaberry apunta *ats*, *atsalde* al lado de *arrats*, *arratsale*. Darricarrère pone *arratstiri* tarde (=soir), *ara(t)skari* merienda; el

primero corresponde al *arratsiri* y el segundo al *arratsalde-hazkari* de Azkue. No sé explicar la atenuación y supresión de la *rr*, no encuentro nada pertinente al caso en las obras de Uhlenbeck y Gavel. —Hay otros casos aún oscuros en que alternan o parecen alternar *r* y *rr* entre vocales— parece que Gavel es el último que se ha ocupado de ello, 221 y s. En *deburu-deurru* se trata de una pronunciación enfática. En esta ocasión quisiera observar que la derivación del vasc. *iratze* hehecho del gálico *ratis* (comunicada por Gavel 94, nota 192 quien la tomó de Ernault, pero había sido mencionada ya por lo menos en 1891 por el conde Charencey y repetida entre otros por H. Pedersen) ha de ponerse en cuarentena, porque las consonantes no concuerdan; pues debiera esperarse *err-* o *-arr* y no *ir-*. Pues la *r* inicial de la voz gálica no era ya suave cuando pasó al vascuence, aunque sí lo era despues de la supresión de la *p-* (*pr-*) primitiva. El vocablo vasco proviene del románico: *filice* bearn. *heus* vasc. *hiretze* (Harriet 1741) *iretze*, *iratze*, *iatze* (*van Eys*: lab. *iraze*) exactamente como *salice* = sauce en vasc. *sarats*,-*ets*, *sahats*, *sagats* (Z. f. rom. Ph. 29 [1905], 546 y s.). El vizc. *ira* es un derivado retrógrado (comp. *arraga* fresa, *arragatze* planta de fresa, etc.).

(39) Por *giagozik*; el signo datival *-i-* de la flexión familiar ha sido suprimido.

(40) El part. “olvidado” en acepción de activo; Azkue cita un ejemplo (descuidado) de Axular.

(41) Por *gure*, como *zee* por *zure*. Choca, pues hace suponer la acentuación *guré zuré*.

(42) Simplemente: “duerma Vd” (lit: haga Vd sueño) significando “duerma Vd bien”. Es la fórmula de despedida por la noche, igual que la formula de saludo por la mañana es (*eg*)*in duzu lo?*

(43) *Ganes* (*Ganech-ich*) es diminutivo de *Jan* = *Joannes* exactamente como la susodicha variante *gan* = *joan*. Y como en diversas localidades se dice *fan* por *iuán*, *joan* (Gavel 401) también existe una forma familiar *Manech* por *Juanes* (Gavel 186).

(44) Comp. Introducc. al Leizarraga LXXIII y sig.

(45) Queda dicho expresamente que *lake nezake* está por *laket nezake* (adaptando la consonante a la inicial); ni tampoco van Eys ha dado “por ahora” con una forma *lake*. Aunque él no ignoraba su procedencia del latín *placere* y a pesar de que supone dos verbos *laketu*, le produce justa extrañeza la forma *laket* porque hace papel ya de adjetivo ya de substantivo. Creo que las cosas son así. Si *lakatu* proviniera de \**placetum* por *placitum*, no sabría yo caso análogo alguno. Por eso parece más probable que *laketu* se derive de *laket* (por \**laket-tu* —Salaberry escribe *laketu*—; lo mismo *lekatu* por \**lekat-tu*) que al revés. *Laket* sería el latín *placet* en el sentido de “quod placet” grato, agradable (Leizarraga también lo usa por *placent*) luego = “cui placet” satisfecho complacido v.gr. 1) *laket zayela Juduei*, que les gustaba a los judíos Leiz. Act. Ap. 12, 3, 2) *zeinaren baithan ni bainaiz lakhet* en el cual me complazco Duvoisin, Mat III, 17. Azkue cita, por cierto, *laket placer*; pero ni *laket izan* ni el pasaje de Oihenart comprueban su aplicación como substantivo. Esta es paladina en *dut laket j'en suis content*, de van Eys tomado de Pouvreau; e igualmente en *lake nezake* de mi texto, codeándose este pasaje con aquel otro de van Eys: *laketzen zait hemen*. En vizc. *laketu* (también *lagetu*) es permitir, otorgar, vuelve pues el *placer* por *placet mihi*. Comp. en alemán “ich beliebe” por “es beliebt mir”.

(46) Por *nintzen* (vuelve otra vez) la *n* se ha suprimido por disimilación. No encuentro *nitzen* ni en la Gramática de Ithurry ni entre los ejemplos de los demás. Pero Bonaparte VB Obs XXIV apunta *nitzen* (y otras flexiones sin *-n-* derivadas de esta) por el bajo nav. occ. de Ustarits y el guip. de Cegama; y yo he hallado tales flexiones en no pocos textos de los diversos dialectos. Gavel 275 piensa en la posibilidad de que la falta de la *-n-* sea primitiva.

(47) *Biper* (*piper*) *egin*, también *joan ibilli* (segun Larramendi) tomado del castellano *hacer pimienta*. Los términos mas corrientes en castellano son: *hacer bolas*, *novillos* en

Bilbao se dice *hacer calva* según E. de Arriaga y según Azkue esta locución es española castiza. En provenzal se dice en esta acepción *faire de safran, faire de pebre* y sus sinónimos significan algo muy diferente.

(48) Por *jikotria* (así Azkue) pone Fabre (bajo “ruse”) *jokotria* (y en otras partes *jukutria*) en que se trasluce claramente el origen de esta palabra.

(49) “También ahora” es más que pleonástica; por lo que toca a *ere* véase nota 8.

(50) Otras veces *zure osasanari* etc.; no sé, cuál será el tipo románico o latino de *zure grazian*. Es verdad que encuentro en Man 1873, 19 y 1876, 327 al lado de *zure grazia onari* en francés *à votre bonne grâce*; pero ¿no es esto mas bien un vasquismo?

(51) Es idéntico a la frase española *buen provecho le haga*, en francés *grand bien vous fasse*; no se confunda, pues esta flexión *dagizula* con la de antes: *dizula*.

(52) Notése en esta palabra “melliza” que se repite algo después la supresión de la consonante inicial y la sufijación del artículo.

(53) Yo esperaba: *gogo nuen* “tenía ganas”; Agustín convino en que podía decirse también así, pero no obstante puso *gogoa nintzen* (= *ethortzekotan nintzen*); ¿es esto acaso = *gogoa nintzen*?

(54) Agustín traduce *nonbait* (Azkue: sin duda) con “hélas!” y aconseja se le sustituya por *ondikotz!*

(55) Propiamente debiera decirse: *besta bat, norat*.

(56) La *t* de (*d*)*udanaz* me choca.

(57) La radical *leko* de *lekora* no es otra cosa que *leku* sitio, lugar, en cast. antiguo *luego*, pero en la acepción de “lo exterior”, “lo de fuera”; como palabra independiente sólo lo cita Azkue del diccionario manuscrito de Duovisin. Con *leko-ra(t)* coinciden tocante al origen *lekat, lekot*, también con la significación de “además de”, “excepto”; pero no, que yo sepa en la acepción temporal, tal como este lugar la ofrece. En esta acepción el vascuence converge con el español; pero queda aun cierta distancia entre *luego* lit. en el lugar (lo que sería en vascuence *lekuan*) y *lekora* lit. a fuera (determinado por un “elativo” precedente). En cuanto a la forma obsérvese que el adverbio *lekora* ha llegado a ser substantivo, susceptible de sufijación, aún de sufijar la desinencia que ya posee; v.gr. *lekorerat* Leiz. Acta Apost. 5, 34; *lekorerano* loco cit. 21.5; *lekorean, lekoretik, lekoreko* loco cit. y en otras obras. Formándose *leko-ra* por *leko-a* llegó a ser declinado como *ur-a* el agua *ur-erat, ur-ean, ur-etik, ur-eko*. La forma ampliada empléase aún con la significación de la primitiva, así leemos en los proverbios guip. (\*) de 1596: *sua dan lekurean*, en el lugar donde hay fuego 372, pero *surik eztan lekuan*, en el lugar donde no hay fuego 368. Hay además en vascuence otras tres partículas locales procedentes del neolatino (o céltico), que por lo menos en parte, han sufrido la misma evolución del sentido: traslación del espacio absoluto al relativo, y de este por un lado a la relatividad temporal y por otro a la agrupación de ideas. Así *ondo* (en esp. *hondo* en el sentido de *fundó*) significa suelo, fondo, termino; *ondo-ra* (al final), *ondo-tik* (desde el fondo), *ondo-an* (en el fondo)=a lado y *ondoren* después se presenta a primera vista como genitivo y van Eys trata de explicarlo como tal; pero yo sospecho que es variante de *\*ondorean* consistiendo este en *ondo-ra* como *lekorean* en *leko-ra*. También tenemos *kampo*=campo, lo de fuera, *kanpo-an* afuera, *kanpora* hacia afuera, y en fin *landa* (vocablo céltico y luego bajo latino)=campo, *landa, landara, landan* fuera de, excepto. La palabra castiza que sirve para expresar “fuera” es *ate*

(\*) Estos proverbios, impresos en Pamplona en 1596, no son guipuzcoanos, sino vizcainos. (JAAM).



puerta, en *ate-tik*, *ato-ra*; pero según indica Azkue este uso es en parte anticuado. No es preciso suponer influencia de *foris-foras*.

(58) Agustín vacila entre las grafías con b- y p-, Azkue trae igualmente *ble(ka)* y *ple(ka)*, en castellano encuentro *ble* y *ple*, en francés *ble'*, *bled*, *blaid*. A pesar de esta última variante la etimología más verosímil se me figura la derivación del inglés *play*. Una investigación profunda sobre el juego de pelota en el País Vasco no dejaría de aclarar este punto.

(59) = *a la fê*, en bearnés *a la fee*. El vascuence tiene la forma más próxima a la latina *fede*; también *fede onez* de buena fé, *ene fedia* a fé mia, etc. (asi Chaho; Azkue no lo cita). Comp. algo mas abajo *libro* = libre; Chaho dice (450<sup>b</sup>): L'euskarien, 'selon le dialecte, et surtout par licence fonétique, dit *Libro*, aussi bien que *Libre*.

(60) *Cascarotes* llaman a la parte de la población de Ciboure que es de origen gitanesco. Son, en su mayoría, pescadores; las mujeres que dicen son muy regañonas, suben a menudo a Sara, donde se les oye ofrecer sus sardinas pregonando con voz aguda. No he encontrado verdadera etimología del nombre, el cual parece que se limita al sexo femenino. N. Larousse ill. sólo cita *cascarotte*). Azkue no le ha dado cabida, sin duda, porque no lo cree vasco. Seguramente forma parte de esa gran masa de vocablos románicos y vascos de que he dado un resumen en mi artículo *Baskisch und Romanisch 70 y ss.*, y en cuyo ápice pongo el vocablo *euscolium*; pero esto mismo puede ser de procedencia ibérica. Solo es dudoso, en qué punto ha de colocarse el tal nombre; si a lado del vasco *kazkař*, terco, del prov. *cascarelum* chimoso, del español *cascarrón* o del francés *cascaret* miserable, etc. - "wir haben die Wahl und die Qual".

(61) Se dice de un desvergonzado: *ahalkhea athe chokuan utzia du* (ha dejado la vergüenza en el rincón de la puerta).

(62) Zalduby era pseudónimo de un poeta muy estimado, a saber, del canónigo Sr. Adéma, deán de Tardets (1828-1907) oriundo de Saint-Pée-sur-Nivelle (Labort). Todas sus poesías religiosas y profanas se publicaron en los tomos segundo y tercero de la *R. Basque* (1908.1909) y en la misma obra (2, 121, etc.) un resumen de su vida y sus estudios por el abate Daranatz. Las mas conocidas serian el *Churiko* (nombre del perro; las últimas dos estrofas las publiqué yo en 1890 en una salutación festiva a R. Köhler) y sus *Pilotariak R.B. 2.90 y ss.* que toca nuestra materia (en *R.B.* en 33 estrofas; yo poseo además dos ediciones de hojas sueltas, una de Bayona, en 22 estrofas y otra de Tours en 28, que además tienen algunas diferencias). El me había hecho en su letra menuda y fina una traducción literal francesa de esas 28 estrofas añadiendo no pocos datos. Pero a pesar de estos y otros auxilios me creí demasiado poco documentado para tratar con la debida extensión sobre el juego de pelota o su terminología, según me había propuesto antes (véase arriba nota 21 y ss.), ni mucho menos para indagar los nexos que lo enlazan con el "Leich" turingio (con que estoy familiarizado desde mi niñez) o con el juego de pelota en Roma (que en 1868 me entusiasmó para redactar mi artículo) u otras variedades populares de ese juego. El distinguido etnólogo K. Rhamm, con el cual me carteeé sobre esa materia desde 1910, estaba dispuesto para tales estudios comparativos; desgraciadamente él ya murió en 1913 y sus apuntes dejados fueron quemados.

(63) La vieja palabra *baldernapez* por "alcalde" ya no era popular, por lo visto; Azkue la apuntó en Saint Pée y Sara, pero con la nota de "arc".

(64) Por *zituzten* se lee aquí dos veces *ziuzten*; la primera *t* ha sido eliminada por disimilación. No he encontrado nunca la forma exactamente idéntica; sólo en la *Guide* de 1876 de Dartayet está apuntado *ziezten* al lado de *zituzten* y la forma suletina *zitiien*. Por otra parte el b. nav. tiene *zuzten* y el alto nav. mer. *zuste* con la misma significación ("ellos los tenían"), pero no es del todo cierto que estas formas se derivan de *ziu-*; pues frente a *zute(n)* "ellos lo tenían" la segunda *z* de *zuzten* podía parecer suficiente para designar el

plural del pron. objetivo. Pero si está clara la supresión disimilatoria de la *t* en las formas baj. nav. *giuzte* “ellos nos tienen”, *ziuzte* “ellos os tienen” (pero *gitu, zitu*, “el nos... os tienen”); comp. lo que dice Bonaparte en las “Observations” IX de la introducción. Es verdad que Gavel (406) apunta como en parte b. nav. occ. al lado de *diuzte* también *diut, diuk, diun, diuzu*, que se basarán en la analogía, no en la disimilación. En Cambo (b. nav. occ.) he oído yo: *joten ziut*, “yo os pego”, *zenbat zor ziut?* (véase arriba, pág. 266).

(65) El *irrintzin* vasco me ha recordado nuestro “Jodeln”; no he podido averiguar en cuanto coinciden. El vocablo designa propiamente el relincho de los caballos; Azkue dice además: “grito estridente, sonoro y prolongado, que los pastores hacen resonar en los flancos de las montañas y que los vascos en general lanzan en señal de alegría”. Vinson dice (*Les Basques* 87 y s.) refiriéndose a las alegres tertulias de los que se ocupan en desgranar el maíz: “Ceux qui y ont pris part, après s'être séparés pour regagner leurs demeures s'interpellent de loin à grands cris sur les routes silencieuses. Les cris ou si l'on veut ce cri national, cet appel retentissant, porte le nom d'*irrintzin* qui désigne aussi le hennissement du cheval. On l'a graphiquement représenté par les syllabes *ia, ia, o, o, o!*, où l'imagination du basque Chaho voyait le mot Dieu et les trois voyelles primitives”. - Por lo que toca a los arriba mencionados *pertsulari* (Azkue escribe *bertsolar*; pero Chaho *persu, phertsu* al lado de *bersu*, verso) cierta noche yo convidé a dos *Anibar* (llamado así por su casa *Anibarea*) y *Muschet* (su casa: Muchketenea; su nombre verdadero era Echeverry) y apunté unas docenas de coplas, que si entrañaban algunas ideas muy laudables, alusivas sobre todo al anfitrión, pero sin ser dignas de conservarse para la posteridad.

(66) El vocablo vasco *bide* camino muestra en su evolución semántica gran semejanza con el latín y neolatín *via*; así *bide* medio, *bidez* por medio, *bide* por causa de-, *bidar bider*, vez (*hiru bide* tres veces, etc.; comp. en ital. *via*, catalán *viatge*, bearnés *biadje* [anticuado y dialectal], en alemán *Fahrt*, en sueco *gang*, danés *gang*). No es preciso pensar en la influencia románica; al revés, las palabras tomadas del romance *bialdu, bidaldu* enviar y *bidaje* viaje han sufrido transformaciones por la palabra vasca *bide*. Es improbable, aunque no imposible, que este mismo vocablo proceda del latín, pues se ha intercalado una *d* en *bide* al lado de *bia* y *biga* es decir *bi* dos (con artículo). Resta averiguar si *bide* = “parece que”, “probablemente” es la misma palabra, o si tiene que ver algo con el latín *videtur*. Renunciaremos a esta última suposición pues una transición gradual enlaza estos conceptos: medio, oportunidad, motivo, derecho, autorización, etc. *Bide*, igual que *ahal, behar* y otros pasó a ser de sustantivo a adverbio verbal. Primitivamente habrase dicho tanto *joan bide du* había ido, como *eman bide du* había dado (*bide du* = él tiene la probabilidad...); luego el primer ejemplo se asimiló a *joan da* él ha ido; comp. mi introducción a Leizarraga LXXXIII. El mismo fenómeno se ha realizado en los idiomas románicos y germánicos: “ich habe begonnen zu geben”, “ich bin begonnen zu geben”.

(67) Por decir: “es tiempo para...” el vasco dice: “yo tengo tiempo para”, pero aun en alemán se decía antes así, v.gr. “wir haben hohe Zeit zum Fortgehen (Jean Paul, del dicc. de Paul) y aun hoy día en la Alemania meridional. Hasta en el mismo Sachs se lee (aunque dice que está poco en uso): “wir hatten Zeit in die Stadt zu geben”, nous étions pressés de rentrer en ville. Aunque en el pasaje citado se emplea el infinitivo sufijado lo corriente es emplear el simple radical: *joan dembora dugu* Man 1873, *joan ordu dugu* Man 1876. *Tenore* ocasión, tiempo, hora (*tenorese, tenoretsu*, tiempo aproximado, *tenorez* a tiempo, a la hora justa) según Azkue es naturalmente de procedencia románica o castellana, pero el cambio de significación crea dificultades; el instante del tiempo (*bazkaitako tenore* hora de comer) y el transcurso del tiempo (*tenor vitae*, en viejo bearnés *la tenoo de ma vita*) son extremos opuestos.

# **EUSKALTZAINDIAREN AGIRIAK**



**EUSKALTZAINDIAREN GOMENDIOAK  
ETA ERABAKIAK**

*Euskara Batuko batzordea*



## ZENBAKIEN DEKLINABIDEAZ

0. Zenbakiaren deklinabideak ez du aparteko arazorik plazaratzen, *hiru* eta *lau* zenbakiaren kasuan ez bada. Hori dela eta, hauekin zer gertatzen den aztertuko da ondoko lerroetan.

1. *Hiru* eta *lau* zenbakiak bi sistema erakusten dituzte deklinatzeko orduan: batetik, zenbakiak izendatzeko erabiltzen ditugu hitz horiek (metahizkuntzan): “hau *hirua* da, eta beste hori *bosta*”; “neskatxa horrek *zazpiak* beti handiak egiten ditu, baina *hiruak* eta *lauak*, aldiz, txiki-txikiak”, e.a. Kasu hauetan, ikusten denez, beste edozein izen sintagma bezala deklinatzen dira *hiru* eta *lau*, hain zuzen ere, izenak direlako. Hortaz, mugagabea, singularra eta plurala bereiziko dira, ondoko adibideotan bezala: “zein *hiruren* azpian pintatu behar da laukia?” (mugagabea); “*hiruaren* eta bostaren artean *laua* jarri behar duzu” (sing.) eta “*hiruen* kolorea ez da lauena bezain polita”. Izen honek *adiskide* edo *zuri* hitzen paradigma bera segituko du.

2. Hala ere, zenbakiari buruz zuzenean ari ez garenean, hots, “bi neska etorri dira eta *biak* txikiak” bezalako testuinguruetan gauzak bestela gertatzen dira, halakoetan, izenak ez direnean alegia, “hiru neska etorri dira eta *hirurak* txikiak” edo “lau zerri saldu ditu eta *laurak* gizenak” bezalako esaldiak oso erabiliak baitira Hegoaldean batez ere. Beste hiztun askok, ordea, ez du bereizketa hori egiten: “hiru neska etorri ziren eta *hiruak* txikiak” bezalako esaldiak oso arruntak dira.

Bereizketa egiten dutenen artean (*hiru* eta *hirurak* bereiziz esan nahi da) aukera bi ditugu, mugagabea eta plurala, kontzeptualki bederen, ondoko adibide honetan ikusten denez: “lan hau *hiruren* artean egin behar da”. Zer izan daiteke *hiruren* delako hori? Jakina, *hiru* lagun horiek ezezagunak baldin badira, orduan mugagabearen aurrean gaude (*askoren* artean esango bagenu bezala); aldiz, ezagunak baldin badira, orduan mugatua da (*adiskideen* artean bezala). Bereizketarik egin behar al dugu hemen formalki ere mugatu eta mugagabearen artean, *hiruen* (mugatua) eta *hiruren* (mugagabea), esaterako, proposatuz?

Emandako adibidean badirudi *hiruren* dela onartu behar den forma mugagabea (*adiskideren* esaten den moduan). Hortaz, forma mugatua *hiruen* izango da, *hiruren* bera onartu nahi ez baldin bada. Tradizio hau mantendu duten hiztunen arabera, ordea, badirudi *hiruren* bezalakoak direla erabiliak izan direnak aldaera mugatuan, kasu batzuetan bederen: *hirurak* dira, *hirurekin* egon naiz, e.a. Beraz, badirudi bat datozela hor mugatu plurala (*hiruren*) eta mugagabea (*hiruren*).

Gauzak leku-denborazko kasuetan eta datiboan aldatu suertatzen dira, idazleek bereizketak egin baitituzte: “*hirutan* egon naiz Mirenekin eta *hiruretan* ukatu dit kontu hori”. Badirudi kasu hauetan bereizketa gertatu dela. Mugagabea *hirutan* baita, ikusten den moduan. Kontua da, ordea, plurala *hiruretan* (jarri dugun bezala eta tradizioz handiena duena) nahiz *hiruetan* izan daitekeela (gaur egun ekialdean erabiltzen den moduan).

Datu hauek guztiak kontuan izanik, Euskaltzaindiak uste du *hiru* zenbatzailea salbuespentzat jo behar dela euskal deklinabidean eta horregatik hauxe proposatzen du:

1) *Hiru* izena denean (ikus goragoko 1. puntua), bokalez bukatzen diren gainerako beste edozein sintagma bezala deklinatuko da: *hiru*, *hirua*, *hiruak* (abs); *hiruk*, *hiruak*, *hiruek* (erg), e.a.

2) Izenordain baten funtzioa duenean (alegia, sintagma berak bakarrik osatzen duenean), honelaxe deklinatuko da:

## HIRU

<i>Mugagabea</i>	<i>Plurala</i>
Hiru	Hirurak
Hiruk	Hirurek
Hiruri	Hirurei
Hirurik	
Hirutan	Hiruretan
Hirutako	Hiruretako
Hirutatik	Hiruretatik
Hirutara	Hiruretara
Hiruren	Hiruren
Hirurekin	Hirurekin
Hirurentzat	Hirurentzat
Hirurez	Hirurez

(Kontuan hartuz jakina, aipatu ez diren bestelako xehetasunak ere: *hiruetatik* nahiz *hiruetarik*, *hirurengana*, *hirurengandik*, e.a., bertoko eske-ma hau segituz).



Hemen proposatzen den eskema oso sinplea da, azken batean: beste edozein izen bezala deklinatzen da, salbu “zenbatzaile plurala” denean, orduan “r” bat jartzen delako sistematikoki artikuluauren aurretik.

3. *Lau* zenbakiaren kasuan gauzak nahasiago suertatzen dira, halako hitzak, diptongoz bukatzen direnez, kontsonantetzat amaituak izango balira bezala edo hartuak izan baitira gure artean: orduan *loui* edo *lauik* idatzi beharko litzateke, *lurri* edo *lurrik* esaten den moduan. Ikusten denez, nahiko itxuragabekeria litzateke hori.

Datu hauek guztiak kontuan izanik, Euskaltzaindiak uste du *lau* zenbatzailea (*hiru* zenbatzailearekin batera) salbuespentzat jo behar dela euskal deklinabidean eta horregatik hauxe proposatzen du, kontuan izanik, hori bai, proposamen honek ez duela baldintzaten diptongoz bukatzen diren gainerako sintagmen deklinabidea:

1) *Lau* izena denean (ikus goragoko 1. puntua), bokalez bukatzen diren gainerako beste edozein sintagma bezala deklinatuko da: *lau*, *laua*, *lauak* (abs); *lauk*, *lauak*, *lauk* (erg); e.a.

2) Izenordain baten funtzioa duenean (alegia, sintagma berak baka-rik osatzen duenean), honelaxe deklinatuko da:

### LAU

<i>Mugagabea</i>	<i>Plurala</i>
Lau	Laurak
Lauk	Laurek
Lauri	Laurei
Laurik	
Lautan	Lauretan
Lautako	Lauretako
Lautatik	Lauretatik
Lautara	Lauretara
Lauren	Lauren
Laurekin	Laurekin
Laurentzat	Laurentzat
Laurez	Laurez

(Kontuan hartuz jakina, aipatu ez diren bestelako xehetasunak ere: *lauetatik* nahiz *lauetarik*, *laurengana*, *laurengandik*, e.a., bertoko eskema hau segituz).

4) Analogiaz sortu diren *zazpirak*, *zortzirak* eta horrelakoak bigarren mailan utzi beharko lirateke euskara idatzian, hauek bokalez bukaturiko izenak bezala deklinatzen baitira: *seiak*, *seietan*, *seietatik*, e.a.

*Euskaltzaindiak 1992ko otsailaren 28an onartua*

## ZENBAKIEN IDAZKERAZ

Zenbakiak letraz idazteko orduan eredu desberdinak aurkitzen dira, ez bakarrik euskararen kasuan, baizik beste hizkuntza anitzetan ere. Euskaltzaindiaren ustez, puntu honetaz gomendioren bat proposatzeko orduan bi gauza hartu behar dira kontuan: batetik, idazleen usuarioa eta ohitura literatura tradizioan, bai mendebalean bai ekialdean; bestetik, azken urteotan, euskara bera ikastetxe, komunikabide, banketxe eta abarretan baliabide bezala sartu denetik, esparru berri horietan egin den aukera ere. Eta hona zergatik: Euskaltzaindiak, jakina denez, beti idazle klasikoen usuarioari ematen dio lehentasuna. Alabaina, zenbakiaren idazkerak, bide bat nahiz bestea aukeratu, ez dirudi euskaraz halako aparteko garrantzirik duen. Ez, behintzat, hitz hau edo bestea hautatzeak izan lezakeenaren adina. Horregatik izan du gogoko azken urteotako usuarioa ere. Hezkuntzan batez ere erabaki honen premia sentitzen denez, egoki da proposamen hau egitea.

Zenbakiaren kontua dela eta, zenbait zehaztapen egitea komeni da:

1. *Zero* eta *huts*, biak erabiltzen dira, nahiz ez diren gauza bera: *bost eta huts, huts eta huts, zero bider zero berdin zero*, e.a.

2. *Hiru* eta *lau* zenbakiak bi sistema erakusten dituzte deklinatzeko orduan.

3. *Bost* zenbakiaren aldaera *bortz* da, iparraldeko zenbait hizkeratan erabilia. Hala ere, Behenafarroako parterik handienean eta Zuberoan *bost* esaten da.

4. *Hogei* zenbakiaren eta *ehun* zenbakiaren artean dauden zenbakiaren idazkeraren tradizioa aski nahasia ageri da, ekialdea eta hegoaldea nor bere bidetik ibili baitira. Ekialdean *hogei* eta *zazpi* idatzi izan da XVIII. mendearen erdialderaino; gero, *hogei ta zazpi, hogei-ta zazpi, hogeita zazpi* eta *hogeitazazpi* bezalakoak aurki daitezke. Kontura gaitetzen, dena dela, *hogeitazazpi* bezalakoak ageri diren arren ez dela *hogeita-mar* bezalakorik idazten, halakoetan beti berex jartzen baita: *hogeita*

*hamar*. Mendebalean *hoge*i eta *zazpi* ereduak ere aurkitzen dira. XIX. mendearen erdialderaino *hoge*i ta *zazpi* zen nagusi eta hori da erabiliena 1950-1970. urteen artean ere. Tartean *hoge*ita *zazpi* bezalakoak ere ikusten dira. Azken urteotan *hoge*itazazpi da gehien zabaldutena (cf. *Maiztasun hiztegia*, EGLU, HABE, e.a.).

5. *Hoge*i eta *berroge*i zenbakien anizkoitzetan hegoaldean beti *oge*i erabili izan da; ekialdean *hoge*i, baina *hogoi* XVII. mendean geroztik, salbu Zuberoan, non *hoge*i erabiltzen baita egun ere.

6. 60 eta 80 adierazteko *hiruroge*i eta *lauroge*i ageri dira forma nagusi bezala. Ekialdean ere *hiruroge*i bezalakoak erabili izan dira historian, baina XVIII. mendetik *hiru*etan *hoge*i (*hiru*etan *hoge*i, berriagoa) eta *lau*etan *hoge*i (*lau*etan *hoge*i). Kontuan izan, jakina, *hogoi* horrek ere sortzen dituen aldareak.

7. *Mila* zenbakitik gorakoan artean ere ohiturak ez dira berdinak, eta juntagailua sartu ala ez: *mila*  $\emptyset$  *bortz* *ehun* eta *berroge*i eta *hamabortz* *zuan*; *milla*  $\emptyset$  *bost* *eun* *oge*i ta *bi* *toneladako*a; *milla*  $\emptyset$  *bost* *eun* *lauroge*i ta *emeretzigarren* *urtean*; *milla* eta *ehun* *gizon*; *milla* eta *bederatzireun* da *oge*i ta *bostgarren* *urtian*; *milla*  $\emptyset$  *sei* *ehun* eta *berroge*i eta *bigarrenean*; *milla*  $\emptyset$  *sei* *eun* *oge*i ta *amabigarren* *urtean*; *milla* ta *zazpieun*; *milla* ta *zortzi* *eun*, e.a.

Beraz, datu hauek guztiak kontuan izanik, hona hemen Euskaltzaindiaren proposamena:

0	zero, huts
1	bat
2	bi
3	hiru
4	lau
5	bost (bortz)
6	sei
7	zazpi
8	zortzi
9	bederatzi
10	hamar
11	hamaika
12	hamabi
13	hamahiru
14	hamalau
15	hamabost (hamabortz)
16	hamasei
17	hamazazpi
18	hemezortzi (hamazortzi)
19	hemeretzi

20	hoge
21	hogeita bat
22	hogeita bi
23	hogeita hiru
24	hogeita lau
25	hogeita bost (hogeita bortz)
26	hogeita sei
27	hogeita zazpi
28	hogeita zortzi
29	hogeita bederatzi
30	hogeita hamar
31	hogeita hamaika
32	hogeita hamabi
23	hogeita hamahiru
34	hogeita hamalau
35	hogeita hamabost (hogeita hamabortz)
36	hogeita hamasei
37	hogeita hamazazpi
38	hogeita hemezortzi (hogeita hamazortzi)
39	hogeita hemeretzi
40	berrogei
41	berrogeita bat
42	berrogeita bi
43	berrogeita hiru
44	berrogeita lau
45	berrogeita bost (berrogeita bortz)
46	berrogeita sei
47	berrogeita zazpi
48	berrogeita zortzi
49	berrogeita bederatzi
50	berrogeita hamar
51	berrogeita hamaika
52	berrogeita hamabi
53	berrogeita hamahiru
54	berrogeita hamalau
55	berrogeita hamabost (berrogeita hamabortz)
56	berrogeita hamasei
57	berrogeita hamazazpi
58	berrogeita hemezortzi (hamazortzi)
59	berrogeita hemeretzi
60	hirurogei (hiruretan hoge)
61	hirurogeita bat (hiruretan hogeita bat)
62	hirurogeita bi (hiruretan hogeita bi)
63	hirurogeita hiru (hiruretan hogeita hiru)
64	hirurogeitalau (hiruretan hogeita lau)

65	hirurogeita bost (hiruretan hogeita bortz)
66	hirurogeita sei (hiruretan hogeita sei)
67	hirurogeita zazpi (hiruretan hogeita zazpi)
68	hirurogeita zortzi (hiruretan hogeita zortzi)
69	hirurogeita bederatzi (hiruretan hogeita bederatzi)
70	hirurogeita hamar (hiruretan hogeita hamar)
71	hirurogeita hamaika (hiruretan hogeita hamaika)
72	hirurogeita hamabi (hiruretan hogeita hamabi)
73	hirurogeita hamahiru (hiruretan hogeita hamahiru)
74	hirurogeita hamalau (hiruretan hogeita hamalau)
75	hirurogeita hamabost (hiruretan hogeita hamabortz)
76	hirurogeita hamasei (hiruretan hogeita hamasei)
77	hirurogeita hamazazpi (hiruretan hogeita hamazazpi)
78	hirurogeita hemezortzi (hiruretan hogeita hemezortzi)
79	hirurogeita hemeretzi (hiruretan hogeita hemeretzi)
80	laurogei (lauretan hoge)
81	laurogeita bat (lauretan hogeita bat)
82	laurogeita bi (lauretan hogeita bi)
83	laurogeita hiru (lauretan hogeita hiru)
84	laurogeita lau (lauretan hogeita lau)
85	laurogeita bost (lauretan hogeita bortz)
86	laurogeita sei (lauretan hogeita sei)
87	laurogeita zazpi (lauretan hogeita zazpi)
88	laurogeita zortzi (lauretan hogeita zortzi)
89	laurogeita bederatzi (lauretan hogeita bederatzi)
90	laurogeita hamar (lauretan hogeita hamar)
91	laurogeita hamaika (lauretan hogeita hamaika)
92	laurogeita hamabi (lauretan hogeita hamabi)
93	laurogeita hamahiru (lauretan hogeita hamahiru)
94	laurogeita hamalau (lauretan hogeita hamalau)
95	laurogeita hamabost (lauretan hogeita hamabortz)
96	laurogeita hamasei (lauretan hogeita hamasei)
97	laurogeita hamazazpi (lauretan hogeita hamazazpi)
98	laurogeita hemezortzi (lauretan hogeita hamazortzi)
99	laurogeita hemeretzi (lauretan hogeita hemeretzi)
100	ehun
101	ehun eta bat
102	ehun eta bi
200	berrehun
300	hirurehun
400	laurehun
500	bostehun (bortzehun)
600	seiehun
700	zazpiehun
800	zortziehun

900	bederatziehun
1000	mila
1200	mila eta berrehun
1201	mila berrehun eta bat
1984	mila bederatziehun eta laurogeita lau
1.000.000	milioi bat
10.000.000	hamar milioi
1.000.000.000	mila milioi (miliar bat)

Oharrak:

– *Hemezortzi* jartzen den leku bakoitzean *hamazortzi* ere jarri behar da, bigarren aukera gisan.

– *Ehun eta bat* zenbakian ez da beharrezkoa *eta* hori oso-osorik ahoskatzea eta mintzairen arabera *eta*, *ta*, edo *da* bezala ahoska daiteke.

– *Mila* zenbakitik gora *eta* kenduko da ondoren datozen ehunekotan ere agertzen bada: *mila eta berrehun*, baina *mila berrehun eta bi*; *mila eta laurehun*, baina *mila laurehun eta bi*.

– *Milioi bat* edo *miliar bat* esaten da.

– 2 zenbakia adierazteko *bi* jarri den arren, puntu honetaz aurrerago mintzatuko da Euskaltzaindia, aukera bat baino gehiago baitago euskalkien artean (*biga*, *bida*, e.a.). Bestetik, noiz erabil daitezkeen forma hauek ere zehaztu beharra dago.

*Euskaltzaindiak 1992ko otsailaren 28an onartu*

**EUSKALTZAINDIAREN  
BATZAR-AGIRIAK**





1992-I-31

Gasteizko Kultur-etxean, 1992ko urtarrilaren 31an, goizeko hamarretan egin dute euskaltzain osoek hileroko euren batzarrea. Bildu dira: J. Haritschelhar euskaltzainburua, J.M. Lekuona buruordea, J.M. Satrustegi idazkaria, J.A. Arana Martija diruzaina, P. Altuna, P. Charritton, J.L. Davant, X. Diharce, A. Irigoien, E. Knörr, F. Krutwig, E. Larre, B. Oihartzabal, F. Ondarra, Tx. Peillen, P. Salaburu, J. San Martin, I. Sarasola eta L. Villasante, euskaltzainak. J.L. Lizundia idazkariorde urgazlea.

Abenduko batzar-agiria onartu da.

### **Euskaltzain hutsunea**

J.M. Barandiaran euskaltzain ohiaren hutsunea iragarri du J. Haritschelhar jaunak. Iragarpen honekin irekirik gelditzen da aurkeztuak aurkezpenerako Araudiak agintzen duen hilabete biko epea martxoko batzarreraino. Apirilean egingo da legezko hautapena.

Bizkaiko euskaltzainen kopurua murrizturik dagoelako aipamena egin du A. Irigoien jaunak hautesleen gogorakizun.

### **Euskara Batuko batzordea**

Zenbakien deklinabidea aztertu beharra zen egungo batzarrean, baina X. Kintanak idatzitako gutun batean esaten da, ez zaiola testua bidali. Irigoienek ustez, boza duten urgazleek eskubidea dute fisikoki deituak izateko. Beste garai batzuetako eragozpenak aipatu ondoren, gaiak aurretik igorri eta erantzunak izkribuz jasotzea dela iritzia emateko modurik egokiena, esan da.

Arazoa ez da batzorde honi soilki dagokiona eta, izatekotan ere, Barne Erregelak berriztatuko direlarik zehaztu behar da. Oharrak bidaltzen dituen pertsona bileretara deitu ala ez, batzordearen esku uzten da.

Abenduraino hartutako erabakiekin argitalpen berezi bat egingo zela esana zenez, Euskara Batuko batzordeak proposaturik onartutako erabaki horiek gero

*Euskeran* argitaratuko badira ere, aurrez bereziki plazaratzeko adostasuna egon da. Batzordea zuzenean konponduko da Argitalpen arduradunarekin.

Disketen erabili beharra ere azpimarratu da berriro.

Zenbakien deklinabidea beste batzarre batean aztertuko da.

### **Bizkaitarren gutuna**

“Euskara batuaren aspaldiko egoeraz” izenburuarekin Bizkaiko multzo batek bidalitako gutuna dela eta, zenbait euskaltzainen izkribuak banatu dira eta gaia eztabaidatu ondoren, Euskaltzaindiak ikusi duela erantzungo zaie egileei, gero ere kontutan hartuko dituela kezka horiek, esanez.

### **Izendapenak**

Zuzendaritzan ikusi zen LEF batzordeak egindako bekadun baten eskaria. Abendurainoko hitzarmena izango du eta teknikoki egingo da deialdia. Epaimahairako izen hauek eman dira: P. Altuna buru, Andoni Sagarna idazkari, Miren Azkarate eta diruzaina, mahaikide.

Madrilgo Kultura Ministeritzatik, Biblioteca Nacional delakoaren Erret Era-kunderako ordezkaria berriztatzea eskatu dute. J.A. Arana Martija izendatu da.

Ministeritza beretik beste izendapen hauek ere eskatu dituzte:

“Letras Españolas” delako sari nazionalako epaimahairako ordezkari bat. E. Knörr joango da.

Olerkaritzako Literatura sari nazionalerako, J. Kortazar izendatu da.

‘Narrativa’ delako Literatura sarirako epaimahaikide, I. Sarasola.

Saiakera, maila bereko Literatura sarirako, P. Altuna.

Haur eta Gazteen Literatura sarirako, Pakita Arregi.

Itzulpen sari nazionallean, azkenik, X. Mendiguren egongo da.

Urtero bezala, “Príncipe de Asturias” izendapenaren deialdirako hautagairen bat aurkezteko gomita jaso da. Ez da inoren izenik aipatu.

### **Eskuartekoak**

*Nafarroako Aparailari eta Arkitekto Teknikoen Elkargo Ofizialetik* hartutako gutun bati erantzunez, euren harremanetarako euskal izena, hemen agertzen dena gomendatzen zaie.

Iragan urtean batzarreetara etorri ziren euskaltzain eta urgazleen zerrenda eta bakoitzaren agerpenen kopurua ezagutzera eman dira. A. Irigoienek, azalpen horren beharrik ez dela eta, kentzea proposatu du. Ez da onartu eskaria.

Eta *Orotariko Euskal Hiztegiaren V.* liburukia aurkezteko ordua iritsi delarik, besterik gabe amaitutzat eman da batzarrea.

Berezi bi batzarren egorriak:

## BATZAR OROKORRA

Gasteizen, Arabako Diputazioaren Kultur Etxean, 1992.eko urtarrilaren 31n, arratsaldeko 4etan, egiten du Euskaltzaindiak bere hileroko batzarrea. Bildu dira: J. Haritschelhar euskaltzainburua, J.M. Lekuona buruordea, J.M. Satrustegi idazkaria, J.A. Arana Martija diruzaina, P. Altuna, P. Charritton, J.L. Davant, X. Di-harce, A. Irigoien, E. Knörr, F. Krutwig, E. Larre, B. Oihartzabal, F. Ondarra, Tx. Peil-len, J. San Martin, I. Sarasola eta L. Villasante euskaltzainak; R. Badiola, B. Gandiaga, P. Goenaga, X. Kintana, J.L. Lizundia, M.M. Ruiz Urrestarazu, I. Segurola eta J.J. Zearreta urgazleak.

Goizeko bilkuran tratatutako gaien berri ematen du J.M. Satrustegi idazka-riak, azpimarragarrienak hauek izanik: Jose Migel Barandiaran zenduaren hutsue-nea iragartzea; Euskara Batuko batzordearen gaia, izena eman zuten urgazleei oharrak egiteko txostenak bidaliko zaizkie eta abendurarte hartutako erabakien argitalpen bereziaz ere hitz egin da; “Euskara batuaren aspaldiko egoeraz” izen-burudun gutuna dela eta agertutako kezka kontutan hartuko direla; LEF azpiba-tzordearen eskariz egindako beka deialdia iragarriko da, epaimahaia izendatu delarik; Madrilgo Kultur Ministeritzatik eskatuta literatura sariketak epaitzeko Euskaltzaindiaren ordezkariak izendatu dira; “Biblioteca Nacional” delakoaren erakunderako ordezkari bezala, Jose Antonio Arana Martija izendatu da.

Goizeko euskaltzainen bilkuren ondoren, *Orotariko Euskal Hiztegiaren V.* libu-rukia aurkeztu da Alberto Ansola Arabako diputatu nagusia mahaipuruan zelarik. Lehendabizikoa, Bizkaiko Foru Diputazioan; bigarrena, Gipuzkoakoan; laugarre-na, Nafarroakoan egin zen bezalaxe —hirugarrena, Durangoko Liburu eta Disko Azokan egin bai zen— V.arrena Arabakoan eginez langintza honen babesleen hiriburuetan aurkezpena amaitutzat ematen da.

“Euskaltzaindiaren laguntzaileak, 1959-1962” izeneko txostena J.M. Satruste-gik irakurtzen du, euskaltzainen txandan dagokiona hain zuzen. Aipaturiko urtee-tan Euskaltzaindiaren inguruan arituriko laguntzaileen berri eskaini du txoste-nean. Bestalde garai hartako batzar-agirietan azaldutako gorabeherak agertu ditu txostengileak. Jarraian gure egunotan edo arestian Erakundearen inguruan sortu-riko zenbait tirabira eta ekintzaren berri eman du. Ondoren eztabaida gertatu da zenbait euskaltzain eta urgazleren artean.

Azkenik, E. Knörrek J.M. Barandiaran euskaltzain zenduaren hil berri txoste-na irakurtzen du, haren bizitza eta lanak gorai patuz, bereziki Gasteizen egin zituen urte oparoak azaltzen dituelarik.

Eta besterik gabe amaitzen da batzarrea.

*Jean Haritschelhar*  
euskaltzainburua

*J. M. Satrustegi*  
idazkaria

1992-II-28

Bilbon, Plaza Barriko Euskaltzaindiaren egoitzan egin dute euskaltzain osoek hileroko euren batzarrea 1992ko otsailaren 28an. Goizeko hamarretan bildu dira, J. Haritschelhar burua, J.M. Lekuona buruordea, J.M. Satrustegi idazkaria, J.A. Arana Martija diruzaina, P. Altuna, P. Charritton, J.L. Davant, X. Diharce, A. Irigoien, E. Knörr, F. Krutwig, E. Larre, B. Oiarçabal, F. Ondarra, J. San Martin, P. Salaburu, I. Sarasola eta L. Villasante euskaltzainak; J.L. Lizundia idazkariordea, eta dagozkienetan M. Azkarate LEF azpibatzerdearen arduraduna eta M. Zalbide Hiztegiagintza batzordeko idazkaria.

Tx. Peillenek ezin etorria adierazi du.

Urtarrileko batzar-agiria onartu da zenbait ohar jaso ondoren.

J.M. Zumalabe euskaltzain urgazlearen hilberria aipatu da eta J.M. Lekuonak eginen du datorren batzarrean haren biziaren eta lanen aipamena.

### **Euskara Batuko batzardea**

Aurrez ikusitako zenbakien idazkeraz azken puntu batzuk zehaztu ondoren, zenbakien deklinabidearen txostena ikusi da. Aurkeztutako proposamenak zenbakien bi atal ukitzen ditu: Izena eta zenbatzailea. *Hiru* eta *lau* zenbakiek agertzen dute konplexotasunik gehiena eta horiei buruz eman ditu batzordeak deklinabidearen taula osoak. Jasotako oharak aipatu dira. Proposatutako zenbatzaileen atala onartu da beraz, erabakiaren testua txostenean azalduko delarik.

### **Aditegia**

Euskaltzaindiaren antolamenduari buruz oraintxe egindako aditegiak emandako aholkuen berri eman da. Hemezortzi puntutan azaltzen dira ikusitako akatsak. Ondoko hilabeteetan eman beharreko urratsen gomendioa ere egiten da kronograman. Nola nahi ere, Euskaltzaindiaren egitekoa da dagozkion erabakiak hartzea, eta banatutako txostena lan luze baten laburpena denez, argibideak euskaltzain bakoitzari igortzea erabaki da, hurrengo batzarrean eztabaidatzen hasteko.

## **Kanpo-izendapenak**

Orioko Udalak bertako euskara aztertzeko egina duen beka-deialdi baten epaimahairako ordezkaria eskatzen du. P. Altuna joango da, eta agian ez dela Erretereriako Udalarekin bezala gertatuko, esan du; Mitxelena sarirako iaz euren eskariz Euskaltzaindiak izendatu eta ez zuela inoiz jakin epaimahaia noiz biltzekoa zen, egunkarietan besterik esan bada ere. Eta aurten berriro Udaletxera deitu arren ez diotela argitu arazoa.

## **Euskuartekoak**

Emakumearen Euskal Erakundeak bidalitako gutuna jaso da, euskaltzain hutsunea betetzeko emakume baten izena kontuan edukitzea eskatuz. Euskaltzainburuak urtarriaren 16an aditzera eman zion Emakundeko zuzendariari nola egiten diren euskaltzainen hautaketak, eta hiru euskaltzainek aurkeztua dute emakume bat kasu honetan, izenak emateko epeak irekirik dirauelarik datorren martxoko batzarrera arte.

Bilboko egoitzako garraioetarako furgoneta baten beharra agertu du diruzainak. Dagoen mugimendua kontuan harturik oraingo kostuen kopurua alde bate-tik, eta furgonetarekin legokeena, bestetik, parekatu ditu, banatutako orri baten bidez jakinaraziz. Eztabaida moduko elkarrizketa baten ondoren onartua izan da eskaria.

Nafarroako Kontuetako Ganbararen arduradunak erakunde horren izena euskaraz nola esan behar den galdetzen du. Orain arte nola erabilia izan den erantzun zaio, beste pare bat hitzen berri ere emanez. P. Salaburuk ez du parte hartu nahi izan arazo horretan.

Euskal Soziologi Elkarteko idazkariaren gutuna hartu da Bilbotik elkartearen izenburuko euskal itzulpena zuzen dagoen galdetzen. Bere egunean esandakoaren arabera, ongi itzulia dela erantzungo zaio.

Europako hizkuntza ttipienen alde orain arte hartuak izan diren erabakiak gogoraraziz J.M. Bandresen Frantziari bere babesa eskatzen dion izkribuaren berri eman da.

Seul-go Unibertsitateko irakasle den Noh jaunaren gutuna irakurri da, Euskal Herrian egon den denboran Euskaltzaindiak emandako erraztasunengatik esker-rrak ematen.

Eta besterik gabe amaitu da batzarrea.

## **BATZAR OROKORRA**

Bilbon, Euskaltzaindiaren egoitzan, 1992.eko otsailaren 28an, arratsaldeko 4etan egiten du Euskaltzaindiak bere hileroko batzarra. Bildu dira, goizeko euskaltzainez gain, salbu: J. San Martin eta I. Sarasola; M. Azkarate, R. Badiola,

F. Barrenengoa, A. Eguzkitza, J.G. Etxebarria, B. Gandiaga, X. Gereño, J.L. Goi-coetxea, X. Kintana, J.L. Lizundia, J. Oleaga, K. Rotaetxe, A. Urrutia, M. Zalbide eta J.J. Zearreta urgazleak.

Goizeko bilkuran tratatutako gaien berri ematen du J.M. Satrustegi idazkariak, azpimarragarrienak hauek izanik: Euskara Batuko batzordeak proposaturiko *zenbakien idazkeraz* azken puntu batzuk zehaztu ondoren, *zenbakien deklinabi-dearen* txostena ikusi eta onartu da; Euskaltzaindiari egindako auditoriak eman-dako aholkuen berri eman da; Orioko Udalak bertako euskara aztertzeko egina duen beka deialdi epaimahaikide Patxi Altuna izendatu da; Nafarroako “Cámara de Comptos” erakundearen euskal ordaina *Kontuetako Ganbara* birretsi da.

Egungo Euskararen Bilketa-lan Sistemakoa azpibatzearen azalpena ematen du A. Sagarna idazkariak 1987-1991 bitartean eginiko lanen berri ematen duen txosten bat aurkeztu du. Bertan, Hiztegitzintza Batzordearen barneko azpibatze hori nola sortu zen eta izan dituen helburuak zeintzuk izan diren eta nola bete dituen esaten da. XX. mendeko euskara idatzian erabilitako lexikoa era adierazgarrian errepresentatzen duen 2.000.000 testu-hitzeko corpus baten bilketa, hustuketa eta lematizazioa izan da xede nagusia. Lan hau bukatutzat ematen da eta lortutako emaitzez Hiztegi Batuko azpibatze berria baliatuko da. Euskaltzainburuak egindako lanengatik eskerrik beroenak ematen dizkie azpibatze kide guztiei.

“Ameriketara euskal testu zaharrak Arantzazuko Ama Birjinari buruz” izeneko bere txandako txostena Aita L. Villasantek irakurri du gero. Lima-n (Perú) Aita Juan de Ayllon-ek 1647. urtean inprimatutako liburuaz aritu da. Liburu hau bibliografietan ageri agertzen da, baina ez beti zuzen, eta gaur topa ezina da. Arantzazuko fraideek berriki lortu dute Lima-ko frantziskotarren komentuko bibliotekan gordetzen den alearen fotokopia. Bertan bada euskal hitz eta euskal pasarterik franko. Berorien azalpena egin du txostengileak. Aita Villasantek uste du Lima-n garai hartan zegoen euskal koloniar omenaldi eta estimu-aitorpena izan nahi duela liburuak.

Azkenik, “Ochoa de Arinen *Doctrina Christianaren* (1713) hizkeraren laburpena” izeneko txostena irakurtzen du P. Altuna jaunak. Autore honen zerbait berezitasun eskaini ditu txostengileak, hots, ‘mendebaldeko azken hiru mende hauetako hizkera ezagutu eta ikertu nahi duenarentzat Ochoa de Arin ordiziarra dugu nahitaezko ispilu eta iturburu’.

Txosten bakoitzaren ondoren elkarrizketa izan da, egile eta entzuleen artean, iritzi onuragarriak sortuz.

Eta besterik gabe, bukatzen da batzarrea.

*Jean Haritschelhar*  
euskaltzainburua

*J. M. Satrustegi*  
idazkaria

1992-III-27

Donostian, Gipuzkoako Foru Aldundiaren jauregian, 1992ko martxoaren 27an egin dute euskaltzainek hileroko euren batzarrea. Arratsaldeko 4 eta erdietan bildu dira: J. Haritschelhar euskaltzainburua, J.M. Lekuona buruordea, J.M. Satrustegi idazkaria, J.A. Arana Martija diruzaina, P. Altuna, J.L. Davant, X. Diharce, A. Irigoien, E. Knörr, F. Krutwig, E. Larre, B. Oihartzabal, F. Ondarra, Tx. Peillen, P. Salaburu, J. San Martin, I. Sarasola, L. Villasante eta A. Zavala euskaltzainak. J.L. Lizundia idazkariordea eta J.J. Zearreta ekonomi-eragilea, urgazleak.

P. Charritton jaunak ezin etorria adierazi du.

Otsaileko batzar-agiria onartu da.

X. Diharceek I. Baztarrika urgazlea hil delako berria eman du, atzo egin zirelarik Estibalitzen hileta elizkizunak. Diharceek berak egingo du datorren batzarrean zenduaren goratarrea.

### **Euskaltzain proposamena**

J.M. Barandiaran euskaltzain ohiaren hutsunea betetzeko deia iragarri zenetik arauzko bi hilabete iraganik, P. Altuna, J.M. Lekuona eta J. San Martin euskaltzainek izenpetutako Miren Azkarate anderearen proposamena bakarrik aurkeztu da. Datorren hileko batzarrean egingo da bozketa.

### **Euskara batuko batzordea**

A. Irigoienek izkribu baten bidez esan du, Euskaltzaindiak erabakitakoan agiriak hitzez-hitz agertu behar direla, eta Euskara Batuko batzordeak aldatu egin dituela argitaratu duen liburuskari. P. Salaburuk erantzun dio, delako liburuskari hori ez dela zabaldu eta orain arte eskuartearen erabilitako testuak zirriborroak direla eta, beraz, aldagarriak. Argitaratzekoak diren gomendioaren erabakiak aurkeztu ditu gero, eta Euskaltzainburuaren izenean eramango duen gutuna irakurri

du. Argitaratu ondoren bi hilabeteren epea egongo da oharrak egiteko, horrela kongresurako gaiak prestatzen joateko.

Zenbakien zerrendari egindako oharrak jaso ondoren banatutako testua onartu da.

LEF azpibatzordekoekin bildu direla, esan du P. Salaburuk, eta bere egunean aurkeztutako lanaren laburpen bat egingo dutela. Hurrengo batzarrean egingo da proposamena. Lan orokorrean agertzen diren gaiak izango dira noski.

## **Aditegia**

Eusko Jaurlaritzako Hizkuntz Politikarako idazkari nagusia den M. Karmen Garmendiaren gutuna ikusi da, aditegiko gomendioak inolako atzerapenik gabe aurrera eramateko, Euskaltzaindiari beharrezkoa den ahalegina egiteko eskatzen.

A. Irigoienek, bestalde, Oñatiko Hitzarmenari buruz edo jarraitutako prozedurari zegokionez bere kezka azaldu ditu izkribu batean, Arautegia ukitu beharra ere haren ondore kezka garria iduritzen zaiolarik.

Edozein modutan, Bilboko egoitzaren helbidea aldatu behar dela, erantzun dio euskaltzainburuak.

Aditegiko gomendioen sarreran, ahozko azalpenik ezak irakurketa zailtzen duela esaten bada, argibide horien berri eskatu da. Jarraipen batzordekideak ahalegindu dira entzundakoak errepikatzen.

Aurrez banatua zen aditegiko lanari buruz ez da inoren oharrak hartu. Eguneko gaia kronogramari lehen onarpena ematea da, hitzez-hitz beteko ezpada ere. Hori gabe ezin da lanean hasi. Gero, banan-banan aztertuko dira atal guztiak eta Euskaltzaindiak hartuko du azken erabakia. Aurkeztutako kronograma ikusi ondoren, jarrera irekia agertu du Euskaltzaindiak, egutegia estua dela uste badu ere. Barne Erregelen gaurkotzeari begira ponentziaren bat agindu beharko da agian, eta garbi esan da Euskaltzaindia ez dela inoren aldaska edo filiala.

Konfidantzako ahala eman zaio Zuzendaritzari arazoa aurrera eramateko, urrats guztiak batzarrera ekarriko direlarik.

## **Eskuarteak**

Nevadan, Renoko Unibertsitateko Basque Studies Program sortu zeneko 25.urtemuga dela-eta, erakunde honi Euskaltzaindiak domina ematea proposatu du idatziz E. Knörr euskaltzainak. Onartu da.

Iruñeko Udalak urtero egin ohi duen euskarazko Literatur-lehiaketarako epaimahaikide bat izendatzea eskatu du. Patxi Zabaleta joango da, eta ezinean A. Iñigok ordezkaturko du.

Andoingo Udalak Manuel Larramendi zenaren hirugarren mendeurrenkari emandako hitzaldiak argitaratu direla adierazi du. Aurkezpena apirilaren 10ean



izango dela-eta, Euskaltzaindia gomitatzen du, nor joango den jakin nahian. J.M. Lekuona euskaltzainburuaren izenean eta P. Altuna joango dira.

P. Altunak aditzera eman du, Errenterian bildu zela Mitxelena sarirako epaimahaia eta P. Perurena izan zela saritua.

Eta besterik gabe amaitu da batzarrea.

*Jean Haritschelhar*  
*euskaltzainburua*

*J. M. Satrustegi*  
*idazkaria*

1992-IV-24

Bilbon, Plaza Barriko Euskaltzaindiaren egoitzan, 1992ko apirilaren 24ean egin dute euskaltzainek hileroko batzarrea. Goizeko hamarretan bildu direnak hauek dira: J. Haritschelhar burua, J.M. Lekuona buruordea, J.M. Satrustegi idazkaria, J.A. Arana Martija diruzaina, P. Altuna, P. Charritton, J.L. Davant, X. Diharce, A. Irigoien, E. Knörr, E. Larre, B. Oihartzabal, F. Ondarra, Tx. Peillen, P. Salaburu, J. San Martin, I. Sarasola eta L. Villasante. P. Zabaleta beranduago iritsi da. J.L. Lizundia idazkariordea, J.J. Zearreta ekonomi eragilea, J.A. Aduriz, X. Kintana eta M. Zalbide urgazleak, dagozkien gaietan.

E. Erkiaga, F. Krutwig, A. Labaien eta A. Zavala jaunek ezin etorria adierazi dute.

Batzar-agiria onartu da.

### **Euskaltzain berria**

J.M. Barandiaran euskaltzain ohiaren hutsartea betetzeko bozketa lehen puntuan iragarria da eguneko gaietan. Miren Azkarate anderearen aldeko proposamena da aurkeztutako bakarra. Bozketari buruz Araudiak dioena irakurri du euskaltzainburuak. Hemezortzi dira une hartan bildutako euskaltzainak. Idatziz euren ahala bidali dutenak, hauek dira: A. Zavalak, J.M. Lekuonari; A. Labaien eta E. Erkiagak, J. San Martini, eta F. Krutwig jaunak A. Irigoieni.

Hogeita bi dira, beraz, hautesleen txartelak; hauetatik, 20 bai eta bi zuri eman ditu bozketak.

Lehen itzulian lortu du horrela hautagaiak gehiengo nagusia, eta Miren Azkarate anderea da euskaltzain berria.

### **Jarraipen batzordea**

Herri aginteekin izandako bilkuraren berri eman du euskaltzainburuak. Aditegiko gomendioetan datorren organigrama ongi egiteko denbora behar da eta

datorren hileko batzarrera ekarriko du Zuzendaritzak bere proposamena eta hilabeteko epea izango dute euskaltzainek oharrak egiteko.

Banan-banan ikusi dira gomendioen 18 atalak dagozkien zehaztasun eta arazoak aipatuz.

Tresneria berriari buruz mintzatu da diruzaina. Informatizapen guztia LAN-TIK etxarekin egin dela orain arte, esan du. Hutsuneak omen ditu eta beste bide batzuek ikusi nahi dira. EUDEL-en programa hartuko dela uste du, eta IBM-k Bilbon duen zerbitzu ona aipatu da.

Ikastaroak antolatuko dira noski eta udazkenerako abian ezarri nahi da.

### **Biblioteka**

Jarraipen batzordeko azalpenetan Azkue Bibliotekaz mintzatu da arduraduna. Euskal Biblioteka Orokor baten sarea sortzeko asmorik noizbait egon bazen ere, oraingoz ez dela egingo esan du. Euskal Komunitate Autonomoko bost biblioteka nagusientzat programa bakarra edo konpatiblea egin nahi da. Horrela, euskal bibliotekatako altxor elkartuaren katalogoa egin daiteke.

Azkue Bibliotekari dagokionez, beharrentzat prestatutako programa baten bidez antolaketa egiten ari dira. Maiatzean burutuko da eta ekaineko batzarrea Bilbon balitz inaugurazioa egun berean egingo litzateke.

Gordailuko informatizapenak programa berezia izango du eta azarorako egin daiteke.

### ***Orotariko Euskal Hiztegia***

Zehatz aztertzen da Jarraipen Batzordean OEHaren abiada. Egitarau zehatza eta epeak dira gehienbat aipatzen. Bilera bat egin behar dela, esan du euskaltzainburuak, eta elkarrekin arazoak ikusi. Maiatzaren 29an da hileroko batzarrea eta bezperan, 28an alegia, biltzea proposatu du.

Garbi esateko, lana arintzea eta epea laburtzea eskatzen dute Herri Aginteek. Bekarioak hartuz?

Antzeko zerbait gertatzen da Hizkuntz Atlasarekin, eta maiatzaren 22an egingo da arduradunekin arratsaldean bilera.

### **Goizeko batzarrea dela-eta**

Euskaltzain osoen goizeko batzarrea dela-eta, bitan banatzea proposatu du euskaltzainburuak. Lehenik, 12ak arte, osoena egingo litzateke orain bezala; eta hamabietatik aurrera bigarrena, gai akademikoekin, hala nola Euskara Batuko batzordearen erabakigaiak eta antzekoak eztabaidatzeko. Araudiaren 17. artiku-

luak euskaltzain urgazle eta ohorezkoei bilkura arruntetan ematen dien bozaren eskubidea zaindu nahi duela, esan du J. Haritschelhar jaunak.

Batzarre bereziak eta arruntak zein diren esan behar dela lehenik, praxia alde batetik eta legezko interpretapena uztartuz, dio P. Altunak.

Administrazio gauzak eta akademia gaiak bereiztea ongi dagoela, esan du A. Irigoienek; baina Arautegiak dioena betetzea eskatu du.

Oharrak idatziz bidali dituztenei bakarrik deitzea komeni dela esan dute beste batzuek.

B. Oihartzabalen ustez, konpondu ezinik ez dago: euskaltzainburuak deitu ditzake.

Arautegiak gauza bat dio, esan du P. Zabaletak, eta beste bat da jarduera. Botoz ezin da erabaki. Bi bide daude: orain arte bezala jarraitzea ala Arautegia aldatzea.

Eztabaida luzearen ondoren euskaltzainburuak esan du, erraztasunak emanez nahi izan dela arazoa konpondu interpretazioetan sartu gabe. Dagoen bezala geldi bedi eta datorren hileko batzarrean tratatuko da.

## **Diruzaintza**

Herri Aginteei bidaliko zaizkien kontuen laburpena aurkeztu du diruzainak. Sarrera eta ordainketak agertzen dira bi tauletan, aurrekontuen alboan, jasoak, hitzartua eta betekizun dagoena azalduz. Egitasmoen laburpena dator gero, batzorde bakoitzaren aurrekontua, ordaindua, hitzartua eta betekizun dagoena sailkatuz. Argibide batzuek eman ditu J.J. Zearretak, zehaztasun gehiago nahi duenak banan-banan ikus ditzakeela esanez.

## **LEF batzordea**

Euskara Batuko batzordearen proposamenez, LEF batzordeak egindako "Hitz elkartuen osaera eta idazkera" lanari ohar batzuk aurkeztu dira. Gai honetaz aritzeko bertan egon diren jaunak hauek dira. J.A. Aduriz, X. Kintana eta M. Zalbide.

P. Salaburuk dio, lan haundi hori erabilgarri bihurtzeko erraztu egin behar dela, eta zenbait adibide ulerterrazak eman ditu.

P. Altunak zorionak eman dizkie egin dutenei, forma bakarrik aldatzea eskatzen dela esanez. LEF-ren proposamenarekin bat datorrela Euskara Batuko batzordea, esan du.

Denak bat datoz LEF batzordeak egindako lana oso-osorik argitaratu behar dela esatean. Gidoi moduko laburpen sailkatua egitea ona izango litzateke erabilpena errazteko. Bi batzorde horietako arduradunek elkarrekin egin bezate proposamen zehatza.

## Eskuartekoak

Madrilgo Kultura Ministerioko eskari bati erantzunez, Patri Urkizu izendatu da Antzerki Sari Nazionalaren epaimahairako ordezkari.

Euskal Herriko Epaitegi Gorenetik eskatzen dute, *Berria*, *Berriak*, *Kutxa*, *Kutxako* hitzak izen generikoak direla baieztatzen duen agiria. Bidaliko zaie.

Iruñeko *Euskalerrria Irratia* legez onartua izan dadin eskatu zaie Nafarroako aginteei. J. Haritschelhar Juan Cruz Alli Nafar Gobernuako buruarekin mintzatzea eskatu dute. Gutun bat bidaliko zaio J.C. Alli jaunari euskaltzainburuak eta idazkariak izenpeturik.

Ignazio Echaide jaunaren gutuna jaso da, euskaltzainburu izandako bere aitaren brontzezko irudia Euskaltzaindiari eskainiz. Arratsaldean egingo da aurkezpena.

Iurreta Eleizateko Euskal Jaien mendeurrenoko (1891-1991) oroigarria eman dio J.L. Davantek Euskaltzaindiari, eta erakutsi du euskaltzainburuak.

Eta besterik gabe amaitu da batzarrea.

## BATZAR OROKORRA

Bilbon, Egoitzako batzar gelan, 1992.eko apirilaren 24ean, arratsaldeko 4etan bildu dira: J. Haritschelhar, J.M. Lekuona, J.M. Satrustegi, J.A. Arana Martija, P. Altuna, P. Charritton, J.L. Davant, X. Diharce, A. Irigoien, E. Larre, B. Oihartzabal, F. Ondarra, Tx. Peillen, J. San Martin, L. Villasante eta P. Zabaleta euskaltzainak; G. Aurrekoetxea, A. Eguzkitza, J.A. Etxebarria, X. Kintana, J.L. Lizundia, A. Muniategi, J. Oleaga, J.A. Retolaza, P. Uribarren, A. Urrutia eta J.J. Zearreta urgazleak.

Etorri dira baita ere, espreski gonbidaturik, Jon Etxaide euskaltzain ohorezkoa, beronen emaztea eta Xabier Etxaide haren anaia; anaia biok Inazio Maria Etxaide bigarren euskaltzainburu izan zenaren semeak izanik. Ezin etorria adierazi dute: Ignacio Etxaide, seme nagusiak, eta Ana Mari Etxaide, alabak, berau euskaltzain urgazle delarik.

J.M. Satrustegi idazkariak goizeko bilkuraren berri eman du, gai nagusiak hauek izanik: Jose Migel Barandiaran euskaltzain zenduaren hutsartea betetzeko Miren Azkarate Villar anderea hautatu da, 20 botu beraganatu dituelarik eta bi zuri; Aditegiko emaitza eta gomendioez Herri Agintean Jarraipen batzordekideekin izandako bilkuraren kontu eman da; Hileroko goizeko batzarrearen partiketa aztertu da; Diruzaintzak 1991. urteko Aurrekontuen Errendapena aurkeztu du; Euskara Batuko batzordearen proposamenez LEF azpibatzerdeak egindako osara eta idazkera lanaren azterketari hasiera eman zaio; Kultura Ministeritzako "Premio Nacional de Teatro"ko epaimahaikidetzat Patri Urkizu izendatu da.

### Dagozkien batzordeen azalpena

P. Altunak Euskara Batuko batzordearen martxaren albiste labor bat ematen du. J.A. Arana Martijak Azkue Biblioteka prestatzeko behar diren lanen berri ematen du, ekainaren 26an inaugurazioa egiteko proposatuz, hileroko batzar egunarekin baliatuta.

Jarraian, J. Haritschelhar euskaltzainburuak Inazio Maria Etxaide euskaltzainburu izan zenaren soin-irudia hartzean, nola urte ilunetan hain zuzen 1952-1962 bitartean, bigarren euskaltzainburu izan zen oroitu du. Eskerrik beroenak ematen dizkie, seme-alaba guztiei, bereziki seme zaharrenaren familiari bera izan baita brontzezko irudia eskaini duena.

Ondoren, Inazio Maria Etxaideri buruzko oroimen edo argitasun zenbait emanez, J.M. Lekuona, J.A. Arana Martija, J. San Martin, A. Irigoien, X. Kintana eta beste mintzatzen dira.

Jon eta Xabier Etxaidek aitari buruzko omenaldi txiki hau pozik hartuz, hitz labor batzuk esaten dituzte.

“Euskara testamendu eta azken-nahietako idatzietan” izeneko euskaltzainen txandako txostena irakurtzen du P. Zabaleta jaunak. Lana hiru ataletan banatzen du, hots, 1. Hizkuntzaren erabilpen ofiziala eta bizimodua. 2. Azken urte hauetan euskaraz egin diren idazki edo idatzi notarialak. 3. Azkenahiak eta testamenduak. Nafarroako egoera. “Euskaldunok orohar ez dugula oraindik behar hainako konfidantzarik geure hizkuntzarekin” azaldu du. Jarraian, azken urte hauetan euskaraz egin diren idazki edo idatzi notarialak non, nola eta eremu desberdinetan erabilirikoaz mintzatu da.

Ondoren, elkarrizketa luzea sortzen da bertan, besteak beste, A. Urrutia euskaltzain urgazlea eta notari denak zenbait puntu interesgarri argitzen dituelarik.

Azkenik, X. Diharce “Iratzeder”ek Isidro Baztarrika euskaltzain urgazle zenu berriaren ohizko txostena irakurtzen du, zeinetan ataundarra jaiotzez, baina urte askotan Arabako Estibalziko monasterioan buru izan denaren euskal lanak gorapatuz, bereziki euskal liturgigintzakoak adierazi dituelarik.

Eta besterik gabe, amaitzen da batzarrea.

*Jean Haritschelhar*  
euskaltzainburua

*J. M. Satrustegi*  
idazkaria

**HERRI-LITERATURARI  
BURUZKO BIGARREN JARDUNALDIAK**

*Donostia, 1992-III-25/26/27*





## **HERRI-NARRATIBAREN EREMUA**

*Donostia, 1991-III-25*

*Jose M. Satrustegi*

Herri-literaturari buruzko II. Jardunaldiak hasten ditu gaur Euskaltzaindiak herri-narratiba aztergai duela beste behin kontapoesiarekin egin zuen bezala, geure herri-jakintzaren alor aberatsa hobeki ezagutu eta lantzeko asmoz.

Literatura, berez, edozein herritako hizkuntza idatziaren bilduma orokorra dela esan daiteke. Txukuntasuna kontutan hartuz, hizkuntza landuaren mailan hitza bera eta bere erabilpena apaingai ikusten duen idazlearen lanari ere literatura esaten zaio.

Euskararen inguruan herri-literatura beste zerbait da; ahozko traditiotik jasotako kondakizun, olerki, esames eta ipui guzien altxor aberatsa, alegia. Horrek ez du esan nahi horrelako bilduma batek azken mailako balio eta garrantzia duenik, edo sasi-literatura denik. Idazteko tradizioz ez duten herri zaharrek buruz eta oroimenez jasotako ondarea utzi dute, beste edozein bezain jakingarria, eta ahozko errepikapenez gorpuztua.

Sutondoko txoko epelean mamitu zen ipui ernagarrien xarmaz haurren mintzaira. Esatari hoberenen ereduaz eta bertsolarien sagardotegitako eskolan aberastu zen entzunleen belarria, eta izen gabeko olerkari askoren balada, erromantze, maitelero eta abesti ederrekin iritsi zuen euskarak herri-literaturaren gailurra. Idatzia ala ez, herri zahar baten jakintza da eta azttertzea merezi du.

### **Helburua**

Jardunaldi hauetan egin nahi den lana oinarritzkoa da herri-narratibaren eremua, hots, mugak, ikuspegi zabalez finkatu eta narratibaren adar desberdinen sailkapen zehatza egitea, atal bakoitzaren ezaugarri bereziak ahal bezain argi emanez. Horren arabera, oraingoz, etxe eraiketa eta horniketa ez baino, lehen materialen hautapena eta ikerlanen bideratzea egin nahi da geroari begira.

Saio hauen garrantzi nagusia Euskal Herrian ere herri-jakintzari Unibertsitateko atea ireki izana da, munduan zehar aspaldi egin ohi denaren arabera. EUTGren harrera ireki eta baliotsuari esker, arbasoengandik hartutako ondare oparoari zor zitzaion ohorezko aitormena egiten zaio.

Euskaltzaindiko Herri-literatura batzordearen esker ona, beraz, Donostiako EUTGri, eta Jardunaldi hauetako partaideak goi mailako emaitzekin ahaleginduko gara Jakintzaren santutegia dagokion tokian uzten.

### Herri-narratiba

Gure ikastaroetako prozedura zaharrari jarraituz, *status quaestionis* delako aztergaien balorapenarekin hasiko dut txostena. Zer adierazi nahi da herri-narratiba esatean hemen?

Narratiba, berez, kondakizunaren pareko hitza da. Gauzen, ekintzen, ametsen edo sendipenen azalpena. Literaturari dagokion neurrian, prosaz egindako edozein deskribapen izan daiteke; ala hizkuntza landuen esparruan idazkeraren duintasuna gogoan dela arau berezi batzuen inguruan idatzitako lana. Luzea ala laburra izan daiteke eta idazlearen trebetasuna nabarmentzen da.

Herri-narratiban ez dago idazle jakinik, esateriak baizik. Emaitza, beraz, ez dago inoiz eredu bakarrari loturik eta aldakorra izan ohi da. Aitorpena izan daiteke janzkeraz ahula eta edukinaz garrantzitsua; eta alderantziz, funts gutxiko mezua emankizun txukuna bihur daiteke hitz-tun onaren ezpainetan. Kontutan hartzeko adierazpena da hau etnografia lanetan, izan ere, lekuko askoren esanekin osotu ohi da gehienetan egoera baten ikuspegia edo mezuaren edukina.

Literaturaren ikuspegia ez da noski etnografiarena eta herri-narratibaren ingurumen ertzak finkatzerakoan sortzen zaigun lehen kezka hau da: mintzairaren janzkera ala mezu zatikatuen edukin sakona da garrantzitsuena tradizio zaharren berreskuratzean?

Arazo korapilatsua da benetan. Herri-narratiban oso pozgarria izan ohi da mito zaharren aurkipena, baina zoritxarrez gutxitan datorkigu horrelako emaitza bat bere osotasunean borobildurik. Batzuetan, hitz soil edo esames ihartutan egon ohi da adierazpen miresgarri baten soka muturra.

Hori hala izanik, ez zegoen ikerlarientzat aukera gehiegirik. Bilketa-lana zen lehen helburua eta ahal bezainbat datu jasotzeari ekin zaio ia orain arte.

Hau zen mende honen hasierako maisu nagusien aholkua. M. Speranski errusiarrak, honela zioen 1917an: "Agertutako ondorioetan gelditu

gabe, etnografiak bere ikerketetan jarraitzen du, bildutako materialea eraiketa orokor bat egiteko oraindik aski ez delakoan. Horrela, bilketa-lanera itzuli da berriro zientzia eta berauen tratamendura, geroko gizaldien mesedetan lan eginez. Bainan ikasketa orokorrak gero nola izango diren eta noiz egongo garen egiteko moduan, horretaz ezer ez dakigu”<sup>1</sup>.

Bide beretik ibilia da, noski, Euskal Herriko jakintza tradiziozkoaren gurdia, Azkue, Barandiaran eta aita Donostia, ospetsuak lekuko, besteak beste.

Nahita-ezpadako bilduma horien antzekotan oinarritzen da orain gure herri-jakintzaren azterketa eta urtegi horretatik isuritako xirripa da herri-literaturaren narratiba delakoa, hots, *euskaldun zaharrengan mendez-mende hitzez mamitu eta orain izkribuz jasotako lekukoen kondakizunak*.

Bizia bera eta herriaren oroimena bezain zabala da bere eremua, eta benetan oparoa eskuratutako gaien kopurua. Lehen eginkizuna buruturik biltzaileen isileko lan erraldoiari esker, sintesi edo laburpenez edukin orokorren emaitza berriak jasotzen hasteko garaia da. Gari bihia ere ez da mandiotan zokoraturik egonez ogi bihurtzen.

Ez gara lehenak horretan ere. Europako ateak irekitzen ari diren unean kultura zaharren konparaketako bideak urratuak zirela ikusi daiteke, euskaldunon altxorra ezagugaitza delarik aldamenentzat ere.

## Sailkapena

Herri baten jakintza ez da bakarrik mintzaira eta literatura. Bada gizonak berak sortutako tresna eta lanabesen ekintza bat, hala nola erligioak piztutako kezka eta festari darion dantza. Ontziak eta etxea jan-edanak eta jantziak, abereak eta lurra, ostatua eta eliza, dena da herri baten kultura etnografiaren eremu berezian.

Materiale horien deskribapena eta ohituren azalpena, hitzez eginik ala izkribuz, herri-literatura bihurtzen da eta, batzutan, ipui, mito eta esames politetz jantzia.

Alde batera utziz neurtitzen baratzeko balada, erromantze, maitelelo, kontapoesia, bertso papera eta bertsolaritza, prosa edo hitzlauz jasotako gaien sailkatzea da lehenik egin beharreko lana herrinarratibak zenbat atal dituen jakiteko.

Eguneroko bizitzan gertuen dauden urratsetatik hurbilduko gara aspaldikoetara, ezagunetik izkutueta.

(1) M. SPERANSKI, *La literatura rusa*, Moscú, 1917, p. 400. in *Morfología del cuento* Vladimir Propp. (Traducción castellana, Madrid, 971, p. 15).

*Gertakizuna.* Norberak bizi duen inguruan sumatutako gauzen kontra eta esatariak bere esperientzia bezala emana. Hurbilekoen jarraipena ere bertan kokatzen da, hala nola aita-amen gertaerak eta pertsona ezagunen lekukotasunez baieztuak. Lehen iturriko berriak alegia.

*Kondaira.* Gertatutzat eman arren inolako frogarik ez duten pasai-zoak. Pertsona buruz ala gauzei buruz emandako berriak izan daitezke eta zehatz-mehatz horrela ez izanik ere kondatzen duenak gertatutzat daukan informazioa da.

*Historio-mistorio.* Asmaketa hutsa izan gabe errealitate aldetik asko aldentutako eranskinak dituen gorai-pamena. Ahoz-ahoz gehitutako ekin-tzen itzal handia.

Azken batean, norbaiten aitortza sinestezina dela adierazteko erabil-tzen da, “nora zoaz historio horrekin?” esaten bezala.

Herriek elkarren artean izaten dituzten esamesak ere hemen sartzen dira.

Nere aitak kondatzen zuen honako hau:

“Arbizuarra juan omen zen Arakilgo etxalde haundi batera mutil serbitzera. Denbora gutxi egiten omen zuten mutilak etxe hartan eta arbizuarrak apustua egina zuen baietz urtea bete.

Ahal zuen guzia eginagatik ez zion (morroiak) gustorik egi-ten nagusiari eta, azkenean, haserretu ziren biak.

Etxekoandreak egiten dio mutilari:

— Jakin behar duzu nagusiak nahi duena egiten duela.

Handik egun batzutara, zalke eultziko<sup>2</sup> egunean aurretik baizoien zakuarekin mutila eskalaretan eta atzetik nagusia, lasa-tzen du harek zakua, eta nagusiak irristatuta lepoa hautsi.

Hasten da orduan oihuka etxekoandrea,

— Hator, hator lasterka nagusiak lepoa hautsi dik eta!!!

Eta mutilak hitzetik-hortzera:

— *Nagusiak nahi duena egiten du, etxekoandre”.*

*Alegia* edo fabula. Bereziki animalien bidez aholku zuhurrak emateko ipuia. Esan behar da, halere, alegietako pertsonaiak ez direla beti abereak izaten. Hona hemen Luzaiden ikasi nuen alegia:

(2) *Zalke.* Veza, arbeja. “Zalke eultziko eguna”, día de la parva de la veza.

“Suia, ura eta konfiantza desertuan elgarrekin omen zoatzin behin batez.

—Sekula galtzen bagituk nola harrapatuko gitie? —jin omen zitzaien burura.

Suiak: —Ni naizen lekian hautsa uzten diat, erran zuen.

Urak: —Nik enekin diat ihia.

Konfiantzak: —Xantza duzie! Ni galtzen banuk enik gehio nehork harrapatuko.

Eta gizonak gero eni begira, hau erran zuen:

—Konfiantza behin baizik ez da galtzen” (J.B. Mosho).

“Leyenda” esateko ez dut hitzik aurkitu. *Elezahar* behar bada. Urdiainen jentilen sineste zaharrak badira, baina ez dakit eurentzat ipuiak ala beste zerbait diren. “Iturrizarra” jentilek egina dela esaten dute. Harri landu zabalak ditu horman. Haundiena lurrean egoten zen txorroharri luze bat bezala goiko urak hartzeko. Jentilen alabak ekarri omen zuen besapean Sarabetik. Bide erdian bere aitari itxaran egitea eskatu omen zion.

—Zer da itxâna egitea? galdetu zion aitak.

—Eztakizu? erantzun zion alabak; harria lurrean utzi eta lasaitzea.

—Hori jakin banau bi harri ekarriko nituen batean.

Ipui miresgarri itxura dute baina, denbora berean, jentilak hezur eta mamizko pertsonaiak ziren eurentzat.

*Ohitura zaharra (tradición)*. Zenbait ekintza eta gertakizuni buruz ahoz-ahozko esamesetan eman izan den azalpena. Beste batzuetan ohiturak ez du azalpenik, eta aipatu ohi den arrazoi bakarra, hau da: “Aurrekoek egiten zutelako”. Sineste zaharren kutsuko gauzak izan daitezke.

*Atsotitza* edo errefraua. Bere laburrean jardun luze antzuek ez duten edukin esanguratsua darama ia beti, eta herri narratibari dagokionez adierazpen bizi eta argiak sortu ohi ditu askotan entzunle ezjakinentzat.

Gaurko emakumearen minberatasunarentzat gogokoa izan ez arren, *gizona gizon saskitik ere*, esaten zuen euskaldunak, eta esaldiaren mezua jakin nahi duenarentzat, hona hitzez-hitz Luzaiden jasotako zirtada:

“Emazte batek saski baten barnian erematen zuen bere senarra errekarra. Txakurra ateratzen zako bidera,

—Hail hortik etxera! —egiten dako emazteak.

Baina txakurrak etzakon kasuik egiten. Orduan senarrak agintzen dako saskiaren barnetik, eta txakurrak obeditu.

— *Gizona gizon saskitik e(re)!* erran zuen emazteak eta han berean laxatu senarra” (J.B. Mosho).

*Esamesa.* Arinkeriaz eta kalte egiteagatik asmatutako berriketa.

*Ipuia* edo *ipuina.* Hezibiderako eta jolasteko kondakizun erakargarria.

*Mitoa.* Jainko eta Jainkosen berriak, munduaren sorketa eta gizonaren kezka sakonei erantzuteko bideak antzinatean landu zituen gizaikuspegi miresgarria.

Atal batzuen eta besteen arteko mugak non dauden ez da beti erraz agertzen, baina herri-narratiban eman daitezkeen joera nagusiak eredu hauetara hurbil daitezke.

## Ipuin mundua

Hitzaldi baten epe mugatuan ezinezkoa da aipatutako atal guziak banan-banan aztertzea eta, ikuspegi orokorretik aldenduz, euskal ipuien esparru ernagarrian sartuko gara. Altxor aberatsa bezain nahasia da herri-literaturaren ondare emankor hau. Ipuien azterketa ez da batere erraza eta metodologia gaurkotuaren bidez egin behar da noski. Sailkapen zehatza egitea da ikerlanaren lehen urratsa, horren baitan baitago ondorengo lanen emaitza.

Ohizko banaketa hirukoitza zen orain arte: ipui miresgarriak, ohiturei buruzkoak eta animalienak. Neuk ere, gutxi gora-behera eredu horri jarraituz, *Ipui miresgarriak*, *Axelko eta otsoko* deitu nituen aspaldi argitaratutako bi ipui bilduma, nahiz hirugarrena Nafarroako *Mattin Mottela* pertsonaren inguruan entzundakoekin burutua den, ez zuzenean ohiturekin.

Sailkapen hori oso zabaldurik egon arren ez da inola ere egokiena. Ekintza bera eman daiteke pertsona, animalia eta gauzen ipuietan, eta Vladimir Propp maisuak bere egunean adierazi zuen bezala, abereen ipuietan badira miresgarriak ere <sup>3</sup>.

Beste balorapen bat egitera behartzen gaitu horrek, eta ipuiaren ardatza edo berezko funtsa garrantzitsuago dela azaleko pertsonaia baino, konturatzen gara orduan. Hasteko, egitura oso berezia duten ipui miresgarriak ezar ditzakegu, alde batetik, eta ipui normalak bestetik.

(3) VLADIMIR PROPP, *Morfología del cuento*. Edit. Fundamentos, Madrid, 1971, p. 135. Apéndice I.

Lehen multzoaren izenari dagokionez, “Ipui harrigarriak” izenburua gero eta zabalduago dago azken urteotan eta ez du inola ere edukinaren itxura ematen. Harritik dator harrigarria, eta harriduraren antzera, ikara handiko zerbait esan nahi du. Izialduraren pareko eragina alegia. Miresgarria, alderantziz, beldurrik gabeko gauza xarmadunari esaten zaio eta antza ederreko edukin semantikoa du. Herriak ongi bereizten ditu bi hitzak eta baditu era bietako ipuiak. Adibidez, “Lakuntzako barregarria” izeneko pasaia honela jaso nuen Urdiainen:

“Lakuntzako gizon batek *harrigarri* bat egin nahi zuen eta basta batekin igo zen teilatura. Korpuskristiko prozesioa pasatzean bota nahi zuen kalera, baina lokarritan hankak nahastu eta bera etorri zan goiti-behera.

Han zapartatu zen gizona.

“Harrigarria in-berrien, barregarria egin zuen”. (Lukas Zufiaurrek kondatua)

Bilketa lanetan lehen araua berri-emailearen burubidea jasotzen ahalgintzea da, esanahiaz jabetzeko hurbilketa bat egitea. Ezinbestekoa da fidagarritasuna lortzea ondorengo ikerketak fidagarriak izango badira.

Ipuiak ez dira gertakizun sailean ala asmakizunetan sartzen ikerleak horrela uste duelako, emaileak esanagatik baizik. Honen iritzia jaso behar da, ez itaunlariaren jakintza edo maisukeria.

Bilketako bigarren araua jasotakoaren itxura ez aldatzea da. Pertsonaia bakoitzak badu bere nortasuna eta antzeko pasaizo guziak berari itsasten zaizkio.

Ezagunak dira Peru eta Maria bikotearen gora-beherak. Peru gizajoa, buru gutxiko zuntzuna, Mariak txakur txiki bat bezala ibiltzen du munduaren barregarri. Agindutako guziak alderantziz egitea da ipuiaren ardatza.

Beste muturrean dago hitz ederren bidez legegizonei ere iruzur egiten dien gizon alfer eta burutsua.

Hara non, desbiderapenak zuzentzeko *Elezuri* izena neuk emanik bigarrenari, *Lapur zuriak* liburuan plazaratu ondoren euskal argitaletxe batek berriro “Peru gezurtia” izenarekin argitaratzen duen<sup>4</sup>.

Ipuiaren muina Perurena ez baino bestelakoa izanik eta gezurtiaren itzal txarra oso bigarren mailakoa bere ausardiaren ondoan, hankasartze handiegia iduritu zitzaidan eta haserre agertu nion nere kexua arduradunari ikerlanetan ari ginenok aipamen bat eta herri-literaturak bere duintasuna merezi genuela esanez.

(4) J.M. SATRUSTEGI, *Lapur zuriak*, GIE, Donostia, 1981, 155 or.

Errudunak beste gauzatxo batzuen artean, honako hau erantzun zidan

“Duela hiru bat urte, zuk ‘egokitzaile omen den jauna’ deitzen diozun gure lankideari ipuin herrikoi bat aukeratu eta egokitzeko eskatu genion, ‘Txalupa’ Sailean argitaratzeko. Horrelaxe heldu zen gure eskuetara Resurrección María de Azkue Jaunaren *Euskaleñaren Yakintza* (bigarren liburuan *Peru Añazpe* izenburuarekin 275. orrialdean ageri den ipuina, haurrentzat egokiturik. Garbi gera bedi, bada, horixe eta ez besterik izan zela Peru Gezurtiaren iturria. Behar bada, egin genuen pekatu bakarra Resurrección M.<sup>a</sup> de Azkueren izena ez jartzea izan zen. Eta ahaleginak egingo ditugu hurrengo argitalpenean ipuin hori Markinan jaso zuen apaiz ospetsuaren izena jartzen.”

Egia da Azkuek nolabait nahasten dituela ipui mota biak honako hau dioelarik 1899an *Euskalzale* aldizkarian:

“Irakurburu onegaz Peru ta Maria antxinako ipuin geienak, geienak gatz-bagakoak, egiten zirean. Ipuin au Markinar agura zaar batek geuri esanikoa ta gure irakurla guztien gogokoa izango dala uste dogu”.

Herri-jakintzaren bilketa lanak hasten ziren une hartan nola jakinen zuen ikerlariak eurok jasotako lanen ondoren eta bilduma horiei esker orain egiten dugun bereizketaren berri? Gehiegi ezkatzea izango zen.

Baina, galdera hauxe da: nork nahasi zituen adar desberdin horiek? Herriak? Oso jakingarria da eta kontutan hartzekoa Azkuek berak aitortzen duen hau:

“Con el nombre de *Putifar*, oí este hermoso cuento, aunque algo más breve, hace muchos años, en Urdazuri (AN). Publiqué este cuento el año de 1899 en la revista *Euskalzale*, págs. 13, 23, y 31, con el nombre de *Peru ta Maria*. Muy semejante es el publicado por Mayi Ariztia en *Gure Herria*, año de 1933, pág. 486, con el título *Artoreen ichtorioa*” (*Euskaleñaren Yakintza*, II, 1942, pág. 290).

Garbi ikusten da Azkue bera izan zela gizon argiaren pasaizoak Peru zozoloaren adarrera aldatu zituena. Aipatzen dituen bi iturriek izen propioa ematen diote pertsonaiari.

Hori dela eta urak bideratu nahian, honela hasten da nik argitaratutako lana:

“*Elezuri, alferhaundi* (izena neurea da, noski).



Bazen behin gizon bat esaten ahal den alferrena, baina argia. Ateraldi zorrotzak zituen, baratzea belarrak harturik egongo bazen ere. Laiek ez zuten harekin neke haundirik izaten. Lanarekin haserreturik bizi zen beti<sup>59</sup>.

Harrigarria zera da, ikerlanen ondoren argialetxe batek ehun urteren buruan horrelako hankasartze nabarmen batean inolako erruaren konzientzia txarrik ez sentitzea. Horregatik erantzun nion argitaratzaileari, begiak irekiarazi nahian, honako hau:

“Badakit, noski, Azkuek horrela ipini zuela eta hori da, beste gauza askoren artean, Azkuek jasotakoari aldatu behar izan dioguna, kasu honetan gizon ernea baita pertsonaia, ernerik baldin bada munduan, eta emakumeak ez du berezitasun haundirik. Laguntzaile bakarrik.

Azkuek batzutan halakorik baldin badu ere, jatorra zen eta oharrak uzten ditu. Ezagutzen zituen jatorrizko izenak ematen ditu —*Putifar*, Arttoren ichtoria—; herriak nekez huts egiten zuen orduan herri-jakintzaren oinarrizko punduetan. Eta denbora berean, bere iritzi pertsonala ere azaltzen du: ‘Con este título (de *Peru ta Maria*) se hacía la mayoría de los cuentos antiguos, insípidos los más’ (ipui honi buruz beste hau dio: ‘... oí este hermoso cuento, aunque algo más breve, hace muchos años, en Urdazuri (AN)’.”

Eta oraingo egoera argitzeko eztabaida aproposa izan zenez, honela bukatu nuen argialetxeari emandako erantzuna:

“Baina, itxuraz, gauzak hobetu beharrean kakaztatzen joatea hobe izango da, norbaiten ustez, eta Peru gizajo baten izenari *Gezurtia* itsasi zaio. Gezurra ote da, beraz, ipui honen oinarrizko funts, ardatz eta edukin nagusia? Gezurraren eredia ematen al zaio haurrari ikasgai?

Urte asko daramat gai hauetaz arduratzen eta ez dut inon eta inoiz herri-jakintzan horrelakorik entzun. Besterik da norbait nahi duelarik *bere* ipuia sortu. Non gelditzen da orduan alporja batek legegizon ikasien argudio guziak zapaltzen dituen ondorio soziala? Eta non alferrak bere ofiziotik bizitzeko behar duen izpiritu erne eta argia?

Mesedez, seriotasun piska bat. Behar-beharrezkoa ikusten dut salaketa zabal eta ganorazko bat egitea. Neu prest nago egoera zertan dagoen esateko.”

(5) LUIS ERRAZKIN, *Ipuin herrikoia*, ELKAR, Donostia, 1983.

Badakit dirua jokuan dagoen lekuan ikerlariak ez duela ezer egitekorik, baina galtzaile nagusia, azken finean, herri-ondarea bera da. Gaurregun herri-jakintza zientzia prestijiatuen mailan ikertzen da herri aurreratueta eta ohore handiz zaindu ohi dute maisuek. Konparaketa lana ere gero eta gehiago indartzen doan zientzia da herrien arteko ezagutzan. Nora joan daiteke Euskal Herria irabazi zikin batzuen zurrumurruan geure altxorren lekukotasuna hautsi eta apurtuz?

Sintesia da bilketa lanari falta zaion urrats berria, eta komenigarria izango da horri buruz egindako saioren berri ematea, besterik ez bada, informazio mailan eta eztabaidagai. Atal hau izango da noski gure artean gehigarri berritsuena.

## Metodologia

Aipatutako ipuiaren eztabaidan, hain zuzen, bi ikuspegi desberdinen arazoa dago. Peru pertsonaiaren izena hartu zuen argitaletxeak, besterik gabe, gizon zozoaren multzoan nahasteko baserritar argia. Kondakizunaren edukin borobildua hor zegoen, bestalde, Peru eta Mariaren zerzelada arruntekin ezer ikustekorik ez duela ikusteko. Pentsatzekoa zen norbaitek gaizki emandako izena dela.

Ikerlanerako lehen ondore oinarrizkoa, zera da, *ipuietan pertsonaiaren itxurak ez baino, bere portaerak erabakitzen duela esandakoaren funtsa edo ardatza*, zein multzotakoa den jakiteko. Ariaren haritik egina da harila.

Sintesia deitzen zaion aniztasunaren batasuna, antzekoen laburpen trinkoa da.

Gerta daiteke, adibidez, pertsonaia berari maila desberdinetako ekin-tzak leporatzea.

Jentilen eredia kontutan hartzen badugu, elezahar edo leyenda alo-reko pertsonaiaren ezaugarri nagusiak hauek izango lirarteke: 1. Jende handia eta indartsua; 2. Tolesgabe eta zineza; 3. Baketsua, eta 4. Gizajosamarra. Pertsonaren nortasun-ertza endaren azken egunekin galtzen da.

Ardatzaren adar horietako bakoitzak baditu bere adierazpen zehatzak, eta azken jentilari dagokionez, urdiandarrek jaso omen zuten eta herrian zaindu. Hil aurrean Kristoren etorrera iragarri omen zuen.

Honela kondatzen dute berek:

“Sarabeko haitzien bizitzen zian jentilak. Txuma luziek omen zituzten eta gorputz guzia ilez beteik. Oso haundiak zian eta andrak e(re) bai.

Azkeneako jentil bat geatu eta herriá jaitsi zuten. Labendaia-kin<sup>6</sup> ematen zioten jateá. Erdi-itsutuik zegoen eta burnizko barraikin jaso zioten betazala. Jende txikia ikustean, hitz hauek esan omen zituen:

*Badiyua jende humanua  
heldu da jende txiki perrua!*

Hil zanien, jentilen lur guztiak Urdiaingo herriaindako izan omen ziran.”

Esames honek badu aldaska nabar bat. Apustua egin omen zuen jentilak gizonarekin, zeinek gehiago jan.

“Jende txikia fan zan narruba jantzita eta gainetik arropa. Jaten hasi zian eta txiki horrek naiko jan z(u)enien botatzen z(u)en (jatekoa) narruá, ta bestia jan ta jan... Gero hasi zan txikioki mugitzen da ezin zan mugitu zukan pisubekin. Hartu zuen labana, ebagi zuen tripia eta haik guziak kanpuá atazian.

Jentila harriturik raso sobré:

- Baia tripia zabalduok eta bizik ago?
- Eztok ikusten ba?

Harek e zabaldu ta... Aaaii!

*Sortuok jende txiki perrua  
akabatuok jende humanua”.*

(Luisa Goikoetxea. Urdiain)

Aldaska nabarra dela esan dut lehen. Odolgiroko heriotzeak ez dauka ezer ikustekorik jentilen munduarekin. Eranskina da eta arrotza. Txertoak gainera arazo bi sortzen ditu: jatorriarena eta esanahi edo intenzioarena.

Labankada faltsuaren tokia ipui arruntetan dago. Adibidez, denda batean ohostu nahi zuen soldaduak, arropa azpian zeraman ardoz betetako zahakoari labana sartu zion, tximu dendariari bere burua hilarazteko.

Urdiaingo berriemailearen hitzetan, halere, ez da jentila ipui arrunten mailara erakartzen; alderantziz, mitoen zeru-sapairako bidean doa. Hain zuzen ere, indardunen borrokan erabili ohi diren apustuko hiru froga aipatzen dira: *indarrarena*, eta gizon txikiak eskuetan apurtzen du gazta freskoa, harria dela esanez. *Balanka jaurtiketarena*, Sakanatik Urbasa mendira bota eta ardiren bat hil dezakeela esanez, eta *jatekoena*.

Horrek esan nahi du, jentilen kondakizunak, elezaharren, ipui miresgarrien eta mitogaien soka luzean dantzan dabiltzala. Indardunen mitogai

(6) *Labendai*, pala de horno.

noabarmena da, noski, jentilena eta mito mailan kokatzen hasia. Esanguratsua da azken egunotan ikasi eta orain lehenengoz esaten dudana pasadizo zoragarri hau:

“Sakana (bailara) iten emen zailtzan (jentilak). Sakan hau iten ta, harri asko, eta harri hoiek ezin kenduik. Eta harriyoiek kentzen ari ziala, ebeik bezela emen zukatzain idi haundiyek, bai ezin tiratuik.

Jentilain alabak ikusi emen z(u)en amurraziyuekin, eta hartu emen z(u)en besape bat (harri) ta pātu emen z(u)en hor haitz hortan, goien, baia bazeala bat eskapatu emen zaion, harri bat: hura da *Odolkiko harriya*.

Baia sobré ba emen zoon sorginen bat Ameskoa hortan, eta ameskuar hura oso enfaatuik ikustien hor pātu z(u)en haitza, kole(r)arekin, bee amurraziyuekin, Irurtzango ‘Dos Hermanak’ in emen zituben harrek” (Luisa Goikoetxea. Urdiain, 1992-I-7)

Arazorik korapilatsuen, eta behar-beharrezkoa, sail desberdinen ertzak mugatzea da. Jentilen esparrua ez da errazena, noski. Elezahar edo “leyenda” modukoak dira, alde batetik; ipui miresgarrien hegada handietan mugitzen dira, eta mito kutsurik ere ez zaie falta.

Bere zailtasun eta guzti azterketaren oinarri hartu baditut arrazoi askorengatik da: 1) Materiale baliotsua daukagulako. 2) Sinesteak bizirik dirauelako, eta 3) bere mugikortasunean aldaeren nabardurak herriak berak azpimarratzen dituelako.

Aurreko kondakizunak eman dizkidan emakumeak dio, azken Jentil hura bere sortetxean zaindu zutela, eta herriko zaharrek hori bera aitortzen dute. Jentilak, beraz, ez dira ipuien mailako asmaketak. Baina, denbora berean, Odolkiko haitzaren eta “Dos Hermanak” aipatzen dituen elezaharra bukatzean, honako komentario hau egiten du berak: “kontu zaharrak zein politikak ziren!”.

Berriemailearentzat, beraz, jentilen gauza izan arren, beste zerbait da. Ez da berdin haragi bizian lan egitea eta hezur soilen moduko datu ihartuen bidez ondoreak ateratzea. Eremu gutxi gelditzen zaizkigu tradizioen mundu bizian lan egiteko.

Ikerlariaren aldetik, ipui miresgarrien eta mitoen bitarteko hesia non dagoen bilatzea da helburu hurrena. Hau da hitzaldi honen azken pundua, eta aportazio nagusia bere zalantza eta guzti.

Mitologaiaren eremua, hasteko, zabala da herri-narratibaren. Garai bateko jainko eta jainkosen berriekin batera, ingurumenaren sorrerari dagozkion sinesteak, gizonaren kezka sakonei erantzuteko asmaketak eta lan-

gintzako aurrerapen garrantzitsuen aipamena ere barne daude, antzinateko ikuspegi miresgarriz apaindurik.

Euskal Herriko mitologia berez sortu, eta landu gabe gelditutako landareen sastraka bada ere klasikoen lur landuetako lorategien aldean, lore bitxi eta emaitza izkaturik badago bertan.

Adibide argi eta hitz xumetan esan ohi ditu herriak gizonaren amets handienak. Honela ikusten du euskaldunak noizbait izandako mundu zoriontsuaren galera:

“Garai batean animaliak ongi konpontzen omen ziren euren artean. Bakea zen nagusi munduan.

Egun batean kakamarroa zapaldu omen zuen zangoarekin mandoak. Animalia txikiak haserretu egin ziren eta bilera bat egin zuten handien erasoei erantzuteko.

Handiek azeria bidali zuten zer gertatzen zen ikustera eta harro agertu zen besteen aurrean.

Orduan erle samalda joan zen hodei bat bezala azeriaren gainera eta hozkadaz josi zuten ia hiltzeraino.

Ahal zuen bezala itzuli zenean lagunetara, minaren-minez, honako hau esan zien bakarrik azeriak:

– Txikiak dira baina hozkada mina dute. Utz ditzagun bakean”.

Hizkuntzaren aldetik itxura oso desberdinean datozkigu euskal mitoak. Esaera labur eta hitz ihartuetan dago batzuetan mezu sakona, munduaren sorrerako uren banaketa bezala: *Ur goiena, ur barrena, Urteberri egun ona*.

Badaude, alderantziz, kondakizun bizi eta eraginkorrak ere, iragan denborarekin muzindu ez baino eraberrituz itxura aldatzen joan direnak.

Desberdintasun nabarmen horren atzetik zergatiaren bila emandako urratsek, mitogaien iturburutara hurbildu naute. Lehen kasuan, *munduaren sorrera* eta antzeko *kosmogonigaien* indar izkutuek sortutako jakin-mina kanpotik datorkio gizonari: han nonbait galdutako izartegi batetik. Arrazoizko ikuspegi berriak sortutako zientzia eta teknikak indargabetu eta baztertu egin du aurreko pentsaera eta ohituren herri-jakintza, eta galdu ez diren formak euren trinkotasun ihartuan ulergaitzak dira herriarentzat, Olentzero, Zarpantzar eta Miel Otxin bezala.

Bigarren multzoan, gizonaren *barne-gogo* eta *amets bete-ezinak* dira indar eragileak eta norberarekiko ahalmen izkutuak betetzen dira mitoetan.

Hautentzat ere aldatu zen, noski, antzinateko pentsabide hura eta sineste zaharren ikuspegia, baina giza-joeren berezko irrika —instintoa— ez da aldatu eta gizona-gizon den bitartean iraungo du.

Berezko irrika honek badu hurruneke haien itxurak ez bezalako bizitasuna, eta aldian-aldiko beharren arabera antzaldatur berritzen da. Pertsonaien nortasunak ez du ajolarik, animaliak izan ala Tartaloa, moroak ala jentilak. Indardunen aurka gizon txikia garaile ateratzeko bideren bat beti sortuko da.

Mitoea giza-pentsaeraren nahiz amets nagusien goren mailako sapaian mugitzen da, gaurko filosofia eta zientziaren aulkia bereganatuz. Sinbologiaren eskutik doa eguneroko gauza arrunten gaintik daudenetara daraman bidean.

*Jakintza metafisikoa, natura ingurumeneko gertakizunak eta gizonaren barne-gogo betikoak argitzeko erabili diren esames zaharrak dira mitoak.*

Herri-narratibaren gailurra den mitoea benetan mito den ezagutzeko, literatur-apaingarrien jantziez biluzi, pertsonaien izenak ahaztu eta helburuen sustrai gordina behar da ikusi. Eguneroko lan arrunten zama gainditu eta goragokoen arnasa astingarria du pizten; jainko-jainkosen zeruan sartu eta gizonaren gura izkutuenak hezur-mamitzen ditu. Baina ez da amets hutsa: ameslariaren bizia baldintzatzen du eta bultzatzen. Mitoea izan zen antzinateko erlijioen hegalkada gorena.

A dibidez, ipui miresgarria dirudien Urbasa mendiko hartzaren zertzelada xumea, arotzak matxarda goriarekin erre baitzion muturra eta garaitu, Tartalo beldurgarriaren antzeko gaia da indardunen aurkako gizonaren borrokan.

Alderantziz gerta daiteke, jainkoa eta naturaren gain egindako balorapenak ipuin arrunten mailako zirtada arruntak izatea. Euskal ipuin, zaharretan esaten da, Jainkoari hiru gauza atera zitzaizkiola gaizki: egunaren argiko ilargia, itsasoan euria eta gizonen ditiak.

Herri-narratibaren Jardunaldi hauetan bide-urratze bat egin nahi du Euskaltzaindiak zer dugun eta non koka ikasten joateko.

Besterik gabe txanda ematen diot hurrengo hizlariari.

### **Narrativa popular vasca (Resumen)**

La cultura de tradición oral vasca que, a partir del siglo XIX ha tenido buenos recopiladores, dispone de abundante material que interesa ordenar y clasificar, como punto de partida para abordar el tratamiento científico de síntesis.

El concepto de narrativa popular se entiende aquí en el sentido amplio de la palabra, como conjunto de relatos de tradición oral recopilados por los etnógrafos y folcloristas vascos. No entra, por supuesto, la poética popular de baladas, romances, cantares y otros testimonios versificados.

Partiendo de las comunicaciones de experiencias más inmediatas, como pueden ser los relatos personales y de oficio, en Etnografía, se señalan los siguientes apartados: fábulas, refranes glosados, cuentos, creencias, tradiciones, leyendas y mitos.

Esta primera ponencia centra la atención en la difícil frontera entre el cuento maravilloso y el mito, ya que la esquemática y, en ocasiones, fosilizada formulación lingüística de importantes conceptos en los estratos más antiguos, complica la identificación de los mismos.

Más allá del Olimpo de los dioses y héroes clásicos, incluimos también en la categoría de mitos, los sucesos cosmogónicos de los orígenes, la exaltación subliminal de determinados valores del hombre, como el valor y la fuerza liberadora de seres sobrehumanos, así como la versión sacralizada de los descubrimientos relevantes por mediación de un modesto Prometeo autóctono.

## **Metodología**

Se propone la desmitologización del mito o despojo sistemático del ropaje literario para definir su estructura.

Los elementos básicos de identificación se reducirían a la referencia arquetípica que inspira el relato y/o la intervención de un factor trascendente o la acción de elementos ligados a él.

Hay mitos que se expresan en frases lapidarias y términos fosilizados; en tanto que otros relatos son prolijos y presentan numerosas formulaciones de distinto signo: protagonismo de animales, monstruos, genios equiparables a Polifemo, gigantes, gentiles, etc.

La dinámica de cada proceso mítico ha podido influir en el resultado divergente que observamos. Proponemos como hipótesis de trabajo, distinguir la iniciativa o interés externo, como los sucesos cosmogónicos, que inspiran el mito por una parte; y la motivación personal, como el triunfo del hombre sobre seres sobrehumanos, que actúa desde dentro, por otra.

El paso de la mentalidad prelógica al mundo de la razón trivializó el papel del mito con resultado de desafección y pérdida de contenido que esterilizó los términos de inspiración cósmica.

La motivación de los mitos de proyección antropológica es instintiva y no se paraliza, sino que sigue actuando a través del inconsciente y se adapta al signo cambiante de la cultura y de los tiempos. Produce riqueza de signos y de manifestaciones.

En síntesis, el reto del oso de Urbasa derrotado por las tenazas rusientes del herrero, no desmerece de Tártalo o Polifemo vasco derrotado por el muchacho que le vació el ojo a fuego, y de otros relatos que resaltan la victoria del ingenio humano sobre la fuerza bruta.



## EUSKAL IPUIN HARRIGARRIAK

*Donostia, 1992-III-25*

*Martin Etxeberria Zuloaga*

### 0. SARRERA

Herri-Literaturari buruzko II. Jardunaldi hauen ardatza herri-narratiba da.

Jose Maria Satrustegi jaunak, aurreko ponentzian, herri-narratiba horren eremua zehaztu digu, alor zabal-aberats honen gune desberdinak zedarrituz.

Ipuinek horietako gune bat osatzen dute, eta ezin uka jardunaldi hauetan leku berezia eman zaienik. Are gehiago, ponentzia eta txostenen zenbatekoari begiratuz, ipuinen inguruko azalpenei lehentasuna eman zaionaren inpresiorik ezin sahiets, izan ere, zortzi ponentzietatik hiruk, zuzenki, ipuina edo ipuingintza dute ardatz eta zazpi txostenetatik seik.

Ez noa orain aukeraketa honen azterketan murgiltzera. Ez da hori ponentzia honen helburua ezta, ene ustez, ponentzia honen izenburuak hona erakarri zaituztenon interes nagusia. Eta, halere, ezin ezkutuan gorde urte luzeetan nire buruan gira-biraka ibili diren kezka eta galderak direla eta, honelako egitaraua ikusteak sortu duen itxaropena, honelako galdera baten bidez plazara dezakedana: hasiak al gara, azkenik, herri-literaturaren arlo honi behar hainbateko garrantzia ematen? Barka, baina, ikusiak ikusita, ez naiz erantzun zuzenez ziur oraindik.

Baina horretan, beste gauza askotan bezala, barruan, nire baitan esan nahi dut, egon daiteke errua, kanpoan, ikerlari eta Unibertsitate mailan zehazki, egon beharrean.

Eta hau badiot ez dut erretorika hutsez esaten, beharrezkoa dudalako, eta ponentzia honen testuingurua zehazteari komenigarri deritzodalako baizik.

Izan ere, zeren izenean naukazue hemen ponentzia honi hasiera ematen? Arrazoi bakarra dago, agian: 1973.urtean *Jakinek* argitaratutako nire *Euskaldunen ipuin harrigarriak*.

Nanterreko Unibertsitatean Maîtrise-tarako 1972.urtean aurkezturiko azter-lanaren argitalpena da liburu hori, V. Propp-en azterbidea gure euskal eremura hurbildu eta bertan testatzea helburutzat zuena.

Hogei urte geroago, non gaude? Ez naiz nor besteei buruz hitzegiteko. Niri dagokidanez bi aitorpen, pertsonala lehenengoa, orokorragoa bigarrena, nahiz eta pertsonala izaten jarraitu:

1. Pertsonalki: lan hark ez du bigarren bat umatu, bai, ordea, ernemindu: Euskal Ipuin Harrigarrien "Corpus"a. Baina bizi beharrak eta beste zenbait lanek ez didate nahi adina beta utzi oraingoz.

2. Orokrago: Ipuinen eremua zabal eta aberatsa izateaz gain interesgarria ere badela deritzot, eta, halere, ez duela orain arte ikerlari eta Unibertsitate-gizonen interes osoa bereganatu uste dut. Hobe oker banengo!

Bi aitorpen horien argitan ikusi beharko litzateke urte askoren ondoren birhurbilketa apal bat besterik ez den nire ponentzia hau. Nik horrela dakusat, bederen. Eta luzapen gehiago gabe, etor gaitezen harira.

## 1. EUSKAL IPUIN HARRIGARRIAK. EREMUA MUGATZEN

Hiru hitzez osaturiko izenburua jarri diogu ponentzia honi eta bakoitzak bere eragin nabarmena du eremu bat mugatu eta argitzerakoan. Eta, esan beharrik ez dago, helburu horrekin, hain zuzen, aukeratu dira hiru hitz horiek. Aukera, beraz, ez da kasualitatearen nahiz halabeharraren ondorio itsua.

Izenburu horretako hitz bakoitzak herri-narratibaren azpi-multzo bat mugatu eta definitzen du, bai orokorki eta baita partikularki, hau da gure herri-narratibari bagagozkio.

Beste hitzetan, batetik *ipuzinez* ari gara, bestetik ipuin mota berezi bat dugu aztergai: ipuin *harrigarriak*, eta, azkenik, *gure* ipuin harrigarriez gara mintzo. Azal ditzagun hiru puntu hauek:

### 1.1. Ipuin

Zabala eta aberatsa dela herri-narratibaren eremua aitortuz eman diogu hasiera gure ponentziari; eta horretaz jabetzeko, nahikoa da hantzen ikertzaile eta jasotzaile desberdinen lanetan aurki ditzakegun arlo-aipamen eta sailkapen zerrendak aztertzea. Leiendak, txisteak, alegiak, mitoak, asmakizunak, esaerak, ipuinak, atsoitzak, kontakizunak, eta abar aurkituko ditugu sarri asko horrelakoetan, herri-narratibaren oparotasunaren agerpen bezala.

Aberastasun horrek, halere, nahi baino arazo gehiago sortzen dizki-gu sailkapen zehatz bat egiterakoan, eta aipatu berria dugun zerrenda horretako terminu batzuek multzo jakin eta bakar bat adierazten badute ere, badago besterik, hau da, nahasketa sortzen duenik ere, edo nahiago bada, gutako bakoitzarengan ohiartzun desberdinak sortzen duenik. Hauen artean, baten bat aipatzerakoan, hirukote bat aipatuko dut: Mito-Leiendaa-Ipuin. Hirukote ospetsua, benetan! eta eztabaida ugariren iturri!

Gure herri-narratiba jasotzen eta, argitaratzeko besterik ez bada ere, nolabait sailkatzen ahalegindu direnengana jotzen badugu, ez dago asko aztertu beharrik hiru kontzeptu horiek nahasian erabiltzen dituztela ikusteko. Hona hemen zenbait adibide:

– Jean François Cerquand-ek honela izendatzen du 1874. urtean argitaratzen hasten den bilduma: *Légendes et récits populaires du Pays Basque*.

– Wentworth Webster-ek 1877. urtean argitaratzen du bere *Basque Legends*, leienda eta ipuin sorta bat eskainiz.

– Julien Vinson-ek 1883. urtean argitaratzen duen *Folklore du Pays Basque* liburuaren lehen atalak “Contes et récits” darama izenburutzat eta bere barne sailak hauek dira:

- A - “Légendes et superstitions”.
- B - “Contes merveilleux”.
- C - “Récits de sottises et de naïvetés”.

– Resurrección M.<sup>a</sup> de Azkue-ren *Euskalerraren Yakintza*-ren bigarren liburuak *Ipuin eta irakurgaiak* darama izenburutzat (bere itzulpe-nean: *Cuentos y Leyendas*), baina aurkibidean *ipuin luzeak* eta *ipuin laburrak* izenburupean aurkitzen ditugu sailkatuta material guztiak.

Garbi dago besterik gabe, beraz, ipuin, leienda eta mito terminoek ez dutela erabilpen zehatzik aipaturiko ikerlariengan. Beste adibide bat eman nahirik, hona hemen W. Webster-ek bere liburuaren hasieran, Tartaroren leiendei buruz ari delarik, tartekatzen duen zatitxo bat:

“Es ciertamente una cuestión interesante: ¿Existe alguna conexión entre el Tártaro vasco y el Ciclope de la Odisea y los clásicos? En primer lugar debemos señalar que la *Leyenda del Ciclope* no es exclusiva de los escritores griegos y latinos, ni siquiera de los pueblos arios. Una prueba de ello es el trabajo sobre *Leyendas del Tártaro* presentado por M. d’Abaddie de la “Société des Sciences de Bayona”, en el que el autor relata que en junio de 1943, en un punto de Africa Oriental situado en Latitud 9.2º Norte, Longitud 34.48º Este, escuchó *el cuento* de labios de un hombre que nunca había abandonado aquel país. Por

tanto, es solamente la modalidad específica de *la Leyenda*, y no la idea original, lo que los griegos “pueden” haber tomado de los vascos. Debemos sin embargo señalar que *el mito del Ciclope* es un mito occidental, no oriental, y que está más estrictamente localizado que casi todos los demás”. (Azpimarrak nireak dira) (W. Webster: *Leyendas Vascas*, 11. eta 12. orr., Miraguano Ediciones, Madrid, 1989).

Zikloperen leienda nahiz mitoa, Tartaroren leienda nahiz ipuina eta Zikloperen nahiz Tartaroren leienda aipatzen ditu Webster-ek, hiru terminu hauek beren artean trukagarri bezala erabiliz.

Arazo hau ez da, halere, gure ikerlari eta biltzaileena bakarrik. Stith Thompson-ek 1946. urtean argitaratu zuen bere *The Folktale* liburu ospetsua, eta bere lehen atalburuan honela dio:

“En el presente trabajo nuestro interés está limitado a un campo relativamente reducido: el cuento tradicional en prosa, el cual ha pasado de una generación a otra en forma escrita u oral. Tales cuentos son, desde luego, uno de los muchos tipos de material narrativo.” (Stith Thompson: *El cuento folklórico*, 26. orr., Ediciones de la Biblioteca de la Universidad Central de Venezuela, Venezuela, 1972).

Folktale-a mugatzeko Stith Thompson-ek bi erizpide erabiltzen ditu, beraz: alde batetik kontu horrek prosazko egitura edukitzea, eta bestetik tradizio baten jabe izatea, hau da, sortu berria ez izatea.

Bi erizpide hauek mugaturiko zelaia luze-zabala da eta Folktale edo kontu zahar horren gerizpean kontakizun mota asko babes daiteke. Stith Thompson berak hamaika kontu-mota desberdin bereizten du, hala nola:

1. “Märchen” edo “household tale”, nahiz “conte populaire” edo “cuentos de hadas”.
2. “Novella”k.
3. Heroen kontuak.
4. “Sage” nahiz kontuak.
5. Kontu argitzaileak.
6. Mitoa.
7. Animalien kontuak.
8. Alegiak.
9. Kontu barregarriak.
10. Santuen leiendak.
11. Sagak.

Zeren arabera burutzen du sailkapen hau? Egia esan, Stith Thompson-i sailkapen zehatzaren arazoak ez diola buruhauste handiegirik ematen iruditzen zait eta berak aipatzen dituen multzo horiek bere sailkatze-

-lanaren ondorioak izan beharrean, herriak berak edo ikerlari nahiz jasotzaileek erabilitako sailkapenen oihartzun deskriptibo bat besterik ez direla uste dut. Thompson-ek literatura espezialduan erabiltzen den terminologia jaso, nolabait deskribatu eta erabili egiten du. Baina ohar honekin ematen dio hasiera kapitulu honi:

“Folktalea nahiz gizonaren eginahal artistikoaren beste sorkari guztiak direla eta ikerlariak analisi xehegia egitearen arriskua du. Herri baten ahozko narratibagintza guztia ikertzeaz ardua daiteke, eta eduki, era nahiz sorburuaren araberako kategoritan argiro zatikatzen ihardun dezake, baina hain zehazki eginiko ipuinen azterketa horrek zalantzarik gabe asko erakusten badio ere, bere baieztapenak kontaktzen dituzten gizon-emakumeei ezezagunak zaizkiela eta bost axola diela jakin behar du. Oso analisisia finak egin dira aurreko denboretan eta ahalegin handiak egin dira alperrik folktaleen mota desberdinen muga zehatzak ezarri nahian”. (*op. cit.*, 30. orr.).

Oharrak badu, noski, bere garrantzia, ona baita nahita-nahiez sailkatu beharraren arriskua gogoraraztea eta tresneriaren kamustasuna begien aurrean jartzea. Halaber, herri-narratibaz ari bagara, herriari adi egon beharra azpimarratzea. Baina badu, halere, ohar horrek bere arriskua ere. Bide horretatik errazegi iritsi baikaitezke zientziaren ukaziora nahiz herrikoitasun antzura ere.

Dena dela, gauza bat dago garbi: herri-narratiba dela eta, badagoela arazo pranko sailkapen bat burutzeko orduan. Eta, halere, zailtasunak zailtasun, gure iharduerak jarraipenik izango badu, beharrezkoa deritzot sailkapen bat, behin-behinekoa bada ere, emateari.

Herri-narratibaz ari garenez, bi erizpidek mugatzen dutela eremu hori esan dezakegu:

1. *herri-narratiba*, narrazioz, kontuz osatuta dago.
2. *herri-narratiba*, herri batek, berak sortuz nahiz besteenak bereganatuz, bere buruari kontatu/kontaktzen dizkion narrazio horiek osatzen dute. Eta oraintsu arte kontatu, ahoz kontatu dira.

Herri batek bere buruari kontaktzen dizkion kontu guztiak ez dira, ordea, berdinak, ez egituraz, ez edukiz, ez helburuz, ezta eraz ere. Lehen aipaturiko hirukotera itzuliz: mito-leiendai- ipuin, hirurak narrazioak dira, baina gizakiak ez du jarrera berdina hartzen hiruren aurrean:

- mitoa sinesmenari, erlijioari, loturik agertzen zaigu;
- leiendan kontaktzen denak gertatutakoaren ezaugarria du;
- ipuinak, aldiz, asmakizunen eremura garamatza; ipuinetan kontaktzen dena ez da ez sinesgai ezta gertakari ere.

Mittoa sinismenaren euskarri eta erritoaren lagun da, leienda historia bilakatzen da, ipuinak, berriz, dibertsio eta atseginaren mundura garamatza batez ere.

Mittoa eta leienda egiaren eremuan mugituko lirateke, beraz, eta ipuina, aldiz, irudimen eta fantasiaren eremuan.

Erizpide hauek tajuz erabiltzeko, ordea, bere buruari kontuak kontatzen dizkion herri horren barruan egon beharko litzateke kontalarien eta kontu-entzuleen jarreraz zuzen jabetzeko eta jasotzeko. Bestalde, aspaldian dago esana sinismena galtzarekin batera mitoak ipuin bilakatzen joan zirela. Mugatu berriak ditugun eremuak, beraz, aski aldakorak direnik ezin dezakegu ahaztu. Gure helbururako nahikoa adierazgarri dela deritzot, halere.

## 1.2. Ipuin harrigarriak

Asmakizunezko herri-kontu edo herri-narrazioak bezala mugatu berriak ditugu ipuinak, sinismenari nahiz historiari kontrajarritz.

Horrela, zertxobait zehaztu eta estutu dugu ipuinaren eremua, baina nahikoa ireki eta zabala agertzen zaigu, halere, oraindik.

Stith Thompson-ek eginiko sailkapena gogoratzen badugu, ikusten dugu berak eginiko hamaika azpisailkatatutako sei-zazpi bat definizio honen altzoan jaso ditzakegula, hala nola: "märchen" edo "household tale", novellak, heroen kontuak, animalien kontuak, alegiak, santuen leiendak, eta kontu barregarriak.

Folklore-zale eta Folklore-ikertzaileen artean badago, halere, ospe eta eraginkortasun berezia izan eta duen sailkapen bat, edo bi, nahiago bada: Anti Aarne nahiz Aarne-Thompson-ena.

Anti Aarne, ikertzaile finlandiarra, 1910. urtean argitaratu zuen bere "Verzeichnis der Märchentypen". Liburu honetan, Anti Aarne jauna herri-kontakizunen eredu edo tipo desberdinen katalogoa mugatzen saiatu zen. Berarentzat kontakizun-eredu nahiz tipo bat bere kabuz bizi den kontu edo ipuin solte batek osatzen zuen. Sailkatze lan honek, bestalde, bazuen helburu jakin bat, hau da: lurralde desberdinetako ipuinen aldegarritasuna ahalbideratzea. Beste era batera esanda, helburu praktikoa batez buruturiko sailkatze sistema unibertsala erdietsi nahi zuen Anti Aarne-k, eta honen adierazgarri hona bere hitzak:

"¡Cuánto se facilitaría la labor de los recolectores de cuentos si todas las colecciones de cuentos folklóricos impresas hasta ahora se ordenasen de acuerdo al mismo sistema! El estudioso podría descubrir

en un momento, el material que necesita de cualquier colección, mientras que al presente, se ve obligado a revisar toda la obra si desea familiarizarse con los contenidos. Ya que cada editor ha arreglado su colección según su propio juicio, el cual sólo en pocos casos ha estado guiado por un profundo conocimiento de la materia". (Anti Aarne: *Verzeichnis der Märchentypen*, 8 s. orr., Stith Thompson-ek bere *El cuento folklórico-n 529*. orrialdean aipatzen duenez).

Anti Aarner-en lana garrantzitsua izan bazen ere, lehenengoa izanik, ez zen osoa izan eta laster atzeman zen osatu beharrezkoa zela. Stith Thompson ikertzaile ipar-amerikarrak ekin zion lan honi eta 1928. urtean argitaratu zuen *The Types of the Folk-Tale: Anti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen translated and enlarged*; arruntki Aarne-Thompson-en *The Types of the Folktale* bezala ezagutzen dena; eta, neurri batean bederen, A. Aarne-k eman zion helburua lortu duena, hau da: gaurregun ipuin bat aipatzerakoan beharrezkoa da Aarne-Thompson-en katalogoarekiko lotura adieraztea.

Anti Aarner-en ustetan, eta geroztik sailkapen honi jarraituko diote gehienek, ipuin multzoa hiru azpimultzo nagusitan bereiz dezakegu: animalien ipuinak, ipuin folkloriko arruntak eta ipuin barregarriak.

Aipatu azpimultzo bakoitza, bestalde, azpisail desberdinetan birmultzoka daiteke; honela, animalien ipuinen multzoa ipuin horietan agertzen diren animalien arabera sailka daiteke. Ipuin barregarriek, berriz, hiru azpisail nagusi onartzen dituzte: leloen ipuinak, senar-emazteen ipuinak eta gezurren ipuinak.

Ipuin folkloriko arrunten multzoa, A. Aarne-ren esanetan, multzo handiena da, eta lau azpisail nagusiz osatuta dagoela deritzo; hona hemen lau azpisail hauek:

- magiazko ipuin edo ipuin harrigarriak
- erlijiozko ipuinak
- ipuin erromantikoak
- ogro ergelaren ipuinak

Hemen aurkitzen ditugu, azkenean, gure ipuin harrigarriak. Egia da Aarne-ek ez digula erizpide gehiegirik ematen ipuin harrigarrien muina zertan datzan jakiteko, honela baitio:

“En los cuentos de magia siempre se encuentra algún factor sobrenatural, e igualmente y por lo general, en los religiosos; mientras que los relatos románticos se mueven dentro de los límites de la posibilidad. Para los cuentos del ogro estúpido ha sido difícil encontrar un lugar satisfactorio en la clasificación. Son en verdad cuentos maravillosos y

como tales deberían colocarse junto con otros cuentos de maravillas, pero por otra parte, ya que en su carácter y naturaleza se parecen a los cuentos humorísticos, se han colocado como el último grupo de los cuentos folklóricos comunes, cercanos a las anécdotas humorísticas". (op. cit. 12-14 orr./ Sthith Thompson-ek bere *El cuento folklórico*-n, 531. orrialdean aipatzen duenez).

Luze eta sakon eztabaida daiteke Aarne-k proposatu eta Aarne-Thompson bikotearen eskutik hainbat hedatu den sailkapen honen zuzentasun eta egokieraz. Eztabaida daiteke eta eztabaidatu da. Eta arrazoi osoz. Ez noa ni liskar honetan sartzera, ordea. Zergatik?

1. Bere sailkapenaren oinarri zientifikoak hamaika aldiz, arrazoi osoz, kolokan jarriak izan arren, sailkapen horrek A. Aarne-k eman zion helburu nagusia bete eta betetzen jarraitzen duelako, hau da: behar-beharrezko erreferente bihurtu delako, aipamen, alderaketa eta abar egiterakoan.

Guk ere onartu beharrekoa, beraz.

2. Ipuin harrigarriari gagozkiolarik, Aarne-Thompson-ek mugatzen zuten azpi-saila eta Propp nahiz beste ikertzaileek, beste bidetatik abiatuz, hersten dutena, neurri batean bederen, bat datozelako.

V. Propp berak, *Ipuinen Morfologia*-n, 1929an, honela dio:

"Como ya hemos observado en el prefacio, esta obra está consagrada a los cuentos *maravillosos*. La existencia de los cuentos maravillosos en tanto que categoría particular será admitida como una hipótesis de trabajo indispensable. Por cuentos maravillosos, entendemos los que están clasificados en el índice de Aarne y Thompson entre los números 300 y 479. Esta definición preliminar es artificial, pero más adelante se presentará la ocasión de dar otra que sea más precisa; la extraeremos de las conclusiones mismas a las que hayamos llegado." (V. Propp: *Morfología del cuento*, 31. orr., Editorial Fundamentos, 5.<sup>a</sup> edición, Madrid, 1981).

Eta aurrerago ematen duen definizioa hau da:

"La constancia de la estructura de los cuentos maravillosos permite dar una definición hipotética de ellos, que se puede formular de la forma siguiente: el cuento maravilloso es un relato construido según la sucesión regular de las funciones citadas en sus diferentes formas, con ausencia de algunas de ellas en tal relato y repeticiones de otras en tal otro".



Definizio hau eman ondoren, honela jarraitzen du:

“Esta definición hace perder su sentido a la palabra *maravilloso* y es fácil en efecto imaginar un cuento maravilloso de hadas o fantástico construido de una forma completamente diferente... De modo inverso algunos cuentos no maravillosos, bastante raros, pueden construirse según el esquema citado. Un cierto número de leyendas, algunos cuentos de animales y narraciones aisladas poseen la misma estructura. Por tanto, la palabra *maravilloso* debe ser reemplazada por otro término. Es muy difícil hallar uno y por eso dejamos provisionalmente a estos cuentos su antigua denominación”. (V. Propp, *op. cit.*, 115-116. orr.).

Propp-en Morfologia mendebaldean ezagutzera eman zenetik hamai-ka eztabaida eta ikerketa egin da ipuin harrigarriak definitzeko asmoz, eta, halere, erabateko kontsentsua egiteke dagoela esan beharko dugu. Azken batean, jarrera pragmatiko bat nagusitu dela esan dezakegu; horren adierazgarri Jacques Berlioz, Claude Brémont eta Catherine Velay-Vallantin ikerlariek *Formes médiévales du conte merveilleux* liburuaren aurkezpe-nean, 1989. urtean, diotena ekar dezakegu:

“Nous n’ignorons pas qu’il est difficile de dire ce qu’on doit entendre par “conte merveilleux”. Pour couper court à une discussion sans issue, nous avons résolu de prendre pour base de notre enquête la liste naguère dressée par les folkloristes finnois, et donc de rechercher les formes médiévales des contes--types analysés dans le catalogue de Aarne et Thompson, entre les numéros 300 et 745, sous le titre *Marvellous tales*; c’est déjà ainsi que Vladimir Propp avait procédé dans sa “Morfologie du conte”, et cette solution, si elle est loin d’échapper à l’arbitraire, reste la moins mauvaise qu’on puisse imaginer” (J. Berlioz, C. Brémont, C. Velay-Vallantin: *Formes médiévales du Conte Merveilleux*, 9. orr., Stock/Moyen Age, Stock, Paris, 1989).

Aarne-Thompson eta Vladimir Propp. *The Types of the Folk-Tale* eta *Ipuinaren Morfologia*. Horra hor ipuin harrigarrien eremuaren sarbide nagusiak.

### 1.3. Euskal ipuin harrigarriak

Bi hitz besterik ez honetaz: euskal edo euskaldunen ipuin harrigarriak. Gure herrian jasotako ipuin harrigarriak euskal ipuintzat emango ditugu. Gureak ere badirelako, nahiz hemen sortuak ez izan. Eta geureak eginez gure kulturaren osagai bihurtu direlako. Ipuin bakoitzaren azterketa zehatzak erabaki beharko du ipuin horren jatorria eta hedapena, euskal berezitasunaren presentzia ala gabezia, eta abar. Baina, oro har, gure herrian jasotako edozein ipuin euskal ipuintzat emango dugu. Beste guztiak egiten duten bezala.

## 2. EUSKAL IPUIN HARRIGARRIAK. EREMUA ZEHAZTEN

Teorian bada ere, gure ihardueraren esparrua mugatu dugula uste dut, herri-narratibaren zein elementu edo osagaiz ari garen argituz. Eta, nahiz, agian, bati baino gehiagori alperrikako lana iruditu, honetan, beste lan-esparru askotan bezala, ezinbestekoa deritzot kontzeptuak argitzeari eta eremuak zedarritzeari, betiko nahasketan jarraitu nahi ez badugu bederen.

Guregana itzuliz, ordea, zein da euskal ipuin harrigarrien eremua? Zein ipuinek osatzen dute? Zein egitura dute? Nolako berezitasunen jabe dira?

Honelako eta beste hamaika galdera ere egin diezaiokegu geure buruari eta denak dira interesgarri eta garrantzitsu gure ipuin-multzo horren ezagutza sakona erdietsi nahi badugu. Galdera guztiei erantzun ezinik, ordea, mugatu berri dugun eremu hori piska bat zehazten ahaleginduko naiz, kontutan edukiz nire oraingo interesa nagusia nolabaiteko "Corpus" a osatzean datzala. Eta besterik gabe jo dezagun ipuin bildumetara.

### 2.1. Euskal ipuinen bildumak

Mende bat igaro da euskal herri-narratibaren lehen bilduma Jean François Cerquand-ek argitaratu zuenetik. "Légends et récits populaires du Pays Basque" izenburupean, 1874-1885 urte tartean 117 kontakizun frantsesez eta horietatik 109 euskaraz argitara eman zituen Pabeko *Société des Sciences, Lettres et Arts*-en aldizkarian. Geroztik beste ikerlari batzu beren bildumak argitaratzen saiatu ziren. Denak ezin hemen zerrendatu eta gehien aipatzen direnak gogora ekarriko ditut:

– W. Webster-en *Basque Legends*, 1877. urtean Londonen argitaratua; bertan, ingelesez, 48 kontakizun aurkitzen ditugu.

– Julien Vinson-en *Folklore du Pays Basque*, 1883. urtean Parisen argitaratua; bertan, frantsesez, eta "Contes et récits" izeneko lehen atalean, 36 kontakizun aurkitzen ditugu. Horietatik, halere, 17 Cerquand-en bildumatik hartuak daude, bat Araquistainen liburutik eta beste lau Webster-engan aurkitzen ditugu. Vinson-ek, beraz, 14 kontakizun berri eskaintzen dizkigu, berak dioenez, Webster eta bien artean, Donibane Lohizunen batez ere, 1874-76 urteetan jasoak.

– Jean Barbier-en *Légendes du Pays Basque d'après la tradition*, 1931. urtean, kontakizun guztien euskarazko testua emanaz, frantsesez argitaratua. Bertan 50 kontakizun aurkitzen ditugu.

– Mayi Ariztia-ren *Amattoren uzta*, 1934. urtean, Baionan argitaratua. Bertan 16 kontakizun euskaraz, bere frantsesezko itzulpenaz, ematen dizkigu.

– Mayi Ariztia-ren “Leyendes Labourdinas”, *Anuario de Eusko Folkloren 1934. urtean argitaratua. Bertan beste 16 bat kontakizun aurkitzen ditugu euskaraz eta gaztelerazko itzulpenaz.*

– R.M. Azkue-ren *Euskalerrriaren Yakintza*, 1942. urtean Madrilan argitaratua. Bigarren tomoan Azkuek 132 ipuin luze eta 109 ipuin labur eskaintzen dizkigu, euskaraz eta gaztelerazko itzulpenaz.

– J.M. Barandiaran-en *Obras Completas*. Bere bigarren tomoan, Bilbon 1973. urtean argitaratua, aurki ditzakegu Barandiaranek argitaraturiko kontakizun gehienak. Ezinezkoa zaigu bertan jasotako kontakizun guztien kopuru zehatza ematea, Cuentos y Leyendas izenez zehazki aipaturikoez gain, beste asko eta asko baitago liburuki lodikote honetan eta besteetan barreiatuak. Dena dela, eta behin-behingoza bada ere, hemen J.M. Barandiaranek Auñamendi liburu sortan *El mundo en la mente popular vasca* izenez argitaraturikoetara mugatuko gara. Lau liburukiz osaturiko argitalpen honetan *Cuentos y Leyendas* izenburupean agertzen diren kontakizunak bakarrik hartuko ditugu, beraz, gogoan hemendik aurrera.

## 2.2. Euskal ipuin harrigarrien kopurua

Ehun urte buruan (Cerquand 1974-Barandiaran 1973) euskal herri-narratiba jasotzen eta ikertzen ihardun duten ikerlari-biltzaileen emaitza ez da, azkenean, txantxetakoa. Aipatu berri ditugun pertsonaietara mugatzen bagara, zazpien artean 500 bat kontakizun, gutxienez, eskaini eta eskura jarri dizkigute. Agian, han-hemenka bildu diren guztiak kontuan hartuz bikoiztu daiteke kopuru hau, Laffitek uste zuen bezala, “hamabi ehun” batera iritsiz.

Gure helbururako, halere, garbi dago 500 kontakizun horietatik ez direla denak ipuin harrigarriak. Bestalde, ageriko gauza da baita ere, zazpi biltzaile horiek eskainitako uztan ipuin berdinen bertsio desberdinak aurkitzen ditugula. Dena dela, kontutan hartuz, batetik, ipuin harrigarriei buruz Aarne-Thompson-ek emaniko ipuin-zerrendak eta Propp-ek agerian jarritako egiturak mugatutako eremua eta, bestetik, nekez aurki daitekeela ipuin-tipo baten erabat berdinak izango diren bi bertsio, aipatu herri-narratibaren bilduma horietan berrehundik gora direla ipuin-harrigarrien sailean sar ditzakegun kontakizunak deritzot. Kopuru mardula, beraz, edozein azterketari ekiteko, azterketa berak erabakiko duela-rik orain hurbilketa moduan ematen den kopuruaren zuzentasuna.

## 2.3. Euskal ipuin harrigarrien jatorria

### 2.3.1. Geografia

Gure ipuin harrigarrien jatorria aipatzerakoan ez noa hainbat ikerlan eta teoria sortarazi duen ipuinen jatorriaren arazoari buruz hitz egitera. Askoz apalagoa da nere helburua. Oraingoz, euskal edo euskaldunen ipuintzat gure artean jasotako ipuin oro hartuko nuela aitortu dut lehena-go eta ez dut aitorten hori kolokan jartzeko asmorik.

Lehen aipaturiko bildumetan agertzen diren kontakizunak galbahetik pasa ondoren, berrehundik gora ipuin gelditu zaizkigula esan dut ares-tian, kontuan edukiz beti, J.M. Barandiaranen bilduma ez garela bere osotasunean hartzen ari.

Horiek horrela, mugaz handiko testuak Hego Euskalerrikoak baino ugariagoak direla ezin da uka. Iparraldekoen nagusitasuna nabarmena da, hirutatik bi, gutxienez, Iparraldean jasoak baitaude. Hona hemen zenbait argibide:

1. Egia da zazpi bildumetatik bost Iparraldean eta bi Hegoaldean eginak daudela, baina bertan jasotako kontakizun-kopuruari begiratu zergo, Azkue eta Barandiaranen bildumak, oro har, aberatsagoak dira, lehen aipatzen genituen bostehundik gorako ipuinen erdia baino gehiago bi bilduma horietan agertzen delarik.

2. Ipuin harrigarrien kopurua, halere, asko murrizten da bi bilduma horietan. Azkueren 241 ipuin luze eta laburretatik 30 besterik ezin ditzakegu harrigarriztat har, eta J.M. Barandiaranen lau liburuki horietan 45 bat jo ditzakegu harrigarriztat. Jean François Cerquand-ek argitaraturiko 117 kondakizunetatik, berriz, 45 bat ipuin harrigarriak direla deritzot, ia erdia, eta Webster, Ariztia nahiz Barbier-en gehienak ere bai.

3. Azkue eta Barandiaranen bildumak ez dira Hego Euskal Herrira mugatzen, besteenak bai, berriz, Iparraldera.

Horiek horrela, eta datu konkretuagoak eman nahirik, Lapurdi Webster, Vinson, Ariztia eta Barbier-en bildumetan isladaturik agertzen zaigula esan dezakegu; Baxe Nafarroa eta Zuberoa Cerquand-en lanean azaltzen zaizkigun bezala. Hegoaldean, berriz, Azkuek argitaraturiko ipuin harrigarrien erdiak Bizkaian jasoak daude eta baita Barandiaranek jasotako hamar bat ere. Azkueren eskutik datozkigu ere Nafarroan eta Araban (Aramaion) beraien iturburua duten beste hamahiru ipuin. Gipuzkoan jasotakoak, berriz, hogeitazazpiren bat, Barandiaranen bilduman aurkituko ditugu nagusiki, eta bizpahiru bat Azkueren bilduman.

Kopuruak kopuru, eta nahiz hauek, nere ustez, zazpi bilduma horien azterketaren ondorio zuzena izan, ezin dezakegu ahantz matematikan,

estatistikan eta gisa berdineko ihardueretan oinarrituriko azalpenek ondorio okerretara eramán gaitzaketela. Era honetako bat izango litzateke, adibidez, Iparraldean ipuin harrigarriek hedapen handiagoa izan dutela esatea. Ez dut uste azalpen horietatik horrelakorik ondoriozta daitekeenik, eta Corpus osoaren azterketatik bakarrik ateratzerik izango dugula ondorio zehatzik deritzot. Izan ere, Euskal Herri osoan metodikoki eginiko inkesta baten ondorioa izan beharrean, bilduma hauek, norbakoaren ekimenaren ondorio estimagarriak dira eta ez dute beraien artean plangintza orokor baten lotura. Horregatik, ugaritasun erlatibo horren aipamena, oraingoz, bere horretan uztea nahikoa dela pentsatzen dut.

Badago, helere, aipatu berri dudán puntu bat eta gure arreta merezi dezakeena. "Inkesta" aipatu dut eta, hori dela eta, zazpi bilduma horietatik hiruk bederen inkesta moduko bati zor diotela bere sorrera ezin dugu ahaztu. Denok dugu J.M. Barandiaranen jokaeraren berri; inkesta metodoaren bultzatzaile sutsua izan zela eta inkesta horiek burutuko zituzten lankidez inguratu zela ezaguna zaigu. Azkuek ere bere inkesta aurrera atera zuen nahiz eta bere kasuan lankideak berri-emaile izatera mugatu. Baina Cerquand bera ere inkestaren bultzatzaile izan zenik ezin uka.

Hona bere lehen emanaldiaren hitzaurrean esaten duena:

"... Europaren Mendebaleko gure anaia gehiena den arraza horrek ez al du bere aintzineko garaitik deus atxiki? Ez du deus asmatu, deus idatzi? Besteen artean hura izan zitekeen istorio eta legenda zaharren xarma gutietsiko zuen bakarra, tradiziozko katea etentzen utziko zuena?"

Hauexek izan dira nere buruari pausatu dizkiotan galderak, Euskal Herrian egonaldi labur bat pasa ondoren. Eta hola-hola pausatu dizkiet Atarratze, Maule, Donapaleu eta Donibaneko Kantonamenduetako errientei, eskolari buruzko bilkura baten kari.

...

Testoari dagokionez hauxe eskatu nien nere laguntzaileei: istorioak hitzez hitz transkriba zitaten, Kateximako erantzunak edo matematikako definizio bat ematerakoan jartzen duten fidelitasun berberaz; bai eta ere bitxien iruditzen zitzaizkien ideia, hitz edo gertakizunak, eta horiek hain zuzen, kontu handiz transkriba zitaten. Zerbait kentzea edo gaineratzea debekatu nien, nahiz haien ustez testoa ez aski eder edo argi izan...

Itzulpenari dagokionez zera eskatu nien: gramatikala baino literalagoa izan behar zuela, hau da, ederra baino fidelagoa." (Anuntxi Arana-ren Itzulpena in *Ipar Euskal Herriko Legenda eta Ipuinak* I, J.F. Cerquand, 11-12. orr., Txertoa Argitaldaria, Donostia, 1985).

Cerquand jaunak, Akademiako Ikuskatzaileak, herrietako errienteak edo maisuak bihurtzen ditu lankide, inkestatzaile "sorgin ipuiak eta kon-

tatzen diren beste guztiak” jaso eta transkriba ditzaten. Helburua garbi dago eta baita, Cerquand-en buruan bederen, metodoa.

Baina buka dezadan puntu hau, hurrengora heltzeko.

### 2.3.2. Bideratzaileak

Behin eta berriro aipatzen ari garen zazpi bilduma hauek badute bideratzaile zuzen eta ezaguna: Cerquand, Webster, Vinson, Ariztia, Barbier, Azkue eta Barandiaran jaun andreak, eta gehienei buruz ez noa ezer esatera, aski ezagunak bait zaizkigu beraien nortasun eta jokamoldeak. Badira, halere, bi kasu aipamen berezia merezi dutenak: Cerquand eta Webster jaunak.

a) Cerquand jaunari buruz, koordinatzaile baten modura jokaten duela esan dezakegu eta bera bideratzaile nagusia bada ere, hurbileko bideratzaile batzuez baliatzen dela ezin dezakegu ahantz, lehen ikusi dugun bezala Baxe Nafarroa eta Zuberoko errientak jartzen baititu bilketa lanetan. Nolakoak dira errienta hauek? Cerquand beraren deskripzioa interes handikoa dela uste dut eta kontutan hartu beharrekoa beraien bilduriko testuen azterketa egiterakoan. Honela dio, lehen aipaturiko hitzaurrean, euskal errientei buruz:

“Hautzaroa beren herrietako giroaren barnean iragan dute. Euskara da haien ama hizkuntza, baina ez dute sekula haren gramatika ikasi, eta ondorioz, ez dute hari buruzko prejuiziorik. Jakintsu askok bezala, euskarak ortografiarik ez duela pentsatzen dute, eta inongo findurarik gabe erabiltzen dute, beren auzoek bezalaxe. Bestalde, ikasketak egiteko herritik kanpoan pasatu duten denbora apurrak ez die ohiduraz alda arazi. Baserritarren jaunzteko eta jateko manerei eutsi diete, eta ez dira beren herrikideetatik bereizten, frantsez hizkuntza eta historia dakizkitela zihurtatzen duen diploma gora-behera. Eta, batez ere, eskatzen zaien laguntza emateko prest dira, laguntza hori eskatzen zaien heinean”. (Anuntxi Aranaren itzulpena, op. ct. I, 12-13. orr.).

Bi hitzetan esateko, frantses “kulturaxo” jabe diren euskaldun alfabetatugabeak dira gure errientak. Beraien transkribapenak, beraz, naturaltasunaren preskotasuna edukiko dute askotan. Noraino izan dira, halere, lekuko zuzenak, transkribatzaile hutsak? Cerquand berak zalantzan jartzen du berak emaniko arauak zehazki jarraitu dituztenik. Euskarazko testotik itzulpenera dagoen aldea ukazinezkoa izanik, eta itzulpen horiek transkribatzaileenak izanik, Cerquand berak aitortzen duenez, itzulpen horietan gauzatzen direla nagusiki gure Akademiako Ikuskatzaileak atze-maniko akatsak pentsa dezakegu. Baina zalantza ez da erabat aldentuta gelditzen.

b) Webster jaunari buruz, berriz, bi ohar egin behar dira:

1. Webster-ek ingelesara itzulita eman dizkigu berak jasotako ipuinak. Momentuz, beraz, ez ditugu eskuartean berak jasotako euskal testu gehienak, nahiz eta bere eskuizkribuetan aurkitzen diren.

2. Bere bilketa egiterakoan Webster euskaldun berri bat dela esan dezakegu, Jose Antonio Arana Martijak dioen bezala, 1873. urtean kontakizunak jasotzen hasten denean hiru urte besterik ez bait darama Euskal Herrian bizitzen.

Zertara datozen ohar hauek galde dezake batek baino gehiagok. Ohar bat besterik ez dute izan nahi. Ipuinei buruz egin daitezkeen ikerketa askotan ez dute, ezinbestez, eragin handiegirik izango eta neurri handi batean zehaztasun hauek kontuan hartu beharrik ez da egongo. Besteetan, aldiz, esanguratsoagoak direla uste dut, eta hizkuntzalaritza aldetik nahiz ahozkotasunaren aldetik aztertu nahi badira, nahi eta nahi ez gogoan eduki beharrekoak.

### 2.3.3. Kontatzaileak

Herria eta gure arteko azken kate-begiaren aurrean aurkitzen gara. Herri-ipuin harrigarrien esaleak eta transmititzaileak dira. Ikusi berri ditugu transmisio horretan egon daitezkeen okerdurak eta oztupoak. Aztertu beharrekoa litzateke ere beraiek kontakutakoek noraino isladatzen duten, zuzen eta okerdurarik gabe, herriaren altxorra dena. Ez gara, ordea, arazo horretan sartuko, eta beste puntuetan bezala berri deskriptibo batzu ematera mugatuko gara.

Ez dugu beti kontatzaileen berri, bai, ordea, gehienetan, nahiz eta, oro har, berri hau beraien izen-abizenetara eta jatorrira mugatu. Hortik aurrerako datuak urriak eta noiz behinkakoak direla esan dezakegu. Horrela, adina aipatuko zaigu batzutan; gehienetan, adin handikoak direla azpimarratu nahirik edo. Bestetan, gutxitan, norengandik zuen ikasia azalduko zaigu, ipuinaren antzinasuna adierazi nahieran edo. Aldiz, alfabetatugabea edo frantsesez ez dakiela kasuko kontatzailea esango zaigu, ipuin bat Frantziako nahiz beste lurraldeetako herri-narratiba jasotzen duten liburuen bidez ezaguna denean. Kontatzailearen bizimodua edo lana aipatuko zaigu, azkenik, beste kasu gutxitan.

Ipuin harrigarrien bideratzaileek emaniko datuen arabera, ezer gutxi jakin dezakegu, beraz, kontatzaile horietaz. Zentzu horretan, salbuespen gisa har dezakegu Mayi Ariztiak kontatzaile bati buruz esaten duena. Mayi Ariztiak *Amattoren uzta*-n hamasei (16) kontakizun argitaratu zituen, eta horietatik hamahiru (13) ipuin harrigarriak direla uste dut. Hamahiru

ipuin harrigarri horietatik, zortzi Josepe Amorenak kontatuak dira eta beste bat 18 urteko bere biloba batek, Marie Agerrek, hain zuzen. Zer dakigu berari buruz? Hona hemen Mayik esaten diguna:

“Ixtorio sail bat ere eta hoberenatarik, badut hartua, lauetan hogoi-ta bi urteko xahar maite baten ganik, Saran sortua Zugarramurdin zagona orduan.

Jakin nuen haren iloba gure neskatoaren ganik, Josepe hura ixtorio erraile gaitza, aipatua zela.

Ibil arazten zuten, etxez etxe, arto xuritzetan, auzo guziak elkarretarat bildurik arto xuritzen ari zirelarik, harek ixtorioak erran, eta bertzek, entzun, ernerik, loaletu gabe, beren lana gisa hortan aiseago eta gehiago egiteko, omore hobean! Halaber eremanarazten zuten, etxetan Eguerriko bezpera arratsean, gauerdiko Meza bitartean, ixtorio erraten aritzeko.

Ekarrarazi nuen, gure etxerat, xoilki, bere ixtorio ederren kontatzeko.

Pasatu zituen bi egun; ez nuen atxikitzen ahal izan gehiago: sobera grina zuen etxean utziak zituen bere iloba ttiki umexurtzez.

Ikustekoa zen, zein goxoki eta eztiki kontatzen zituen bere ixtorioak, Ebanjelioa bezein egiak izan balire bezala, hitz bat uts egin gabe!

Bere ixtorioak kontatzen zituen, su pazterran jarririk, kapelua kendu eta belaun punttan emanik, begiak erne, urrunerat begira.

Zer oren goxoak iragan ditudan harekin!

Harritzeko da ze memoria izaten duten, batere irakurtzen eta eskribatzen ez dakiten horiek: liburuetan deusik ezin ikas, eta beti oroitzen beren aintzinekoen ganik aditu dituztenez!” (Mayi Ariztia: *Amattoren uzta*, 6-8. orr., Elkar, Donostia, 1982).

Aintzin solasean emaniko datu orokor hauezaz gain, ipuin bakoitzaren bukaeran emaniko berriei esker, beste hauek ere ikasten ditugu:

– Lehen Komunionea Sarako elizan egin zuela eta orduan ari zirela “aintzineko aldare beheko taulen berritzen”.

– “Axularren ixtorio” bat zuela 70 urte ikasia zuela Muttila zaharren ganik, Muttilainean Josepe muttil ttiki zagolarik.

– “Ama alaba batzuen ixtorioa” Alemanian ikasia zuela, euskaldun prisioner baten ganik; 1870eko gerla denboran, Alemanian, bederatzi hilabete eterdi prisioner egon zelarik.

– “Errege baten ixtorioa” 1931-ko apirilaren 13an, 87 urtetan, Zugarramurdin, Ixtilarteko bordan kontaktu ziola.



Oker ez banago, gainbegiratzen ari garen zazpi bilduma horietan ez da inon hainbeste berri ematen kontatzaile bati buruz. Eta bestalde, ze informazio aberatsa bideratzen digun Mayik!

Izan ere, kontatzaile bati buruz, kasuan Josepe Amorenari buruz, ematen dituen berriak, besteetan baino ugariagoak izateaz gain, kontaketa berari buruz eta kontatzearen inguruari buruz ematen dizkigunak ere biziki interesgarriak baitira. Bere aintzin solasean Mayik euskal kontatzaile baten irudia deskribatu digula esan dezakegu.

1934. urtean Mayik idatziriko hitz hauek halako giro bukoliko bat edo dakarkigute burura. Gauzak, antza, ez dira leku guztietan berdinak izan, halere. 60 urte lehenago, 1875. urtean, Cerquand-ek bere bildumaren lehen emaitza argitaratzen duenean, eta errientei-bere asmoen berri eman ziela kontatzen digunean, honela dio hitzaurrean:

“Ez da erreza izan nere asmoa ulertaraztea: errientak ez dira gau beiletan ibiltzen, neguan lanpetuegi izaten direlako. ... Gainera, oraingo gau beilak ez dira aintzinekoak bezala. Emigrazioa dela eta, familiak gero eta txikiagoak izaten dira, solasak eta eleketak ez dute lehenagoko eragipena. Guzti honengatik beldur nintzen ez nuela arrakasta handirik lortuko” (op. c. I, 11. orr., Anuntxi Aranaren itzulpena).

Eta lehen artikulua bukaeran, beste hau dio:

“Zaharrek, nere laguntzaile prestuek, laster ez liezaiokete inori kon- da beren oroitzapenetako altxorra. Oraingo belaunaldia eten bat egiten ari da herri tradizioan. Egungo euskaldunak, 20 urte bete aintzin herritik joanda, 20 urteren buruan itzultzen dira, aberats batzutan, gehienetan miserable, bainan beti aintzinekoek atxikien zituzten gauzetaz arduratu gabe, hau da: etxeko lasaiak, lan ixilaz, izenaren ohoreaz. Kanpoan izan direno arbasoen etxea arrotzen eskuetara joan da eta, bide batez, ohizko harremanak hautsiak gertatu dira. Familia gabekoa izanik ostatuan iragaten du denbora amerikanoak, itsasoz haraindiko istorioez bere herriki-deak suntsi arazten: oihanak, tropikoetako fruituak, Panpan dabiltzan abeltalde kodaekin, kolonoen askatasun mugagabekoa, metatzen den urrea azaltzen dizkie kartsuki. Eta irudi liluragarri horren aldean etxeko istorio sinpleak ez dira agertzen ere ausartzen. Bil ditzagun, beraz, betirako ahantziak izan aurretik, orduan inork ez bait litzake berpitz” (op. II, 100. orr., Anuntxi Aranaren itzulpena).

Bi aipamen hauek ikusita, galdera bat baino gehiago sortzen zaidanik ezin uka. Noizkoa dugu herri tradizioari buruzko belaunaldien arteko etena? Norainokoa? Zein da gure kulturaren barne-mapa? Erantzunak erantzun, azken batean gogoan hartzekoak direla uste dut gai berdinen inguruan zirriborroraturiko egoera horiek.

Azkenik, datu orokor bat kontatzaileen sexuari buruz. Jean Barbieren bilduma alde batera utziz, ez baitigu gehienetan kontatzaileen berri-rik ematen, beste bildumetan honelako datua agertzen zaigu:

– 45 emakumezko kontatzaile aipatzen dira, beraiei zor dizkiegularik 78 ipuin.

– 43 gizonzko kontatzailek 69 ipuin transmititu dizkigute.

– 35 ipuin nori zor dizkiogun ez da aipatzen.

Ipuin harrigarrien kontatzailea, beraz, bildumen arabera, gizonzkoa zein emakumezkoa berdin-berdin izan daiteke, parekatuta agertzen bait-zaizkigu talde bakoitzaren kopuruak bai kontatzaileen aldetik eta baita kontatutako ipuinen aldetik.

#### 2.4. Euskal ipuin harrigarrien transkribapena

Ez noa arazo teknikotan sartzera, lehen esan dudan zerbait pixka bat zabaltzera baizik.

Herritik, herriko gizon-emakumeengandik jasoak ditugu ipuin hauek, baina kontatzaile horiei entzuten egon direnen gogo-belarriak ez dira kasu guztietan berdintsuak izan. Hasteko, ez dugu inolako grabaziorik. Beste pertsona batzu dira entzun eta paperera eraman dutenak entzundakoa. Ikasketaz, hezkuntzaz, asmoz, metodoz, hizkuntzaren jabetasunez eta abar oso pertsona desberdinak. Nahikoa da, adibidez, euskararen ezagutza dela eta, lehenago errientei nahiz Webster-i buruz esandakoak gogora ekartzea.

Batzutan, bildumaren egileak kontakizunarekiko erabat fidela izateko asmoa agertzen digu. Cerquand batek, adibidez, edo Mayi Ariztiak hono-ko hau aitortzen duenean:

“Ixtorio horiek hartzeko, lehenik erranarazi diozkaket behin erraile-ri. Gero, erran dauzkidate berritz, emeki-emeki, puxkaka-puxkaka, hek erran ahala, nik markatzeko (1) gisan, hitz bakar bat ere kanbiatu gabe”.

Eta, halere, Cerquand bera konturatzen da ez duela beti erdietsi desiratzen zuen fideltasun hori, bere lankideak ez direlako behar bezala lotu emaniko arauai, edota:

“Herriaren jatorrizko testoez merezi duten errespetoa ulertzeko gusto fin eta hauta eduki behar da(lako), bai eta burujabetasun osoa ere literatur heziketan; eta bi gauza hauek, hain arraro eta eskasak diren adimen gorenetakoa jendeengan bakarrik aurkitzen dira” (*op. c. I, 12. orr.*).

---

(1) Ixtorio erraile zaharrek erraten dute: “Markatu duzu?...”. Ez dute behin ere erraten “eskribatu duzu?” (*op. ct. 8. orr.*).

Besteetan, fideltasun osoa asmo mailan ere egon denik zalantzan jarri izan da, Barbier edo Azkueren kasuan adibidez, eta zertxobait landuak, orraztuak, eta, agian, inausiak ere izan direlakoaren susmoa dugu.

Erabateko objetibotasuna ezinezkoa zaigula gizakioi uste dudanez, halere, ez dut, haatik, uste arbuiagarriak direnik biltzaile hauek transmititu dizkiguten ipuinak. Nahikoa dugu, amets utopikoetan ez erortzeko, errealitatearen mugak ezagutzea gure azterketak horretara egokitzeko.

Agian, teknika berrien bidez jasotako kontakizunek, aurretik jasotakoekin alderatuz, ikerbide berriak irekiko dizkigute.

### 3. EUSKAL IPUIN HARRIGARRIEN EREMUA ISTEN

Zazpi bildumen inguruan ihardun dugu itzul-inguruka. Berrehundik gora direla, esan dugu, bilduma horietan harrigarritzat jo daitezkeenak. Horien artean badago, ordea, antzekorik. Horrelakoak elkartuz, 60ren bat ipuin harrigarri desberdinen aurrean aurkitzen garela esan dezakegu, nahiz eta kopuru hori behin-behingoak izan.

Lehenengo begirada batean, gure ipuin harrigarrien eremua erabat urrituta gelditu zaigula pentsa dezake norbaitek. Eta, alde batetik, ez zaiola arrazoirik falta esan beharko genuke. Baina itxurazko urritze hori ez dela sakonean benetazko urritze bat pentsatzen dut. Zergatik?

Kasu gehienetan, ipuin-tipo baten bertsio desberdinak aurkitzen ditugu, beraien arteko desberdintasunak maila askotan sailka ditzakegularik:

aintzintasuna, geografiazko jatorria, euskalkia, edukia, kontaera, egitura, pertsonaiak, barne-iruzkinak, eta abar.

Alde horretatik, ikerlan aberatsa eskaintzen digutela ipuin-tipo baten bertsioek eta ikerlan hori zientzia-adar desberdineei irekia dagoela uste dut.

Bukatzeko, eta bertsio desberdinek eskaintzen diguten desberdintasunaren adibide gisa, aipa dezadan ipuin harrigarri ezagun bat: *Juan Artz*, eta bere hasierako egoera.

**Juan Artz**

Aarne-Thompson-en katalogoko 301 B ipuina duzue hau, eta oso hedapen zabalekoa, munduan zehar ezaguna baita, Europan, Mendebaldeko Asian, Indian, Txinan, Ipar Afrikan, Ameriketako europar kolonie-

tan eta Ipar Ameriketako indioen artean, P. Delarue-ren ustetan. Bestalde, berak dioenez, oso kontakizun zaharra izan arren, 18. mendearen hasiera arte ez da bertasio idatzirik ezagutzen.

Halaber, garbi dago ipuin harrigarri bat dela, eta Propp-en ikuspuntutik Azkueren bertasioaren azterketa ere askainia dugu.

Gure artean baditugu ipuin honen bospasei bertasio desberdin gutxienez, Cerquand-en “L’ourson” edo “Le fils d’ours”, M. Ariztiaren “Hartz-Kumeren ichtorioa”, J. Barbier-en “Hachko eta haren bi lagunak”, Azkueren “Juan Artz” eta Barandiaranen “Joantxo Artza”.

Hona hemen bertasio hauen kontatzaileen izan-abizena, jaioterria, eta jasoketaren urtea:

L’ourson: Mendibe (B.N.), Jean Etxamendi, 1885.

Hartz-Kumeren ichtorioa: Sara (L.), Josepe Amonarena, 1923.

Hachko eta haren bi lagunak: Senpere (L.), Jean Zuburu (Pepera), 1931 baino lehen.

Juan Artz: Murelaga (B.), M. Martina Maruri.

Joantxo Artza: Dima (B.), Claudio Pujana, 1935.

Baditugu hor, besterik gabe, azterketak bideratzeko zenbait datu. Baina etor gaituzen testura. Esan bezala, puntu bat besterik ez dut aipatuko: hasierako egoera, Propp-en egituran x hizkiz adierazten dena.

Hona hemen ipuin bakoitzeko hasiera hori:

1. Cerquand-en “L’ourson”:

“Bertzorduz Iratiko oihanian Mendibeko herritik eta Otxagabiarat zohalarik neskato bat, errekontratzen dizu hartz bat. Chuen chuen a egon balitzako hartza ahalgeturen zizun, bainan hura ikustearekin iziturik begiak lurerat aurtikitzen ditizu. Ikusirik haren estitasuna hartza arimatzen ziakozu eta bizkarrian ezartzen dizu eta eremaiten zilo batera. Hara direnean hartzak senditzen dizu uricha zuela eta ume bat egiten dizie. Emia izan baliz menturaz hartzak ez zizun sofrituren neskatoa, nola gertatu izan baitzen arra konxerbatu zizun”.

2. Ariztiaren “Hartz-Kumeren ichtorioa”:

“Asko bezala, baziren senar emazte batzuek. Gan ziren egur ketarat. Gizona igan zen haritz baten gainerat. Etorri zitzaion hartz bat. Andria ereman zion hartzak; sartu zuen leze batian. Eman zuen atekatzat ehun kintaleko harri bat. Emazte gaicho hura haur egin beharra gertatu zen. Sortu zen seme bat”.

3. Barbier-en “Hachko eta haren bi lagunak”:

“Hor, Euskal-Herri Nabarroako herri batean bizi zen familia bat arras beharra.

Egun batez, etxean egurra eskasturik, aita, bere alaba lagun harturik, gan zen, zama bana behar zutela oihanetik ekarri.

Oihanera heldu direlarik, badoazi biak bi alde, elgar hola aditurik: bere zama lehenik eginen zuenak, bertzearen begira behar zuela egon, hitz hartu toki batean.

Oihan izigarriak ziren orduko oihanak!

Neska gazteak bere zama egintxe dueneko, hor, oihanetik ateraturik, heldu zaio “Basa-Jauna”, neska hartu’ta eremaiten baitu berekin, lurpean egina zuen egoitzarat. Nork erran haur gaichoaren izialdura eta burhasoen bihotzmina, beren alaba galdurik?...

Denboraren buruan, Basa-Jaunaren ziloan sortu zen beraz ‘Hachko.’”

#### 4. Azkueren “Juan Artz”:

“Mendian, amak bularrik ezeukalako, artz batek ezi eieban Juan”.

#### 5. Barandiaranen “Joantxo Artza”:

“Munduan beste asko lez, kueba baten, artzak eruan da eukan neskatxi batek seme bat izan eban. Artz orrek arri andi bategaz zerraturta kueba hortan eukiten zituen”.

Testu labur hauetan gertaera berdina kontatzen zaigula esan dezakegu, baina ardatz berdinarean inguruan zenbat eta nolako desberdintasunak bost testo hauen artean! Hona batzu:

Heroearen ama: neskato/emazte/alaba/bularrik gabeko ama/neskatxi.

Bahitzailea: hartza/hartza/Basa-jauna/Ø/hartza.

Sexuzko harremana: esplizittoa/inplizittoa/inplizittoa/Ø/inplizittoa.

Barne iruzkinak: bai (arra-emea)/ez/bai (oihan-min-izialdura)/ez/ez.

Beste datu adierazgarri bat: Cerquand-ek dakartzan euskaraz eta frantsesezko testuak, puntu honetan, arras desberdinak dira, frantsesezko itzulpenean zentsura nabarmena delarik.

Bukatzer a noa. Herri-narratibaren eremuaren zabaltasun eta aberastasuna aitortuz eman diogu hasiera ponentzia honi. Bada nahikoa ere ipuinena. Beraien arakatzek ekar diezaguke gure kulturaren ezagutza sakonagoa. Baita, beraz, gure nortasunaren sendotze emankorra.



## SANTA JENOBEBA ETA DONE RIKTRUDIS AURREZ AURRE. HERRI-KONTAGINTZA DELA ETA

*Donostia, 1991-III-25*

*Ana M. Toledo*

Euskal kontaktak ahoz-ahozko igorpena zuten haiei testua igorpen-bide zutenak gehitzen dizkienean zenbaitetan ez zuen aurkitu hartzailearengan babes handirik, baina bada bestelakorik ere: Txomin Agirrerren *Auñemendiko Loreak* eta Gregorio Arruek itzulitako *Santa Genovevaren vicitzak* (1) ilustra dezakete egindako baiezipena.

Aipatu adibideek, lehenik eta behin, agerian uzten dutena zera da, euskarri berbera duten bi komunikaziok erantzun-modu oso desberdina jaso dezaketela hartzailegoarengandik. Zinez, planteamendu orokor baten barnean, ez gaude gertaera bitxiaren aurrean, mundu idatzia horrelako jazoeretzat beterik bait dago. Hala ere, bi kontakteta hauek argia ikusten duten uneari lotzen zaion ezaugarri batek, euskal kontakteta mundu idatzira jaiotzen deneko garaia izateak, gogoetari heltzeko adinako akuilua eskain dezake.

Testuak eta testuak daudenez, hauei buruz orokorki hitz egitean ñabardura asko galtzen da, baina abiapuntu legez bederen, idazketak ahoz-ahozko munduak ez bezalako harremanak eraikitzen dituela onar daiteke. Harreman desberdin hauen ezarketan komunikazio-prozesuko parte-hartzaile guztiek eragin dezakete: idazleak, testuak eta beronek darabilen gaiak, gaia erabiltzeko moduak, baita hartzaileak ere.

Idazleak, idazketa-irakurketen egintza menderatzen duen une bere-tik, bide horietan zehar eraiki den kulturatik jasotako erreferentzia ugari ekar dezake, kultura horrek landutako gaiak eta kultura horri egokitzen zaizkion antolamendu-moduak, mundu horretan bizi den hartzailearen-tzat gogokoak izan daitezkeenak.

---

(1) Lehen argitalpenaren izenburua. Aurrerantzean jasoko diren aipamenetarako argitalpen eskuragarriago batera joko da, Aita Lino Akesolok, lehen argitalpen hau berau oinarri, prestaturikora, hain zuzen ere. Ik. AKESOLO, LINO (Ed.), *Gregorio Arrue: Santa Jenobebaren Bizitza*, Euskal Klasikoak Saila, 8, Erein, Donostia, 1987.

Igorpen-bidearen aldaketa eragin handia izan dezakeen faktorea da: urrutirago joan gabe, testuak, idazketaren gain eraikiak, ahoz-ahozko komunikazioan ez bezalako gogoeta-prozesua zilegiztatzen du, esandakoa entzun ahala jaso eta ulertu beharraren morrontzatik askatuz, baita ezagueraren gordailu legez ziurtasun osoa eskaintzen ez duen memoria-ren menpekotasunetik libratuz ere.

Idazketa-irakurketen egintzaren ezagutzatik mende askotara, inprimategiak lanean hasi eta zenbait gizalditara, idazlearen jeinu sortzailea azpimarkatuko du Erromantizismoak: orijinaltasunaren bilaketa etengabea da, bere eredia, Jainkoak bezala, ezerezetik sortzen duen poeta da. Ideiak, oraindik, besterenak izan zitezkeen baina mintzaira jeinu sortzaile horrena bakarrik. Azken batez, idazleari berea bakarrik den mundua sortzea eskatzen dio eta berea bakarrik den mintzaira. Estetikari buruzko ikuspegi honek idazketa ezinbesteko igorpen bide du, idatziz bakarrik gauza bait daiteke era horretako mundua.

Testuinguru honetan, mugimendu erromantikoaren hatsak bultzaturik, hasiko dira argitaratzen lehen euskal kontaketa idatziak. Aipagai ditugun biak, bata eleberri historikoa eta bestea elezaharra, kontaketa-aren alorrean Erromantizismoak gogokoenak izan zituen haiek dira.

Kontaktetaren eremua, ahoz-ahozko igorpenak beste inorekin banatzen ez zuen esparrua, irakurketa eskatzen duten haiekin banatzen hasten denean, kontaketa-erikiko ohizkoa ez zen harremana eratzeke bidea jartzen ari zen. Eskakizun berriak dakartzaten testu hauen aurrean, ez zatekeen erantzunik harrigarriena jaramon handiegirik ez egitea harik eta ohiturak aldatzen joan arte. Horregatik, lehen itxura batean behintzat, deigarria ez litzateke izango hainbeste babesik ez eskaintzea nola arrakastaz izatea.

Aurreko mendearen bigarren erdian, Gregorio Arruek Schmid idazle alemaniarra jarraikiz, Santa Jenobebaren bizitza itzultzen du, aurreko mendean eta mende honen hasieran euskal libururik irakurrienetakoa izango dena. Kontaketa doi-doi kaleratu denean eta bere bizitza literarioa testimoniala izatetik igarotzen ez denean laupabost (2) argitalpen

---

(2) J. Bilbaok emaniko erreferentzi bibliografikoen arabera lau argitalpen, hiru *Santa Genovearen vicitza...* izenburupean, 1868, 1882 eta 1889 urteetan Pedro Gurruchagaren etxean, Tolosan, argitaratuak, laugarrena, berriz, *Bravanteco Genovearen bicitz arrigarri miragarria* izenburupean 1885. urtean E. Lopezen etxean, Tolosan bertan. Ik. BILBAO, JON, *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco. Eusko Bibliographia*, I, Editorial Auñamendi, San Sebastián, 1970, ARRUE REZOLA sarrera, 325. or. Baina, M. Lekuonak 1868. urteko argitalpenaren beste berrargitalpen bat 1892.ean lekutzen du. Ik. LEKUONA, MANUEL DE (Ed.), *Genoveva de Brabante por el "bertsolari" Juan Cruz de Zapirain*, Trabajos del Laboratorio de Eusko Folklore, argitalpen-leku eta argitalpen-urterik gabe, III. or. Argitalpen-urteetan inprenta-hutsik ez badago, bost argitalpenetara heldu zen aurreko mendean.



bereganatu zituen Arruek eginiko itzulpenak. Datu honek, besterik gabe, testua euskarri zuen kontaketa euskaldunak ez zuela arbuaiatu aditzera ematen du, alegia, ez ziola muzin egin beste igorpen-modu bat zekarren historiari. Itzulpen honi egiten zaion abegi ezin hobeak eta honek bezala kontaketa adierazpide hartu zuten beste testu batzuei ukatzen zaien babesak erakusten duen kontrastea galde-zeinu bihurtu eta ondoko lerrootan erantzun-modu desberdin hori eragin zezaketen faktoreak hartuko ditugu mintzagai, ez arrazoi horiek eta horiek bakarrik eragile izan zireneko ustean, baina bai izan zitezkeelakoan. Bestela esanda, itaunaren erantzunari koherentea izatea eskatzen diogu, ez besterik.

Azaldutako helburua betetzeko bide egokitzat jo dugu alderaketarena, eta, zehazki, euskal lehen eleberrizat jo den Txomin Agirrerren *Auñemendiko Lorearekin* erkatzea. Bi kontaketa, bigarren hau bestea baino hogeita hamar urte beranduago argitaratu zena eta haren bizitza literario distiratsua izan ez zuena.

Bizitza literarioz elkarrengandik hain urrun lekutu ziren bi testuok, badute alderaketa zilegiztatzeko adinako antzekotasun eta funtzionamendumen desberdina azaltzeko beste alde. Santa Jenobebaren bizitza itzulpen gisa testuratu bazen ere eta *Auñemendiko Loreako* done Riktrudisena, berriz, morrontza hori gabe, itzulpena izateak ez du eragotziko hemen planteatuko den erkaketa; izan ere, erkaketa ez da bideratuko idazlearen sorkuntza-maila neurtzera, nola bi testu hauetara eraman zituzten lehen-gaien jatorria eta lehengai hauek esaldiaz harantza eratzeko modua aurrez aurre jartzera.

Hagiografia herri-literaturaren esparru izan da. Hona dakartzagun bi kontaketatiko protagonistak santu izaeraz jabeturik aurkezten zaizkigu lehen argitalpenean. Gerora, Arruek Brabanteko Jenobebaren santu izaera zalantzazkotzat jo zuelako edo, ezaugarri horretaz desjabetu egin zuen izenburua. Baina, elezahar edo kontaketa hagiografiko, birtute handidun eta eramankizun handiagodun emakumea ematen zaigu erakustera. Geldi bedi errealitate historikoa bere egiarekin eta fikzioak eraikitzen duen mundu autonomoari eta bere legeei so, beren banakotasun paregabea bide gehiengoan mundu arrunta utzi eta, ez-beharrak ez-behar, birtutean sendo bizi izan ziren bi pertsonaien berbaldi-mailako historia alderatzea zilegi izan bedi.

Dena den, berbaldi-mailara heldu aurretik hasten dira bereizten. Testu-aurrea (3) bera urrunketa sorleku da; izan ere, lehengai bila abiatu zirenean toki desberdinetan aurkitu zuten harrobia *Santa Jenobebaren Bizitzak* eta *Auñemendiko Loreak*.

---

(3) "El conjunto de los materiales que preceden a la redacción definitiva ha sido llamada por algunos investigadores el ante-texto". SEGRE, CESARE, *Principios de análisis del texto literario*, Editorial Crítica, Barcelona, 1985, 87. or.

Erredakzioaren historiaren azterketa xehea alboratuz, batak eta besteak erabili zituzten lehengaien jatorriaren hausnarketa xumeak agerian uzten du langaien iturrien artean dagoen aldea. Arruek euskaratu zuen idazlanaren sorburua ahoz-aho igorri zen kontaketa batean zegoen, gerora, denboraren joanean, abiapuntu hau zuen historiak mundu idatzian hezurmamtze zenbait izan zituen, jatorrizko aldaeraren bat inspirazio-iturri hartuz edo beranduagoko egile ezagunen baten testuan oinarrituz, nola aukera hauek konbinatuz. Kristobal Schmid alemaniarren eskutik datorren kontaketa aurretik oso gai ezaguna zen Europa osoan (4). Arrueren itzulpenak data eta jatorri zehatza badu ere, ezin ahantz daiteke Schmidek bere bertsioa plazaratu baino lehen zenbaterainoko zabalpena izana zuen Brabanteko Jenobebaren bizitzak.

Arrueri, itzultzaile den neurrian, hala fabula nola fabula antolatze modua emanak datozkio. Badago alderik Schmidek bere gain hartzen duen eginkizunaren eta Arruerenaren artean, baina lehenak ere, maila apalagoan bada ere, askatasunaren hegalki moztuta dauzka, baldintza batzuk barnean behintzat. Nahiz eta abiaburutik bertatik onartu idazle orok idazlana sortzeko duen "testu-aurrea" lantegi horri helden dion unerarte gizakia osatzen joan den mintzairaren eta kulturaren hiztegia dela (5), Schmidek herri-kontsumorako izango den kontaketa eratu nahi duen neurrian, gehiengoei zuzentzea erabakitzen duen heinean, idazle landu deiturikoen baino askoz nabarmenago murriztu beharko du arestian aipatzen zen hiztegia: herritik hartu du gaia —Jenobebaren bizitza

(4) A. Lino Akesolok zenbait xehetasun eskaintzen du: "Azkeneko azterketek diotenez, Jenobeba onen bizitzak Frantzialdeko beste aoz aozko ipui zarrago batean omen du jatorria, *Frantziako Erregina eta Mariskal ezkontzauslea* izeneko ipuiari, alegia. Oso antziñakoa omen da ipui au. Or oiñarriturik, amairu-amalagarren mendean fraide asmatzaille batek egin zuen aldaketa: Erreginaren izenaren orde kondesa zelako Jenobebarena jarri (benetakoa Santa Jenobeba Parisek zaindari duenaren omenez, antza), senartzat Sijifredo konde ustezkoa eman berari, beste eraskin batzuk asmatu (Jenobeba eta bere semetxo sei zazpi urtez janaritu zuen basauntzarena eta abar)... Gaiñerakoa geroko idazleek egingo zuten. Idazleotako bat René de Cerisiers jesuita frantzesia izango da, 1638n Santa Jenobeba zelakoaren bizitza atera zuena. Arrezkero, jesuita orren liburuaren eragitez, sekulako arrera izango du ipuiak Europa guztian. Batez ere Alemanian. Alemanen literaturan bertan ere ildo sakona utziko du XVIII-XIX garren mendetan zear". AKESOLO, LINO (Ed.), *Gregorio Arrue: Santa Jenobebaren Bizitza*, 21-22. orr. Laffont-Bompianik honela aurkezten dute: "Personnage légendaire dont les aventures, après avoir fait l'objet de récits populaires dont certains remonteraient au VIII s., furent évoquées dans *la Légende dorée* (vers 1250) de Jacques de Voragine, puis plus longuement, dans un texte dû à un moine allemand du XV s., Matthias Emich, et inspirèrent à partir du XVIII s. de nombreuses oeuvres littéraires et musicales". LAFFONT-BOMPIANI, *Dictionnaire des personnages*, Ed. Robert Laffont, Paris, 1984, 413. or.

(5) R. Selden-ek honela jasotzen ditu Roland Barthes-en hitzak: "que los escritores sólo tienen el poder de mezclar textos ya existentes, de volverlos a juntar y a desplegar, y que los escritores no pueden usar sus textos para 'expresarse', sino sólo inspirarse en ese inmenso diccionario del lenguaje y la cultura que 'ya está escrito'". SELDEN, RAMAN, *La teoría literaria contemporánea*, Editorial Ariel, Barcelona, 1987, 67. or.

ezaguna zen aldaera desberdinekin— eta baldin eta herriari itzuli nahi badio honek ezagutzeko, “errekonoiztzeko” (6) eran itzuli beharko dio; ezin eman diezaioke guztiz berria den Jenobebaren irudia. Baldintza hauetan ez du askatasunik edozein motatako nahasketak eragiteko berak jaso duen mintzairaren eta kulturaren hiztegiaren; alegia, ez du askatasunik jaso duen Jenobebaren historia, beste tradizio batzuekin edo tradizioaren iraulketa dakarten elementuekin nahasteko. Izan ere, herritik jaso duen Brabanteko Jenobeba beste elementu batzuen bidez bortizki nahasten badu, herriak ezagutzen ez duen Jenobeba itzuliko dio, eta ezagutzen ez duen neurrian, herriarena ez da izango, Schmidena baizik. Edo eta jasotzen duen ondarea, sortu duen harena (herria) dena, honek ondare horretaz egina duen ohizko irudiaren barnean atzera ematen dio, edo eta, birsorketa bitarteko, ondare horren ikuskera berezia, Schmidek eta berak bakarrik elementu desberdinak konbinatuz asmatu duena itzultzen badio, ez da herri-kontsumorako gai izango. Schmidek, tradizioetik langaitzat hartu duen Jenobeba, lantze-prozesuak eragin dezakeen itxuraldaketan bide, beste Jenobeba baten irudi bihurtzen badu, langaiaren emaitza ziren haiek ez dira identifikatuko itxuraldatutako Jenobeba honekin eta ez dute bere egingo. Aldaketak eragin ditzake, baina sistema baten barnean, sistema horrek jarritako hesiak hautsi gabe. “Collage” partikularra, berezia, bitxia, pribatua, erabat banakoa dena debekuen zerrendan dago; hau da, Schmideren muga Jenobebaren bizitzaren ikuskera berezian, inoiz eman gabekoan dago. Schmidek, bere aurretik gai honi lotu zitzaizkion beste idazle batzuk bezala, hainbat osagai gorde egin zuen, ezagutu zitekeen Jenobeba kaleratuz. Tradizioak emaniko Jenobebaren irudiari lotu zitzaion: errugabe izanik adulterio-salaketa jasaten duena, heriotz zigorra jaso eta saihestu ondoren, basahuntzak emandako esne eta beroari esker basoan semea hazten doala senarrak aurkitu, ezagutu, barkamena eskatu eta ohore guztiarekin berriro gazteluratzen duena. Honela bada, itzultzaile soila den neurrian, Arrueren mugak handiagoak badira ere, hesi batzuen barnean atondu zuela Schmidek begi bistakoa da.

Euskal Herrian Arrueren itzulpena 1868.ean argitaratzen da eta, honen bestez, data zehatzari lot dakioko kontaketa honek mundu idatzian duen zabalpena. Baina, dirudienez, gauzatze konkretu hori heldu orduko “ehunka aldiz esana eta entzuna” (7) zegoen. Esaten eta entzuten hasten deneko une hori ezagutzen ez bada ere, zera gehi daiteke, gai honen

(6) Errusiar Formalistek zerabilten zentzuan. Ik. SHKLOVSKI, VICTOR, “El arte como artificio” in TODOROV, TZVETAN (Ed.), *Teoría de la literatura de los formalistas rusos*, Siglo Veintiuno editores, México, 1980, 4. argitalpena.

(7) K. Mitxelenak jende arruntaren eskea piztu duten irakurgaiak mintzagai dituela, Brabanteko Jenobebaren bizitza horien artean, dioenez “Hauek, ordea, ehunka aldiz esanak eta entzunak ziren dagoeneko eta soinua lagun bizi zirenak ere iraunkor agertu dira behin eta berriz”. MITXELENA, KOLDO, “Liburu sorta zaharberritu baten atarian” in AKESOLO, LINO (Ed.), *Gregorio Arrue: Santa Jenobebaren Bizitza*, 11. or.

zirkloarekin bat datozen kontaketak zabalpen handia izatera heldu zirela gure artean (8).

Beraz, Santa Jenobebaren bizitza kontaktzen duen historiaren jatorria ahoz-ahozko igorpenean dago, hor ditu bere sustraiak eta erro horietan edanez, zenbait idazleren eskutik, mundu idatzira eramanda hainbat aldiz, berriro bizitzara ekarriz aldaera desberdinetan. Arruek aldaera horietako bat hautatu zuenean itzultzeko ahoz-aho zebilen historiari historia finkatu bat gehitu zion, idazkerak ematen duen finkotasuna zeramana.

*Santa Jenobebaren Bizitzak* mundu ezaguna zekarren, mundu miresgarria, handiki baten neke, pena eta pozak harrigarriki bizi izanak: heriotz zigorraren barkamena, mortua, basahuntz-laguntzailearen agerrera, heriotzaren atarian anagnorisia, ekintzen garapenean aldaketa ekarriko duena, Jenobebak zeraman higadura-prozesua irauli eta bizitza-baldintzen hobekuntza-prozesuari hasiera emango diona. Giza-itxura ere galtzear zeukan Jenobeba harengan Sijifredo kondeak bere emaztea ezagutu ondoan hasten duen hobekuntza-prozesuak kondesaren estatutua itzuliko dio eta bere bizileku den gaztelua peregrinazio-toki bihurtuko. Ez da zaila laburpen honetan V. Propp-ek, ipuin miresgarrien morfologia aztergai (9), deskribatu zituen zenbait funtzio atzematea, hala nola heroiaren laguntzailearen agerrera edo erabat itxuraldaturik dagoen heroia ezagutzea. Hamaika kontaketa bitarteko herri-tradizioan sustrai sendo eta sakonak botata dituzten elementu miresgarriek, gertaeren garapenean sartutako ez-usteko iraultetek, klimax-antiklimax egoeren arteko joko azkar eta azken muturreraino eramandakoek... jatorri jakina ematen diote *Santa Jenobebaren Bizitzari*.

Besterik da *Auñemendiko Lorearen* testu-aurrea. Eleberriari hasiera ematen dion lehen lerroan bertan esaten zaigunez "gertaera zarrak" dakartzeta eta gertaera zahar hauetaz jabetzeko erabilitako iturriak ez dira ezkutatuko. Agirrek zenbait liburutara jo du gertaera horien berri izateko eta, oin-oharrak bide, kontsultagai izandako bibliografia azalduko du (10).

(8) "No sabemos en qué fecha se introdujo en la literatura oral vasca la bella leyenda alemana de Genoveva de Bravante" dio M. Lekuonak. Eta eranstun du: "Son muy populares en nuestros caseríos cuentos cuyo ciclo temático corresponde perfectamente al de la referida leyenda". LEKUONA, MANUEL (Ed.), *Genoveva de Brabante por el "bertsolari" Juan Cruz de Zapirain*, III. or. Gaiaren zirkloarekin bat datozen kontaketak ejemplifikatzerakoan J. M. Barandiaranek 1904. urtean Ataunen jasotako bat aipatzen du, "Andre doakabea". BARANDIARAN, JOSÉ MIGUEL, *Obras Completas. Eusko Folklore*, II, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1973, 271-273. orr. Mende honen hasieran jaso izanagatik, bertan azaltzen diren osagai harrigarriek behintzat, Brabanteko Jenobebaren bizitzakoak baino harrigarriagoak, hau argitaratu baino lehenago esan eta entzungo zela iradokitzen dute.

(9) PROPP, VLADIMIR, *Morfología del cuento*, Editorial Fundamentos, Madrid, 1977, 3. argitalpena.

(10) Agirrek Historia du inspirazio-iturri eta jakintzaren alor honek eskaintako bibliografiaz egin duen erabilera azaltzen du; P. HARISTOY, *Recherches historiques sur le Pays*

Histori liburuetan ikasi duen hura hartzen du abiapuntu, irakurri duen hura, eta, gainera, bere idazlana taxutzeko erabiliko ez duen bi hizkuntzetan irakurri ditu dakartzan berriak.

*Santa Jenobebaren Bizitza eta Auñemendiko Lorea* testu-aurrean bertan hasten dira bereizten: ahoz-ahozko mundua/mundu idatzia aurkakotasuna dago jatorrian. Bata herrian entzundako historia oinarri eratu da, bestea liburuetan ikasitakoa abiapuntu zuela. Lehenak askoren ondarea du abiapuntu, bigarrenak gutxiengoena. Dena den, ondare horretaz idazleak egiten duen erabilerak erabakiko du itzulbidea. Erabilera hori izango da, hain zuzen ere, langaiek abiapuntu dituzten talde soziologiko berdinak dituzten helmuga ala, lantze-prozesua bide, harremana aldatzera doan ebatziko duena. Azken batez, lantze-prozesu horretan eraikitzen doan irakurle inplizitua izango da errealitate soziologikoan hartzaile-modu bat aukeratzen joango dena.

Dokumentazio historikoa erabili du Agirrek gertaera eta pertsonaia historiko batzu testuratzeko, ahoz-aho zebilen historia edo honen gain eraikitako testutan oinarritutakoa dakar Arruek. Kontaketan hasiera bera lekuko, lehenak 638. urtetik aurrera igarotako gertaerak dakartza, bigarrenak “Fede egiazkoaren argi ederra zabaltzen Alemanian abiatu zanetik laster” (35. or.) igarotakoak. Ez da lehen lerroetara soilik mugatzen den jarrera. Beste zenbait gertaera ere data zehatzari atxekirik emango ditu *Auñemendiko Loreak*: Adalbaldo 652. urteko otsailaren biau hil zuten, Riktrudisi 687. urtean heldu zitzaion heriotza. Denboraren ardatza hone-la zedarritzeak kontaketaen historizitatea bermatzen du. Ez dago hain mugarri finkorik *Santa Jenobebaren Bizitza*n. Bi kontaketek birtute handidun emakumeak dituzte protagonista, baina testu-aurreak eta berari ordaintzen zaion maileguak —data historikoak gorde, erreferentzi bibliografikoak azaldu...— modu desberdinez kualifikatzeko oinarriak jartzen ditu, bata kontaketa historikoa, bestea, kontaketa hagiografikoa edo elezaharra.

Dena den, kontaketa historikoa izateak historiarekiko zor batzuk sortzen badizkio ere, zor horiek ez diote eragozten historia fikzioarekin nahasiz, datuen mundutik hegalak altxa eta bere baitan izateko arrazoia duen tramankulua eratzea. Datu historikoari gorde beharreko leialtasuna fikzioaren egiaren menpe jartzen da eta ez aldrebes. Honenbestez, Agirrerren askatasuna Brabanteko Jenobebaren bizitza taxutu duten haiena baino handiagoa da. Hauek ezin zezaketen irauli ahoz-aho jasotako kontaketa baldin eta lehengaien emaile ziren haiek idazlearen irudimenak berregin edo birsortu duen historia ezagutzea nahi bazuten; Agirrek bere datu historikoak irauli ditzake eta, egia historiko nimiñoena gordeaz,

---

*Basque*, Bayonne-Paris, 1884; M. J. M. MENJOLET, *Sain Amand apotre des basques*, Auch, 1869; D. ESTANISLAO JAIME DE LABAYRU Y GOICOECHEA, *Historia General del Señorío de Bizcaya*, Bilbao, 1895.

beste elementu ugarirekin konbinatuz, historia berri bat asmatu. Agirrek bere hiztegi eta kultura osatzen duten elementu desberdinak nahasiz sortu duen historia da eta inork ez dio galdetuko altxor horretaz egin duen erabileraz: inork ez dio eskatuko datu historiko horiek ezagutzeko moduan egotea, inor ez da hurbilduko Historiaren alorrean bere burua jaztera. Langaiei emaielen aurrean ez du erantzunkizunik hartzen. *Santa Jenobebaren Bizitzaren* egileak herriarengandik kontaketa jasotzean, bazuen epailerik, bazuen kontaketa horretaz egindako erabileraz itaun zezakeenik eta erabilera horren arabera bere egin ala arbuia zezakeenik. Historiagi-leak ez dira *Auñemendiko Lorearen* epaile; izan ere, datu historikoa fikzioaren errainura igaro da.

Testu-aurrearen jatorri desberdin hau dela eta hasten dira bereizten, batak mundu herritarrean ditu sustraiak, besteak gutxiengoaren ondare den Historian, batak entzunaz eta esanaz funtzionatzen duen munduan, besteak irakurriz eta idatziz funtzionatzen duenean.

Agirrek liburuetara jo zuen gertaera historiko eta pertsonaia historiko-koen buruzko berriak jasotzera. Lehengai historikoari maitasunaren esparruko kinka gehitzen dio. Jazoeren urtealdia mugatuz, historia gatazka historikoa planteatzeko bitarteko da eta koordenada hauen barnean garrantuko da maitasun-gatazka. Bi gatazken arteko lotura hamaika modutan burutu zitekeen, folletoiarentzat (11), kontaketa herritarrarentzat, nahiz hain herritarra ez zenarentzat, bideak irekita zeuden, harik eta egileak osagai horien antolamendua *Auñemendiko Lorean* gauzatzen duen arte. Berez *Auñemendiko Lorea* eramandako lehengaiei atera zekiekeen beste era bateko etekinik. Gatazka historikoan kokatutako maitasun-gatazkaren abiapuntuak aberria maitasun baten hezurmamitzerako hesi bihurtzen zuen, menditar bat, itxaropen guztiak galduta gero, handiki batekin ezkontzea, gerra eta heriotza oreka bilaketarako bide... Bazegoen aski gertaera bihozbera, hunkigarri, gogor eta indartsu produktu zirrargarria taxutzeko. *Santa Jenobebaren Bizitzak* zirrara sortu zuen, *Auñemendiko Loreak* ez. Osagaiak bietan ziren zirrargarriak. Mundu landuan jasotako lehengaiak eta hauei erantsitakoa testuratzeko moduak urrutiratzen dute mundu herritarretik eta hala erakutsi zuen bere bizitza literarioak: *Auñemendiko Lorea* ez zen hauengana heldu.

Azken batez, testu-aurretik testu-ondora bereziko dira bi kontaktak. Kausa-efektuen harreman mekanikoaren atzaparretan erortzea saihestuz, honako baiezipen hau erantsiko genuke: testu-ondoak testu-aurrearen isla baitiltzan jokatzeko duela. *Santa Jenobebaren Bizitzak* ahoz-ahozko kontaketa zuen jatorrian. Arruek itzultzen duenean eta honela aldaera finkoa ezartzen dionean ahoz-ahozko mundutik erdi-ahozkora igarotzen da: ahots goraz irakurle batek aldarrikatzen duela jasotzen du entzuleak. Behin edo

---

(11) Ez igorpen-modu bezala ulertua, baizik eta genero edo testu-tipo moduan.

behin behintzat izan zen norbait testua euskarri zuen historia hori entzun eta berriro bizitzara ekarri zuena beste testu bat bide. Juan Kruz Zapirain bertsolariak Arrueren itzulpena entzun egin zuen, bertsoa adierazpen-forma bihurtu eta historiaren beste aldaera bat plazaratu zuen kantatua izan zedin (12). Testua ahoz-ahozko mundura igarotzeko tramankulu berri bihurtzen da; kontaketa gizaki ororen ondare balitz bezala behin eta berriz aldaera desberdinak eskaintzeko langai izatera heltzen da (13). *Auñemendiko Lorea* komunikazio-ekintzaren ibilera ahozko munduarekin nahasi gabe egiten da eta ez zen erne, ezta ere, berarengandik horrelako kimurik.

Lehengaiekin hasten diren aldeak komunikazio-ekintzaren garapean jarraipena aurkitzen dute: testuak modu desberdinean eratzen dira, igorpen eta jasotze-modu desberdina dute eta, azkenean, bizimodu literario desberdina izan zuten.

Historia testura eramatean, historia hitz-orez jaztean egindako auke-  
ra bereizketa-iturri da. Hala ere, testu-taxuketaren alderdi bereizlea ez da heltzen jokabide amankomun batzuk estaltzera.

Brabanteko Jenobebaren bizitzaren berrargitalpena dela eta, 1960. urtekoa hain zuzen ere, K. Mitxelenak iruzkin bat egiten dio. Honela hasten da:

“Liburu onek, irakurle, Proust, Joyce, edo Faulkner’en bideetatik urruti xamar eramango zaitu. Eztizu buruausterik emango eta etzaitu pekatu-malda limurietan beera amilduko.

Den bezalakoa da, ori bai, eta eztu arpegirik izkutatzen. Birtuterik birtutetsuena erakusten dute onek eta gaizto bakar bat besterik ezta agertzen liburu osoan, nai-ta-ezkoa delako gaiñera, onen ontasunak argiago distia dezan. Eugène Sue edo Xavier de Montepin’en munduan gaude; sugeak Paradisua pozoitu baiño leen ordea” (14).

Bete-betean onar daitezke Mitxelenaren hitzak, ez bakarrik Brabanteko Jenobebaren bizitzarentzat, baita *Auñemendiko Lorea*rentzat ere.

Protagonistaren izena, erreferentziala batean eta metaforikoa bestean, kontaketa izenburura eramatekin hasten diren antzekotasunak,

(12) “En el caserío de nuestros buenos Juan Cruz y Micaela existía la costumbre de leer vidas de santos durante las veladas de invierno (...).

Reunida toda la familia alrededor de la lumbre, la etxeokandre lee un capítulo del **Brabante-co Genovevaren bizitz arrigarri miragarria**”. LEKUONA, MANUEL (Ed.), *Genoveva de Brabante por el “bertsolari” Juan Cruz de Zapirain*, III. or.

(13) Bada argumentu-mailako alderik Schmiden kontaketa eta Juan Kruz Zapirainek bertsoz eskaini zuenaren artean. Ik. LEKUONA, MANUEL (Ed.), *Op. cit.*, III. or. Zapirainek ez-ezik, Juan M.<sup>a</sup> Zubizarreta azkoitiar bertsolariak ere eman zuen argitara Santa Jenobebaren beste bizitza bat bertsoan.

(14) Ik. *Egan*, 1960, 230-231. orr.

zenbait deskripzio-mailatara heda daitezke: argumentua, gaia, joskera... Kanpo-itxuratik barne-itxurara, historia ataletan banatuz eta banaketa honen bidez erritmo-modu bat sortuz hasten den eraketatik, historien barne-joskerara kidetasun ugari soma daiteke.

Kapitulua hartzen dute kontaketa antolatzeko neurri eta honen izenburua bertan garatuko den fabula-atalaren laburpen (15).

Koordenada narratiboez egiten den erabilera oso antzerakoa da bietan; izan ere, singulartu gabe, banakotu gabe, oso modu orokorrean adierazten dira: gertaerak leku-denboren ardatzean kokatzerakoan zehazgabetasuna nagusitzen da, gizabanako moduan jokatzen ez duten pertsonaiak dituzte egile edo jasale... Azken batez, nahiz *Santa Jenobebaren Bizitzan*, nahiz *Auñemendiko Lorean* kontaketa-joskeran eta esanahi-mundua eraikitzerakoan kidetasuna nabarmena da. Prozesuak ezabatzen dituen joskeraz eratzen dira: protagonistek ez dute hobetu beharrik eta, pertsonaiaren batek hobetu beharra badu, ez da barne-prozesua bitarteko izango baizik eta batpatean. Azterketa aktantzial batean funtzio berbera beteaz deskribatu ahal izango lirateke protagonistak: Jenobebak eta Riktrudisek subjeto grifñatsu batek desiratutako objektuaren funtzioa betetzen dute.

Protagonista nahiz bigarren mailako izan, pertsonaia lau moduan itxuratzen dira, kontaketa hasieratik bertatik eginak dauden izaki gisa. Birtute edo bizio batzuen jabe, birtute edo bizio horietan mantentzeko toki bihurtuko dute berbaldia eta ez eginaz joateko lekugune; ez dago bizitza propio, banako, berezia bizi izateko aukerarik: pertsonaia nortasun zehatz batez jabeturik dator kontaketa, nortasun zehatza ezartzen zaio kontaketa hasieran eta aurrerantzean, gerta ahalak gerta, tinko eutsiko dio. Nortasuna ezaugarri gutxitara murrizten da eta hain orokorretara non pertsonaia bizio edo birtute batzuen ordezkari bihurtzen den eta lekugune testuala horien erakustoki; izan ere, birtutedun edo biziodun legez jokatzea mugatuko da, dikotomia eraikiz helburu didaktiko garde-nago baten euskarri egituratzailea. Mutur batean edo bestean kokatzen diren pertsonaiak datoz, bi muturren arteko tartea hutsik utziz.

Argumentua erraza eta tolesgabea da. "Errugabe salatua" du gaitzat. Riktrudis eta Jenobeba ez dira erasotzaileak, beraiek eraso dituzten erantzun gisa, baina halakotzat joko dituzte. Gizaki gaizto baten biktima, gizaki gaizto horren nahiei entzungor egitea da salaketaren arrazoia. Anekdot-mailan Portunek eta Golok irudikatuko dute gizaki gaizto hori, izen berezi horiek ordezkartuko eta ejenplifikatuko dute gaiztakeria.

---

(15) Xehetasunetan sartuz gero soma daiteke alderik bi kontaketen izenburutan. *Santa Jenobebaren Bizitzakoak Auñemendiko Loreakoak* baino luzeagoak eta zehatzagoak dira. Luzera eta zehaztasun hori bide, kapitulua garatzera doan kontaketa-atalak fabula-mailan dakarren aurrerapena esanda gelditzen da, ez horrela bestean, izenburua orokorra goa izanik ez da heltzen hainbeste konkretatzera.



Kualitate baten konkrezio besterik ez dira. Gaiztakeria subjeto konkretu batzuegan ez-ezik, ekintza konkretu batean gauzatuko da: porrot pertsonala eragin duen pertsonaiaren salaketa, porrot hori sortu duen arrazoia ezkutatu.

Riktrudisek eta Jenobebak ezezkoarekin erantzungo diete, Portunen ezkontz proposamenari eta Goloren adulterio-eskaerari. Ez dago besterik. Ezezko hauek estaliko dituzte erasotzaileek, beste jazkera batez jantzi eta indar bila hasiko dira mendeku-gosea asetzeko. Errugabe salatuko dituzte, baina errudun aurkeztuz zigorra ezartzeko indarra eta ahalmena duten haien aurrean. Portunek gerran dakusa eraso-bidea. Erasorako dituen arrazoi pertsonalak ezkutatu, bere mendeku-nahia añaemenditar ororen arrazoi bihurtu, eta eraso-indarra lortuko du. Golok Jenobebaren senarrarengan dakusa eraso-bidea eta honen aurrean salatuko du, bere adulterio-proposamena haren adulterio-eskaera bezala aurkeztuz. Errugabeari bere gogora, bere uste, nahi etab.en arabera bizitzeko eskubidea ebatsi ondoan zorigaitzean bizitzera behartzen dute. Batean, añaemenditar izaeraz desjabetzea, gerrak dakartzan artegatasun-negarrak eta heriotza dira zorigaitzaren iturriak. Bata bestearen ondotik datozen zigor moduan adierazita, mailaz-maila zorigaitza gehituz eta handituz doaz, harik eta Portunek bere maite Riktrudis lapurtu zuen gizona hiltzen duen arte, harik eta zigorra klimaxera heltzen den arte. Bestean, ziega, heriotz zigorra, eta mortuko bizitza bihurtuko dira zorigaitz-sortzaile. Azkenean birtuteak bizioa gaudituko du eta Ongia garaile oso aterako da: Riktrudisi Añaemendiko atea irekiko dizkiote eta Jenobebari gaztelukoak.

Leku-denborazko koordenada jakin batzutan garatutako jazoera hauek, kontaktaren denboratik at kokatzen den inimizazio-errituen oihartzuna dakarte. Riktrudis eta Jenobeba berezi egiten dituzte beren etxeetatik, añaemenditarrari Añaemendirako bidea itxiko diote, brabantearra, heriotz zigorra gainean duela, bere bizileku zen gaztelutik aterako dute. Eguneroko bizitza utzi eta abenturaren errainuan sartzeko ordua da, frogena, hain zuzen ere. Frogak gaudituz ondoan itzuli egingo dira. Jenobeba herritarren harridura eta lilura sortuz etxeratuko da, Riktrudisi etxera itzultzeko gonbita luzatuko dio debekatu zion hark, baina honek gogoakoago izango du beste etxe bat. Sinbolikoki aurreko bizitzara hil ondoan eta bizitza berrira jaito eta gero Brabanteko Jenobebaren “neke-penak erri guziari erakartzen dioten zoriona” izango du kontagai “emezortzigarren buruak”, Riktrudisek une horietan euskal buruzagirik entzutetsuena zen Portunen kristautzea ekarriko du Añaemendiko fede zaharraren gain garaipena lortuz.

Baina hainbeste antzekotasun ez da heltzen desberdintasuna estaltzera. Argumentu, gai, joskera-mota... berdintsu hauek berbaldiz jazterakoan egindako aukerak amildegia ezartzera heldu dira bi kontakteten artean. Sakoneko egituran eduki dezaketzen antza azaleratze-modu bereiz-

leak irentsi du. Berbaldia banatzeko egitasmoak urruntzen ditu. Oso estrategia desberdinen fruitu dira. Kontalari batek eta besteak zabaldutako planek ez dute kidetasunik. Hitzaren erabileraren baldintzetan dago aldea: nork, zer esateko, non...

Zeinuak eta hauek erabiltzen dituzten subjetuak harremana modu desberdinez eratzen da batean eta bestean. Hots, subjeteuek zeinuz egiten duten erabilerak bere luze-zabalean, subjeteuek erabilitako zeinuen izaerak edo ezaugarriak urruntzen ditu elkarrengandik bi kontaktetak. Ondorioz, zeinu eta hauen interpretatzaileen artean ezarritako harremanak desberdinak izan daitezke eta, zinez, harreman-moduak aldenketaren norabidea hartuko du.

Lehengaien jatorri eta izaerarekin hasten ziren aldeak testu-eraketaren alderdi pragmatikoak areagotu egiten ditu, igorpen-jasotze-moduek itxi arte komunikazio-ekintzaren garapen-prozesu desberdina. Faktore guzti hauek eratzen duten katea hartzaileak eskaini zien babesean dagoen amildegia sortzeko adinakoa da.

Maila pragmatiko honen eratze-moduari buruzko xehetasunak emarakoan zenbait atal bereziko ditugu. Behar metodologikoez bultzatu gaituzte horretara, argitasun handiagoz adieraztea helburu, baina berez elkarri hertsiki lotuak dauden alderdiak dira, elkar baldintzatuz daudenak, batak bestearengan eragiten bait du: historia berbaldi bihurtzerakoan egindako aukerak dira mintzagai, hitz-oreaz baliatzen diren subjeteuen artean hizkuntz zeinu horiek banatzeko modua eta bakoitzari atxekitzen zaizkion zeinuen nolakotasuna.

Fikzioak irauten duen denbora kontaktetara eramatean egindako auketan lekutzen da alderdi bereizle bat. Zein batak, zein besteak urteak irauten dituzten fabulak testuraten dituzte eta honek laburpenaren erabilera zabala gomendatzen eta eskatzen die. Laburtzerakoan kontaketa iteratibora jotzea azpimarkagarria bada, ez da gutxiago singulatiboa hartzean erakutsitako jokabidea; izan ere, bere eginkizuna ez da egunerokotasuna azaltzea baizik eta zerbait berezia gertatu deneko une hura. Kontaketa singulatiboak dakarren edo eszenak dakarren lehen planoan edo erliebea ez ohizko gertaera, egunerokotasun hertsitik ateratzen dena da: fabularen garapenean aurreratzea zilegiztatzen duen pasarte, une hunkigarri, estu edo arriskudunen bat, suspentsea sortzen duena.

Jokabide amankomun honen azpian bada, ordea, jesberdintasun nabarmenik: Jenobeba, errugabe izanik, salatzen duten unetik aurrera bere buruaren gain erortzen diren zorigaitzak ekarri egiten dira kontaktetara, zenbait aldiz ohizkotasun moduan, baina Jenobebaren ahotsa dakarren bakarrizketa harekin nahasiz. Gartzelako bizitzak edo mortukoak aurrerapenik ez dakarrenean fabulan edo Jenobebak leku horietakoren batean pasadizo hunkigarriren bat bizi ez duenean, kontaketa iteratiboa

fikzioaren denboran aurreratze handiak egiteko baliabide bihurtzen da. Lekugune horietan igarotzen duen denbora luzea xehe-xehe kontaktetara ekartzean hartzailea “aspertzeko” arriskua somatuko balitz bezala, ohiz-kotasuna adierazten duten aditz-formen erabilera denbora luze hori irensteko bide eraikitzen da eta fabularen garapenari aurrera egitea zilegiztatzeko dion pasarte edo lekugune horietan bizi izandako une hunkigarriren batzuk hautatzen dira, hitz-ore handiagoa emanez, zabaltzeko. Baina, *Auñemendiko Loreako* Riktrudisi ez zaio Jenobebari beste aukera ematen bere zorigaitzak erakusteko.

*Auñemendiko Lorean*, lehenik eta behin, mataza ehotzen joan da Riktrudis ezkondu aurretik eta ehotze “luze” horrek hitz-orea xahutu du (16). *Santa Jenobebaren Bizitzan*, aldiz, hirugarren kapituluan jadanik “Jenobeba errugabe salatua” izenburua aurkitzen da, zorigaitzen hastapena markatzen duena. Desberdintasuna ez dago lehenak hastapenetako oreka-giroari tarte luzea eskaintzean eta bigarrenak laburra, hastapenetako oreka-giroa oraindik elezaharrea baino, laburragoa baita *Auñemendiko Lorean* (17) baizik eta, bereziki, “errugabe salatua” gaiari eleberri historikoan ematen zaion errekkurentzian. Riktrudisen maitemintzea eta honek sortzen dizkion kontzientzi arazoak, hauei zuzenki lotzen ez zaie istoriotxo baten kontaketa eta batipat salaketen errekkurentzia hitz-orea xahutuz doaz Riktrudis salatu aurretik eta oso tarte txikia gelditzen zaio salaketa ondoren jasaten dituen erasoak berbaldiz jatzeko.

Riktrudis salatzen dutenerako salatuak dituzte bere aita Arnaldo eta gero senar izango duen Adalbaldo. Salatzaila eta salaketa zabaltzen duena berdina da, Portun, salatua da aldagaia. Riktrudisen zorigaitzak ez dira hasten ezkondu ondoko salaketarekin, gainontzekoak ere zorigaitz-iturri izango bait ditu (Adalbaldo salatzen dutenean euskaldun eta frankotarren arteko gerraren geriza zabaltzen da eta Arnaldo, Riktrudisen aita, gerrarien buru joango ote deneko bildurra; Arnaldo salatzean aitaren sufrimentuari hertsiki lotuko zaio Riktrudis), baina aurreko eraso hauek zeharkakoak ziren, aldiz, ezkondu ondorengo zuzena. Zeharkako eraso hitz-ore xahuketa ez da alferrikakoa, ez da funtzionaltasunik gabea; izan ere, batetik, “errugabe salatua” den bezalako gai hunkigarria, oso modu hunkigarrian ez bada ere, iteratzen doa eta bestetik, Riktrudisi eginiko salaketa prestatzen, salaketa honen larritasuna neurtzeko oina-

(16) Hogeita bat kapitulutan banaturik dagoen eleberriaren hamabostgarren kapituluan dator Riktrudisen ezkontza. Kapituluaren bi herenak ez-ezik hitz-ore osoaren ia bi herenak xahutu dira ordurako, ehun eta berrogeita zortzi orrialdeetatik ehun eta sei. Ik. ARANO, ROSA MARI (Ed.), *Txomin Agirre: Auñemendiko Lorea*, Sutondoan Saila, Labayru Ikastegia-Bizkaiko Aurrezki Kutxa, Bilbo, 1986. Aurrerantzean jasoko diren testu-aipamenetarako argitalpen hau erabiliko da.

(17) Kontaketa “in medias res” hasten da eta lehen kapituluan bertan Riktrudisen esku gelditzen da hastapenetako egoeraren berri ematea, desoreka sortu duen gertaera adieraztea.

riak jartzen; salaketaren erraldoitasuna azpimarkatzeko bitarteko dira. Iteratzen den gaia oso da hunkigarria, baina Agirrek antzera kontatuko ditu salaketa guztiak eta kontatze-modu horretan ez du lortuko bat bera ere modu zirrargarrian kontatzerik. Gertaera hau eragiten duen faktorea beti berdina da: sufrimentuak ez dio sortzen narratibitaterik eta narrazio-gai bihurtzen zaionean hartzen duen kontaketa-moduak eragotzi egiten dio pertsonaiek bizi dituzten sentimenduak azaleratzea.

Riktrudisi egiten zaion salaketarekin batera datorkion gurutz-bideari eskaintzen zaion kontaketa-tartea askoz laburragoa da. Baina ez hori bakarrik. Salaketaren ondorengo eraso bi mailatan bereizten da Jenobebarenetik: ezarritako gurutz-bidearen desberdintasunean eta berau berbaldi bihurtzeko moduan.

Ezarritako gurutz-bidea bietan da latza eta hunkigarria, baina bere garapenean bada alderik: ezbeharrak bizitzeko eszenario desberdinei, ezbehar hauen dosifikazio eta testuratzeko-modu desberdina gehitzen zaizkie.

Riktrudisek ezkontza-etxea bera du frogan bizileku, Jenobebak gartzela eta mortua, bizileku erakaitzak eta nekagarriak igaroko ditu, sufrimentu moralari oinaze fisikoa batzen dion ibilbidea eratuz. Riktrudisena sufrimentu morala da, Jenobebak beste bat eransten dio honi: behar primarioak asetzeko eragozpenak ditu, jakia, jantzia eta aterpea arazo bihurtu zaizkio eta etengabeko gatazkan bizi da behar elemental hauei erantzun ahal izateko. Ezaugarri honek beronek bihotza ukitzeko aproposago bihurtzen du.

“Luzea” da Jenobebaren ibilbidea eta, gainera, ibilbide horretan estualdi-lasaialdien joko dosifikazio lortu batez bideratzen da. Frogan gogortasuna gehituz doa, goranzko aurreratzea markatuz: gartzela —semea jaiotzen da bertan— heriotz epaia —hiltzeko aginduekin daramate. Goranzko norabidea daraman bide honi distentsio-une batek jarraituko dio —heriotz zigorraren barkamenak— tentsioari berriro heldu aurretik —ez dauka mortuan bizirik irauterik— eta, azkenik, distentsiora igarotzeko basahuntz laguntzailearen agerrerarekin. Mortuko bizitza tristeari mortuko kontsueloak darraizkio, gaixotu eta gaitzean aurrerantza eginaz heriotzerako prestatuko da eta une larri honetan berriro distentsioa, distentsiorik handiena, harrigarriena, zoragarriena: Sijifredok Jenobeba aurkitzen eta ezagutzen du. Ez dago horrelako jokorik Riktrudisek bizi dituen frogan bidean: goranzko progresioa besterik ez dago: gerra oihartzunak —gerra—agurra— senarra hiltzen dute.

*Auñemendiko Lorea* eleberria bere osotasunean begiratzuz tentsio-distentsioen joko aberatsagoa soma daiteke, baina joko hau eramateko modu motelak ez du bata bestearen ondoan erpinak dituen diagrama eratzeko indarrik. Fabula osoaren argitan klimax-antiklimax joko zabalagoa da: Adalbaldori egindako salaketa dela eta euskaldungoak gerrarako

arrazoirik dagoen eztabaidatuko du. Ezezkoak dakarren lasaitasun-giroari Arnoldoren aurkako salaketak sortzen duen tentsioak jarraitzen dio...

Hala ere, arrisku-uneetan historiak hartuko duen norabidea aurrez iragartzeko adina zantzu emateak, suspentsea pedagogiari menperatzeak, jakin-nahia itotzen du. Jokabide zuzena zein den eta nork hartuko duen aurrez jakiteak ez dio tarterik uzten ez-ustekoari. Pertsonaiak urduriegion daitezke, baina urduritasun hau ez zaio helerazten hartzaileari, pertsonaiaren larrialdia zabaltzen ez delako kontaketan edo eta zabaltzerajotzen bada, luze ematen dituen beste hamaika berriren artean presentzia galtzen duelako, lehen mailako izateari utziz. Modu batera ala bestera kezka-iturria agortzea lortzen da. Honela, Portunek Adalbaldo salatzean sortzen duen tentsioaren harian, frankotarren aurkako gerrari ekingo ote zaion auzi, ekintza honek eragiten duen kezka eta urduritasuna zabaltzera jotzen da kontaketan, Riktrudis eta bere ama Andre Luziaren arteko elkarrizketan eta Ozinbeltzeko batzarrari eskaintzen zaizkion eszenetan. Baina ama-alaben arteko solasean, zenbait berriri eskaintzen zaion hitz-orearen barnean, kezka azalpenak indarra galtzen du, urduritasunaren adierazpena ez da bihurtzen hizpide obsesibo. Ama-alabak arduratan utzi eta Ozinbeltzeko batzarrera eszenarioa aldatzen duenerako ematen dituen zantzuak kezka-iturria agortzeko adinakoak dira: gerrarik baldin bada, auzia bide onetik ez datorrelako, Arnoldo ez da joango euskaldunen buru. Arnoldo gerrara joatea zen, hain zuzen ere, ama-alabengan artegasuna eragiten zuen faktorea eta, zinez, tentsio-gune honi ez zaio eusten luzaroan; aurretiaz iragartzen da Arnoldok hartuko duen jokabidea. Tentsioa, nekea, artegasuna, urduritasuna, kezka... dagoela esatearekin aski du *Auñemendiko Loreako* kontalariak, ez du jotzen erakustera. Penak eta nekeak ez dute konta-gairik sortzen eta, ondorioz, hunkigarritasuna igortzeko ahalmena galtzen dute. Azken batez, froga-bideak, zorigaitzak *Brabanteko Jenobebaren Bizitzan* konta-jarioa bultzatzen du, ez horrela *Auñemendiko Lorean*.

*Auñemendiko Loreak* errugabe salatua gaia errepikatuz eta guzti ez du ezabatzen protagonistaren sufrimentuan dagoen progresioa. Zorigaitzen hazkundera bat datoz bi kontaketak baina, batean mina kontagai bihurtzen den bitartean, bestean ia ausente dago narrazioan, historian egon badago ere, zekenkeriaz jokutzen da berbaldiratzerakoan. Dosifikazioa falta da historia hitz-orez jazerakoan.

Zorigaitzean erori ondoren Jenobebak egiten duen ibilbidea, Riktrudisena ez bezala, testura darama kontalariak. Riktrudis Ostrabenton sufritzen utzi eta kontalariak Amandoren artekaritza-lanak jarraituko ditu. Riktrudisek min duela esaten du, minaren oinarriak adierazi, justifikatu, eta prest dago nolako bizitza zeraman Erbesten azaltzeko. Zabalpen handiagorik gabe, senarraren agurra dator, iradokitzen den moduan, azken agurra izango dena, hain zuzen ere. Berrito laga Riktrudis atsekabeen eta

kontalariak honen senar Adalbaldoren urratsak jarraituko ditu. Aurrez iragarritako heriotza Adalbaldoren gain etorri beharra aski arrazoi izan daiteke horrelako jokabidea hartzeko, baina Adalbaldo hil duteneko albisteak jasotzen ere ez du eszenaritzen Riktrudis. Tristura handiak bere arima-egoera harrapatu zuela. Besterik ez. Froga-bidean unerik dramatikoenak ez du eszena bidezko tratamendurik jasotzen, aldiz, froga-bidearen amaiera markatzen duen mementuak bai, froga-bidearen bukaeran erdiesten duen garaipenak, Portunen kristautzeak, bai. Izan ere, Agirreren helburua ez da Riktrudisen penak eta nekeak kontatzea, honek dakarren garaipena baizik: sinekdokearen bidez adierazita kristautasunaren nagusitzea fede zaharraren gain.

Besterik da *Santa Jenobebaren Bizitza* kontatzen duen kontalariaren jarrera. Kontalariak ez du begirik apartatzen Jenobebarengandik. Urruti-ragotik (laburpenetan) edo hurbilagotik (eszenetan) Jenobeba egiten doan bidea jarraitzen du. Behin bakarrik uzten du, bertan Sijifredo kondearen penak azaltzeko da.

Bietan kontaketa singulatiboa eta iteratiboa konbinatuz bada ere, batean atsekabeak kontagai bihurtzen dira, bestean ez. Zinez, ez batean, ez bestean dator egunerokotasun soila, baina aldea penak eta nekeak hitz-orez jaztean ala bilutsik uztean dago. Berbaldi-banaketan ematen den urrunketak, testuaren bestaldean, sentimendu-sorketan eragiten du. Sufrimentua hartzaileari helerazteak ala egon daudela bakarrik esateak ezartzen du desberdintasuna. Gerrak eta senarra hiltzeak bazuten bere baitan aski indar hunkigarri bihurtzeko, baina ez dira testura eraman, ausente daude, fabulak gertaera horiek jazotzen ari direla eta jazo direla dio, erakutsi gabe. Kontalariak abandonatu egiten du protagonista *Auñemendiko Lorean*, ez horrela *Santa Jenobebaren Bizitzan*.

Arestian genionez *Auñemendiko Loreak* ez du erakusten Riktrudisen atsekaberik, ezta besterenik ere. Berbaldia beste zeregin batzutara bideratu da, zeregin horien artean giza-jokabideei buruzko gogoetak bere tarteak du. Elezaharrean ez, baina digresioak daude *Auñemendiko Lorean*. Hona hemen testu-eraketari dagokion beste alderdi bereizle bat.

Bi historiak kontalari orojakileak kontatzen ditu, guztia dakienak eta honek damaion eskubideaz baliatuz kontatzen dituen gertaerak komentatu ere egiten ditu. Jenobebarena ez bezala, komentarioz eta digresioz horniturik dator Riktrudisen historia (18). Jenobebaren historia kontatzen ari den kontalariak alor honetan hartzen duen lizentziarik handiena zorion edo zorigaitz-egoera bat indartzeko egin dezakeen eranskinean dago, kontaketa komentatzera heldu gabe. Fikzioan gertaturiko zerbaiti buruz bere aburua azaltzera ez da iristen, are gutxiago, kontaketa uztera modu orokor batez, modu diskurtsibo batez giza-jokabideei buruz aritzeko.

(18) Ik. adibide gisa *Auñemendiko Loreako* 44-45., 88., 90., 151. orr.

*Auñemendiko Loreako* digresioek, batetik, hitz-orea lapurtzen dute, bestetik, kontaketa eten eta moteltzen dute eta, azkenik, fabula bera aitzaki bihurtzera daramate, tesi batzuen ejenplifikazio izatearen papera betetzera. Historiaren kontaketa elipsira eramanaz, lehen planoan ematen zaie eta, azkenik, maila orokorrean adierazitako filosofiaren konkrezio eta anplifikazio-leku moduan eraikitzen da berbaldi narratiboa. Mundu-ikuskeraren edo filosofia baten azalpena ez da egiten kontaketa soila dela bide, kontaketa berbaldi diskurtsiboz adierazitako filosofiaren erakusle bihurtzen da, zorigaitzen testuratzeari lekua harrapatuz eta kontaktari malgutasuna eragotziz. Honen aurrean, *Santa Jenobebaren Bizitzan* historia bat kontatzea helburua da bere baitan.

Kontalari orojakile hau irakurle implizitu bati zuzentzen zaio, berak erabilitako zeinuen hartzaile implizituari. Bada maila honetan ere alderik bi kontaketen artean. *Auñemendiko Loreako* kontalariaren bidelagun esplizitua da irakurle implizitua. Kontalariak berarekin batera bidea egin dezala nahi du, sarbidea eman eta behin eta berriz berari zuzentzen zaio. Lehen lerroan bertan hartzaile honen onginahia irabazten ahalegintzen da (19), aurrerantzean eskutik eramateko. Adiskidetasun erretorikoa eskainiz berarekin bat etortzera gonbidatzen du, bien artean eginaz doazen bidea denaren ilusioa sortu eta gertaeretz ematen dion interpretazioa ontzat jo dezan gura du. Etengabe deituz, gogoan duela adieraziz, limurtzea bilatzen du (20). Erretorika klasikoaren aginduak jarraikiz konplize egitea eta berak nahi duen irakurketa ezartzea ageriko helburu du. Jenobebaren historia kontatzen duen kontalaria, aldiz, inoiz ez zaio zuzentzen esplizituki irakurleari, agian, inor limurtu beharrik ez duelako, historia bat dastatzeak sortzen duen atsegina aski izan daitekeelako hartzailea erakartzeko. Ez du horrelako beharrik somatzen *Santa Jenobebaren Bizitza* kontatzen duenak, ez du ezertaz konbentzitu beharrik, ez historiaren egiaz, ez berau ulertzeko moduz. Eta azkenean sortzen doan irakurle implizituaren irudia ere desberdina da, bata limurtzeko eskutik eramatea onartzen duena, bestea, hainbeste dei jasotzen ez badu ere, eta itxura batean aparteko duintasunez tratatzen ez badute ere, historiak sortzen dion lilura aski duena irakurtzeko.

Hizkuntz zeinuak banatzerakoan hartutako jokabide desberdinetan ezarri da bi kontaketen arteko alderik nabarmenena. Hitz-orea kontaketa-moduei atxekitzerakoan estilo zuzenari ezarritako eginkizunak markatzen du beste alderdi bereizle bat.

Zinez, estilo zuzenaren erabilerara ez jotzea behintzat ezin lepora dakioko *Auñemendiko Lorearen* egileari, ezta *Santa Jenobebaren Bizitzare-*

(19) "Gertaera zarren albistarik euki nai badozu, neure irakurle euskaldun biotzekoa (...) zatoz neugaz batera Franziaruntz" (*Auñemendiko Lorea*, 25. or.).

(20) Ik. *Auñemendiko Lorea*, 68., 88., 95., 105., 133. orr.

nari ere. Agirrek ez du oparotasun handiegirik erakutsi zentzu hertsian kontakteta dena adierazpide eraikitzerakoan; berbaldiaren osaketa nagusia bakarrizketa-elkarrizketei zor zaie. Jenobebaren bakarrizketak ere leku zabala hartzera helduko dira. Bi kontaktetean zuzenean transkribaturiko ahotsak presentzia nabarmena du. Halaber, estilo zuzenaren erabilera gomendatzen duen gertaera-moduak ere lotzen ditu: une larria, arrisku-unea. Ahots zuzenak arrisku-une hauek zabaldu eta hedatu egingo ditu. Baina berdintasun honen azpian desberdintasun nabarmen bat eraikitzen da: ahots zuzenak Jenobebaren neke, pena eta, maila askoz apalagoan, poz eta kotsueloak dakartza, Riktrudisenak, berriz, erabat difuminatuta gelditzen dira.

Aurrerago esaten zenez, kontakteta-estrategiak urruntzen ditu; hitz-oreaz baliatzen diren subjetei bitarteko honen erabilera ezartzen zaizkien arauak ez dira berdinak. Gorago aipatzen zen berbaldi diskurtsiboak tartea kentzen dio lekugune narratiboari, mintzagai den estilo zuzenak ere, laburpenak baino toki handiagoa eskatzen du. Elkarren kide dira estilo zuzenak dakarren pertsonaiaren ahotsa sarritan testuratzean, ez horrela ahots horri ipintzen zaion eginkizunean. Jenobebari bere zorigaitzak azal ditzan eskaintzen zaio, Riktrudisek oso noizbehinka bereganatuko du aukera hori.

*Auñemendiko Lorearen* kontalariarentzat elkarrizketa, sarri askotan, zenbait jakintza-alor lantzeko toki da: historia, kristau-doktrina, kristau-morala... Estilo zuzenak eragiten duen hitz-ore mailako zabalpena ez da hainbeste fabularen aurreratzean sortzen doazen arrisku-uneetan arreta berezia jartzeko nola eginkizun didaktikotarako. Ahots zuzena diskurtsi-bitatera irekirik dauden elkarrizketetan datorrenean, pertsonaiaren ihardun luzeak kontatze-modu honi darion bizitasun eta funtzioaz desjabetzen du, artifizial bihurtuz eta beste zeregin batzutura lerratuz: jokabideak justifikatu, lekzioak eman (21)... Estilo zuzena gisa honetako lanbideei lotuz, pertsonaien sentimentuen adierazpenari tartea kentzeaz gain, adierazpen hori moteltzea lortzen da. Ez da honela jokatzeko Jenobebarekin, ahots zuzena eskaintzen zaionean bere sentimentuen azalpena hedatzeko da, bizi duen arrisku-unearen zabalpen hutsa, bere negar eta itxaropenak erakusteko bidea.

Hizkuntz zeinuen banaketan, subjeto bakoitzari bere adierazpenetarako eskaintzen zaion zeinu-multzoan eta multzo hori bereganatzen doan funtzioan ez-ezik, zeinu horiek hizkuntzaren sisteman hartzen duten kokagunean ere badago alderik. *Auñemendiko Lorea* eta *Santa Jenobebaren Bizitza* elkarrengandik bereizten dituen beste alderdi baten aurrean gaude.

(21) Ikusi besterik ez dago lehen kapituluko ama-alaben arteko elkarrizketan, edo bogtagarreneko Arnoldo eta Adalbaldoen artekoan, edo hamalagarreneko Amando eta Riktrudisen artekoan... zein erraz lerratzen den pertsonaiaren ahotsa lekzioak ematera.



Mintzaira eskuragarri emanak datoz bi kontaktak, euskaldun orok aparteko ikasketarik gabe ulertzeko eran, baina lexiko-mailako aukeren jatorria ez da berbera. Agirrek Larramendiren hiztegiaren erabilerari ez zion muzin egin, aitzitik, gogo onez hartu zuen. Aita Lino Akesolok Arruek liburu hau baino lehenago argitaratutako batean irakurleari egiten zion aitormena abiapuntu hartuta —“Euskeraren aldetik ipiñi nezakean... itz euskeratuagokin eta gizon argituak zerbait obeto irudi zegikien eran”— gizon “argitu” horien azpian “orduko euskera ‘kultoa’ egin nai zutenak” ikusten ditu “euskeraz idaztekotan, Larramendi aitaren Iztegiara jo bear zutenak”. Eta aurreraxeago dioenez: “Eskerrak eman bear dizkiogu gure Arrueri bide orretara okertu ez zelako. Brabanteko Jenobebaren bitizta onetan itz bat du argi ta garbi Larramendiren labetik ateratako: *Erabezte edo kopia*. Eta bearbada, *Ezegoki* eta Gaitz egoki, eta *Eruendu*. Besterik ez” (22).

Agirrek, *Auñemendiko Lorean* bederen, Larramendi Aitaren hiztegiara jo zuen, baina euskara “kulto” hori ez zuen nahi izan “kultoen” dastagai izatea soil-soilik. Larramendiren hiztegia herritartzea helburu edo lantze-maila modu baten barnean gordeaz “gehiengoengana” ere hurbiltzea jomuga, hiztegiaren erabileran, hizperria edo ustez hartzaileak ulertzeko eragozpenak izango zituen hitz hura, oin-oharretan emandako erdal itzulpenaren bidez argitu zuen.

Iruditegia topikoa da, konparazioaren erabilera nagusitzen zaio metaforarenari; mintzaira eskuragarria da bi kontaktetan, baina testu-aurrean nabarmentzen ziren aldeak jarraipena aurkitzen dute testu-eraketan, erabilitako mintzaira bera harrapatzeraino eta, azkenean, igorpen-jasotze-moduetara ez-ezik hartzailegoak hartutako jarrerara helduko dira desberdintasunak. Esalditik esaldiaz harantza kokatzen den egiturara eramanda kodetze-mailako aldentzea eta hartzailearen deskodeketan eragin du. *Auñemendiko Lorean* egindako lexiko-mailako aukerek, *Santa Jenobebaren Bizitzan* ez bezala, testutik oin-oharrera eta hemendik testura doan begi-mugimendua eskatzen dute eta, honenbestez, ariketa horri muzin egin gabe, joko-erregela hori onartuz irakurtzeko prest dagoen irakurleari zuzentzen zaio, irakurketa isilaren bidez jasoko duen hatzaileari, hain zuzen ere.

Azkenik, igorpen eta jasotze-moduari lotuz, lehen-lehenik esan, argia ikusteko erabili zituzten bitartekoetan hasten direla bi kontakteten arteko aldeak. *Auñemendiko Lorea* lehiaketa literario baten irabazle gisa atalka-atalka argitaratu zen Euskalzale aldizkarian (23), *Santa Jenobebaren Bizitza* liburu gisa kaleratuko da hasiera-hasieratik.

(22) Egindako aipamen multzo honetarako, ik. AKESOLO, LINO (Ed.), *Gregorio Arrue: Santa Jenobebaren Bizitza*, 24-25. orr.

(23) *Euskalzale*, II, 1898.

Eleberri herritarraren sinonimo moduan erabili izanda folletoa, argitalpen-modu bat genero edo testu-tipo batekin identifikatuz. Izan ere, aurreko mendean behintzat, argitalpen-modu hau jarraikiz argitaratu ziren kontaketak herritarrak ziren, ez osagai harrigarri edo miresgarri moldatu zirelako —beste lehengai batzutaz hornitzen bait dira— baina bai beste zenbait ezaugarri gizarte-geruza zabalaren gogoko irakurgai bihurtu zituelako. *Auñemendiko Lorea* argitalpen-modu honen baldintzen barnean plazaratzen bada ere, genero horren zenbait eskakizunetatik urrundu egiten da (suspentsea pedagogiari menperatzean, digresioetan, elkarrizketetara eramaten diren berrietan...).

Kultura-gai desberdinak jorratzen zituen aldizkari batean argitaratu zen eta maila batean ezagunak ziren herri desberdinetako euskalzaileek eratzen zuten sarea zuen harpidetza eta banaketa-sare. Euskalzaile militanteen gain eraikia bereziki, eta ez hainbeste aldizkaria irakurtzeko zaletasun eta irrikian, ez zuen lortu Resurreccion M.<sup>a</sup> Azkuek amestutako zabalkunde handi eta oparoa. Behin liburu gisa argitaratu ondoan liburu-denda izango du salmenta-leku.

*Santa Jenobebaren Bizitza*, berriz, beste sare batek banatzen du. Dirudenez bertso-saltzaileen sarea du banaketa-modu (24). Carmelo Echegarayk literatura landua egiteko deian luma zuela, literatura landu horrek hartu beharko zukeen norabidea mintzagai, eraso zituen bertso-paperekin batera zegoen salgai. Jakina, Echegarayk ez zuen gaitzetsi *Santa Jenobebaren Bizitza* (25), ezta bertso-paper guztiak ere, nahiz eta bertso erraz edo prosaiko mezprezatu zuen. Echegarayk gertaera labain edo lizun samarrak kontatzeaz gainera “con crudeza que hoy llamáramos naturalista” egiten duten haiek arbuatzen ditu bereziki.

*Santa Jenobebaren Bizitza*, herri-kontsumorako sortutako literaturarekin batera saltzen da, salmentarik handiena izan zuen harekin batera,

---

(24) Antonio Zabalaren usteak alderdi honetara jotzen du. Zubizarretak Brabanteko Jenobebaren gainean egindako bertsoak mintzagai dituela honela dio:

“Onela esaten da 27<sup>garren</sup> bertsoan:

pekatariak, ikasitzera  
orain egin alegiña,  
liburu oiek kostatzen dira  
errial bi ta erdiña.

Liburu oien berri emana degu: Schmid'ek alemanez idatzi ta Arrue'k euskeratu zuan Santa Jenobebaren bizitza.

(...)

Bañan sal-neurria ere esaten du bertso orrek: errial bi ta erdiña. Beste aldetik, berriz, Zubizarreta ori bertso-paper saltzen ibiltzen ziran oietakoa omen zan. Aldi artan, bearbada, Arrue'ren liburua izango zuan salgai, ta orduan bertso auek jarriko zituan, kantuan ari zalarik liburua ere errexago salduko zualakoan-edo.”

ZAVALA, ANTONIO (Ed.), *Zapirain anaiak. Juan Krutz (1867-1934). Joxe (1873-1957)*, Auspoa Liburutegia, 123-124-125, Tolosa, 1975, 75-76. orr.

papera euskarri izanik ere, kantuaren bidez dastatu eta burua gordailu izan zuen harekin batera. Arrueren itzulpenak ere bertso-paper horien bidea jarraitu zuen: testua zuen euskarri, bertsoak kanta bezala, ahotsa izan zuen zabalkunde, ez beti irakurketa isila, eta, hainbat bider behintzat, memoria gordailu (26).

Ez zen hori izan *Auñemendiko Lorearen* banaketa-bidea, ez zabalkunde-modua, ezta memoria ere bere gordelekua. Agirrerren *Auñemendiko Lorea* ez zen idatzi ahots goraz aldarrikatzeko, ezta entzun ondoren memorian gordetzeko ere eta ez zuen funtzionatu sare honen barnean. Kultur aldizkari batean ikusten du lehenbizikoz argia, entretenimenduari eskainitako atalak baditu ere, irakurlegoaren ezaguera-maila igotzea helburutzat duen aldizkari batean. Pasarte filosofiko-doktrinal ez hornitua dator, fabularen garapenari datu historiko, edo ustez historikoak direnak gehitzen dizkio, oin-oharretan argibide lexikoak eta historikoak ematen ditu... Elementu guzti hauen bateratzeak sortutako produktua ez zen egokiena ahots goraz aldarrikatzeko, ezta memorian gordetzeko ere.

*Santa Jenobebaren Bizitza* hartzailego zabal eta handi batengana heldu zen (27), ez horrela *Auñemendiko Lorea*. Agirrerren eleberritari hartzailegoak eskaini zion babes eskasa han zebiltzan pertsonaia arrotzen ekin-tzek gure baserritarren egitekoekin antzik ez izateari leporatu zion Aita Lhandek (28). Baina ez ote dira Adalbaldo, Txilperiko, Txildeberto... horiek Sijifredo, Wolfio edo Drako bezain arrotzak? Ez ote dira euskal baserritarrentzat horietako batzuen ekintzak besteenak bezain arrotzak? Ez ote dago gakoa beste nonbait? *Santa Jenobebaren Bizitzari* egin zitzaion abegi onak zera ematen du aditzera: badagoela publiko bat historiak dastatzea gogoko duena eta prest dagoena ahoz-ahozko historien garapen-baldintza hertsiez harantza jasotzeko, alegia, hauen garapen baldintzetan —beste batzuekin batera entzun, ahots goraz talde-mailan, eta ez bakarka isilean— aldaeraren bat eranstea onartzen duena, historiaren euskarria testua izatea, hain zuzen ere.

Errealitate soziologikoan bazegoen historiak gogoko zituen publikoa, *Santa Jenobebaren Bizitzak* aurkitu zuen, *Auñemendiko Loreak*, berriz, ez. Agirrerren eleberriarekin desegokitze bat ematen da egile eta publikoaren

(25) "Correcta" adjetiboarekin kalifikatzen du idazlana. Ik. ECHEGARAY, CARMELO, "Bibliografía euscara. Ensayo de un catálogo de obras bascongadas" in *Euskal-Eria*, XV, 1886, 182. or.

(26) Juan Kruz Zapirainengana heldu zen modua lekuko, baita honek erabili zuen gordailu ere.

(27) "hasta los más apartados caseríos de las montañas euskaras" Echegarayk dioenez. Ik. ECHEGARAY, CARMELO, "Bibliografía euscara. Ensayo de un catálogo de obras bascongadas", 182. or.

(28) Ik. LHANDÉ, PIARRES, "Agiré irakufgaikiña" in *Itzaldiak*, Martin eta Mena'ren etxean, Donostia'n, 1923, 107. or.

artean, hau da, idazlanak eskaintzen duenaren eta sortzen deneko gizartearen konbentzioen artean. Eleberriak proposatzen eta eskaintzen duena zera da: letren mundutik hartutako lehengai batzuk abiapuntu, itxura batean herri-kontsumoa esna zezaketen elementuen konbinazioa, hunkigarriak, zirrargarriak, ez-ustekoak, eguneroko bizitzakoak ez zirenak, handikien negar, poz eta saminak, abentura, mundu eskuragaitza, pertsonaia arruntari gertatzen ez zaizkion jazoerak, aukeratuentzat gordeta daudenak (maitasun-triangela, aberriak edo fedeak oztopatzen duen ezkontza, errugabeen salaketa, gerra, heriotza, komentua...), baina elementu hauek ez ziren testuratu hunkigarri bihurtzeko eran edo zirrara eragiteko moduan, gogoetez, datu historikoz eta abarrez itoak baizik, konta-jarioa moteltzen duten akzidentez beteta, hainbestearino non historiari, berez lukeen autonomia ebatsiz, morrontza ezartzen zaion gogoeten ejenplifikazio eta anplifikazio-leku izatera eramatean. Letradunengandik jasotako lehengaietan du jatorria eta, historia eratzerakoan ere, zor horri eutsi egin zion. Hamaika modu zituen eusteko —historia landua eta malgutasuna kontaktan ez dira ezkontezinak, aitzitik, modu landu eta arinez oso errealitate serioak eman dira aditzera— eta diskurtsibitateira irekitako berbaldia hautatu zuen historia hunkigarri eta zirrargarriaren galeratan.

Egon bazegoen euskal publiko bat, ahoz-ahoz hamaika kontaketa entzunda zegoena, umoreak, mundu lazgarriak edo miresgarriak erakartzen zuena. Bazen euskal hartzailego bat elementu hauekin atondutako kontaketak ezagutzen zituena eta gogoz bereganatzeko prest zegoena. *Auñemendiko Lorean* ez zuen “errekonoizitu” bere mundua. Berak eraikitzen zuen irakurle implizituak beste hartzaile bat bilatzen zuen, berria, edo honi zuzentzen bazitzaion hau ez zen identifikatu eta, honenbestez, orduan zegoen ia-ia publiko bakarrari bizkarra eman ziola esan daiteke. Identifikazio-falta horren jatorriak komunikazio-prozesu osoari eragiten dio eta ez faktore bakar bati.

Zaila da, ezinezkoa ez esateagatik, baserrian eta hirian funtzionatuko duen eleberria egitea, burgesiaren dastagai eta herritarrena izango dena aldiberean. Publikoak daude, are gehiago gure mendera hurbiltzen garen neurrian. Euskal publikoa geruza herritarrean lekutzen da bereziki. Honek idatziz igorri zitzaizkion kontaketa ezagunak, “errekonoizitu” zitzazkeen haiek, gogo onez dastatu zituen.

Ahoz-ahozko mundutik erdi-ahozkorako jauzia egin da eta biak elkarrekin bizi dira, bata bestea irentsi gabe. Hartzailego berbera izan arren ez dute elkar oztopatzen. Izan ere, azken batez, muin-muinean komunikazio-ekintza ez da aldatu: eguneroko bizitza arruntari ihes egiten dizkioten gaiak, gai ezagunak, “koloredun pertsonaien” eskutik harildutako mataza hariak eta modu harrigarri, miresgarri, ez-ustekoan askatzen duten arte, prozesu psikologikorik bizi izan gabe, gertaera gertaeraren gainean kontak-jario amaigabeari lotua... ahots goraz giza-taldearen aurrean aldarrikatua

eta ez bakarka eta isilean jaso. Idazkerak ez dakar funtsezko aldaketarik komunikazio-ekintzan. Ez du eraikitzen, esate baterako, gogoeta-prozesu bat. *Auñemendiko Loreak* hautsi egin zuen sistema hau.

Zinez, aurreko mendean prosa idatzia bide kontatu ziren historiak ez ziren heldu bertso-paperek bertsoa bitarteko kontagai hartu zuten gai-ugaritasunera. Kontaketa idatziak murriztu egin zuen bere iharduera-eremua, beti ere birtutearen alorrean murgilduz eta bertso-paperek erakutsi zuen esparru-hedaketara iritsi gabe. Hartzailegoa berdina da, elkarrekin otoitz egiten dutenak, elkarrekin biltzen dira ikasitako bertsoak tabernan edo sagardotegian kantatuz eta, era berean, interesguneak desberdinak badira ere batean eta bestean, elkarrekin entzuten dute *Santa Jenobebaren Bizitza*. Bizitza-modu komunitarioa, testuen kolektibitate-mailako jasotze-moduaz lagundurik doa, ahots goraz aldarrikatuz. Komunitatea une bakoitzean osatzen dutenak berdinak ez izan arren, beti da talde-mailakoa. Etxeko sukaldea, jostundegia, sagardotegia edo taberna... errosarioa esateko, kontaktak irakurtzeko eta bertso-paperek kantatzeko leku dira, biltokiaren ezaugarri eta biltokira batutakoan harreman, egoera, helburu, pertsona-modu eta abarrek biltze-moduari egokienak zaizkion gaiak hautatuko dituelarik. Baina guztiak elementu amankomun batzuen azpian eraikitzen dira: gai ezagunak, entzundakoak direlako (ez du axola auzoan, herrian nahiz inguruan gertaturikoa izan eta pertsonaia errealak identifikatu nahiak sortzen duen irrikia izan euskarri edo pertsonaia heroiko baten eskuragaiztasunaren erakarmenean oinarritu; bien artean dagoen aldea ez da adierazgarria ez bada leku, une, zirkunstantzi, bildutako kolektibitatearen ezaugarri eta abarrek, hots, harrera-baldintzek ezarritako egokitasun handiago ala txikiagoagatik), egunerokotasunetik ateratzen diren gertaerak, talde-mailan jasoak...

Idazketa-irakurketen ekintza banakoa eta bakarkakoa bada, aurreko mendean bederen euskal kontaketa herritarrera hedatu gabe zegoen, bereziki gai ezagunekin eta kolektibitate-mailan jasotakoekin jarraitzen den neurrian. *Auñemendiko Loreak* komunikazio-ekintza honen katean katebegiak hausten zituen. Gakoa ez zegoen idatzia izatean soil-soilik baizik eta zer eta nola idazten zen horietan eta honek zilegiztatutako edo erraztutako jasotze-moduetan.



## ETNO-IPUIN-ESAUNDAK BILDU BEHARRA

*Donostia, 1992-III-25*

*Juan Manuel Etxebarria Ayesta*

Ahozko euskararen mundua, era askotako galgarau ederrez betetako azpira handi, luze eta sakona dugu eta oraingo honetan, herri-ipuin, esaunda edo eta antzerakoak eralgiteari eragon nahi nioke.

Haronako bide bat zelangoa den adierazteko, norbera bertatik ibilita egotealakorik ez dago, egur eskarmentadua sugin ona izaten baita.

Nik neuk, aspaldian eginik eta argitaraturik dudan neure doktorego tesian, hots, “Zeberio Haraneko Euskararen Azterketa Etno-linguistikoa”n oinarrituko natzaizue etno-ipuin, esaunda edo eta antzerakoan bilketa metodologiaren berri emateko.

Zeberioko herrian darabilgun esaera zahar batez hasi nahi dut oraingo honetako egin behar hau eta honela dio: “Min bako arrana ugerratxaten yok”.

Honek esaera honek dinoena egia izaten bada ere, Zeberioko euskararen “arranak” badaragoio eragon be oraindik, ugertu barik eta gogatsu bere betiko arrantosean.

Zeberioko euskara, beste euskalki, azpieuskalki eta aldakien ondoan jartzean, Axularren pasartetxo hau datorkit gogora:

“Badakit halaber ezin eda naitekeiela euskarazko mintzatze molde guztietara. Zeren anhitz moldez eta diferentki mintzatzen baitira euskal herrian... Finean bat bederak bere gisara, anzura eta moldera. Eztituzte euskaldun guztiek legeak eta azturak bat, eta ez euskarazko mintzatzea ere...”

Axularrekin bat nator eta Gorbeia inguruko ipuin-esaundak biltzera On Jose Migel Barandiaranen aholku batek bultzatu nau.

Hamabost urteotan, haren zuzendaritzapeko Bizkaiko Etniker taldean daragoiot batez ere, Gorbeia inguruetako mitologia edo eta bestelako herri-ipuinak biltzen eta sarri entzun diot On Jose Migel misuari

Leipzig-eko unibertsitateko Wundt irakasleak berari esandakoa: “Alferrik zabilta, zuen problema denak, kulturako problemak dira ta. Kultura batere ez duzu konprenituko sekulan, bizi ez baduzu zerorrek. Liburuetatik ez duzu ondo ikasiko. Bueno ba, —esan nion—, kultura ulertzeko, bizi egin behar bada nik bizi dudan kultura bakarra euskal kultura da! Eta halaxe abiatu nintzen”.

Ni neu ere, neure Zeberiora eta ingurura abiatu naiz, bertako seme naizelako eta bertako kultura, hizkuntza barruan dela, inongoa baino hobeto ezagutzen dudalako.

Lehentxoago aipatutako tesiko atal baten, “etno-testoak eta euren metodologia” aztertzen da. Herri-ipuina eta esaundagintzan aikomen hausnarketa pare bat:

1. Norberak aztergai izan duen herri-euskara titirikarokoa izan arren eta metodorik zehatzena erabilita ere, muga handiak aurkitzen dira ahozko euskera biziaren baliabide mugagabeak jasoteko. Azken baten, pertsona bakoitza, bere berezkotasunez beterik bizi da etengabeko hizkuntza-prozesu baten barruan.

2. Etengabeko hizkuntza-prozesu horretako ahozko euskera bizian dauden nibelak, egon ere badaudelarik, arruntenetik hasi, irudi-topikoz beterikoaz jarraitu eta goi mailako landuenera heldu arterainokoak, jaso beharrekoak dira, tokian tokiko eta ahal denik eta zehatzen, bizi dugun egoeraren urgentziak eraginda, izan ere, euskal literatura idatziak ez duelako jaso euskararen izate osoa. Horregatik, aldaketa sozioekonomiko-kulturalaren eraginez eta belaunaldiz belaunaldi bidean zeozer uztea bidezko denez, ez da erreza ahozko euskara biziaren izate osoa jasotea, baina mugaz aparte, metodologia egoki bat erabiltzeaz gain, Euskadi luze-zabalean, norberak benetan bizi duen lurraldeko euskara mota biziaren altxor-jasoketa egitea, behar beharrezkoa da, aberastu nahi bada guztiok gura dugun etorkizuneko euskara eta euskal kultura.

Hausnarketa hau egin ondoren goazen herri-ipuina zein esaunden etno-testu-batze bidera beti ere aholku hau kontutan harturik: jan-edanak ahotik ezeze begietatik ere sartzen zaizkigu, ba, entzuteko begiak itxi eta belarriak zabaldu, belarriak baitira entzuteko eta ez begiak.

Etno-testu bat jasoteko, beste batzuen artean, jarraian aipatuko ditudan puntuak euki behar dira kontutan:

## 1. **BERRIEMAILEA**

Mendel-en idar-legeen zehaztasunera heltzea ez da erreza gizarte gurutzatu honetan baina zehaztasun minimo batzuetara heltzea beharrezkoa dugu ahoa askatu baino lehen.



Edozein herri zein lurraldetako etno-testuak jasoteko *berriemailea* ondo aukeratu behar da eta bere fitxa zehatza egin ondorio fidagarriak aterateko. Mapa eta guzti egiten bada askoz hobe.

Alor honetan, zenbat eta fitxa zehatzagoa egin, hobe, eta batez ere ama-hizkuntza non eta nogandik ikasi duen azpimarratzea behar-beharrezkoa da, sarritan bizilekua eta jaioterria ez direlako bat. Eta hau guztiau ez bakarrik herri batetik besterako, heri barrurako ere bai, herri baten barruan ere ia-ia baserri batetik bestera aldakuntzak aurki daitezkeelako.

## 2. GRABAKETAREN HISTORIA

Alde batetik tresneria egokia erabili behar da eta bestetik giro ona sortu, zein berriemailea artegatu. Zenbat eta zaharragoagana joan hobe.

Giro on baterako, senitartekoak izaten dira egokienak baina esataria ezezaguna bada bion lagun den norbaitekin joatea da onena.

Sarri askotan berriemaileak katean etorten dira, bata kontatzen daukazula beste bat aipatzen du eta firua jarraitzea baino ez dago.

Anekdota gisa, behin, Orozkon, Jose Mari Lasari grabatzen nembilela, kontakizun bakoitzaren atzean hauxe esaten zidan: “Baenki sainbe(t)k(g)ustauko llatan gure amari entzutea onik kontuok”. Eta halaxe egin nuen, Basaurira joan eta Magdalena Bengoetxeari egin grabaketa, eta jakina bere amaren euskera hainbat mamitsuagoa.

## 3. EBOKAZIOA

Gure zaharrak azpira, zahar baina bete-beteak dira eta sarritan eurak ere ez dira konturatzen. Horregatik, biltzaileak *ebokazio* metodoa erabili behar du azpira bete horretan daukatena gogorazazteko.

Ebokazio on bat lortzeko, norbera be azpira zahar betea izatealakorik ez dago. Baina hori posible ez bada, gutxienez, biltzaileak, han hor hemen eginda dauden inkesta ezberdinen berri jakin behar du ezer ganorazkorik lortzekotan. Argibide lez eta bat behintzat aipatzearren, horra hor On Jose Migel Barandiaranen inkesta etnografikoa.

## 4. GRABAKETA NEURRIA

Neurririk ez dago. Ekin berriemailearen iturria agortu arte. Alor honetan zera bai euki behar dela kontutan: Biltzaileari ibiliago eta ezagu-

nago egiten zaizkio berriemaileen kontakizunak eta sarritan errepikatu ez egiteagatik jasotzat ematen ditu. Baina kontuz! Berriemaile bakoitzak bere erara eta bere aldakiekin kontatuko du ipuina eta hori aberasgarriada. Adibidez: Nork ez du ezagutzen Anbotoko Señorea. Baina berriemaile bakoitzak, Anbototik aparte, bere inguruko mendiren batetik ikusi izango du zuzian garra dariola.

## 5. ETNO-TESTUEN TRANSKRIPZIOA

Etno-testu baten, sakoneko zehaztasunak ikertzeko, gaur eguneko laborategi fonetikoetara jo behar da. Baina etno-testuen jasoketa siple bat egiteko, belarri edo entzumenen bidez ere lor genitzake transkripzio fidagarriak metodologia on bat erabiliz gero.

Esandakoari eutsiz, hauek lirateke besteak beste etno-testuak jasoteko punturik behinenak:

1. Euskara biziaren grabazioa fonologia mailan transkribitu “komi-lla” edo kaketxoaren artean adieraziz hasieratik bukaerara.

2. Fonologia maila mugatua denez, eta zehaztasun gehiago nahi badugu, fonetikara jo behar dugu “kortexete” artean adieraziz, eta hor ezin bada dena argitu, laborategia erabili.

3. Transkripzio mota bi hauek eredu literarioa behar dute ondoan, hizkuntza idatzitik mintzaturainoko bidea ikusi ahal izateko.

4. Ez nahastu “eredu literarioa” eta “euskara batua”. Lurralde bakoitzeko etno-testu bakoitzak bere sistema literarioa du eta hortixek hasita aztertu behar da ahozkerarainoko bidea. Esate baterako Bizkaiko Zebe-rioko “esan audien” ez dator batuko “esan zuten”etik. Batua jarri nahi bada, jarri, baina lagungarri edo ekibalente bezala.

5. Etno-testu bat transkribitzerakoan fonetikaraino joz gero, aurrez-dik esan behar da zein alfabeto fonetiko erabiliko den: A.P.I.; Filologikoa edo Etnologikoa.

Zehaztasuna neketsua izaten da eta sarritan erraztasunagatik fonologia maila hutsa darabilgu transkripzioetan, baina horrela izanik ere, eta fonologia maila labur geratzen den etno-testuetarako, sarrera gisa edo eta ohar bidez, esan egin behar da edozein irakurlek okerbide bat hartu ez dezan, izan ere eredu okerretatik ondorio okerrak datozelako eta jakina, gaur egun baditugu euki ere arrisku horretan jausi ez egiteko bideak.

Eta gaurko gai hau bukatzeko, zer hobeagorik Gorbeia inguruko etno-ipuin bat edo beste irakurtzea baino!

## ANBOTOKO SEÑOREA SUPERLEGORREN

(Simon Goyoaga. 1979.eko grabaketan 77 urte. Zeanuriko Ipiñaburukoa. Orozkon kridu egondakoa, gero Arteako seminarioan eta Zeberioiko Undurrara ezkondua)

“Urigoiti aspian dan Olarten ein aurien olea. Orduen munduen es egoan fraikerik es eser. Et’antxe arriegoan burriña edo eiteko, eta fundauen olea.

Da olea fundeu auen lekuen ifini euren itzelesko errudandi bet, egurreskoa a olea mogitako.

Asi sirian ba bearren asteko, ta ifini aurien olori t’esin aurien mogidu esetara be. Eta baten batek esan otzela:

—Ori olori mogidu bear bosue, porsiakaso, Anbotoko Señoreagana yoan beosue konsulte bat artzean ia sela(n) mogidu leien.

Da usabak, propiedadedun bet ixingo san, da bera bildur de, errentorea agindu auen.

Eta errentorea yoan san Supilaurko kuebara Anbotoko Señoreagana, da, Anbotoko Señoreak ei auken alboan erri- sekor bat itxunde eta bera goruetan ei egoan seguru, eta:

—Ementxe nator ba

—Ser dakastesu ba? —kontestautzela.

—Konsulte batera nator, —t’esan otzen—: Urliak, Olarteko serak, —nau-si bet isingo san, lenaokoa—, olea in dau d’esin dau mogidu, da batonbateg konsultetako Anbotoko Señoreagas.

D’anbotoko Señoreak esan otzen se:

—Au olau mogidutia gure bosue, urlie komentoko superiorragana soasie t’axek esangotzue. Se ori olori suotaukosue bendesidu barik —se fraikek eta oneik autoak eta barkuek eta oneik bendesidu estire eiten?— eta orrek olorrek esin dau mogidu deabruetauko detenidute.

T’emon otzen sagardoa, basukadea. Lenao usedioa egotesan ullesko subiak fundetan sireala iturrietan da baton batek edan auela ullia ta gusti, sera, ure, ta fundidu yakola barruen subia, aregas ulliagas da gero andik etorri sala “Jesus” esateko usedioa, edan itorduen. A “Jesus” esan eskeitiño estala formetan suberik. Balitike ori egie ixitia esta?... kontetan dire ta, gausek eta...

Eta orrepesteorrek, sagardoa edan auen da esakerea auken “Jesus”, eta esan auen “Jesus” eta itxi autzen basue.

Eta badiñotzo Señoreak:

—Au basu au eroaixu, se onegas len badauke(t) penitentziegandik, andiagotaukodas, se au basu au suk in dosu bendesidu, “Jesus”esan dosunian.

Da yoan sirian komentuko superiorragana d’etorri sen superior ori t’estolea imini, bere yantzie sertu d’asi sen bere bereinkasiñoa botaten.

Eta tu-rru-mu-tu! ikeragarrisko bategas asi sen orrenbeste egurreko errudia bueltaka.

Danak ikeratute, eta superiorrak esaten otzien: Es bildurtu, es bildurtu, es bildurtu...!

Eta askeneko burrundada bategas yoan i sen andi deabru ori eta esautzen superiorrak:

—Ikustosue? Suok lelungotan bendisidu in basinduen, bearra asi orduko, au mogiduingo san ondo. Baye tire, oin segidu olonegas, segon da deabrue(k)t(d)etenidute.

Su, balitike orreik egiek ixitea esta? Ara, siñestu gurestituenape, an daukies ondiokarren an Olarten aldibeteko olearen antigualeko serak, arriek, sinifikasiñoa antxe aukingo daurie.”

## BALTZOLAKO SUBEA

(Patxi Bilbao. 1986.ean 82 urte. Dimakoa. Lemoan bizi da)

“Aldekotxean bixi sirean anai bi auren gurasoakas, bata san Pedro eta bestea Anton.

Da, egun beten, garagarrille san da, bero... D’esanotzen anai batapesteari:

—I!

—Ser?

—Gaur u egurdiek e itxure ona yakak, da, yo gainkek Soloandiko gari-meta bat!

—Ederto! —esautzen besteak—. Lelengo in yeguasen ganadu edo gaure lanak eta gero armosaute yoango gosak e metea sabalduten.

Yoan sirean, da, allegau sireanean gari metean ondora, batek artuuen besarkada garie, ogei eskute edo, besartean da, bestea geratu sen begire ak artute gero berape artuteko, da, esaotzen:

—I, Pedro, subea yaok or! Da, oño! artu garrote bat eta tragaik!  
—esautzen da.

—Tragau es, eskoasak tragetan, ori be Jangoikoak ine dok eta, bixi daitela!

Baye Anton esin sen aspertu orrikas kontuokas da, Antonek topauen an garrote bat eta yo, da, bustena kendutzen subeari.

Subea gorde yakien, da segidu aurien anayok, da... urteatxoan urteak etorri, etorri sen gerra bat, Españek e gerrak nasino askogas aukitu, gerra gogor bat etorri sen da...

Da gerran sugertau yakon anai bateri soldadu yoatea eta bestea bere gurasoakas etxean geratu sen.

Da gero ba, gerran segidurien da segidurien da akabau sen gerre ori. Gabon egune san.

Gabon egunean mutilek lisensiau situsan etxerako, da, auren gurasoak eta urrin... auren Gabon gaube selan ixingo ete dan da...

Gixon ba(t) plantau yakon ondoan Aldekotzeko Pedrori, esetan estauen gixon bat eta esautzen:

—Aldekoetxean oxorro(mesmeru) gorriek orrie fresko yaukok!

—Ik ser dakipa, Aldekotzeko oxorro gorrien barri?

—Nitxakin! Seinbepaño gurago aunke aure gurasoakas gaur gaubean afaldutea?

—Nik i, gure, ba, mundu dana baño geao, baye ori ixilitikok ixin.

—Ori aukurebopai!

Berak a, gure badauela...

—Bueno ba, yarri ai emen nire biskerrean, da, allegaukosak Arraño-mendietara, d'Arraño-mendietara allegetan garen orduen, nik ingo yoadas laprastadak eta komediek ingo yoasat nik, baye, estok esango "Jesu-sik"(g)ero, arre diablo baño!

Allegau sirean Arraño-mendietara, asten da deabru ori gota ta bera, gixonori komedietan...

—D'arre diablo t'arre diablo ta...

D'ensegida plantau sirean gixon biek Baltzolako kuebako arratean. D'esaotzen deabru orrek e Pedrori ba se:

—I, barrure yoan beaiuk.

—Ni es barrure.

—Bai, yoan beaiuk barrure.

Bera be pentzetan ba se gixon ixingo ete san edo ta tire ba, yoan sirean kuebearen atakatiparrure.

Da barruen egon san gixon bat artza baten lo. D'esaotzen e Pedrori ba se:

—I, artik emetik moltzo bat etxerako!

—Es, —se pentzetauen Pedrok iketzak edo ilintiek sireala aik esatozsan serak eta esetz— se gure aitek e onangoak iten ditu te nik es!

—Artik, etxata damutuko ta!

Artuuen moltzo bat eta urtaurien kanpora ta begitutzienean:

—Oño!, onik urregorrietire bata!

—Baa!

—Atzera be geao artu beot.

—Es, es, oin es. An ikusi ok artzean gixon ba(t )lo estok?

—Bai.

—A oin itxarritxaok, da, yoango bagintzosak egundo geao eskeunkek e batape urtengo.

Ori esautzenean beste ori be bildurtu sen da, gero esaotzen e:

—Akordetan yata i te ire anaya Aldekotxeko Soloandire gari- sabaltan yoan da gari-metan selan topau senduen subea?

—Baa!

—... D'iri esaoan anayak, ori sube ori tragetako, d'ik esaotzan tragau esetz, a be Jangoikoak ine dala ta bixi daitela! B'aikomen, atzamar txikie falta yoat, subean bustena, atzamar txikie falta... Da, beitik ser dinoadan: inori onik ingo espotzepe, txarrik iteko geniorik esaik auki, esaik auki egundo kristo geniorik euri gustetan etxatan gausarik inori iteko, se ire anaya i sugertau asen lekuen sugertau balitzok, etxoan egundo geao inok ikusiko. Eta ganera, Aldekotxeko etxaguntzan inosbesto(k) faltako mutue edo mankue edo errena, egundo be estuste faltauko...

Da Pedrori emon otzen garriko gorri bet esanes:

—Au emoyok anayari!

Da, Aldekotxeko etxea andik kobati kilometro bat ingurure dao d'entzegida plantau sen Gabon gaubean familien.

Ateatxo ta seme galdue ateatan ikusi aurienean e adore barikeratu sen famili ori te:

—Selan ixin dok ori te edo selan ixin den da?

—Onixek eta onixek pasau yatas, eta anayari adikuna bat botata: D'esan yostek ni sugertau nasen lekuen i sugertau baintz, es induala geao inok ikusiko, d'auxemon yostek iri emoteko, auxe garriko gorri au.

—Nik i setako yoat ori ba? —esaotzen anayak— lotuyok portaleko oxorroari (mesmerueri).

Da lotuten dotzo mesmerueri te, susterreti atera ta eroauen e infernuetara edo ainbatera.

Da nire amamak esatauen, nire amama il sen oin irurogei urte larogeta amalau urtegas, d'ak esatauen auren amamak eta, esatauriela a kueban artuko ilintien urregorrien diruekastau artean, San Pedron, Gabon gaubeko amabietan mesea oten sala, Dimeko San Pedron elexa nausien”.

Etno-ipuin-esaundak, zenbat eta zehatzago jaso, hainbat argitasun gehiago gerora aztertu bahar duenarentzat. Balioa barriz, bikoitza da: Etnografikoa ata Linguistikoa. Gure geure asku dago gaurra gerora bide-ratzea eta zor diugu gaurra gerokoei geure betiko euskal hageari jarraituz baina kontuz! zehatzak izan bestela egunean baten “estan bedarra beres igertuko da”.





## VARIA FORTUNA DEL CUENTO TRADICIONAL EN EL SIGLO DE ORO

*Donostia/San Sebastián, 26-III-1992*

*Maxime Chevalier*

El mismo título de esta ponencia plantea un problema: ¿será legítimo defender que viviera en efecto razonable cantidad de cuentos en la tradición oral del Siglo de Oro? Sabido es cuán arriesgadas resultan las afirmaciones en materia tan vidriosa y con cuánta cautela se van adelantando hipótesis sobre la vida tradicional de la lírica antigua. Pero tratándose del cuento, la respuesta no deja lugar a dudas. Se ha demostrado hace tiempo que los ingenios áureos, empezando por los más insignes, conocieron el cuento tradicional. Además un examen atento de los textos evidencia la circulación de unas fórmulas características de los cuentos orales, unas fórmulas que en ocasiones se han mantenido inalteradas a través de los siglos. Dejando aparte el conocidísimo “Erase que se era”, aduciré un ejemplo elocuente. Escribe Rodrigo Fernández de Ribera, en una novela impresa en 1631:

“Aténgome a las consejas de nuestros abuelos, con que sus viejas entreteñían el hogar mejor que con las castañas [...] y se contentaban con unos zapaticos de melcocha [...] y aun muchas veces se iban allá y nunca les daban nada” (1).

Refleja la frase dos fórmulas finales de cuentos:

1. “A mí no me dieron nada”, fórmula de las más frecuentes: véanse ejemplos en Aurelio M. Espinosa, *Cuentos populares españoles*, CSIC, Madrid, 1946, núms. 99 (Zamora) y 110 (Cáceres), y en Julio Camarena Laucirica, *Cuentos tradicionales recopilados en la provincia de Ciudad Real*, Instituto de Estudios Manchegos, 1984, núms. 83 y 115.

2. “Me dieron unos zapaticos de melcocha [que se me derritieron en el camino]”.

Estos zapatos frágiles también podían ser de papel en la tradición áurea, según documenta Correas:

---

(1) *El mesón del mundo*, Legasa, Madrid, 1979, p. 144.

**Eran de papel, y mojóse, y acabóse.**

Dicen esto al fin de un cuento. “Diéronme unos zapatitos de papel, y mojóse, y acabóse”.

(Correas, *Vocabulario de refranes*, p. 615a) (2).

En la tradición oral de fines del siglo XIX y del siglo XX la prosaica manteca ha eliminado la superflua melcocha:

Y con esto y víneme y dejélos allá; diéronme unos zapatinos de mantega y derritiéronseme por el camino

(*Cuentos asturianos* recogidos de la tradición oral por Aurelio de Llano Roza de Ampudia, Delegación Provincial de Cultura, Oviedo, 1975<sup>2</sup>, p. 32).

Ya no vi más porque me había hecho mi padre unas albarcas de manteca, y como hacía mucho calor, se me deshacían y me quedaba descalza y me tuve que venir.

(Aurelio M. Espinosa, hijo, *Cuentos populares de Castilla y León*, CSIC, Madrid, 1987-1988, II, p. 23).

Me dieron unas alpargatillas de manteca, pa venime andando yo luego y, como hacía calor, pues se derritieron en el camino. Llegué aquí descarzo y to.

(Julio Camarena Laucirica, *Cuentos tradicionales... de Ciudad Real*, p. 279).

Y yo fui y volví, y sólo me dieron unos zapatos de manteca que se me derritieron en el camino

(Sergio Hernández de Soto, *Cuentos populares de Extremadura, Biblioteca de Tradiciones Populares Españolas*, Sevilla-Madrid, 1883-1886, X, p. 116).

Hasta será posible formar lista de los cuentos que alcanzaron extensa difusión en la España de los Austrias. Esta lista incluiría:

1. Los cuentos estrechamente enlazados con refranes. Ejemplo:

Correas, *Vocabulario de refranes*, p. 111b.

**El tocino del paraíso, para el casado, y no arrepiso.**

Fingen que hay un tocino colgado en el paraíso para los casados que no se arrepienten, y que está por empezar; con que dan a entender que no hay ningún casado que no se haya arrepentido una vez u otra.

---

(2) Cito el *Vocabulario de refranes* por la edición de Louis Combet (Bordeaux, 1967).

2. Los cuentos que documenta un conjunto de refranes. Ejemplo: Correas, *Vocabulario de refranes*, p. 181.

### **La asnada de Gálvez.**

Llevaba siete asnos de recua, e iba caballero en uno; pasando por un lugar, porque alguno no se le perdiese, contólos, y no hallando más de seis, porque no contaba el en que iba, comenzó a preguntar por él, dando señas, hasta que los otros con risa le dijeron que iba caballero en él; y quedó por refrán “la asnada y bobería de Gálvez” en Aragón.

Para otras versiones del cuento véase mi colección de *Cuentos folklóricos en la España del Siglo de Oro*, Crítica, Barcelona, 1983 (título abreviado en adelante como *Cuentos folklóricos*). Además de esta frase proverbial recoge otras cuatro el mismo Correas: “Ir caballero en el asno y andarle buscando” (p. 163b), “Las asnadas de Villena” (Como “Las asnadas de Gálvez”, comenta Correas, p. 210a), “Cavallero en el asno y andarle buscando” (p. 380a), “Llevar seis asnos y contar cinco” (p. 577b).

3. Los cuentos de variantes múltiples. Ejemplo: el olivar (el de Lope de Rueda), que puede convertirse en melonar (¿en qué precio se habrán de vender los melones del melonar que todavía está por plantar?), en viña (¿quién guardará la llave de la bodega donde se conservará el vino que ha de producir la viña que vamos a plantar?), en cabrito (a ver cómo cogemos el cabrito nacido de la cabra que aún no se ha comprado) (*Cuentos folklóricos*, núm. 148. Véase también núm. 149).

4. Los cuentos que únicamente aparecen en forma de alusión (véanse ejemplos en *Cuentos folklóricos*, núms. 120, 139 y 156).

Excusado será concretar que el trabajo de reconstrucción que propongo ha de desembocar en resultados forzosamente incompletos. De los cuentos maravillosos sólo nos llegan unos contados ecos, y en el caso de los jocosos funcionó algo como una autocensura. El maestro Correas, quien tantos materiales y tan valiosos proporciona a nuestras investigaciones, nos significa que no pone por escrito todos los relatos que conoce, ni mucho menos. Véase el cuento del meseguero:

### **Si eres menseguero, de noche acude al cencerro.**

Dícese este cuento: que un abad tenía amores con la mujer de un menseguero, y era concierto entre ellos que él saliese de noche a los trigos con un cencerro, con que sonaba como buey; en oyéndole, decía el menseguero a la mujer: “Corre, ve a echar aquel buey”. Tales cuentos fingen, y van a parar a los curas (3).

---

(3) *Vocabulario de refranes*, p. 276b.

¿Dónde están estos cuentos que zahieren a los clérigos? Alguno conocemos a través de unas versiones literarias en las cuales el pecador suele disfrazarse de sacristán (treta ingenua que no podía engañar a nadie), como ocurre en el entremés cervantino de *La cueva de Salamanca*; andamos sin duda muy lejos de conocerlos todos. Y lo mismo se puede afirmar de los “cuentos colorados” que mienta el mismo Correas (4) (son “los que tienen algo deshonesto”, aclara el *Vocabulario*) (5). El maestro Correas vive y trabaja en unas décadas en las que el sentido del decoro y el anhelo por la expresión honesta se van difundiendo en las capas cultas de la sociedad española; el maestro Correas no refiere todo lo que sabe, porque hay cosas que mejor están abandonadas a la oralidad que dadas a la imprenta. Por eso y porque nadie se cuida en aquel momento de formar una colección sistemática de relatos tradicionales, se nos escapa de manera irremediable parte de los cuentos que circularían entre el Pirineo y el Estrecho en tiempos de Cervantes. Hechas estas salvedades, es posible formar un acervo razonable de cuentos documentados en la España áurea. La colección que publiqué en 1983 incluía 258 cuentos. Tengo hoy reunidos unos 320. Estas cifras me inspiran unos sentimientos contradictorios. Cierta satisfacción, al recordar que mis predecesores habían reunido en total unos cincuenta. Evidente insatisfacción porque mucho más numerosos serían los cuentos que circularían en España hacia 1600.

Admitidas las limitaciones que acabo de apuntar, es legítimo esperar que se ha de enriquecer esta colección. Primero porque se enriquece espontáneamente: quiero decir que el progreso de las encuestas contemporáneas evidencia el carácter tradicional de varios cuentos apuntados en el Siglo de Oro y sugiere que los mismos pudieran tener vida tradicional en tiempos de Lope y de Cervantes. Además otras encuestas deberían acompañar la que he emprendido. Entre los varios caminos que se ofrecen a la investigación, no señalaré más que uno, que me sugiere una lectura reciente. Convendría explorar el terreno tan mal conocido de los sermones. Me mueve a desearlo un fragmento del *Diario* del estudiante Girolamo da Sommaia. Este hombre (porque es hombre y no muchacho) estudia en Salamanca a primeros años del siglo XVII. En su *Diario*, que fielmente refleja gran variedad de actividades, apunta en fecha del 17 de marzo de 1605 (escribiendo en la jerga italo-española que suele practicar):

“Undi predica nel Giesus della suocera di San Pedro, del Padre Fra Martín Cornejo” (6).

(4) *Vocabulario de refranes*, p. 702b.

(5) *Vocabulario de refranes*, *ibid.*

(6) *Diario de un estudiante de Salamanca. La crónica inédita de Girolamo da Sommaia (1603-1607)*. Acta Salmanticensia. Historia de la Universidad, 27. Universidad de Salamanca, 1977, p. 325.

¿Qué será esta historia de la suegra de San Pedro? No puede ser otra, a mi entender, que el cuento folklórico de *La madre de San Pedro*. Recordemos el cuento viejo, ingenuo y profundo, que siglos más tarde había de deslizar Dostoievski en *Los hermanos Karamazov*:

La madre de San Pedro ha ido a parar al infierno, y ruega el santo a Nuestro Señor que le permita salvar a su madre de las penas eternas. El Señor le concede que alargue a su madre un puerro, para que, agarrándose de él, pueda salir de las calderas infernales. Cuando consigue la madre del santo asir del puerro, se agarran de sus piernas las almas vecinas, deseosas de aprovechar la ocasión. La mala vieja forcejea por sacudirse de encima las almas pecadoras: entonces se rompe el puerro. Desde aquel día sigue en las moradas infernales la madre de San Pedro.

Dejemos aparte el caso particular del sermón. Es posible reunir una colección de cuentos documentados en los textos de la época porque estos textos se escriben en un momento histórico en el que todos los hombres cultos, y no sólo los españoles, conocen la tradición oral del cuento. Los más insignes primero: Shakespeare, quien se refiere en varias comedias suyas (7) a otros tantos cuentos folklóricos; Montaigne, quien aludiendo a una versión tradicional de la historia de *Las grullas de Ibico*, concreta que “este cuento anda en boca de los niños” (8); Cervantes y Lope, según es bien sabido, pero también Luis de Góngora, quien recuerda “las dulces patrañas” del Rey que rabió (9), y a quien le hace eco un siglo más tarde La Fontaine: “Si *Peau d’âne* m’était conté, / J’y prendrais un plaisir extrême” (10). Genios aparte, los hombres cultos del siglo suelen demostrar razonable conocimiento de los cuentos: catedráticos como Hernán Núñez, Juan Lorenzo Palmireno, Juan de Mal Lara y Gonzalo Correas; médicos como Andrés Laguna, Alonso López Pinciano y Jerónimo de Alcalá Yáñez; frailes y beneficiados como Juan de Pineda, Sebastián de Covarrubias y Horozco, Juan Farfán, Juan de Robles; caballeros como Juan Boscán y Luis Zapata.

Se esperaría que los libros escritos por aquellos hombres nutridos de folklore reflejaran con una frecuencia por lo menos relativa los temas y formas tradicionales. La realidad es muy otra. Si exceptuamos unas obritas maestras —el cuento de la salchicha y la esquina convertido en episodio básico de *Lazarillo de Tormes*, el “cuento de amor” (simple variante de *La hija del diablo*) que sirve de cimientos a la novela del Capitán Cautivo, los dos cuentos tradicionales en que estriban los

(7) *Mucho ruido para nada*, I, 1; *Como gustéis*, I, 2; *Hamlet*, IV, 5; *Rey Lear*, III, 5.

(8) *Essais*, II, 5.

(9) *Letrillas*, “Clásicos Castalia”, núm. 101; “Andeme yo caliente” (letrilla núm. 24, fechada de 1581).

(10) *Fables*, VIII, 4 (este libro VIII se imprime en 1678).

entremeses cervantinos de *La cueva de Salamanca* y *El viejo celoso*, así como unos fragmentos de la comedia lopesca—, observamos que el cuento tradicional inspiró esencialmente dos series de textos: entremeses de casados o de engaños y burlas, y dos “novelas picarescas” que son galerías de cuadros en las que los cuentos van configurando unos personajes o unos grupos (los trucos de estafadores en *La desordenada codicia de los bienes ajenos*, la vida de los casados en *El donado hablador*). En total un conjunto que no brilla por la cantidad, y pocas veces brilla por la calidad. Entre la extensa difusión de los relatos folklóricos y su función en la literatura existe un desnivel manifiesto, un desnivel a primera vista paradójico. Y las cosas no han de parar allí. Porque después de 1630-1640 el cuento irá cediendo terreno en la literatura española, y, literatura aparte, irá retrocediendo a lo largo del siglo XVII en las sociedades europeas, en las cuales paulatinamente queda abandonado a los analfabetos y a los niños. ¿Cómo hemos de entender estos fenómenos?

Los estudios sobre cultura popular en la Europa de Antiguo Régimen nos proponen unos elementos de explicación. (La prudencia de esta fórmula no se ha de achacar a desprecio por unos trabajos que en ocasiones son excelentes, sino a cierta desconfianza hacia las interpretaciones totalizadoras que pretenden reunir bajo la misma cornisa hechos tan dispares como la lucha contra las supersticiones campesinas y la depuración del lenguaje cortesano). La tesis fundamental que defienden es la del divorcio que intervino entre cultura popular y cultura cortesana en fechas que pueden variar según los países, pero en regla general entre mediados del siglo XVI y fines del XVII. Tal divorcio cristalizó en dos fenómenos: en todas partes se definieron y progresaron unas formas de urbanidad que apartaron una sociedad escogida de la rudeza campesina, y se forjó una literatura cortesana cuyos heraldos despreciaban la cultura del pueblo y sus manifestaciones; en ciertas zonas se dio una ruptura lingüística, debida al que unas aristocracias adoptaron el idioma del poder político desechando el que seguían hablando los campesinos y más generalmente los humildes. Estas tesis, que analizan unas situaciones europeas, únicamente se aplican a la época del repliegue de las llamadas culturas populares. En el caso particular de España había surgido con anterioridad, fundada en la difusión del romance y el culto del refrán, la tesis del auge de la literatura tradicional que se hubiera producido en los siglos XV y XVI, una tesis que resume la conocida fórmula de Américo Castro sobre el Renacimiento como “dignificación de lo popular”. Tratándose de España, la Vulgata actual es: dignificación de lo popular con el Renacimiento, marginación de lo popular con el Barroco y el neoclasicismo.

Por lo que hace al cuento este análisis está pidiendo revisión. Incontrovertibles me parecen las consecuencias de los conceptos nuevos de urbanidad y sus adelantos. Se ha dedicado más atención a este

proceso en Francia que en España, a pesar de lo cual la identidad de anhelos y reacciones a ambos lados del Pirineo no deja lugar a dudas, según aclara la simple consulta del *Tesoro* de Covarrubias. En España lo mismo que en Francia los tratados de la urbanidad van propalando las buenas maneras, se define en forma siempre más exigente un hablar respetuoso de la corrección y la decencia, se insiste sobre un conjunto de conceptos-claves (decoro, discreción, elegancia, eufemismo, fineza, galantería) que dibujan nuevo arte de vivir y van delineando lo que aún no se llama, pero dentro de poco se ha de llamar, la distinción. En esta evolución los escritores acompañan a su público (o se adelantan a él) reservando los cuentos a los analfabetos: Alonso Quijano los abandona a Sancho, los galanes de la comedia los abandonan a los graciosos. Indudablemente esta evolución de una sociedad cortesana (¿urbana?) descalifica el cuento tradicional, sentido ya como trivial y grosero.

Tarea más delicada será la de valorar debidamente los efectos de la segregación lingüística. Convendrá sin duda matizar varias conclusiones de las que se han adelantado. En el Sureste de Francia, por ejemplo, un bilingüismo tenaz invalidó las consecuencias venenosas que pudiera ocasionar la adopción del francés por las élites cultas: los hombres y mujeres que hablaban el idioma del Norte seguían cantando y contando, en 1930 todavía, en occitano. En este terreno cualquier conclusión de alcance general sería atrevida y verosímilmente falsa; se impone un estudio de la cuestión según los áreas geográficas.

El concepto que parece difícil de admitir es el concepto de un entusiasmo renacentista por la cultura del pueblo y sus producciones. Tratándose del cuento por lo menos. Porque, si bien es verdad que el siglo XVII irá multiplicando las frases despectivas sobre el cuento tradicional, no menos cierto resulta que una fórmula tan corriente como "cuentos de viejas" es muy anterior. La manejan los renacentistas en la forma más natural, puesto que es sentencia de los maestros más venerados. *Aniles fabellae* "cuentos de viejas"—, dictamina Horacio al relatar el cuento del ratón de la ciudad y el del campo (11); *ineptas et aniles fabulas devita*—"evita los ineptos cuentos de viejas"—, pronuncia San Pablo (12); y Erasmo, maravillado por coincidencia tan elocuente entre sabiduría pagana y Escritura cristiana, contesta en eco *ridenda delirantium anicularum fabulamenta*—"cuentos ridículos de viejas delirantes" (13). Así se va fraguando el concepto comúnmente admitido y constantemente repetido por los hombres cultos del siglo áureo: "las patrañas que

---

(11) *Sátiras*, II, 6, 77-78.

(12) *A Timoteo*, I, 4, 7.

(13) *De pueris statim ac liberaliter instituendis*, *Opera omnia*, Amsterdam, 1971, p. 69.

cuentan las viejas a los niños" (Vives) (14), "las patrañas de las viejas" (Covarrubias) (15), los "cuentos de viejas" (Cervantes) (16), "cuentos de viejas" y "consejas de viejas" (Correas) (17), "cuentos que van heredando los niños de las viejas" (Gracián) (18). Fórmula tan repetida, y por ingenios tan reflexivos, no puede ser fórmula que surja por inadvertencia: corresponde en efecto a un concepto, concepto poco halagüeño, del cuento. Este concepto, ¿cómo lo hemos de entender?

Conviene ante todo advertir una realidad sencilla, conviene advertir una evidencia que, de puro deslumbrante, nos deja encandilados. Esta evidencia es que los literatos del Siglo de Oro no valoran el tesoro que llevan entre manos por no conocerlo. No saben lo que es un cuento tradicional: es concepto que no han forjado y que no podían forjar. Que hayan vivido aquellos relatos durante siglos es evidencia para nosotros, apoyados como lo estamos en la ciencia de los siglos XIX y XX; para ellos ninguna evidencia, sino realidad que se les escapa. Escuchar un cuento que ha atravesado los siglos transmitido de boca en boca por una cadena ininterrumpida de narradores desconocidos y anónimos es experiencia que despierta en nosotros honda emoción. Pero un hombre culto, un erudito, un escritor que escucha un relato tradicional hacia 1600 no experimenta esta emoción, ni la puede experimentar, porque ignora que lo que oye es cuento antiquísimo. Me objetarán que los cuentos tradicionales han dejado huellas en los textos de la antigüedad clásica. Es cierto que existen estas huellas, pero no las perciben los buenos ingenios de la España (la Europa) renacentista o barroca. Si supieran que el cuento del fino ladrón lo refiere Heródoto, "el padre de la historia", harían mucho mayor aprecio del cuento oral. Pero no lo saben. Si se dieran cuenta de que la historia de Jasón y Medea coincide con la historia de la hija del diablo... Pero no se dan cuenta. Si se enteraran de que los vascos, cuando se divierten con la hazaña del héroe astuto que escapa de los furiosos del monstruo por haberle contado que se llama Nadie, están repitiendo el viejo chiste de Ulises en la *Odisea*... Pero no se enteran. Si recordaran que el hombre lobo aparece en el *Satiricón*... Pero no lo recuerdan. Y si a uno de ellos se le ocurriera dibujar algún paralelismo de éstos, lo rechazaría indignado, por absurdo, a no ser que se le antoje sacrilego: porque ¿a quién se le ocurre equiparar unas consejas que cuentan las viejas con los textos debidos a los mejores ingenios de la venerada antigüedad? Así discurren los hombres cultos del Siglo de Oro. Para ellos los cuentos orales que habrán

(14) *Arte de hablar*, III, 5 (*Obras completas*, Aguilar, Madrid, 1948, II, p. 790b).

(15) *Tesoro de la lengua castellana*, Turner, 1979, p. 994a.

(16) *Coloquio de los perros, Novelas ejemplares*, "Clásicos Castalia", núm. 122, p. 304.

(17) *Vocabulario de refranes*, p. 671b y 710b.

(18) *Agudeza y Arte de ingenio*, 56, "Clásicos Castalia", núm. 15, p. 200.



oído tantas veces y que perfectamente recuerdan son en efecto, como lo dicen, cuentos de viejas, y no pasan de ser cuentos de viejas. No tenemos derecho a reprocharles tal actitud. Disponemos nosotros de las adquisiciones de una tarea erudita secular, y ellos no. Estos hombres tienen, no lo olvidemos, conceptos muy confusos acerca de la historia de las culturas.

Obviamente los lectores aficionados a las bellas letras no saben más que los mejores ingenios. Tampoco ellos sospechan lo que es un cuento tradicional, tampoco ellos sienten respeto particular por esos relatos viejos. El cuento era mucho más frágil de lo que solemos imaginar. Acaso pudiera resistir la acometida de los cuentos novelados que tenían escritos Margarita de Navarra y Joan Timoneda. Pero el combate se hizo desigual cuando publicó Cervantes su colección de *Novelas ejemplares*. (Y después de Cervantes vinieron Lope, Castillo Solórzano y María de Zayas). Los lectores leyeron y compararon. No nos hagamos ilusiones: el cuento salió malparado de la comparación. Frente a unos relatos que se sitúan fuera del tiempo y en unos reinos que no están en el mapa, unas narraciones actualizadas, contemporáneas y ubicadas en ciudades de enorme prestigio histórico (Sevilla, Toledo, Zaragoza, Florencia, Nápoles, Roma); frente a unos relatos sencillos y de resortes monótonos por limitados, unas intrigas que sin el menor inconveniente se pueden complicar (dado que el lector distraído puede volver atrás en su lectura) y un repertorio inagotable de asuntos; frente a unas figuras estereotipadas y sin verdadera interioridad, unos personajes claramente individualizados y dibujados conforme al decoro vigente en el siglo; frente a unos diálogos escuetos, unas pláticas múltiples, una plurivocalidad, el habla de la pasión al uso, si se ofrecía, otras hablas si lo pedía el asunto (en la novela corta la plasticidad del tono se reveló ilimitada); frente a un arte narrativo de pobres recursos, los adornos retóricos y la prodigiosa riqueza estilística que saben desplegar los mejores escritores del siglo. Entre las élites la publicación de las *Novelas ejemplares* dobla a muerte por el cuento.

En la Europa barroca la novela corta derrota al cuento. Los que saben leer, disponen de razonables recursos económicos y gustan de bellas historias, compran y leen con ardor las colecciones de novelas cortas (elocuentemente lo dicen las cifras editoriales) que el desarrollo constante de la producción impresa pone a su alcance con creciente facilidad. Y abandonan el cuento. ¿Para qué escuchar cuentos de viejas, *contes de ma mère l'Oye*, cuando dispone uno de textos tan hermosos? En este terreno el público lector se adhirió espontáneamente a las tesis de los eruditos. Tal adhesión nada tenía de fatal: el siglo XVII es época en la que los mundanos no siempre acatan los preceptos de los doctos y no siempre echan por los caminos que señalan los eruditos. El desdén que sentían los "intelectuales" por el cuento pudiera ser dictamen

privativo de doctos, pudiera quedarse encerrado en la esfera de los pedantes. Pero dio la casualidad de que surgiera la novela corta, y la difundiera la imprenta. A consecuencias de esta coincidencia los lectores ratificaron el parecer de los eruditos. El cuento oral no sufrió persecución ni represión; fue abandonado, naturalmente, a los que no sabían leer: analfabetos, gente de pocas letras y niños.

Concluyo. El abandono del cuento tradicional por las capas cultas de la sociedad a lo largo del siglo XVII es fenómeno complejo. Confluyeron de manera fortuita varios elementos: un dato cultural antiguo (la ignorancia de lo que es el cuento), dos acontecimientos nuevos (el prurito de distinción y la creación de la novela corta), la importancia creciente de la imprenta, posiblemente en ciertas áreas una alteración de los usos lingüísticos. Estas conclusiones se podrán discutir. Pero, tratándose de la fortuna del cuento entre 1500 y 1700, se habrán de cuestionar unos conceptos que circulan con insistencia en nuestros estudios: dignificación de lo popular por el Renacimiento, marginación del cuento por el Barroco y represión de la cultura popular.

## LAS PECULIARIDADES DE LA CUENTISTICA VASCA

Donostia/San Sebastián, 26-III-1992

Julio Camarena Laucirica

### AMBITO DE ESTUDIO

Cuando los narratólogos vascos más importantes hasta el presente han editado los textos recogidos de labios de sus informantes no han creído necesario plantear qué tienen, o han tenido, éstos por cuento y qué no. Para ellos, imbuídos por lo general de una notoria religiosidad que no ha tenido por qué ir en detrimento del rigor científico de sus trabajos, se trataba de composiciones cuya falta de verismo era incontrovertible pero que eran apreciables en cualquier caso por ser exponentes del “saber viejo”. Tal debió ser el criterio, por ejemplo, de José Miguel de Barandiarán al presentar conjuntamente los “Cuentos y leyendas” en *Eusko-Folklore* (1), o el de Resurrección María Azkue al dedicar a ambos géneros indistintamente el vol. II de su *Euskalerraren Yakintza* (2), entre cuyos textos intercaló puntualmente algunas baladas narrativas como las de la “Torre de Alós” o “Cuando yo estaba en Aldaztorrea” (3).

El mismo criterio ha continuado prevaleciendo entre los recopiladores actualmente en activo, como José Arratibel, cuyos *Kontu zaarrak* (4) serán comentados más adelante, o Juan Manuel Etxebarria, por señalar un par de casos, quien no ha visto inconveniente en publicar una cuarentena de etnotextos de características míticas bajo el título de “Herri ipuinak” (5).

---

(1) JOSÉ MIGUEL DE BARANDIARÁN, *Eusko-folklore*, en *Obras completas*, II (Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1973), pp. 239-253. Lo mismo, en IDEM, *El mundo en la mente popular vasca*, 4 vols. (San Sebastián: Auñamendi, 1960-1966), del II, pp. 122-166, al III, pp. 9-139.

(2) RESURRECCIÓN MARÍA AZKUE, *Euskalerraren Yakintza*, 4 vols. (Madrid: Espasa-Calpe, 1935-1947).

(3) AZKUE, *Op. cit.*, II, 6 y 7 respectivamente.

(4) JOSÉ ARRATIBEL, *Kontu zaarrak* (Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1980).

(5) JUAN MANUEL ETXEBARRIA AYESTA, “Herri ipuinak”, en *Tradizioko ipuingintza* (Bilbao: Labayru Ikastegia, 1989), pp. 75-113. El mismo criterio en IDEM, *Zeberio Haraneko*

Se trata ésta de una decisión absolutamente respetable, como no podía ser de otra forma, que da en principio el tratamiento de "cuento" a "lo que se cuenta" y se desarrolla después presentando los textos según puntos de vista diversos: unas veces diferenciándolos por la naturaleza de los personajes, animal o humana (6), otras por su longitud, cortos o largos (7), otras por el informante que los haya narrado (8), etc. Son criterios todos ellos diferentes pero tras ninguno de los cuales cabe ver propuesta teórica alguna más allá de la mera ordenación del material que ponen a nuestra disposición para su disfrute o estudio.

No obstante, en esta ocasión creo necesario precisar un poco más y, de entre las narraciones de tradición oral, voy a referirme tan sólo al cuento. Para tratar de delimitarlo, permítaseme recurrir a dos vías distintas. La primera, detallando cuáles son sus características definitorias. Así, diré que *por cuento folklórico* generalmente *se entiende*, y así va a ser en este trabajo, *un texto en prosa, de creación colectiva, que narra sucesos que son tenidos por ficticios y que vive en la tradición oral en versiones varias con capacidad de varianza* (9).

Hay que decir que en la anterior definición se han procurado escoger aquellos términos que mejor sirven para marcar frontera con otros géneros que comparten con el cuento algunas de sus características. Así, por ejemplo, se dice que el cuento es un texto narrativo para diferenciarlo de otros en los que sobresale su carácter descriptivo o introspectivo. Y se dice que es en prosa para que quede claro el contraste con otros géneros asimismo narrativos, como la balada, de inequívoca tradicionalidad oral también, que presenta la doble apertura antedicha, etc. etc., pero que adoptan forma versificada. O se cree importante señalar que vive en la tradición oral para marcar la diferencia con otros géneros, como podría ser el cuento corto, cuyo medio de comunicación

---

*Euskararen Azterketa Etno-Linguistikoa* (Zornotza: Ibaizabal, 1991), pp. 319-395. Véase asimismo IDEM, "Zeberio ipuiñak", *Etniker*, 5 (1981), pp. 59-74.

(6) Con algo menos de método lo expone BARANDIARÁN en *Eusko Folklore*, p. 240 (también en *El mundo en la mente [...]*, II, p. 124), en donde diferencia las narraciones que tienen personajes animales de las explicativas y de las referidas al mundo sobrenatural. Algo distinta es la ordenación que se hace en IDEM, *De etnografía de Navarra* (San Sebastián: Txertoa, [1987]), en donde los textos son presentados agrupados por temas comunes.

(7) AZKUE, *Op. cit.*

(8) ETXEBARRIA AYESTA, "Herri ipuinak" (cf. nota 5). La misma metodología es empleada en IDEM, *Zeberio [...]*, pp. 336-395.

(9) Se hace necesario explicar algunos de los conceptos que se van a manejar. La persona que escucha un cuento oral puede contárselo a su vez a otras, y éstas, a su vez, a más. Cada una de estas realizaciones es conocida por el nombre de **versión**. Al final de su ejecución el texto no queda fijado, sino abierto a transformaciones, tanto a nivel de discurso como de modelo compositivo. Esta última apertura comprende la existencia de diversas **variantes** de un mismo cuento.

es la letra impresa... Pero no parece que merezca la pena abundar en lo obvio. En el caso vasco, dada la indeferenciación a la que se ha aludido antes, puede que, de todas las frases determinantes de la definición, tal vez convenga prestar alguna atención a los mecanismos de los que se sirven los informantes para evidenciar el carácter ficticio de sus cuentos.

Reparando en ellos, se puede observar cómo en algunas ocasiones, ya desde el comienzo de la narración, se suele reforzar esta idea con frases formulísticas que alejan la escena del relato en lo físico del referente en el que se desenvuelve la vida de la comunidad. Tales fórmulas pueden ser como:

“Erreñu baten...”

(En un reino...) (10).

O la alejan en lo temporal:

“Antxina, bedar txori abere ta patariak eure berbetea aztu baino lentxoago...”

(Antiguamente, poco antes que olvidaran su lenguaje hierbas, pájaros, animales y alimañas...) (11).

Alejamiento que en un determinado grupo de cuentos en los que se achaca a Jesús y a San Pedro una relación parecida a la de Don Quijote y Sancho puede enunciarse con frases como:

“Jesukristok munduan zabilelarik...”

(Cuando Jesucristo andaba en el mundo...) (12).

Aunque lo más usual es vulgarizar la situación para alejarla de lo concreto, utilizando para ello frases genéricas como “Norbait...” (alguien...), o “Beñ...” (una vez, en transcripción de Arratibel) u otras más formulísticas como:

“Munduän asko lez arto koskorrez...”

(Como muchos en el mundo con mazorca de maíz...) (13).

Tales fórmulas son algo más que una forma de empezar: abren un paréntesis imaginario marcando la desconexión de lo que va a ser relatado con la realidad conocida por la comunidad. Y las de despedida hacen hincapié en la misma idea, incluso a veces con frases jocosas del siguiente tenor:

(10) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 283 (= IDEM, *El mundo [...]*, III, p. 32).

(11) AZKUE, *Op. cit.*, II, p. 256.

(12) AZKUE, *Op. cit.*, II, p. 138.

(13) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 349 (= IDEM, *El mundo*, III, p. 133).

“Gizonak, zirautsen lagunai: biribilak entzun dodaz neure egunetan, biribaligorik ez.”

(Señores: he oído filfas redondas en mi vida; más redondas no) (14).

O más frecuentemente:

“Oi alan ixen bazan,  
Sartu daittela kalabazan,  
Etaurten deyela  
Derio'ko plazan.”

(Si eso fue así,  
Métase en la calabaza,  
Y salga  
De Derio en la plaza) (15).

O de forma aún más inequívoca:

“Ayek an eta gu emen.  
Gure kontuak Pladixen.  
Gure txepetxak bizkarrian ezurra.  
Eta gure ipui guztia gezurra.”

(Ellos allá y nosotros acá.  
Nuestros cuentos en Flandes.  
Nuestro reyezuelo, hueso en la espalda.  
Y todo nuestro relato, mentira) (16).

Todas ellas, y otras menos disparatadas, echan el cierre al paréntesis imaginario del que se ha hablado. Y esto es cierto por más que algunos informantes puedan adoptar, siempre con la complicidad tácita del auditorio, una técnica narrativa conocida con el nombre de agomórfica, presentándose a sí mismos (o a personas conocidas de la comunidad) como protagonistas del relato y situando éste en lugar conocido y tiempo próximo. He aquí una fórmula de salida que la refleja cabalmente:

“Haxe(r)ia andere-gaznaz asian ahuntzek etxeki zien hantik aitzina, zahartarzünek ezti-eztia hil artino. Eni, hagatik, han igan nizanetan, ezteitadeie skula hur-txorta bat ere eskentü”.

(Las cabras, de entonces en adelante, le tuvieron al raposo alimentándole con queso de señorita, hasta que de puro viejo murió dulcemente. A mí, sin embargo, las veces que he pasado

(14) AZKUE, *Op. cit.*, II, p. 108.

(15) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 240 (= IDEM, *El mundo*, II, p. 123).

(16) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 314 (= IDEM, *El mundo*, III, p. 80).

por allí no me han ofrecido jamás ni siquiera una gota de agua) (17).

El interés por matizar entre veracidad y ficción trasciende de lo meramente formal para evidenciar diferenciaciones importantes en cuanto a las funciones sociales de cada género. Principalmente, porque las coordenadas entre las que se desenvuelven ambos son distintas: las de la leyenda, cercanas geográficamente a la comunidad; las del cuento, como se ha podido ver, alejadas, en mayor o menor medida, según los subgéneros. Referentes tan diversos llevan por fuerza a funciones sociales asimismo diversas. La del cuento no es única, de la misma forma que no es tampoco único el referente en el que se desenvuelven cada uno de los subgéneros en que se ha dado en dividir éste (18): sin pretender declararlas incompatibles entre sí, la de alguno de ellos, como el de los jocosos, puede considerarse predominantemente catártica, la de otros, como el de los formulísticos, esencialmente lúdica, la de los religiosos, marcadamente didáctica... y, en general, reafirmadora de la personalidad colectiva del grupo frente a "lo ajeno" a él y cohesionadora del mismo mediante la proposición de ejemplos aceptables o reprobables colectivamente.

Por contra, la proximidad del lugar en el que se sitúan las leyendas permite a éstas desempeñar otra serie de funciones que los cuentos no están en muy buenas condiciones de cumplir. Así, pueden ser admonitorias, validatorias, etiológicas, etc. (19).

No se me escapa la existencia de textos que podrían ser con siderados como integrantes de varios géneros a la vez. Tal es el caso, por ejemplo, de una buena cantidad de los cuentos de fórmula, que, aparte de que se presenten ritmados, y aún ocasionalmente versificados, suelen contener un mínimo de verdadera narración, aunque sin duda ésta exista, por lo que no es infrecuente encontrárselos formando parte de colecciones de poesía popular. O es el caso también de algunas leyendas en torno a seres mitológicos cuyos argumentos son coincidentes, como ya veremos, con tipos de cuentos. Por ello, permítaseme iluminar las zonas oscuras de la anterior definición a la luz de un criterio objetivo convencional: *por cuentos folklóricos se van a considerar aquéllos cuyos argumentos estén caracterizados en los catálogos de tipos confeccionados al*

---

(17) AZKUE, *Op. cit.*, II, p. 75.

(18) Véase, más adelante, nota 20.

(19) Para un estudio específico de las funciones de las leyendas puede consultarse, entre otras obras, la de G. S. KIRK, *El mito: su significado y funciones en las diversas culturas* (Barcelona: Barral, 1973), especialmente las pp. 297-306.

efecto (20): fundamentalmente, en el general de Aarne-Thompson (21), aunque también se recurrirá a otros, de ámbitos geográficos o culturales próximos al vasco, contruidos conforme a aquél y que ocasionalmente incorporan argumentos de los que, a pesar de no estar en él incluidos, se tiene constancia de que viven estable y autónomamente en la tradición oral. Me estoy refiriendo a los españoles de Boggs (22) y Pujol (23), a los judíos que recogen cuentos y consejas sefardíes, como el específico de Haboucha (24) y, puesto que también serán citados, los de Jason (25) y Noy-Schnitzler (26), los hispanoamericanos de Robe (27) y Hansen (28),

---

(20) Un tipo, en definición de STITH THOMPSON en *El cuento folklórico* (Caracas: Universidad Central de Venezuela, 1972), p. 528, es un cuento tradicional que tiene una existencia autónoma: puede contarse como una narración completa y no depende, para su significado, de ningún otro cuento.

(21) Como los cuentos presentan una llamativa variedad, para su estudio y contraste es de gran ayuda que estén ordenados de forma homogénea. En España, durante un tiempo, cada investigador hizo su propia clasificación, aunque sólo fuera por publicar el material ordenado, pero poco a poco se ha ido imponiendo la que viene siendo utilizada internacionalmente: *The Types of the Folktale*. ANTTI AARNE'S, *Verzeichnis der Märchentypen* and Translated Enlarged by STITH THOMPSON; 2nd. Revision; FF Communications n.º 184 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1973<sup>2</sup>). En ella los cuentos se ordenan por categorías y temas, asignándosele a cada uno de ellos un número-índice: I. Cuentos de animales (núms.-índice del 1 al 299). II. Cuentos comunes: a) maravillosos (300-749), b) religiosos (750-849), c) novelescos (850-999), y d) del ogro estúpido (1000-1199). III. Chistes y anécdotas (1200-1999). IV. Cuentos de fórmula (2000-2399). V. Cuentos inclasificados. (2400-2499). La debilidad metodológica de una clasificación así ya fue expuesta por VLADIMIR PROPP en *Morfología del cuento* (Madrid: Fundamentos, 1977), pp. 15-29, a pesar de lo cual ha demostrado la virtud de ser útil para ordenar la ingente cantidad de cuentos folklóricos recogidos en todo el mundo durante el último medio siglo.

(22) *Index of Spanish Folktales*, by RALPH S. BOGGS; FF Communications n.º 90 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1930).

(23) JOSEP M. PUJOL, *Contribució a l'index de tipus de la rondalla catalana*; tesi (Barcelona: Departament de Literatura Catalana de la Universitat de Barcelona, 1982).

(24) *Classification of Judeo-Spanish Folktales*, by REGINETTA HABOUCHA; diss. (Baltimore: The Johns Hopkins University, 1973).

(25) *Types of Oral Tales in Israel*, by HEDA JASON (Jerusalem: IES Studies, 1975), que incluye los sefardíes del 1 al 4999 de Israel Folktale Archives. También, IDEM, "Types of Jewish-Oriental Oral Tales", *Fabula*, 7 (1965), pp. 115-124, que incluye los sefardíes de IFA 5000-6999.

(26) "Type-Index of Israel Folktale Archives", by DOV NOY and OTTO SCHNITZLER, *A Tale for Each Month 1966* (IFA 7000-7599), *TEM 1967* (IFA 7600-7999), *TEM 1968-1969* (IFA 8000-8799), *TEM 1970* (IFA 8800-8999), *TEM 1971* (IFA 9000-9299), *TEM 1978* (IFA 9300-9499) y *TEM 1979* (Haifa and Jerusalem: Ethnological Museum and Folk Archives-The Hebrew University, 1967-1980), que incluye los sefardíes.

(27) STANLEY L. ROBE, *Index of Mexican Folktales. Including Narrative Texts from Mexico, Central America and the Hispanic United States*; Folklore Studies, n.º 26 (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1973).

(28) *The Types of the Folktale in Cuba, Puerto Rico, the Dominican Republic, and Spanish South America*, by TERRENCE LESLIE HANSEN; Folklore Studies, n.º 8 (Berkeley and Los Angeles: The University of California Press, 1957).



el francés de Delarue-Tenèze (29) y los italianos de D'Aronco (30), Lo Nigro (31) y Cirese-Serafini (32). A lo largo del estudio, también se recurrirá a catálogos parciales de cuentos literarios. En concreto, se citará el del Siglo de Oro español debido a Maxime Chevalier (33) o el de fábulas de Rodríguez Adrados (34), construido éste según otros criterios igualmente válidos.

Y aunque no sean catálogos de tipos de cuentos, como éstos se componen de uno o más motivos folklóricos (35), eventualmente se recurrirá al índice que de ellos confeccionó Stith Thompson (36) y a algún otro literario, como el de los *exempla* medievales españoles confeccionado por Keller (37), que siga el sistema de aquél.

Para nuestro estudio hubiese resultado de gran ayuda disponer de algún catálogo en el que estuvieran ordenados los cuentos vascos según los criterios usuales internacionalmente. Los vascofranceses ya fueron incluidos en el ya citado de Delarue-Tenèze, lo cual lo convierte en un elemento auxiliar de gran importancia. Así, por nuestra parte nos centraremos en las colecciones y etnotextos vascos recogidos en territorio español. Este será el segundo y último criterio delimitador.

---

(29) PAUL DELARUE et MARIE-LOUISE TENÈZE, *Le Conte Populaire Française*. Catalogue raisonné des versions de France; 4 vols. (Paris: Maisonneuve et Larose, 1976-1985).

(30) GIANFRANCO D'ARONCO, *Indice delle fiabe toscane* (Firenze: Olschki, 1953).

(31) SEBASTIANO LO NIGRO, *Racconti popolari siciliani*. Classificazione e bibliografia (Firenze: Olschki, 1957).

(32) *Tradizioni orali non cantate*. Primo inventario nazionale per tipi, motivi o argomenti di fiabe [...] a cura di ALBERTO M. CIRESE e LILIANA SERAFINI (Roma: Discoteca di Stato, 1975).

(33) MAXIME CHEVALIER, *Cuentos folklóricos españoles del Siglo de Oro* (Barcelona: Crítica, 1983). Ampliado posteriormente en IDEM, "Veinticinco cuentos folklóricos más en textos del Siglo de Oro", *La Torre*, 1 (1987), pp. 111-129.

(34) FRANCISCO RODRÍGUEZ ADRADOS, *Historia de la fábula grecolatina*; 4 vols. (Madrid: Editorial de la Universidad Complutense, 1979-1987): IV, *Inventario y documentación de la fábula grecolatina* [incluye la medieval].

(35) S. THOMPSON, en *El cuento folklórico* (cf. nota 20), p. 528, definía el **motivo** "el elemento más pequeño de un cuento que tiene el poder de persistir en la tradición. A fin de tener este poder tiene que tener algo muy notable". La poca precisión de la definición lleva a considerar como motivo tres cosas distintas: por un lado, las características llamativas de personajes y objetos; por otro, rasgos culturales particulares como costumbres extrañas, creencias insólitas, etc.; y, por último, ciertas acciones.

(36) *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Medieval Romances, Exempla, Fables, Jest-Books and Local Legends*. Revised and Enlarged Edition by STITH THOMPSON; 6 vols. (Copenhagen-Bloomington: Rosenkilde and Bagger- Indiana University Press, 1955-1958).

(37) *Motif-Index of Mediaeval Spanish Exempla*, by JOHN E. KELLER (Knoxville: The University of Tennessee Press, 1949).

## LA UNIVERSALIDAD DE LOS ARGUMENTOS CUENTISTICOS

Aunque nos vamos a centrar en el estudio de las especificidades del cuento vasco, hay un hecho fundamental que no hay que olvidar: la mayor parte de los argumentos publicados podrían haber sido recogidos en otros ámbitos, no digo ya español o francés, que tan cercanos nos son, sino que, trascendiendo de lo románico, hubieran podido proceder de cualquier país mediterráneo, europeo o incluso algunos, como se verá, mundial. Como banco de pruebas analizaremos la colección *Kontu zaarak* de José Arratibel.

De los veintiún textos que la componen, siete de ellos no pueden ser considerados, según los criterios expuestos anteriormente, otra cosa que leyendas. Sus títulos son: "Goñi'ko zaldunaren kondaira", "Sorgiña eta ama alarguna", "Andragai sorgiña", "Aralargo txabola", "Neskame sorgiña" y "Aingeru guardakoa". Y esto es cierto aunque en el primero de ellos, por ejemplo, las acciones que se atribuyen a un don Teodosio de Goñi, caballero navarro que supuestamente vivió en el siglo VIII (38), sea una yuxtaposición de secuencias habituales en dos tipos de cuentos: por una parte, la revelación, la equivocación que conduce al caballero a matar a sus propios padres y la posterior penitencia, que forman parte del cuento Aarne-Thompson 931 (39), y por otra, la lucha con la serpien-

---

(38) Un exhaustivo estudio de la tradicionalidad literaria de la leyenda puede consultarse en JULIO CARO BAROJA, "La leyenda de don Teodosio de Goñi", *Ritos y mitos equívocos* (Madrid: Istmo, 1974), pp. 155-214, en el que reproduce diversas versiones del siglo XVI al XX. También JULIO DE URQUIJO, "San Miguel de Excelsis y el Mayorazgo de Goñi", *RIEV*, XV (1924), pp. 635-641.

(39) Catalogado con el nombre convencional de "Oedipus" por sus analogías con la célebre leyenda mitológica: HOMERO, *Odisea*, ed. J.M. Pabón (Madrid: Gredos, 1982), XI, 271-280; APOLODORO, *Biblioteca*, ed. Rguez. de Sepúlveda (Madrid: Gredos, 1985), III, 5, 7-9; SÓFOCLES, *Edipo Rey*, en *Tragedias* (Madrid: Gredos, 1981). Aunque hay significativas variaciones en la leyenda de Goñi, como la ausencia del motivo T412 de THOMPSON, "Incesto madre-hijo". Sobre el origen histórico de la leyenda griega así como algunas de sus variantes cristianizadas, VLADIMIR PROPP, *Edipo a la luz del folklore* (Madrid: Fundamentos, 1980). Dos de ellas ya fueron tratadas por LUIS CORTÉS VÁZQUEZ, "La leyenda de San Julian el Hospitalario y los caminos de Peregrinación Jacobea del Occidente de España", *RDTP*, VII (1951), pp. 64-67; e IDEM, *Cuentos populares salmantinos*, 2 vols. (Salamanca: Librería Cervantes, 1979), II, pp. 237-238, a propósito de "La leyenda de Judas". Tanto una como otra han dejado abundantes huellas en la tradición literaria española: *El animal profeta y glorioso parricida San Julián*, en *Obras de Lope Félix de Vega Carpio*, X, ed. de Menéndez Pelayo, BAE, CXLVII (Madrid: Atlas, 1965); para las secuencias iniciales de la leyenda de Judas, cf. [P. Francisco de ISLA], *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas, alias Zotes* (Madrid: M. Ramírez, 1758), V, 9. Específicamente, de la leyenda de Goñi se han publicado las siguientes versiones: ARRATIBEL, *Kontu zaarak*, pp. 15-20; BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 208-209 (= IDEM, *El mundo*, II, pp. 76-77); IDEM, *Navarra*, p. 115. En cuanto a las versiones orales del cuento, véase: para españolas del ámbito cultural castellano, BOGGS 931\*A (1 versión asturiana) y, para las posteriores me remito a mis *Cuentos tradicionales de León*, 2 vols. (Madrid:

te y la victoria sobre ella gracias a la ayuda de un auxiliar sobrenatural, que aunque sean secuencias "a lo divino", pertenecen al tipo Aa-Th 300 (40), con el diablo encarnando al agresor y el arcángel San Miguel al ayudante.

Otro texto que podría suscitar dudas es el segundo de los citados, "Sorgiña eta ama alarguna" (41), ya que sus secuencias centrales, en las que una madre viuda, queriendo seguir a una bruja, se equivoca de conjuro y, en vez de ir volando, va al akelarre arrastrándose por entre medias de zarzales, fueron incluidas por Boggs en su catálogo español como un Märchentypus (42). A pesar de ello, a pesar también de que Hansen apoyó esta decisión en su catálogo sudamericano y a pesar de

---

Seminario Menéndez Pidal-UCM y Diputación de León, 1991), 150; para el ámbito catalán, PUJOL 931 (2 versiones: una refiere la vida de San Magi) y otra publicada por JOAN AMADES; para las **hispanoamericanas**: HANSEN \*983 (3 versiones portorriqueñas), ROBE 931\*A (una versión mejicana) y aún otra de JUAN B. RAEL; para las **portuguesas**, CAMARENA, *Op. cit.*, I, p. 452 (6 versiones); para las **italianas**, D'ARONCO [852] (1 versión toscana) y CIRESE-SERAFINI 931 (2 versiones sardas). No constan versiones francesas ni sefarditas.

(40) Su título convencional es el de "El vencedor del dragón" y de él se conocen al menos las siguientes versiones **vascas**: ARRATÍBEL, *Kontu*, pp. 15-20; BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 21, 208-209 y 281-283 (= IDEM, *El mundo*, I, pp. 30-32; II, pp. 76-77; III, pp. 25-28, 29-32 y 32-33); IDEM, *Navarra*, p. 115. Para otras españolas, me remito a la nota a CAMARENA, *León*, 73 (anoto otras 32 versiones: 21 del área lingüística del castellano, 10 de la del catalán y 1 del gallego). ROBE 300 relaciona 29 versiones **hispanoamericanas** (13 hispanoestadounidenses y 16 mejicanas), y HANSEN 300 otras 20 (9 portorriqueñas, 6 dominicanas, 1 colombiana y 4 chilenas), habiendo podido por mi parte comprobar la existencia de, al menos, otras 15 (1 guatemalteca, 1 venezolana, 1 colombiana, 1 boliviana, 6 chilenas y 5 argentinas). Para las **sefarditas** de los Israel Folktales Archives, ver JASON, "Jewish-Oriental", 300 (entre otras, 3 versiones marroquíes y 1 tunecina); IDEM, *Israel*, 300 (entre otras, 1 marroquí); NOY-SCHNITZLER, *TEM 1967*, 300 (entre otras, 1 marroquí); IDEM, *TEM 1968*, 300 (1 marroquí). He podido consultar 21 portuguesas. Para las versiones **francesas**, ver DELARUE-TENÉZE 300 (42 versiones). Y para las **italianas**, D'ARONCO 300 y [852] (12 toscanas), LO NIGRO 300 (5 sicilianas) y CIRESE-SERAFINI 300 (67 de diversas regiones). Diversas versiones literarias pueden leerse en LOPE DE VEGA, *El anzuelo de Fenisa*, II, en *Obras*, XXXI, ed. Menéndez Pidal, BAE CCXLVII (Madrid: Atlas, 1971), p. 291; IDEM, *El ganso de oro* (Madrid: Real Academia Española, 1916), I, p. 172b; LUIS VÉLEZ DE GUEVARA, *Más pesa el rey que la sangre, y blason de Guzmanes*, en *Dramáticos contemporáneos de Lope de Vega*, I, BAE XLIII (Madrid: Atlas, 1951); GIAMBATTISTA BASILE, *Il Pentamerone*, a cura de Benedetto Croce (Bari: Laterza, 1974), I,7,

(41) ARRATÍBEL, *Op. cit.*, pp. 137-141.

(42) BOGGS \*746, "Muchacha quiere imitar a una bruja y volar; pero relata mal la fórmula y dice [...] 'bajo ríos y montañas, con todos los diablos' en vez de 'por encima ...'" (sólo 3 de las versiones relacionadas: 2 andaluzas y 1 asturiana). Además de la de ARRATÍBEL, *Op. cit.*, pp. 137-141, se han publicado otras versiones **vascas**: AZKUE, *Op. cit.*, II, 118; BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 75-76 (= IDEM, *El mundo*, I, pp. 99-102) [3 versiones]. Se conocen otras 2 asturianas, 6 castellano-leonesas, 1 canaria, 2 catalanas y 2 gallegas, que sería excesivamente prolijo detallar aquí. A pesar de HANSEN 746, no consta ninguna hispanoamericana. Al menos, 1 **portuguesa**. También, 1 versión **literaria**: *Cuentos para gente menuda que da a la estampa un soldado viejo natural de Borja* [seudónimo de ROMUALDO NOGUÉS] (Madrid: Pérez Dubrull, 1885), pp. 99-102.

que, sin duda por seguir tan autorizadas opiniones, sea frecuente encontrarlo en las colecciones de cuentos recopiladas en la Península Ibérica, es obvio que el relato es leyenda, no sólo porque trata de seres tan míticos como las brujas, sino también porque, al ser narrado, suele ser ubicado en lugares concretos, con nombres propios.

Un último texto que podría mover a equívoco es el titulado “Gentille ta artzaia”, en el que un pastor usa de un nombre equívoco antes de agredir a un ser perteneciente a una raza mítica, treta ésta que forma parte de varios tipos de cuentos (43). Pero no es ninguno de ellos el que le cuadra: el relato, del que en España parece que sólo se conocen versiones vascas (44), es exactamente el motivo Thompson K602.1, “(Niña) hada lesionada por un hombre que dice que su nombre es ‘Yo misma’”, de contenido claramente mitológico que, según el folklorista, también es conocido en Escocia.

Con respecto al resto de los títulos citados, en su práctica totalidad de brujas, no parece que sea necesario dedicarles mayor atención para demostrar su vinculación con creencias aún vigentes en muchas comunidades.

Pues bien; se puede afirmar sin ningún género de dudas que los catorce títulos no citados hasta ahora están perfectamente resumidos en el catálogo general de tipos de cuentos de Aarne-Thompson, desde el famosísimo “Blanca Nieves”, que, tal y como se desprende del propio título de Arratibel, es una recreación (45) del cuento de los hermanos Grimm (46), harto usual en el ámbito románico (47), hasta el titulado

(43) Tipo AA-TH 1137, “El ogro cegado”, en el que la treta es el motivo TH K602, “Nadie”, que se comentará más tarde. También, tipo AA-TH 1545, “El muchacho con varios nombres”, con motivo TH K193, “Contrato engañoso basado en un nombre inusual”, y tipo HANSEN 1940\*\*J, “Picaro llamado ‘Así’ trabaja para un cura y gana su confianza. [...] Roba el dinero del cura y huye”, con la treta como motivo TH K359.2, “Ladrón engaña a guardián de bienes asumiendo nombre equívoco”. Para versiones de los dos últimos tipos, véase BOGGS 1940\*B, ROBE 1545, HANSEN 1940\*B y 1940\*\*J, JASON, “Jewish-Oriental”, 1940\*B; y nota en CAMARENA, [...] *León*, 217, 218 y 219.

(44) Además de la de ARRATIBEL, *Op. cit.*, pp. 155-156; AZKUE, *Op. cit.*, II, 197; BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 19, 31-32 (2 versiones), 199-200 y 356; JUAN GARMENDIA LARRAÑAGA, *El pensamiento mágico vasco* (San Sebastián: Baroja, 1989), pp. 106-107.

(45) En ARRATIBEL es definitivo el motivo TH F451.5.1.2, “Enanos adoptan a la muchacha como hermana”, en vez de N765, “Encuentro con una cuadrilla de ladrones” o N884, “Ayuda de ladrón” o algún otro con P475.1, “Doce ladrones”.

(46) JACOB y WILHELM GRIMM, *Cuentos de niños y del hogar*, 3 vols. (Madrid: Ediciones Generales Anaya, 1985-1986), 53.

(47) Más de un centenar de versiones en BOGGS, PUJOL, HANSEN, ROBE, JASON, *Israel* (3 sefarditas), HABOUCHA, D-T, D'ARONCO, LO NIGRO, C-S, en todos tipo 709. Para versiones españolas, véase nota en CAMARENA, LEÁN, I, p. 433. Además de las hispanoamericanas catalogadas, hay constancia de otras 4. Al menos, han sido publicadas 9 portuguesas.

“Eitzaria eta bi zakurrek”, versión inequívoca del cuento conocido como “La hermana traidora”, muy popular en los países bálticos, Rusia y los Balcanes (48) pero no en Europa Occidental, en donde apenas si han sido recogidas una docena de versiones españolas, parecido número de francesas e italianas y parece ser que ninguna portuguesa (49). Comparando estos guarismos con los de otros tipos se tendrá una mejor idea de su rareza, si bien no es tanta como creyó Thompson en 1946.

Hay que señalar un par de peculiaridades llamativas que son comunes tanto a la versión de Arratibel como a la ataudarra “Dar-Dar” de Barandiarán, las dos vascas conocidas del cuento de “La hermana traidora”. La primera es la presentación diluida de la infidelidad de la hermana (50), motivo que es uno de los caracterizadores del tipo y que, como tal, se halla casi imprescindible en todas sus versiones, no obstante lo cual no parece que quepan dudas acerca de la correcta catalogación de ambas. La segunda peculiaridad es la succión de dedo a la que “el viejo enemigo” somete diariamente a la hermana, la cual le producirá una progresiva desmejoría que terminará alertando al héroe (51). Este segundo motivo suele formar parte, en el espacio románico, de otros tipos de cuentos pero no de éste, así como de relatos míticos acerca de brujas chuponas, tan frecuentes ellos en el norte peninsular, de donde habrá sido probablemente trasladado al cuento cuyas versiones se están comentando. En este repaso a atenuamientos e incorporaciones, se aprecia que en las versiones vascas se ha producido una sustitución de la “succión” mental a la que es sometida la hermana por la succión física de sus dedos; en el sentido compositivo, ambos son, pues, elementos funcionalmente equivalentes.

(48) THOMPSON, *El cuento [...]*, pp. 161-162.

(49) Además de ARRATIBEL, *Op. cit.*, pp. 105-113, se conoce otra versión vasca: BARANDIARÁN, “Eusko-Folklore-Cuentos y leyendas”, *RIEV*, XVI (1925), pp. 174-175 (reproducida en *Eusko-Folklore*, pp. 279-281 y en *El mundo*, III, pp. 25-28). Aparte de PUJOL 315 (1 catalana), existen, al menos, otras 4 españolas, entre ellas: J. CAMARENA, *Cuentos populares recopilados en la provincia de Ciudad Real* (C. Real: IEM-CSIC, 1984), 58. Y 1 sefardita recogida en Grecia. Aparte de HANSEN 315 y ROBE 315, (6 veniones), se han publicado otras 15 hispanoamericanas. DELARUE-TENÈZE 315 relacionan 9 francesas. Y entre D'ARONCO 300[f], LO NIGRO 315 y CIRESE-SERAFINI 315, 11 italianas. Versiones literarias: GIOVAN FRANCESCO STRAPAROLA, *Le piecevoli notti*, a cura di Manlio Pastore Stochi, 2 vols. (Bari: Laterza, 1979), X, 3; ITALO CALVINO, *Fiabe italiane* (Torino: Giulio Einaudi, 1956), 48.

(50) Motivo TN K2212.0.2, “Hermana traidora convertida en amante de un ladrón (gigante) conspira contra su hermano”.

(51) Motivos TH G332.1, “Ogro chupa el dedo de su víctima (y bebe toda su sangre)” y TH T611.1, “Niño desnutrido por succión de sus dedos”, que forman parte tanto de cuentos (yuxtaposición AA-TH 451\*, “La hermana como misteriosa ama de casa” + 452B\*, “Los hermanos convertidos en bueyes”) como de leyendas.

Pero dejemos para más adelante las particularidades. Continuando con la idea de la universalidad, hay otro texto de Arratibel que merece la pena ser comentado. Se trata del cuento "Morroi Azkar bat", que se desarrolla añadiendo secuencias al tipo Aa-Th 1000, "Contrato de no enfadarse", cuento en el que un amo y su criado acuerdan una relación laboral durante un año y, a cambio, como pago, el que se enfada ha de dejarse arrancar por el otro una tira de piel del lomo. Al tipo, que goza de amplísima difusión (52), se van uniendo sucesivamente otros según las diversas tretas que uno y otro se gastan. Pues bien; uno de los episodios de la versión que comentamos es aquél en el que el dueño de la finca manda a su criado meter bueyes, carreta y carga por el agujero de la puerta reservado a las gallinas. El pícaro criado cum ple tan extravagante tarea cogiendo un hacha y despedazando los bueyes, haciendo añicos la carreta y partiendo la carga. Este pasaje, que reúne por sí solo las condiciones de potencial autonomía suficientes como para constituir un tipo diferenciado, ya fue detectado por Pujol en tres versiones catalanas, a raíz de lo cual propuso la incorporación de un nuevo número-índice al catálogo general (53). En este nuevo tipo tendrían cabida, no sólo las secuencias que comentamos del cuento vasco, sino también las correspondientes a otros dos procedentes de zonas muy próximas: la cántabra y la asturiana (54).

Todo ello viene a corroborar que los cuentos folklóricos, al igual que tantos otros elementos culturales, ya sean materiales o espirituales, no se detienen en su difusión ante fronteras administrativas. Ni tan siquiera las idiomáticas, con ser más impermeables, logran cerrarles la puerta: los habitantes de zonas lingüísticamente fronterizas adquieren los suficientes conocimientos de ambas como para servir de puente en los intercambios culturales.

## LA CREATIVIDAD VASCA: TIPOS NUEVOS

Que nadie piense que la colección de Arratibel es un caso especial; la universalidad podría haberse podido apreciar en cualquiera otra de las publicadas. Pero, con ser esto cierto, tal conclusión no debe hacer olvidar algo de lo que ya se vio en la definición del principio: que el

---

(52) Para no ser prolijo, baste con señalar que se han publicado no menos de 30 versiones **españolas**, de las cuales, vascas sólo hay la de Arratibel, 22 **hispanoamericanas**, 3 **portuguesas**, 34 **francesas** y 10 **italianas**.

(53) PUJOL [1007B]. "Fer entrar el bestiar a l'estable sense passar per la porta; l'heroi el talla a trossos i el llença dintre per la finestra".

(54) Además de las catalanas y vasca, lo ha localizado Espinosa padre en Cantabria y Aurelio Llano Roza de Ampudia en Asturias.

cuento de tradición oral es una obra de creación colectiva; es decir, que el cuento, al igual que el lenguaje, es producto de la colaboración del grupo, de tal forma que es imposible atribuir la invención del mismo a nadie más que al propio grupo en el seno del cual ha surgido. Son, pues, condicionantes de tipo económico, histórico, cultural, social..., en definitiva, objetivos, los que intervienen para que en una comunidad nazca y se desarrolle una narración, en un proceso en el que ella misma es a la vez el emisor y, sin mediatización de ninguna clase, el receptor. Así, universalidad y creatividad, o difusión y evolución, como se quiera, se complementan: son como las dos pías sobre las que se sostiene el corpus de cuentos folklóricos que posee una comunidad. Y esto, que es válido para cualquiera de ellas, no lo es menos para la vasca.

La ausencia, ya indicada anteriormente, de un catálogo apropiado hace difícil la evaluación del número y contenido de aquellos tipos no universales en los que ha intervenido de forma determinante la creatividad del pueblo vasco. No obstante, el profesor Maxime Chevalier, de la Universidad de Bordeaux, y este modesto investigador vienen trabajando desde hace más de un lustro en la confección de un catálogo hispánico y, en base al análisis de las colecciones vascas, han podido ser sustanciados hasta el presente docena y media de nuevos tipos de los que no cabe dudar de su tradicionalidad. Dado que el número no lo hace prohibitivo, parece razonable dar noticia de ellos:

\* “[La hierba quiere evitar ser comida]”. I. Cuando la oveja (o el burro) va a pacer, la hierba le indica otra más sabrosa. II. Cuando va a comer la segunda, ésta le indica a su vez otra. III. La oveja anuncia que se comerá todas. De este cuento, que no figura en los catálogos de tipos a los que nos venimos refiriendo aunque algunos de sus motivos sí que lo estén en el índice de Thompson (55), se conocen al menos media docena de versiones, todas vascas (56), por lo que debería ser incluido en el general. Posiblemente pudiera servir de referencia a cuentos recogidos en otras zonas.

\* “[Asno le dice a lobo que tiene que oír misa antes de ser comido]”. I. El lobo serprende al asno (a veces, al zorro) y le expresa su intención de comérselo. II. El asno le dice que antes ha de oír misa en una ermita próxima. III. Es autorizado y se refugia en ella. IV. El lobo

(55) A2422.2, “Oveja parlante”; D1610.3, “Planta parlante”; y D1312.3, “Hierba parlante da consejos”; motivos que, por sí solos, no dan una cabal idea del cuento.

(56) ARRATÍBEL, *Op. cit.*, pp. 159-160; AZKUE, *Op. cit.*, I, p. 86 (V,1ABC) [3 versiones]; BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 264 (=IDEM, *El mundo*, II, p. 158); GARMENDIA, *Op. cit.*, p. 86. Podría considerarse como una variante antropomorfa al episodio que refleja VICENTE ESPINEL en su *Vida del escudero Marcos de Obregón*, ed Soledad Carrasco Urgoiti, 2 vols. (Madrid: Castalia, 1972), I, pp. 277-278, construido según el mismo modelo compositivo.

se lamenta y le anuncia que otra vez no se escapará. Tampoco figura en los catálogos de tipos, aunque sí en el índice de motivos (57), este cuento del que se conocen no menos de siete versiones, todas ellas vascas (58).

\* “[Apelación a la conciencia hasta hacerse hueco]”. I. Una oveja (o ganso) pide consideración a sus compañeras para que la dejen pacer. II. Tras hacerse un hueco, se olvida de la conciencia y las anima a dejarlo todo raso. En el índice de motivos sería posible encontrar alguno que, siquiera en parte, le conviniera (59), pero no conozco tipo que recoja la trama completa de las dos versiones vascas que se conocen: una española y otra francesa (60).

Estos tres primeros casos permiten comprobar la existencia de un repertorio de cuentos a los que, mientras no sea atestigüada su presencia en otras zonas, hay que suponer vascos. Queda con ello patente la existencia de un espacio cultural, digamos cohesionado o definido por una lengua diferenciada, que se manifiesta también en el terreno de la fabulaciones orales. Mas la cosa adquiere una complejidad adicional si se continúa con el repaso de algunos otros en los que también se manifiesta el genio vasco pero que no están circunscritos sólo a su territorio.

\* “[El mariscador atrapado]”. I. El zorro (o lobo) va a las rocas de la costa a: a) pescar carramarros con la cola, o b) coger lapas. II. El pescador queda trabado: a) por un pulpo, o b) por las lapas, que, al cerrarse, le atrapan la lengua. III. Sube la marea y la vida del mariscador queda en peligro. De este cuento se han publicado dos versiones vascas, que son las que nos han servido para establecer el desarrollo a en el análisis anterior. Ahora bien, Delarue-Tenèze incluyen en su catálogo el resumen de una versión bretona, que vio la luz a fines del siglo pasado, en la que es un lobo, en vez de un zorro, quien queda atrapado cuando mariscaba con la lengua, en vez de con la cola, al ser sujetado por una lapa, en vez de por un pulpo: es el desarrollo b. Como se podrá, apreciar lobo/zorro, lengua/cola, lapa/pulpo son parejas de elementos funcionalmente equivalentes que pueden ser permutados entre sí, lo cual no hace sino evidenciar que se trata del mismo tipo de cuento (61).

(57) K551.1.2, “Tregua para morir hasta que la misa sea dicha”.

(58) AZKUE, *Op. cit.*, II, 97; BARANDIARÁN, *El mundo*, II, pp. 147- 148 y 148-149 (= IDEM, *Eusko-Folklore*, pp. 256-257 y 257); y IV, p. 104; IDEM, *Navarra*, pp. 86-87; GARMENDIA, *Op. cit.*, p. 86; JUAN MUGARZA, *Tradiciones, mitos y leyendas en el País Vasco*, 2 vols. (Bilbao: Láiz, 1981), II, p. 279.

(59) Contiene B16.1.6, “Oveja destructiva”.

(60) AZKUE, *Op. cit.*, I, p. 34 (II.5), de Lapurdi; BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 262 (= IDEM, *El mundo*, II, p. 156).

(61) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 255 (= IDEM, *El mundo*, II, pp. 145-146); JOSE M.<sup>a</sup> SATRUSTEGI, *Axelko eta otsoko* (Zamudio: Gipuzkoako Ikastolen Elkarte, 1983), pp. 125-127. En DELARUE-TENÈZE, III, p. 477 se resume la versión bretona.



Así, la existencia de la versión bretona nos vuelve a poner ante la idea de que en la creación de los cuentos los pueblos no han vivido suspendidos en el espacio, aislados de sus vecinos, sino que muchas veces éstos han sido elaborados en un proceso común a todos ellos. Lo cual ayudará a comprender que a veces haya que apoyarse en la tradición oral de pueblos limítrofes, bien para que nos ayude a corroborar que un argumento es tradicional, bien para que nos permita una mejor comprensión del mismo. Los siguientes casos abundan en la misma idea:

\* “[El zorro se come la merienda del lobo y pone en su lugar excrementos]”. I. Tres animales (zorro, lobo y oso, o gato) son compañeros: a) van de romería o b) roturan un campo conjuntamente. II. El zorro provee de comida: a) robando cuajada (requesón) a un pastor o b) quedándose de cocinero. III. Pero se come parte y pone en su lugar excrementos. IV. Sus compañeros prueban la repugnante comida. Si bien es cierto que el esquema recuerda notablemente a alguno de los títulos tipológicos de Aarne-Thompson (62), éste es un cuento del que sólo conozco versiones folklóricas vascas (63). De todas formas, dado que la gracia del mismo descansa principalmente en la escatología del tema, tan querido incluso para insignes hombres de letras hasta el siglo pasado aunque hoy parece lue reservado a hacer las delicias sólo de los más pequeños, a nadie le sorprenderá encontrárselo, con variantes antropomorfias, en Quevedo (64).

\* “[La rana cambia su cola por los ojos del topo]”. I. El topo tenía originalmente ojos pero no rabo, mientras que la rana era ciega pero sí lo tenía. II. Deciden intercambiar atributos. Al igual que en los casos anteriores, este argumento no está recogido en los catálogos de tipos, aunque sí en el índice de motivos (65), en el que hay dos de ellos que lo definen de forma precisa. Cada una de esas caracterizaciones reúne las condiciones de suficiencia y autonomía establecidas por Thompson para

---

(62) Ver AA-TH 67A\*, “La caza del zorro es robada de su zurrón y sustituida por algo sin valor”. Como pudiera mover a duda el título escueto, conviene aclarar que el tipo se creó para dar cabida a los HANSEN \*\*67CDE, que recogen modelos compositivos algo diferentes del vasco.

(63) BARANDIARÁN, *El mundo*, IV, pp. 104-105; IDEM, *Navarra*, pp. 80-81; SATRUSTEGI, *Axelko*, pp. 37-40. Algo diferente es la versión de CELSO A. LARA FIGUEROA, “Los cuentos de animales en la Literatura Popular de Guatemala”, *Folklore Americano*, 44 (1987), pp. 120-124.

(64) Mucho más parecido es el relato de FRANCISCO DE QUEVEDO, *La vida del Buscón llamado Don Pablos*, ed. Domingo Ynduráin (Madrid: Cátedra, 1984), pp. 118-120, en el que un estudiante capigorrón cambia alimentos por excrementos en las alforjas de un avariento mercader que hace noche en la misma venta, cerrando el episodio con el motivo J1772.9, “Excrementos tomados por carne y comidos”.

(65) Motivos A2332.6.5, “Por qué el topo es ciego”; A2378.1.4, “Dónde consiguió el topo rabo. Cambió sus ojos por el”; A2247.5, “Sapo cambia su cola por los ojos del topo”.

constituir un tipo. Dos versiones vascas y otra manifestación tan eminentemente folklórica como un refrán, en este caso cántabro, que dice "Topín, topuco, cambiaste los ojos por un rabuco", apoyarían tal criterio (66). De su presencia en España ya dejó constancia Boggs (67).

\* **"[Calzado de cáscaras de nuez (o cuero)]"**. I. Con el pretexto de que se proteja los pies, o para ir a cortejar, el zorro induce a calzarse a) a un animal trepador (ardilla, gato, mono) con cáscaras de nuez, o b) a un animal corredor (avestruz) con cuero fresco. II. El incauto no puede ponerse a salvo trepando (o corriendo) y queda a merced de a) unos perros, o b) del tramposo zapatero. Pese a que en la versión que puede leerse en *El mundo en la mente popular vasca*, de Barandiarán, este tipo está yuxtapuesto a otro, no pasando de parecer otra cosa que una cadena de secuencias extrañas aunque, eso sí, ingeniosas, versiones de pueblos vecinos, como son el gallego y el gascón, permiten corroborar su existencia como tipo independiente. El catálogo de Hansen y posteriores versiones argentinas han venido a apoyar esta apreciación, si bien con varianzas, sustituyendo a un animal trepador por otro corredor, más acorde con las condiciones orográficas del país (68). Con los cuentos ocurre como con las especies zoológicas: su discurso suele experimentar un claro proceso de adaptación al medio.

\* **"[San Pedro se conforma con un solo estómago]"**. I. San Pedro es invitado a las fiestas de un pueblo y todos pugnan por invitarlo a comer en sus casas. II. Preguntado por el Señor, manifiesta la conveniencia de tener dos estómagos para ocasiones como aquélla. III. A la siguiente vez no es invitado por nadie y piensa que para eso con uno le sobra. La única versión vascoespañola conocida, que Azkue tituló como "El hambre de San Pedro", viene a apoyar a otras tres vascofrancesas que figuran en el catálogo de Delarue-Tenèze (69).

\* **"[El modo de descasarse]"**. I. Una pareja, arrepentida de haberse casado, acude al sacerdote para que él, que los casó, los descase. II. Este

(66) AZKUE, *Op. cit.*, I, p. 47 (XIII.4); MUGARZA, *Op. cit.*, I, pp. 257-258; MARÍA DEL CARMEN GLEZ. ECHEGARAY, *Millar y medio de refranes para Cantabria* (Santander: Tantín, 1989), p. 41.

(67) RALPH S. BOGGS, *FF. Communications*, n.º 90.

(68) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 245-246 (= IDEM, *El mundo*, II, pp. 131-132); LOÍS CARRÉ ALVARELLOS, "Contos populares da Galiza", *Revista de Etnografía*, VI.2 (1966), p. 456 (n.º 143). Resumen de la versión gascona en DELARUE-TENÈZE, III, p. 143. Para las hispanoamericanas cf. HANSEN \*\*24, "El zorro está conforme con hacer zapatos para el mono" (1 versión argentina); además, 1 de SUSANA CHERTUDI y 14 de BERTA ELENA VIDAL DE BATTINI, cuyas referencias no parece necesario detallar.

(69) AZKUE, *Op. cit.*, II, 225. DELARUE-TENÈZE, IV, p. 295 relacionan 2 versiones de Cerquand y 1 de Barbier (reproducida y traducida al vizcaíno en JEAN BARBIER/BERBARDO GARRO "Otxolua", *Ixorio-Mixterio/Ipuin-Mipuinak* (Bilbao: Labayru Ikastegia, 1989), pp. 150-151.

se muestra conforme y los cita para una ceremonia. III. En ella, les hace arrodillarse y empieza a pegarles alternativamente con el hisopo, justificando su proceder en que, como el matrimonio es indisoluble, sólo cuando muera uno de ellos quedarán descasados. El cuento ya fue recogido por Trueba, de quien hemos tomado el título, quien lo incluyó en dos de sus obras (70), y hay constancia de su presencia actual en el folklore tanto navarro como leonés (71).

\* “[Por qué es tan bravo el mar]”. Reflexión de un casado de agitada mocedad al contemplar la fuerza del mar. Dos versiones españolas, una vasca y otra aragonesa, además de la existencia de variantes (72), prueban la tradicionalidad de este cuento, uno de los muchos jocosos que desaconsejan el matrimonio, tan abundantes en el folklore y la literatura españoles (73).

\* “[La mejor mortaja]”. I. Un hombre se finge muerto para probar el cariño de su mujer. II. Como a ella todas las prendas le parecen valiosas, busca cualquier cosa para amortajarlo (una madeja de hilo, una sábana hecha jirones, etc.). III. En el velatorio pregunta compungidamente al que cree muerto que qué parece. IV. Este se levanta y dice que red (o guitarra). La muerte fingida para comprobar la lealtad de la esposa es un motivo usual en la tradición oral (74), aunque no para comprobar la ruindad de la esposa sino su castidad. Del desarrollo detallado han sido publicadas al menos dos versiones vascas y una balear (75).

\* “[El cazador dispara a la lechuza y le da a la cruz]”. I. Los vecinos de un pueblo quieren averiguar quien roba el aceite en la iglesia y dejan a uno de ellos dentro. II. Cuando descubre que es una lechuza, quiere

(70) Señalado por MONTSERRAT AMORES GARCÍA en su *Tratamiento culto y elaboración literaria en los cuentos populares de Antonio de Trueba*, investigación (Barcelona: Facultad de Letras de la U.A., 1990-1991), p. 279, quien señala su doble inclusión, por un lado, en el *Almanaque de la Ilustración para el año bisieto de 1880*, VII (Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1879), pp. 79-80, y, por otro en *Nuevos cuentos populares* (Madrid: Librería de Antonino Romero, 1905), pp. 291-319.

(71) Catalogado por ROBE como tipo 1351\*D en base a una versión hispana de USA, ha sido recogido asimismo en AZKUE, *Op. cit.*, II, 168; y en CAMARENA, *León*, 168.

(72) AZKUE, *Op. cit.*, II, 50; *Cuentos, dichos, anécdotas y modismos aragoneses que da a la estampa un soldado viejo natural de Borja* [seudónimo del general Romualdo Nogués y Milagro], primera serie (Madrid: Imprenta de Pérez Dubrull, 1885<sup>2</sup>), pp. 86 y 88 (esta versión es variante: casar al toro bravo para amansarlo).

(73) Vease como muestra CHEVALIER, n.ºs 158 (tipo 1516) y 159.

(74) Motivo H466, “Muerte fingida para comprobar la fidelidad de la esposa”, que suele aparecer en el tipo AA-TH 1350, “La esposa amorosa”.

(75) AZKUE, *Op. cit.*, II, pp. 108-111 (n.º 36) y 111; ANTONI M.<sup>a</sup> MALCOVER SUREDA, *Aplec de Rondalles Mallorquines*, 24 vols., edición definitiva (Palma de Mallorca: Moll, 1936-1976), IV, pp. 124-127.

cazarla con una escopeta. III. La lechuza se aparta y el tiro da en la cruz. IV. El cazador culpa a la cruz por no haberse apartado (76).

\* “[**El hombre-pájaro achaca su fracaso a la cola**]”. I. Un hombre, queriendo volar, construye unas alas y se tira desde la cima de un monte. II. Cuando se estrella, achaca su fracaso a la ausencia de cola. La única versión vasca que personalmente conozco se ve apoyada por otras dos aragonesas (77).

\* “[**La piedra burlona**]”. I. En un término municipal se descubre una gran piedra en el campo con el letrero de “volcadme”. II. Entre todos los vecinos la dan la vuelta y ven que en el otro lado hay otro letrero jocosos del estilo de “así estoy bien”. Además de tres versiones vascas, también han sido publicadas una asturiana, una gallega y otra balear (78).

\* “[**El gorrón ridiculizado por alabar a un recién nacido**]”. I. Uno o varios vecinos acuden a visitar a una recién parida II. En el lugar del niño hay un yugo y los visitantes dicen lo hermoso que es sin prestarle atención. Sólo conozco un par de versiones, ambas vascas (79).

\* “[**El tonto tiene miedo de un caracol**]”. I. Un caminante ve un caracol (limaco) con los cuernos sacados en medio del camino. II. Le lanza monedas de oro, o le pincha, para que se aparte. III. Sólo cuando el caracol hubo metido los cuernos el caminante se atrevió a dar un saltito y pasar. Se trata éste de un cuento del que, según informa Rodríguez Adrados, se conoce una versión italiana de los siglos XII o XIII (80). Contemporáneamente se sabe de su presencia en la franja setentrional de la la Península Ibérica: Galicia, Asturias y Vizcaya (81).

(76) MUGARZA, *Op. cit.*, I, pp. 79-80 (la cita como recogida por el Padre Donostia); AZKUE, *Op. cit.*, II, 213 (cita también un texto de Cerquand).

(77) Al menos han sido publicadas tres versiones contemporáneas de este cuento: AZKUE, *Op. cit.*, II, 82; [Nogués], *Cuentos, dichos, anécdotas y modismos [...]*, I, pp. 163-164; JOSÉ MARÍA IRIBARREN, *El porqué de los dichos* (Madrid: Aguilar, 1974), p. 373 (dice que es de Aragón). Para versiones del Siglo de Oro, véase CHEVALIER, n.º 114, que cita tres obras.

(78) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, p. 96 (= IDEM, *El mundo*, I, pp. 120-121). CABAL lo ha encontrado asimismo en Asturias, el Centro de Estudios Fingoy en Lugo y ALCOVER en Mallorca.

(79) AZKUE, *Op. cit.*, II, 16 y 89.

(80) RODRÍGUEZ ADRADOS M284 bis resume la fábula “De lombardo et lumaca” en la que el protagonista tiene la misma reacción.

(81) AZKUE, *Op. cit.*, II, 87; VICENTE RISCO, “Etnografía: Cultura espiritual. Literatura”, en RAMÓN OTERO PEDRAYO, *Historia de Galiza*, 2 vols. (Buenos Aires: Nos, 1962), I, p. 710; C. CABAL, *Los cuentos tradicionales asturianos* (Madrid: Voluntad, s.f.), p. 228; ANA M.ª CANO GLEZ., *Notas de Folklor Somedán* (Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, 1989), 25. El cuento ya fue sustanciado en BOGGS \*1710(c), pero no diferenciadamente, sino englobado con otros varios, todos referentes a la cobardía de los sastres.

\* “[Hablar del vino sin mentarlo]”. I. Unos compañeros que comen juntos (ferrones, hilanderas, matrimonio anciano) deciden ahorrar y, a tal fin, dejar de beber vino; a veces, quedan en que el que lo mencione lo paga. II. Estando comiendo sienten su falta y acuerdan ir a comprarlo, todo ello sin necesidad de mencionarlo. Se han publicado al menos tres versiones: una vasca, otra aragonesa y otra más castellano-leonesa (82).

Sin duda, espigando, todavía se podría citar alguno más, como aquél, por ejemplo, que incluyó Blasco Ibáñez en *Cañas y Barro* acerca de Sancha, la culebra alimentada desde pequeña por un pastor, a quien, tras una prolongada ausencia, termina matando (83). Pero en este caso se trata de un cuento bien conocido en España al menos desde el siglo XIII y que actualmente está muy difundido en toda la Península Ibérica, por lo que para su conocimiento no son tan determinantes como en los anteriores casos las versiones vascas (84).

## LAS VARIANTES VASCAS DE CUENTOS UNIVERSALES

Pero la creatividad de un pueblo no sólo queda reflejada en los argumentos de nuevo tipo que haya sido capaz de forjar, sino que también se manifiesta en las variaciones que ha introducido en los tipos universales. Los ejemplos podrían ser numerosos, imposibles de considerar en un trabajo como éste, pero no me resisto a referirme siquiera a tres de ellos. El primero es un cuento de animales del que se conocen sendas versiones recogidas por Etxebarria Ayesta en Zeberio y por Jesús Antonio Etxezarraga en Alzusta. En ambos casos se trata del chasco que sufre un perro de caserío que, por querer comer en dos sitios distintos, no llega a tiempo a ninguno (85). Como se podrá apreciar, se trata de

(82) AZKUE, *Op. cit.*, II, 142; LUIS CORTÉS VÁZQUEZ, *Cuentos populares salmantinos*, 2 vols. (Salamanca: Librería Cervantes, 1979), 47; la tercera fue publicada en 1901 por alguien que firmaba con el seudónimo Z en la *Revista de Aragón*, según noticia de ANTONIO BELTRÁN MARTÍNEZ, *Introducción al folklore aragonés*, 2 vols. (Zaragoza: Guara Editorial, 1979), I, p. 157; probablemente fuera ésta la versión en la que se basó la literaria de RAFAEL SÁNCHEZ PÉREZ [seudónimo], *Cien cuentos populares* (Madrid: Saeta, 1942), 40.

(83) VICENTE BLASCO IBÁÑEZ, *Cañas y barro*, en *Obras completas*, 2 vols. (Madrid: Aguilar, 1946), I, pp. 822-823. Además, es una fábula repetida una y otra vez en la tradición esópica, según ADRADOS H62 (=M429) y H186. En España, JUAN RUIZ, Arcipreste de Hita, *Libro de buen amor* (Madrid: Castalia, 1964), 1348-1355.

(84) Es BOGGS \*290 y, aunque sólo cite una versión asturiana, se hace eco de la noticia de que el paleontólogo Breuil lo encontró en Almería, Cáceres, Madrid y Segovia. Por nuestra parte, hemos de ampliar la lista a Galicia, León, Ciudad Real, Cádiz, el Algarve y País Vasco: BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 240-242 (= IDEM, *El mundo*, II, pp. 124-127) [6 versiones]; GARMENDIA, *Op. cit.*, pp. 81-82; MUGARZA, *Op. cit.*, I, p. 157.

(85) JESÚS ANTONIO ÉTXEZARRAGA, “La alimentación en Alzusta”, *Etniker*, 5 (1981), p. 17; la noticia de la versión de ÉTXEBARRIA AYESTA me fue comunicada por el propio lingüista, permaneciendo hasta el momento inédita.

una curiosa variación del cuento del perro que, estando atravesando un río con un trozo de carne en la boca, la suelta para poder hacerse con lo que no era sino el reflejo de ésta en el agua, argumento perfectamente tipificado (86), bien conocido tanto en la tradición esópica (87) como en la literatura española (88), pero prácticamente ausente de la tradición oral románica (89). Esto convierte a las versiones vascas, que presentan las suficientes variaciones como para suponerlas independientes de fuente literaria o, como mucho, hace tiempo manadas de ella, en fundamentales para la comprensión del desarrollo folklórico actual del tipo.

En cuanto a los cuentos considerados de héroe, hay uno del que las versiones vascas presentan llamativas y unánimes variantes: es el del ogro cegado (90). Su trama nos es bien familiar por la literatura clásica: es la misma de la fábula de Ulises y Polifemo, que ya recogiera la *Odisea* (91) en el siglo VIII antes de J.C. Por ser generalmente conocida, prescindiremos de hacer ningún resumen de ella (92) y, al margen de lo que más adelante se comentará, fijaremos nuestra atención en uno de los motivos de dichas versiones (93), excepcionalmente raro, aunque conocido desde el siglo XII en el ámbito románico y actualmente conservado al menos en el italiano (94): el del anillo mágico puesto por el gigante en el

(86) Es AA-TH 34A, "El perro suelta la carne por su reflejo".

(87) ADRADOS H136 (= M88) cita numerosas versiones.

(88) Para las versiones medievales, ver KELLER J1791.4, "Perro ve el reflejo de la carne en el agua", con citas al *Libro de buen amor* y al *Calila e Dimna*. Para las del Siglo de Oro (y alguna más medieval), ver CHEVALIER 34A, con citas a LOPE DE VEGA, MATEO ALEMÁN, CORTÉS DE TOLOSA, etc.

(89) Ausente de los catálogos francés e italianos, sólo conozco la de *Contos tradicionais do Algarve*, por F. XAVIER D'ATHAIDE OLIVEIRA, 2 vols. (Tavira e Lisboa: Typographia Burocratica e Typographia Universal, 1900 e 1905), 390.

(90) Es el tipo AA-TH 1137, "El ogro cegado (Polyphemus)".

(91) HOMERO, *Odisea*, ed. J.M. Pabón (Madrid: Gredos, 1982), IX, 105-566.

(92) Ulises y sus compañeros caen en poder de Polifemo, un gigante (motivo G100) con un ojo en medio de la frente (F531.1.1.1), que tiene un rebaño de ovejas. Éste se los lleva a su cueva y se come a un par de ellos (G94.1). El héroe, que dice llamarse "Ninguno" (K602), le incita a beber, lo emborracha (G521) y le clava un ascua en el único ojo, cegándolo (G121). El héroe se fuga de la cueva bajo la barriga de un carnero (K603).

(93) AZKUE, *Op. cit.*, II, 120; BARANDIARÁN, *Diccionario ilustrado de mitología vasca*, en *Obras completas*, II (Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1972), pp. 224-226; IDEM, *Eusko-Folklore*, pp. 27-29 (= IDEM, *El mundo*, I, pp. 41-44) [3 versiones]; IDEM, *Navarra*, pp. 37-38; BERNARDO ESTORNÉS LASA, *Mundua euskal-erriaren gogoan. El mundo en la mente popular vasca* (San Sebastián: Auñamendi, 1974), pp. 89-92 [2 versiones]; ETXEBARRIA, "Zeberikoko", pp. 68-74; JOSÉ M.<sup>a</sup> SATRÚSTEGUI, *Mitos y creencias* (San Sebastián: Txertoa, 1980), pp. 152-157. No es el caso de la de JOSÉ IGNACIO GARCÍA ARMENDARIZ, "Cíclopes y Ojancos", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 45 (1985), pp. 96-97, homologable en cierta forma a las gallegas, asturianas, castellanas y catalanas, aunque no cabe ver en éstas un bloque único.

(94) Véase JOHANNES BOLTE und GEORG POLIVKA, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, 5 vols. (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung,

dedo del héroe, que lo delatará cuando, estando aquél ya cegado, éste intente escapar (95), obligándolo a amputarse el dedo portador con el fin de verse libre de la persecución.

Como último ejemplo quiero referirme a un cuento del que en el País Vasco se han publicado dos versiones: Una, la titulada "Txominipurdi" (Domingo-culo), de Arratibel (96), y la otra, "Barriga-grande", de Baroja (97). Según el desarrollo común a los dos, un joven, cuyas especiales características vienen reflejadas en ambos títulos, abandona su casa camino del palacio del rey con el objetivo de pedirle dinero; por el camino, el muchacho encuentra un par de animales salvajes (zorro y lobo) y, por último, un río, que se ofrecen a acompañarlo y a los cuales alojará en sus partes anatómicas más amplias; ya en palacio, el rey manda que lo encierren sucesivamente en el gallinero y en la cuadra, donde es protegido por los animales hospedados; por su parte, el río lo ayudará apagando el fuego del horno destinado al héroe, con lo que el rey ha de rendirse y ceder a las pretensiones de éste. Como se podrá apreciar comparándolos, el anterior resumen apenas difiere en nada del cuento titulado "Medio pollico", de Fernán Caballero (98), una de las múltiples versiones existentes acerca de un cuento folklórico bien conocido en el espacio románico (99): secuencia aventura, encuentro con la pareja de animales salvajes (uno de los cuales es siempre el zorro) y con el río, que actuarán como ayudantes; pruebas impuestas por el rey superadas gracias al auxilio de ellos (100)... El motivo diferencial de las

---

1913-1932), III, p. 372. Posteriormente, en cuanto el espacio italiano, el motivo figura en una versión toscana que fue catalogada como tipo D'ARONCO 1139 (versión literaria en CALVINO, *Op. cit.*, 76); y es la variante LO NIGRO 1137,5(d) y los motivos 3-5 del tipo 953 (versión literaria CALVINO, *Op. cit.*, 163), correspondientes ambos a una misma versión siciliana; asimismo, según nota de CALVINO, *Op. cit.* a la fiaba 115, es común a las versiones abruzas y también a una pisana. De acuerdo con LO NIGRO, el elemento del anillo mágico ya se halla en el *Dolopathos* de JOHANNES DE ALTA SILVA, del siglo XII, donde un ladrón salva a sus tres hijos de la muerte narrando a su reina tres historias, una de las cuales es la leyenda del gigante cegado.

(95) Motivos D1610.8, "Anillo parlante"; D1612.2.1, "Anillo mágico obliga a un fugitivo a tener que dar voces: 'Aquí estoy'"; H160.1, "Automutilación".

(96) ARRATIBEL, *Op. cit.*, pp. 99-103.

(97) PIO BAROJA, *El mayorazgo de Labraz*, en *Obras completas*, 8 vols. (Madrid: Biblioteca Nueva, 1946-1949), I, pp. 160a-161b.

(98) Véase *La gaviota*, en *Obras de Fernán Caballero*, I, BAE 136 (Madrid: Atlas, 1961), pp. 33b-36a.

(99) Al menos otras 19 versiones españolas, 1 sefardi, 26 hispanoamericanas, 6 portuguesas, 82 francesas y tan sólo (relativamente) 7 italianas. RALPH S. BOGGS lo estudió en *The Half-chick Tale in Spain and France*, FFC, n.º 111 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1933), llegando a la conclusión de que el cuento se originó en el área cultural castellana para difundirse después por doquier, opinión no compartida en DELARUE-TENÉZE, II, pp. 684-688.

(100) Motivos B171.1, "Medio gallo [...] transporta ladrones, zorros y corriente de agua bajo el ala"; D915.2, "Río contenido bajo las alas de un gallo"; F601.7, "Animales

versiones vascas es el antropomorfismo del heroe (101), peculiaridad compartida con una versión del sur de Portugal y dos del Macizo Central francés (102).

Ni que decir tiene que las variaciones observadas en los ejemplos comentados —un desplazamiento en la disyunción en el primer caso, en el segundo una adición y, por último una sustitución realista, por calificarlas conforme a la terminología proppiana (103)— no les aleja del cumplimiento de lo que el folklorista danés Axel Olrik llamó “las leyes épicas de la narrativa oral (104)”, leyes que, ocioso es decirlo, también se cumplen inexorablemente en la relación de argumentos analizados en el apartado anterior.

## OTRAS ESPECIFICIDADES DEL GENERO

Aparte de tipos nuevos y motivos sustitutorios, hay otras peculiaridades que diferencian unos *corpora* de otros. Una buena muestra se puede tener examinando las diversas colecciones a la luz de la mitología. Y no simplemente para constatar, por ejemplo, que el modelo compositivo de la leyenda griega de Jasón y Medea (105) es reconocible tanto en el cuento titulado “Kastillopranko”, de Barandiarán (106), como en “El príncipe desmemoriado” de Trueba, o en otros (107), versiones todas ellas del cuento conocido con el título convencional de “La muchacha como ayudante en la huida del héroe” (108). O que la lucha de Perseo

---

como compañeros extraordinarios”; B435,1, “Zorro agradecido”; D1382.8, “Mágica corriente de agua apaga fuego”; K481, “Medio gallo obtiene dinero por medio de sus mágicos animales y agua”, etc.

(101) F529.6, “Persona con enorme barriga”, en lugar de B171.1.

(102) OLIVEIRA, [...] *Algarve*, 17. Para las versiones francesas antropomorfas, véase DELARUE-TENÉZE, II, pp. 680 y 681.

(103) VLADIMIR PROPP, *Las transformaciones de los cuentos maravillosos*, en *Morfología del cuento* (Madrid: Fundamentos, 1977), pp. 153-178.

(104) Presentadas por OLRİK en un congreso celebrado en Berlín en agosto de 1908 y que, resumidamente, podríamos formular como: ley de la caracterización mediante la acción, ley de la repetición, de la dualidad en escena, de los contrastes permanentes, de los gemelos, de la unicidad del hilo conductor, de la progresión cronológica y de la concentración de la narración en torno al personaje principal.

(105) EN APOLONIO DE RODAS, *El viaje de los argonautas*, ed. Gcía. Gual (Madrid: E. Nacional, 1975). Para sus paralelismos folklóricos, CARLOS GARCÍA GUAL, “Jasón, el héroe que perdió el final feliz”, *Mitos, viajes, héroes* (Madrid: Taurus, 1981), pp. 77-120.

(106) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 274-279 (= IDEM, *El mundo*, III, pp. 17-25).

(107) ANTONIO DE TRUEBA, *Cuentos populares* (Leipzig: Brockhans, 1875), pp. 47-63. También, ARRATÍBEL, *Op. cit.*, pp. 57-64.

(108) AA-TH 313 y subtipos, que acaso sea uno de los cuentos más hermosos y abundantes en el ámbito románico: de él se han publicado no menos de 63 versiones españolas, 1 sefardita, 91 hispanoamericanas, 24 portuguesas, 118 francesas y 120 italianas.



con el monstruo marino al que había sido sacrificada la princesa Andrómeda (109) sea reconocible en la segunda versión del cuento "Dar-Dar" que el propio Barandiarán recogió en Ataún y en la de Kortézubi del mismo título (110), versiones ambas del tipo ya visto de "El vencedor del dragón". O que las propiedades del tizón de Meleagro (111) sean atribuidas en Mendavia a las velas de la "Raja de Nues" (112), versión del cuento-tipo Aarne-Thompson 1187 (113) narrada con técnica egomórfica (114).

Pero no pretendo simplemente referirme a paralelismos entre determinados cuentos y algunas leyendas mitológicas famosas. Los casos fugazmente citados, y otros muchos, ya han sido establecidos desde hace tiempo basándose, por lo general, en amplios estudios para los que se han analizado cientos de textos procedentes de las más diversas culturas. Lo que se trata en este trabajo es de poner de manifiesto la simultaneidad en el tiempo, dentro del ámbito vasco, de cuentos y de leyendas confeccionados según el mismo modelo compositivo e, incluso, en no pocas ocasiones, según el mismo desarrollo argumental de dicho modelo.

Un poco más atrás ya ha habido ocasión de hacer referencia a uno de esos casos: la cohabitabilidad de versiones del cuento conocido como "El vencedor del dragón" con otras de la leyenda del caballero de Goñi. Pues bien, no es ocioso señalar que, a la vez, ese modelo ha servido también de base a otra narración, de la que se conocen versiones tanto vascofrancesas como, al menos, una guipuzcoana, acerca de la derrota de un genio mítico con figura de serpiente, denominado "Herensugue" a

(109) En PUBLIO OVIDIO NASÓN, *Las Metamorfosis*, ed. Ruiz de Elvira, 3 vols. (Madrid: CSIC, 1984), V,617-VI,235.

(110) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 281-284 (= IDEM, *El mundo*, III, pp. 29-32).

(111) En HIGINO, *Fábulas: mitología clásica*, ed. S. Rubio Fernaz (Madrid: Coloquio, 1987), 171, 174 y 249; APOLODORO, *Op. cit.*, I, 8, 2; OVIDIO, *Op. cit.*, VIII, 515-525.

(112) Texto inédito registrado por el filólogo J. IGNACIO GARCÍA ARMENDARIZ del que ha tenido a bien facilitarme una copia.

(113) Su título convencional es el de "Meleager" y comprende los motivos TH K551.9, "Dejar la vida tan larga como dure una vela", y E765.1.1, "Vida ligada a una vela. Cuando la vela se acaba, la persona muere". De este tipo se han recogido, al menos, 7 versiones españolas (coruñesa, vallsioletana, segoviana, balear, ciudad-realeña, cordobesa y la ya citada de navarra). ROBE 332,\*I, "Viaje adonde la vela-vida", da 5 versiones **hispano-americanas** (2 hispano-estadounidenses, 2 mejicanas y 1 costarricense); y, además, hay constancia de otra mejicana, 1 guatemalteca y 1 chilena. Se conoce, por lo menos, 1 **portuguesa**. DELARUE-TENÉZE 332,IIIB relaciona 10 versiones **francesas** de este mismo argumento. CIRESE-SERAFINI 1187 registra 2 **italianas** (sardas).

(114) Técnica utilizada por algunos informantes para presentarse, con la complicidad del auditorio, a sí mismos como protagonistas del cuento y a las acciones como ocurridas en tiempo y lugar próximo a la comunidad. A pesar de esto, no deben confundirse los cuentos así narrados con las leyendas.

manos, unas veces de un hidalgo, otras de un herrero, que logran la victoria, no mediante el auxilio de unos perros maravillosos o un arcángel sino gracias a su ingenio: haciendo que el monstruo, llevado por su voracidad, engulla pólvora o una barra de hierro al rojo vivo, lo cual le hará explotar (115).

Y esta simultaneidad se puede apreciar también en otros casos. Existen, por ejemplo, diversas narraciones construidas sobre el esquema de la tarea impuesta a un viandante de decir tres verdades incuestionables a alguien para poder seguir su camino. Azkue nos ofrece dos variantes: la una, de Garay, un cuento cuyo título convencional es el de "Consejo al zorro" (o "Las tres verdades del barquero"), y la otra, una leyenda de Otxandiano en la que el pasajero que se atreve a deambular a deshora tiene por ello un tropiezo con un gran perro negro, que no es otra cosa que una representación mítica de la Noche, teniendo por ello que pagar de igual manera (116). Asimismo, Barandiarán publicó sendas versiones de ambas variantes: en Kortezubi se recogió como cuento, en Motriko como leyenda (117). José María Etxebarria, por su parte, publicó en *Etniker Bizcaia* la transcripción de una grabación del cuento realizada en 1913 por el etnólogo vienés Rudolph Trebitsh (118). En el otro sentido y trascendiendo por esta vez del ámbito geográfico fijado para este trabajo, habría que citar una narración vascofrancesa similar, recogida por Cerquand e incluida por Vinson, en la que quien requiere las tres verdades, en esta ocasión a un pastor y sin que se quebrante ningún tiempo tabuado, es el "Basa-Jaun" (119), señor de la selva que, en el universo mental de los campesinos vascos, habita en lo más profundo de los bosques.

Otro de los relatos atribuidos al "Basa-Jaun", "Basayaun" en Zeanuri, o a un "gentil" (denominación dada a una raza a la que se le atribuye características asimismo míticas) en Idiazabal (120), publicados ambos por Barandiarán, narra cómo un avisado leñador, que es sorprendido por tan temible ser cuando está cortando un árbol, le invita a ayudarlo a

(115) BARANDIARÁN, *El mundo*, IV, pp. 139-142; IDEM, *Diccionario*, pp. 99-100.

(116) AZKUE, *Op. cit.*, II, 182 y 66 respectivamente. Motivos F470, "Espíritus nocturnos"; C755.8, "Tabu: salir por la noche".

(117) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 246 y 220 respectivamente (= IDEM, *El mundo*, II, pp. 132-133 y 95).

(118) JOSÉ M.<sup>o</sup> ETXEBARRIA, "Las grabaciones en euskera de la Fonoteca de Viena. Cuentos y anécdotas en dialecto vizcaíno", en *Etniker Bizcaia*, IX (1990), pp. 199-200. A ellas ya se refirió JULIO URQUIJO, en "De lingüística y etnografía vascas. A propósito del viaje de Rodolfo Trebitsh", *RIEV*, VII (1913), pp. 575-583.

(119) JULIEN VINSON, *Literatura popular del País Vasco*, trad. Iñaki Urduñibia (San Sebastian: Txertoa, [1988]), pp. 32-33.

(120) Motivo F441.5.2, "Espíritu del bosque gigantesco".

desgajar el tronco para a continuación, cuando el incauto gigantón ha metido ya las garras en la hendidura, sacar el hacha, con lo que la grieta se cierra pillándole las manos (121). Por otra parte, una tercera narración registrada por el mismo etnólogo en Navarra, tras encadenar la misma sucesión de secuencias, a quien deja atrapado en el tronco del árbol es a un lobo (122). ¿Qué diferencias hay entre ambos relatos? Evidentemente, ninguna digna de ser tomada en cuenta: en ambos casos se trata del mismo argumento, sólo que sustituyendo al ser mítico temible del primero por un elemento funcionalmente equivalente: un lobo, es decir, un ser igualmente temible y asimismo mitificado. Pues bien; el segundo relato es un inequívoco cuento folklórico de difusión universal catalogado por Aarne-Thompson como tipo 38, “La zarpa en la hendidura del árbol” (123), claro que, como una de las consecuencias de los defectos metodológicos de tan útil sistema clasificatorio, a los que antes se ha hecho alusión, lo mismo podría haber sido catalogado como tipo 151, “El hombre enseña a osos a tocar el violín” (124), o 1159, “el ogro quiere aprender a tañer” (125), sin que ninguno de ellos hubiera podido ser considerado erróneo, dependiendo únicamente de que el papel de fortachón incauto hubiera sido representado por un animal o un gigante.

En fin, a los ejemplos detallados se les podrían añadir al menos media docena más, pero para ilustrar la simultaneidad en el tiempo, bien que dentro de todo el ámbito vascoespañol, de argumentos tradicionales que a la vez son tenidos por cuentos (ficticios) y leyendas (verídicas, o recuerdo de que un día no lejano por tal fueron tomadas), no parece

---

(121) BARANDIARÁN, *Eusko-Folklore*, pp. 45 y 45-46 (= IDEM, *El mundo*, I, pp. 65 y 65-66).

(122) BARANDIARÁN, *Navarra*, p. 84.

(123) De AA-Tc 38, además de la navarra citada en nota anterior, PUJOL 38 da 2 versiones en ámbito lingüístico **atalán** (1 catalana y 1 mallorquina). HABOUCHA 38 da 1 **sefardita** (yugoslava). ROBE 38 da 3 **hispanoamericanas** (2 hispano-estadounidenses y 1 mejicana) y HANSEN 38, 1 más (portorriqueña), además de 1 **argentina** posterior a este último catálogo. Al menos, 1 **portuguesa**. DELARUE-TENÉZE 38 relaciona 9 **francesas** (entre ellas, 1 gascona y 1 pirenaica). Da 1 **italiana** CIRESE-SERAFINI 38. Una variante literaria, con el motivo KELLER Q341.1, “Curiosidad castigada: un mono investiga una cuña en un árbol. La cuña se desliza y la grieta le atrapa los genitales matándolo”, puede verse en el *Calila e Dimna*, ed. Cacho Blecua-Lacarra (Madrid: Castalia, 1984), pp. 125-126. CHEVALIER, “Veinticinco cuentos más en textos del Siglo de Oro”, *La Torre*, n. e., 1 (1987), tipo 151 (p. 113) reproduce unos versos de LOPE DE VEGA, *La prueba de los ingenios* sobre la mona curiosa presa.

(124) A pesar de que de los catálogos hispánicos no dan versiones del tipo AA-Th 151 (la señalada por Aarne-Thompson es dudosa y la señalada por Haboucha es tipo 38), hay constancia de que se ha publicado, al menos, 1 **argentina**. DELARUE-TENÉZE 151 dan 17 **francesas** (entre otras, 1 vasca, 1 gascona y 1 occitana). No constan portuguesas ni italianas.

(125) Aparte de las vascas de la nota 121, ESPINOSA hijo lo ha localizado en Palencia y AMADES en Barcelona. Hay constancia de una versión argentina. También una italiana: D'ARONCO [1005].

necesario insistir. Lo único que resta sobre el particular es cumplir con lo dicho anteriormente, cuando se habló de motivos específicos en el tipo universal de “El ogro cegado”. Quedó entonces por señalar una sustitución que importa al punto que se está tratando ahora: la caracterización que se hace en las versiones vascas del ogro, personaje tan temible como indeterminado en los cuentos, como un ser mítico dotado de nombre propio, “Tartalo” o “Torto”, cuya morada se ubica en el monte (126), en lugares cuyos topónimos reflejan claramente su vinculación a tal ser. El cuento, pues, se ha hecho leyenda.

### ALGUNAS CONCLUSIONES

En fin, “jentillak”, “Herensugue”, la personificación de la noche (“Gaueko”), el “Basajaun”, el “Tartalo” y, si se hubiera continuado haciendo un repaso de argumentos compartidos, los “lamiñak”, “sorguiñak”, “galtxagorriak”..., es decir, gran parte del universo mítico antiguo vasco ha desfilado por este trabajo, poniendo de relieve dos hechos dignos de ser resaltados: por una parte, la proliferación de indicios que señalan una **tendencia comparativamente intensa de la tradición oral vasca a atribuir argumentos cuentísticos a entes de su propia mitología y, por otra, la coexistencia a nivel de comunidad, en sentido amplio, de dos desarrollos, ficticio el uno, el otro verídico, de un mismo modelo compositivo e, incluso, en algunos casos, de un mismo argumento.**

Esta última conclusión, así expresada, supone un cierto desafío a algunas teorías tenidas por incuestionables, como la formulada por Propp, para quien, en caso de que cuento y mito estuvieran contruidos según el mismo modelo morfológico, ambos no podrían convivir simultáneamente. Y, en cierto momento, tras invocar un estudio modélico hecho por él acerca del mito de Edipo, continúa: “[...] en el curso del desarrollo histórico [,] los argumentos pueden pasar de un género (mito) a otro (leyenda), y de éste a un tercero (cuento)” (127). Por nuestra parte, sin pretender impugnar tal estudio ni la justeza de sus conclusiones, hemos de recordar que aquí se han citado versiones de la lucha del héroe cultural contra el “Herensugue” (mito) que cohabitan con versiones del combate del señor de Goñi contra la serpiente de Aralar (leyenda) y con versiones del “Vencedor del dragón” (cuento), sin que entre la recolección de unas y otras haya mediado desarrollo histórico alguno, por lo

(126) F441.4.1, “Espíritu del bosque con un ojo en medio de la frente”, en vez del F531.1.1.1, señalado en la nota 92.

(127) VLADIMIR J. PROPP, *Estructura e historia en el estudio de los cuentos*, en *Polémica Levi-Strauss & V. Propp* (Madrid: Fundamentos, 1982<sup>2</sup>), pp. 89-119 y, especialmente, 114-117.

cual apuntamos la conveniencia de relativizar teorías, rechazando la existencia de cambios netos. Y así, de la misma manera que se pueden superponer durante amplios períodos de tiempo grupos humanos y núcleos de población vinculados a fases diversas del desarrollo de los procesos productivos, también es posible la coexistencia de manifestaciones orales de un mismo argumento surgidas en fases distintas de tal desarrollo... Y eso, admitiendo la inexorabilidad del proceso evolutivo de un argumento a través de las etapas mito-leyenda-cuento, lo cual supondría prescindir de cualquier posibilidad de difusión de los argumentos entre unos pueblos y otros. En el caso vasco, lo más probable es que, al menos por lo que respecta a los casos plurigenéricos vistos, el proceso haya sido muy otro y estemos asistiendo al resultado de la **apropiación de argumentos preexistentes en la tradición oral para amalgamarlos en torno a la figura de diversos seres míticos**. Tampoco es un caso tan extraño: ciclos ya clásicos, como los de Jasón, Perseo o Ulises deben mucho a esta técnica acumulativa.

Por otra parte, de la difusión de aquellos argumentos en cuya elaboración ha intervenido de forma determinante el pueblo vasco se ha podido apreciar que **su creación no es un producto del aislamiento sino de la comunicación entre los hombres y entre los pueblos**, habiéndose podido constatar algo así como **espacios culturales concéntricos**. Uno de ellos sería, desde luego, el específicamente vasco, cohesionado por su lengua y sus costumbres, pero, junto a él, se pueden reconocer otros: la cuenca cantábrica, el espacio ibérico, el hispánico, el románico, etc., **de los que el pueblo vasco forma parte**.

En su inventario han podido ser relacionados **docena y media de estos nuevos tipos**. No es ni mucho ni poco: en realidad, dicha cifra es similar a la de los nuevos tipos de rondalles catalanas formulados por Josep M.<sup>a</sup> Pujol, quien en número de una veintena los incorporó a su tantas veces citado catálogo. Lo que sí llama la atención en el caso vasco es **la total ausencia, entre esos nuevos tipos, de argumentos maravillosos y, por contra, la preponderancia de los protagonizados por animales**, que vienen a suponer casi la mitad

Sería vana pretensión el afirmar que no hay más. Con toda seguridad, a medida que se desarrolle la conciencia de la belleza que se nos escapa y se redoblen los esfuerzos por dar fe de ella, se podrá tener la confirmación de que muchos relatos de los que hoy no tenemos constancia, o la tenemos a partir de versiones únicas, son igualmente folklóricos. La tarea es, pues, hermosa.

Y ya, para terminar, permítaseme una evocación personal. Hay en Mundaka, el pueblo de mis aitxixes, un refrán que siempre he oído en castellano y que viene a decir que la anguila nace en la peña, marcha a

la mar y termina volviendo a la peña. Euskaltzaindia me ha brindado la oportunidad de volver, aunque sea fugazmente, a la peña de mis mayores. Espero que los conocimientos adquiridos en mi periplo vital hayan resultado de interés.

Eskerrik asko.

## EUSKAL LEIENDAK

*Donostia, 1992-III-26*

*Juan Garmendia Larrañaga*

Egun on denoi:

Guri egun interesgarria zaigun alor honetan, adieraziko dut bizi-toki sakabanatuak eta auzo txikiak nekazari munduan duela, batez ere, bere girorik gogozkoena. Hortxe, ingurugiro berezi horretan, izadiarekin harremanetan, iluntasuna eta gaua ezagutzen eta bizitzen diren lekuetan ageri da, berez bezala, animismoa deritzana, eta beraz, hor gertatzen da irudimen-sorkariak, leiendak bizi eta loratzeko girorik egokia.

Mundu horretan, etxe eta auzoak bata bestearengandik urrun zirenean, kontaktu ohi ziren zaharrei, aurrekoei entzundakoak. Uste gabe ahoz-aho mezu aberatsa aldarrikatzen zen, eta beroietan aise uztartzen ziren kondaira eta kontakizunen alor mugagabea, eta ez ahaztu, honek ere bere garrantzia bait du, ez ahaztu diot irudimenera datorrena, noiz-bait, zentzuen bidez bizitutakoa izan ohi dela.

Leiendak, maiz aski, mendiruntz garamatza. Mendia zerurantz bait doa, eta bere sakratasunari buruz hor agertzen zaizkigu Olinpo, Tabor eta Sinai mendiak, besteak beste.

Mendiak leize-zulora garamatza, eta ziur asko honek izango du berarekin kontakizun aberasgariren bat, eta horrek bidegurutzera, bizitza arrunta eta irudimenezkoa elkartzen diren gunehorretara.

Mendia, leize-zuloa eta bidegurutzea aipatu ondoren, zubiaren garrantzia ere aipa dezadan, kontakizun alorrean. Oraingoan, zubia ez da igarobide, giza kontroletik at gertatzen den ustegabeko miragarritzko zerbaiten kokagunea baizik.

Zubia aipatu dugu, eta hau Leitzan jasoak dut; gauza itxuragabe batek zubia igarotzen zuen alde batetik bestera, gauero ordu berean.

Inguruetako jende guzia bildurtuta zegoen gauza itxuragabe hura ikusirik, eta emakume bat izan zen adierazi zuena berak jakingo zuela

gertakizun haren berri. Orduan, emakume horri esan zioten agindua betetzen bazuen ondo ordaindua izango zela.

Bere ordu jakinean emakumea zubira joan zen eta zubi erdian larrugorritan jarri, zutik eta burua atzera boteaz hanka tartetik aurpegia agertuz buruko ile luzeak zintzilik zituela.

Bulto itsusia heldu zen, beti bezala, eta bere aurrean gauza hura ikusirik, honela esan zuen: “Infernuko deabrue nauk, iruetaneun urte bazetit ola nabillela, baiña olakorik oraindik ez diat ikusi”.

Etsaia bildurturik itzuli zen eta alde egin, betirako izkutatuz.

Arabán, Ullibarri Haraneko biztanle zen Juan de Simon izen bereko etxean bizi zen, urte batzu geroago Nikolas Lopez de Ziordia bere suhia bizi izan zenean bertan. Gizon hau gogora datorkit gizaki burutsu eta atsegina bezala. Arotza edo zurgina zen eta bere lanari buruz badut idatzirik nire liburu batean idazlanik.

Horra bada, aipaturiko Juan de Simonen aita, bere etxean iruten aritzen zen, gauaz, kriseiluaren olio nahiz gas-argitan, eta hara non ustekabea, aurrekaldean jartzen zaion gizon bat, oso haundia eta buztan luzeduna. Mamutzar hau, deabrua?, bapatean desagertu zen, hitzik egin gabe.

Arabar irulea zeharo izutirik, lanari utzi eta bere gelan ezkutatu zen babes eta bake bila.

Nire berriemailearen amona, Nikolasa Antonia Ustoa, *Etxetxo* base-rrian bizi zen, gero *Joangonea* izenekora pasa bazen ere. Bi baserri hauek Berastegikoak dira.

Nikolasa Antonia *Etxetxon*, gaixorik, ohean zegoen, eta Jose Maria apaiza jaunari esan omen zion meza atera behar ziola bere izenean.

Apaizaren baiezeko erantzuna entzunda, Nikolasa Antoniak eskua buruko azpian sartu eta dirua ateratzeko keinua egin zuen. Diru hura *Napoleon* izenekoa omen zen, hemeretzi errealean baliokoa, eta mezaren ordain-beharra berriz lau pezeta edo hamasei errealekoa.

Nikolasa Antoniak esku hutsa apaizari luzatu omen zion, eta apaiza ixil-ixilik gelditu. Orduan Nikolasak adierazi omen zion: “Gainerako sobran-te hoiekin erresponsoak atera bitza”.

Hurrengo egun batean, gaixoak honela esan omen zio Jose Maria apaiz jaunari: “Bart gauean infernukoak azaldu zaizkit beren adar eta guzti”.



Apaizak galdetu omen zion orduan: “Infernutar horiek, beraz, adar-dunak ditun?”. “Bai jauna bai; nahi badu sinistatu eta nahi ez badu ez, baina Jainkoak ez dezala nahi berorrek hoiek ikustea”.

Eta deabrua nola uxatu? Gauetz noiz edo noiz oilarrak kukurruku jotzen badu, gatz ale batzu surtara bota eta kredoa errezatu. Honela uxatzen dira inguruetako etsai guztiak. Hau Errenterian, Zamalbide auzoko *Lubeltza Berri* baserrian esan zidaten.

Orain emango dizuedan berri hau ez da nik jaso, Ataunen Jose Migel Barandiaranek baizik, 1903garren urtean, eta “Patxi errementariari” gertatua omen da. Infernuan ere hartu ez zuten gizona. “Hori inpernuan ere ez ditek hartuko” esaera zaharra egiaztatuz.

“Patxi errementaria” erabateko gaiztoa omen zen. Behingo batean infernuko deabru bat bidali omen zioten Patxi infernura eraman zezan. Hala, deabru hori goizean Patxiren sutegian agertu omen zen. Patxi han ari zen lanean, aldian behin txingura gainean mailuka edo auspoari eraginez txingarrak astintzen, aizkora, besara-hortz eta antzeko burdin tresnak surtan lantzen.

—Egun on —esan omen zuen deabruak.

—Baita hiri ere.

—Egundainoko gaiztoa haizela eta, inpernura eramateko asmoz etorri nauk.

—Ez duk gaizki esana. Lehenengo gosari-mokadua egin dezagun.

—Beno ba.

Eta hala joan omen ziren gosaltzera. Biak mahaian jarri omen ziren, eta baita gosaldu ere.

Gosaldoan jeiki omen zen “Patxi errementaria” eta deabruari honela esan omen zion: “Bai, oraintxe abia giztezkek”.

Deabrua hasi omen zen nagiak ateratzen bezala; baina ezin omen zen inola ere jaiki. Mahai alderdi hura pikeaz igurtzita omen zeukan Patxik, eta hantxe erantsita gelditu omen zen deabru gizarajoa.

Patxik bertan eduki omen zuen deabrua hiru urtetan, harik eta suaz berotuta pikea urtu zion arte.

Deabruak bere burua libre ikusi zuenean, laister aldegin omen zuen handik, Patxiri gehiago erreparatu gabe. Patxik berriz, gero eta gaiztakeria haundiagoak egiten jarraitu zuen.

Halako batean infernutik beste deabru bat bidali omen zioten, infernura eraman zezan.

Aurreko deabruak esan omen zion bigarrenari: “motel! Patxik mahian jartzeko agintzen badik, ez hadi jar!”.

Bigarren deabru hori goiz batean Patxiren sutegian agertu omen zen.

—Egun on —esan omen zion Patxiri.

—Baita hiri ere.

—Gaiztakeria gogorak egiten omen dituk munduan, eta infernura eramateko ordena diat.

—Ez duk gaizki esana. Lehenengo gosari-modadua egin dezagun.

—Joan gintezkek.

Biak Patxiren sukaldera sartu omen ziren.

—Jarri mahaian, adiskide —esan omen zion Patxik deabruari.

—Ez, ez zeukat mahian jarri beharrik.

—Etzan hadi orduan, nik gosaldu bitartean, horko zizailu horretan, hainbesteko bidean etorrira nekatuta egongo haiz eta.

—Ondo esana duk. Eta hala etzan omen zen zizailu gainean.

Patxik gosaldu zuenean, “bai, oraintxe joan gintezkek”, esan omen zion deabruari. Baina deabruak eginahalak eginagatik, ezin omen zen jaiki zizailu gainetik. Zizailua ere pikeaz igurtzita eduki Patxik.

Eta han eduki omen zuen hura ere hiru urtetan, harik eta azkenik, pikea suaz urtu zion arte. Askatu zenean, hankak arin zituela aldegin omen zuen infernura deabru gizarajoak. Patxi errementaria berriz ere munduan geratu omen zen. Eta lehen baino gaiztakeria haundiagoak egiten.

Patxirena ez zela gizabidea eta berriz ere infernutik beste deabrua bidali omen zioten.

Hirugarren deabruari honela esan omen zioten aurreko biek: “motel! Patxi mahaian jartzeko agintzen badik, ez gero jarri; ’ezta zizailuan etzateko esaten badik ere”.

—Ondo zegok —esan omen zuen deabru hark, eta mundura aldegin.

Halako goiz batean, deabrua Patxiren sutegira sartu eta “egun on” esan omen zion.

—Baita hiri ere.

—Gaiztakeriari erabat emanda hagoela ziotek denek. Ez al duk honela?

—Ez duk hori egia.

—Bada, nik hi infernura eramateko ordena diat, eta joan egin behar-ko diagu.

—Ez duk gaizki esana. Baina lehendabizi gosari txikia egin dezagun behinik-behin.

—Jan genezake.

Sukaldean sartu zirenerako, “jarri mahaiari”, esan omen zion Patxik.

—Ez, ez zeukat jarri beharrik.

—Etzan hadi orduan horko zizailuan, hainbesteko bidean etorrita nekatuta egongo haiz eta.

—Ez, ez netxok nekatuta.

—Motel!, igo hadi orduan hor atariko piku gainera eta jan ezak nahi duan adina piku, nik bizigarri pixkat hartu bitartean. Pikuak ederrak zeudek eta.

—Bai, horixe egingo diat. Ondo esan duk.

Deabrua piku gainera arin igo omen zen.

Gosari txikia egin zuenean, atarira atera eta deabruari deitu omen zion Patxik.

Baina deabrua ezin omen zen jeitsi. Piku ere pikeaz eginda egon eta deabrua han erantsita gelditu omen zen.

Eskolume guztiek egunero harrika egiten omen zioten deabruari.

Hau deiadarka aritzen omen zen; baina Patxik entzungor egiten omen zuen, eta hiru urtez bertan eduki, harik eta pikea suaz berotu eta urtu zuen arte.

Orduan, Patxirekin egoteko gogorik gabe, deabruak presaren presaz aldegin zuen.

Errementaria berriz ere munduan gelditu zen.

Denbora joan eta denbora etorri, azkenean Patxiri ere heriotze ordua iritsi zitzaion.

Hil ondoren, mailua, burruntzia eta tenazak hartu eta infernuko bidea hartu zuen.

Mailuaz infernuko atea jo eta barrutik:

—Nor da?

—Patxi errementaria —bere erantzuna.

Hau entzutean deabru guztiak ateari eustera bildu ziren, Patxi errementaria sar ez zedin.

Deabruetako bat, errementaria ezagutuko zuela eta, ate-zulotik begira jarri zen. Orduan, Patxik burruntzia erabiliz begia atera omen zion.

Beste deabruak, hitzetik ezagutuko zuela eta, belarria jarri omen zuen ate-zuloan. Errementariak tenazez baliatuta belarria kendu omen zion.

Azkenean, infernuak ez zuela hartzen eta errementariak zerura jo omen zuen.

Jo zuen zeruko atea eta San Pedro-k galdetu omen zion ea zein zen.

—Patxi errementaria —erantzun omen zuen eta San Pedrok ez zion zeruan sartzen utzi nahi izan.

Hau entzun zutenean, deabru guztiak ateari eustera bildu ziren, Patxi errementaria sar ez zedin.

Deabru bat, errementaria ezagutuko zuela eta, ate zulotik begira jarri zen. Orduan, Patxiri begia atera zion burruntzia erabiliz.

Beste deabru batek hitzetik ondo ezagutuko zuela eta belarria jarri omen zion ate zuloan. Errementariak belarria atera omen zion tenazekin.

Azkenean, infernuak ez zuela bada hartzen eta errementariak zerura jo omen zuen.

Jo zuen zeruko atea eta San Pedro-k galdetu omen zion ea zein zen.

—Patxi errementaria —erantzun omen zuen eta San Pedrok ez zion zeruran sartzen utzi nahi.

Orduan, andere zahar bat azaldu zen ate ondoan, eta Patxi errementaria ikusi zuenean oso larritu zen, eta berebiziko ondoesanez errementariari hasi zitzaion gizon benetan ongilea zela esanez, beldurra eraginda noski.

Honelako gauzak entzunda, San Pedrok zeruko ateari ireki zituen eta errementaria sartu. Patxi errementaria zeruan aurkitzen da”.

Esan bezala, ipuin hau Jose Migel Barandiaranek 1903garren urtean Ataunen jaso zuen.

Patxi Errementariak gogora dakarkit Beteluko eskribauari gertatua, baina errementariak baino amaiera okerragoa izan zuen. Beno, amaiera ez, amaierarik ez duen ibileran aurkitzen bait da.

Nafarroako eskribau bat, bere etxearen izena ixilpean gordeko dut, beti kapa jantzita ibiltzen omen zen. Legegizona gaixotu omen zen eta hiltzeko zorian zegoela, honela esan zuen: “Ken ezazue kapa hori nere begibistatik, hori jantzita arruinatu ditut Betelu eta Araitz eta Larraun bailaretako herriak!”.

Eskribaua hil zen eta bere buruari esan edo galdetu zion: “Nora joango nauk? Zerura ezta pentsatu ere; purgatoriora ere ezin naiz joan, infernura joan beharko diat”.

Infernuko atea jo zuen behin eta berriz, leihatila ireki eta etsai baten aurpegia azaldu zen. Eskribaua ikusi orduko leihatila itxi egin zuen eta beste deabrueri oihuka esan: “Zatozte, zatozte ateari eustea, eskribaua hemen diagu eta hori hemen sartzen bada denak galduak gaituk”.

Eskribaua kanpoan gelditu zen, eta harrez gero zaldi gainean dabil, gauez zaldiaren perra-hotsak entzuten direlarik.

Uztegin entzuna dut beste leienda hau.

Etxe batean gizon bat hil zen eta kapa bedeinkatua jantzi zioten. Gero, kapa sutan zuela gauez airean zebillen batetik bestera. Halako batetan etxera itzuli zen kapa kendu ziezaioten eskatuz, kapak infernuan sartzea galera izan zela eta.

Etxekoak kapa eskuz kentzera ez ziren ausartu eta aitzurrez kendu zioten. Gertakizun honen bidez jakin ahal izan dugu arima erratua izatea infernua bera baino zigor haundiagoa dela.

Baina nire mintzalditxo honen hasieran aipatu ditut bizi-toki sakabatuak eta auzo txikiak; orain bil gaitzen, bada, horien antzinako girora. Hurbildu edo sar gaitzen, arin eta azalez, urixka haien mundura.

Herri guztiek, txikiak eta haundiak, beren mugak dituzte, eta gu mugari horien gora-beheretara hurbilduko gara, gure gaiaren barnean urratsak emanez.

Aralarko mendietan gauerdiko hamabietan artzainek taloburnia aidean eta sutan ikusten zuten, aldi berean antsi bat entzunez. Denak ikaritzen ziren.

Gau batean herria bildu zen eta inork ez zuen mendira joan nahi aurpegia ematera. Baina artzain haien lagun batek, bera ere artzaina, zerbait mozkorturik aurkitzen zena, bere lankideei horrela esan zien: “Inor ez al zarete ausartzen hara joaten?; ni joango naiz”. Esan eta egin. Joan zen mendira eta, beti bezala, gaueko hamabietan taloburnia airean azaldu zen. Hau ikusirik, artzainak honela esan zion: “Zer behar duk? Onez baldin bahator, mintza hadi; eta txarrez bahator, alde egin ezak”. Orduan, izkutuko gizonak deia egin eta honela esan zuen:

“Hau karga, hau karga!”

“Uztak ba” —artzainak erantzun.

“Egidak mesede bat” —izkutukoak.

“Egingo diat ba” —artzainak.

“Har ezak aitzurra” —izkutukoak.

Artzainak aitzurra txabolatik hartu eta taloburnia sutan agirian zera-  
man izkutuko gizonarekin Intzako Joangoneko sorora joan ziren. Bertan artzainak hau entzun ahal izan zuen: “Atera ezak mugari hori”, eta

aldiberean gizon bat kapa jantzita eta taloburnia sutan zeramala agertu zitzaion. Gizon honek zazpi oin neurtu zituen aipatutako sorotik hasita Zamarginen sorora, eta artzainari esan zion: “Mugarri hori sar ezak hemen”. Hau egin ondoren, artzainari honela eraso zion kapadunak: “Lehen ez nintzen ez zerurako eta ez infernurako, orain ordea, infernurako naiz. Aitzur horrekin kendu iezadak kapa hau”.

Kapa eskuz ikutu gabe, sutan airez joan zen eta gehiago ez zen ezer entzun eta ez taloburnirik ikusi. Hau uztegin jasoa dut.

Nafarroako Gaintza eta Uztegi urixkak eztabaidetan zebiltzan. Uztegi Gaintzari Malloak inguruko lurrak kendu nahirik, eta baita kendu ere.

Hil zen eztabaida honetan buru ibili zen letradua eta bere elizkizunak egiterakoan, apaiza mezerdira heldu zenean, non azaltzen den sutan aldare aurrean denen bistan eta apaizari esan: “Niri eliz-funtziorik ez egin. Infernuan aurkitzen naiz eta zuen errezoek ez dute egiten sua indartu besterik”. Hau entzunik, apaizari nahigabea egin eta lurrera erori zen.

Infernuan zegoen gizon hark Azkarateko apaiza laguna zuen, eta lekukoa izan zen Uztegi eta Gaintzako alkateak Malloara joan zirenean mugarriak aldatzera.

*Astun-alde* izena daraman lekura heldu arte ez zuten bere lanean oztoporik izan. Hemen aurkitu zuten mugarri kurutzeatua eta lainoa honela mintza zitzaien:

“Astun-alde, Astun-alde, Gaintzakoa dela, Gaintzakoa dela, beste mugak aldatu dituzue baina hau aldatzeko ez duzue abildaderik. Sasile-traduaren etxean ez da suerte onik izango.”

Mugarri gurutzetuari kasorik egin gabe, lurrak Uztegiarentzat gelditu ziren eta aldaketa honetan ardura izan zuen gizonak infernuan jarraitzen du.

Uztegin esan zidatenez *Joantagabriel* apaizak artaldea zuen eta artalde honentzat zaintzailea zeukan.

Zaintzaile honen ohituretako bat besteren sailetan sartzea zen, eta horrelakoetan okasio-biderik edo eztabaidarik ez izatearren, mugarri bat bere lekutik atera eta leize zulora bota zuen. Gero apaizari honela esan zion: “Ez zaituzte gehiago salatuko, ez bahituko”.

Orduan apaizak galdetu zion: “Zer egin duk, ba?”. “Mugarria atera eta leizean behera bota”, erantzun zuen artaldezinak.

Apaizak hau jakin zuenean, ardi-zainari adierazi zion mugarria bere lekuan ezartzen ez bazuen ez zela salbatuko, zerura ez zela joango.

Gaizkileak esan zion orduan harria ezin zuela berriz eskuratu, eta apaizak esan makila emango ziola.

Makila honekin leizearen goiko ertza jo behar zuela eta berehala bide ederra zabalduko zitzaiola mugarría zegoen tokiraino.

Mugarria dagoen toki horretan gauza eder asko ikusiko dituk, adierazi zion apaizak, baina mugarría bakarrik ukitu, bestela ihartuta geratuko haiz eta.

Artalde-zaiak mugarría bizkarreratu zuenean, ezin geldi egonik, bere behatz txikienarekin aukia ukitu zuen eta baita berehala behatz txikia iharturik gelditu ere.

Aurrekoak gogorarazten dit Amezketako *Jauregi Soroa* izeneko etxean entzuna.

Bost lagun laian ari ziren eta taldea *bost zoia* izenez ezagutzen zen.

Bost-zioek txarro bat edari sagarrondoaren adarretik zintzilik zeukaten, eta bertan ahaztuta utzi zuten.

Etxeratu ziren eta haietako bat ohartu zen txarroa falta zuela, eta lapurtu egin ziotela pentsatuz, ondorengo biraoa bota zuen: “Txarroa daukanari beso bat ihartuko al ziok”.

Gero, ikustea izan zuten sagar arbolaren adarra ihartu egin zela, txarroa bertan zintzilik zeukalarik.

Mugarrien garrantzia ikusi ondoren, mugi gaitezen zerbait, nekazari-artzain urixka baten inguruan.

Baserrian, su bajuak berotzen duen giro maitekor hartan biltzen ziren ardatzera, linugintzara, artotxuriketara, etab.

Artotxuriketa aipatu dut, eta Igantziko herrian honela esan zidaten.

Ostegun Santu eguna zen artozuritzen ari zirenean, lantaldea osatuta. Gauerdia heldu zitzairen eta egarritu egin ziren, ur freskoaren beharra somatuz.

Bostehunen bat metrotara iturria aurkitzen zen, eta neska gazte ederra ausartu zen ur bila. Suila hartu eta egin beharrekoa egitera abiatu zen.

Baina denbora aurrera zihoan eta neska ez zen itzuli.

Honelako batean artozuritzen ari zirenen etxean soinua iritsi zitzairen teilatutik eta bai berehala ikusi ere tximinitik behera suila urik gabe erortzen, ahots batek esandakoa entzuten zen bitartean: “Suila zuentzat eta neska ederra guretzat”.

Sorginen kontua zen, Igantzin gertatua, eta nire berriemaileak bere gurasoei entzuna.

Ostegun Santu gauez eta Ostiral Santu egunean ez bait da lanik egin behar.

Utz dezagun etxea.

Mendietako bakardadean, artzaina han-hemenka.

Artzainek, goiko belardietan dauden bitartean, txabola izaten dute bere bizi-lekua. Hemen edo honen inguruan egiten dituzte beren lanak eta beren otorduak. Orma estu horien artean igarotzen dituzte beren beharrezko atsedeenaldiak. Bonifazio Etxegaraiek idazten duen bezala, antzinako artzaiek ez zuten ezagutzen lur jabetzarik. Artzainak bere mundua batetik bestera igaroz, ez zuen izaten jabetasun honen beharrik.

Ia gure egunetarako, artzain munduan teiltatua —teiliz egindakoa— jabetasunaren adierazgarri zen, eta txabolari jartzea debekatuta zegoen.

Txabolaren eskubidea ez galtzeko, artzainak edo bere familiako batek, gutxieneko urtean behin azaldu behar izaten zuen bertara.

Egun, lege bihurtuta dagoen ohituraz, artzainak artaldea saltzen ez duen bitartean txabolaren eskubidedun jarraitzen du.

Betelun bizi zen Errazkingo artzain batek kontatu zidan, berari ere bere aitak kontatua, eta hark bere lagun bati entzuna, hau zioena:

Artzain batek Aralarko San Migel Santutegira arkumea zeraman ofrendarako, bere artean aldi hartan ohitura zenez. Baina bidean zihola tentazioa sortu zitzaion aukera-aukeran. Zazpi pezetatan saldu zuen arkumetxoa.

Artzain hori hil zen eta handik urte batzutara bidegurutze batetan kontakizun honen lehenengoari azaldu, bere izenean bildots eskaintza Aralarko Santutegian egin zezan eskatuz, horrela han zuen zorra kitatu eta betiko atseginera sartu ahal izateko.

Martxoan gaude, artzain munduaren inguruan. Egun, martxoak 26, *zozomikoteen* bezperetan aurkitzen gara.

Zozomikoteen kontakizuna zenbait kulturatan agertzen da, adibidez, Grezian, eta ondorengo berriek balio dute bere sorkuntza, euskal alorrean, martxo-apirilean kokatzeko.

Erderak agintzen duen tokietan, kontraeraren funtsezko muina aldatzeko, gertakizuna gehienbat otsailean jartzen da.

Honela, *Legardan* jakin nuen artzainak esan ziola otsailaren hogeita seian amaitzera zihoanari: “Ai, otsail, otsail, gaurtik nere axuriak ez dik



hire beldurrik”, negua menderatuta zelakoan. Otsailak, honela erantzun omen zion: “Falta diren bi egunekin eta martxoa nere lagunak ematen didan batekin, utziko haut artzaina makila bakarrik besapean dualarik”. Hori esatearekin batera elurra hasi omen zuen. Hiru egunetako elurrak artaldea goseak hil zuen.

*Aietxun, Urralgoiko Haranean*, kontatzen zidaten artzainak otsaila gutxiesten zuela esanez: “Otsail, otsailtxo, ez duk hire beldur nire axurixo”. Horren erantzuna jaso behar izan zuen ordea, otsailaren zigor-mehatxu bezala: “Oraindik dauzkadan bi egunak, eta martxoak emango dizkidan beste birekin, akabo hire artalde denak”.

Otsail bukaeran, *Zendeako Izan*, Sarasateko artzaina pozez zorutzen omen zegoen, neguaren gaiztoena aise gainditu zuela eta; beraz, ez zuela asmorik, hala zion berak, agindutako ardi-eskaintza otsailari egiteko.

Jokabide kaxkar hau ikusirik, otsailak honela dio artzainari, elurra hastearekin batera: “Bi azken egun hoiekin, eta martxoa nere lagunak emango dizkidan beste lauekin, utziko haut hi besapean ardi-goilara hutsarekin”.

Artzain bat Amezketako Udaletxeko bilera batera joan omen zen, eta biharamunean bere aitak batzarrean hartutako erabakiaz galdetzean, semeak erantzuten dio martxoa kentzea erabaki zutela.

Hau entzutean, honela zion aitak: “Nahikoa egin duzue, gure ardi txarrenak horretxek galtzen dizkik”.

Orexan ere maiz aditzen zen: “Orain zozomikoteak dituk”, artaldea eta bizkarrean zeraman ahariak adar-kolpez begia atera zion artzainaz oroiturik.

San Bizente haranako artziak martxoari agindu zion, bigun-bigun igarotzen bazen, arkume bat emango ziola. Iritsi zen hilaren hogeitabederatzia eta artzainak esaten dio honez gero ez ziola beldurrik eta agindua ahaztutzeko.

Orduan martxoak erantzun: “Oraindik dauzkadan bi egunekin eta apiril lagunak utziko dizkidan beste hainbesterekin, utziko haur-artzaina ezerezekin”.

Aiako Laurgain auzoan zozomikoteek badute zerbait berria.

Auzo honetan jakin nuen martxoko giroa ona izaten zela, arantza baten azpian zezena marru eginez gero.

Hori entzutean, martxoak bi egun t'erdiko eguraldia txartu egin zuen eta apirilari beste bi eskatu “arantza azpiko xexen horri marruak egiteko gogoia kentzeko”.

Diotenez, orduan zezenak esan omen zuen, egun horiek igaro arte, zentzuzko jokabidea zela zintzarri bat bete belarrondo bada ez bada ere gordetzea.

Leku batzutan, adibidez, Beasaingo auzo diren Astigarreta eta Garin-en, *Zozomikote* egun hauek *Artzaitxoaren egunak* bezala ezagutuak izan dira.

*Zozomikote* edo *Artzaitxoaren egunen* kontakizunak, intentzio garbia azaltzen digu. Artzainaren berekoikeria eta esker txarra salatzen ditu, eta ondoren, martxoak eta apirilak ezartzen dioten zigorra, hitzemanaz ez betetzeagatik, ondo merezia.

Eguraldi txarra gora eta eguraldi txarra behera. Beizamako *Urki* baserrian esan zidaten *Murumendiko Damia* airez izar baten antzera itsaso aldera pasatzen bazen eta uretan sartu, trumoi soinua sortzen zela. Honela gertatzen bazen, egun batzutan zehar denbora txarra izango zela.

Murumendiko *Damiaren* bizilekura, hau da, leize atarira joan eta konjurua egin ohi zen. Orduan, *Damia* barruan harrapatuz gero, ekaitza ekartzeko ahalmena kentzen zitzaion.

Hau Matximentako *Igartzola* baserrian kontatu zidaten.

*Murumendiko Damie* sugarretan eta txinparta boteaz Murumenditik Anbotora eta hemendik Murumendira airean ibiltzen zen.

Murumenditik Anbotorako bidean zihoanean eguraldi ona zetorrela adierazten zuen, eta Anbototik Murumendiruntz ikusten zenean, ekaitza zetorren.

Nire berriemailearen adiskide bat eguraldi onarekin ehizera joan zen batean, *Murumendiko Damie*, Anbototik bere Murumendiko egonlekura joaten ikusi zuen, eta handik bi ordutara eguraldia benetan txartu zitzaion.

Aiako Laurgain auzoa Landarbide baserrian jakin nuen nola hargina bat karobia borobiltzen edo giltzatzen ari zen, baina erori egiten zitzaion behin eta berriz.

Herriko apaizari gertakizunaren berri eman zioten; baina bere esku-hartzea alferrikakoa izan zen.

Hori ikusirik azti batengana jo zuten, eta honek esan zien *Anbotoko Damiarekin* hitzegiteko, eta haren aurrera zihoanak beti aurea eman behar ziola, bizkarra erakutsi gabe.

*Damia* bere koban zegoen, betiko bere lan jakinean, iruten alegia, kontseju bila zetorkiona bertaratzean, eta arretaz entzun ondoren, honela esan zion: “Zuk harriak atera eta karobia garbitu, eta ondoan zapoa

aurkituko duzu ezpainetan ogi puska duela; ogi puska kendu eta karobi ondoan zapoa utzi zirian sartuta, harriaren erretzea zeharo burutu arte”.

Hau entzun orduko, karobilaria aguro asko ezkutatu zen laisterka *Damiaren* leizetik.

Aurrez ikasia zuten bete zuen, eta hori ikusirik *Anbotoko Damiak* zera bota zion: “Ah madarikatua! Norbaitek ondo erakutsi dik”.

Koba aipatu dugu behin eta berriz.

Amezketan, nire berriemaileak bere aitonari entzuna du *Latosa, Zotaleta, Astarteta, Zabalegi*, etab. haizpeetan jentilek bizitzen zirela.

Ernaizko mendi gailurrean labea zuten ogia egiteko, Nafarroako Barrankatik irina ekarrita.

Jentil batek hamasei zezen-larruz egindako zakua irinez betea karreetzen zuen, eta haundiagoa ekartzea izango zuen bidean itxarotea jakin izan balu. Jentilek ez bait zuten atsedena zer zen ezagutzen.

Burniaren berririk ez zuten, eta burniaren orde egurra erabiltzen zuten. Egurrarekin zulatzen zuten arrokako harri librea, harri bizia harripatu arte. Arrokan lortzen zuten haizpea, beraien bizilekua izango zen.

Sua sortu zuten, bi egur hartu eta bataz bestea berotuz. Lan hau neketsua zenez, sailak sutan jartzen zituzten.

Behiak jeizten ez zekiten; esnea edateko, indarraren poderioz ganadua hanka batetik altxa eta errapetik edaten zuten.

Ikus dezagun orain sorginen bizimodua.

Sorgin batzu, beren bizilekutik irten, eta Intzako herrira jeitsi ziren —hau Betelun jakin nuen—. Emagin baten bila etorri ziren, eraman eta berriro ekarriko zutela esanez.

Emakumea, ordea, beldur zen eta ez zen ausartzen beraiekin joatera; baina azkenik, baiezkoa eman zion eskatzen ziotenari.

Kobara iristean, sorginek aitortu zioten bertan bizi zirela. Eta emaginak erantzun ea nola bizi zitezkeen toki hartan jatekorik ezer gabe. “Gu besteen ezezkotik bizi gara, zuek asko erein eta gutxi biltzen duzuenean, orduan guk asko biltzen dugu, eta zuek asko biltzen duzuenean berriz, guretzat gutxi geratzen da”, erantzun zioten sorginek.

Anderea ohartu zen bahia ederra zeukatela, eta sorginek esan zioten: “Gu gauzez bildu eta egunez jaten dugunak bait gara”.

Emaginak bere lana bete zuenean, ogi erdia eskaini zioten, eta berak ixilka-mixilka, beste erdia ere beretzakotu zuen.

Baina etxe aldera abiatzean, emakumea pausorik eman ezinda gerta zen. Hori ikusirik, sorginek galde egin zioten ea berea ez zen zerbait bereganatu zuen.

“Orain bada, beste ogi erdi hori ere zurea da; baina ez ezazula inoiz ezer zeureganatu eskatu gabe”, esan zioten sorginek.

Emaginaren etxera itzultzeko bidea itxita zegoen; baina haren bide-laguntzaile sorginentzat ez zen batere eragozpenik izan.

(Kontakizun honek gogorarazten dit Azkuek jasotako beste bat, *Una lamia y su partera* izenburukoa).

Baina sorginek bazituzten beren joku eta jolasaldiak.

Nafarroan, Larraun Ibarreko Alli herrian, *Lezeta* izeneko kobetako batean sorginak bizi ziren.

Larunbat gaua zen sorgin horiek, betiko ohiturari jarraituz, leizeari kanpotik bira batzu ematen ari zirenean, honela kantatuz behin eta berriz: *Astelehena, bat; asteartea, bi; asteazkena, hiru; osteguna, lau; ostirala, bost; eta larunbata, sei*”.

Larunbat haietako batetan, sorginen jolasaldian egokitu zen Lekunberriko zapataria, aipatutako bailara bereko Astiz herrira zihoala. Oinetakogilea konpondutako zapatak entregatzera zihoan, eta sorginen kantuari hau erantsi zion: *Igandea, zazpi*.

Zapatari delakoa txalkorra edo korkoxa zen, eta erantzun pozgarri hau jaso zuen sorginengandik:

*Ekar ezan konkorra eta hoa hortik.*

Bere egitekoa bete ondoren, Lekunberrira itzultzean, konkordun izandako zapatariak bere auzoko beste txalkorrenekin topo egin eta jakin erazi zion berari gertatua. Hori entzunda, txalkorrek berehala esan zion: *Ni ere banoa*.

Esan eta egin. Eguna iristean, konkorduna hurbildu zen sorgintegira, zapatariaren lelo bera errepikatuz. *Igandea zazpi*, baina sorginen erantzun garratza entzun behar izan zuen gizarajoak: *Hartu konkorra eta hoa hortik*. Horrela gure gizontxoak konkorr-bidun geratu zen.

(Hau Allin kontatu zidaten. Hemen agertzen da sorginek igandeari zioten ezinikusia. Funtsean, kontakizun hau bat dator Xosé Ramon Mariño Ferro-ri irakurtzen diogun korkoxa eta sorginen ipuinarekin. Badu antzik ere Vinson-ek jasotako *Los dos gibosos* delakoarekin).

Ikus dezagun orain —eta honekin amaituko dut— sorginak etxean ez sartzeko zer egin behar den.

Otsagin jaso dut.

Herri honetako sendi bat bere ganaduekin beti zoritxarrez bizi zen.

Hau honela, nire berriemaileak etxe hartako sarreran ate atzean erratza buruz gora ikusten zuen beti.

Etxekoandreari galdetu zion ohitura haren zergatiaz, eta etxeko emakumeak erantzun zion erratza honela jartzen zuela sorginak uxatzeko, etxetik urruntzeko, ganaduari kalte egin gabe uzteko.

Eta sorginak urrun ditugula, amaituko ditut nire hitzak.



## GIPUZKOAKO HERRI-IPUIN IDATZIAK

*Donostia, 1992-III-26*

*Juan Mari Lekuona*

Herri-narratibaren adarrak, egiaz, adarska eta xardanga asko ditu berekin. Eta gaia gaur nahiko zehazturik ematen bazaigu ere —ipuin idatziak eta Gipuzkoako eremura mugatuak—, ukaezinezkoa da alderdi ugari dituela berekin txosten honi dagokion arloak.

Probintziako ipuin munduari begiratuta, bere txikian ere, aniztasuna da lehenik hartzen zaion susmoa. Ipuinak sortaka datoz, kultur mugimendu eta joera desberdinei atzekiak; eta hauen eraginez irakurgai multzoak sortzen dira, eta zabaltzen eta dastatzen; produktu honek, bestalde, azpiegitura bat darama berekin, sortzaileak lanean jartzen direlarik, eta berdin biltzaileak, eta suztatzen ere bai ipuinoz zabalkunderako erretanak eta behar diren bideak.

Historian zehar dauden mugimendu, bilduma, autore-biltzaile eta literatur helburuak bereizi eta sailkatzeko, ikuspegi diakronikoa erabiliko dugu, aldian-aldikoa gaingiroki jasoz, eta hari nagusi batzuren barruan emankizunak kokatuz. Eta kultur joerek markatzen dizkiguten esparruetan aipatuko ditugu herri-ipuin hauen ahozko eta idatzizko alderdiak, folklore nahiz autoredun mailakoa den produkzioa, sail bakoitzaren helburu kulturala eta mugimendu bakoitzari dagozkion sostengu eta egitura bistakoenak.

Horrelako egituratze batek, eta ohizkoak zaizkigun eskemetara lan-gaia bilduz, erraztuko zaizkigulakoan nago aipatzen ditugun ipuin eredu-izateko arrazoiak, eta aipatu gabe nahitaez utziko ditugun beste batzuren berezko lekuak. Horrelako ordenulana ezinbestekotzat jotzen dugu, txosten baten mugabarruan gaurko gaia aurkeztuko bada.

### 1. MITOEN ERNALKUNTZA XVI. MENDEAZ GEROZTIK

Bere *Historiografía de Vizcaya* liburuan Andres E. Mañarikuak esaten diguna nahiko argigarri da gai honi buruz. Izan ere euskaldunak

beren lurraren eta jatorriaren ederraz harro zeudelako edo, bai herri-mailako elezaharretan, bai histori esparruko autoreetan, mitoen sorrera eta garapen bat hasten da XVI. mendean.

Herriaren eta kronisten irudipenean pentsatu beharra dago horrelako eleketen ernalkuntzan. "Herri-irudipena bazterterik ez dago, berau denez leienden berezko iturria. Baina ezin da ahaztu ere, mito asko, nahiz eta geure ikerketez hala dela ezin baieztatu, kronisten orrialdeetan jaiok direla, Bizkaia goratu eta aldezkatzeko afanaz; edota genealogista baten orrialdeetan sortuak direla, leinu bati bere ospea emateko asmoz" (1).

Hiru gai nagusiren inguru biltzen ditu euskal mito horiek: 1) Arrigoriagako guduketa eta Bizkaiko lehen jaunak; 2) Bizkaiko kantabrismoa; 3) aitzinako monoteismoa eta lehen orduko ebanjelizatzaileak Bizkaian. Hiru ardatz hauen inguru gorpuzten da mito eta leienden kopuru esanahitsu eta unibertsala (2).

Biblia oinarritzat duten ipuin-leiendek hizkuntza sendotzeko balio izan dute, Tubalek, Babeleko nahaspilaz geroztik, euskara ekarri zuelarik, eta berau gertatuz Espainiako lehen hizkuntza, dohainez betea. Baina hizkuntza ezezik, egiazko erlijioan, naturako legeetan, zientzia eta arteetan utzi zuen euskaldunen artean Ebanjelioa etorri aurretiko bizibide hauta eta 'egokia' ezin-gehiago.

Erromatarren munduan nolerebaiteko apioa duten kontaera-moduak, euskaldunak kantabroak direla ustearekin jokutzen du, hirurehun kantabresek beste hainbeste erromatarren aurka izaniko borroka aipatzen delarik, Garibaik diogenearen arabera. Erromatarren aurreko askatasuna eta burujabetza adierazten da, bertako gudarien gotortasuna, eta kausaren zuzentasuna.

Eta Erromarekin loturik, bada beste alderdi bat ere, ipuin-mota asko sortzen dituen, genealogiarekin zerikusia duena hain zuzen. Etxe euskaldun batek odolaz eta historiaz erromatar familiekin duen lotura adieraztera datozen hainbat leienda. Genealogistek handizkien familiez jasotako elezaharrak dira, herri-mailan eta kultur mailan bizi direnak, eta guri dagokigunez, herriaren ahotan, dabiltzanak bereziki, batez ere familia bakoitzak etxea eta zainak dituen esparruan, belaunaldiz-belaunaldi konstatzen diren ipuin goresleak (3).

(1) A. E. MAÑARICUA, *Historiografía de Vizcaya*, "La Gran Enciclopedia Vasca", Bilbao, 1973, 143 or.

(2) Id., ibid., 148 eta hur. or. A. IRIGOYEN, *La época de Astarloa, Moguel y Humbolt*, in "Actes du colloque international d'Etudes Basques" (Bordeaux 3-5 mai 1973), "Société des Amis du Musée Basque", Bayonne, 1978, 149 or.

(3) Adibide modura ikus, J. MORET, *Anales del Reino de Navarra*, "Eusebio López", Tolosa, 1881, 7 t. (XXXVI lib., VII kap., 26 z.), 496 or. M. LEKUONA, *Del Oyarzun antiguo*, "Diputación de Guipúzcoa", 1959, 25 or.



Ipuin eta leienda hauek kroniketan eta erdaraz emanik badatoz ere asko, horiek berak herri-mailan, eta euskaraz, kontatzen dira, oraindik-orain ere entzun daitezkeelarik kontalari herrikoien ahotik. Eta ez hori bakarrik: kondairak ezezik, tradiziozko adierazpenak, esaldiak, eta hitz formulak entzuten dira, ahozko estiloaren adibide landuenez jantziak. Eta mito nahiz leienda hauei buruzko bilduma kritikorik ez badaukagu ere, hauek lirateke Gipuzkoako ipuingintzan lehenik eta behin aipatu beharrezko herri-narratiba ereduak.

## 2. EUSKAL LEIENDAK XIX. MENDEAN

Tradizio erromantikoaz ari gaituzu. Erdaraz idatzitakoak dira ia denak, eta lituraturgileen sorkuntza eta idazkeratik ia dena duten narrazioak dira (4). Hala ere, erdara-euskara bi hizkuntzen tradizioek beren artean duten sinbiosiari amore emanez, eta berdin ahozko-idatzizko bi munduek duten elkar-eraginari, hemen aipatu behartzat jotzen dugu erlatu kultu hauen altxor berezia.

Ez dira tradiziozko leiendak bere horretan hartuak, usariozko erlatua beste era batera ematen dutelarik; ez dira ere asmatutako narrazio bati osagai folklorikoak eransten zaizkion leienda modukoak; baizik eta dira tradizioan agertzen diren gaien imitazioz eginiko erlatuak, baina tradiziozko kontaeraren birsorketa bat egin gabe (5).

Euskal leiendisten zerrendan Jon Juaristik bere hitzaurre mamitsuan aipatzen digu Truebak "nolerebaiteko eragina izan zuen euskal leiendisten artean, mendearen azkenetan "Truebaren eskolaz" hitzegiten hastearaino. Eskola honetakoak lirateke Arakistain, Bizente Arana, Campion, Iturralde eta abar" (6). Eta eragin hori handia zen edo ez alde batera utziz, Gipuzkoari dagokionez, bi izen lirateke bereziki aipatu beharrak: José María Goizueta bere *Leyendas vascongadas* (Madrid, 1851) liburuarekin eta Juan Benantzio Arakistain bere *Tradiciones vasco-cántabras* (Tolosa, 1866) liburuarekin, eta *El Baso-Jaun de Etumeta* (Tolosa, 1882) bere nobela historikoarekin, Hauek lirateke aipagarrienak guri dagokigun arlorako.

Bakoitzaren ekarria azpimarratzeko, esan dezagun, José María Goizueta gipuzkoarra izanik ere, Madrilen bizi izan zela. Karlistateaz idatziriko liburuez gain, *Leyendas vascongadas* izango zen osperik handiena eman ziona, birrargaratua izan zelarik Madrilen, 1851, 1854, 1856, 1866an, eta Bilbon 1901an. Honela dio sarreran: "Nire herrian gutxi-asko sustrai-

(4) J. JUARISTI, *La tradición romántica. Leyendas vascas del siglo XIX*, "Pamiela", 1986, Introducción, 11 eta hur. or.

(5) Id., *ibid.*, 23-24 or.

(6) Id., *ibid.*, 35 or.

turik dauden sinesteak aterako ditut plazara” (7). Eta gure herri hau topografiaz Eskozia, Irlanda, Alemania eta Hebridasen antzekoa den bezala, fantasiako enteak sortzeko joeran ere antzekoa da. Ente horien izenak ezagunak dira, hala nola *Lamiak* kostalde ekaiztsuan, *Bassa-jaon edo jauna* azken gabeko basoetan, *Maitagarriak* oihan itzaltsuetan, *Sorginak* zabaldegi bakartietan eta ur-azkarrek idekitako ubide sakonetan (8).

Mitologiako hitz hauek berak dira ia, liburuko bost leiendei beren izenburua damaietenak: “Aquelarre”, “Lamia” (Leyenda marítima), “Baso jauna”, “La bocina de Roldán”, eta “Maitagarri”. Gaiei buruz esaten da “Chahorengandik datozela Goizuetaren leiendetako osagai ez gutxi, baina beste osagai ugari badaudela tradizio folklorikotik hartuak direnak (9). Eta Goizuetaren estiloa biderdi dagoela dio Juaristik erromantizismoa eta errealismoaren artean.

Beste alderdi bat azpimarratuz egingo digu Juan Benantzio Arakistain-ek bere tradizioen aurkezpena: “nolako garrantzi historiko eta kulturala duten herri mailako kantu, leienda eta ipuinek, berauek sinesteen isladapen bat direnez, eta joandaneke belaunaldiek zituzten sentipenen oihartzun leial” (10). Eta esango digu, pentsalari sonatuek arretaz ikertu dituztela, eta bakarrik horiei esker barrendu direla aintzinako gizarteen ilunbeetan, nahiz eta gizarteok mundutik ezkutatu diren, beren pentsamoldearen, zibilizazioaren eta bizitzaren segetua berekin eramanez (11).

J.B. Arakistain debatarra genuen jaiotzez, eta jaioterriari aski lotua ere bai bere leiendetan, berauek Deba inguruko parajeetan kokatzen ditu, herrialde honi dion atxekimentua agertuz. Nahiko argigarri dira bere “euskal tradizioen” aurkibideko izenburu-zerrendak: “Gau-illa”, “Hurcamenti”, “La emparedada de Irrazabal”, “Los Cántabros: Primera parte: Hirnio; segunda parte: Roma”, “Las tres olas”, “Beotibar-co-celaya”, “La hilandera de la capilla” eta “La Dama de Murumendi”. Eragina izan zuen, ez bakarrik idazleengan (Katalina Elizegi, Jon Etxaide, Nemesio Etxanizengan) (12), baita euskarazko herri-literaturan eta bertsolaritzan ere. Poemak ere euskaraz idatzi zituen eta ahalegin bat egin ere bai bere idazlanak egiazko tradizio folklorikoan errotzen” (13), beste leiendistek ez bezala egin ere.

(7) J. M. GOIZUETA, *Leyendas vascongadas*, “D. F. García Padrós”, Madrid, 1851, VIII or.

(8) Id., *ibid.*, IX or.

(9) Id., *ibid.*, 11-39; 41-81; 83-103; 105-135; 137-179 or.

(10) J. V. ARAQUISTAIN, *Tradiciones vasco-cántabras*, “Imprenta de la Provincia”, Tolosa, 1866, 3 or.

(11) Id., *ibid.*, 3-4 or.

(12) L. MITXELENA, *Historia de la literatura vasca*, “Minotauro”, Madrid, 1960, 137 or.

(13) J. JUARISTI, *ibid.*, 37 or.

Tradizio erromantikoak jaioarazitako euskal leienda hauek urruntasun bat bazuten herri-narratibari buruz, erdaraz idatziak zeudenez eta kulturdunei zuzenduak. Baina, bestalde, mende erdi batez gora iraun zuen eleberrigintza izan zen, Euskal Herri osoan zehar bere lekukoak utzi zituena, eta ospe bat zuten erdal idazleek landuriko alorra. Baina era berean esdan daiteke leku bat duela euskal prosa narratiboaren sorreran eta garapenean, eta bereziki prosa horren oinarri izango ziran “irakurgaietan”.

### 3. IRAKURGAIK ETA IPUIN BERRIAK

Bigarren karlistatea bukatu ondoren, Donostian sorturiko literatur mugimenduak zerikusi handia du hemen aipatzera goazenarekin. Kontaera laburreko herri-narratiba bat indartzen da, emaitza ugaria eta barreiatua eman zuena. Bi zutabe hauen apioan tinkatzen dira eskuarki: “itz-jostaldietako” irakurgaiak eta zenbait aldizkaritako ipuinak.

#### 3.1. Irakurgaiak

Narratibagintza honen garrantzia azpimarratu digu Ana Toledok bere tesilan bikainean. “Leiendagileak ezagutuko ditu euskal literaturak, eta badirudi leiendagintza honen sorrera Donostiako ‘Itz-jostaldietan jarri behar dela’, ‘Donostiako Euskal izkribatzalleen indar neurtzeak 1879. urtean egitaraeuan egindako deialdian eta deialdi honek izandako erantzunean’” (14).

“Irakorgai” hitzarekin izendatzen dutena gazteleraz “tradición o leyenda”-rekin ematen da. Eta edukinari bagagozkio, deialdietan aipatzen da “kondairen baten ezagualde labur bat, edo gure oitura oroitgarriren baten gañean”, edota “gure aurrekoai aditutako kondairen bat”: horrela adierazten da lehiaketaren gaia.

Urterik urte ematen digu Ana Toledok irabazleen eta saritutako izenburuen zerrenda. Laburpen batek aski garbi utziko duelakoan gaude altxorraren jitea eta autoreen nortasun eta berezitasuna.

1879 Lehen Saria: “Zer nitzan? Zer naiz?”.

“Aldeera”: “Antiguako Ama Virjiña”.

Lehen aipamena: “Liburu bateko pasarte bat”.

Bigarren aipamena: “Jesus-en lagundiko Aita Manuel Larra-mendiren bizkontaera” (15).

(14) A. TOLEDO, *Domingo Aguirre: euskal eleberraren sorrera*, “Bizkaiko Foru Aldundia”, Bilbo, 1989, 69 eta hur. or.

(15) Id., *ibid.*, 70 or.

- 1880 Lehen Saria: Jabegabe.  
Aipamen onragarria: M. GILBEAU, "Orruel arpeko zuhurra".
- 1881 Lehen Saria: A. CAMPION, "Denbora Anchiñakoen Ondo-Esanak".  
Aipamenak: G. ARRUE, "Gurasoakin zu nola, zure umeac zurekin ala"; eta J. LARRETA "Irakurgaya".
- 1882 Lehen Saria: G. ARRUE, "Aspaldi ayetako gure asabak euskaldunak ziran; gu ere bai omen: ala uste".  
Aipamena: K. ETXEGARAY, "Aitor-en etorrera edo Euskal Erriaren aziera".
- 1883 Lehen Saria: A. CAMPION, "Okendoren eriotza".  
Aldeera: K. ETXEGARAY, "Andeka".  
Aipamena: A. ARZAC, "Pachi ta Konchesi".
- 1884 Lehen Saria: K. ETXEGARAY, "Gurasoaren zigorra".  
Aldeera: G. ARRUE, "Zarauzko ondekidatzea".
- 1885 eta 1886: "Jabegabetuak", irabazlerik gabe.
- 1887 Lehen Saria: K. ETXEGARAY, "Malko bedeinkatuak".  
Deskripziorik onenarentzat: A. M. ZABALA, "Gabon gau bat Euskal-erriko baserri batean".
- 1888 Lehen Saria: K. ETXEGARAY, "Antziñako gertaerak".  
Deskripziorik onenarentzat: F. LOPEZ ALEN, "Donostia".
- 1889 Lehen Saria: F. LOPEN ALEN, "Lezoko Santo Kristoren eleizachoa".  
Aldeera: T. ALZAGA, "Itziar".
- 1890 Lehen Saria: F. LOPEZ ALEN, "Antziñako Nafar-mendiko oroitz bat".  
Aldeera: K. ERXEGARAY, "Euskaldun bikaiñ bat".
- 1891 Lehen Saria: K. ETXEGARAY, "Kontu zarrak".  
Deskripziorik onenarentzat: T. ALZAGA, "Okendo".  
Aldeera: R. MURGA, "Arrechinaga".

Hauek dira Donostiako Euskal Festen inguruan, "itz-jostaldi" lehiaketan sorturiko azkenengo leiendak (16). Azpimarra dezakegu, euskal prosa narratibaren sorrera ikertzerakoan aipagarri gertatu direla testuok,

---

(16) Id., *ibid.*, 70-76 or.

prosa horren sorrera eta garapena markatuz. Eta gero eta nabariago dela dirudi euskal narratibaren barruan ahozko mailatik idatzizkora ematen den urrats jakingarria, erdaraz mamituriko leienden loratze bat finkatzen eta indartzen dela.

### 3.2. Ipuinak

Beste narratiba multzo bat bada aldizkarietan sortu eta garatu zena. Hango eta hemengo kontuak dira, eguneroko bizitzan gertatu eta norbaitek jasotako gertaerak direlarik eskuarki. Hala nola, pertsonaia herrikoiien pasadizuak, zelebrequeriak, ofizio eta izaera bereziko jendeak, berritxuke-riak, ipuin zarrak, herri jakinetako kontakizunak eta izen propioa dutenen esan-eginak.

Aldizkarietan entretenigarri zetozen irakurgaiak ditugu. Eta Gipuzkoari dagokionez, hauek lirateke ipuingintza hori bildu duten aldizkari jakingarrienak: “Euskal-erria”, “Baserritarra”, “Euskal Esnalea” eta “Argia”. Ipuin trukea egin ohi da errebista batetik bestera, eta bateko ipuinak bestean errepikatzen dira, berorien garrantzia eta nolerebaiteko beharra aitortzen zaiela errepikatzeaz.

Kontaera hauen aurkezpenik beteena *Baserritarra* aldizkarian dauka. Honela du izenburua: BASERRITARRA/ Probintziako ganaduen terramako albistaria/ Ateratzen dá amabostean bein”/ Eta ohar aipagarri hau azkenean: “Imprenta y Litografía de V. Iraola”. Hasieran ganadutza-ko kofradia deitzen zena, gero, bostgarren urtetik aurrera, “nekazarien albistaria” deitzen da.

Denetik dago lau orrialdeko izpar hauetan: albiste teknikoak, berriak, olerkiak, izkirimiriak, kontuak eta abar. Baina neurri eder batean ipuinak eta kontaerak. Eta autoreen zerrenda nahiko oparoa dugun arren, hauek dira sorta ederrenak eskaintzen dituztenak: V. Iraola, P. M. (Pedro Migel Urruzuno), “Gatz-errota” ezizenez agertzen zaigun beste bat, Juan Jose deritzan bat, Albisturtik bere kontakizunak bidaltzen dituen, eta beste hainbat izen lan berean ari direnak, nahiz neurri desberdinean.

Ildo beretik doaz *Euskal-erria*, *Euskal Esnalea* eta *Argia*-n agertzen diren kontuei buruz: “Ipui auek, beti edo geyenetan beintzat, eguneroko bizitzan gertatu ta norbaitek jasoak izaten dira. Euskeraz izen bat baño geyago dute: gertaera, gertakizuna, pasadizoa, ateraldia, aterakaya...itz oyek danak gauza ber-bera adierazten ez badute ere” (17). Hemen zehaztu beharra legoke, V. Iraolak bere etxean ateratzen zuen “Baserritarra”-n

---

(17) A. ZAVALA, *Itzaurrea*, in “Aizkolariak eta beste ipui asko”, “Auspoa”, 23 z., Zarauz, 1963, 10 or.

idazten duela batez ere, Urruzunok lehen aldian “Euskal-erria”-n idazten duela, eta geroago *Baserritarra*-n, eta A. M. Zabalak, bestalde, gehiago agertzen zaigula *Euskal-erria*-n gero aipatuko dugunez.

#### 4. AHOZKOTASUNAREN BILKETA ETA SISTEMATZEA

Bi ikertzaile erraldoi ditugu herri-narratiba biltzen eta sistematzen arituak: R. M. Azkue eta J. M. Barandiaran. Asko izanik ere eremu hori bera landu dutenak gure artean, bi izen hauek markaturiko mugabarruan dabilta eskuarki bilketa eta sistematze zereginetan jardun dutenak. Horregatik bi ereduok aipatzearekin egintzat ematen dugu antzeko beste lanen aipamena.

##### 4.1. R. M. Azkue

Azkueren helburuetako bat da, euskaraz bizi den herri-literatura aurkeztea. Disziplina honen kapitulu nagusienen berri ematea. Ordenu eta sailkapen lanetik gehiago nabari zaio azterketatetik baino, nahiz eta beti agertzen duen autoreak hainbat notizia eta ezaguera eskuartean duen gaiari buruzkoetan.

Hain zuzen, bere *Euskalerraren Yakintza*-ko lau tomoetan, bigarrena “Cuentos y leyendas” deritza, erdal izen buru hau “Ipuin eta irakurgaiak” izenburuz itzultzen digularik. Eta liburuki hau Azkuek herri-literaturaren kapitulu berezizat jotzen du.

Ahozko literaturaren ikuspegi osoa eman nahi digu lekeitiarrak, lehenago Vinson-ek egin izan zuen antzera (18). Baina oro har, folklorista ikuspegitik gehiago sakatzen du bere ikerkuntzak, literaturaren aldetik baino. Campus-lana da, batez ere azpimarragarria Don Resurrekzionen lana ahotan hartzen dugunean. Baina horrelako bilketa bat argitaratzeak dituen arazo nagusiak arakatzen eta erabakitzen ditu: sailkapenak, herri-kiko konparaketak, lankideen jatorria eta izenak, folklorista ikasi baten kultur ikuspegi estimagarriak.

Gipuzkoari dagokionez, hona Ipuin eta irakurgaien zerrenda:

- 6. Alostorrea (Elgoibar)
- 12. Amen (Hernani)
- 44. Erregeren aurpegia (Ataun)
- 47. Erroketxo ta ama (Arrona)

---

(18) J. VINSON, *Le folk-lore du Pays Basque*, in “Les littératures de toutes les nations”, 15 t., “Maisonneuve”, Paris, 1863.

- 58. Jesukristo ta San Pedro (Ataun)
- 84. Loidiko neskatxa (Amezketeta)
- 103. Peru ta Mariya (Arrona)
- 114. San Martin ta Basajauna (Ataun)
- 120. Tartalo (Ataun)
- 130. Zegamako bilindrinak (ahuntz-gorotza) (Elgoibar)
- 137. Antoxin garbia ta zikina (Ataun)
- 140. Arrastangi jentil-arria (Ataun)
- 145. Artzain izukaitza (Ursuaran)
- 149. Azelaingo zubia (Hernani)
- 177. Ilargia (Matxinbenta, Antzuola)
- 184. Juan Migel (Amezketeta)
- 186. Kazkinak ta kazkindunak (Amezketeta)
- 187. Kito (pastor guipuzcoano)
- 200. Maisu guztien maisua (Ataun)
- 205. Mateo Txistu (Amezketeta)
- 216. Peru Amundarain (Ataun)
- 224. San Pedroren urdalla (Ataun)
- 235. Txindokiko Maria (Amezketeta)
- 236. Urrezko izara (Ataun) (19)

Benetan estimagarria da *Euskalerrien Yakintzako* bigarren tomoa irakurtzeak uzten duen atze-arrastua. Egia da, bai, zenbaitzutan galtzen dela ahozkotetasunak hain berea duen leuntasuna eta egitasuna, zuzenketak direla medio. Baina altxor bikaina dela esan behar Azkuek utzi digun ondarea. Akatsak akats, monumentu bat da Azkueren ekarria euskal literaturzaleentzat.

#### 4.2. J. M. Barandiaran

Argi eta garbi adierazirik dago “Eusko-folkore”-k duen lehen eta zuzeneko helburua: “Euskal izpirituak bere baitatik sorturiko emaitzak hor dira, iraganaldi baten ondore ez-materialak, leienda, tradizio, sineste, ohitura eta erlijio nahiz magiako ekintzen itxurapean guganaino iritsi direnak; eta osagai guzti hauek beren artean dituzten harremanak, eta berauek sistemapean sailkatzea da euskal folkloreaken helburu lehen eta hurbilekoena” (20).

---

(19) R. M. AZKUE, *Euskalerraren Yakintza*, 2 t., “Espasa-Calpe”, Madrid, 1966. Ipuin eta irakurgiak liburuko zenbakiaz emanik.

(20) J. M. BARANDIARAN, *Eusko Folklore*, “Obras Completas”, 2 t., “La Gran Enciclopedia Vasca”, Bilbao, 1973. Ipuinak eta leiendak liburuko zenbakien arabera emanik, 240 eta hur. or.

Bigarren tomoa hartzen dugu gogoan, "Cuentos y leyendas" izenburupean emaniko kapituluak. Autoreak berezi egiten ditu ipuinak eta leiendak. Herri-narratiba ipuina denean, orduan pertsonaiak, lekua, denbora eta ekintza zehaztu gabeak dira. Hauek dira formulak: antziñan, etxe batean, aita bat bi semekin bizi omen zen, eta abar. Eta leiendan, bestalde, pertsonaiak, lekuak, denborak eta ekintzak mugatuak eta zehaztuak dira.

Ipuinak eta leiendak, Gipuzkoari dagokion zerrenda aukeraturaz:

1. Artzaia ta sugea (Ataun, Mutriku, Andoain)
3. Jentil indartsua (Ataun)
6. Zozoa, usoa eta azeria (Azkoitia)
7. Axerko, otsoko eta beleko (Amasa)
8. Axeria, eta errotako txakurra (Azkoitia)
12. Otso zauritua eta axeri zalduna (Ataun, Azkoitia)
16. Astoa eta otsoa (Ataun, Baliarrain)
22. Otsoko ta mandoko
24. Otso jaunaren nagusitasuna (Usurbil)
27. Pixtiyun gerra (Oiartzun)
28. El hombre, la culebra y la zorra (Gregorio Mujika)
29. Makillakiski (Ataun)
30. Andre doakabea (Ataun)
31. Kastillanoprango (Ataun)
32. Dar-dar (Ataun)
33. Gizon arrigarria (Bidania, Azkoitia)
34. Patxi Errementarie (Ataun)
35. Gatza ala erregea (Ataun, Oñati)
36. "Errauskiñe" (Oñati)
37. Kanillo arrantzalea ta Kanillo-txiki (Ataun)
38. Zapataitxikin ipuie (Ataun)
40. Zapataitxiki errukitsun ipuie (Ataun)
41. Beñardo (Erretereria, Oñati)
42. Kukubiltxo (Azkoitia, Andoain, Oiartzun, Donostia. Hau bera bertsotan Serafin Barojak moldatua)
43. Ire gogamena neretzat, nere dirua iretzat (Ataun)
44. Bi zintzo, ero bat (Ataun)
45. Sorgin gaizton ipuie (Ataun)
46. Labasue, egursortak eta sarie (Ataun, Oñati)
47. Lau indartsuen ipoia (Zegama)
50. Biantxaren ordaiña (Zegama)
51. Estudiante Tonto (Oiartzun)

Barandiaranek, jakina denez, euskal hitzaren baitan bizi den euskal kultura mamitu nahi izan du, munduari buruz, harandikoari buruz eta kosmosari buruz duen ulerkuntza sistematuraz. Baina oraindik erabilgarri-



tasun handiagoa eduki dezake literatur alorrean, batez ere ahozko estiloa mamitu eta erabili ahal izateko orduan. Literatura nazionalaren helburupean ezin estimagarriagoa zen mundu hau, bere horretan bildua, herriari ahotik darion moduan, inolako zuzenketarik gabe. Euskal estiloak narratibarako eskaintzen duen erredua eta l psiko-dinamika berezia.

## 5. HERRI-IPUINEN BIRZIKLAKETAK ETA KONTSUMOKO BILDUMAK

Espainiako gerrondoan, herrikoitasunaren eta euskara biziaren amorez, eta liburuak gure artean hartu zuen gorakada eta lehentasuna gogoan, sortu eta indartu zen inoiz ez bezala irakurgai liburu errazak eta erakarriak argitaratzeko joera.

Egokiera hau oso gogoan edukiz, eta ipuin liburuen bildumari begira, bi argitaletxe genituzke Gipuzkoan langintza berezia aurkeztu dutenak: “Kulista Sorta” bata, eta “Auspoa” bestea. Lehenengoa aspaldi suntsitua, eta bigarrena oraindik bizirik dirauena, sortzaile izaten ere jakin duelako hasierako koordenaden barruan.

### 5.1. Kulistas Sorta

“Itxaropena” argitaldaria zuzentzen du bilduma hau, 1952an hasiz eta 1973an bukatuz. Gure arloari begira, hauek dira arretaz hartzeoak:

— L. JAUREGI, *Ipuiak* (1953), 4 zenb.

— A. SORRARAIN, J. GALARRAGA, J. GARAIALDE, *Elezarrak. Arraun eta amets* (1955), 7-8 zenb.

— A. IRIGARAY, *Euskalerriko ipuinak* (1957), 17-18 zenb.

— J. SAN MARTIN, *Zirikadak* (1959), 35-36 zenb.

— J. AZPEITIA, *Amandriaren altzoan* (1961), 45-46 zenb.

— L. VILLASANTE, *Aitonaren uzta* (1961), 47-48 zenb.

— J. SAN MARTIN, *Eztenkadak* (1965), 57 zenb.

— R. ZULAIKA, *Ipui jatorrak* (1967), 66 zenb.

— R. M. AZKUE, *Antziñako ipuiñak* (1968), 68 zenb.

— I. LINAZASORO, *H gabeko umorea* (1970), 72 zenb.

## 5.2. Auspoa

Ibilpide luzea da “Auspoa”-k egin diguna: aldizkaritako ipuin eta kontuak biltzen hastetik, nobelak idatzarazi eta argitaratzeraino, aldian-aldiko eskakizunei erantzun bat emanez. Eta desberdintasun nabariak egonik ere liburuon artean, garbi erakusten digute ipuin-liburuek hartzen duten hedadura eta nola indarberritzen den herri-narratibaren usariozko altxorra. Aipa ditzagun eredurik jakingarrienak:

– F. APALATEGUI, *Euskal mutillak armetan* (1961), 3 zenb. Karlis-ten gerrateko oroipenak.

– P. M. URUZZUNO, *Euskalerritik zerura ta beste ipui batzuk* (1961), 5 zenb.

– B. IRAOLA, *Oroitzak eta beste ipui asko* (1962), 9 zenb.

– A. M. ZABALA, *Gabon gau bat ta beste ipui asko* (1962), 16 zenb.

– A. ZAVALA, *Txirrita (Bizitza ta bat bateko bertsoak)* (1962), 18-19 zenb.

– ASKORENAK, *Aizkolariak ta beste ipui asko* (1963), 23 zenb.

– M. ELICEGUI-A. ZAVALA, *Pello Errotaren bizitza, bere alabak kontatuta* (1963), 32 zenb.

– S. SALABERRIA, *Neronek tirako nizkin* (1964), 38 zenb.

– P. M. URRUZUNO, *Iru ziri (Ipui ta bertso)* (1965), 47 zenb.

– Id., *Ur-zale baten ipuiak* (1965), 51 zenb.

– Id., *Sasiletrau baten ziria ta abar* (1973), 113 zenb.

Ipuin bilduma hauetaz aparte, neurri zabalagoko eta arnasa zabalago-ko liburugintza garatu digu “Auspoa”-k: eleberriak, oroitzapenak, irakur-gai luzeak. Idazleen izen andana ere ekarri digu, langintza hauetan jantzia: Ataño, Salaberria, Irazusta, Alkain, Mari Treku, Txomin Garmendia, Azpiroz eta abar. Ekarki bikaina euskal prosagintzan. Baina gai honetaz bada mintzaldi bat A. Zavalak berak emango diguna, hara igortzen dugularik gaiaren agerpena.

## AZKENA

Gipuzkoako herri-ipuin idatzien arloa zabala zela bagenekien, eta nahaspilatua zela ere bai. Ordenulanean aritu gaituzu, diakronia abiapuntuz hartuz, eta sail bakoitzeko zenbait ezaugarri markatuz: autoreak, mugimenduak, literaturgintza eta honen azalpena eta erabilkera. Ez zen

gure asmoa —ezin izan zitekeen—, den aipatzea, hari nagusiak ezartzea baizik. Eta aipatu gabe geratzen diren autore, aldizkari, mugimentu eta abarrak, aurki dezakete beren kokalekua honelatsuko sailkapen baten barruan.

Bestalde, bilakabide bat nabari daiteke Gipuzkoako ipuingintzaren kondairan, eta sinbiosis bat haztatu daiteke azpisail horien artean, batez ere loraldi kultoen eta herrikoien artean. Eta gero, nahiko tajuz usmatu daiteke herri-ipuinen balioztatzean baldintza sozio-kulturalek eduki duten eragin ukaezina. Ipuingintza kultoa eta herrikoia historiaren argumentu izatetik, eta leiendak gure intrahistoriaren lekuko argi zatetik, eta gure herri-kontaerei tratamendu zientifiko bat ematetik, iragon gara beroriek entretengarri bizi eta gogozkoenak izatera, kulturak herrian eta herriak kulturaren beren eragina dutela.

Horrelako sailkapen batek lagunduko al-digu hobeto ulertzen, lehenik Gipuzkoako ipuingintzaren historia eta gero gertakaria hauek euskal eleberrigintzan izan duten zerikusi erabakiorra. Hurbilketa hauek behar dute izan abiapuntu, euskal narratibagintza sakon dezagun eta baliozta berari dagokion neurri zuzenean.



## IPARRALDEKO HERRI-IPUIN IDATZIAK

Donostia, 1992-III-26

Emile Larre

Ezin mugatua dela herri ipuinen zerrenda: horixe, denok dakigun egia. Herria herri denetik eta herria herri denekotz.

Konda errexagoa, herri ipuin *idatziena*. Hauk berak ere haatik konda ahala baino gehiagokoak direla nork ez daki. Uste dut asko eta asko aurkituko ditudala bihar eta etzi, zerrenda hontan hutsegín ditudanak, bai-eta hemen zareten nor-nahik ezagutzen ditutzuen asko ere.

Nihauk ere, ez izanez bakarrik bulego gizona edo erakasle ere, baizik beste lan askotan nabilana, nere apaiz lanetarik eta kasetalaritzara, beste batzuetan barna, nahiago izan dut norbaiten laguntza eskatu, zerrenda honen osatzeko, Belokeko komentu iturri onean, egiaren salatzeke. Eskerrik beroenak hain zuzen etxe horretako Iratzeder adixkide euskaltzainari bere laguntza haundia gatik.

Ondotik dauzkadan, Mayi Ariztia, Jean Barbier, Xalbat Arotçarena eta hainbesteren ipuin eta denetan sakabanatuez bestalde hor daude, besteak beste.

– *Baigorriko zazpi liliak* (Jean Duvoisin).

– *Ipar Euskal Herriko legenda eta ipuinak* (Cerquand, Txertoa argitaldaria).

– *Ixtorio mixterio* (P. Lafitte), Orpustanek argitaratuak.

– Beste asko, *Herria* eta denetan biltzekoak.

– J.H.U.ren bat ere, egun hauetan ateratzen den, haren seigarren eta azken liburuan (Mattinen Eguberriak).

Bildu ditugunen zerrenda luzea izana gatik, hor daude ere beste guziak.

### ALMANAKA

Iragan mendean Etcheverry apaizak hasi zuen aldizkari hau ditake eskupean izan ditugunetarik xaharrena, duela hamar urte doi-doia Piarres

Lafitten azken xahartasunean gelditua. Beharko ditu norbaitek aurkitu lehen hamarkadetakoak. 1927tik goitikoak ditugu Belokeko fraidetxean bilatu. Huna aldizkari horretan begiztatu herri ipuinen zerrenda bat.

- 1927 (39-44 orr.) Martin-Ttipiren  
 “Etsai eta... ongi egile”
- 1928 (69-70) “Jondone Phetiri” (P.P.)
- 1929 (76-79) “Hiru aneak”
- 1929 (74-75) “Johane” (P.P.)
- 1929 (51-53) “Astoaren maltzurkeria”
- 1929 (34-35) “Jeiki, jeiki” (P.P.)
- 1932 (84-86) “Gaixo Pierraño”
- 1932 (67-68) “Apez arraintzalea” (Lapurtarra)
- 1932 (57-61) “Betti azkar” (D. Etchegoyen)
- 1932 (53-55) “Pierrañi Ourdaiñen Arrosarioa” (Pette Zibero)
- 1933 (27-29) “Oihal xuriarekilako gizona” (Arnaud Idiartegaray)
- 1933 (49) “Ogi azala”
- 1933 (70-72) “Jakintsun perttoli” (Yomingo)
- 1933 (73-74) “Kadeten Abornak” (Pette Zibero)
- 1933 (84-87) “Frntses Mendi-handi” (Menditarra)
- 1934 (55-56) “Aita kaputxinaren kartak”
- 1934 (138-139) “Igandea Jaunaren Eguna” (Arbelbide)
- 1935 (35-36) “Batita zeruan” (Zerbitzari)
- 1935 (39-40) “Ihiztari ixtorio bat” (Zerbitzari)
- 1935 (92-93) “Pello” (Zerbitzari)
- 1936 (30-32) “Zeruko itzulia” Pierre Harignordoquy
- 1936 (55-56) “Bi eliza xoriak” (S.C.)
- 1936 (57-58) “Jelosia gauza itsusia”
- 1936 (85-86) “Debruaren ipuina” (Th. Lartigue)
- 1936 (90-91) “Ostalu” (P. Zibero)
- 1936 (91-92) “Pinta bat” (P. Zibero)
- 1937 (39-40) “Larrat sorgina”
- 1937 (47-50) “Barkatu!... Uste nuen” (Ostopetarra)
- 1937 (49-50) “Manez ohoina” (Zerbitzari)
- 1937 (55-56) “Oskigiliaren Adixkidea” (P. Zibero)
- 1937 (109) “Karlosen bihotz ona” (Zerbitzari)
- 1938 (54-55) “Joku bat”
- 1938 (65-66) “Xoane Mitrero”
- 1938 (69-70) “Alki prestuz emanaren ordaina”
- 1939 (77-78) “Gizon hiltzaileak” (J.B.)
- 1939 (81-83) “Orobil muslaria”
- 1939 (117-118) “Zilarrezko ezkila” (Pilale)
- 1939 (120-121) “Pette Ziberotarra zelian” (Kukullero)
- 1950 (21-22) “Azken zortaraino” (X.G.)
- 1951 (13-15) “Ahate basak” (L. Leon)

- 1951 (20-21) "Alargunaren bi alabak" (X.X.)  
 1951 (25-26) "Auzi bat"  
 1951 (33-34) "Sagu baten lana" (Baxenabartarra)  
 1951 (47-48) "Kattalin eta Pello" (Nehor)  
 1952 (29-30) "Trukaria"  
 1952 (49-51) "Errekaxilo" (Pette Zibero)  
 1953 (25-27) "Joanesen begi gorriak" (L. Leon)  
 1953 (34-36) "Espos berri" (P.L.)  
 1953 (50-51) "Ezkilaren errana"  
 1953 (51-52) "Largo"  
 1954 (14-15) "Aitaxoren ixtorioak"  
 1954 (17-19) "Hiru apailuen parioa" (P.G.)  
 1954 (23-25) "Errekaziloko meza" (Nehor)  
 1954 (26-27) "Jesus Jauna eta Jondoni Petri" (P.G.)  
 1954 (39-41) "Haurkeria, sineskeria eta sorginkeria" (X.Z.)  
 1954 (42-43) "Merkena" (Zentzudoi)  
 1954 (45-47) "Merkatu ondo" (Garazi)  
 1955 (19-20) "Chintchimariak" (J.B.)  
 1955 (43-45) "Fraidearen purgatorioa"  
 1955 (46) "Titulika papaver"  
 1955 (51) "Tanta Grachi" (Kaiet)  
 1956 (15-16) "Jendetasuna" (Piarres)  
 1956 (52-54) "Ezin orroit" (Kondari xaharra)  
 1956 (59-60) "Etxexoriak" (Parabolaria)  
 1956 (61-63) "Argia ezin ufa" (Madarialde)  
 1956 (15-17) "Orobil muslaria" (L. Leon)  
 1956 (22) "Bi erbi tiro batez" (Garaztarra)  
 1956 (47-48) "Otoitzean" (F.T.)  
 1957 (59-60) "Neskato baliosa" (Rip)  
 1957 (63) "Emakoxu gizen" (J.H.)  
 1957 (64) "Pelot Hendaiarra" (Kostatarra)  
 1957 (65-66) "Ampallatzerat" (E.D.)  
 1958 (19-20) "Antonio Gezur" (Oxobi)  
 1958 (29-32) "Besta Berriz jaun Merak bazkari" (J.E.)  
 1958 (39-40) "Antonio zuhur" (Oxobi)  
 1958 (53-54) "Antoni Zokogorri eta Manex Burupelat"  
 (J. Berriondo)  
 1959 (14-15) "Donibaneke merkatian" (Manezaundi)  
 1959 (38-39) "Tresna tzar bat" (Manezaundi)  
 1960 (16-18) "Olhuntzako Andredena Mariaren iturria" (Piarres  
 Hegitoea)  
 1960 (33-35) "Heraustako aintzira" (L.D.)  
 1960 (39-41) "Harpe solas" (Mendizabal)  
 1960 (42-43) "Eguberriko Arbolaren ixtorioa" (Paristarra)  
 1960 (48-49) "Beltxu" (Duhalde)

- 1960 (55-56) "Haxia makur" (Mendizabal)  
 1960 (61) "Gizon esker onekoa ta esker gabea" (Zaiholarra)  
 1961 (21-22) "Haur goixtiarra" (Zubero)  
 1961 (37-38) "Nola aberastu zen Pete Burrumba" (Zepuru)  
 1961 (39-40) "Beherapeneko onjo saltzaileak" (Piarres Hegittoa)  
 1961 (47-49) "Eiherazaina eta lau semiak" (G.E.)  
 1962 (45-56) "Jaun Erretoraren gasna" (Piarres Hegittoa)  
 1963 (46-47) "Matxiren galtzak" (J.P. Iratchet)  
 1964 (31-32) "Jaunaren sudur hotza" (Piarres Hegittoa)  
 1966 (15-16) "Eguberri xahar bat" (Piarres Hegittoa)  
 1969 (64-66) "Eskualdun bazkaria" (J. Etchepare)  
 1971 (25) "Errege ta eskalea" (J.B.E.)  
 1971 (61) "Behia eta Mari-orratza"  
 1972 (62) "Ezin obratuzko mirakuilua" (Batita)  
 1974 (17-19) "Matxi-ren urrikia" (Otto Piarre)  
 1974 (23-24) "Kalixtro" (Zerbitzari)  
 1974 (39-41) "Auritzeko aztia" (Txitximurru)  
 1976 (25-30) "Mari-Ederren ezkontza" (J.S.P.)  
 1976 (37-39) "Tori drago bat" (Barbier)  
 1976 (61-63) "Egiazko adixkidea" (Eiherazaina)  
 1977 (37-38) "Amatxiren ezkontza" (Eiherazaina)  
 1977 (41-44) "Eltze egilearen zakurra"  
 1977 (67-69) "Barkatu!!! Uste nuen" (Zepuru)  
 1980 (25-26) "Seroraeneko Mariana eta hiru ohoiak"  
 1980 (53-54) "Otsoa eta axeria partzuer" (Eiherazaina)  
 1981 (46) "Tripa kontu"  
 1981 (59) "Presoneraren segetua" (X.X.)  
 1982 (55-58) "Espos berri" (1941an Eskualzaleen Biltzarrak sarizatua)  
 1934 (29-34) "Burrumbundum Parabisuan" (Ostopenarra, hau Gazteen Almanakatik)

Ikertu gabeak (Beloken ez direlako!) 1930, 1931, 1945, 1948, 1979ko *Almanakak*.

## GURE HERRIA ALDIZKARITIK

- 1921 (95-99 orr.) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)  
 1921 (283-287) "Mandozainaren ixtorioa" (Lurtxuri)  
 1921 (380-382) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)  
 1921 (402-408) "Hiru ixtudiantak" (H.J.)  
 1921 (439-444) "Mari Ederren ezkontza" (Lutxoki)  
 1921 (499-502) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)  
 1921 (672-675) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)



- 1922 (30) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)  
 1922 (154-158) "Juan Soldadoren ixtorioa" (Lurtchuri)  
 1922 (204-207) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)  
 1922 (278-279) "Erran zahar bat" (Lurtchuri)  
 1922 (328-337) "Ganich Artzaina" (Lurtchuri)  
 1922 (328-337) "Ganich Artzaina" (Lurtchuri)  
 1922 (476-479) "Arto xuritzetan" (Zerbitzari)  
 1923 (97) "Ondicola eta Lutchoki" (Lurtchuri)  
 1923 (159-164) "Maittipi" (Oxobi)  
 1923 (528-533) "Urtsuan gaindi Makeara" (L. Leon)  
 1924 (5-10) "Gaizo auzapeza" (L. Leon)  
 1924 (296-301) "Joanesen begi gorriak" (L. Leon)  
 1925 (82-87) "Harrichalen bezala, beti" (Lurchuri)  
 1925 (158-160) "Bautista Baztandarra" (Haizbelar)  
 1925 (313-315) "Uchalle" (Haizbelar)  
 1925 (661-665) "Bichintchoren predikua" (Zerbitzari)  
 1926 (77-82) "Ahate basak" (L. Leon)  
 1926 (95-100) "Zorra ordaindua" (Mayi Elissague)  
 1926 (176-179) "Debrua preso" (Ferdinand Dospital)  
 1926 (213-217) "Jauberriko Erramun" (Piarres Lafitte)  
 1926 (273-278) "Harpeko haurra" (Piarres Lafitte)  
 1926 (720-725) "Haur-eder I" (L. Leon)  
 1927 (18-21) "Haur-eder II" (L. Leon)  
 1927 (441-443) "Mariluz" (Zerbitzari)  
 1928 (172-176) "Ispicho bat" (L. Leon)  
 1928 (197-200) "Tomas Bixkarbide" (L. Leon)  
 1928 (272-275) "Bihurriko medikua" (L. Leon)  
 1928 (327-330) "Emozu gako" (L. Leon)  
 1928 (390-393) "Arima herratii bat" (P.P.)  
 1928 (422-426) "Pilotari xaharra" (Jean Elissalde)  
 1929 (71-76) "Agosti eta Pheti" (Dominique Behety)  
 1929 (199-203) "Bakotxak bere aldi" (Mayi Elissague)  
 1929 (405-410) "Murtuts I" (P. Ithurralde)  
 1929 (517-520) "Murtuts II" (P. Ithurralde)  
 1930 (51-53) "Bakotcha bere lanetan" (Achigar)  
 1930 (112-116) "Pellot Hendaiarra" (Erramun Oihenarte)  
 1930 (455-460) "Arima herratiak" (Pette Chibero)  
 1931 (42-45) "Anttoni Zokhogorri" (J. Berriondo)  
 1931 (108-112) "Chemarti" (Dominique Behety)  
 1931 (221-224) "Anttoni Zokhogorri eta Manech Bürüpelat"  
 (J. Berriondo)  
 1931 (457-458) "Bi murru choriak" (Simon Erramouspe)  
 1932 (104-110) "Bochkaleten makila xarmatua" (L. Leon)  
 1932 (205-210) "Oihal xuriarekilako gizona" (Arnaud Idiartegaray)  
 1932 (402-408) "Allande Ordokidoi" (Dominique Behety)

- 1932 (504-510) "Kaloka eta Pupuñi" (J.B. Mageris)  
 1933 (193-196) "Izebaren ordenua" (L. Leon)  
 1933 (319-325) "Sarako mendietan" (P. Saratarra)  
 1934 (19-23) "Amatchiren eltchegorra" (L. Leon)  
 1934 (496-498) "Degro Parot degria" (Pette Chibero)  
 1935 (301-303) "Harotza eta erretora" (S. Erramouspe)  
 1935 (398-401) "Pettanen jukutria" (Jean Delgue)  
 1935 (481-490) "Beltzuntzeko gazteluko gertakaria" (J. Baylles)  
 1937 (210-219) "Artho Chouritzia" (Pierra Jaury)  
 1938 (219-225) "Allande eta hiru astronomoak" (P. Larzabal)  
 1938 (292-295) "Urthe on!" (L. Leon)  
 1938 (296-301) "Bettirien lehen astia Zouhourteko olhan" (Pierre Jaury)  
 1950 (46-53) "Mousde Küküllero deputatiaren hountarizona" (Jean Etchegoyen)  
 1951 (24-25) "Garizuman su" (Berrizarte)  
 1951 (249-253) "Antton eta Kayet" (A. Aguerre)  
 1953 (145-148) "Barkatu... Uste nuen" (Zephuru)  
 1955 (156-160) "Untzaren faltaz" (P. Larzabal)  
 1956 (125-128) "Pako eta Pello" (J. Etcheverry)  
 1956 (355-364) "Azular zaharraz" (Kondaira polli zenbait) (J.M. Barandiaran)  
 1957 (367-371) "Etxekoak" (J. Etchepare)  
 1958 (249-253) "Donadoa (J. Etchepare)  
 1958 (347-350) "Choria eta sugea"  
 "Lupien bisita"  
 1958 (375-378) "Eiheraberriko zubi zaharra" (Piarres Heguitoa)  
 1958 (379-381) "John de Cize-Gauez Gau" (Piarres Heguitoa)  
 1959 (377-382) "Mendekoste gereziak" (Jean Etchepare)  
 1961 (350-352) "Adin gaixtoa deitzen dena" (Ande Reño)  
 1963 (57-60) "Ahatto bihotz beratcha" (Ande Reño)  
 1963 (118-122) "Erran dautate" (Chimun Chori)  
 1964 (86-94) "Urdea hil dugu" (P. Larzabal)  
 1964 (252-253) "Aldudeko ixtorio xahar zonbait" (E. Bidegain)  
 1970 (32-42) "Antxixarburuko buhamiak 1897ean" (J. Barbier)  
 1970 (99-108) "Antxixarburuko buhamiak 1897ean" (J. Barbier)  
 1970 (182-187) "Antxixarburuko buhamiak 1897ean" (J. Barbier)  
 1970 (378-380) "Haurra eta xinaurria" (L. Aizaguer)  
 1971 (236-254) "Har-uz-ka" (I) (Zephuru)  
 1971 (303-316) "Har-uz-ka" (II) (Zephuru)  
 1972 (129-133) "Larrazken eta Udaberria" (Etcharren-Lohigorri)  
 1972 (341-343) "Baxenabarreko bi kondaira" (M. Gombault)  
 1973 (7-23) "Azken elurra I" (Mikelau Ainerabelar)  
 1973 (81-97) "Azken elurra II" (Mikelau Ainerabelar)  
 1973 (147-160) "Azken elurra III" (Mikelau Ainerabelar)

1973	(243-252)	“Azken elurra IV” (Mikelau Ainerabelar)
1973	(275-288)	“Azken elurra V” (Mikelau Ainerabelar)
1973	(361-384)	“Azken elurra VI” (Mikelau Ainerabelar)
1974	(55-64)	“Azken elurra VII” (Mikelau Ainerabelar)
1974	(97-108)	“Azken elurra VIII” (Mikelau Ainerabelar)
1974	(365-370)	“Eskuina eta ezkerria” (P. Larzabal)
1976	(186-189)	“Eguberriko mirakuilua” (Eiherazaina)
1976	(305-310)	“Purruskeria batzu” (Hura ta bera)

### OTOIZLARI BELOKEKO ALDIZKARIA

Hau hasi zen 1954an eta gelditu Xabier Diharce Afrikara joan zelarik azken urte hauetan. Hona hartarik hartu ipuin titulu batzuk.

#### Ignace Etchehandirenak

– “Agian ez egia”	26	340
– “Amaren harritzea”	32	459-460
– “Arnoa”	22	268
– “Arno ona”	33	483-4
– “Astoa baino astoago”	26	339-340
– “Axeria bere zepoan”	32	459
– “Ba ote?”	13	121-2
– “Bazka”	27	355
– “Behia kordatik”	50	27
– “Bi mañaterak”	11	100-1
– “Bi ohoinen artean”	51	39
– “Desertuan”	28	372
– “Deusik ez entzuten”	50	26
– “Ehun urtetarat nola hel”	36	556
– “Eliz-satorra”	91	32
– “Emaztea nausi”	24	303
– “Emazu bost”	24	308
– “Esnea eta gazura”	10	86-87
– “Ezin usa”	51	39
– “Ezkondua ala ez”	91	34
– “Garaziko xoko batean”	30	412
– “Ilargia”	27	365
– “Kalixtro eta Kanuto”	30	411-412
– “Kolera”	9	80
– “Kreaztuak ere”	50	26-27
– “Magnifikatean xuti”	22	268
– “Maite baino maiteago”	39	37
– “Mediku berri”	91	33-4

– “Onjo basa”	52	47
– “Pegar hutsa”	8	72-73
– “Sinestea eta zentzua”	33	483-4
– “Tipula buru bakarra”	52	47
– “Zahar joko”	37	580
– “Zaldia estekan”	52	47
– “Zeruko atean”	51	39
– “Zoinak merkeago”	31	435-6

### **Amattoren uzta (Mayi Ariztia)**

(142 orrialdeko liburuttoa, erdia frantseserako itzulpena). Horgo tituluak:

– Mutil baten ixtorioa	10
– Atxular apezarena	18
– Atxular oraino	24
– Arotxaren ixtorioa	28
– Fede ukatu baten ixtorioa	32
– Mutil gaizo baten eta Birjina Maria...	36
– Isasoar baten ixtorioa	46
– Ama alaba batzuen ixtorioa	50
– Arttoren ixtorioa	62
– Hartz-kumeren ixtorioa	72
– Kamelu baten ixtorioa	88
– Gizon pobre baten ixtorioa	100
– Hiru anaia arriben ixtorioa	116
– Errege itsu baten eta hiru semeen	122

### **Murtuts eta bertze P. Iturralde (Elkar argitaldaria)**

– Largo	87
– Etxeko borta	91
– Ezkilaren errana	95
– Konkorra	99
– Egia eta gezurra	103
– Dendariak	107
– Matalas	111
– Andere esposa gabeko ezteiak	117

### **Diarres Adame (J.B. Elissamburu) (Elkar argitaldaria)**

#### **Ixtorio Mixterio (Jean Barbier)**

##### *I. Laminak*

– Laminak Senperen-Utsateko zubian	1
– Lamina eta otsoa	7

– Dominixtekun	11
– Laustaneko jauregia	15
– Lamin-Eltzea	17
– Mundarraingo Laminak	19
– Laminak Behorlegi-mendin	21
– Laminak Bazterretxean	23
– Laminak Lakharen barnean	25

## II. *Jesus Jauna eta Jondoni Petri*

– Ogi jotzea	31
– Boketa	34
– Ogi-Ezpalak	36
– Ezkontzak	37
– Emazteki zirtzila eta emazteki garbia	38
– Emaztearen eta debruaren buruak	39
– Jondoni Petriren zaldia	40
– Orga uzkailiak	41
– Zaldi ferra eta gereziak	42
– Urre-zilarrak elorri xurian	44
– Espainia eta bakea	46
– Jainkoaren begia	47
– Onak eta gaixtoak	48
– Ihizko hesia	49
– Dafaila, astoa eta makila	50
– Harria eta behi ongarria	56
– Bi beso, bi zango, sabel bakar bat	57
– Trentekutxilo	58
– Erregina bat oihanean	63
– Kuiak	73
– Zazpigarren manamendua	74
– Bardotze	75
– Miarritzeko aintzira	76

## *Legendes du Pays Basque Illustr (Tillac)*

– Meza mixteriozkoa	124
– Salbatoreko ganderailua	126
– Xaindia	126-127
– Tartaroa	127-128
– Haxko eta haren bi lagunak	129-32
– Erregea, tupina eta xixtua	132-134
– Artzaina errege	134-137
– Axeria eta jaun kapitaina	137-138
– Zazpi ohoiak	138-140
– Erraldia ahur hutsean	140

– Andre alferra eta kukusoak	140
– Berho guzien gainetik	141-142
– Hiru ixtudiantak	142-144
– Mutiko zozoa	144-146
– Marro beltz ardi	147-149
– Baigorriko aingerua	149-150

### III. *Supazter xokoan* (Jean Barbier) (Klasikoak 16)

– Zikiro azpia	42-46
– Larrondo guardaren kurutzea	47-51
– Anpallatzerat, Martin	52-53
– Eguerriko kondaira	56-60
– Kauserak eta kruxpetak	61-78
– Botua... botu	79-82
– Alkate Jauna	83-86
– Piarresen galtzak	87-91
– Gaizo Piarres	92-96
– Gauden eskualdun (antzerki)	97-110
– Xintximariak	115-118
– Bederatzigarren astoa	119-122
– Zubietako debrua (antzerki)	123-144
– Xoane Mitrero	145-147
– Xoane eta Xaneta	148-152
– Iretsi... hortzak?	153-157
– Tori drago bat	184-187
– Sorginak (antzerki)	158-183
– Pedeiku bat pollita	188-190
– Ezkila xarmatua	191-195
– Jaun Erretoraren zapata	196-199
– Lohilakat	200-205
– Xilintxa sorgina (antzerki)	206-214

### *Har-uz-ka* (*Zephuru*) (Xalbat Arotçarena)

– Nola aberastu zen Pettan Burumb	3
– Heustarreko aintzira	7
– Urre-ezpalak	10
– Lemonako zubian	12
– Petra-landan	14
– Senar-emazteak ta bixia	16
– Alkatea zeruko bortan	18
– Peru eta Maria	20
– Alfer Zin	22
– Aitabitxia	24
– Alaba eta alabaizuna	26

– Mendiondoren mutilak	29
– Doistuko xantrea	32
– Bixinaritzeko ostatuan	34
– Baigorriin, astoak astronomo	36
– Barkatu!... uste nuen	38
– Ohoina baino ohoinago	40
– Ikazkina eta herioa	42
– Gasnen ebaslea	44
– Berriatuko atabalaria	46
– Ezkont hadi... ezkont	48

Horra Belokeko fraidetxean gaindi egin ahal izan dugun bilketa larri baten berri. Beste asko ere izango ziren zerrenda horretan beharrak. Horiek dira lehen bilaketa batean eskuperat etorri zaizkigunak. Ahantzi ditugunez bestalde, utzi ditugu aipatu gabe beste batzu, ez jakinez non klasa, hala nola Piarres Narbaitzen *Kattalinen gogoetak*, Xipri Arbelbide heletarraren batzu, Junes Casenave, J.B. Etcheberry Donoztirikoarenak eta beste.

Ez ditugu ere kontutan hartu frantsesez kontaturik dauden Euskal Herriko ipuin eta kondairak, Guillaume Reicher Lapurdi Getariakoarenak bereziki, gure herriko ipuin hauen hitza edo hizkuntza ez zelako herri literaturan sartzen ahal alabaina. Aitortu behar da bizkitartean gureak dituztela horiek beren gustua, hatsa edo arnasa, erdaraz jauntzirik balinbadaude ere. Bestalde, seinalatzekoa da frantses itzulpenarekin publikatuak daudela Barbier eta Mayi Ariztiaren *Ixtorio-Mixterio* eta *Amattoren uzta*.

Beste ikuskizun batek ere klasifikatzen eta mugatzen du eman dugun zerrenda. Behar da ikusi nondik hartua den gure zerrenda: ez erakasle kurtso eta publikazio didaktiko batzuetarik, ez-eta intelektual maileko lanetarik, baizik iparraldeko agerkari herrikoietarik: etxe xoko eta sukaldeetan, neguko aratsez, denbora pasa bezala, guti irakurtzen duten aitona-amonek irakurtzekoak ziren papertxoetan hartuak maizenik. Hauetan daude *Almanaka*, honen egile *Herria* aldizkaria, Belokeko *Otoizlari* bezalakoak, herritar xoil eta xumeentzat eginak direnak orozgainetik.

*Gure Herria* batek bestelako maila merezi ote zuen? Bai eta ez. Hain luzaz iraunik, orain ixildua dugun aldizkariak (eta ez agian betiko!) harek ere hontan izan du naski, egundainotik, bere indarra: lurrari eta herriari beti hurbil dagoela, hainbeste ipuin, bertsu eta antzerki ekarriz bere orrialdeetan; idazten dugunek, ahal guziaz, herriari loturik egon behar genukeen bezala.

Horretan dugu hunkitzen hain zuzen gure ipuinen ekarketa eta baitezpadako lekua. Ez da gure ipuina hitz josteta bat, ez da denbora pasagailu goxo bat bakarrik, atsegabeen ahanzteko xoil-xoilik asmatua, nahiz hau

ere garrantzia haundikoa dugun denek noiz edo noiz. Mayi Ariztiak erakusten du bere hitzaurrean etxeko haurren atsegina ipuinak entzutean aratsetan etxeko neskatoaren ahotik eta asmatzerat uzten du ohidura horren eragina. Neskatoak (lehen) edo amatxik, edo amak (orain) haurrari lo egiterakoan kontaktzen dion ipuintxoak baliorik ez dauka iduriz, baina iduriz bakarrik. Egunez egun, aratsez arats, ipuinez ipuin, kondairaz kondaira, horiekin ere hazten, moldatzen eta apaintzen da haurraren izpiritua, modu batera eta ez bestera: gure herriko modura, gure euskaldun modura, hots, eta ez beste sorbideko batzuen modu eta moldera. Haur hura gero ere markatua izango da, ez da edozein haur izango, ez diote nolana hiko kontakizun, ixtorio, kirola mota ez ahusagailuk inarrosiko barrena baina gureek izango dute beti haren baitan lehenasuna, bera ttiki ttikitik haietaz hazia izana delako.

### Gure zuhurtzia eta gatzia

Kezka haundi batean uzten gaituzte halere holako gogoetek: norat buruz doanetz ote gure gaurko euskal gizona, lehen ez bezalako giro eta hazkurriz delarik hazia; gogo-izpiritu-ametsetako hazkurri mota batzuek gabeturik ez ote den ote berea zuen hartarik husten ari gure gizona.

Itxurak eta azala badauzkagu bai beti, euskaldunarenak, euskaraz mintzo ere bai eta euskara beti ikasten gutarik askok (baina askok bakarrik, aldiz herri osoak?). Barreneko sendikuntza harek ditu kezkek ematen, ez ote denetz bere berezien hartarik bihotz gabetzen hasia: azala beti euskaldunarena eta mamia gero-ta erdaldunago, gero-ta atzerritartuago nolazbait, beraz ez bera, baizik beste bat... Kezka horri datxikolako bat zuen aspaldi, baina mintzaira mailakoa bakarrik hura, Basarri batek erakutsi *Zeruko Argian*. Oharturik hi-ka-ko hori galtzen ari zutela gaurko ainitzek herrian, hasi zen bera, erakustea gatik, artikulu batzuk hi-ka egiten “Nere bordatxotik” sailan. Berdin-berdina da, eta garrantzia haundiagokoa, gaurko euskaldunak ez euskaldun pentsatzea euskaraz mintzo eta euskaraz idatzirik ere. Eta hemen bazuten gure ipuinek beren zere-ekarria, berezia daukaten pentsaera eta zuhurtzia batekin, ez baitu beste izenik: euskal zuhurtzia edo euskal arima.

Ez beldur izan ordean zu, entzule edo irakurlea; ez uste izan lehengo gaztaina erretzaile eta talo egileen denborarat itzularazi nahi zaitugunik gaurko biziaren erdian. Lehengoak lehen ziren, gaurkoa da gurea eta hemengo garai eta bizian da gurea; baina gurea ginaukan zuhurtzia haren “hari” beretik nahi eta behar dugu gaurko zuhurtzia, eta biharkoa, gaurko sorkuntzatik biharko herria eginen duena. Horretarako, lehengoan galdurik ez gaitela egon baina lehengoan oroimena ere ez dezatela gal gure herriko umeek, hori eta hori da gure herriaren “haria” deitzen duguna.

Hona, azkenik, zertarat zoan gure solas xumea: badugula gaurko egunean guk zer egin, liburutegi xokoetan ez utziz betikotz lo eta mutu



gure arbasoek, aitatik semera eta amonatik ilobatxorat ahoz eta kontaketaz iraurarazi zuten zuhurtzia ederra: eder edo ez, hori da gurea eta horrek ematen dio bere egiazko edertasuna.

Ez dira, egia erran, indar eta balio berekoak gure ixtorio mixterio xahar guziak. “Zerbitzari” baten ixtorio xoragarri batzuek, bereziki idazkuntzaren literario mailan, ez dute beste askoren balio bera baina ez da beti, edo ez da bakarrik, letran eta estiloan gure ipuin zaharren aberastasan guzia, hemen erakutsi dugun bezala, nahiz ongi idatziak grazia gehiago balinbadu ere. Euskaldunen barnea, izpiritua, asmamoldea, eta nortasuna berdin, sala eta bero detzazkete mailik xumeeneko kondairek.

Hau da beraz dei bat gure ustez zenbaitek bederen pozik entzungo dutena: ager ditin ager, gehiago, jada agertuak direnen gainera, gure ipuin zaharren berrargitarazleak eta ezar ditin holako gaiak esku guzien menean, zinez plazaraturik, gure herri-ipuinak. Hainbeste baitira, hautu batzuk egin daitezke eta badauzkagu irakurleak bila dabiltzanak: erran dugun “hari” horren ez galtzeko batetik, gure mintzaira, herrikoitasun eskasez, hainbeste pobretzen eta hozten ari zaigun mende honetan. Euskararen irakurleak askotan xaharrak ditugula Iparraldean, hori ez dezaket uka eta eskerrak dizkiegu halere gure xaharrei, hauek baitigute orain artean “haria” hausterat ez utzi. Baina gazteak ere baditugu, gero ta gehiago gisa batez, euskara nahi dutenak, esperantza hori dugu herriko jaki onaz haztekoa guk egun, gerokoak geroko: bihar, geroak bereaz eginen du.



## BIZKAIKO HERRI-IPUIN IDATZIAK

*Donostia, 1992-III-27*

*Xabier Kaltzakorta*

Aspaldi ez dela Orozkoko auzo batean ipuin batzen nembilela baserrietxe bateko atea jo nuen eta bertako ugazabak irten eta zer asmok nenkarren esan ostean hauxe erantzun zidan:

—Kanpoan hotz dago, ni ez naiz ipuintsua baina sartu epeletara!

Abenduaren hasierako egun hotz eta argi bat zen eta gogoan ondo josita daukat haize hozminak arnasa ere lurrundu egiten zidala. Baserriko nagusiak esandako modura baserrira sartu eta sutondoan jarri ostean eguarte guztian ekin zuten senar-emazteek ipuin kontari.

Harrez gero beti pentsatu dut ipuinak ez direla hotzaren lagun, puinak ez direla hotzetan esateko kontuak, ipuinaren babes, izatea eta ingurua berotasuna, hurbiltasuna dela eta berotasun hori sutondoko berotasun gozoa ezeze bihotzaren berotasuna ere badela.

Neguko egun hartan baserri atarian ipuintsua ez zela esan arren, sutondoraz gero ipuintsu bihurtu zen gizona sutondoko garretan dantzan dabiltzan pamerial berriketariek aho-bihotzak berbaz bete balizkiote legez.

Jazoera horrek berbabidea emanik neure jardunaldi honetan Bizkaiko ipuinen berezitasun batzuk aitatu nahi nituzke eta azkenik ipuinok non aurkitzen diren adierazi, hau da nolabait esateko Bizkaiko ipuintegi idatzi bat osatuko balitz zein izango lirakekeen iturri nagusiak.

Lehenengo eta behin neure gaia Bizkaiko herri-ipuin idatziak da eta ipuin hitzak euskaraz eremu zabala dauka benetan. Kontuan euki dezagun ipuin hori hemeretzigarren mendean alegia esateko ere erabiltzen dutela idazle askok.

Aurretik daraman herri delako horrek hitzak daukan eremu zabala mugatzen du ezpai gabe, baina, herri-ipuinak ote dira, kasurako, Kirikiñok, Errose Bustintzak (Mañariko), Felix Bilbaok, Bitañok, Augustin Zubikaraiak, Juan Jose Arrizabalagak idatzi dituzten ipuinak?

Edota beste era batera galdera eginez Xabier Amurizak Bizkaian bildu eta era errazago batez euskara ikasten ari direnentzat baturatu dituen ipuinak euskal-herri ipuin idatziak ote dira?

Jakina, askotan herrian jazotako pasadizu barregarriak dituzte ardatz nagusitzat, bestetan entzundako jazoerak ederturik agertzen dira eta Errose Bustintzaren kasuan berak entzundako sorgin-lami(n)a-lapurren istorio miragarriak euskera idatziaren era landuago baten bidez agertzen dira, baina kasu guztietan idazlearen lumak orraztuta agertzen direnez ipuinok herri-ipuinak ote dira? (1).

Guk hemen geure saiotxo honetan gordin-gordinik, idazlearen lumak orraztu gabeko ipuinak, ezpainetatik harako ipuinen berri emango dugu.

Ipuin deitzen dugun hori esangurarik zabalenean hartuko dogu, hau da, alemanak *märchen*, erdaraz *cuento maravilloso* eta euskeraz *ipuin miresgarri* edo *amandre ipuina* alde batetik eta *kondaira* edo *esaunda* eta *pasadizu barregarri* eta *animalien ipuina* bestetik.

Hemen ipuin kontalariari emango diogu lehenetasuna eta ez idazlearen lumari nahiz eta askotxotan idazleak ipuin kontalariaren ipuina ederetzen edo itxuratzen duen.

Esan dezagun markatutako lorratzari jarraituz badaukagula aspalditxotik batez ere Bizkaian kontatzen diren ipuin moeta baten berri, esango genuke ipuin sail bat dela, pertsonaia nagusi biren inguruan matazatutako edo eratutako ipuin-saila, uste dut gehienok ezagutzen dituzuela: Peru eta Mari(j)aren ipuinak. Ipuin sailaren kontzientzia argi ikusten da, besteak beste, argitaratzen direnean askotan pertsonaia nagusien izenarekin argitaratzen direlako, gero emango dugun bibliografia aipamenean ikusiko dugunez.

Joan den mende hasieratik, barbarako, hona zer dioen Juan Antonio Mogelek Peru Abarkaren ahotik:

Seme bata eskolauba da, liburu zalia: badaqui erdera, ta eusqueratuten deuscuz, gaba igaroteco, iracurri dituban ipuinak, baña ipuin onac, garbi ta iñoren calte bagacuac.

Egoten gachacoz auac zabalic enzuten; ume chicarrac Peru ta Mari-jaren ipuin gatz bagaac enzun daruazan garrac. Lengo egun baten berac buruz icasita, esauscun ipuin chito eder abade batec imini ebana verba neurtu ta soñutubaz (2).

---

(1) Guk orain badakigu horiek erdi-ahozkotasunaren eremukoak ditugula, ez direlako gordin-gordin entzun bezala traskribituak, ikus LEKUONA, Juan Mari "Erdi-ahozkotasunaren literatur estiloaz", *Euskera*, 1989, 1, 17-44 orr.

(2) MOGEL, Juan Antonio: *Peru Abarca*, Bilbao 1881, 95-96or.

Beraren loba den Bizenta Mogelek ere antzerako berbak egiten ditu:

Umeago nintzanean berriz enzun oi nituen, zoro zororik, ta pozez erotuta, atso-ipuiak. Sinisten nituen eguia andi batzuek becela, *Peru*, ta *Mariaren* ipui farragarri, ta sustrai gabeac: enzunac enzunda ere, aspertu egin nintzan ta paquerik ematen ez nien atso gaissoari berriz ta berriz esateco alaco ipuiac. Au da aur guzien gaitza, edo zorasuna.

Orain bada, *Londonic*, ta ondorengo onic ez cecarten ipui eroac ainbat atsegin ematen bazidaten, nere adinaren argiabarretan sartu baño leenago, cembat eztitu ez zan nere biotza iracurri nituenean gerora ipui onac? (3).

Osaba-lobak berba garratzak erabilten dituzte Peru eta Mari(j)aren ipuinak aitatzen dituztenean: *ipuin gatz-bagaac*, *ipui farragarriac*, *atso-ipuinac* eta alegiak, ostera, ipuin ontzat dauzkate.

Baina ez dira bakarrak izango era horretako eritzietan, hona, esaterako, Jaun Mateo Zabalarena ere:

“Baakit nik geure euskaldunak ipuinzaleak direala. Gogoan dot oraindi zelan umetan entzun eroaguzan aoa zabalik, eta adurra erigula, Peru eta Mariaren ipuin sustraibakoak. Oraingo oneek dira sustrai andikoak, mamin ederrekoak, eta on eta onura zabalekoak, alan balira geiago (4)”.

Añibarrok ere badauka bere hiztegian ipuinsail edo ipuinmota horien gaineko aipamenik eta hona Mitxelenaren oharrez jantzia:

“Humboldt-ek dioenez, eta 1800 inguruko kontuak dira, baziren Euskal herrian ezin konta ahala ipuin, zikloetan bereziak eta partituak. Bat bederak ba omen zuen, gainera, bere forma berezia. Ez omen zitezkeen behintzat itzuli zuten grazia galdu gabe. Zein zuen direlako zikloak eta nola kontatzen zituzte? Ez dakigu ongi, baina, nolana ere den, lor dezakegun jakitearen mugarriak hobeki landatuak geldituko lirateke, saioen bat edo beste eskaintzen bagenia.

Hor ditugu, esate baterako, Peru eta Mariaren ipuinak, eta Aita Villasante izan da, noski, azkenik horien berri eman duena. Irri eta haur gisa agertzen zaizkigu orain, baina bada argibide bat bederen besterik adieraz dezakeena. Edo ipuin horiek ez ziren inoiz oraingoan irudiko, edota 1800 inguruan idazten zuen norbaitek ez zekien ongi zer ziren Peru eta Mariaren ipuinak. Seguraski, gainera, ez zitizkion gehiegi axola.

(3) MOGUEL, Bizenta Antonia: *Ipui onac*, 1804, 10-11or.

(4) ZABALA, Juan Mateo: *Fábulas en dialecto vizcaíno*, argitaralpena klasikoak euskal editoreen elkartea, 33-34 or.

Behin baino gehiagotan hartu dut ahotan, Larramendik “Suplemento” -an dakarren “muerte, *balbea*” dela eta, harako Añibarroren hiztegi-ko pasarte hura: “Muerte activamente: c. erioa. En los cuentos de Peru y Mari, b. *balbea*. Muerte: c. eriotza” (5)”.

Badakigu, beraz, badirela euskal idazleen testigantza arabera Peru eta Mariarenak deitzen dan ipuinsail aberatsa eta duda jartzen du Mitxelena ez ote diren guk ezagutzen ditugunetatik apur bat desberdin. Ipuin horienganako muzin eta erdeinua mende honetan ere erakusten du Azkuek:

“Beste zerbait. A) Eriak ipuinai, geien geienai beintzat, eztie izenik emanten Baizkai ta Gipuzkoan maiz entzuten da ipuin izentzat *Peru ta Maria*. ¡Amaika Peru ta Maria entzun ta esan ere izango genituen umezaroan!

Izen ofegaz bi baizik ez tira ageri gure liburu onetan. Beste guztiak aurkeriatxoak baizik etziran (6)”.

Hau da, Azkue handiak bere 241 ipuineko bilduma ederrean bi ipuin besterik ez ditu ekartzten besteak haurkeriatxoak direlakoan.

Ezagutzen dugun Peru eta Mariaren lehen ipuina joan den mendekoa da eta *Euskalzale* aldizdarian agertzen da esandako ezaugarrien berri berriro emanez:

“Irakurburu (Peru ta Maria) onegaz ants\*inako ipuin geienak, geienak gatz bagadoak, egiten zirean. Ipuin au Markiñar agura zaar batek geuri esanikoa ta gure irakurla guztien gogokoa izango dala uste dogu (7).

Beraz esan dezakegu ipuinsail hau ez dala papereratu, ez dela aintzat hartua izan, oraindik ere paperera agertzeko ohorea ez duela izan. Hala eta guztiz ere aurki daitezke sakabanatuak mordoskadatxo bat, hona hemen non aurkitzen diran”:

“Peru ta Mari”, *Euskalzale* 1989, III, 13-14, 23-24, 31or. (8).

“Tira Peru”, *Euskalzale* 1897, 28a eta ipuin bera “Urkiolako Igarlea” *Ipuinak*, Editorial la Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao 1968, 22-40or.

(5) MITXELENA, Koldo: “Euskal hizkera eta Euskal neurkera” *Euskera* (2.aldia), XXII, 1977, 721-23or. eta *Sobre Historia de la Lengua vasca II* Donostia, San Sebastian 1988, 704-712or.

(6) AZKUE, Resurrección María: *Euskaleñaren Yakintza II* Cuentos y leyendas, Espasa Calpe, 14or.

(7) IZENIK BAGE: “Peru ta Mari” *Euskalzale*, 1989, III, 13-14, 23-24, 31or.

(8) Ipuin hau Azkuek (semea) idatzia dela esan genezake, nahiz eta oinarria herri-ipuina dela argi ikusi. Idazlearen lumak edertua dela argi ikusten da. Azkue aldizkariaren zuzendaria izan zen eta berak sartu zuen bere izenik jarri jabe, baina *Ibaizabal* aldizkariaren ere ipuin bera agertzen da (*Ibaizabal* 2. urtea 67gueia, 2, 2.urtea 68 gueia, 2urtea 69gueia) Eketa izengoitiarekin, eta izengoiti horrek egilearen izena salatzen digu: Resurrección María de Azkue. Aita Onaindiak ere Azkueren ipuinez egindako bilduman ere agertzen digu ipuin bera.

Azkue, Resurrección María: *Euskaleñaren Yakintza II.*

“Peru eta Maria”, 290-293or., n.º 102.

“Peru eta Maria”, 294-295or., n.º 102.

*Euskadi*, 1932, 5-7, Biltzailea: Ete.

Elkorrhazpi: “Peru eta Marixe”, *Karmel*, 2, 1970, 70-73or.

Pertika, Jon Martin: “Peru eta Marixe”, *Egan*, enero-diciembre, 1972, 65-70orr.

Urügüena, Mari Karmenek bildu eta transkribatua, *Idatz eta Mintz* aldizkarian, n.º 15:

“Peru eta Marixa”, 24-25or.

Idazkera liburuan Udako Euskal Ikasturte ariketan-4.

“Peru eta Marije”, 97-98or.

“Peru eta Marije”, 105-106or.

Ipuin sailik handiena Teri Ibarrolak kontatu eta Aita Villasantek *Aranzazu* aldizkarian agertua da, “Euskalerriko ipuiñak” sailean. Idatziz agertzen diren ipuinok magnetofono hartuak dira baina Peru eta Mariaren ipuinak aspaldi kontatzaile honek beronek grabatuak ditu diska batean Juan Sanmartinek gogoratzen digun bezala (9):

“Peru eta Marixena”, *Aranzazu*, 1964, 10-11or.

“Peru eta Marixe”, *Aranzazu*, 1964, 23 (54)or.

“Peru eta Marixe”, *Aranzazu*, 1964, 30 (222)or.

“Peru Londresen”, *Aranzazu*, 1964, 31 (351)or.

“Erbi Jakituna”, *Aranzazu*, 1965, 23 (87) - 25 (89)or.

“Orratz, orratz, orratz...”, 1965 24-25or.

Peru eta Mariaren ipuinak ardaztat arturik *A.S.J.U.*, 1985 urtean ere Jesus Antonio Cid eta Joseba Andonio Lakarraren lanak ikus daitezke. Zubikarai, Augustin.: *Peru eta Mari gureak*, Argitaldaria Gaubeka, 1985, 224or.

Liburua hogei ipuinez osatua egon arren ez dira guztiak Peru eta Mariaren ipuinak, azken aurreko ipuina baino (10). “Peru eta Mari ondarrutarrak’ delakoa, ipuin hori ipuin bildumatxoa da, hona hemen zatiak:

a) Peru umezain.

b) Peru amugiña.

(9) San Martin, Juan: Horrelako ipuinez, Peru ta Mariarenekin, Teri Ibarrola aulestiarak bi diska argitaratu zituen Columbia etxearen bidez, duela dozenaren bat urte, eta haur euskaldunek harrera ona egin zioten. Merezki lukete berriz argitaratzea. “Ipuinen eremua (II)” 1979-VII-2. *LANDUZ gure herriko gauzak* 213 or. Gipuzkoako aurrezki probintziala 1983.

(10) Hona idazleak emoten dauan azalpena: Gure erria ipuinez beteta dago. Zeiñek gogoratu ez bakoitzaren umetakoak?

Kezka barik gebiltzanean, atsegiña billatu ni izaten ba gendun, edo bare-aldia, zelan gura ez kezketan ia itota eta usterik gitxienean atsekabez beteta itxartu eta lotaritzen garean denporetan?

- c) Peru kanposantuan.
- d) Mari antxoei burua kentzen.
- e) Peru eta Mari errietan.
- f) Uretatik ataraten.

Gipuzkoako euskeraz gutxiago aurkitu ditugu baina: *Etxebarria*, J. M.: "Legazpiako Telleriarteko ipuinak", Anuario de Eusko Folklore.

Baina Peru eta Mari(j)(a)ren gainean ez daude ipuinak bakarrik, Peru eta Mari(j)(a) batez ere senar-emazte ganoregabekoen eredu txarra direnez erretrauetan eta kopletan ere ikus litezke izen biok uztartuta, kasurako, jarri ditzagun Azkuek dakartzanak:

Maria bakarrean

- 125. Alper da Maria makilatu, ezpada berez biurtu.  
Alper da Maria makilatu, berdin berez behar du.  
Uriartek azken esera hau batu zuen baina "berdin" barik.  
Arpel da Maria makilatu, ezpada berez bedinkatua.
- 149. Bein Maria elizara eta bertan eperdiaz altarara.
- 152. Beti Maria goruetan bear eztiran orduetan.
- 182. Gure Mariak ohiko ariak.
- 196. Iru biko, Maria zulo biko.
- 200. Lar dira Maria gona bi; erantzi bei batori.
- 208. Mari eder bistako, bat ere ez geroko; espartin zuriak papez, zuria denean baterez.
- 210. Mari bitxigina, sua da ogigina.
- 213. Maria gurea gorule gaizto, aren atofeak zulorik asko.
- 214. Mari gurearen bafiak ezerbere ezak gustiak.
- 215. Maria makilatua, berez bear dafatua(sic).
- 216. Maria, ofatz eta haria.
- 217. Maria zelako, odolkia alako.
- 218. Mariena, atzetik dandaña dariena.
- 124. ¡Ai Peru Peru! beti su alpeña; etxatzu faltako alkondara zafa.
- 151. Bete betean, Peru atean.
- 161. Egin eginean Peru atean.

Peru eta Maria uztartzen dituztenak:

- 232. Nolako Maritxo, alako Perutxo.  
Nolako Mari, alako Peru.
- 233. Nolako Peru, alako Mari (11).

---

Lengo ipuiñak ametsetan sortuak ziran geienak.

Gaurkoak, bizitzako irakatsietatik aukeratuak dira.

Batzuk bizi egin doguz eta gure artean ezagutu. Ikusi eta ikasi. Eta esan, edo ta idatzi. Nai eta negar egitekoak gertatu, atsedena ekarten dautse gogoari kontakizunak.

Origaitik eta orretan dator gaurko *PERU ETA MARI, GUREAK*, liburu au. 4or.

(11) AZKUE, Resurrección María: *Euskaleñaren Yakintza*.



Azkueren bildumatik gainera beste esaera bilduma batzuetan ere aurkitu daitezke:

Amá ta aité  
Pèrú ta Marije (12).

Inoiz edo behin esaera artean agertu arren ipuin puska zentzu gabea dirudi, hau da bere testuingurutik ateratako esaldia ikus esaterako honako hau:

“Ene Marija, ondo da bata bestiagaz. Ene Peru, doyela mutilla kalabaziazagaz (13)”.

Baina jakina ez da derrigorra Peru eta Mari uztartzea holako erre-frauetan. Bizkai-Gipuzkoetatik kanpora beste bikoterik ere aurkitzen da:  
231. Nolako Juantzar, alako Martizar.

Dantza koplá ezaguna eta *Euzkadi* egunkarian lo-kantatzat agertzen dena esaterako:

At\*it\*a ta amama  
basora jua dira.  
azkoria galduta  
asafatu dira.  
Amamak at\*it\*ari  
belafit\*ik tira,  
at\*it\*ak amamari  
kopetetik tira,  
alkáfenak dira-eta  
konponduko dira (14).

(12) UETENA TALDEA: “Bermeoko esaerak, atsotitzak, hitz jokoak eta kantak” *Bermeo*, 6. 1986-1987 115-135orr.

(13) LARRAÑAGA, Eulogio: “Refranes y dichos populares” *Anuario de la sociedad de Eusko Folklore* 1921 54or.

(14) ZALDUA, Miren Aguíne “Euzko Erri -Jakintza” *Euzkadi* Abuztuaren 13 a 1932 6or. Lo-kanta haueetatik gehien gustatu zitzaiona Lauaxetari azkena izan zen hona hemen olerkariaren oharra: Azkenengo abestitsu au polit-polit\*a dozu. Olako asko batu biar doguz, ¿Lagunduko dauskuzu, ezta? Abefiaren onerako dira -ta. Efiko atsuakin ibili igande afatsetan, ¿bai?, eta ikasiko dozuz abesti txukunak-*Lauaxeta*. Op. cit.

Aizkora galtzea eta haserretzea koplá askotan agertzen da hona hemen esaterako Eulogio Gorostiagak dakartzanak:

80 Atsoa ta agurea,/Etxe txiki baten,/Agoardientea saltzen/Pitxer txiki baten.

81 Atxoa ta agurea/Biek egufetan/Askorea galdute/Dabis bafiketán. Batek baino gehiagok *berriketan* ulertuko luke hizketan baina hona beraren itzulpena:

Anciano y anciana/Los dos por leña (han ido);/El hacha perdida/Andan riñendo (después que han perdido), Gorostiaga Eulogio: “Canciones coreográficas” *Eusko Folklore* 22-23or.

Eta Augustin Zubikaraik dakarrena:

Peru eta Mari  
biak egurretan  
aizkorea galduta  
biak errietan! (15).

Hona hemen *Euzkadi* egunkariko dantza koplak bat:

Dantzan, dantzan  
dao (?) Peru,  
Peru ta Marije ezkondu.  
Peru ta Marijen eztegubetan  
arto berua jan dogu (16).

Eulogio Gorostiagak ere bildu zuen antzekorik:

—Iru arkondara dituzu, Peru.  
—¿Non dodaz ba, Marie?  
—Soñen daukozun zartxo ori,  
eiteko dutzudan bafie,  
eta irugañena egiteko,  
kaxa zañean azie (17).

Baina herri-kopletatik kanpora ere izan dira Peru eta Maria gaitzat harturik bertsoak sortu dituzten idazleak ere guk hemen biren aipamena besterik ez dugu egingo bata Kepa Enbeitak, Urretxindorra (*Euzkadi*, 1915-IV-13) eta Bizargin bat izengoitiz Ibaizabal 2 urtea 63 gueia2, 3or.

## NON AURKI LITEZKE EUSKAL-HERRI IPUINAK

Hemeretzigarren mendean era bateko eta besteko ipuinak ahorik aho ugari dabiltzala adierazi arren euskal idazleek eta atzerritar euskalza-leek ez dugu aurkitzen ipuina gordinik, hau da apaingarriri gabe pape-rean bilduta. Joan den mende amaieran Euskalzaletaldizkarian agertzen diren ipuinik gehienak idazle-ukitua daukate. Behin bakarrik aurkitu dugu ipuin bat norbaiti batua edo norbaitek kontatua dala. Inoiz kontalari baten ahotik batutakoaren itzulpena ere agertzen da esaterako Wentworth Webster-ek Lapurdin batutako ipuin baten bizkaierazko itzulpen

(15) ZUBIKARAI, Augustin: *Peru eta Mari, gureak* Gaubeka irarkola 1985, 195or.

(16) L'tar K.: *Euzkadi* 8 noviembre 1932 Uafá-"Ama zeuriak neuri" deritzan bertzua, Lektion musika politagaz safi entzun dot.

(17) GOROSTIAGA, Eulogio: "Un aspecto de la vida popular en el Señorío de Vizcaya" *Euskalerriaren alde* 1929 Tomo XIX 345-346 or. "Al reunirse los vecinos a deshojar las mazorcas de maíz, allá en otoño, se entretienen con berso beñiak; se oyen curiosos diálogos, y de vez en cuando algún cantar como éste.

bat agertzen da (18). Ipuintzat agertzen diren ia guztiak izenpetuak dira. Mende honetan ostera aldizkari eta liburu batzuetan sakabanaturik argitara eman diren Bizkaiko erri-ipuin gordinak, ezpainetatik harakoak non aurki litezke? Ez da lantxo honen helburua idatzitako Bizkaiko herri-ipuin guztien topalekua ematea, pozik geratuko nintzateke ipuinik gehien nundik norakoa emongo banu, hau da Bikaiko ipuintegi osatzeko bidea emango banu. Jakina da liburu iturri nagusiak Azkueren *Euskalefiaren Yakintza II* eta Barandiararanen idazlan osoetako bigarren liburua direla (jakina bigarren tomotik gainera ere agertzen dira beste tomo batzuetan baina ez neurri berean); baina horietatik aparte hona hemen beste iturri batzuk:

*Azkue*, Resurrección María: "Lamiak Euskalefian", *Euskera*, 1927, n.º 8, 91-115or.

*Rollo*, William (1892- ): *The Basque Dialect of Marquina*. Amsterdam: H.J.

Paris, 1925 (XI-105-27-24 pp., 25 cm).

William Rollo eskoziarra Markinaldean bi udalditan izan zen eta bertako euskararen gainean egindako ikerketan Markinako euskeraz etnotestu eta ipuin batzuk batu zituen. Azkuek eta Rollo euki zuten eztabaida hizkuntzaren gainekoa izan zen (19), horrezaz ostean Azkuek ederretsi zien Rollok batutako ipuinei (20). Hona hemen batu zituen testuen zerrenda:

- a) Markiñeko errixe.
- b) Ezkontse bat.
- c) San Migel Arretxiñakue.
- d) Alarabie, gigantien eta gison- jatallian ipuñe.
- e) Euliski giantie.
- f) Lamiñek.
- g) Lapramendi atsue.
- h) Marixe Kobauko.
- i) Barrueta-torreko arrtulaue.
- j) Atxondoko neskatillie.

Guzti hauek, esan dugunez, Markinako euskararik ederrenean daude batuta, batzuk deskripzio hutsak dira, esaterako, kontatzen da zer nolako herria den Markina, nolako harriak diren Arretxinagakoak eta abar, baina, Lamina ipuin eta Maria Kobauko horretaz landa interesgarriena nire ustez berak *Alarabie, gigantien eta gison- jatallian ipuñe* eta *Euliski gigan-*

(18) "Antxinako ipuin bat" *Euskalzale* 1989 II 283or.

(19) "Contestación al juicio crítico del Señor Resurrección María de Azkue respeto de *The Basque dialect of Marquina*" *RIEV*, 1926, XVII, 620-623or.

(20) AZKUE, Resurrección María: "Lamiak Euskalefian" *Euskera* 1927 n.º 8 91-115or. h o.

*tie* direlakoak dira. Biak daude Markinan batuta eta badago bategandik besteagana alderik. Bata: erraldoi edo digante gaiztoa eta begibakarra da eta bestea ona eta mesedegilea. Erraldoi begibakarra gaiztoa da *gison jatallia* edo *gison jaillea*, erraldoi horren berri badaukazue jardunaldi honetan kontatu izan delako, baina begibakarra izateaz gainera badu beharbada berezitasun handiago bat: hanka bakarra dela eta euria egiten duenean hanka jaso eta estalgarrizat darabilela, era honetako erraldoiak nekez aurkitzen dira euskal ipuinen artean eta Juan Gorostiagak badu argitasun haundi bat honen gainean, hona hemen beraren hitzak:

“ALARABE, monstruos, genio de la lluvia.

Leyendas de Marquina de Vizcaya. Monstruo de ‘un solo pie’ que cuando llueve lo levanta y se guarece bajo él. Interferido con el cíclope ‘de un solo ojo’. Tiene traducción vasca de EULIZKI (Eul-residuo de EURI ‘lluvia’ a cf. EUL-ANTZA en la misma Marquina), pero la etimología popular le ha convertido en ‘mosquero’ tragador de moscas, pues agachándose sobre sus ‘dos pies’ colocados en las montañas vecinas traba las barcas, como si fueran moscas (EULI ‘mosca’).

La palabra proviene directamente del español ALARABE —no de ALARABI en árabe mismo—; la forma ALARABIE de Marquina supone un ALARABE-A y no ALARABI-A, como mal se interpreta.

De tales monstruos también hablaron los grecolatinos, pero esta vez se trata no de marinos de mares afrinos, sino de Vikingos que asomaron sentados por un solo pie. El HURACAN de los Mayas es de ‘un solo pie’ como el TEZCALIPOCA de los Aztecas también de un solo pie, mientras que el ‘terremoto’ era ‘de dos pies’.

Adam de Bremen recoge en estos relatos nórdicos y dice también como Hispanos (¿árabes?) y Griegos acudían a las islas de los oráculos como Kurlandia. Nótese que también en Grecia el genio de la lluvia es ‘el árabe’ (21)”.

Alarabe honen berri ere Barandiaranek ere ematen du hona beraren hitzak:

“En las cavernas abiertas en las desnudas peñas de los montes vascos vivía en otro tiempo Tartalo, monstruo antropófago de un solo ojo en la frente, o el terrible *Alarabi* de las leyendas de Markina, de un solo pie de forma redonda que, levantado en el aire cuando llueve, le sirve de paraguas (22)”.

(21) GOROSTIAGA, Juan: “El fondo primitivo de la lengua vasca” *F.L.V.* 1982 116or.

(22) BARANDIARAN, José Miguel: “Nacimiento y expansión de los fenómenos sociales” *Anuario de Eusko Folklore*, 1924, 169or.

Barandiaranek Alarabe(23)-ren berri Rollok bere lana argitaratu baino urte bete lehenago ematen du, hau da, 1924an baina zorritzarrez ez du ematen euskarazko ipuinik. Zeintzuk dira beraz erraldoi horren gaineko ipuinak?

Nik bi herri-ipuin ezagutzen ditut bata orain arte esandakoa eta bestea Aita Villasantek Markinan bertan batua eta *Aranzazu* aldizkarian 1965an argitaratua:

Ipuinen artean nire ustez ederrena eta interesgarriena erraldioen gainekoa da, ipuinotan erraldoi biren berri ematen delako: bata erraldoi edo digante gaiztoa eta begibakarra da eta bestea ona eta mesedegilea. Hona hemen William Rollo-renak:

### ALARABIE, GIGANTIAN EDO GISON-JATALLIAN IPUÑE

“Sekendixokò medixen, Marrkiñeko lurraldien bisi san gison bat, gison-jallie, Alarabie esatejakona. Anka-bakarra ta begi-bakarra san, eurixe sanien bere oñas estaltxen san. Arrtsañe ta arrtaldi aundixan jabe san. Kobau baten bisi san eta kobauan atetsat arri aundi bat euken. Inguruko billurgarrixen san Alarabie gison-jallie salako. Bein, gison errbesteko batek Sekendixoko menditik joyela aurrrkit\*uban Alarabie arrdi Sañen. Errbestekuek, gison aifñ aundi ta itxurabakue ikusirik, billurrute gatu san. Alarabiek ikusibanien gisona besuas ‘onako’ bat eitsen ber onda juteko. Iker--ikera eldu san gisona Alarabiana. Onek aind\*ueutsen arrdibatsen ea etxa eruten laguntseko, gero alkarras apaldukobela ta. Alantxe einben. Sarrtuxit\*uen arrdixek kobauen, itxi ban Alarabiek atie arri auyndixas eta ai san aparixe gerrtetan. Ene! errbestean ikerie, ikusibanien Alarabiek gison-ankie burrdutsixen sarrtute sugañien ipiñibala erretan!

Orrduen esaban beretsat: ‘Onek gisaragixe jaten dau ta siurr neu be ilgo nau’. Alarabiek ostera beutsen anka –erretiai, eta beifñ errebanien ataban maire ea burrduntsixe kendute asi san setsen. Errbestekue saifñ euen; eta Alarabie albora begire euen baten, arttuban burrduntsixe ta tsimistan sarrtutsen begi bakarretik eta biskorr sarrtu san arrtaldixen. An

(23) ALARABE da itxura guztien arauera hitza eta ez Alarabi Mitxelenak BAP 1960 378-379 dioenez: *Tartalo es tartaloea*” el tártaro” y *alarabi* (véase p. ej. W. Rollo, *The Basque Dialect of Marquina*) alarabie “el alárabe”. Hizkuntzaren gaineko argibide guzti hauek biltzen ditu Oratariko Euskal Hiztegiak Alarabe hitzean: “El terrible *alarabi* de las leyendas de Markina, de un solo pie de forma redonda (como los esciápodos clásicos) que, levantando en el aire cuando llueve, le sirve de paraguas JMB AEF 1924, 169.” Alarabi(e)” BAP 1969, 379.

Etim. Cast. alárabe “hombre inculto o cruel!” además de “árabe”. BAP 1960, 379. JMB Obras Completas I 22s (Marquina, Arratia). No es alarabi, aparentemente indeterminado, como sugiere JMB. Se usa siempre con art. -arabi<-bie<-bia<-bea.

ebillen Alarabie itsutute miñes eta amorrus garrasi baten, jo batera ta bestera erbestekue atrrapau naixen, bañe esiban. 'Arraixuoi! atrrapau-kaut ba' esanda Alarabiek, sabaldu ban atie. Arrdixek asi sien bananbanan, oi ben les, urrtetan eta Alarabiek, atien jarritxe arrtsesit\*un bananbanan eta jaurtsesit\*un kampa. Jakin banien erbestekuek Alarabian asmo okerra pentsau ban arrdi narrus jastie; eta kobauen esegitxe ainbat arrdi narru euen les, laster arrdi narrus estaldusan. Gero sarrru san arrdiden erreskadan eta lau oñien eldusan ateraño.

Alarabiek txarrrik susmau barik arrtuban gisona ta arrdixe salakuen jaurrti ban kampa. Orrait\*o bota ta berrtatik konturatu san arrdixek bañe astunaue sala ta esaban; 'ontse galdu nok, oixe isok neure arerixue'. Desesperaute sarrru san kobauen. Errestekuek arrtutesan arrdi gustitek eta Alarabie goses kobauen il san."

## EULISKI GIGANTIE

"Antxiñe Markiñen gison aundixek eisien, batesbe bat Euliski eritxona ta Xemeingañien bisisana. Diñunes, Euliski egarri sanien anka bat Oisen eta bestie Maxen ipiñit\*e itxosuen ure erateban.

Euliski (bere isenak diñunes) euli atrrapatsallie san. Beñ oiban les ur erata joyela ikusiban Debako itsosaldien baltsunetsu bat eta eltxon bat salakuen-Jesus baten-iruntsiban... txalupa aundi bat gison da gusti. Euliskik selako burue euken ondo agiride burue Xemeingo Elixako orrmonduen atsunde goiko bentanatik begi batas abadie ikustebalako mesie entsun gure banien.

Beste bein Marrkiñeko arotsak aits tantai bat bota ben gabi-arrdatsa eit\*eko eta Euliskik gau aretan lotan euela iruntsiban gabi-arrdats-geixe eulixe salakuen. Urrengo egunein arotsak junsien tantaixe ekarrta baño sorunak eiñ arren, esan iñun agiri. Joben gero Euliskiñe onek sure nun euen etekixen jakit\*era; Euliskik besteik esekixen gausan bat lotan eulixe zalakuen iruntsibala baño. Au entsun banien susmauben arotsak biserr arttien eukikobala tantaixe ta junsien Marrkiña kodoñak ekarrta Euliskik biserra ebateko. Iserrdis siets busti arte jarrdun arren araso onetan eta ogetamarr karabisentsat erregarrixe biserretan ebai arren, eseutsen topau aits tantaixe. Orrduen esaban Euliskik; 'itxiresue mutillak apurr baten, prrakak erasta najoyek eta etorri sait\*ese bixerr; bierr-bada...' Alantxe einben arotsak eta urrengo egunien topau ben gabi-arrdats-geixe, Euliskik eulixe salakuen iruntsi bana.

Marrkiñarrak burruka gogorra beste erri batzugaz euken. Marrkiñarrak sintso jo arren, arerixuek asko sielako edo, estu ta larri aurrkitse-sien. Egun baten jakin ben koluna osue Oisen sierr etorrela Marrkiñeruts eta serr egiñ esekixela badoyes ariñ-aringe goiko metala Euliskii esata len-bai-len ata eixesela egoera larri aretatik, berak jasoalako saku urrie emongeutsela ta. 'Es billurrtu mutilla', diño Euliskik, 'laster eingu-jauu orrena'. Oinkada txiki batsa eldusan Iderra! jansit\*un an inguruen

euesen okanak asur da gusti, ta andik orrdu bata, arerixuen kolunia agerrtusanien Errdotsaldien, arrtuban Euliskik arrnasa luse bat eta ara nun urrtetan daben beragandik segiduen eta bat-batera axe bolada ikera-garri batek okan asurrekin nastien, eta arerixo gustixek, orrbel igerrak ego inderrtsuas les, etorri sien baño arñau surrumilluen junsien Oisen sierr aruts ...estakigu noraiño.

Marrkiñarrak poses birrlaraute, Euliskii berie emonbijakola ta, idi narru bi alkar josit\* einben saku aundi bat eta urres beteta emeutsen Euliskii. Onek atsamar batas jasoban urre sakue ta geixa eskatu barik junsan goiko metala.”

### Honatx Villasanterena:

“Markiñen lenago zan jentil bat. Eta beti bizi zan bera euliyekin, bierrik be ezeban egiten-da. Euliyek atrapau ta euliyek jan, ta lo egin Xemeingo elizako zelayen etzunda. Ta mezie be entzuten eban zutunik plantaute. Bentanie baiño gorago, andiyague zan, eta etzunde be eguela bentanatik ikusten eban altarie, ta andixik entzuten eban mezie.

Ta egun baten ekarri eben Ondarrura barkue egiteko killa aundi bat, arbola aundi bat. Ixango zan ba iru bat metro kubiko edo gitxie-nien. Ta illuntzien jun ziran etxera karreteruok. Eta biyamon goxien jun zien aritz ori, arbolori Ondarrura eruteko sei buztarri idi, ta ezeben arbolarik topau; baiña Euliski an eguen etzunde zelayen lo. Ta pregun-tau eutsen ia an ikusi ete eban alako arbola aundirik edo. Eta kontestau eutsen ezekiyela: an euli moltzo bat edo berak tragau ebala, baiña ezebala arbolarik ikusi berak. Ta orduan pentsau eben beran bizar artien eukiko ebala Euliskik ezkutauta arbola aundiyori. Eta iru gizonek bost egunien segakin, godaiñekin jardun eben beraan bizarrak ebaten, eta alan da guzti be ezeben topau. Eta orduen Euliskik esan eban ia berak euliyek jan zittun lekuen igual jan ein ixango ebala arbola andiyori; eta orduan asi zan beran bierrak egiten eta an asi zan arbola andiyori urteten. Eta gero eruan eben Ondarrure euren arbolori.

Ta beste baten Euliski jun zan Debara eta Deban ikusi eban txalupa bat itxoso egalien. Eta iru gizon egozan barruen, eta begitandu jakon euli moltzo aundiye zala, eta danak iruntsi ebazan kopau baten.

Eta gero ostera be etorri eta or ebillen Markiñe-aldien betiko moduen. eta markiñarrak euken desafiyo bat durangarrakin. Eta durangarrak asko gizon geyago zelan ziren, ba markiñarrak billur aundiye euken, markiñarrak ilgo zittuela eta Markiñegaz jabetuko zirela. Ea orduan jun ziren Euliskigana esaten arek durangarrak domiñetan bazittuen edo arei geiyago egiten bacutsen, iru idi narru bete urre emongo eutsezala. Eta Euliskik azetau eutsen: Baietz. Baiña orretarako esan eutsen ekarteko berari an inguruan egozan okaanak, keixak, eta azurre euken frute guztiyek. Eta iru egunien egon zan jan okaana, jan keixe, ta jan ta jan. Lepa-otzarakadak jaten zittuen.

Eta preparau zan durangarrak etozenerako bera an Iurrldekue esaten deuten lekuko kamiñuen. Eta durangarrak andik aurrera eguen

Errota esaten deutesen lekuen bera etorri biar eben. Eta an eguen Euliski zai noz argittu durangarrak goittik bera. Eta durangorrok asi zienien mordo andiye, erdiyek inguru edo gitxi gorabera, asi zan Euliski zai noz argittuko durangarrak goittik bera. Eta durangarrok asi zienien mordo andiye, erdiyek inguru edo gitxi gorabera, asi zan Euliski bere agotik, berak barruen eukezan azurrek ametralladorak balire biño be indar andiyagoaz eta zorrotzago botaten. Eta durangarrak, erdiyak baiño geiago bertan ilte itxitten zittuen. Eta bestiak, bizirik geratu zirenak, jun ziren atzera Durangora.

Eta gero markiñarrak orduen iru idi narrukada emon bierrien, bat emon eutsen, idi narrukada bt. Eta esan eutsen: 'Konforme zaz orrezag?'. Eta: 'Bai, conforme naa'. Artu ta bota beran lepora esku bataaz, eta jun zan atzera elizondoko zelaira, bera lenago egoten zan lekure."

Ipuin biak Markinaldean batu ziren bata Barinagan eta bestea Urberoagan baina kasu bietan Markinako auzo bitan. Ipuinok (zehatzago esan esaundok) batu ziren garaiari bagagozkio berrogei urteko tartearekin bildu ziren, lehena 1925an argitaratu zen eta bigarrena 1965an.

Kasu bietan izen bera dugu Euliski eta bietan esaten da zergatik deitzen den horrela, euli hitzarekin zerikusia duelako, alegia (24).

Erraldoi edo jentila zer nolakoa den neurritz edo kaizuz jakiteko hainbat argigarri ematen dira:

#### *A lehen ipuina)*

"Euliski selako burue euken ondo agiride burue Xemeingo Elixako orrmonduen etsunde goiko bentanatik begi batas abadie ikustebalako mesie entsun gure banien."

#### *B bigarren ipuina)*

"Ta mezie be entzuten eban zutunik plantaute. Bentanie baiño gorago, andiyague zan, eta etzunde be eguela bentanatik ikusten eban altarie, ta andixik entzuten eban mezie."

---

(24) Juan Gorostiagaren ustea irmoagoa dela dirudi, hau da badirudi Eulizki curi hitzetik datorrela eul- konposioan ikus Mitxelena *F.H.V.* 16.7. puntua 317or. dena dela eulizki hitza Azkuek dakarrenez: Euliosto (Gc,...), Eulizki (B-g-i, G-bid), elorri (B-a-mañ), moaquero, émouchoir. = Consiste, en B, en una rama con que se las ahuyenta, En G-bid, son hojas de helecho cubiertas de cierta substancia. Según Araquistain, EULIZKI es un instrumento con dos tablillas entre las cuales se matan las moscas.

Gaur egun Markinaldean eulizki hitza adjetiboa dugu, pertsona geldi, ketū (geure adieran) tentel. Erdarazko papanatas hitzaren antzekoa. Esan dezadan bide batez ipuin hau berriz era biltzeko ibili naizenetan ez dudala bildu. Bein Zipriano Bilbao, Axpe baserrikoak esan zidan Eulizki ipuinetako pertsonaien izena zela nolabait esateko edozein pertsonaiari esaten zaion izena. Horrek adieraziko luke erraldoi ipuinak ugari izan direla Markinaldean? Gerian baserritar batek esan zidan hanka altxatu eta burua estaltzen zuen kontua entzuna zuela baina ez zuen gehiagorik akorduan.



Lehen kasuan etzunda dagoela gauza da meza entzuteko, bigarre-  
nean osteraz zutik egon behar du.

Badira handitasunaren beste hainbat ezaugarri baina hemen ez dugu  
denak aipatzeko astirik.

Badirudi neurri batzuk handitu egiten direla eta beste batzuk txikitu,  
esaterako, jentilaren saria durangarrak uxatzearen bi idi larru bete urre  
da lehenean eta bigarrean hiru idi larru baina ipuina bere osoan eta  
betean zaintzen da.

Badago beharbada datu interesgarriago bat bigarren ipuinean hezu-  
rrak jaurtitzen dituenean ahoz matrelleta baten moduan jaurtitzen ditue-  
la. Jakina, berrogei urteko tartea hizkuntzan ere agertzen da.

Bietan erraldoia ona eta mezarakoa da, meza entzuten du lurtean  
etzunda dagoela, hain du buru handia!

Ipuin idatziak biltzekotan kontuan eduki behar ipuinliburuetatik kan-  
pora, aldizkarietan sakabanatuak daudela hainbeste ipuin eta herri hone-  
tan hainbat aldizkari dagoenez aldizkari batzuk beste batzuk baino ipuin-  
tsuagoak dira, nolabait esateko. Ipuina orokorrean eta batez ere Bizkaiko  
ipuina aurkitzeko aldizkaririk aberatsena *Anuario de la Sociedad de Eusko  
Folklore* da. Aldizkari honetan On Jose Miguel Barandiaranek bildutako  
ipuinez ostean hainbat gehiago ikus daitezke. Aldizkari honen aurkibidea  
*RIEV*, 1988, 97-117 orrietan dago hona hemen zenbait ipuin:

GURIDI, Leonardo de:

– *Leyendas. Oñate*: “Correrías de la dama de Amboto”, I, 1921,  
89-90or.

– “Torre-auzoko zubia. El Puente de Torre Auzo”. *Leyendas Oñate*,  
I, 1921, 91-92or.

IZPITZUA, Tiburcio de:

– *Leyendas. Larrabetzua*: Kastrejana’ko subie. El puente de Castreja-  
na, I, 1921, 92-94or.

– *Creencias y ritos funerarios en Bedia*, III, 1923-13-22.

ZAMALLOA, Felix de:

– *Leyendas. Amorebieta*: “El puente de Castresana”, I, 1921, 94-95  
or.

– *Leyendas. Amorebieta*. “Las lamiñas”, I, 1921, 96or.

– *Cuentos. Amorebieta (Vizcaya)*, I, 1921, 107-108or.

BENGOA, León:

– *Cuentos. Berriz*, I, 1921, 109-110or.

Bizkaiko ipuinez dagokienez aldizkaririk oparoena *Etniker-Bizkaia* dugu:

*ETNIKER 2*

– ETXEBARRIA, J. Manuel: MANTEROLA, Ander: “Jentillak dirala ta”, 61-65or.

– ERKOREKA, Anton: “Begizkune”, 35-47or.

*ETNIKER 3*

– GOROSTIZA, J. K.: “Lamiñak, jentillek eta Anbotoko Señorie (Arrazola)”, 106-112 or.

– ETXEBARRIA, J. Manuel: MANTEROLA, Ander: “Gorbei Inguruko ipuiñak eta esaundak”, 112-122or.

*ETNIKER 4*

– ETXEBARRIA, J. Manuel: MANTEROLA, Ander: “Gorbeia inguruko ipuiñak eta esaundak (jarraipena)”, 65-69or.

*ETNIKER 5*

– ETXEBARRIA: “Zeberioke ipuinak eta esaundak”, 59-75or.

*ETNIKER 6*

– ETXEBARRIA, J. M.: “Anbotoko Señorearen Sorrera”, 143-145or.

– ETXEBARRIA, Juan Manuel: “Gorbei inguruko esaundak III”, 143-163or.

*ETNIKER 8*

– BARANDIARANGO, Joxemiel: “Esaundak, sinismenak eta Mitoak Bizkaiko mendietan”, 11-19or.

– ETXEBARRIA, Jose M.: “Zornotzako sineskerak eta ipuinak”, 165-185 or.

– ETXEBARRIA, Juan Manuel: “Gorbea inguruko esaundak (IV)” 185-197or.

*ETNIKER BIZKAIA 9*

– ETXEBARRIA, José Ma.: “Las grabaciones en euskera de la Fonoteca de Viena. Cuentos y anécdotas en dialecto vizcaino”, 187-205or.

*Bermeo* aldizkaria ere aberatsa da bertako ipuinetan. Lehen aldizkarian 1981urtean bibliografia zabal bat dakar Bermeoko ipuin, kontu zahar eta mitologiaren gainean ikus. 61or. Horrezaz landa:

**BERMEO**

– UETENA taldeak: “Bermeoko arrantzaleen ohiturak sineskerak eta seneskeria”, *Bermeo I*, 1981, 263-449 batez ere 332-348or.

– AGIRREAZKUENAGA, Joseba: “Busturiko ipuin zahar bi”, *Bermeo I*, 1981, 357-358or.

– BARANDIARANGO, Joxemi: “Itsasoan ohointzun eta arrantzun”, *Bermeo I*, 1981, 353-356or.

*Aranzazu* aldizkarian:

VILLASANTE, Luis:

“Euskaldun-erriak AULESTIA”, Marzo, 1959, 68-70or.

Hiru ipuin agertzen dira: bi laminenak eta bat sorginena.

“Arantzazuko artzaiaren bildotsa”, 1962, 347or.

Magnetofoi bidez hartutako ipuina. Ipuin ezaguna Bizkaian.

“Euliski”, 1965 22 (374)-23 (375)or.

VILLASANTE, Luis eta IBARROLA'TAR Teri.:

Euskalerriko ipuiñak sailean.

“Erbi jakituna”, 1965, 23 (87)-25 (89)or.

Peru eta Mari(j)(a)ren ipuina Ibarrola'tar Terik Kontatua.

“1. Laminiena. 2. Peru eta Marixena”, 1964, 10-11or.

Bi ipuin dira guztira bata lamina-ipuina eta bestea garbi agertzen danez Peru eta Mari(j)ana.

“Peru eta Marixe”, Ibarrola'tar Terik kontatua, 1964, 23 (54)or.

“Azeriye ta otsue”, Noviembre, 1968, 23 (311)-24 (321)or.

GOROSTIZA, Juan Kruz: *Idazkera* Labairu Ikastegia, Bilbao, 1981.

1. Gernika inguretako euskera.

1.1. Astoa, txakurra, katua eta oillarra (Nabarniz-en ahoz batutako ipuiña).

1.2. Auzoko sorgiña (Nabarnizen baturikoa).

1.3. Astoa ta txarria.

1.4. Amerikanuaren zorra (Muxikan baturikoa).

## 2. Bermeon bertako euskeraz baturiko ipuin eta pasadizuak.

- 2.1. Andra sorgiña.
- 2.2. Aldeanue lapurretan.

## 3. Durangoaldeko euskeraz baturikoak.

- 3.1. Iru alabak.
- 3.2. Peru eta Marije.

## Elorrioko euskeraz kontaturik lehenagoko goraberak.

- 4.1. Erromeriak zelan izaten zirean lehenago.
- 4.2. Dantzak zelan izaten zirean.
- 4.3. Meza nagusia dala ta.

## 5. Ondarruko euskeran baturiko ipuin- pasadizuak.

- 5.1. Leokadiren ipuiña.
- 5.2. Santander aldean jazotakoa.

## 6. Berrituko euskeran baturiko pasadizua.

- 6.1. Berritxuko sakristaue.

## 7. Lekeitioko euskeraz jasoriko ipuin-pasadizuak.

- 7.1. Peru ta Marija.
- 7.2. Loritoa.
- 7.3. Aittitta makurra.
- 7.4. Juan Arrantzalia.
- 7.5. "Askotxu" Lapurra.
- 7.6. Mesara jjuaten ez sana.
- 7.7. Baserritar bildurbakoa.

## 8. Arratia aldeko euskeran batutako ipuin eta esaundak.

- 8.1. Gison bat penitentzie betetan Supileor-en.
- 8.2. Bustinsuriko alabea eta basayaune.
- 8.3. Iturriako etzanderean eta lamiñea.
- 8.4. Jentilek eta kanpai-otza.

## 9. Txorierri aldeko euskeraz baturikoa.

## 10. Uribe aldeko euskeraz baturiko kontakizunak

- 10.1. Santa Mariñera.
- 10.2. Santa Agueda ingurua Sopelan eta Urdulizen.

HOLMER, NILS M.: ABRAHAMSON DE HOLMER, VANIA.

"Apuntes vizcainos II: Textos en transcripción fonética", *Anuario del Seminario de Filología Vasca*, 1969, III, 1971-228.

Hemen badira ipuin asko:

- “Los tres consejos”.
- “El huevo bonito”.
- “La luz mágica”.
- “La vaca de Kontxo”.
- “La bruja que se convirtió en gato”.
- “Los pintores en casa del doctor”.
- “Cómo la luna tuvo sus manchas”.
- “Iru argiak”
- “La candela de Fica”.
- “Txoriakaz berbetan zekien mutilla”.
- “Gizon zar baten ipuina”.
- “Bei baltza”.
- “Txakur baltza”.
- “Purgatorioko arimen usiñe”.
- “Bilboko albañilak”.
- “Inazio eta amabi zaldiak”.
- “Pastorea eta erlojua”.
- “El cuento del cura y el criado”.
- “Mutil tonto bat”.
- “Simon eta Pedro Santua”.
- “San Martineko zubia”.
- “Anaye eta ama zarrak”.
- “Txistulari biak”.
- “Artiketa'ko mutilla”.
- “Neskatille ederra”.
- “Foral biak”.

Ondorio gisa esan dezakegu, Azkuek eta Barandianek bildu zituzten ipuinetatik kanpora Bizkaian eta bestetan ez dela ipuin gehiegirik bildu, dena dela han, hor, hemen sakabanaturik daude uste baino gehiago. Nahitaezkoa da esatea Barandiaranek eskola bat sortu duela eta horren ondorioak dira esaterako Etniker Bizkaian Ander Manterolaren zuzendaritzapean eta itzalpean argitaratzen diren hainbat ipuin eta etnografia lan. Bizkaian esan dezakegu ipuin biltzaile, besteak beste agertzen direla Anton Erkoreka eta Juan Manuel Etxebarria. Anton Erkorekak ipuinen gainean sistematizazio lan handia dauka *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* aldizkarian VIII (1976) 309-365, X (1978) 451-491 eta XI (1979) 65-124orr., horrezaz gainera *Contribución al atlas de Euskalerría*. Investigaciones en Bizkaia y Gipuzkoa. Etnografía de Bermeo. Leyendas, Cuentos y Supersticiones, 206-304or. Esan dezakegu Juan Manuel Etxeberriak Gorbea inguruko ipuin, esaunda, elezaharrak bildu dituen bezalaxe Anton Erkorekak Sollube inguruko ipuinak, esaundak, elezaharrak esaerak eta abar bildu dituela. Hala ere uste dugu Bizkaian badagoe-la oraindik beste ingururik aztertzeke eta hil edo biziko kontua da lehen bait lehen gelditzen den ipuin altxorra batzea.

## LABURPENA

Lantxo honen helburua Bizkaiko herri-ipuinen berri ematea izan da, eta horretarako Bizkaiko ipuin mota edo ipuin sail baten berri eman dugu: Peru eta Mariaren ipuinak. Herri-ipuin idatziak biltzeko ohizko bibliografiatik gainera, esaterako, Jon Bilbaoren *Leyendas y cuentos* sailean agertzen direnak, nahitaezkoa da hizkuntza aztertzen den liburu eta lanetara jotzea, esaterako, *Plentzia Azterlanak-Estudios* lanean Iñaki Bengoetxeak hogeitahamabost kontakizun labur dakartza Plentziako euskararen bilduak, eraberean, aurki argitaratuko den Iñaki Gaminderen Abadiñoako euskera lanean bospasei ipuin ere agertzen dira. Candido Izagirrereren lanetan hizkuntza deskripzioa ezeze ipuinak, kantak, esaerak, papaitak ere agertzen dira. Geure lantxoak Bizkaiko eremura mugatua egonagatik ez dugu aipatu esaterako Oñatiko euskararen gainean egindako lanetan Candido Izagirrek, Bitoriano Gandiagak eta Aita Villasantek bildu ipuinak. Gure lantxo hau lur esparru bateko ipuinen berri ematea izan da, ez Bizkaiko euskerari dagozkionak. Azkenik esan behar dugu, bilduak bildu, lan handia dagoela egiteko, eta, premiazko lana, behin-behinekoa, hil edo bizikoa dagoen altxorra batzea da, ipuinak aztertzea baino areago. Behin bilduz gero azter daitezke eskola desberdinetako lan sistimak aplikatuz, baina laster biltzen ez badugu geratzen zaigun altxor murriztu hau, gureak egin du. Ez gaitzke bertan goxo geld.

# IPUINGINTZA: KOMUNIKAZIOA ETA PRAKTIKA LINGUISTIKOA

*Donostia, 1992-III-27*

*Luis Maria Larringan*

## 1. AURKEZPENA

Ez naiz “Ipuingintza” (“Kontularitza”...) anderearen jubilazio edo eretiro omenaldira etorri; ipuinlaritzak —adierazpen-molde gisa— jasan du dagoeneko erretiro eta murrizketarik. Joan denboretan zabal eta aukeran ibili izan da, gai eta betekizunetan, herritarren oniritzi beteaz ibili ere. Hala, euskal herri-narratibaren zati handi bat kontaketzako eta ipuingintzako ibilbidea jarraiki gauzatua dago.

Gizarte bakoitzak bere behar eta adierazpen moduei buruzko errepresentazioak egin ohi ditu. Ipuinak bere barnean daraman mundu erreferentzia galdu egin da neurri handi batetan behintzat, espresabide hori erabili, trebatu eta maitatu duen giza-taldea ere galtzen joan den heinean. Horrela, lehen “berek” zituen hainbat eremu galdu ditu egun kontularitza-ipuinlaritzak eta esparru eta maila jakin batzuetara bildu da. Beste adierazpen eredu batzuk behar ditu, noski, baliatu euskarak eta (herri)-narratibak. Demandaren askapena nonbait!

Baina, hemen ere —eta berriz ere— kritika behar da, beharren kritika eta zuriztapena. Gure ustetan herri-narratibak eta ipuingintzak merezi dute azterketa funtsezkorik, are gehiago euskal ipuingintza etendura zorian aurki baitaiteke: kanpoko murrizketaz gain barneko erosioa jasaten ari da. Guri geuri zenbait apendiz gaizatzeko abiapuntu aproposa iruditzen zaigu: a) bereganatzen duen komunikazio moduagatik; b) suposatzen duen praktika linguistikoagatik.

## 2. BI OHARTXO

2.1. Lehenengo ta behin, zer aztertzen den eta zertarako edota zer helbururekin estuki lotuak azaltzen direla baieztatu behar.

2.2. Bigarrenik, gure hurbilketa hobeto ulertua izan dadin, haren printzipio epistemologiko bat ekarri nahi nuke. Honela formula daiteke:

- a) Ipuingintza (kontularitza) hitzez gauzatutako ekintza bat da;
- b) Soziala da, izaeraz eta egitez;
- c) Kategorizapengarria da, hots, asmagarria, zirriboratu ahal da eta kokatu, bereizgarria eta berezitua denez.

### 3. IPUINGINTZA: KOMUNIKAZIOA ETA PRAKTIKA LINGUISTIKOA

3.1. Hiru termino ditugu. Beraien arteko erlazioak, honela ulertu behar dira:

<i>Komunikazioa</i>	Ihardute modu bat; Zer asmorekin ekiten zaio lanari?
<i>Kontularitza</i>	Ariketa.
<i>Praktika linguistikoa</i>	Praktika linguistikoa Hizkuntza- unitateen materializazioa.

Honenbestez, hiru alderditatik ikusmira daiteke ipuingintza: enunziazio gisa, elkarreragintza sozialeko gertakari bezala eta hizkuntza egitura gisa. Bestela esanda, kontularitza (ipuinlaritza) zer eta gertakari diskurtsiboa eta gramatikala dugu, komunikazioa eta hizkuntza.

### 4. KOMUNIKAZIOA

Zer komunikazio mota dugu ipuina? Nolatan eragin ohi du? Saia gaitezen deskribatzen:

Ipuin bat kontatzen hasterakoan, “motibazio” berezia du kontalaria; halaber mekanismo berezitu baliaturik mamituko du bere jarduna. Mundu jori bat adierazteko garaia da dudarik gabe. Esan nahi da hitz-hartze bereizgarria eta berezitu baten aurrean gaudela. Hitz-txanda honek baditu markatzaile propioak, hala hasierakoak nola bukaerakoak: “Bazen behin batean...”. “Behin batetan, bazen...”. “Eta holan bazan ezpazan sartu bedi...”, etab. Badugu, bada erritualik eta liturgiarik.

Herritar batek baino gehiagok (usteko ipuinlariak!) honela erantzun dio ipuin biltzaileari: “Nik ez dakit kontatzen; urliak daki ipuinak kontatzen”. Eta guztiok dakigu “dakit” eta “daki” horiek zer esan nahi duten: kontatu ohi du, kontatzeko ohitura du.



Zer du eduki gisa hitz-txanda honek? Zer betekizun, zer espektatiba esleitzen zaio? instantzia bereizgarri eta berezitu bat dela esango dugu. Instantzia hau ez da hiztun arruntaren baliokidea. Praktika kontrastatua dugu. Ipuinetako komunikazioa atsegin emanez mamitu ohi da, lasaitasun eta jolas-inguruko keinuz dagerkigularik. Dibertimendua du kideko komunikazio honek. Laburbilduz, instantzia ludiko-artistikoa, lasaigarria eta lasaiunekoa da kontu-kontakteta.

#### 4.2. Intantzia hau soziala eta historikoa da

Komunikazio mota honek bereganatu behar dituen osagaiez jakin beharra dauka kontu-kontalariak: zeren eta badira dagoeneko ipuinerako “bideak”, bada halaber eredu antzeko zerbait ere. Komunikazio hau praktikatu izan da eta horrexegatik da, agian, identifikagarria: usainez eta larmintsez. Kontularia ez da hutsetik hasten: izan da alde aurretiko lan bat, lan soziala (= askoren artekoa eta askorentzako) hain zuzen, baitan eta ataletan. Holakoetan zera esan ohi da, gizarteak baduela jardun honekiko irudikapen bat. Eta soziala den neurrian, historikoa gertatzen da. Bestela esanda, ipuina testu erreal bat bilakatu aurretik eta bilakatuko bada, jenero diskurtsibo baten izaerapean azaltzen zaigu. Horregatik, gizarteak badu dagoeneko aktibitate honekiko irudikapen eta informaziorik.

#### 4.3. Komunikazio hau, funtsean, dialogikoa da

Esan nahi baita, ipuinlariak gauzatu testuak ez dira inola ere esatari individual baten iharduera sinbolikoaren emaitzak. “Dialogiko” terminoak diskurtso orenen barneko egitura adierazten du, egitura horrek betiere interlokuzio erlaziotan dauden bi enuntziatio-intantzien artean transitiboki funtzionatzen duelarik.

Behin baino gehiagotan iruditzen zaigu ipuinlaritzan ezarritako muga edo ezina ez dela gramatikarekikoa, ezta testuarekikoa soilik, hots, praktika linguistikorekikoa, kulturalekikoa baizik, hau da, komunikazioarekikoa.

Hiztuna “ipuinlariarena” egiten saiatuko da, nolabaiteko kohesio kulturala asmatuz eta gauzatzuz.

#### 4.4. Intertestualitate diakronikoa eta sinkronikoa

Aurrean esandakoaren arabera, kontulariak “ofizioa” erakutsi behar du, itxura eman bere lanari. Maisutasuna ez bada ere, ofizioa bai behintzak. Horrexegatik, ipuingintzako enuntziatuek badute elkarren berri-

rik, ez dira elkarrekiko askeak: “Behin batetan...”, “egun baten...”, “urteak joan eta urteak etorri...”, “mendian zebilela... agertu zitzaion”... Etabar. Badakigu horien izateaz eta egiteaz. Badakigu, halaber, zertara gauden bakoitza. Horrela bakarrik “pasatzen da” ipuina: benetako trukatea gauzatuz. Emailearen poetikapean eta jasotzailearen estetikapean. Hortik dira moldaerak, egokitzapenak, bertsio berriak. Bestela ez du korritzen ez historian ez partaideen artean.

## 5. PRAKTIKA LINGUISTIKOA

### 5.1. Produkzio egoera

5.1.1. Kontalariak (esatariak, ekoizleak) ez du bere burua egoera barneko “ni” gisa enuntziatzen.

– “Ni-orain-hemen” kategoriaren abstrakzioa praktikatzen du: “Behin bizi omen ziren ama eta bere alaba...”, “Garai hartan, lapurrak eliz atarian bildu omen ziren...”.

Daitekeena da “ni” agertzea, baina ez dagokio pertsona fisikoari kontulariari baizik, hots, instantziari. Kasureko, “nik ez dakit zenbat gauza zituen, edota zelako gauzak esan zituen...”, hor lekuko bailitz ari da mintzatzen (“nik” ez jakitea “zuk” ere ez jakitea litzateke; “batek badaki...”). Pertsona fisikoa, ostera, ipuin bukaeran ager daiteke, ipuin espaziotik kanpo, “Nire aita zenari entzuna” esanez, kasu. Hemen “nire”, dudarik gabe, deiktikoa dugu.

– Zeinutik-zeinura enuntziatzen da ipuingintzan:

“Biharamunean”; “bezperan”; “etxe ondoan sagazti bat zegoen; baze- goen han zuhaitz bat... bere azpikaldean...” zera esan nahi dugu, diskur- tsotik bertatik enuntziatzen dela:

- Anaforak (diaforak) erabiliz;
- Testu barneko ko-erreferentzia burutuz;
- Narrazio-intantzi autonomoa eraikiz;
- Testuratzen diren objektu desberdinak testu barnean kokatuz, bat besterekiko, eta ez egoera fisikoarekiko.

5.1.2. **Deserdirapena** praktikatzen da:

– Objektotasuna gauzatuz;

– Enuntziatzailea gertatukoaren lekuko gisa azaltzen zaigu, berrie- maile hutsa bailitz.

– “Objetotasunez” esatea ez doa subjektibitatearen aurka.

– Besteak beste, hor dira printzipioak, axiomak, esaerak, esapideak, bertso zatiak, jeneralizaziobidezko formulak... zer eta norberaren ideiak, usteak, iritziak... “deserdiratzeko” hain zuzen.

5.1.3. Hala ere, eta esan bezala, ipuinlariak izan ohi du “subjeto-tasuna” gauzatzeko aukerarik.

## 5.2. Praktikaren egituraz

Esan bezala, ipuinlariaren txanda ez da hiztunarena. Burutu behar diren kontrol eta aukerak ez dira berdinak. Urrats jakin eta funtzional batzuk jarraiki gauzatua agertzen zaigu, haren jardunean eskema antzeko zerbait zirriborra daitekeelarik. Egia esan, eskemaren atalak kategoria narratiboak bilakatzen dira. Kontrola, bestalde, kontalariaren esku gelditzen da. Zentzu honetan monogestiobidezko testua dugu ipuina.

## 5.3. Kohesio estrategiak eta baliabideak

Hona hemen identifikazio estrategiak eta baliabide linguistikoak:

a) Artikulu zehaztugabea/zehaztua: “bat vs –a”.

b) Pronominalizazioa. Kontuan izan ipuinak antropomorfismorako duen joera. Dena den, euskal izenordeek generoaren markarik ez eta, beraien identifikatze-ahalmena ahula suertatzen da; horregatik, maiz beste termino batzuk erabili ohi dira; adibidez, “Eta orduan *neskak...*”, etabar.

c) Ordezkapenak. Erreferente bera adierazteko izen edo adierazle desberdinak erabili ohi ditugu. Ez da sinonimiaz nahastu behar. Ipuinetan oso estrategia eta baliabide bitxiak aurkitzen ditugu. Kasureko, demagun “esan” terminoaren ordezkoa(k) behar dugula. Hiztegian honako hau agertzen zaigu: “erran” (Cfr. *sinonimoen hiztegia*, Adorez 3, “Bostak Bat”, Elkar, 1988). Hona, ordea, diskurtsoaren arabera sortutako besteok: “... ahoskatu zion...”, “... erantzun zion...”, “... gaineratu zion...”, “... erantsi...”, “... bota zion...”, “... oihuka hasi zen...”, “... deiadarrez...”, “... honela mintzatu zen...”, “... ihardetsi zion...”, “... kontrajarri zion...”, etabar.

Aipagarria da ondorengo ordezkapen estrategia. Ordezkatutako elementua “Pello ehiztaria” da. Hona ordezkatzaileak: “Gizona”, “senarra”, “aita”, “gure protagonista”, “gizajoa”, “adiskidea”, “laguna”, “papaotzarra”, “hanka bikoa” (“hor dabil beste hanka biko hori nire atzean” –esaten du *Erbik-*), “eskopetaduna”, “gezurti” (horrela deitzen baitzieten herritarrek), ...

Identifikapena, esku-aldatuz, ikuspuntuaren arabera gauzatutzen da dudarik gabe.

Hau guztiau oso lotua dago hala kontularitzaren poetikarekin nola jasotzailearen “estetikarekin”.

c) Elipsia. Balibide honek adierazkien ekonomigintzan ezeze kohe-siogintzan jokutzen du, memoria diskurtsiboaren aktibaketa suposatzen baitu.

#### 5.4. Konexio estrategiak eta baliabidek

Ipuina gertaeren, jazoeren, ekintzen eta abenturen kontaketa da. Baina guzti hori antolatu beharra dago: lehenbizi hau, gero beste hori, hurrengoko harako hura, ondoren beste hau... Areago, ipuinak *iraupen* bat eta *denpora* bat izaten ditu. Halaz ere, denpora eta iraupen hauek ez dira erlojuarenak. Gure ipuinetako erjolua autorearen eskumenean dago, hark jartzen baitu martxan, berak bakoitzean-bakoitzean eta sailean-sailean hara-hona erabiltzen. Ordu eta momentu guztiek ez dute iraupen eta garrantzi berbera. Ordu batzuk beste batzuk baino luzeagoak dira eta garrantzi handiagokoak. Aldi batzuk aipatu egiten dira, beste batzuk azpimarratu; asko eta asko seinalatu gabe gelditzen. Garai batzuk “denpora haundi” dira, beste batzuk ez dute inolako “entitaterik”. Zenbait momentuk gogotik eta biziro balio du, askok eta askok piperrik ere ez. Ipuinetako denporak berebiziko antolaketa eskatzen du, tentsioaldiak, dramatismo uneak, korapilotzealdiak,... sortaraziz. Hala nola:

- Arriskualdiak eta lasaialdiak.
- Korapilotze aurrekoaldiak, irtenaldikoak.
- Aldi batzuk luzeak dira: Hala lorik ezineko gauak.
- Zenbait gertaeren denpora “bapatekoa” da, “ustegabekoa”, “berehalakaoa”, “halabeharrezkoa”...
- Jazoera batzuk “puntu-puntuan” suertatzen dira, “etortzeaz batera”, “ikusi bezain laster”, “hartaratu baino lehen”...

Guzti hau gauzatu nahiez gero, bada, hizkuntza-unitate egokiz baliatu beharko da ipuinlaria eta modu egokian bideratu. Bestela esanda, bitartekariak beharko ditu izan eskura, narrazio-antolatzaileak hain zuzen ere. Ez goaz hemen aipatzera.

#### 5.5. Erreferentea eta lexikoa

Existentzia irrealen predikaziobidea da ipuingintza. Irudimenez esandako guztia baliagarria da kontu-kontaktetan. Oso atsegin du hiztegiaren erabilera “estetikoa”.

Aukera aparta du ipuinlariak kreatiboki gauzak aditzera emateko, fikzioa komunikatzeko. Ipuina ez da ikasgaia. Haatik, “pasatu” egin behar du, igaro eta eragin. Zerk garamatza ipuinetara?

- Jazoerek, abenturek, ixtorioek.
- Esaera baten egiatasunak.
- Ziria sartu beharrak.
- Barrea gogotik egin beharrak.
- Gertakizun baten epikotasunak.
- Bertso batzuek.
- Pareatu bateko pentsamendu sakonak.
- Giza konportamendurako adibideak jarri gurak.
- Erabaki baten zuhurtziak.
- Etabar.

Horregatik edo, denetarik izaten ahal da ipuinetan: elkarrizketak, txisteak, magiazko hitzak, bertsoak, pareatuak, azalpenak, konbentzimen-dua eragiteko pasarteak... Nahiko zaigu honako hau ipuinbidean jartzeko: “Aizia buruan eta ibili munduan, kasu (Ikus Urruzuno, P.M. *Ipuiak*, Iruña'n, 1930).

Honenbestez, ipuinetako errealitatea ez da zientziei zor zaien hura. Ipuinetako terminoek zeharka adierazten dute: metaforari dagokionez, gonparazio modura, alegoria medio, adierazpen irudidunez,... hiztegi-leen arduetatik urruti xamar arituz beti ere. Termino mozorratuak eta mozorrodunak dira. Eta hau horrela dela frogatzeko izen-deitura eta izen-ezizenetara jo besterik ez dago, deskribapen-funtzioak betetzen baitutuzte askotan. Beste hitzetan, denotaziozkoak ezeze konnotaziozkoak suertatzen dira. Kontu honek berebiziko garrantzia du ipuingintzako herri-narratiban: izen eta ezizenak medio, pertsonaiei buruzko deskribapenak egin ohi dira, hala fisikoak nola psikologikoak edota moralak (*Tripot, Sasieta, Burduntzi, Mordoiillo, Pakerre, Zirillo Zirikote, Koxe Kuxto...*).

Zentzu honetan, ipuinetako lexikoaren erabilerak funtzio “poetikorako” bidea egiten duela esan genezake.

Maite ditu, bestalde, antonimoak, onomatopeiak (“taka-taka”, “tarrapatan”...), hitz magikoak (“Abrite portas, klis, klas; Zerrate portas, klis, klas”), osagai zirkularrak eta erredundagarriak, errepikapenak. Halaber, txitean-pitean agertzen zaizkigu formula bitarrak (asko lokuzio bihurtu direnak) eta esapide klitxetuak: “Ez gaur, ez bihar”; “zeruan eta lurtean”; “gizon eta emakume”, “joan eta joan”, “goiak miatu, beheak miatu”, “irri eta ziri”, ...

Egia esango bada, baliabide guztiok edo asko ipuinetan izan daitezten benetazkoak behar du izan kontu-kontaktak. Esan nahi da ez dela nahikoa “ipuinaren berri” eman nahi izatea.

## 6. ONDORIO ETA JAKINGARRIAK

Itzul gaitezen aurkezpena: ipuinlaritzari zer eta pena merezi duen hizkuntza-iharduera deritzogu. Ez du denetarako balio, ez da iharduera bakarra ere, baina ez da inola ere praktika kaikua edo besterik ezean gauzatutakoa. Ez da “umekeria” ere. Zenbait kasutan baliogarria ezeze behar-beharrezkoa iruditzen zaigu. Hortik, bada, gure eskabidea. Eskabide justifikatua, gainera. Zernolako hizkuntza-erabilera gauzatzen duen ikusiz, hainbat apendizai burutzeko lanabes aparta eta aproposa suertatzen dela esan dezakegu ipuingintza. Besteak beste:

a) Diskurtsu girotuak suposatzen duen bapateko praktikatik erabile-ra “autonomora” garamatza, *egoerarekiko abstrakzioa* eginez iharduten baita ipuinean.

b) *Deserdirapena* medio, esataria testu barneko enuntziatzailea dugu, hirugarren pertsonan emana.

Horrela, maiz, norberaren iritziak, usteak, esateakoak,... ekartzeko besteen ahoz baliatu ahal da, hala nola, bertso zatiz, jeneralizazioz, pareatuz, esakunez, esamoldez, etabarrez.

c) Esana dugu ipuingintzako hizkuntza-iharduerari nolabaiteko *tinkotasuna* dagokiola. Badakigu, bestalde, tinkotasuna, iraupena, eskuragarritasuna... hizkuntza- idatziari eransten dizkiogun tasunak direla. Kasu batean papera baldin bada euskarria, bestean memoria da gordegailu. Idatziari buruz honako gauzak entzun ohi dira:

“Quod scripsi, scripsi”: Idatzi nuena idatzi nuen. Beraz ezinezkoa da aldatzea.

Edota beste hau:

“Verba volent, scripta manent”.

Lehena, Pontzio Pilatoren erantzuna da, juduek galdetzean ea zergatik Jesusi “juduen errege” delako hura ezarri zion. Egun erraztasun handiago dugu behin idatzitakoa aldatzeko!

Bigarren esaldiari dagokionez, ipuinaren kasuan gauzek iraun egiten dute, errepika ahal dira, belaunalditik belaunaldira eskura ahal ditugu. Beraz, “non tantum scripta, verum etiam verba manent” esan beharra legoke.

Guzti honekin zera azpimaratu nahi genuke: egoerarekiko abstrakzioa, deserdirapena eta tinkotasuna medio, ipuinbidezko hizkuntza- praktikak ahozkoaren eta idatziaren arteko artikulazioa errazten duela, zubia-rena eginez. Hala, ipuin bidez errazago joan ahal da ahozkotik idatzira eta idzatitik ahozkoa.

d) Kontu-kontaktetan —ipuingintzan— aldaketa artebidea bilaka daiteke, bariazio eta bertsio propioak gauzatzeko aukera ematen baitzaigu. Egia esango bada, ipuingilea (ipuinlaria) transformazio sistemaren erdi-erdian aurkitzen da: jasotzailearen araberako moldaerak buru ditzake, kultura- erreferentzia berriak gauzatzeko (tokikoak, agian), esaerak, etabar luze bat. Esan nahi baita ipuin testua ez da ikutu-ezinezkoa, bere horretan behin betirako emana.

e) Ildo honi jarraikirik, testu-mailako lanetarako abiapuntu egokia iruditzen zaigu, “aldatzen den hori”, “ukitzen den hori” ez baita perpau-sa, zati osoago bat baizik, testu atal bat, hain zuzen.

f) Arlo hau bukatzeko, ipuina literaturarako sarbide gerta daitekeela esan behar. Baina hau nik baino hobeto jorratuko du Bernardo Atxagak (Yoseba Irazu jaunak). Dena den, ipuinari konnotazioa zor zaio; halaber, isotopia eta zentzu- dentsitatea.

Ezin uka, beraz, ipuinak (suposatzen duen komunikazio, enuntziatio eta hizkuntza-praktikagatik) balio “iniziatiko” ugari eskaintzen duela, zenbait aprendizai burutzeko hasi-masiak eskaintzen dizkigula. Hortik, ipuinaren zenbait bitartekaritza.

Nire iharduna bukatzeko bizpahiru ohar egin nahi nituzke:

1. Ipuinak jasotzea ez da “ipuingintzaren” baliokidea. Ez dago hor ez komunikazio errealik, ez errekreazio motibapenik. Egia esan, euskal ipuingintzari errekreazio estetikoa eta jarraipena falta zaizkio. Bada gure artean etendura antzeko zerbait.

2. Bada ipuinaren “pedagogizazio” bat ere, non ipuina “edukinik” gabe gelditzen den, ez ur ez ardo bilakatuz: dena orain aldian, etabar.

3. Ipuinetako narratiba ez da “iruzkina”: ez jazoerena ezta marrazkiena ere.





## HERRI-IPUIN BATEN ALDAERAK ETA AZTERKETA

Donostia, 1992-III-27

*Igone Etxebarria Zamalloa*

Txosten labur honetarako aukeratu dudan ipuina “Astoana, txakur-rena, katuena, ollarrana ta ariena” da. Izan ere, euskerazko bertsoak ipuinean parte hartzen duten animalia guztien zerrendaren bidez izendatzen dira. Gazteleraz beste izen batzuk ematen zaizkie ipuin honen barianteei: “los animales viejos” edo “los animales inútiles”.

Istoriaa zera da gutxi gora behera: astoak, txakurrak, katuak, oilarrak eta ahariak (bertsio bakoitzean zerrenda laburtu edo ordena aldatu daiteke) elkar aurkitu dute eta denek euren etxeetatik alde egiten dute zahar-rrak direnez, eta lanerako behar ez dituztenez, euren ugazabek hiltzeko asmoa dutelako. Mendian ibili eta ibili, azkenean lapurrak dauden etxe batera heldu dira. Lapurrek beldurtu eta ihes egitera behartzen dituzte. Azkenean abereek lapurren afaria jan eta etxe horretan geratuko dira biziten lasai lasai.

Izan oso ipuin ezaguna da hau bai ahoz bai liburuen bidez ere zabaldu delako (Grimm anaien lanean kasurako) (1). Eta oso ondo

---

(1) Guk hemen aztertutako ipuinarekin antz handia dauka Grimm anaien “Bremengo musikariak” ipuinak. Ipuin honek Grimm anaien ipuin bildumakoen artean 27. zenbakia dauka, eta beste hainbat ediziotan ere badagoen arren bat aipatuko dugu: HERMANOS GRIMM: *Cuentos*, Letras Universales-54, Cátedra, Madrid, 1986.

Oso ezaguna dela bai zabalkundearen baita literatur idatzian daukan presentzian ere ikusten da. Adibidetzat Xabier Amurizaren bertso honetako aipamena:

“Tximini puntan ari da dantzan  
zerri belarri gorria  
sei arroako zorria  
mando nabarrak soinua jotzen  
oilar gainean jarria  
Animalien eromenean  
askatu da aberria  
libre da Euskal Herria  
etxea hautsi didate baina  
egiten dago berria.”

Xabier AMURIZA, “Deskalabrua”, *Menditik mundura*, 1977, Bilbao.

aztertuta dago, bai Antti Aarne, Bolte, Polívka eta Aurelio Espinosak zehatz eta zabal aztertu izan dute larehun bertsiotik gora erabiliz azterketarako muestratzat. Hala dio Espinosak:

“Anti Aarne estudió los orígenes y la difusión de este cuento a base de unas cuatrocientas dieciocho versiones de todas partes de Occidente y algunas orientales (...) Nuestro cuento ha sido estudiado también por Bolte y Polívka (...) A las extensas bibliografías de Aarne y de Bolte-Polívka he añadido yo sólo unas setenta y tres versiones, entre ellas veintinueve versiones hispánicas” (2).

Ipuin honek oso zabalkunde handia euki du eta herrialde askotan da ezaguna, besteak beste Eskandinavia, Alemania, Frantzia, Italia, Espainia, Portugal, Rusia eta Ameriketara (3).

Jatorria dela eta Aarneren ustez ipuin hau ekialdekoa da, eta hortik zabaldu da gero Europara. Ekialdeko arketipo zaharra hurrengo hau izango litzateke: arraultze bat, eskorpioi bat, orratz bat, korotz edo lupetz zati bat eta beste gauza gogorren bat munduan zehar doaz. Heltzen dira atso baten etxera bera kanpoan dela eta bakoitza leku batean ostonduten da atsoari kalte egiteko asmoz. Atsoa etxera itzuli eta orduan denek eraso egiten diote etxetik bota edo hil arte. Stith Thompsonnek dioenez, ipuinaren forma hau Indian, Indonesian, Txinan eta Japonian aurkitzen da, eta Europa zati handi batera hedatu da (4).

Jatorrizko istorio honetatik eratorria izango litzateke Aarneren ustez Europako ipuin zaharra. Dena den ipuin beraren Europako bertsiotan aktoreak animaliak dira, eta otso baten lezean edo lapur batzuen etxean ostonduten dira. Ezkutatzea, eta jabea etortzean hari eraso egitea beti berdin betetzen da.

Aurelio Espinosak Espainiako tradizioko hiru ipuin aztertu ditu elkarrekin zerikusia dutelako eta gai beraren ingurukoak direlako. Bere bildumako II. aldea datozen hiru ipuinok hurrengo hauek dira: 255. Los animales inútiles, el lagarto y el lobo, 256. Los músicos de Móstoles, eta 266. El gato, el perro y los lobos. Eta eskuera dituen aldaera guztietako

(2) Aurelio M. ESPINOSA, *Cuentos populares españoles III* (Madrid: CSIC, 1947), 386-397 or.

(3) “El asno, el perro, el gato, el gallo y el carnero, que abandonan sus casas, se establecen en una guarida de ladrones, castigan al jefe de éstos y comen su cena. *Tema muy extendido en el mundo, con variantes en Escandinavia, Alemania, Flandes, Italia, Rusia y en el folklore del Misuri en América* (Joseph Médard Carriére: Tales from the french Folk-Lore of Missouri, p. 19 Evanston and Chicago, 1937; 130, Aarne and Thompson: The Types of the Folk-Tale. A classification and Bibliography. FFCommunications n.º 74. Helsinki 1928)”. Jose Miguel de BARANDIARAN, *Obras Completas II*, (390 or.)

(4) Stith THOMPSON, *El cuento folklórico*, Universidad Central de Venezuela, Ediciones de la Biblioteca, Caracas, 1972, 298 or.

kontaeraren sekuentziak bananduta, ipuin tipo bi bereiztu ditu, lehenengoaren barruan beste bost aldaera, eta bigarrenean beste bi bereiztuz. Beraz I,IA,IB,IC,ID,IE alde batetik, eta II,IIA,IIIB bestetik. Tipo bakoi-tzean sekuentzien ordena eta ze sekuentzia badagoen eta zein ez dagoen hartu du kontutan. Aarnek ekialdekotik zuzenean eratorritako Europako ipuin zaharrea forma bi bereizten ditu. Espinosaren ustez bi forma hauek bere eskemako IC eta IB izango lirakeke. Baina bere ustez gehien betetzen diren sekuentziak kontutan hartuz, I tipoa da zaharrena. Horrez ganera, tipo honetako aldaera izan da ezagunena eta gehien zabaldu dena. Beraz, Espinosa ez dator bat Aarnek ipuin honen forma zahartzat ematen duenarekin.

Euskarazko aldaeretara etorrira lehenengo harritu nauena zera izan da, oso bertsio gutxi aurkitu ditudala. Esaterako, Cerquand, Jean Barbier, Mayi Ariztia edo Resurrecion M.<sup>a</sup> Azkueren ipuin bildumetan bat bera ere ez dut aurkitu eta Barandiaranek bat dakar.

Lan honetarako bost aldaera erabili ditut: bata Barandiaranek dakarrena eta beste laurak Labayru Ikastegiko Mikel Zarate Iker Mintegiak jasotakoak.

Hala ta guzti ere bosten artean bat ez da erabilgarria, ipuin honen zenbait puntu edo antzekotasun baditu ere, narrazioaren haria desbideratu egiten delako. Beste lauren artean apenas alderik dagoen.

Geografiari dagokionez datu aipagarri bat: denak inguru nahiko estuan batuta daude. Bi Muxikan batutakoak dira, bata Nabarnizen, beste bat Markinan eta bestea Mendexan. Denak Bizkaikoak izanik, alde oso mugatua batu dira denak, Gernikaldea eta Lea Artibai eskualdeetan. Beste alde batzutan ostera, bat bera ere ez dago batuta (Arratia edo Mungialdean kasurako). Ez dut horrekin ez dagoenik esan nahi, hala ere (5).

Baina nolako ipuina dugu hau. Argi dago animala ipuina dela. Antti Aarnek egin eta Stith Thompsonek osatu zuen herri ipuinen sailkapenean, honako hau 130. tipokoa (6) dugu: *The animals in Night Quarters*.

(5) Harrezkero jakin dut Juan Manuel Etxebarriak laster argitaratzekotan duen herri-ipuin bilduma ederrean baduela. Zeberion jasotako aldaera eder bezain interesgarria nahiz eta ezinezkoa izan den lan honetan erabiltzea.

(6) Antti AARNE-Stith THOMPSON, *The types of the folktale, a classification and bibliography*, FFCommunications, vol. LXXV, n.º 184, Helsinki, 1961.

“WILD ANIMALS AND DOMESTIC ANIMALS.

Type 130: *The animals in Night Quarters* (Bremen City Musicians). They drive away an intruder. [K 1161] Cf. Type 210.

Motifs: B296. Animals go a-journeying. N776. Light seen from tree lodging place by night leads to adventures. K 335.1.4. Animals climb on one another's backs and cry out; frighten robbers. K1161. Animals hidden in various parts of a house attack owner with their characteristic powers and kill him when he enters” (52.or.).

*They drive away an intruder* (Animaliak gauerako ostatuan. Bisitaria uxatu). Tipo hau, bestalde, "Animali basati eta etxe abereak" izenburu orokortzat duen atalean sartu dute.

Bada beste tipo bat ere, 210garrena (7): *Cock, Hen, Duck, Pin and Needle on a Journey* (Oilarra, oiloa, ahatea, orratza eta jostorratza bidaiari). Bigarren hau ez da bete-betean abere ipuina, gauzak eta abereak nahastean agertzen bait dira, edo gauzak bakarrik batzutan. Hala ere, bigarren ipuin mota hau "Etxe abereak" deritzan atalean sartuta dago.

Edozein modutan ez da gizonaren aipamenik egiten sailkapenerako erabilitako erizpideen artean. Baina bada gizonak ipuin horretan duen partearen arabera sailkapeneko atal batean edo bestean sartuko duena. Antonio Rodriguez Almodovarrek, ipuin hau sartu duen atalari egindako sarreran zera dio:

"Los animales y el hombre. Intervención decidida del hombre.

Comentaremos ahora la serie de cuentos donde existe intervención del hombre, de manera no fortuita, sino decidida, y a la altura de los animales e incluso compitiendo con ellos. Recordemos que este último factor nos permitía separar estos cuentos de los de intervención humana fortuita" (8).

Ipuinean zati bi bereiztu daitezke, oso ezberdinak bata bestetik.

Lehenengo zatian animaliek bakarrik parte hartzen dute, eta banan banan agertuz doaz. Lehenengo astoa, zaharra dela eta lanerako balio ez duelako etxeko ugazabak hiltzeko agindua eman du. Hori entzunda, hil baino lehenago hobe dela etxetik alde egitea pentsatu du. Bidean doala txakurra aurkituko du egoera berean. Elkar lagun hartuta aurrera egingo dute, harik eta katu bat aurkitu arte. Honek ere arazo bera daukanez haiekin alde egitea erabaki du. Gauza bera gertatuko da oilarra eta ahariarekin.

Animalia zerrenda beti ordena horretan ematen da. Baliteke eurentarikoren bat faltatzea, beti ere azkenengotako bat, baina agertzen direnek ez dute hutsik egiten.

---

(7) AARNE-THOMPSON, *Op. Cit.*  
"DOMESTIC ANIMALS.

Type 210: *Cock, Hen, Duck, Pin, and Needle on a Journey*. The animals and objects hide themselves in various parts of a house. They punish with their characteristic powers the owner of the house and finally kill him. Cf. Type 130. Motifs: B296. Animals go a-journeying. (Cf. F1025). L1161. Animals hidden in various parts of a house attack owner with their characteristic powers and kill him when he enters" (69 or.).

(8) ANTONIO RODRIGUEZ ALMODOVAR, *Cuentos al amor de la lumbre II*, Anaya, Madrid, 1988, 594 or.

Denek arazo bera dute: euren ugazabek ez dituzte nahi zaharrak direlako, lanerako balio ez dutelako, lapurretan egiteagatik..., eta hil egingo dituzte filetetan saltzeko edo bazkariren baterako. Animalioek orduan, bizirik jarraitzeko alde egingo dute.

Zati honetan animaliak banan banan agertzen doaz, beti kontatzeko modu bera errepikatuz. Zati bera behin eta berriz errepikatzen da, animalia berriren bat ekintzan lehenengoz agertzen den bakoitzean. Sarrera hori egiteko ganera, formula bera errepikatuko da. Hau da, astoak txakurra aurkitzen duenean esandakoa berriz esango dute hurrengoekin topo egin orduan. Oso elkarrizketa laburrak dira, kasu guztietan zuzen estiloan esanda.

Batzutan elkarrizketa hasteko egiten den galdera zuzena da, “Zer pasetan jatzu lagun?” esanda nahikoa da. Baina badira xelebregoak be.

Aldaeratako batean kasurako: “Txakurra ori da umore ona daukasune”, “Katua ori da umore ona daukasune”... umore txarra daukala adierazteko, jakina.

Beste batean, animalia bakoitzari bere ezaugarrietatik egiten zaio deia: “Ser eiten dok or eusirik eñ barik?” (txakurrari), “Sergaitik saus ain estu?” (katuari), “Ser dekok or bardapien kukurrukurik eñ barik egoteko ordu ontan?” (oilarrari), “Ser dekok jan be es eiteko orko sekule bedar gosoa be?” (astoari).

Azkenean, irakurleak edo entzuleak hartzen duen inpresioa zerrendarena barik pilaketarena da, animalioek metatu egiten dira, bata bestearen atzean barik, bata bestearen ganean begitantzen zaizkigu. Horri gehitu behar zaio aldaera batzutan animaliak elkarren ganean jartzen direla, ez beti, baina batzutan hala doaz bidean zehar, edo etxeko lehiotik begiratzeko.

Lehen zati honetan gizona ez da zuzenean agertzen, animaliek euren ugazaben aipamena egitean baino. Aldi berean esan daiteke ekintza laburra eta kontraera luzea dela zati honetakoa. Hau da, gertatu oso gauza gutxi gertatzen da behin eta berriz gauza bera errepikatzen baita, hala ere kontraera osoaren zatirik handiena berak betetzen du.

Bestalde, zati honetan egiten da ipuin osoko gertaeraren aurkezpena. Propp-ek esaten zuenez (9), zoritxar batek eta berari aurre egiteko ahaleginetik sortzen da gaia. Eta horrez ganera etxetik irtetea izaten da, edo izan daiteke abentura hasteko bidea. Hau da, etxetik zerbaiten bila irtetea da ustekabekoekin topo egiteko lehen pausua.

(9) Vladimir PROPP, *Las raíces históricas del cuento*, Ed. Fundamentos (5. ed.), Madrid, 1987.

Aurelio Espinosak ipuin honen aldaera guztiak kontutan hartuz, bertako elementu edo motibo guztien sailkapena egin du. Gure ipuineko lehen zati hau berak A deitutakoarekin bat dator. Hau da, zenbait etxe abere, beste basa animalia batzuekin ere batzutan, euren etxeetatik alde egin dute arrazoi ezberdinengatik: euren jabeek jai baterako hiltzeko asmoa dutelako, lanerako zaharrak direla eta abandonatu egin dituztelako, zer janik ez dutelako, etxean jatekoa ostuteagatik, edo beste edozergatik. Lehen atal honek beste aldaera batzuk izan ditzake, baina guretan beti horrela betetzen da.

Behin euren ohizko bizilekuak utzita, bata bestearen ostean hasiko dira gauzak gertatzen. Ekintza arindu egingo da, narrazioa askoz ere laburrago eta detaile gutxirekin egiten da, aurrera egitea garrantzitsuagoa da.

Lehenengo ta behin gaba aipatu behar. Eguna joanda, gaba igaroteko leku bat aurkitzea izango da animalion kezkarik nagusiena. Begiratu eta begiratu urrun urrunean argi bat ikusiko dute. Argi hori urrun dago, eta ganera mendi erdian, edo mendi bat tartean dela. Mendiak kasu honetan lehengo etxea eta argia ikusi duten etxearen arteko muga markatzen du, alde biak banandu egingo ditu. Alde batean lehena dago, bestean geroa, ezezaguna, berria. Stith Thompson-ek (10) egindako Herri literaturako motiboen indizean jasota dago hau N776 zenbakiaz: Light seen from tree lodging place at night leads to adventures. (Arbolatik ikusitako argia, gauerako ostatua, abenturetarako bidea).

Argia etxe batetik dator, eta etxe horretan lapurrak daude edo bizi dira, euren azken lapurretako diruak kontatzen ari dira. Animalioek orduan, bakoitzak berezkoa duen zarata egin eta lapurrok beldurtuta alde egingo dute. Guzti hau bete betean da Aurelio Espinosak BI deitu duen atala: "Abereak lapurrak edo otsoak bizi diren etxe edo leze batera heltzen dira. Batzutan etxe horretara heltzeko gaua igaro duten menditik ikusitako argi bati jarraitu diote. Abereak lehio edo etxearen zirrikituren batera hurbildu eta, batzutan bata bestearen ganean jarrita, hainbesteko zaratatsa egiten dute ze lapurrek edo otsoek guztiz ikaratuta ihes egiten dute. Abereak etxean geratzen dira".

Thompson-ek hau herri literaturako motiboen artean sailkatuta dakar. K335.1.4.: Animals climb on one another's backs and cry out; frighten robbers (Abereak bata bestearen lepo ganera igonda zarata egiten dute; lapurrak izutu).

Hurrengo pausua zera da: abereak, behin lapurrak joanda, gura dana jan eta lotara doaz, bakoitza etxeko leku batean jarrita. Hau da, Espinosa-

---

(10) Stith THOMPSON, *Motif-Index of Folk-Literature*, Indiana University Press, Bloomington & London, 1966.

ren sailkapenean D deritzan motiboa. Gure ipuinetako batean elementu hau ipuin amaieran ageri da. Besteetan nahiko labur ematen da, esaldi bat nahiko da. Hona adibide bat:

“Da, orduen, bestiek, sartu sien barrure, da jan seben banketori, da, gero, ba, lotara ba; katue pare san an suen ondoan, da txakurre pare san atien atzien, astoa para san kortan, da olloskoa an goiko pertxan.”

Hurrengo pasartea Espinosak E deritzana izango litzateke. Hau da, lapurretari bat berriz doa etxera. Batzutan nor joango den zotzetara erabakitzen da. Baina etxean sartu orduan, nahiz ta inor ikusi ez, abere guztiek eraso egiten diote bakoitzak bere modura: txakurrak aginka, katuak erpekadak emanaz, astoak ostikadaka, aritoak topeka eta oilarrak kukurruku eginez. Hau be Thompsonen motiboen artean dago: K1 161: Animal hidden in various parts of a house attack owner with their characteristic powers and kill him when he enters (Abereak etxeko leku ezberdinetan ostonduta jabeari eraso egiten diote euren potere bereziekin, eta sartzen denean hil).

Bertsioetako batean pasarte hau birritan gertatzen da, lehenengo lapur bat eta gero beste bat doazelako. Baina azkenean ondorioa bera da.

Espinosak F letra jarri dio hurrengo ekintza zati honi: Biktimak gertatu zaiona modu miresgarri batez kontatzen du. Esku artean erabili ditudan gatzelerazko testuetan zati hau askoz argiago eta deigarriagoa da. Adibidez:

“Llegó el pobre ladrón adonde sus compañeros todo magullado y contando que no había nadie en casa, pero que un demonio le había arrancado la nariz con un rastrillo [katuak erpeka], otro le había tirado al suelo [estropuz eginda erori], otro le había mordido en las nalgas con unas tenazas [txakurrak aginka], otro le había apaleado la barriga [astoak ostikadaka] y, por último, otro lo había vareado como si fuera paja [zezenak adarka].

—Y encima, otro desde arriba, gritaba: ‘¡Traédme aquí! ¡Traédme aquí!’.”

Beste batean:

“—Espérame, espérame, que hay unos gigantes que me han clavado sus espadas [zezenaren adarrak], me han dao de patadas [astoa ostikadaka] y, encima, había uno que decía: ‘Dejádme a mí, dejádme a mí’ [oilarraren quiquiriqui].”

Esaterako oilarraren “quiquiriqui”a ia beti interpretatzen da era batera edo bestera: “¡Venir que están aquí! ¡Venir que están aquí!”, “¡Traédme aquí! ¡Traédme aquí!”, “¡Dejádme a mí! ¡Dejádme a mí!”.

Euskarazkoetan kontaketa hori apalagoa da, eta ez da beti egin ere egiten, baina badira hala ta guzti ere adibide politak:

“—Bueno, a dau brujas beterik, ta suen ondoan egon dan sorgiñ batek ein dost upelako ainkadie; da estait ser isen da, beste atzetik eta danak ein dost beste ainkada bat, da orduen urten dot istu te larri a kortatik eta an, gison aundi bet ein dost makilla bategas goittik bera jo; da gañera an goijjen egon da bijjerragas juesa edo olakoan bat, da a esaten:

—Oneri, oneri, lapurreri! —esaten.”

“Jun san bestiegana ta esan'tzon: “Ser ikusi dot ba! Nik etxakijjet ser ixen dan a! Batak ainkeka, bestiek makilleka, bestiek ostikoka, nik esebe etxoat ikusi baia txarto ibilli nok, txarto be txarto. Ara esi'leikek jun”.

Aldaera baten bakarrik daukagu Espinoak G atalean bereiztutakoa: hau da, biktima hiltzea. Hain zuzen ere, testu honetan lapurra, etxe barruan daudenak nortzuk eta zelakoak diren ikustera bueltatu den lapurra, hil egiten da abereen kolpe eta zauriek eraginda:

“Andik eta ordubete ingurure lapur bet ikusten da su ondora susen-susen joaten. An katueri ikututzen. Onek erpeka eiñ eutzan. Sutundu sen lapurre, eta olloskoak espuelie begijen sartu eutzan. Andik badoa urteten, da txakurrek upilako ainkadak. Badoa eskilara ondotik ta topekada piloa, euretatik bat tripen. Badoa kortara. Ango atietan astoak emoten dotzoz ostikada bi. Beien susen luse, geijan es altzetako!

Lapur ori bestiekañe joan esanien, bestiek etzien jatzi.”

Eta amaiera denetan berdina da: abereak etxean gelditzen dira jaun ta jabe. Amaiera laburra da, desenlazea argituta dago eta hau badirudi ipuinari azkena emateko baino ez dela:

“Da gero bestiek ba an bisi isen sien trankil.”

“Alde ben bestiek eta eurek gatu sin an etxin. Da gero baktotxak bere bierrak artu zittun, batzuk zotxamarra batu sue bisteko bestik baskarixe eiñ ta bestiek etxeko bierrak eta danak edertotxu konpondu sien. Da au olan basan sartu daixesela kalabasan ta urten daixela Markineko plazan.”

“Da gero axe ixen san eurentzako etzie, ta eurek manejete'sien antxe.”

“Ta onek bost patadiok jan eben arek itxi eben aparije.”

Espinosak, aldaera guztien artean, eta sekuentzia kateak zelan osatuta dauden ikusita, ipuin honen tipo nagusi bi bereiztu ditu, lehenengoak lau aldaera dituela eta bigarrenak bi.



Gure ipuinean sekuentziak modu honetan geratu dira:

– A-B1-D-E-E-H (Markinakoa).

– A-B1-D-E-F-H (Muxika eta Nabarnizekoak).

– A-B1-E-G-H (Muxikakoa, Barandiaranek dakarrena).

Hain zuzen ere, Espinosak II tipotzat jotzen duen sekuentzi katea. Aldera hispanikoen azterketa zehatzagoa egiten du gero, tipo bakoitzean zenbat bertsio dauden finkatuz, eta hau da bertsiorik gehien biltzen duen tipoa denen artean. Bertsio hispaniko guztietatik (29 guztira), 11 dira II tipokoak. Beste tipoez bertsio gutxiago biltzen dituzte. Horrez ganera IIA eta IIB moetako ipuin gehienak hispanikoak dira.

Beraz, berak I mota jo du Europako forma arkaikotzat, baina hispanikoen artean IIkoa da gehien betetzen dena. Guk hemen aztertutako guztiak ere talde horretan sartzen dira.

## TESTUAK

### I

Iturria: Mikel Zarate *Iker* Mintegia.

Lekukoa: Begoña Onaindia, Beketxebarrikoa. Ezkondu ezker, Markinan bizi da, 47 urte.

Biltzaileak: Ibone Azpiri eta Agustina Ibarluzea.

Biltze-data: 1986ko uda (abuztua).

### Astoa, txakurre, katua eta oillarra

“Baten asto bat euen bere etxien, makillaka ta ibiltze ben da, jaten be beti bedarra ta lastue ta berai eskasen ta pentzau ban:

–‘Alde ein biot nik etxetik se amen estoste gure niri.’

Ta ba doie bidin sier asto kuitxauoi tte, topau dau baserri baten atien, txakur bat, da txakurroi saunkaka, guau, guau! ta diñotze

–‘Txakurra ori da umore ona daukasune.’

–‘Bai estotela etxi ondo saintzen da etxetik kanpora bildu naue.’

–‘Ene! es estutu guasen bixek lagunek isengo ga.’

Bueno badoies bixek eta jun de jun topau ben beste katu bat, a miauka, ‘miau, miau!’

—‘Katua ori da umore ona daukasune!’

—‘Bai sagurik pe estotela atrapetan ta etxetik kanpora bildu naue.’

—‘Etorri etorri geuas danok lagunek isengo ga.’

Ba doies aurra, alako baten, oilar bat baserri baten kukurrukuka; ‘kukurruku, kukurruku’.

Ari be bardin ba.

—‘Oilartxua ori da umore ona daukasune.’

—‘Bai estotela jan baiño eitten ta etxetik kanpora bota naue.’

—‘Etorri, etorri danok konponduko ga.’

Ba doies jun da jun da alako baten illuntzen asi san da pentzauben, ‘gaba ein biosku ta lo be nun o nun ein bikou ta ia ba’ esaotzen katuek oilarra.

—‘Oilarra igoisu nere lepu gaña ia argik iñun ikusto sun.’

Ta ollarrak esaotzen

—‘Soser, soser an mendi punta ikustot.’

—‘Bueno, ordun igoisu astuan gaña’. Ta astuan gaña igo banin

—‘Bai’ esaban, ‘antxe urri urriñin, argi txikitxu bat ikustot.’

—‘Bueno ba jun eingo ga.’

Ta jun sin danak mendira da an suen etxe bat baña iñorbe esan barrura juten atrebitzen se e sekixen ba utzik euen ala bateonbat bisi san da, alako baten katu orrek igo ban geldi geldik ta ikusi ban utzik euela da a san lapur batzun etxie baña gabas kanpun ibiltze zin de utzik euen, da jun sien gero danak, an topau ben verjan da jaben lenengo naikue ta pentzauben ‘Arek datosenako, onen usabak, gu plantau einbiga amen ia dekosuesan’ ta esaotzen oilarra:

—‘Su tximiñixa gañin poxporuen ondun.’

Katuai esaotzen:

—‘Su suan ondun.’

Da astuk esaban

—‘Ni eskillaburun plantauko na ta eskepin txakurra.’

Alako baten etorri da lapurroi ta jun san gora asi da poxponik artzen da piko piko oilarrak gero sue bisten da fufu katuek, ‘baiña Jesus ser da au? Amen esin leike’.

Badoie urteta joten dau astuk ostikuas da eskillaretan bera bueltaka bueltaka an doie. Urteban barretz txakurrek ainke eittotze ta 'bueno, amen esin leike, ni neu es noie'.

—'Bueno, bueno su kobarde bat sa!' esaotzen bestiek. 'Oixe bai ba jungo es ga ba'.

Jun san beste ta ari be bardin, ta ikusi benien esin leikela pentzau ben bueno ba itxi ein bikotzen eurei bai tte alde.

Alde ben bestiek eta eurek gatu sin an etxin. Da gero bakotxak bere bierrak artu zittun batzuk zotxamarra batu sue bisteko bestik baskarixe eñ ta bestiek etxeko bierrak eta danak edertotxu konpondu sien.

Da an olan basan sartu daixesela kalabasan ta urten daixela Marki-neko plazan."

## II

Iturria: Mikel Zarate *Iker* Mintegia.

Lekukoa: Pantxike Gezuraga, Muxikan jaioa 1930ean.

Biltzailea: Ana Astelarra.

Biltze-data: 1981-82 ikasturtea.

### Astoana, txakurrena, katuena ta olloskoana

"Bein baten famili baten euki'ben asto sartxu bet, baya, sarra isen sa'les ba es eben balijjo isen bierrerako bes, da... pentze seben arek, etxekoak, a ilttie da euki'ben eurek, uesabak konbertzasiñoa:

—'Ba, onek astoak oñ estesku eitten esetako be emendijjorik da oba lene-lenengoan atxurregas buruen jo ta iltten badogu.'

Da astoa entzuten egon san, beren kortatik, da pentzetan:

—'Nik amen egoten banas bijjer es nas bisiko', da pentze seban alde eittie, da urte'ben, ya, a etxe abandoneute.

Topeu'seben bidien txakurtxu bet, txakur sartxu bet, triste, bide eskiñen, da, pregunte'tzen astoak txakurreri.

—'E lagun! zer pasetan yatzu?'

—'Ba, amentxe nau, se etzien be ostikoka ibil dostie da estekot lo eitteko be lekurik, se alde eñ'dot'

—'A, etorri adi nigas.'

Da bijjek joan sien andik bidetik sier. Topeu'ben gero, katu bet, koittedue, miau te miau, da pregunte'tzien areri:

—'E lagun, ser pasetan yatzu?'

—'Estostie emoten jatekorik be ta triste nau, gose nas, miaun, gose nas.'

—'Etorri gugas, etorri.'

Da ala, pare'san astoan ganien katue, da txakurre atzean, da joan sien eurrera, da an, eskiñetxu baten tope dabe lumek makurtute olloskoa, burue berantza deuela.

—'E lagun, se pasaten yatzu?'

—'Ba, amentxe nau, danak etxen deustie jo, da txarrena... esan dabe ba, banketa dekiela ta banketerako ni il bi'ostiela, da orduen ba en'yot ba alde.'

—'A, etorri gugas, etorri gugas, pareu nire ganien.'

Pare san astoan ganien, da, ala, andik joan sien, da gaba isen san, illun da; alako baten an, urrun baten egon san, argitxu bet, da, ene! joan sien araxentza, ia, an argijje dauen lekuen se ete dauen; da an egon san etxetxu bet, da an etzien barruen berbien saratie entzute'seben da, beittu'seben bentanatik ta, Ene! an egon sien iru lau gixon baña isen sien lapurrek, aparijje jaten, da diruek kontetan, da eurek gose isen sieles danak, gure isen'seben ba, selan edo alan ba ara sartun, baña orretako arek kanpora atara bear isen sien da orduen akordeu jjakien olako sarata aundi bat eittie, ikusatuteko arek, eta esanitzan astoak txakurreri:

—'E, su, pareko sara nire ganien.'

Da esan'tzon katueri:

—'Su pareko sara txakurren ganien.'

Da olloskoari esan'tzon astoak:

—'Da su pareko sara katuen ganien; da, orduen, nik esaten dotenien, bat, bi ta iru, danok asiko gara saratie eitten eh? Da bueno. Listo?'

—'Listo.'

Da astoa asi san iaaa, iaaa... txakurre uau, uau... miaun katue, ta kukurruku olloskoa.

Da ene! orduen barrukoak entzu'seben ori saratie ta:

—'Ene! ser dator amen, ser dator amen.'

Da, danak ikeratute, alde ein seben etzetik, pentze seben ba euren bille datosela ta.

Da, orduen, bestiek, sartu sien barrure, da jan seben banketori, da, gero, ba, lotara ba; katue pare san an suen ondoan, da txakurre pare san atien atzien, astoa pare san kortan, da olloskoa an goiko pertxan.

Baya, arek lapurrek e'sien egon konforme, se euren diruek eta geusek an itxi ebesan da gure isen seben, ia an ser pasetan dan edo, an... ikustie; baye ñok es eben gure isen joan da, orduen, ein seben suertien bota da, bueno, urte'tzon bateri da, joan san, bia allegesanien, etxe ondora ixilik ixilik sartu sen da an suen ondoan ikusi'ben olako perla edo, ta pentse'seben:

—'Ene! ser da ori ba?'

Baya isen sien katuen begijek, brillue argittasune eitten sebenak, da eskue bota tzonien, en'tzon Miao!, emon'tzan olako erpekada bat, da orduen arrapaladan, ba txakurre, orduen, berak ein seben saratiegas akorde san da ein tzon anke, da ariñago segidu seben kortarantza da an egon san astoak emon'tzon ostikadiegas, ba olloskoa be akorde san da... —Kukurruku! olloskoa andik goittik, da, urte seben orduen istu te larri gison onek da joan san beran lagunekañe ta esan tzien:

—'Bueno, a dau brujas beterik, ta suen ondoan egon dan sorgiñ batek ein dost upelako ainkadie; da estait ser isen dan, beste atzetik eta danak ein dost beste ainkada bat, da orduen urten dot istu te larri a kortatik eta an, gison aundi bet ein dost makilla bategas goittik bera jo; da gañera an goijjen egon da bijerragas juesa edo olakoan bat, da a esaten:

—Oneri, oneri, lapurreri!' —esaten.

Da orduen, ba gero pentze seben gijjau es joatie; da gero bestiek ba an bisi isen sien trankil."

### III

Iturria: Juan Gurutz EGUZKIZA etabar: *Idazkera Ariketak*, Udako Euskal Ikastaroa - Derio, Labayru Ikastegia, 1981, 89-91 or.

Lekukoa: Digna Arriola, Nabarnizkoa.

Biltzailea: Josune Unamuno.

Biltze-data: 1980-81 ikasturtea.

#### Astoa, txakurra, katua eta oillarra

"Egon san etze baten asto bat, asto sarra, esetako be balijjo estaben astue. Da esaeben: —Asto sarra, estau esetako be balijjo-ta, ill ein bikou,

ia laster negue be badator da, ill de kitxu, kendu enbarasutik. Jan se besterik esteu eitzen-da.

Astuek entzun'ban ori. Da esaeban: 'Neu ill seuek? Es ba, eskapau eingot ba!'. Da eskapau'ban andik. Jun sen, jun de jun, da topau'ban txakurre. Txakurrek esan'tzon: 'Nora soies?' Da bestiek: 'Ba, estotela balijjo ta, etzien laster illteko kontue esan dabe ta eskapeu ein dot etzetik'.

'Neu be olantxik noie' —esan'tzon txakurrek—. 'Bueno, ba aitxik goisan bijjok alkarras. Neu be sarra nasela ta, estotela saunkerik be eitzen da... banoie'.

Badoies bijjek alkarras. Jun de jun, topeu dabe katue. Da esan'tzen katueri: 'Ser ba? suri be se paseten jjatzu ba?'.

'Ba, ni be ia oin sagurik be estotela atrapetan etzien, da esa'este ba, sarra nasela-ta; beti eurrien nabile eskobiegas joten, da eskapeu dot!'. 'Bueno, ba geu be olantxik goies, etorri geuas'. Junteu sien iru. Jun sien aurrerau te topeu eben oillar bat, oillarra kukurrukuke, ta esan'ban: 'Laster Gabonak be badiesela-ta, ia estekola serik, eta ill ein bi'nabela neu esa'este ta...'. Ba planteu sien, astoa aspijken, astun ganien txakurre, txakurren ganien katue, ta katuen ganien oillarra. Jun sien da gero gaba aillegau san, da illundu san da, nora jun bes.

Ta ikusi'ben urrunien antxe argitxu bet dauela. Da esa'ben 'Araxe jun biou gaba pasetako, araxe etzera; etzie edo ia ser dauen ikusi biou antxeta'. Jun sien, jo'eben atie, da argi orregas egon sien lapurrek, lapurretan einde, euren diruek kontetan. Da atie jo ebenien pentzau eben badoiesela goardosebillak-edo eurek topetan, da eskapetieri emon'tzen; da bestiek astue-ta, sartu sien barrure, ta planteu sien astue kortan, txakurre ate onduen, katue suen ondotxuen, da oillarra be kortan. Planteu sien lo eitzen, epeletan dausela-ta, posik! Da lapurrek jun sien atzera, ikusten ia se ixen dan arek ikeratu'txusena. Da bat sartu san barrure illunien, argirik ixotu barik, da jun san su ondora, da sueri erein'tzonien pentseu'ban txingerra dala, ta ixen san katuen begijje. Da katuek erpeka ekin'tzon, purrustada batzuk ein'tzosan; asi san lapurre eskapan, atera jutun, da atien asi jjakon txakurre saunkaka; asi san kortatik eskapetakun, da kortan aste'jjako astue ostikoka, da gero urteebanien kanpora aren posa. Ta gero ondiño kukurruku eitte'tzon oillarrak. Jun san bestiegana ta esan'tzon: 'Ser ikusi dot ba! Nik etxakijjet ser ixen dan a! Batak ainkeka, bestiek makilleka, bestiek ostikoka, nik esebe etxoat ikusi baia txarto ibilli nok, txarto be txarto. Ara esi'leikek jun'.

Da gero axe ixen san eurentzako etzie, ta eurek manejete'sien antxe.

## IV

Iturria: José Miguel de BARANDIARAN, *Obras Completas* II, 259-261 or.

Lekukoa: Jose de Etxebarri, Muxikakoa.

Biltze-data: 1924.

**El asno, el perro, el gato, el gallo y el carnero**

“Etze baten astoa egon ei sen sarra, esetako geuse be esana, ta morroiek esa’utzen ugesabari: ‘esta geuse ta il bixer asto au alperrik jaten deu te’.

Astoak jakin banien, etzetik urten da eurrera joan da joan da joan eiñ ei sen.

Da txakur bet topeu eiseban.

Da diñotzo astoak:

–‘Ser eiten dok or eusirik eiñ barik?’

–‘Bijer il ingo neijuek, sarra naselako, ta gogorik barik najjauk olan.’

–‘Tirok neugas.’

Joan da joan da joan ein ei sien eurrera bidien euren kontuek esanas, da eldu ei sien etze baten ondora, eta katue egon ei sen leijo baten alaru larrisekas txilijoka.

Ta diñotze asto-txakurrek katueri:

–‘Sergaitik saus ain estu?’

–‘Ba uesabandriek il ein gure neu geur, txitxe bat arrapeu dotalako, lapurre nasela-ta.’

–‘Geu be olakoxe atxakijekaitik gabis olan, da il baño oba da ta etor geugas.’

Joan sien ba urrun irurek batera.

Eberdiko amabijek ixen ei sien, da bidien bardapien egon ei sen ollar eder bet kukurrukurik be eiñ barik.

Mire ein de badoas Asto, katu ta txakurrek ollarrañe ia ser eukan itanduten.

Da diñotze irurek ollarrari:

–‘Zer dekok or bardapien kukurrukurik eiñ barik egoteko ordu ontan?’

—‘Ser eukikot ba, bixer ordu ontan kasuelan egon bier dot eta!’

—‘Etor geugas, or baño obeto dok ondik eurrera bixitie ta.’

Joan sien eurrera bidien, da topeu ben arito bat es beerik es jan eiten es eبالا. Da diñue eurek alkarreri: ‘geuretaikuen bat da, eta esan-gotzagu seuser?’

—‘Ser dekok jan be es eiteko orko sekule bedar gosoa be?’

—‘Len segaittik ekar nabe ni ona, lodituteko edo? Ba geur sortzi gure jaubien alaba sarrena eskontzen da ta, il eingo ei nabe bodan jateko.’

—‘Joan emetik etzetik, geules, ein biok il eseian.’

—‘Baia, nora joan geurkolako egunien beste batek artunde burue apurtutera eraingostek eta?’

—‘Etor geugas.’

Joan sien ba danak eurrera urrun, joan da joan gabeko amabijek ingururartien.

Ordu ontan argije ikusi eben lapur-etze bateko leijoan.

Argije egoan lekure joateko gogoia etorri jakien danari.

Etzontara eldu sanerako txakurre eusike asi sen.

Beste gustijek eskuteute egon sien; arittoa es se beste danak.

Onek atieri topetakoak emoten eutzesan sendo: emon da emon.

Barruko lapurrek ikeratu ei sien askenarako, ta beste lapur ato aundijen bat dalakoan, eskuteu eiñ sien danak.

Baia arittoa, topeka-topeka, akabureko atie apurtu eiñ eban.

Da danak sartun sien barrure.

Argije ondiño amateu eban astoak surretako lurrune gas, da gustijek pareu sien, euren ustes, leku onenetan: katue su ondoan, ollarra tximini-jen, txakurre atostien, arittoa eskilarapien, astoa kortako atietan.

Danak ixi-ixilik egosan.

Baia lapurrek jakin gure eben ser ixen dien arek saratak. Ta subertien bota eben nor joan eskatzera.

Andik eta ordubete ingurure lapur bet ikusten da su ondora susen-susen joaten.

An katueri ikututzen. Onek erpeka eiñ eutzan. Sutundu sen lapurre, ta olloskoak espuelie begijen sartu eutzan.



Andik badoa urteten, da txakurrek upilako ainkadak.

Badoa eskilara ondotik ta topekada piloa, euretatik bat tripen.

Badoa kortara. Ango atietan astoak emoten dotzoz ostikada bi. Beien susen luse, geijan es altzetako!

Lapur ori bestiekañe joan esanien, bestiek etzien jatzi, te onek bost patadiok jan eben arek itxi eben aparije.”

## V

Iturria: Mikel Zarate *Iker* Mintegia.

Lekukoa: Patxi Silloniz, Mendexakoa, 62 urte.

Biltzailea: Ana Felicitas Gerra Juaristi.

Biltze-data: 1981-82 ikasturtea.

### **Txakurre, arije, katue ta oillarra**

“Bein, bisi ixen sirien txakurre, arije, katue, da oillarra, da sirien biargiñek da, biar asko eitxeben, biar asko eitxebesenles, aberatzak sirien da, an, asko eusen alperrak, biarrik ein barik bisi ixen gurebenak da arek, eitxebesan jaten an lebatza ta, gausa gosuk edo gausa ederrak jatebesan arek da inbidijjetan gabien lotara jun siñin, se pentzauben lapurrek?

–‘Jun bieu axe ostxen da atxe ostu einbitzaue.’

–‘Ederto.’

De preparau sin da yun sirien danok lotara.

–‘Ba bueno, gabon da gaurkos guasen lotara’ da, txakurre jun sen atin ondora, atin atzera. Arije eskillarapera, da katue, sutako ondora autzan. Danok lo.

Da etorri sin lapurrek eta ‘dsa!’ jun sirin atetara, atin ondora da txakurrek saunke:

–‘Guau, guau!’

–Ta, ‘emen estau leku ona, guasen beste aldera’.

Jun sirin beste aldera ta eskillarapera da eskillarapin arijek tope eintzen da

–‘Ene! emen be estau leku ona. Guasen aurrera’

Jun sin eskatzera da eskatzin katu da katuek ‘Miau’ ta erpe.

—‘Gu ser enbieguk pa?’

Ta oillarrak, gora beituben, da oillarrak

—‘Pasiensia’ ta plus, kaka orra.”

## VI

Iturria: ESPINOSA, Aurelio M., *Cuentos populares de Castilla y León I*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1987.

Bilketa-datuak: Nava de la Asunción, Segovia.

Narrador XXVI, 16 de abril, 1936.

### Los animales inútiles

“Este era un burro que le echaron a morir. Y se fue al campo y se encuentra con un perro.

—¿Qué haces ahí? —le dice el perro.

—El amo, porque soy viejo y pelao, me ha echao a morir y ya no me admite en casa.

—Así me pasa a mí —dijo el perro.

En esto que se encuentran a un gato.

—¿Dónde vas? —le preguntaron.

—Me ha echao fuera el amo porque soy viejo y goloso, y porque ya no puedo cazar.

Y ven a un gallo en lo más alto de un árbol y le preguntan:

—¿Qué haces ahí, gallo?

—Mirar... Es la función del pueblo, y me han querido coger para matarme, y me he salido al campo.

—Bájate, y vamos por el mundo a buscar la vida.

Y andando, andando, se encontraron con una luz en un monte. Era un caserío abandonao, que los señores iban a veranear allí en el verano. Y había una cuadrilla de ladrones que estaban robando el caserío. Y dice el perro:

—Ahí hay gente. Vamos a entrar a ver si los asustamos y se van y nos comemos la merienda de ellos.

El gallo se subió a lo más alto de la cuadra,... el perro tras de una puerta tumbao,... y el gato se fue al hogar donde estaban comiendo. Y empezó el gato a maullar, el burro a rebuznar, el perro a ladrar, y el gallo a cantar:

—¡Están aquíiii!... Están aquíiii!...

Los ladrones tuvieron miedo y se salieron gritando:

—¡Aquí hay gente y nos van a coger!

Escaparon los ladrones, y los animales entonces se pusieron a comer la cena. Entretanto los ladrones dejaron de correr, y dice el capitán:

—Muchachos, el que sea más valiente tiene que volver a ver qué gente hay allí. Si no seremos unos cobardes.

Y fue uno voluntario y dice:

—¡Yo entro!

Llega el ladrón a la cocina, y el gato le echó una engañaña que le sacó un ojo; el perro le cogió de las piernas haciéndole mordiduras. Y al tiempo de salir, le pegó unas coces el burro... y el gallo entretanto dando voces:

—¡Venir, que están aquí! ¡Venir, que están aquí!

El ladrón echó a correr con todas sus fuerzas y temblando de pies a cabeza, dijo a sus compañeros:

—¡Vámonos corriendo, que allí hay mucha gente, y nos van a coger!

Y escaparon los ladrones y dejaron a los animales solos en el caserío.

Y allí se quedaron disputando, hasta que fueron los amos a veranear y vieron con mucho gusto que su finca estaba en buenas condiciones guardada por los animales.”

## VII

Iturria: Antonio RODRIGUEZ ALMODOVAR: *Cuentos al amor de la lumbre* II, Anaya, Madrid, 1988, 515-518 or.

### Los animales inútiles

“Erase una vez un señor que tenía un gallo un poco viejo, y dijo:

—Este ya sólo sirve para el puchero.

Mandó llamar a la criada y le dijo:

—Mañana vas, te coges el gallo y lo matas. Y como la carne no está para desperdiciar, lo echas en la olla.

El gallo, que andaba por el tejado, oye lo que están tramando y dice:

—¡Conque ésas tenemos! Pues me escapo y lo que es a mí no me pillan, aunque sea viejo.

En cuanto se hizo de noche, se escapó el gallo y se fue al monte. Andando, andando, se encontró con un burro viejo que ya no era más que costillas. Va el gallo muy estirado y le dice:

—Buenos días, compadre. ¿A dónde bueno por estos montes?

—Pues nada —responde el burro—, que, como ya estoy viejo y no puedo con la carga, mi amo me ha echado al monte a que haga la vida.

Le dice el gallo:

—Pues mira, a mí me ha pasado algo por el estilo. Sólo que, antes de que hicieran conmigo un buen caldo, he decidido correr mundo.

—Bueno, bueno —dice el burro—, si te parece seguimos juntos y así nos hacemos compañía.

Le pareció bien al gallo y siguieron caminando, el burro pasito a paso, de lo viejo que estaba, y el gallo muy estirado y muy tieso. Por el camino en que iban se encontraron con un toro, y dice el gallo:

—Buenos días tenga usted, señor toro. ¿Qué le trae por estos montes?

—¿Yo? Yo ando siempre por aquí, cerquita de la dehesa. Como ya me he hecho viejo, no se preocupan por mí.

—¿Y no te gustaría venir con nosotros a buscarte la vida?

—Pues, hombre, la verdad es que no estoy mal yo aquí —contestó el toro.

Y entonces el gallo le dice:

—Te advierto que ahí atrás vienen unos toreros...

—¿Ah, sí? Pues ahora mismo me voy con vosotros.

Y sin pensarlo más se unió a los otros dos.

A poco que caminaron vieron venir un galgo sarnoso. El gallo, muy estirado, como siempre, se adelantó a saludarlo:

—¡Muy buenas, señor galgo! ¿A dónde bueno tan temprano?

Entonces les contó el galgo que, como ya estaba viejo y sarnoso, su amo lo había despedido. Y el gallo, muy indignado, dice:

—¡Vaya unos amos que hay por ahí! ¡Maldita sea! Pero no se apure usted, y véngase con nosotros, que juntos nos haremos compañía.

Se unió también el galgo a la comitiva, y al poco rato se encontraron un gato con hambre de seis semanas y maullando como un desesperado. Y le dice el gallo:

—Amigo, ¿qué hace usted tan desolado por estos montes?

Y el gato les contó su historia:

—Hará poco más de un mes que mi ama me dejó al cargo del puchero, como todos los días cuando se iba a misa. La muy beata tardó aquel día más de la cuenta, y me entró tanta hambre, que no pude resistirme. Le pegué un empujón a la olla, que la tiré al suelo, y me zampé toda la carne. Cuando volvió mi ama, me arreó una paliza que tengo el espinazo como un dominó. Y ahora arrastro un hambre que no veo.

—¡Vaya, hombre, vaya! —dijo el gallo—. ¿Por qué no se une usted a nosotros, que de seguro encontraremos algo de comer?

El gato no se hizo de rogar y se juntó a los otros la mar de contento.

El gallo iba dando explicaciones de cómo habían de hacer para conseguir la comida, pero se iba haciendo tarde y todavía no habían encontrado nada que comer. El burro ya apenas podía sostenerse, de hambre que tenía, y el galgo sarnoso tampoco podía caminar, de hambre y de sed. El toro entonces permitió que se le subiera encima. Ya les cogía la noche, cuando el galgo creyó divisar una lucecita a lo lejos. El gato saltó encima del galgo y el gallo voló encima de él, para comprobar, y dijo:

—Pues es verdad. Es una casa.

—¡Vamos, vamos! ¡A ver si llenamos la tripa! —dijo el gato.

Apretaron el paso lo más que pudieron y cuando ya estaban cerca de la casa, dice el gallo:

—¡Alto ahí! Mejor será que me adelante yo solo a ver qué hay.

Fue el gallo hasta la casa sin hacer ruido y por una ventana vio a un puñado de ladrones comiendo a dos carrillos alrededor de la lumbre. Volvió y les contó a los demás animales lo que había. Les dice:

—Amigos míos. Miren ustedes lo que vamos a hacer. Nos allegamos todos sin que nos sientan y se coloca cada uno en un lugar, alrededor de

la casa. Luego, a una señal mía, todo el que sepa cantar, que cante, pero muy fuerte, muy fuerte, para que se espanten y se vayan.

Y así lo hicieron. El gallo al tejado. El toro y el burro se pusieron cada cual en una ventana. El perro y el gato a cada lado de la puerta de salida. Y todos a un tiempo se pusieron a cantar. El gallo:

—¡Quiquiriquíiii, cuántos ladrones hay aquíiii!

Y el toro:

—¡Múuuuchos, múuuuchos, múuuuchos!

Y el burro:

—¡Ga-chón, ga-chón, gachón!

Y el perro:

—¡Guard-dias, guar-dias, guar-dias!

Y el gato:

—¡Mii-ra, mii-ra, mii -ra!

Al oír tanto ruido, los ladrones se murieron de miedo y salieron corriendo. Decía el capitán:

—¡Son los demonios! ¡Son los demonios!

Y corrieron hasta que no pudieron más. Entonces bajó el gallo del tejado y gritó:

—¡Hala, hala, compañeros! ¡A lo gordo! ¡A lo gordo! ¡A llenar la tripa, que aquí hay de todo!

Y entraron en la casa y se hartaron de comer. Decía el gato:

—¡Estoy de queso que no me puedo ni mover!

Y el galgo decía:

—Me he atracado de carne, que estoy como una bola.

Y el gallo, más tieso y más estirado que nunca:

—Yo bien les decía que juntos hallaríamos —y después de un rato, dice—: Pero me temo que esos ladrones puedan volver. Habrá que prepararse para darles una buena zurra. Pero ahora, no a cantar, sino a patadas y a mordidas y a picotazos, y que cada cual se esconda en un sitio.

El gallo se subió otra vez al tejado. El gato se arrinconó a un ladito de la lumbre. El galgo se puso a la puerta. El toro, junto a una ventana, y el burro, junto a la otra.

Los ladrones habían decidido mandar a uno de ellos a explorar. Al poco rato se acercó a la casa y entró sin hacer ruido. Pero el gallo lo había visto desde el tejado y ya había avisado a los demás. Como estaba muy oscuro, el ladrón se acercó a la lumbre para encender la luz. Pero en ese momento salta el gato de su rincón y le pega un arañazo en la cara.

—¡Ay, que me han arrancado la nariz! —gritó.

Y sale corriendo, pero, como estaba tan oscuro, tropieza y se cae al suelo. Allí el galgo le pega unos cuantos bocados en las nalgas. Luego el ladrón tira para una ventana, pero allí estaba el burro, que le dio de coces en la barriga y lo mandó para la otra ventana. Allí el toro, de una cornada, lo despachó por los aires. Y mientras, el gallo, desde el tejado, cantaba:

—¡Quiquiriquiiii!

Llegó el pobre ladrón adonde sus compañeros todo magullado y contando que no había nadie en casa, pero que un demonio le había arrancado la nariz con un rastrillo, otro le había tirado al suelo otro le había mordido en las nalgas con unas tenazas, otro le había apaleado la barriga y, por último, otro lo había vareado como si fuera paja.

—Y encima, otro desde arriba, gritaba: ‘¡Traédmelo aquí! ¡Traédmelo aquí!’.”

## VIII

Iturria: Joaquín DIAZ, *Cuentos en castellano*: Ediciones de la Torre, “Alba y Mayo-Narrativa 7”, Madrid, 1988, 112-113 or.

### Los animales viejos

“Este era un gallo que oyó decir al ama que el Domingo de Pascua le iba a poner en pepitoria. Salió corriendo del corral y se echó a andar por un camino, y a poco se encontró con un burro.

—¿Dónde vas, burro?

—¿Dónde voy a ir? Que mis amos dicen que ya soy viejo y no me quieren.

—Pues vente conmigo.

Siguieron andando, y al rato se encontraron con un toro.

—¿Dónde vas, toro?

—Huyendo de mi amo, que me quiere matar pa venderme en filetes.

—Pues vente con nosotros.

Siguieron andando y a poco vieron una cabaña de pastor abandonada. Se metieron allí y se echaron a dormir. Pero la zorra, que siempre anda buscando qué comer, les vio y dijo:

—Vaya un banquetazo. Voy a buscar al oso, que me ayude.

Conque vuelve con él y le dice:

—Yo creo que entras tú el primero, porque, como más mayor, así eliges pieza...

Pero en esto se había despertao el gallo, y en cuanto que oye decir eso a la zorra, avisa al burro y al toro y se ponen detrás de la puerta. Entra el oso, y empieza el toro a darle cornadas y el burro a darle coces, y el gallo, subido a una viga, venga a cantar.

—Quiquiriquí, quiquiriquí...

Echó la zorra a correr, y detrás, el oso, quejándose:

—Espérame, espérame, que hay unos gigantes que me han clavao sus espadas, me han dao de patadas y, encima, había uno que decía: ‘Dejádmelo a mí, dejádmelo a mí.’”



## HERRI-NARRATIBAGINTZA ETA LITERATURA

Donostia, 1992-III-27

Bernardo Atxaga

Hartu nire gaurko ponentziaren gaia gogoan, eta aspaldiko enperadore batek hartutako erabakia etortzen zait burura. Antza denez, ibai zabal eta bizkor batek bi zaldi sakratu ohostu zizkion, eta ohostu, noski, ibaiek ohi duten moduan, zaldien igeria hautsi eta bere baitan itoz; eta orduan berak —Jerjes zela esaten digu Herodotok—, ibaia kastigatzea erabaki omen zuen. Ibai hura ez zen aurrerantzean zabal, bizkor eta arriskutsu izango, zeren berak kenduko baitzizkion indarrak, berak bihurtuko baitzuen erreka koxkor. Nola? —ba, bere soldaduei ehunka erreten eginera— ziz, eta ur haundienak erreten haietara bideratuz. Pentsatu eta egin, handik urtebetera ibaia erdi hustua zegoen, eta, Herodoto berak dioen bezala, “ez zion inori beldurrik ematen, ezta umea besoetan hartuta zihoazen andreei ere”.

Literatura ere ibai bizkor eta zabala da, noski, edo halatsu ikus dezakegu behinik behin gure irudimenaren begiekin: poeta asiriarrak eta greziarren kantuekin hasi, eta —geroz gizenago, geroz eta liburu gehiago hartuz—, gure egunok arte iristen den ibaia bezala. Eta, ibaia den partez, agian joka dezakegu berarekin Jerjes enperadoreak zaldiak ito zizkion harekin bezala; har ditzakegu bere urak eta ehunka erretenetan banatu. Eta banatu, gainera —irudimenak enperadore t’erdi balio baitu-korronterik korronte, berez nahasturik datorrena erreten desberdinetara bereiziz. Hala, ehunka erreten horien artean, *Biblia* izeneko sakona eta urtsua edukiko genuke, eta honen aldamenean, bere pareko, *Homero* deitutakoa; haruntzago, berriz, *Mila gau eta gau bat gehiago* ospetsua, eta oraindik haruntzago —ekialderago—, Cathay bataiatu genezakeena: korronte nagusiak den denak, literaturaren ibaia luzaro hornitu duten erreten galantak. Idatzi ote da inoiz Homero edota Bibliaren eraginik ez duen libururik? Seguru asko, ez. Auerbach eta beste hainbatek erakutsi bezala, bi iturri horiek sortu dituzte literaturaren korronte zabalduenak.

Ez baitira irudimenaren begiak haunditasunari begiratzeko bakarrik, ohar gaitezen orain beste erreten ttikiago batzuetaz. Eta hor non, modu

horretan, psikoanalisia eta kazetaritza izeneko pare bat ikusten ditugun. Eta gero, teatro edo antzerki esaten zaiona. Eta geroago, azkenez —bere bila genbiltzan—, herri-literatura deitzen den gure gaurko erreten hori.

Herri-literatura ez da behar bada oso erreten zehatz eta ondo mugatua. Esan *Iliada*, eta denok dakigu zeri buruz ari garen. Esan *San Lukasen Ebanjelioa*, eta berdin. Esan ordea herri-literatura edo, hestua-go, herri-narratibagintza, eta dudak sortzen zaizkigu: Arratibel jaunak bere aitari jasotako Marixorren ipuinak, bertan egon behar al du? Eta Aita Zavalak bere magnetofoniar grabatutako Pello Errotaren bizitzak? Eta Uztapidek idatzitako *Sasoia joanda gero* delakoak?

Egia esan, ez naiz arazoarekin larritzen. Munduan beste askok bezala, nik ere, herri-literatura definitzeko orduan, Nolatasunari begiratzen diot, eta bere erretenera bideratzen dut ahoz sortutako guztia: arestian aipatutako *Marixor* eta *Pello Errotaren bizitza* narrazioak, kasu. Badakit bata ipuin harrigarria dela, eta bestea ez; eta badakit *Marixor* ipuin harrigarriaren atzean autore jakinik ez dagoela, eta *Pello Errotaren bizitza* memoria ttikien atzean, berriz, ia ehun urte bizi izan zen Mikaela Elice-gui hura dagoela, Asteasuko umeez Mikela Zintzarri bezala ezagutzen zuten andre berbera; baina, aurreratu bezala, nik Nolatasunari begiratzen diot bereziki, eta biak ahoz sortu zirenez gero, ba, biak erretenera. Aitzitik, herri-narratibagintzatik kanpo uzten ditut *Sasoia joanda gero* eta, oro har, idatziz sortu diren liburu guztiak. Bestela, nire ustez, oso lur labainetan sartuko ginateke, literatura-azterketa serioaren hiztegitik ateraz, eta soilik propaganda politikorako balio duen erromantizismo luzundu batenean sartuz. Izan ere, nondik Uztapideren liburuak herri, eta nireak, kasu, ez herri? Ez al gara ba, biok, gizarte berdinean sortutako pertsonak? Ez al dira ba, haren liburuak eta nireak modu berdinean eginak izan? Jakina, litekena da haren liburuak —bertsolaria zelako eta beste arrazoi batzuegatik—, nireak baino aho kutsu gehiago izatea, antza gehiago edukitzea herri-literaturarekin; baina hortik aurrera, jai.

Seguru garai bateko erromantikoez —beraien joera aristokratikoa zela eta—, beste era batean arertu izango luketela arazoa, Uztapide herri maitagarri baina xehe baten bardotzat hartuz eta bere liburuak, berriz, herriek izaten duten jakintza xehe baina maitagarriaren adibidetzat gorai-patuz. Baina joera hori, XIXgarren mendean konprenitzekoa zena, ezin da inondik ere ametitu. Alde batera, oso diskriminatzailea da, eta —itxurak itxura—, pertsona edo jende bati buruz eduki daitekeen mespreziorik gaiztoena du berarekin. Izan ere, zer da xehe izatea? Kultura gabe, psikologia ximplekoa, inuzentzia barregarrikoa eta ez dakit zenbat gutxitasun gehiagoren jabe izatea? Eta orduan, zer da erromantikoez zenbait jenderi bidali nahi dion mezua? Komedia batean gizonezkoak andreari esaten zion tuntuna zarelako maite zaitut delako hura? Humore kontua dirudi, baina ez du batere graziazirik. Norbaitek pertsona bat edo jende bat

xehetzat baldin badauka, ez du errespetatzen, eta ez badu errespetatzen, ez du maitatzen. Edo maitatzen du, baina zakurrak eta beste zenbait animalia maitatzen diren bezala. Gauza bera gertatzen da, pentsatzen jarrita, enbarazu pittin bat egin duten poetak hiltzen direnean. Gizarteak —Gabriel Celayarekin bezala— lintxatu egiten du itxuraz laudoriozkoak diren artikulatu eta abarrekin. Baina zer esaten dute benetan artikulatuok? Zer esan zuten Gabriel Celayaz? Bada gizon zintzo eta xehe bat izan zela, hots, tontoa, artikulatu egileen konplexitateak usaindu ere egin ez zituen gizona. Batez ere, hori azpimarratu nahi izaten da: bizirik gelditu diren kazetari eta abar horiek, konplexuak direla, argiak, eta abar eta abar.

Alde batera, beraz, herri adjetiboaren erabilera erromantikoa diskriminatzailea da. Bestera, berriz, hutsune baterantz seinalatzen du. Izan ere, non dago gaurko herri xehea? Hemeretzigarren mendeko erromantikoak ilustraziorik gabeko nekazari jendeari buruz aritu izan ziren, baina gaurko egunean bizitzera, nora jo beharko lukete? Ez dut uste Herder eta gainerakoak inora joango lirakeenik...

“Azkenez, badaukat ezagutzen ez dudan jendea agurtzeko eskubidea”, dio Apollinaire-ren poema batek, eta nik ere, egindako zehaztapen guztien ondoren, antzeko zeozer deklaratu dezaket, azkenez badaukadala ezagutzen ez dudan gai bati buruz aritzeko eskubidea. Eta eskubide hori, nik uste, herri-literaturari beti izan diodan maitasunak ematen dit aurren aurrena, eta nire idazle esperientziak gero.

Gaia, hain zuzen ere, oso bihurria eta hari askotakoa iruditzen zait, ni bezalako amateur batek nekez ezagutu lezakeena. Erretena, esan dut; ibaia, esan dut; orain, berriz, erreten horretako ur tantoak ibaian nola barreiatzen diren esan beharko nuke. Beraz, beste modurik ez daukat, ezdakidaka hastera nihoa.

Nik ez dakit ondo, baina herri-literatura aintzat hartu duten idazleak asko izan direla uste dut. Hor daukagu, esate baterako, Albert Camus; Camusek, bere teatro obra baterako —*Le malentendu*—, bai Italian eta bai Euskal Herrian jaso dagoen herri-leiendata bat erabili zuen. Bide batez aitortuta, leiendata hori, ostatua zeukaten ama-alaba batzuen hilketak kontatzen dituen, irratiz zabaldua izan da orain ez dela asko, *Antzoki iluna* izeneko saioan. Izan ere, nik neronek entzundako leiendata zen, Zeanuriko andre bati entzun nion Antonio Cid-ekin Arabatik nenbilela, eta tentazioan erori nintzen...

Eta, Camus bezala —inolako ordenarik ez duen zerrenda eginez—, hor daukagu Goethe eta Hoffmañ, *Fausto* eta *Hondarraren gizona* idazteko orduan mundu guztian zabalduen istorioez baliatu zirenak (Walter Benjaminek idatzi zuenez, Faustoren zorigaitza festetako barraketan eta kontatzen zen; *Hondarraren gizona*, berriz, Sacamantecas edo Gantzaleak

Alemanian hartzen duen izena da). Eta, alemaneraren eremutik atera gabe, gaurko idazle bat ere ekar dezakegu zerrendara, Peter Handke, hain zuzen ere, zeren berea baita *Desiratzeak zerbeitetarako balio zuen garaietan* izeneko liburua, eta izen hori Grimm anaiek jasotako ipuin baten hasiera ere bai baita...

Nor gehiago zerrenda honetan? —ba, asko pentsatu gabe, Paul Bowles, eta ez bakarrik tradizio magrebiarrari jarraitu izan diolako bere zenbait ipuinetan (*Baratza* deitutakoan, kasu), baita Marokkoko herri-narratzaile baten kontuak argitara bidean jarri zituelako ere. Eta Bowlesen ondoan, Blaise Cendrars, Afrikan izan eta *Ume txurientzako ipuin beltzak* liburua idatzi zuen poeta haundia; eta Bowles eta Cendrars-ekin batera, Isaac B. Singer, yiddish tradizioaren jarraitzaile onena-edo; eta Italo Calvino, herri-ipuinen zale deklaratu, bai hitzez eta bai obraz; eta Winston Auden poeta ingelesa, *nursery rhyme* edo ume kanten biltzaile; eta Oscar Wilde, ipuin maitagarrien itxurako narrazioen egile; eta Jean Cocteau, *La Belle et la bête* pelikularen autore; eta Eça de Queiroz, mandarin txinoaren istorio zaharra erabili zuen nobelista eta abar, eta abar.

Nik ez dakit ondo, baina hala iruditzen zait, herri-literatura aintzat hartu duten idazleak, asko ezezik, era guztitakoak izan direla: Hoffman bezalako erromantikoak, eta Goethe bezalako klasikoak; Camus bezalako esistentzialistak, eta Cendrars edo Cocteau bezalako abangoardistak; Oscar Wilde bezalako dekadenteak eta Auden bezalako konprometituek; Eça de Queiroz bezalako naturalistak eta Calvino bezalako alegorikoak-edo... jakina, egon liteke guztien artean batasun sakonago bat, abangoardia eta antzeko terminoek jasotzen ez dutena, eta askotan, hain zuzen ere, inpresio hori izan dut, badagoela literatur mugimenduen deskribaketek sekula jasotzen ez duten zerbait, eta zerbait hori idazle-kateak direla, idazle-kateak edo idazle-sareak. Idazle sare edo katea horietako batek, esate baterako, 300 idazle bilduko lituzke, garai eta leku desberdinetakoak, eta arrazoia, denak sare horretan egoteko arrazoia, alegia, beraien arteko afinitatea litzateke, gustu edo sentsibilitate mota bat.

Gogoratzen zait, honi buruz, zer poza hartu nuen behin, Parisera joan eta Tutuolaren liburu batek Raymond Queneau-ren hitzaurrea zera-mala ikustean. Izan ere, hantxe neukan afinitate proba: Queneau-k zale-tasuna erakusten zuen Tutuolarekiko, eta zale-tasun hori oso ezaguna egiten zitzaidan, zeren —*Nere bizitza fantasmen sasian* irakurri nuenetik—, oso gustukoa baitut idazle afrikarra. Beste modu batera esanda, eta balio literarioaren kontuak alde batera utziz, Queneau, Tutuola eta hirurok sare berdinekoak izan gaitzkeela adierazten zidan hitzaurreak.

Ba ote da holako sarerik, holako idazle elkarte inefablerik? Nik baiezeko irudipena daukat, eta, gainera, sare asko egongo direnik ere ez

zait iruditzen. Lau edo bost sare desberdin, lau edo bost idazle mota, eta hortik aurrera salbuespenak. Eta herri-literaturari buruzko zaletasuna agian erabakiorra izango da —beste hainbat fobia eta filiekin batera— idazleak sare batean edo bestean kokatzeko. Baina ez nadin aurrerago joan. Kontu guzti horiek batere ziurtasunik gabekoak dira, eta hobe lehengoa aitortzen badut: ez dakit.

Begiak jaitsi ditzagun, orain. Tarte aski luzea daramagu munduari begira, ibai haundiaren uretan idazle eredu batzuk bereizteko lanean, eta komeni da apur bat bildu eta arreta gure inguruan jar dezagun: euskal idazleak herri-literaturarekin duen harremanari begiratu bat eman diezaiogun. Modu honetan egingo nuke nik galdera: Euskal Herria bezalako eremu ttiki eta jaioberrietan, haundia al da ahozko tradizioaren garrantzia? Beste eremu literarioetan duena baino haundiagoa, oro har?

Nire iritzirako, erantzuna, lehen ezdakidaka bezala, baibainaka eman behar da orain. Eta baibainaka hasiz, baietz esan behar da aurrena, euskal idazleok maiz edan dugula herri-literaturaren erretenetik; oro har, idazle frantziar edo britaniar batek baino gehiago. Zergatik? —ba, labur esatearren, euskal kulturaren egoerak horretara bultzatzen zuelako.

Begiak itxi, eta nire lehen pauso literarioetaz gogoratzen naiz. Neure burua ikusten dut Bilboko auzo batean, kafea hartzen ari naiz *Atxa* izeneko bar batean, eta Gabriel Arestik bidali berri didan gutuna daukat txaketaren barne patrikan. Haren letra txingurri eta erregularrarekin, nire *Borobila eta Puntua* irakurri berria duela esaten dit Arestik, eta asko gustatu zaiola, seguruenik ere eskritore bat izango naizela, baina titulua gaizki dagoela oso, Zerkulua eta Puntua izan behar duela, eta ia garbizalea al naizen, garbizalea banaiz jai daukadala, eta irakurri egin beharra daukadala euskaraz, batez ere klasikoak, Leizarraga, Axular eta gainerakoak beharbada aspergarriak egingo zaizkidala, baina nahitaezkoak ditudala euskal eskritore izatera iristeko.

1971garrena izango zen urte hura, eta, Arestiren gutun hark piztuta, euskal liburu edo irakurgai haien bilatzeari ekin nion. Baina, non zeuden ba, liburu haiek? Ia inon ez, kosta egiten zen bakar bat aurkitzea. Bakarrik Zazpi Kaleetako liburudenda batean aurki zitezkeen, eta han ere gutxi. Argitaraturik eta nahiko eskura zegoen klasiko bakarra Axular izango zen, Villasanteren edizio elebidunean. Eta Lizardiren *Bihotz begietan* ere aurkitzen zen azkenez. Modernoen artean, Lur argitaletxeak ateratako nobela edota saio ttiki batzuk egoten ziren apaletan...

Urritasun hura, gainera, are eta urriagoa egiten zen irakurtzerakoan, zeren, Arestik aurreratu bezala, liburu gehienak aspergarriak egiten baitzitzizkidan; eta ulertu ere, artean ia alfabetatu gabea nintzelarik, erdizka bakarrik ulertzen nituen. Egoera hartan, herri-literatura irtenbide polita

zen, Dick Turpinen klaraboia. Alde batera, istorio edo bertso irakurterrezagoak ziren, eta bestera, lan haundirik gabe lor zitezkeen Barandiaran, Azkue edo Aita Zavalaren liburuak.

Ordea, ba zeuden herri-litaraturara bultzatzen ninduten arrazoi sako-nagoak; ninduten eta gintuzten, noski, zeren belaunaldi kontua ere bai baitzen. Ostera begiak itxi, eta oroimenak Burladako monastegi batera eramaten nau. Eta hantxe ikusten dut neure 15 urtetako burua Ejerzizio Espiritualak egiten eta apaizak utzi digun zinta entzuten, eta zintatik *Iturengo arotza Erramun Joakin* dioen kanta bat ernetzen da, eta denok harrituta gaude, ez genekien euskaraz kanta zitekeenik, ez genekien zer zen kanta zaharren istorio hura, ez genekien ezer. Handik aurrera, apurka-apurka eta liburutto gorri eta sekretu batzuen laguntzaz, konprenituz joaten gara: Euskal Herria, Herri Ukatua da; kendu egin nahi zaigu gure hizkuntza, gure memoria, gure nortasuna. Eta non aurkitu faltan bilatzen genituen hizkuntza, memoria eta nortasun haiek? —ba, aukera haundirik ere ez, eta herri-literaturara jo behar Schiller eta bere lagun erromantiko-oen onespenerekin. “Egia sakonagoak aurkitzen ditut herriaren amandre ipuinetan zientziaren orrietan baino”, idazten zuen Schillerrek eta guk —Burladan Iturengo kantarekin harritutakoak eta beste antzeko batzuk—, baietz egiten genuen buruaz. Silogismoa zuzena zen: herri-literatura euskaldun ukatuok geneukan ia gauza bakarra zen; Schillerrek balio haundia ematen zion gure gauza bakar horri; beraz, biba herri-literatura, biba gu eta biba Schiller. Eta silogismo horretatik gure bertso ikasi beharra eta, beste bidaia batzuen artean, gure Zuberuara joan beharra.

Begiak itxi gabe ere, jarri pentsatzen eta segituan etortzen zaizkit garai hartan ikasitakoak. Esate baterako, Arestik argitaratu zen Txirritaren bertso hura: “Etxe maiorazkoa nintzen tokamentuz, baldin serbitu banu aita pulamentuz. Nere bizimodua beti dabil kantuz, despatxatuko naute, ez banabil kontuz”. Eta Indautxoko ostatu batean bertako ugazaba andreaki ikasi nion Enbeitarena: “Euskotarrak eleizen arerio jarri direla esan dabe askok eta sarri. Baina zer egin dabe eleizaren kaltez, egiari jarraitu besterikan batez”. Eta Deustuko apopilo etxe batean, lagun batek erosi berria zuen magnetofonia probatzen ari ginela, auzoko andre karamelu-saltzaileak kantatu zidan sehaska kanta hura, niretzat hain garrantzi haundikoa: “Obabatxue, Obabatxue, obabatxue beilegi, zein honek aite diruri. Ikisiko dau yantzan ondotxu, aitegana emon baledi... Joxe Manuel, Joxe Manuel —hau bere semea zen—, Joxe Manuel doien orduen, zaldi urdinan gaiñean, beste hainbeste mile gehixago, yoango dira atzean”.

Nire iritzirako, Txirrita zen gure belaunaldiko jendearen gustu eta ideietara ongienik egokitzen zen herri-poeta. Izan ere —hala pentsatzen genuen guk orduan—, Txirritak aurre egiten zien Euskal Herriak zituen bi arazo nagusiei: arazo nazionalari eta arazo sozialari, hain zuen. Nola? —ba, honoko bi bertsookin, adibidez.

Lehenengoa, arazo nazionala zuzen deklaratzeko zuena: “Kolka txararren azpian dauden txito urrikgarriak, hamarretatik bost hiltzen dira, beste bostak elbarriak. Indar gutxiko gorputzak eta suspirioak larriak; pisti gaiztoen ikaraz beti, gora begira jarriak: kastigu honen menpean bizi gera gaur euskal herriak”.

Bigarrena, arazo soziala salatzen zuena: “Itxasoan zer gertatzen den ez al dezute ikusi, sardin berria eta antxua, izurdiaren ihesi. Azpian ezin agoantatuta, kanpora irten arazi; han ere arrantzaleak pronto, bere sare eta guzi: anima salbo jende pobrea, gaur holaxe gera bizi”.

Badira hogeitun urte ikasi nituenetik, eta oraindik buruz dakizkit. Eta ez dut esaten hau nire memoria ona goratzeagatik —horregatik bakarrik ez behintzat—, baizik eta herri-literaturak gure formazioan izan zuen eraginarekin probatzen.

Guztiarekin, herri-literaturaren aldeko mugimendua hartan gelditu izan balitz, hots, garai eta egoera jakin bati lotutako fenomeno bezala, zenbait jende gazteren premia ideologiko eta sentimentalaren erantzule huts bezala, ez ziratekeen bere ondorioak oso urrutira joan izango. Lehen amodioekin gehienetan gertatzen den bezala, bere hamalauak lauean gelditu izango ziren, eta lau horiek ere literatura serioetik aparte. Azken batean, guri hain ederrak iruditzen zitzaizkigun bertso eta ipuin asko, hain ederrak ere ez ziren; eta Schillerrek baieztatzen zuen hura ere, amandre ipuinen egiarena, nahiko dudakoa zen, zeren Pascalek zioen bezala —eta ondo zioela dirudi—, egia esfera bat da, eta bere zentroa ez dago inon; eta are eta duda gehiagokoa zen, oraindik, bai garai hartako eta bai oraingo askoren buruan kabia egindako ideia bat: euskal arimarena, alegia; herri-literaturak gure herriaren arima edo esentzia adierazten zuelakoa. Izan ere, Euskal Herriak —Pascalen esferak bezala—, ez du zentrorik, hemen ere, beste lekuetan bezala, zenbat buru, hainbat izpiritu. Gainera, literatura edo artearen arloan esan daiteke hau gurea da, baina sekula ez hau gurea bakarrik da. Programan ikusten dudanez, Martin Etxeberririk hitzaldi bat emana du: garbi geratuko zen, beraz, ipuin harrigarrien unibertsaltasuna. Nire aldetik —ideia hau ahalik eta gehiena azpimarratu beharra dagoelakoan— *Trésor de la poésie populaire* bildumatik hartutako esenplu bat aipatuko dut pasaeran, honoko randonné hau: “Mon merle a perdu son bec - Comment pourra-t-il chanter? - Mon merle - Comment pourra-t-il chanter? - Mon merle a perdu sa langue, sa langue, son bec - Comment pourra-t-il chanter? Mon merle, Comment pourra-t-il chanter?...” eta abar eta abar. Bistakoa denez, euskaldunon *Xoxoak galdu du mokoa* delakoaren bikia da kanta frantziar hau. Eta bide batez esanda: zergatik ibili bereizgarrien bila daukagun hizkuntza edukita? Ez ote da ba, nahikoa hizkuntzarekin?

Beraz, eta arestian arrazoinatutakoa laburtuz, herri-literaturaren aldeko mugimenduan teoria kaxkar asko zebilen gure belaunaldikoen forma-

zio garai hartan, eta horrek etorkizun ahula auguratzen zion. Baina —eta hau da baibainakaren bainarik garrantzitsuena—, uztarpen edo batuketa bitxien garaia ere ba zen hura, eta herri-literatura abangoardiako teoria eta praktikekin uztartu zen. Begiak hirugarren aldiz itxi eta oroimenak Bilboko Santiago Apostol ikastetxera eramaten nau, eta neure burua eszenario bati begira ikusten dut, eta eszenarioan Laboa, Hartzabal, Lertxundi, Irigaray, Lete eta beste batzuk ingurutxo bat dantzatzen ari dira mikrofonoz beteta dagoen taulatuan. Norbaitek esaten dit jende hura *Ez dok amairu* taldea dela, eta daukaten izen arrazoa Oteiza eskultoreak jarritakoa dela, Azkuek bildutako erdi kanta batetik hartutako izena, hain zuzen ere, eta kartela Zumetak egin diela...

Etz naiz luzatuko jende guztiarentzat bistakoak diren xehetasunak aletzen, are eta gutxiago protagonistek lehengoan dirautelarik, Laboa gernikak eta bentaranoak nahasten ari dela, eta Hartzabal bere errizitalekin, Oteiza bere proiektuekin, Lete poemekin, Zumeta behin ere baino gogorrago; zerbait gaineratzekotan, joera hark zuen zabaltasuna gaineratuko nuke. Zeren hala baitzen, oso joera zabaldua. Txillidak ere bere iturrietako bat herri-errementaritzaz zela aitortzen zuen, eta euskaraz bataiatzen zituen bere obra batzuk. Ruiz Balerdi Andoaingo eskoletara joaten zen umeei pintatzen erakustera, eta euskararen soinua euskaldunek baino hobeto imitatzen zuen, eta hori euskararik jakin gabe. Bilbao aldean, Gabriel Arestik *Gabonetako ikuskizunaren* modernotasuna probatzen zuen Bertold Brechten teoriekin; guk geuk ere, gazteagoak, Azkuek Tristan Tzarara, eta Tristan Tzaratik Azkuera ibiltzen ginen konposturirik galdu gabe... berriro ezdakidaka hasiz, ez dakit, agian joera hura beste joera zabalago baten ondorioa besterik ez zen, iraultza eta euskaltasuna politikoki lotu nahi zituenarena. Edozein modutara, zeinnahi arrazoiengatik gertatu zela ere, abangoardiarekin nahasteak eman zion bizitza herri-literaturari, beharrezkoa bihurtu zuen, esannahi berriak hartzeko gai bihurtu zuen.

Altxa ditzadan orain gure hurbileko kontuetan jarrita edukitako begiak, eta eman diezaiodan begiratu bat, hitzaldi honi azken puntua jarri baino lehen, literaturaren ibai bizkor, zabal eta arriskutsuari: jadanik izkutatu dira erretenak, eta korronteak dagokien moduan dihoaz, elkarrekin nahasturik, bere konplexitate trinkoan.

Denbora apur bat uraren joanari begira, eta zera etortzen zait burura: liburu bakoitza kasu bat dela, autore serio bakoitza ere bai, eta orain arte adierazi ditudan jeneraltasunak, nahiz ondo oinarrituak egon, ezin dutela berez kasu horietako bakar bat esplikatatu. Izan ere, idazle serio guztiak xistima bat osatuz joaten dira —bere sentsibilitate, talentu eta esperientziaren arabera—, eta xistima horrek, denborarekin, begi bat ematen die, eta begi horrek ikusi egiten du... Zer ikusten duen? Ba, zerbait: zerako zeraren zera, Toribio Alzagaren estiloan esateko.



Herri-literaturaz ari garela, eta hizlaria neu naizela *Pello Errotaren bizitza* liburuan ikusitako zenbait gauza esan beharko nituzke. Hiltzera doan neska gazteak “ardoa eranda moskortzen naiz” kantatzen duen pasartearen dramatikotasuna, esate baterako. Edo hil ondorenean “barruan daraman sugea ateratzeko” eskatzen duen gizonaren kasua, niretzat hain esanguratsua. Baina neure idazle xistimaz hitzegiteko, hitzaldiaren hasieran egon beharko genuke, eta ez bukaeran. Izan ere, hitzaldi bukaeran gaude, edo, zehatzago, hitzaldi hau bukatu egin da.



## JARDUNALDION AZKEN ONDORIOAK

1. Herri-literaturako adar garrantzitsua, eta agian gaur, ez ikerketan eta ez herri-erabileran, behar adinbateko oihartzunik ez duena, harrotu nahi genuen. Eta egunotako ekarria ikusirik, emaitza oparoak jaso ditugu, ertzak eta ikuspegi zabalak eman zaizkigu, ideia eraginkorrek geureganatu ditugu. Oso baikorra izan da jaso dugun ondarea.

2. Hemen hasitako langintzak jarraipen bat behar du. Ikertzaileek jarraituko dute berean, eta behar bada, taldeak elkarlanean egindako ikerketa legoke jarraitu beharra.

3. Herri-literaturako batzordea dugu horrelako zereginean ari dena, eta talde honek azterketa egin beharra dauka jardunaldi hauei buruz, egunotako lana balioztatzeko, eta gerora begira etor litezkeen lanak bate-ratzeko. Eta hau bi alorretan:

3.1. Normalizazioan: gaiak mugatu beharra dago, eta hiztegia finkatu beharra.

3.2. Ikerketan: ekintza hau aurrera eramatearen beharra ikusi da. Garbiago daukagu zer egin behar dugun. Ibiltzen hasteko, elkarlanean hasi ere, bidea badugu.

4. Jardunaldioi esker, iadanik zehatzago badakigu gaiak merezi duela, eta beraz, pozik lotuko gatzazkio eginkizun honi.

5. Lan hauek aurreratzen goazen eran, euskaldunok orain garbiago dakigu, geure herri-narratibatik izango dugula zer eskaini beste herrialde-tan lan beretan ari diren ikertzaileei.

6. Hauek dira ekitaldiok bukatzeko une honetan ikusten ditugun alderdiak. Eta besterik gabe, jardunaldiok bukatutzat ematen ditugu.

*Donostian, 1992ko martxoaren 27a.*



**BATZAR-TXOSTENAK**



## FR. MIGELEK DARABILTZAN ZENBAIT HITZEZ

*Donostia, 1991-VI-28*

*Frantzisko Ondarra*

Fr. Migelen 19 testu ezagutzen ditugu, 1778. eta 1792. urteen bitartean idatziak izan zirenak. Horietako zaharrena Aita Villasanteren omenaldi libururako prestatzen ari ginela, irakurri genituen berriz ere testu guztiak. Eta txosten bat paratu behar genuela ta, hautatu genituen horietan aurkitzen genituen zenbait hitz, euskal lexikorako jakingarri gerta litezkeela uste genituenak. Hautaketa egitean, puntu hauek izan genituen kontutan: 1. Larramendirekin zer ikustekorik bazuten; 2. Aldaera edo adiera berriren bat eskaintzen ote zuten; 3. Antzinasuna; 4. Etab. Alfabetoz antolaturik ematen ditugu.

Baina, nor da Fr. Migel (de S. Francisco)? Munitibarren jaio zen karmeldar fraide bat: Munitibarren 1745. urtean jaio eta Corellan 1765.ean fraide bilakatu. Markinan ageri da 1778. urtean eta bertan bizi eta egiten du lan 1808. arte, data horretan komentutik jaurtikia izan zela. Mendatan hil zen, baina ez dakigu zein urtetan: bakarrik dakiguna da 1815.ean ez zegoela bizien artean. Beraren berri labur bat eman genuen gure Sarrera hitzaldian (Ik. *Euskera*, XXVI (1981-2), 635. or).

### ZENBAIT HITZ

**ainzat.** Otxoa de Arinek erabiltzen du, baina XVIII. mendeko beste idazleetan ez omen da ageri hitz hau (*Orotariko Euskal Hiztegia*, s.v.). Behin aurkitu dugu gure testuetan, eta 'halakotzat' esan nahi du:

- (1) Motibo onececaiti esatendeuscu San Pablo Apostolubac; Jesu Christoren Pasiñoē, ta eriyotza Prediquetia zala Judegubenzat escandaluba, eta Gentilenzat disparatia; *ainzat* arceebelaco: *Judaeis quidem scandalum; gentibus autem stultitiam* (4. testua, 2. orrialdea, 1. paragrafoa, 1787. urtea).

- andiki.** Sarasolak *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, s.v. Larramendiren hiztegiara bidaltzen gaitu. Fr. Migelek badaki erabiltzen *andiki* eta *andikidi*:
- (2) baso sagraduoneetan edateeben Erreguiac, *andiquiac*, eta *emacumiac* (1,4,1, 1778).
  - (3) Principe, edo *Andiquidi* Poderosobaten (12,5, 1788).
- antxina.** Sarasolak Larramendiren hiztegiara eramaten gaitu, *antxina* hitzaz ari dela. Aurkitu dugu hemen, *antxina* bezala:
- (4) *anchinaco* Filosofoen ustian (2,1,2, 1781).
- atzerabide.** Sarasolak 1803. urtean kokatzen du hitz honen lehen agerraldia. Hemen 1801.ean ageri da:
- (5) vsoaren egoacaz leguez Jangoicoagana ega eguitemo difficultade bagaric, edo *atzerabide* bagaric (6,2,2, 1801).
- duin.** Sarasolak 1802.ean kokatzen du lehen agerraldia. 1788.ean ageri da hemen:
- (6) O Ama guztiz gozoa erregutueiguizu (sic) gugaiti izangaitian *duin* Jesuchristoren aguin sariyen (11,4,3 1788).
- egipide.** Azkue, Dicionario Retana etabarrek diotenez, ‘obligación’ esan nahi du hitz honek, besteak beste. Fr. Migelek ‘egite, egintza’ adierazteko erabiltzen du, behin ‘egiteko’, gazt, ‘empleo, función’ esan nahi duelarik. Adibidez:
- (7) (Trinidadeco bigarren persona) aric etorricodala mundubaren amaiyan viciyac, eta illac juzgуетara, emoteco bacochari sariya, edo castiguba, celan dirian bacocharen obra, edo *eguidiac* (6,1,1, 1801).
  - (8) Filosofo gentil(ac)... dacuscuz cizpuru, ta negarrez egònciriala..., icusiyagaz bacarric, pecatariyen *eguide* deunga, eta errazoién contracoac, eta consideraciño bagaric eguitencitueenac (19,1,1, 1792).
  - (9) celan gorpuzeco parte guztiiyac lagundutendeutsen alcarri vici-tza, eta izaiete naturala emoteco, bacochar bere empleo edo *eguidia* daucala; alan... (begi, belarri, oin eta eskuez ari da) (8,1,1, 1787).
- eraitu.** ‘Eragin’ —berak *erain* idazten du— edo ‘erazi’ esan nahi du. Baina uste dugu okerra dela, eta *eraiteco* idatzi nahi zuela, horren partez *eraitu eraiteco* jarri duelarik. Hurrengo orrialdean “sinistu *eraiteco*” dio (4,3,1).
- (11) Jangoico ta guizon eguiyazco onec padecidu eta crucebaten ilzala sinistueraitu eraiteco (4,2,1, 1787).



**erautsi.** Aditz hau ematen du Euskaltzaindiak (*Euskal Gramatika, Lehen Urratsak-II*, 224. or.) *diraustazu*, *dirautsut*, *dirauskue*, *zirautsela*, eta horien antzeko adizkien partizipioztat. Esanahia, berriz, ez du ematen, baina jartzen dituen adibideetatik ikusten da ‘esan’ dela. Pedro Pujanak ere (*Euskal-aditza (Bizkaiera)*, 126) *erautsi* eta ‘esan’ ematen dizkigu. Baina *Bizkaieraren Idatzizko Arauak, Deklinabidea eta Aditza* deritzan liburuan *irausti* ‘replicar, reponer’ irakurtzen dugu (121. or.). Azkuek bere *Morfología Vasca-n* (706-707) *\*irausti* ‘hablar a alguien’ (eta ez omen dauka “infinitivo”rik) proposatzen du, horrela zuzentzen edo aldatzen duela hiztegian ipini zuena: *erautsi* ‘insistir, hablar, ocuparse’ (*Diccionario Vasco-Español-Francés*, I, s. v.) eta *irauntsi* ‘hablar’ (*Ib.*, s. v.). *Diccionario Retana de Autoridades de la Lengua Vasca-n* ere biak ematen dira: *erautsi* ‘hablar, insistir, ocuparse’ eta *irauntsi* ‘hablar’, eta *irausti* hitzaren laugarren adieran erasten da *irauntsi-aren* aldaera dela; beraz, *erautsi*, *irauntsi* eta *irausti*.

Guzti hori irakurri ondoren eta gure testuek dakartena ikusirik eta iritzi horiekin erkaturik, bi arazo sortzen zaizkigu eta bi galdera egiten ditugu: 1. zein da gure testuen arabera *diraustazu* eta horren antzeko adizkien esangura? eta 2. zein da adizki horien partizipioa?

1. Euskaltzaindiak eta Pujanak *erautsi* ‘esan’ dela diote, *Bizkaieraren Idatzizko Arauak* liburuaen egileek *irausti* ‘replicar, reponer’ dela dirauskue, eta Azkue ta *Diccionario Retana-k* diotenez *irausti* eta *irauntsi* ‘hitz egin’ dira, *erautsi* berriz ‘insistir, hablar, ocuparse’. Fr. Migelek aditz honen sei adizki erabiltzen ditu, gehienak sarri agertzen direla, eta beti ‘esan’ adierazten dute, gure ustez. Hona hemen zenbait adibide:

- (12) Jesuchristo ilzala bacarric salvau, eta ceruco gloriya logretandaveenacaiti; Doctrina deunguia da, eta gure Salvadore onaren injuriya andicoa: S[a]n Pablo Apostolubac *dirauscu* guztiyocaiti ilzala (4,4,2, 1787).
- (13) Ain birrecua da fedeco articulu onen ezaueria, ce S[a]n Pablo Apostolubac *dirautse* Corintiotarrai: Sinisqueraric ezpadago... (9,1,1, 1787).

Azkue eta *Diccionario Retana-k* auzi honetan *irauntsi* plazaratzeko, *Peru Abarca* aipatzen dute. Liburu hori zabaltzen badugu, ikusiko dugu *irauntsi* ‘asestar de palabra’, *dirauntsat* ‘asesto de (palabra)’ eta *nirauntzan* (sic -tz-) ‘yo asestaba de (palabra)’ (38,1). Azkuek eta biak goiko *dirauntsat* honela itzultzen dute: ‘se lo digo, le hablo’. Ikusten denez, *Peru Abarkan* NOR-NORK zena NOR-NORI-NORK bilakatu da: ‘asestar de palabra’, berriz, ‘decir’. Mogelek dakarren erdal itzulpen horri buruz Real Academia Española-k argitaratu zuen *Diccionario de Autoridades-en* hau leitzen dugu:

- (14) “Assestar. Metaphoricamente *enderezar* (guk azpimarratua) contra uno y en su daño, de obra, ú de *palabra* (guk azpim.), lo

que discurrere, intenta y previéne, la enemistád, ò la dañada intencion: en fuerza de lo qual se dice, Todos los tiros de la envidia se assestaron contra Fulano. Lat. Alicui perniciem machinari. In aliquem machinas dirigere” (Ik. s.v.).

Beraz, beharbada esan liteke Mogelen *irauntsi* ‘asestar de palabra’ *erauntsi* aditzaren aldaera bat izan litekeela, honek, ‘jo’, gazt. ‘golpear’ esan nahi duelarik, besteak beste.

Bestalde, *irauntsi* izen bezala ere ageri da, eta Azkuek dioenez, ‘discurso, conversación’ esan gura du. Adibidea, berriz ere, *Peru Abarkatik* hartzen du, Mogelek Salustioren *De coniuratione Catilinae*-tik itzultitako pasarte honela ematen duela gaztelaniaz Azkuek: “con todos los discursos, conversaciones y reconvenções”. Salustiok idatzi zuena hau da:

- (15) “Compertum ego habeo, milites, uerba uirtutem non addere, neque ex ignauo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatorios fieri” (*De Coniuratione Catilinae*, LVIII).

Pasarte hori honela itzultzen du erdarara 1804. urteko liburu batek (D. Gabriel, *Obras de Cayo Salustio Crispo*. Madrid, 1804):

- (16) “Sé bien, ó soldados, que las palabras á nadie infuden valor; y que ningun ejército se hizo esforzado de cobarde, ni de tímido animoso por las *arengas* de los Generales” (178-179).

Frantsesez dagoen 1964. urteko itzulpen batek (Alfred Ernout. *Saluste. Catilina, Jugurta, Fragments des Histoires*. Texte établi eta traduit par ... Paris, 1964) honela dio:

- (17) “Je sais bien, soldats, que les paroles ne donnent pas de courage, et que le *discours* du général ne suffit pas à faire une bonne armée d’une mauuaise, ni à transformer les lâches en braves” (119).

Mogelek ez du pasarte hori hitzez-hitz bihurtu, honela bait dio:

- (18) “Ezagaturic daucat neure soldadubac, ez diriala verba soil ta utsacaz azcortu ta vizcortuten guizonen biotz jausitu ta macaldubac. Soldauteguija nagui, buruguiñ ta lepozalia bada, *irauntsi*, *jardun ta equin* guztiacaz leena gueratuco da, ta iguituco ez da ecertara” (*Peru Abarka*, 203-204).

Bukatzeko, Salustioren pasarte horretan ez dago oinarririk *irauntsi* hitzak ‘conversación’ esan nahi duela baieztatzeko, bai ordea ‘discurso, arenga’ (1).

---

(1) J. A. Mogelen *Cristaubaren Icasbidea*-n, Villasantek prestatuan, “milla *irauntsi*, ta siñugaz” leitzen da eta paratzaileak ‘discurso, conversación’ itzuli du *irauntsi* (*Vocabulario*, s.v.). Baina *siñu* ‘mueca, burla’ baldin bada (*Vocabulario*, s.v.), eta benetan hola da, *irauntsi* ere antzekoren bat da esapide horretan, eta ez ‘discurso, conversación’.

2. Adizki horien partizipioa gure autorean ez da *erautsi*, *irautsi* edo *irauntsi*. Gero esaten dugu zein edo nola den, 13. testuan aurkitzen den esaldi baten arabera. Besterik gabe, aldatzen dugu esaldi hori:

- (19) Gordebiardeutsee criyau, criyadac fidelidadia euren vgzabai gauza guztijetan; gorde, eta gueitutendavela echecho ondasuna eureena propijoa baliz leguez veguiratutendutseela: euquibiar-dave fidelidadia miñian; verba guichi, eta biardanian bacarric eguitendavela; dalaco erremedyobat pecatu ascotaric aparteta-co: *Qui odit loquacitatem extinguit malitiam: diño* Espiritu Santubac; eta beste lecubaten *dirau*; verba asco eguitendan lecuban faltaco ezuala pecatuba: *In multiloquio peccatum non deerit* (13,2,4, 1789).

Ez dugu dudarik egiten testu horretan *diño* eta *dirau* esanahi-kideak edo sinonimoak direla, eta *dirau* adizkiak ez duela esan nahi 'jarraitzen du' edo holakoren bat, ez bait du jarraitzen edo erasten Espiritu Santuak, bigarren lekuan aipatzen den liburua, hots, *Liber Proverbiorum*, bestea, *Liber Ecclesiastici*, baino lehenago dagoelarik *Biblian*. Beste bi aldiz aurkitu dugu *beste leku baten* esapidea, eta hemen ipintzen ditugu biak:

- (20) Espiritu Santubac...: Jeremias Profeta Santubaren aoti dirauscu: Ventanabazuc diriala veguiyac, ceinzubetati sartu oidan arimara eriyotzia: *ascendit mors per fenestras: beste lecubatem*: ez eguizu veguiratu emacumien edertasunera...: *ne respicias mulieris speciem*" (16,1,2, 1789).
- (21) Au da viciyen lurra, David Erregue Santubac adietan emotendeuscuna; ceñetan (*diño*) Jaunaren ondasunac icustia sinistutendavela: *Credo videre bona Domini in terra viventium: beste lecubaten diño*: zu zara neure esperanza guztiya...: *tu es spes-mea...*" (18,4, 2, 1792).

Bi adibide hauetako lehenengoan, beraren bigarren zatian, ez dago adizkirik, lehenbizikoan *dirauscu* ipintzen duela. Aipatzen diren liburuak *Prophetia Jeremiae* eta *Liber Ecclesiastici* dira, bigarren lekuan aitatzen den liburua, hemen ere, goiago dagoela *Biblian* bestea baino. Bigarren adibidea *Liber Psalmorum* izenekotik dago hartua, lehenengo aipamena 26. salmuari dagokiola, eta bestea 141.ari, bertan lehenbiziko zatiko adizkia eta bigarrenekoa *diño* dela.

Zergatik darabil *dirau* predikariak lehen aipatu dugun pasartean? Gure ustez, *diño* ez errepikatzeagatik, ez ipintzeagatik bi aldiz bata bestetik hain hurbil: estilo arazo eta borondatea. Badaki horrelakorik egiten, eta, hain zuzen *uerba dicendi* direlakoetan hori gertatzea ez da gauza arraroa. Hona zenbait adibide:

- (22) elduzan Centurio soldaduba aren Divina Magestadiagàna erre-gutu, eta *esateutsala* gaurco Evengeliyoac *dirauscum* leguez (3,1,2-3,2,1. lerroa, 1786).
- (23) Escritura Sagradubac *dei eguitendeutso* Espiritu Santubari Izen ascogaz: *Deitutendeutso Paraclito... Deitutendeutso Iturri vici... Esatendeutso Espiritu zuzen... Dei eguitenyaco*; Pobre guztien Aita (6,4,2, 1801).
- (24) San Juan Damasceno gloriosoac, eta Santo Thomas neure Maesubac *esatendeuscube*, oraciñoia dala gueure entendimintuba Jangoicoa gana jasotia...: Aita San Basilio, San Gregorio, eta Santa Theresa neure Amac *diñue...*: Aita San Agustin gloriosoac *diño...*: Azquenic santu guztiyac *datoz esatera...* (10,1,2, 1787).

Badago bestelako hitz alternantziarik, esaterako *gura* ta *nahi*, *eroan* ta *ohi* pareekin.

Ondorio bezala, esan dezagun *diraustazu* eta antzekoen partizipioa, pasarte horren arabera eta bertan oinarriturik, *\*iraun* dela. Ezaguna da aditz hau beste esanahi batekin: egoera berean jarraitu, egoera jakin bati eutsi. *Hauta-Lanerako* hiztegitik hartu dugu azalpen hori, eta Sarasola berak bertan dirauskunez, laguntzailerik gabe ere jokutzen da, “hirugarren pertsonako nork-dunak izan ezik, gutxi erabiltzen” direla besteak. Ezaguna da baita ere, multzo txiki bat osatzen duten beste zenbait aditzekin, NOR-NORK egitura jarraitzen duela (Ik. EGLU-II, 340-343; P. Lafitte. *Grammaire Basque*, 411. z.).

Baina, eta hemen dugu goian esan dena baieztatzeko ikusten dugun bigarren oinarria, NOR-NORI-NORK darabil behin Juan Antonio Mogelek. Eta, hain zuzen, lehen plazaratu dugun *diraustazu* eta abarren senidea ta aurridea da aurpegiz: *dirautsa(n)* ‘irauten dio’ da adizki hori. Irakur dezagun Mogelen testua:

- (25) Adigarri bat. Euscaldun guzti guztiac..., dauquee Aita Palaciosen enzutia. Gure zori chaarrez, zaartu da gaisua; jausi jaco z gorputzeco indarrac, ta bacarric dauca zoli zolija, Jangoicuac emon eutsan min garbi ta verba eder asco atera dituzana. Uste dot, orain dino icusico dabeela, ez oñez, ez zaldiz ibili danian, guizonen batzuben besuetan daruela Eleissara San Juan Evangelistia erauten ebeen leguez, arnasiac *dirautsan* artian iracasteco Ceruco vidia. (*Confesino Ona*, 1803, 293).

Adizki hori bera, hots, *dirautsa*, aurkitzen dugu Mogelen *Peru Abarakan* behin baino gehiagotan, ‘esaten dio, diotso’ adierazteko:

- (26) Sagu bi celai baten / Egozan gauzac esaten; / Bata zan basocua, / Bestia ehecua. / *Dirautsa* ác oni; / Gurozu neugaz etorri? (96,4. parag.).

- (27) *igura dozu, Democles, dirautsa* Erreguec, onembeste atseguin emoten badeutsu nere vicitza dontsubac, icusi ceure buruban, nasan edo ez benetan zorijonecua? (215.3. paragr.).

Autore berberak aditz-joko berbera darabil, liburu batean —*Peru Abarka*— ‘esaten dio, diotso’ adierazteko, eta beste batean —*Confesino Ona*— ‘irauten dio’ adierazteko. Bigarrenaren partizipioa *iraun* dela ez du inork zalantzan ipiniko. Bada lehenbizikoarena ere, Fr. Migelen testuan irakurtzen den *dirau* ‘dio, esaten du’ adizkia kontutan hartzen dugula, *iraun* dela esan daitekeela uste dugu. Baina ez Mogelek bakarrik, Pedro de Astarloak ere erabiltzen du *dirautza* ‘irauten dio’ adierazteko; eta *dirautze* ‘irauten die’:

- (28) pagadu beguit bacotzac deuztan zor gustija lau, bost, edo sei urte barru, au da, vicitziac *dirautzan* artian (*Urteco Domeca Gustijetaraco Verbaldi Icasbidecuac*, I, 225, 15. lerroa).
- (29) ain sendo batu, eta lotuten dituz Sacramentu onec senar emastiac, ce ecin inundic bere urratu, ez soltadu leiteque locarri au, vicitziac *dirautzen* artian, edo bata, edo bestia il artian (*Ib.*, I, 246, 1. paragr., 17. lerroa).

Bukatzeko, baldin *deutsa/deutso* eta bere senideek \*EDUN badute errotzat, baldin *dio* eta bere aurrideek \*IO —Azkuek bere *Morfologia Vasca*-n (707, 2. paragr.) \*ION aurkezten du— badute oinarritzat, zergatik *dirautsa* ‘esaten dio, diotso’ eta bereek ezin dute izan IRAUN beren partizipiotzat jatorriz edo analogiaz?

**erbestetu.** Sarasolak Larramendiren hiztegiara bidaltzen gaitu. *Desterradu* hitzaren sinonimo bezala ageri da hemen:

- (30) Evaren Hume desterraduboc, edo *erbestetuboc* (11,3,1, 1788).

**erexi/eritxi.** Behin ageri da *eresten*, beste guztietan *derichat*, *erichan* etab.:

- (31) neque andizat dauco seme, eta alaba deungaro azijac, bere guraso, eta nagosijagoari eranzunbagaric egotia: gatch *eresten*-deutso paciencyaric eztaucanari, deungaro eguitendeutsanari parcatutia (17,2,1, 1789).
- (32) edozein diligencia *derichat* izango dala laburra aurquituteco ain gauza pare gavecoa (1,1,2, 1778).

**eroan/joan/ohi.** Ohizkotasuna adierazteko *ohi* erabiltzen du gehien-gehienetan, bost bat aldiz aurkitu dugularik *eroan* eta bi aldiz *joan*.

- (33) Lelengo veguiratutebat(ec)... ez *oidau* eguin calteric (16,3, 1789).
- (34) guizon gazte, eta emacume libertade larreguicoac... *esandaroez* barre eraitearren lagunai onelaco verba nasaiyac (15,2, 1789).
- (35) enzuten dagoz lagunac gustoz, eta aoti ura dariyoela (*esandoiyan* leguez) (15,4, 2, 1789).

**eskubide.** Gure testuetan beti (2) ‘ahalmen, potestas’ esan nahi du, eta ez ‘dretxo, ius’. Aizkibelek bere hiztegian (*Diccionario Basco-Español*, 1186 or.) dakarrena, Astarloan oinarritzen dela (*Urteco*, I, 121), oso ongi dagokio Fr. Migelen *eskubide* hitzari, honela bait dio: “facultad, poder, potencia o virtud para hacer alguna cosa”. Orain ipintzen ditugu karmeldarraren zenbait pasarte:

- (36) Jangoicoac bere *escubide* neurribagacoagaz mirari andibat eguittebala... jazozan au (4,2,2, 1787).
- (37) Elessiac daucala potestade, edo *escubidia* Jesuchristo gure Redentoriar emonic parcatuteco pecatubac (8,3,1, 1787).
- (38) Celebretanditubenac... conversaciño deshonesto deungaac, especialmente... galarazoteco *escubidia* dauqueenac, eguitendave pecatu mortala (15,4,1, 1789).

**goimen.** Ez dugu aurkitu hiztegiatan, eta bere esanahia ‘triumfo’ da.

- (39) Alexandro Macedonio Emperadore andiya(c)... icusieban vertan cein ondo esplicauric largacituban guizon onen excelencia, victoria, triunfo, edo *goymenac* Homero erichan Predicadore andiyac (2,1,1, 1781).

---

(2) *Eskubide* hitza asko erabiltzen da gaur egun ‘deretxo’, lat. ‘ius’ adierazteko. Baina, uste dugunez, ‘ahalmen’, lat. ‘potestas’ adierazteko erabiltzen zen ia beti bizkaierazko testuetan behinik behin 18. mendeko amaieran eta 19.aren hasieran. Guk ezagutzen ditugun J.A. Mogelen bi ez beste pasarte guztietan nahikoa da ‘potestas’ bihurtzea eta ez dago ‘ius’ itzuli beharrik. Esaterako, Angel Zelaietak (*ASJU*, 1978-79, 135) ematen digu ‘derecho, facultad’ eta bidaltzen gaitu *Peru Abarkara*, 107: orrialde horretan bi aldiz ageri da *eskubide* eta nahikoa da ‘potestas’ itzultzea. *Peru Abarkan* bertan, latinezko testuak euskararitzen direla, aurkezten da berriz ere behin da berrito. Tacitus-en testua bihurtzen delarik eta 108. orrialdean *escuvide* idazten da, latinez ‘auctoritas’ dagoelarik eta frantseseko itzulpen batek (lehen aipatu duguna, hots, A. Ernout, *Saluste...*, 33) ‘autorité’ dioelarik. Cicero-ren pasarteetan eta 213. orrialdean ‘*escuvide* andi bagaric’ irakurtzen da, latinez ‘privatus’ dagoelarik eta frantseseko itzulpenak ‘simple particulier’ dioelarik. Titus Livius-en esaldian eta 217. orrialdean “muga, *eskubide* ta leguic” ipintzen da, latinez guzti horrendako ‘iura’ dagoelarik eta frantsesez ‘droit’. Mogel beraren *Confesino Ona*-n eta 18 or.an (1897.urteko agerpenean) *eskubidea* ‘potestas’ dago, eta 56-58. or.etan bost aldiz ageri da *eskubidea* ‘ius’, baina behin bakarrik balitz bezala, denek gauza bera ukitzen baitute. Villasantek paratutako egile beraren *Cristaubaren Icasbidea*-n eta 66.atalean (*Vocabulario*, s.v.) nahikoa litzateke ‘potestas’ itzultzea. Añibarroren *Escu-Librua*-n (121,1 eta 125,8 orrialde eta paragrafoetan) *escu-bidea* eta *escu-vide* leitzen dira eta biak ‘potestas’ dira. Diccionario Retana-n esaten da *eskubide* ‘derecho, poder, facultad’ dela, baina bertan aipatzen den Astarloaren pasarteetan ez da ‘derecho’, bai ordea ‘poder, facultad’, lat. ‘potestas’, Aizkibelek bihurtu duen bezala, pasarte bera hartu duela oinarritzat. Bermeon 1822. urtean predikatutako sermoi batean, Alfonso Irigoienek argitaratutakoan (*Euskera* (1960), 354. or.) “*eskubide* edo poderiyo andijagaz” dugu, beraz ‘potestas’. Gaur egun ere ez dago ahaztua ‘potestas’ adierarekin, eta hor dugu adibide bat Liturgi Euskaratzaile Taldea-ren *Itun Berria*-n: “bekatuak barkatzeko *eskubidea*” (Lucae, 5,24).

**gura/nahi.** Erruz ageri dira biak, baina *gura* sarriago *nahi* baino. Esaldi batean biak azaltzea gerta daitekeen gauza da, estilo arazoa, eta hitza ez errepikatzeagatik.

- (40) daucazuzan falta, edo imperfección biyetic, cein *naidozu* quendudaizudan, gorputzecoa, ala arimacoa? Cein *guradozu*, gorputza osatu, ala entendimentuba arguitu? (11,1,1, 1788).
- (41) Adanen Seme, Alabaac mudetandirian leguez egunian egunian,... egunbaten *naieztavena*, urrengoan *guradau* (4,4,1, 1787).

**itxi/larga/zarratu.** 'Utzi' adierazteko *itxi* erabili ohi du, behin bakarrik aurkitu dugularik *larga* 'utzi'. Behin *itxi* 'hertsi, hetsi' esan nahi du, *zarratu* bakanen bat ere ageri dela horretarako. Bestalde, *zarratuk* bi bat aldiz 'eduki', lat. 'contineo', gazt. 'encerrar' esan gura du.

- (42) ordibatec nequez *ichicodeutso edate larreguijari* (17,2,1, 1789).
- (43) icusieban cein ondo esplicauric *largacituban* guizon onen (Alexandro Mazedonio Enperadorearen)... triunfo, edo goymenac Homero erichan Predicadore andiyac (2,1,1, 1781).
- (44) *zarraturic*, edo veguiyac ichiric ezin ibiliguinaitez (16,1,2, 1789).
- (45) amar mandamentu santu oneec (esatendogu) *zarratutendiriala*, edo aurquietendiriala mandamentu bitan (17,1,1, 1789).

**izaite.** Izen bezala 'Izaite' erabiltzen du eta 'izaera', lat. 'natura' adierazten du, 'existencia' ere adieraz dezakeelarik, gure ustez.

- (46) ezlizatequez (Demoniñoez ari da) viurtuco Jangoicoagana euren naturaleza, edo *izaitia* mudaubagaric (4,4,1, 1787).
- (47) Dalaco (eguzkiaz ari da) arguibat bere lelengo instanteric eta *izaiteric* inos iluntasunic euqui eztavena (2,2,2, 1781).

**jaiakera.** Bere esanahia 'jaiotza' da eta Nikolas de Zubiak ere baradabil (ASJU, XVII (1983), 150,1. paragr.).

- (48) Maria Santissima Ama maite ori, izanzala Doncella, ta Virginia garbiya, resplandore, eta graciayaz betia jaiyo baño leen Seme eguiyazcoa, *jaiyaqueran*, jaiyo ezquero, ta beti Virginia dala (4,1,1, 1787).

**luzabide.** Azkuek Astarloaren *Urteco*-tik hartu du, eta 'demora, dilación' dela dio. Gure testuetan 'continuación, prolongación, prosecución' edo holakoren bat.

- (49) Eguitendave pecatu mortala araco personaac, ceinzuc verba loiyac, edo conversación deshonestoac enzuten egonic, emotendeutsen *luzabidia* euren itaune, eta eranzutiaquin jarraitu-deiyon bere conversación deunguiari, eta esandaizan beste verba deunga gueiyago (15,4,1, 1789).

**milliño.** ‘Milioi’-ren aldaera da.

- (50) O eta celaco graciaaac... emonbiardeutsagun Jangoicoari, guri eguindeuscun mesede andi miragarriyagaiti...: Aimbeste milla *milliño* arima ixtenditubala... bere Eletxara ecarribagaric (7,4,3, 1801).

**ogipee.** ‘Eskupe, morrontza’ esan gura du.

- (51) Ugazabaac, eta gurasoac examinauco dave, nola iracatsideu-  
tsen euren *oguipean* (sic *-ie-*) dagozanai (1,2,2, 1778).

**patari.** ‘Abere, animalia’ hitzen esanahi-kide izan daiteke, gramatika estu-estu hartzen bada; bestela, ‘basapiztia’ edo.

- (52) Aurquietandira animaliya, edo *Pataribazuc* gogorrac, crubelac beti mendi, ta Basuetan vici, ta davilzanac...: Leo, Tygre, Otso, ta beste onelacoac; beste bazuc dagoz chiquitaric echian azi, erraz escura ecandutendirianac...: dirian leguez Chacurrac, Idiyac, Beyyac (sic *-yy-*), eta beste onelacoac (18,2,1, 1792).
- (53) Baña celan izanleiteque au (Adanen seme-alaben viztutzeaz ari da); valdin gorpuz bazuc *Patariyac*, beste bazuc arrainac, eta arrac janbaditubez...? (9,1,2, 1787).

**pixtiya.** Testuetan beti *-bi* aldiz aurkitu dugu eta biak testu berean-  
‘har’, lat. ‘vermis’ deritzon animaliaz dihardu.

- (54) Azartuten da christinau galduba Demoninuac opadeutsan gozo-  
tasuna artutera, eta gueratutenda concienciyaan *pixtiya* crubel-  
bat, beti vildurtutendavena: *dulzedo* (sic *-z-*) *illius vermes* (1,4,2, 1778).
- (55) Vein jaiyo ezquero eztala ilten pecatuben *pixtiya* galdubau diño S[an] Bernardino gloriosoac, veti daguala viyotzari oraturic: *Hic est vermis, qui non moritur; haesit firmiter, nequaquam evellendus* (1,5,1, 1778).

**prestaera.** Azkuek *prestamen*-era bidaltzen gaitu, eta han ‘disposición, preparativo’ dio. Testuetan ‘preparación, disposición’ bihurtuko genuke guk.

- (56) arima justu, edo graciazco estaduban dagozanen artian jazotenda ondoen Santuben comuniñoia, *prestaera* obia dauqueelaco progimuen obra onac, eta Jangoicoen doe miragarriyac artu, edo errecivietaco (8,21, 1787).
- (57) Eta parcatuten eztirian pecatubac, edo parcatu ezin leizanac... ezta potestaderic Elessa Santan eztagoalaco; ezpada eurac *prestaerabagaric* datozalaco (8,3,2, 1787).



**sarzera.** Ez dugu aurkitu hiztegiatan, eta '(eguzkiare) sartzea edo itzal-tzea' esan nahi du.

- (58) Eguzquiyaren *sarceran* icusicodozu sarritan daguala odei balz ilumbat (5,4,2, 1787).

**terziyo.** Ezin dugu asmatu hitz honen esanahia. Azkuek, *Peru Abarkan* (151, 27. lerroa) oinarriturik, bere hiztegian dioenez, *terzio* 'término medio, cantidad regular' da. Villasantek (J.A. Mogel. *Cristaubaren Icasbidea* (3). Ik. *Vocabulario*, s.v.) hori bera dio, eta 'medida' erasten du. Pr. Bartolomek (*Icasiquizuna*, I, zatia, 271-274) erabiltzen du 'estado, situación' edo holakoren bat adierazteko, eta baita 'medida (?)', raya (?), punto (?)' adierazteko ere. Juan Ajuriak, c. 1824. urteko prediku batean *tercijo-tercijoacoac* dio, eta 'antzekoak, modu batekoak, berdintsuak' esan nahi du beharbada. Fr. Migelek behin darabil eta 'modu, egoera', gazt. 'estado, modo, situación' edo holakoren bat adieraz lezake. Hona Fr. Migel eta Ajuriaren testuak.

- (59) (viztu ondoren) guztiyac (izango dira) edadebatecoac, ogueta amairu urtecoac, Jesuchristoren irudicuac...; ... guztiyac izango dira ogueta amairu urte *terciyocoac*; ain modutaco gorputza euquicodau bacoachac, celacoa euquicoeban, eldubaliz ogueta amairu urteetara naturalezaren falta..., edo beste nequebagaric (9,4,1, 1787).

- (60) lurrecoen artean (animaliez ari da) daode chimio casta batzuc, gure *tercijo tercijoacoac* (Juan Ajuria, 3. testua, 6,5).

**ulertu.** Ez da ageri testuetan, bere orde *aditu* erabiltzen delarik.

- (61) Irudibategaz *adituco* dozu obeto (3,4,2, 1786).

**zelan/nola.** Lehenbiziko testuan (1778. urtekoa) *nola* ageri da beti, bigarrenean (1781) behin ikusi dugu *nola* eta bi aldiz *zelan*, hurrengoetan (1786-1792) *zelan* ematen da bakarrik.

- (62) icasicitubaneco (S. Ramon Nonatoz ari da) escolaco lelengo letraac, *nola* eracutsieban ain devociño andiya Eleizaco gauzeetara...; galarazo naietsan bere guraso jaquituriyabagueac ceruco vide zuzenau (2,3,1, 1781).

- (63) *celam* zan (S. Ramon Nonato) guraso noble, eta aberatsen semia... Eta alam cuidado andiyagaz acieban bere Aytac (2,3,1, 1781).

(3) Liburu honetan, 69. atalean, "tercio, edo ereduban" leitzen dugu, eta 'arau, era, modu' izan liteke; 87. atalean, berriz, "tercio, edo eredura", esapide hori 'arabera' itzul litekeelarik, beraz *tercio* 'arau, era, modu' hor ere. Behin baino gehiagotan ageri da *ereduban* (Ik. 33, 101, 164. ataletan) eta ez letorke gaizki horren orde *arabera* ipintzea. Esan dezakegu, bada, *terzio*, *eredu* eta *arau* adiera antzekoak direla.



## EUSKALTZAINDIAREN LAGUNTZAILLEAK (1959-1963)

*Gasteiz, 1992.I.31*

*J.M. Satrustegi*

Egoera politiko oso larrien ildotik sortutako itzalgune nabarmenak daude Euskaltzaindiaren historian. Espainiako gertakizun latzen denboran eta hurrengo urteetako beldur-ikaren zulo gaiztotik bizirik ateratzea da, hain zuzen, bere merezimendu nagusia. Ezin luke gure arteko edozein elkargok beste horrenbeste esan.

Iraupen estimagarria aintzat harturik, halere, Euskaltzaindiaren bizian itzalgune beltza egon dela aitortu behar da. Pertsona baten lekukotasunari, Azkueri alegia, zor zaio gauean legezko zuzia pizturik eduki izana. Edozein elkargoren ardatza aniztasuna izanik, une horretan ez zegoen kideen arteko loturarik, ez batzarrerik. Adibidez, ez dut ezagutzen 1936tik 1948ra bitarteko batzar-agiririk. Hor dago, besteak beste, hamabi urteko isilunea.

1949an hasten da Euskaltzaindia berriro biltzen. Nazario Oleagak izenpeturiko bospasei batzar-agiri atera ohi zen urtean, Azkueren istripu tamalgarria 1951an gertatu aurretik. Hurrengo urteko bi batzar-agiri bakarrik ezagutzen ditugu. Apalki abiatutako Euskaltzaindiaren birreraiketak ez zuen etenik izan eta urrats garrantzitsuak eman ziren ondoko urteetan euskaltzainen kopurua gehituz eta ekintza berriak bere gain hartuz. Zoritarrez, itzalgunez beterik jarraitzen du agiri ofizialen iturriak. Adibidez, 1956/1957 urte bietako batzar-agiri bana, soil-soilik, aurkitu dugu.

Oso zaila da, beraz, urte garrantzitsu haietako ekintzen jarraipena ganoraz egitea eta hutsune horien betetzen ahaleginak egitea beharrezkoa du Euskaltzaindiak.

## I. Laguntzaileak

Berri solte horien artean Euskaltzaindiaren laguntzaileak behin eta berriz aipu dira. Arabako gutun batzuetatik atera berri du J.M. Lekuonak 1933an ere bazela antzeko asmorik (1).

Haste-hastetik datorkio Euskaltzaindiari zaletuen atxikimendua. Jean Etchepare medikuak "Eskualzainburu" izeneko lantxo batean honela zioen 1920an: "Eskuara hizkuntzaren begiratzeaz, joritzeaz, edertzeaz eta ahal bada berdintzeaz bezenbatean, ez bide da eskualdun egiazkorik nehor lagundu nahi ez duenik", eta dei esanguratsu honekin amaitzen du Euskaltzaindi sortu berriari egindako ongietorria: "Ditzagun bederen begi onez ikus eta lagunt gure ahalaren arabera" (2).

Joera hau nabarmena da Gerra ondoreko izkribuetan ere. Jaso ditugun batzar-agirietan aipamen hauek azaltzen dira: (3)

1952.XI.27

"Azkenez irakurri da Bilbon Euskaltzaindiaren laguntzalleak izentzat arturik Euskaltzale batzuk egiten dabezan eskari ta eskiñiak.

Oleaga jaunak itz egin begi eurokaz eta urrengo batzarrean erabagiko da".

1953.V.29

"Gorostiaga jaunak diño, euskaltzale batzuk adierazi dautsela "Euskaltzaindiaren adiskideak" izentzat arturik, gertu dagozala Euskaltzaindiari zelanbaiten lagunduteko. Pozik artzen da barri au eta Gorostiagaren ardurapean izten da asmo ori aurrera eroateko bear leitekena egitea".

1953.VI.26

"Oleaga jaunak adierazoten dau Bizkaiko Jakintza-Batzordeak, Euskaltzaindiaren etxea txukundu ta edertzeko asmoa aurrera daroala ta gai onezazko gertakizunetan daragoiola. Pozik entzuten dira barri oneik".

1957.III.29

"Oleaga jaunak diño egoki litzakela, "Euskaltzaindiaren Laguntzaileak" izenegaz lenago inarduan Batzordea barriz atondutea eta beronen lana, sail bitan ebagitea: bata Jakintza gaiari buruz, ta bestea Txindi batzearen arduraz. Olan onetsi daka Oleaga berak ekin beio lan oneri".

(1) J.M. Lekuona. "Euskaltzaindiaren Laguntzaileak (1933)". Donostian 1991ko marxoaren 27ko Euskaltzaindiaren batzarrean irakurritako txostena. *Euskera* 1991, 2, 491 orr.

(2) Dr. Jean ETCHEPARE. "Eskualzainburu". *Eskualduna* astekarian 1920ko irailaren 10etik abenduaren 17ra argitaratutako lanak. P. Lafittek, *Herria* 1965, liburuska batean bilduak.

(3) *Euskera* 1937-1953. Sendoa 1982. Batzar-agiriak liburuaren bigarren partean.

1959.IV.30

“Karta bat artu da Bizkaian euskeraz irakasten ari direan jaun batzuengandik, esanik gura leukiezala euren izenak R.M. Azkue katedrari erantsi eta Bilbo eta inguruetak irakasle guztien artean alkartasun bat egin Euskaltzaindiaren laguntzailleak legez. Dira: Mikel Arruza, Jose Gimenez, Joseba Arrieta, Alejandro Echevarria, Kepa Zubia, Gregorio Larrinaga, Julian Irigoyen eta Sabin Berasaluze jaunak. Erantzun bekie esanik Euskaltzaindiak oso begi onez ikusten dauela asmoa, eta agertzen dabezan gurari guztiak ontzat artzen dituela, eta emendik aurrera Euskaltzaindiaren laguntzaille legez batu leitekezala R.M. Azkue katedran. Bide batez, eskerrak emon bekiez euskerearen aldeko euren borondate onagaitik”.

1959.VI.25

“Mitxelenak diño zelan Juan San Martin eta beste jaun batzukaz berbaldi bat izan dauen eta zelan batasun bat sortu gura daben euskerearen alde lan egiteko eta orretarako Euskaltzaindiaren babesa eta zuzenbidea gura leukiela. Ain zuzen be Euskaltzaindiak baeukan leenago *Euskaltzaindiaren Laguntzailleak* izeneko batasun bat. Estudiau bedi datorren batzarrearako arazo au”.

1959.VII.30

“Aurreko batzarrean illabete onetarako itxi zan gaia artu da. Biztu bedi Euskaltzaindiak leenagoko denpora batean eukan “Euskaltzaindiaren laguntzailleak” taldea. Epe luze bat emoten da eratuteko eta denpora luze orretan egiten dana ikusirik finkatuko da azkenik Euskaltzaindiaren aurrean daukan nortasuna eta artu emonak zelangoak izan bear daben. Jakinerazo bekio au Juan San Martin jaunari”.

1959.XI.27

“Arruza urgazleak bialduriko idazki bat irakurri da “Resurrección M.<sup>a</sup> de Azkue Mintegia” izenaz dabillan euskaltzale aldra baten asmoak azaltzen ditu bertan, euskerea jauspidetik atara ta Euskalerrian zear euskerearenganako zaletasuna zabalteko gogoz. Poz pozik entzun dira asmoak. Baiña gai astuna dan ezker astiro-astiro aztertu beitez bere zertzeladak erabagi egokiak artzeko”.

1959ko abenduaren 18an urrats garrantzitsua eman zela dirudi euskaltzainen barneko eztabaida kanporatzean. Hitzez-hitz honela dio erabakiak: “Euskalerriko jenteari diru-eske zuzendutako idazki bat irakurri eta ontzat artu da”.

Erdaraz idatzia zen eta biztanle nahiz erakunde guztiei zuzendurik zegoen. Ikerlanak eta bereziki Mitxelenaren hiztegia aipatzen ditu, baina zuzenean Jagon sailaren ekintzak bultzatzeko xedea agertzen du.

Laguntzaile bakoitzak betetzeko txartel moduko laukia dakar orriak atzeko aldean, eta bertan ipini behar da diru laguntzaren kopurua, *Euskera* aldizkariaren truke. Urteko harpidetza 70 pta. zen, baina 150 pta., 300 edo gehiago eman nahi zutenentzat kokagunerik bazegoen beste lerrotan.

Halere, 1959. urte amaierako dirueskea baldintzaturik zegoen aurretik. Epe luze bat ezartzen zaio baimenari lanak ikusita elkarte berriaren nortasuna eta Euskaltzaindiarekiko lotura zehazteko.

Oso garrantzi haundikoa da joera aldaketa hau hurrengo urtetan ikusiko den bezala.

## II. Laguntzailleekiko tirabirak

Hirurogeiko hamarkada laguntzaileen sukarrarekin hasi zuen Euskaltzaindiak. Bi berri jasotzen ditu urtarrileko batzar-agiriak susmo txarra sortzen dutenak. J. San Martinen ikuspegi alde batetik, hitz hauekin:

“Euskaltzaindiaren Laguntzailleez ekin deutso gero eta diño bananduteko joera andiak dagozala jentearen artean eta domeka arratsaldeko lauretan batuko direala Donostia-n, ikusteko ia alde batera itxi leitekezan bananduteko joerok eta bat egin aal dala”.

Eta agiri berean honako beste hitzok:

“Arruza jaunak idazki bat irakurri dau. Bertan esaten da euskerearen aldeko batasun bat sortu gura dabela. Baiña gai astuna dan ezkerok astiro astiro aztertu beitez bere zertzeladak erabagi egokiak artzeko” (4).

Lehen begiratuan iduri luke otsaileko batzarrean itzuliak zirela urak euren bidera. Ezkongai zorionsuen hitzarmena dirudi batzar-agiriak.

Oleagaren hitzetan. E.L. elkarte eraturik zegoen Bilbon, bera zelarik buru, Gorostiaga bigarren buru eta Arruza idazkari. Batzar batean zortzi sail sortu ziren.

San Martinen aldetik Eibarko berriak ezin ziren pozgarriagoak izan; dirua jasotzen hasiak ziren eta hamar jaunek mila bana peseta eman zuten. J.L. Alvarez Emparanza izendatu zuten idazkari. Iruñean elkarte eratzten hasiak ziren (5). Loidi eta Larrañaga apezpikua gelditu ziren Irun eta Hondarribian sortzeko.

(4) Arruzak Euskaltzaindiko batzarrei buruz emandako iritziak, berak 1961ko martxoaren 20an egindako deskargutik jasorik daude. Izkribuaren izenburua, “Euskaltzaindiaren Laguntzailleak”, Bizkaiko batzordearen batzar-agiria”. *Euskera*, 1937-1953, 122-123. or.

(5) Pedro Díez de Ulzurrun eta José Aguerre izan ziren Nafarroako laguntzaile nagusiak. Mariano Izeta elizondorak honela dio: Los Amigos de la Academia de la Lengua Vasca izeneko elkarteak antolatutako lehiaketarako egin nuen *Dirua galgarri* liburua 1960an. Garai haietako euskaltzainburu zen Etxaidek erran zuen talde horrek gisa bereko aferetan sarturik ez zuela, eta Gipuzkoako Aldundian zokoraturik gelditu ziren aurkeztutako bederatzi lanak.”

Arrue jaunaren ustez Euskaltzaindiak berak zuzendu behar zukeen diru-eskea Euskalerrri osoari, gero diru hori beharizen haundienetarako nahiz Laguntzaileen zereginetarako bana zezan. Dei hori behar den moduan prestatu eta zabaltzea, erabaki zuen Euskaltzaindiak.

“Arruza jaunak diño ia Euskaltzaindiaren ezkutua —ikurra— erabili leitekean *Euskaltzaindiaren Laguntzailleak* izenagaz paperak egiteko”, esaten da batzar-agirian. Eta erantzuna: “Erabili daiteke”.

Azken batean nork daki Arrueren proposamena, ala Laguntzaileena onartu duen batzarreak?

Arruzaren ustez garbi zegoen arazoa:

“Euskaltzaiñak orduan ezeben aurkako zerik erakutsi, eta guk, ori ikusita, gure elkargoa Euskaltzaindiaren barrukoa zan ezker, ia bazkun orren ezaugarria guk gure elkargoan erabili geinkean, eta baiezkoa emon yakun. Beraz, ezaugarria itaundu genduan erabiltzeko baimena izan ezker, gure elkargoa bazkun orren barruan egoala uste bete-betea geunkan, eta gure bazkideei dirua eskatzeko orri batzuk zabaldu genduzan”.

Euskaltzaindiaren orduko diru egoeraz jabetzeko, sarreraren kopurua ikustea komeni da. Urtean:

Nafarroako Diputazioak . . . . .	5.000 pta.
Gipuzkoako Diputazioak . . . . .	5.000 pta.
Gipuzkoako Aurrezki Kutxak . . . . .	5.000 pta.
Donostiako Udalak . . . . .	6.000 pta.
Donostiako Kutxa Munizipalak . . . . .	2.000 pta.
Bizkaiko “Junta de Cultura”-k. . . . .	<u>10.000 pta.</u>
Orohar . . . . .	33.000 pta.

1960ko martxoan emandako kontuak dira, eta urteko gasturik behar-beharrezkoenak ordaintzeko beste hamar bat mila peseta beharko direla, esaten da. “*Euskaltzaindiak egingo duen deitik ere etorri diteke dirua*”, dio hitzez-hitz batzar-agiriak.

Ez da oso trebea izan beharrik bi hizkuntza desberdin badirela agerpen horietan sumatzeko. Dirueskeak bi bidetatik doaz.

Apirileko batzarrean Mitxelenak bere burua zuritzen du Euskaltzaindiaren dirueskerako izkribuari oharririk egin ez diolako eta gipuzkeraz idatzi ez duelako, Laguntzaileen elkarteak bere aldetik antzeko zerbait egina zuenez. Testu hura M.A. Astizek erdaraz egina zen.

Laguntzaileen taldeak kaleratutako izkribua irakurri zen gero eta “Información y Turismo” izeneko ministeritzatik Arruzari egindako espedienteaz azaldu zen.

Bazen Arruzak agintariei egindako erantzun bat ere Oleagak babes-tua. Mitxelenak dio ez daukala ezer Arruzari laguntzearen aurka, baina idazkiarekin ez dagoela ados. Erantzunaren zirriborroa eztabaidatu ondoren, euskaltzainburuari Mitxelenaren laguntzarekin, ematen zaio ministertitzari azken erantzuna egiteko baimena.

Arruzak, bitartean, hau dio arazoaz:

“Apirilleko batzarrean oster, guk dirua eskatze orreri buruz, eztabaida gogorra sortu zan Euskaltzaindia’n, eta batzuen eta besteen iritzia berezitu egin zirean. Guk, ezkenduala dirua Euskaltzaindia’rez izenean eskatu, bazkun oneri gure lanekin laguntzeko egin bear genduzan lanetarako baiño, eta besteak, Euskaltzaindiaren izenean eskatu genduala, ta bazkun orren kutxara yoan bearko zireala diruok”.

Biharamonean, apirilak 25, Irigoienek gutun labur bat idatzi zion Mitxelenari, Laguntzaileen dei bat jaso zuela apirilaren 28ko batzarrera joateko esanez. “Ikusten denez, ‘Ministerio de Información y Turismo’-k orria zabaldu dauelako egin deutsan expedientea izanagaitik be batzarretara deituten jarraitzeko asmotan da”, komentatzen dio. Eta eskuz idatzita, beste hau: “Don Nazario Oleaga-ren txistea (iedo benetako oarra!?) *Arpide-agiria* barik *emopide-agiria* bear leike izan”.

Irigoienek berak maiatzaren 3an Mitxelenari egindako gutun batean batzarreko beste zenbait ikuspegi argitzen dira. Oleaga bat zetorren Mitxelenarekin “batu dan dirua barriro emoilleari biurtutea oba izango dala”, esatean. Lojendioen ustez Euskaltzaindiaren kaxan sartu behar zen. Arruzarekin domekan topo egin zuela zinean eta Euskaltzaindiari gutun bat zuzendu nahi ziola aditzera eman zion Irigoieni. “Gaiñera esan eustan dirua Euskaltzaindiarentzat eskatu dabela, baiña gauza jakin batzuk egiteko. Lenago Astiz-eri esan eutsan bear-bada euneko zati bat emongo eutsiela Euskaltzaindiari eta orain alangorik eztiño. Euskaltzaindiko kaxan sartzekorik ezeustan aipatu, ezta Don Nazario-k ezer esan deutsanik be. Gaur goxean emakume bat etorri ba bialdu deutsien orria beterik dakarrela eta bosteun peseta urtean emon gura dituala eta orduantxe emon gura eustazan lenengo bosteun pesetak, baiña ez teutsadaz artu eta esan deutsat Arruzaga-zuzendu daitela”.

Ez dut aurkitu maiatzeko Batzar-agiria. Bi dira, bestalde, Arruzak une honetan idatzitako agerpenetatik ezagutzen ditudanak. Euskaltzainei zuzenean bidaliak maiatzeko data darama egunik gabe. Makinaz egindako azken-kopia iluna da eta izenburu hau darama: “Euskaltzaindia’rez Laguntzaileak Alkargoaren zadorlariagandik”.

Euskaltzaindiaren apirileko batzarrean Laguntzaileen elkargoari egindako salaketei erantzuten die. Dirueskea dela eta, honako deskargua egiten du: “Ez da eskea Euskaltzaindiaren izenean egin, Laguntzaileen lanetarako baizik. Ez dago beraz Euskaltzaindiaren Kutxan sartu beha-



rrik, euron beharrentzat berriz itzultzen ibiltzeko. Euskaltzaindiak bere aldetik egin nahi duen eskeak ez du inola ere berorien laguntasunen eremua ukitzen”.

Bigarren izkribua 1960ko maiatzaren 27an “Euskaltzaindi guztiz agur-garriari” zuzendu zion, “au zelanbait atondu egin bear degu”, esanez. Bizkaiko herri osoa zegoela eurei begira, dio hasieran.

Euskarak nozitzen dituen gaitzak ikusita, heriotzean dagoen gure hizkuntzaren egoera negargarria ezin dela beste batzuen ibilbide erosoarekin berdindu.

“Au da, dio gutunak, gure prisearen zio bakar-bakarra. Iraduz ibilli bearra degu, gure izkuntza galtzen ari da, eriotzaren atzapar artean dabil eta beraz, erriak berak eskatzen digu prisaka ibiltzeko...”

Betoz osakiak lenbait-len, beranduegi izan baiño leenago. Negarrak eta erostak alde batera utzirik, lanari lotu gaitezen, Euskalherri osoak auxe eskatzen digu.

Beraz, guk Euskaltzaindia'ren babesa bear-bearra degu, ta baita ere berean Euskaltzaindia'k ere, gure laguntzaren bearra du. Bata besteagandik aldentzen baldin bagera, alperrikakoak izango dira gure lanak eta ekiñak, eta gero, erriaren aurrerako, zer erantzun estu-estua izango degu guziok. Au da Bilbo'ko euskaltzaleen iritzi garbi-garbia, eta au dala ta, ona, gure ustez, arazo oneri buruz gaurko batzar onetan artu bear liraken erabakiak:

Leenbizikoa. Erki bakoitzean, Gipuzkoa, Araba, Nafarroa eta Bizkaia'n “Euskaltzaindia'ren Laguntzailleak” izenarekin alkargo bereziak sortzen dira eta guziak Euskaltzaindia'ren beraren babesean igituko dira, euren buru, erki bakitzean, euskaltzaiñen bat dutela. Beronek erantzungo dio Euskaltzaindia'ren aurrean, edonoiz sortuko litzateken edozein korapillori.

Bigarrena. Batzorde bakoitzak bere bazkintza artezkaria izango luke eta bertan zadorlari eta diruzain bat Lendakari eta bigarren Lendakariz gaiñera. Azkenengo bi oneik euskaltzaiñak izan bitez alegiñez.

Iruugarrena. Erki bakoitzean biltzen dan dirua bertoko lanetarako izan bite, baiña eunetik onenbesteko bat edo, eman bear liteke urtean Euskaltzaindia'ren kutxarako.

Laugarrena. “Euskaltzaindia'ren Laguntzailleak” ondo neurtuak dituzte beren zeregiñak: “euskerearen zabalkundea”, “erria euskaltzaletu” onetarako guztitariko bideak (naziñoko lege barrukoak esan nai degu), arturik. Euskaltzaindia'k beraz, ardura bi ditu: data izkuntzea aztertu, (au astiro egin lezaketen lana da) eta bestea euskerea bere eriotza-arriskutik zaindu, errian zabalduz. Azkenengo lan au “Euskaltzaindia'ren Laguntzailleak” egingo dute gure ustez egokien”.

Oso baliotsua izango litzateke maiatzeko batzar-agiri hori eskuratzea hango giroa sumatzeko. Azurzak bere deskarguan esandakoa, hau da: "Izugarrizko eztabaidea sortu zan batzar aretan eta gure lan guztiak bertan bera itxirik, eten egin genduzan gertakizun guztiak".

Arazoa ez zen gutxiagotzat. Euskaltzaindiari eskatzen zitzaiona zera zen, bere izenaz eta nortasunaz baliatzea bigarren Euskaltzaindi bat sortzeko. Zaharra ikerlanaz arduratuko zen, eta berria Jagon ekintzez. Hark astiro egin zezakeen izkutuko lan isila, eta Arruzarenak aterako zuen presaka eta tarrapataka ekintza zaratatsuen burrunba hori aurrera. Eta dena herriaren izenean, noski, geroko "asanblada" guztien aurrelari salbatzaile bezala.

Ekaineko batzarrean, J.L. Alvarez Emparantzaren araugaiak aurkeztu ziren erdaraz idatzitako izkribu baten bidez. Izenburua *Propuesta de Reglamento para "Euskaltzaindi" y "Euskaltzaindiaren Laguntzalleak"*. Hamai-ka artikulutan banatzen zituen helburuak, Euskaltzaindiaren Arautegi-koak noski, eta elkarte bien arteko hartuemanak.

Laguntzalleen elkarte, alde batetik, Euskaltzaindiaren azpibatzerde bezala ikusten zuen Alvarez Emparantzak: "... ez una sub-sección de la Academia, carece de personalidad y fines propios distintos de los de la Academia, y no es sino la prolongación de la Sección Tutelar para euskaltzales no académicos..." (art. 5).

Baina 12 artikulua, atal asko dira eta bada bestelakorik han esandako-etan. Laugarren puntuan, adibidez, honako hau dio:

"La Sección Tutelar, consciente de la gran envergadura de la misión que la Academia le tiene asignada, y de la imposibilidad real de cumplirla por sí sola con eficacia, solicitará apoyo a la filial "Euskaltzaindiaren Laguntzalleak", constituida recientemente por acuerdo de la Junta; y cuyos fines no son otros que todos y cada uno de los que enumera el punto 5 del Reglamento de la Academia" (art. 4).

Funtsean izkribu honetan eskatzen zena ez da Laguntzaileak Jagon sailean txertatzea, Euskaltzaindiaren Jagon Saila bereganatzea baizik. Hone-la agertzeraz ematen du 6. proposamenak:

La Sección Tutelar, apoyada por su filial "Euskaltzaindiaren Laguntzalleak" por sus mayores posibilidades de recaudación de fondos, espera poder administrarse a sí misma con *plena autonomía*, sin convertirse en una carga para la Academia; e incluso ayudar poderosamente a la Sección Filológica para sus trabajos específicos" (art. 6).

Elkargoaren askatasuna behin eta berriz aldarrikatzen da. Adibidez 8.garren arauaian:

“La Sección Tutelar *actuará con plena autonomía*, lo mismo que la Sección Filológica, sin más limitaciones que las que establece el Reglamento de 1954” (art. 8).

Euskaltzaindiaren erantzuna Etxaide euskaltzainburuak hiru puntutan ematen du:

1. Badagoz or gauza oso astunak direanak, Euskaltzaindiaren arautegia aldatu bear litzakealako. Ori astiro pentsau bear dan gauzea da.
2. Euskaltzaindiak eztitu zetan izan bear diruzaintza bi, bat baiño.
3. Izen kontua ezan or aipatu bear ontzat artu barik egin gura direan aldaketak. Alvarez Emparanza jaunak diño berak egin dauen proposiziño orreri bear direan aldaketa guztiak egin leiozala. Bialdu bekie kopia bana euskaltzaiñei arakatu daien”.

J. San Martinek dio, “berak gurago dauala Euskaltzaindiaren izenean lan egin, eta beste batasun bat sortzeko modua balego be eztauela uste Euskaltzaindiaren gandik berezi bear litzakeanik. Bereizkuntza sortzea elitzakeala mesedegarri izango”.

Alvarez Emparantzaren proposamena Arruzaren gogokoa zen, “gure ustez oso egokia, dio berak; baiña Euskaltzaindiak ezaban berari buruz ezer erabagi, eta bai euskaltzain letraduen eskuetan arazoa itxi”.

Legegizon horiek Lojendio eta Arrue jaunak ziren noski. Lojendiok batzar horretan bertan egina zuen bere agerpena, bestearen aurretik, “au be, oso egokia gure ustez, dio Arruzak; baiña Euskaltzaindiak ezaban beroneri buruz be, ezertariko erabagirik artu”.

Lojendioren txostena laburra, orekatua eta bakezalea denez, Euskaltzaindiak egiten dituen lan baliotsuak aipu ditu eta gazteen indar berrien laguntzaz egiten dituela, aitortzen.

Azkeneko lerroetan dago arazoari emandako erantzuna:

“Euskaltzaindiaren laguntzalleak, Euskaltzaindiaren yagon sallean lan egin nai badute, betoz ordu onean. Ez dute orretarako, batere alkartasun berririk asmatu bear. Euskaltzaindia izango litzake beren alkartasuna ta Euskaltzaindiak berak, bideak antolatu, eginkizuneko lanak banatu ta bearreko erabakiak artuko lituke. Laguntzalleen iritziak aintzartat artuta ta beren bidezko egiñalak eragotzi gabe.

Beren buruen jabe egin naita, beste Bazkun berri bat sortuko balute berriz, ez giñake orrengatik bananduko. Batzuek batera, besteak bestera jokatu arren, danok elburua bera izango genuke ta elburu orrek bat eginda, alkarri lagunduko genioke buruz ta biotzez, gure euskeraren aldeko lanetan”.

Uztaileko batzarrean A. Arrue euskaltzainak aurkeztu zuen proposamena, A. Empanzak egindakoaren ildotik eginik zegoen, desbiderape-nak jorratuz. Bederatzi artikulatu ditu araugida berriak.

Laguntzaileen elkarteak izango zukeen nortasunari buruz, hau dio:

4. "Euskaltzaindiaren Laguntzaileak", constituida recientemente con el carácter de filial de la Academia, colaborará con la Sección Tutelar a la que queda incorporada".

5. "Euskaltzaindiaren Laguntzaileak" constituye una sub-sección de la Academia, carece de personalidad y de fines propios distintos de los de la Academia misma, y no es sino la prolongación de la Sección Tutelar para euskalzaletas no académicos, que así pueden colaborar en las labores de Euskaltzaindi. "Euskaltzaindiaren Laguntzaileak" trabajará, por lo tanto, bajo las órdenes inmediatas de la Sección Tutelar de la Academia".

A. Arrueren proposamena aho batez ontzat hartu zuen Euskaltzaindiak uztailearen 29ko batzarrean, eta Arruzaren gogokoa ere izan zen, bestalde. Honela dio berak hitzez-hitz:

"Dagonille'ko batzarrean azkenez, Arrue jaunak, Alvarez Enparanza'renari ukutu batzuek egiñaz, beste osoago bat eta guztien iritziz oso egokia, aurkeztu eban, eta au bai, au ontzat artu eban Euskaltzaindiak, eta bertan, gure alkargoari Euskaltzaindiaren barruan tokia emoten yakon. Azkenean ba, artu zan gure alkargo au Euskaltzaindiaren barruan, 1960'gko. Dagonilla'n".

Diru konturik ez du aipatzen, noski, Arrue jaunaren araugaiak, eta elkarte berriaren burujabetza eta autonomia bazterturik, Jagon saileko lankide postua eskaintzen dio.

1960.VIII.26 Laguntzaileekiko arau berriek itxuraz gauzak bideratu arren, izandako tirabirek gaizkondurik utzi zituzten zauriak. Horrela, Bilboko elkarteak bere ekintzen artean, euskal egutegia, ipui liburuak, euskal kantuen diskak, kantu bilduma eta TBO bat argitaratzeko baimena eskatzean, erantzun epela jaso zuen. "Lenengo aurrera eroan bediz aurreko batzarrean ontzat artu zirean oinarriak eta orduan ikusiko da zelan argitaratu leitekezan gauza guzti orreik", batzar-agiriaren hitzetan.

### III. Egoitzako eztabaida (1960)

Labur bada ere, ezin da aipamenik gabe utzi Bilboko egoitzan handik laster izandako behaztopa. Bizkaiko euskaltzain eta urgazleei Euskaltzaindiaren azken erabaki horren berri emateko, abenduaren 13rako batzar dei bat zabaldu zuten Laguntzaileen elkarteko arduradunek, Euskaltzaindiaren baimenik gabe.

Batzarraren hasieran A. Irigoyenek Etxaide euskaltzainburuaren gutun bat irakurri zien bera izendatuz batzarraren lekuko edo ikusmiran bertan egoteko zereginarekin.

Nazario Oleaga, Juan Gorostiaga eta Mikel Arruzak izenpeturiko gutuna zuzendu zitzaion abenduaren 30ean Euskaltzaindiari gertakizuna salatuz.

1961eko otsailaren 24ean eman zen gutunaren berri euskaltzainei. Euskaltzainburuak astiroago irakurri behar zuela karta hori erantzuna eman aurretik, eta beste batzarrerako utzi zuen. Irigoyenek esan zuen Arruzak bere izenean egin zuela deia, “eta bera ez tala Euskaltzaindiaren laguntzaillea, Euskaltzaindiko ‘urgazle’ baizik”. Nahasteak amaitzeko Euskaltzaindiak hartutako erabakiak ez zirela jarraitzen eta Etxaidek bidalitako gutuna elkarren arteko karta bat besterik ez zela”.

Arruzak bere aldetik zioen, “aurretiaz Euskaltzaindiari baimena eskatu barik, eta batzarrean erabiliko zirean gaiak berari aurrez agertu barik, ezin geinkean batzarrik egin. Beraz, batzarrik egin barik alde egin genduan guztiok egun aretan”.

Odola ez zen, noski, errekara iritsi. Apirileko batzarrean Arruzak galdetu zuen “ia batzar-buruzagiaren kontua erabagi bitartean Euskaltzaindiaren etxean bildu leitekezan beñipeiñeko”. Baietz erantzun zitzaion, eta horrela bideratu zen arazoa.

#### IV. **Elizkizunak** (1961)

Aitzaki gutxi aski da istiluak sortzeko, fidakaiztasun asko dagoelarik alderdien artean. Elizkoitasunak sortu zuen hurrengo arazoa, apaizik sartu gabe tartean.

1961ko uztailean Arruzaren gutun batek zioen: “maiatzaren 29an Begoña’ko Amaren oiñetan emon eutsiela asiera lanari *Euskaltzaindiaren Laguntzailleak* alkargokoak”.

Hitzak hizbide emanik edo ura elizan bedekintzen delako, hitzetik hortzera hau lotzen dio batzar-agiriak Arruzaren berriari:

“Arrue jaunak diño *Euskaltzaindiaren Laguntzailleak*-en izenez orri bat zabaldu dala eta baita Bilboko eguneroko batean argitaratu be Jesusen Biotzaren Gorazarrez Bilboko ‘Santos Juanes’ elexan egin dan eleizkizun bat aipatzen dala. Eta ori Euskaltzaindiak eztakiela eta gaiñera bere ustez ez tala Euskaltzaindiaren zeregiña alako eleizkizunak egitea. Orretarako badagozala alkartasun bereziak kristiñauak bete aal izan daiezan euren erlejiñozko eginbearrak. Diño gaiñera, eta alan erabagi da, datorren illeko batzarraren aurretik bildu bear leukeala”.

Hiru gabeko bikorik izan ez dadin, abuztuan honako hau jaso zuen batzar-agiriak:

*“Euskaltzaindiaren Laguntzailleak-en izenez Bilbon zabaldu dan orri baten gañean berba egin da. Irurogetaamabost urte direala Arantzazuko Ama koroatua izan zala eta ara joatea gura dabenari dei egiten jako eta Euskaltzaindiaren etxean izena emoteko eskatu”.*

Begoñako Ama, Jesusen Bihotzaren ospakizuna eta gero Arantzazuko beila, ez zen besterik falta saltsa berria sortzeko.

1961ko urrian Arruzak izkribu luze bat zuzendu zion Euskaltzaindiari elizkizun hauetaz. Arrueren lehen salaketa eztabaida luze-luze batekin, gutuna zabaldu den moduari dagokio: Euskaltzaindiari egindako “karta idigia” aurrez zabaldu izana ez da onargarria. Arruzak bere errua aitortu zuen.

Arruek berak mahairatutako bigarren kezka oinarrizkoa zen. Honela jasotzen du batzar-agiriak:

*“La Gaceta del Norte-n Arruzak argitaratu dauen artikulua batean beste gauza batzuen artean diñoala: sería muy conveniente que, antes de poner un nombre en vascuence a una Entidad, Grupo o establecimiento, se consultara siempre, previamente, o bien a la Academia de la Lengua Vasca, Ribera, 6, entresuelo, o bien al grupo denominado Euskaltzaindiaren Laguntzailleak, ‘colaboradores de la Academia de la Lengua Vasca’, apartado número 1226, Bilbao, eta alkartade bi balira legez, bakoitza bere zuzenbide bereziagaz, jentearen aurrean jokatu daue-la, eta ontzat artu zirean oiñarrietan, argi eta garbi diñoala Euskaltzaindiaren Laguntzailleak eztaukala nortasunik eta Euskaltzaindiaren Jagon-sailleko eginbearretan lagundu gura daben Euskaltzaindikoak ez tirean euskaltzaleai bidea emoten jakiela aren bidez. Diño, gaiñera, jentearen artean zabaldu dan ezkerro, alako gauza bateri bide bardiñetik jentearen artean ukatzea jagokola berez, baiña ori egitea eztauela berak eskatzen”.*

Mitxelena zorrotzago mintzatu zen. Arantzazuko ibilaldiaz erabaki bat hartu zela eta ez zela bete, hartu ez balitz bezala jokatu. Aurrerantzean ekintza kontsumatuen bidetik ezin dela ibili, eta behingoan moztu behar zirela hainbeste luzatzen ari ziren esames guziak. Euskaltzaindia bat dela Euskalerrri osoan eta ez dagoela Bizkaiko Euskaltzaindirik, ez Gipuzkoakorik.

Bozkatu zen proposamena eta Arruzari jakinerazi zitzaion “Euskaltzaindiak txarto ikusi dituzala bere ibillerak, eta gura badau, egiten jakozan karguen deskargu bat egin leiela izkribu baten bidez”.

Garbi ikusten da Euskaltzaindiak ez ziola bizkaitarren arazoari beste luzapenik eman nahi, eta erantzunaren zai zegoen. 1961eko azaroan isilunea bera jasotzen da batzar-agirian: “Ezta oraindiño artu Arruza jaunaren deskargurik”, esaten du.

## V. Deskargua

1961.XII.21. Urteko azken batzarrean ezagutu zuen Euskaltzaindiak Arruzaren dokumentua. Gorostiaga, Ibargutxi, Manterola, Peña, Onaindia eta Erkiagak ere izenpetua zuten egilearekin adostasuna agertuz.

Ez dut ezagutzen Arruzari bidalitako karguen izkribu hura baina bere deskarguan zatika jasotako ataletatik ikusten da batzar-agirian esandako puntuak helarazten zizkiola.

Lau foliotan letra estuarekin idatzitako karta-*agiria* —ez *idigia* bertan emandako arrazoiengatik— semantika, gramatika eta hizkuntza lege guzien aldetik nola irakurri behar zuen Euskaltzaindiak itxuraz gaizki ulertutako bere aurreko gutuna, argitzen ahalegintzen da.

Adibidez, “nik egiñiriko karta batekin nai detana egin neikeala uste det, iñogaitik bear eztan gauzarik esaten ezpaldin badot beintzat”, esaten da zabalkundea ontzat emanez.

“Umorez dio honako hau: “Enaiz ni jakituri aundiko gizona, baiña bai, Joanes artzaia bezala asko ikusia... Arek, irurogeta amabi aldiz ikusi zuan, Aloña mendiko ariztietan, ostro berdea berriz jaiotzen, eta nik berriz, irurogeta amaika bider ikusi izan det gauza ber-bera Artxanda eta Pagasarri’ko zugaitzetan. Eta laister, illabete gutxi barru (datorren epaillean) Jaungoikoak ala nai baldin badu beintzat, Joanes artza-iaren pare-  
ra elduko naiz ortan ere”.

Eta hori guztia berak erabilitako aditz-forma bat ulergarri egiteko.

Arantzazuko beilari buruz, irailaren 24eko erabakia urriaren 8an iritsi zitzaion eta berandu zen izena emana zutenen bidaia eta hitzartutako ostatuak bertan behera uzteko. Inoiz ez zuela izan, bestalde, elkargo berezi bat sortzeko asmorik, aitortzen du.

Azken zatiak, errudun setatsuaren zertzelada ez baino, agure zin eta fin jokatu duen baten aitortza kupigarria dirudi. Honela dio:

“*Azken erantzuna*: Nere kaltean artu dezuten erabagi gogor ori artzeko ziorik ez tet iñundik-iñora ikusten; gaiñera, edozein errudunari epaia emon aurretik entzun egin bear zaio, eta ez epaia emon da gero “*karguen deskargu bat egin leiela izkribu baten bidez*”, esan. Ori ezta bidezkoa nere ustez... Eta zuen artean egoteko duin ezpanerizkizute, jaurti nazazute bein Euskaltzaindi’tik. Baiña euskaltzain eta urgazle guztiguztiak jakin dezatela zergaitik izan dan”.

Deskarguaren kopiarekin batera Mitxelenari bidalitako karta batean azalpen hau egiten dio:

“Parkatu, jauna, baiña guk emen, Bilbo’n, eleizkizun arazo-ortan, eztegu besterik egin auxe baiño: *Eleiz agintariei eleizkizunak egitea eskatu eta eragin*, eta zuek ere, Euskaltzaindiaren zeregintzat eman zenuten au; batzar-agiriak ori diño beintzat. Gaiñera guk eztegu iñun esan Euskaltzaindi bat baiño geiago diranik”.

Euskaltzaindiaren ustetan ez ditu Arruzak karguak indargabetzen eta jaun honi fidantza kentzea proposatu zen. Mitxelenak ekarriko zuen testua hurrengo batzarrean auzia amaitutzat emateko. Bildutako guztiak bat zetozen horretan.

1962.I.26. “*Ago batez urrengo au artu da: Euskaltzaindiak artutako erabagi bat aintzat artu eztauelako oker jokatu dau Arruza jaunak auzi onetan eta aurrerantzean gauzak zuzen joan daitezen ezin egin dau ezer bere gisa Euskaltzaindiaren izenean*”.

Ondoren Arruzak idatzitako gutunen bat gora-behera, bukatutzat jo daiteke. “Euskaltzaindiaren Laguntzailleak” izeneko bizkaitar elkartearen istilu luzea.

## VI. Txillardegiren adierazpena

Bilboko arazoa baztertzeak ez du esan nahi, halere, istilua bideratua zegoenik. Gau beltzean etxaju eta suzirien jokua besterik ez zen hura, berehala zetorkion lehergailu zaratatsuaren ondoan. Txillardegik 1963ko abuztuan sinaturiko adierazpen gogor bat egin zuen bere urgazletasunari uko eginez.

Zortzi puntu nagusi proposatzen zizkion Euskaltzaindiari, eta ez dut uste horien aurkako euskaltzalerik egongo zen Euskalerrian: Ortografia bideratzea, euskera osotuaren beharra, euskal eskolak, irakaskintzako liburuak, Elizari dei bat egitea eta Batzar Nagusiaren antolaketa.

Baina, azpi-azpian zegoena 3. eta 4. puntuetako Jagon Sailaren antolakizun berria zen. Une batean honako salaketa hau egiten zuen.

“Nori egin zizaiokean kalterik *“Euskaltzaindiaren Laguntzailleak”* delakoak, esate baterako: euskerari, ala debekatu zutenai; Askotan agertu da Euskaltzaindia koldar eta Franco-ren morroi, baiña gutxitan ausarta eta euskararen zerbitzari. Errazago zaio Euskaltzaindiari euskeraren *bitxitasunaz* ari izatea, euskararen *bizitasunaz* baiño (Jagon sailaren oihartzuna). Bitxitasunari so egiñik, ordea, bere xedea nahasten du eta lana lardaskatzen.

Sei urte huntan ongi ikusi dut, eta hau borondate onez ari den nornahik ikus dezake, Euskaltzaindia legun-legun eta koskarik gabe moldatzen dela Madrille’ko gobernu etsaiarekin. Zergatik? Euskaltzaindiak, oro har, gehiago begiratzen diolako Gobernuaren aginduari, euskerari baiño”.



P. Charrittonen gutun batekin banatu zen adierazpena. Hiru hilabete lehenago hartu nuen nik euskaltzain oso nintzelakoaren azken erabakia. Batzar-agirietan ez da aipatzen Angelutik sortutako ekaitzaren berririk. Gutunen bidez erantzun genien, pertsonalki, egin zitzaizkigun galderei. Charrittonen bidez izenak biltzen ari zirelako zetozen Nafarroako euskaltzaleak aholku bila niregana.

Egia da normalizapen usairik gabeko une hartan Jagon sailaren eginkizunak premia larriagoa zuela Iker sailak baino: “*Primum vivere deinde filosofare*”. Eta horrela egin zuen Euskaltzaindiak azken urteok arte.

Izendapen berri eta berreraiketa sakonaren ildotik abiatua zen Euskaltzaindi hura, isilune luzearen ondoren, honela ikusten zuen adierazpenaren egileak Iparraldeko bere babeslekutik:

“Baiña zentzuak berak erakasten duenez, sasi-Akademia bat baizik ez litzake izango *hizkuntzaren biziaz* okupatuko ez litzakean Akademia. Beharbada, Euskaltzaindia, Araudiak besterik oihukatu arren, hauetako bat dugu, eta euskeraren bizia bera etzaio sobera axolarik”.

Erasoan abiatu ginen gu Euskaltzaindian, euskararen alde ari ginelako hitzez eta adierazpenez ez baino, aurpegia emanez lanean aurretik.

Erasoan sortu zen bezala geroxeago Alfabetatze taldea Euskaltzaindiak Baionan egindako batzarre zaratatsuan.

Bertsolaritza indarberritzeari ekin zitzaion bere egunean eta euskararen milaka titulu eman zuen horretarako sortu zen taldeak, besteak beste, Iker saileko lanei onoiz uko egin gabe. Bazter guztitatik sortzen ziren eskariak itzultzaile eskola ez bazen, teatro ikasketak antolatzeko. Gauza asko, gehiegi behar bada, hain pertsona gutxiren erantzunkizunarentzat.

Ekintza horiek guztiek badute euren historia eta balegoke lan, denen oinarriko dokumentuak biltzen, gaur Laguntzaileen taldeari buruz egindako saioaren antzera. Bestela Euskaltzaindiaren berreraiketako une latza, baina emankor eta aberatsa, historiatik kanpo gera daiteke egoera antzuarren ikuspegi eta izen txarrarekin.



**OCHOA DE ARIN-EN**  
**DOCTRINA CHRISTIANA-REN (1713)**  
**HIZKERAREN LABURPENA**

*Bilbo, 1992-II-28*

*Patxi Altuna*

Ikerlanean ari denari maiz gertatzen zaio honelako edo halako idazlek honako hitz hau edo harako adizki edo esanmolde hura erabili zuen ala ez jakin nahi izatea —edota, hura bera ez bada, haren zein aldakiz baliatu zen—, eta behin baino gehiagotan gelditzea jakin nahia ezin aserik, non ez duen berak idazlearen obra osoa goitik behera miatzen.

Edozein idazleri buruz izan dezakegu geure baitan horrelako jakin-gura, puntu batean ez bada bestean. Ezin uka, halere, badela gure ar<sup>an</sup> isilikako jerarkia bat, zeinen arabera maizago jakin nahi izaten baitugu halako adizkia —norengan esango dut?— Axularrengan edo Leizarragarengan, esate baterako, agertzen den ala ez, Kirikiñorengan edo Nemesio Etxanizengan baino; eta, jakina, ez dut deus ere idazle hauen kontra. Soil soilik gertatzen da, batzuek besteak baino idazle zaharragoak direla eta euskara-molde baten eredu hobeak, momentu hartan ikerlariak bilatu nahi duenerako.

Duela berrogei urte, 1951ean, Lafonek bere “La langue de Bernard Dechepare” izeneko artikulu baliosoa argitaratu zuen, urte batzuk lehenago Bordeleko Unibertsitatean defendatu zuen tesiaren bihi-gaina eta ondoko urteetan Garaziko poetaz onduko zituen ikerlan berrien aitzin-mezua.

Tituluak berak adierazten duenez, gure lehen poetak bere obra gatzatu zuen hizkera xeheki deskribatzen digu Bordeleko irakasle trebeak. Ez du haren hizkeraren punturik xeheenik azterkatu gabe uzten: grafia, fonetika aldakuntzak, batez ere bokal arteko kontsonanteen mututzeak, morfologia —hasi izenarenetik eta erakusle, pertsona izenordain eta predeterminanteeneraino—, aditzondo, juntagailu, menderagailu, aditza, sintaxia eta azkenik “perpaua Etxeparegan”, dena ikertzen du.

Laburkiro esateko, idazle baten hizkeraren radiografia dugu orrialde urri baina trinko haietan eta askok jo izan dugu sarritan haietara Etxepareren hizkerari buruzko galderen baten erantzuna jakin nahirik.

Mendebaldeko azken hiru mende hauetako hizkera ezagutu eta ikeru nahi duenarentzat Ochoa de Arin ordiziarraren *Doctrina Christiana* (1713) nahitaezko ispilu eta iturburua da. Garai berri baten mugarrizateaz gainera, ordu arte gure artean ezagutzen ez zen hizkera zailu eta aberatsaren, hitz-lauzko idaztankera berri baten, zimenduak hor aurkitzen ditugu Larramendigan baino lehen.

Azken berrogei orrialdeek batez ere, Dotrinek bere-bere izan ohi dituzten txandakako galde-erantzunik gabe albainduek, ez diote ezer zor, gaztelerazko hitz parrastadak gorabehera, Larramendiren ondoko idazle garbizaleen orrialderik ederrenei, sintaxiari gagozkiola.

Hori bakarrik ez, geroko —Sabino Aranaganainoko bederen— mugaz honaindiko liburu ia guztien —baita bizkaierazkoen ere neurri handi batean— hizkera han islatzen da, geroko esanmolde eta adizki askoren forma zaharra han agertzen da eta zenbait perpaus, Iparraldekoak bakarrik zirela iruditzen zitzaizkigunak, han bizirik daude.

Bestela esan, antzinako bizkaieraren eta gipuzkeraren arteko berdintasun-desberdintasunak —haiek hauek baino handiagoak— zeintzu ziren eta nolakoak ziren jakiteko eta geroko liburu askotako hizkerak ezagutze-ko giltza Ochoa de Arinen Dotrinan dago.

Arrazoi hauegatik eta batikpat handik urte batzuetara Larramendik taxutuko eta ondorengo idazleek ia salbuespenik gabe asko edo gutxi imitatuko duten prosa zenbatetaraino den aurrekoen zordun ikasten lagunduko zizulakoan egin nahi izan dut Ochoa de Arinen hizkerarekin Lafonek Etxeparerenarekin egin zuena. Eta hori, nahiz Larramendik Mendi-bururen Dotrinari egin zion zensuran aipatzen ez duen —ez eta ezagutzen, jakina— Ochoa de Arinena; bai aldiz Beriain, Elizalde eta Irazustarenak.

Nik lan xotilagoa egingo dut, noski, zeren Eihalarreko erretore jaunaren obraren eta Ordiziako bikarioarenaren harri pitxiak ez baitira alderatzekoak eta, batez ere, ni ez bainaiz hura. Lafonek ez bezala, gainera, nik ia batere iruzkinik gabe, taxonomia biluzi batean, emango ditut bildurik ene ustez haren hizkeraren bereizgarriak direnak.

Arrazoi xoil bategatik: horrelako lanak gogoko ez dituenak ez da lehiatuko hau irakurtzera eta, aitzitik, axola zaizkionak eta aditua denak ez du iruzkin beharrik; ikusi orduko jabetuko da hori nolako pitxia den, esate baterako, honako hau: “Christo Jaungoicoa dan partearren”, nik oraino ezein hizkuntzalarik aipatua ikusi ez dudana, ez hau eta ez antzerkorik, eta agian euskal literatura osoan *hapax* datekeena horko balio horrekin.

Ez nator bat, izan ere, OEHrekin puntu honetan. Honek “indica también causalidad, motivo...”-pean sartzen du, bizkaierazko “atsa arren”, “damu arren” eta abarren artean. Baina ez da gauza bera. Hauen balioa kausazkoa da, bai, “atsa” eta “damu” zerbaiten “kausa” izatea logikoa baita, baina “parte” beste bi kontzeptu horietatik oso desberdina da, ezeren “kausa” izan ahal izateko. Gainera “partearren”-ek kide juxtua ondoko lerroko *partetic* du. Beraz ablatiboaren parekoa da (30).

Ez dira harri pitxi guziak hori bezain ederrak, baina ez dagoke gaizki hemen agerian jartzea honako hauek: *-ti* bizkaieraz bezalako ablatibo; *aintzat* formaz destinatiboa (< *harentzat*) eta balioz prolatibo dena; *daguicoan* adizki laguntzaile iragangaitza (“guelditu ez daguicoan”) *-leique* iragankorraren eta iragangaitzaren ondoan—; XVI. mendeko idazleen *nor-nori-nork* motako *derautazu*, *deraut* eta gainerako adizkien hain antz handia duten *dirauztan*, *dirauzcu*, *cirauzcan*, *cirauzcun* eta abar, beti objeto plurala dutenak; orain arte nik behintzat neure ezjakinean ekialdekoztzat neukan eta Etxeparegan eta Tartasengan bakarrik aurkitua nuen “lehen partizipioa+partitiboa” (“confessaturic oroitzen ez dan persona”, 131) konpletibo baliozkoa (egun hauetanxe entzuna diot Haritschelhar jaunari honako hau: “Biziki ongi orhitzen niz erranik...”); hori bezala ekialdekoztzat jotzen nuen “ecen ez” konparaziozkoa; Leizarragagan bezala *-(t)zat* atzizkia duen helburuzko subjuntiboa (“seguiençat”, 148), eta abar. Darabilen hitz altxorretik bat bakarrik aipatuko dut, bere baitan dituen zenbaiten uestez batera ezin (edo nekez) ager daitezkeen bi atzizki: *peccataritasuna* (131).

Azkenik hor aurkitzen ditugu garai hartako bertsolaritzaren eta bertso paperen biziaren bi lekukotasun eder. Seigarren aginduaz ari delarik, lehendabizi, eta inoren hitzak, ez bereak, balira bezala honako hauek azpimarratu ondoren, “Aimbeste aditcen da canta deshonestoac esanz eta dantza torpeac eguinaz”, honela dio:

“Escrivitu ote deban versoric, edo paperic aficio torpea aditcera ematen debanic, eta iracurri ote deban onelako moetaco libururic eta paperic” (160).

Beheraxeago zortzigarren mandamentuan penitenteak bere buruari egin behar omen dizkion galderen artean hau sartzen du bat:

“Escribitu ote deban edo publicatu versoric edo beste paperic inoren contra, eutcitcen debala modu orretan bere proximoa deslucituric, eta onela eguin ote deban Religiosoren baten contra edo Apez Jaunan contra” (167).

Bego horretan ene solasa. Gainerakoa ondoko lerroetan aurkituko du horrelakoen irrika duenak.

1. **GRAFIA: Hona *u* > *b*-ren adibide batzuk:**

ab	(= hau);	baleb	(= baleu, balu)
beraub	(= berau);	nabela	(= nauela)
lab	(= lau);	auban	(= ahoan)
amalaub	(= hamalau);	gabaren	(= gauaren)
deb	(= deu = du);	christauvari	(= kristauari)
deban	(= duan = duen);	escrivavac	(= eskribauak)

2. **DEKLINABIDEA**

A. Euskara batuan ez bezalako zenbait forma:

Partit.:	“caburic edo acabeerarican batere” (20)
Genit.:	“guizonan artetic” (pl.) (28)
Dat.:	array, guziai, onay (pl.)
Ines.:	Jaunan (167); garbiaetan (16), entrañaetan (157)
Komit.:	beguiaquin (23), ilceaquin (33) (pl.)
Instr.:	criatureaz, -az ostean (24)
Ablat.:	- <i>tic(an)</i> : gaitcetic (1), becoquitican (16), erditican (72)
	- <i>ti</i> : “bere sustanciati edo naturalezati bertati” (29)
	- <i>arren</i> : “Christo Jaungoicoa dan partearren” (= partetic) (30)
	- <i>gandic</i> : corputçagandic (34), pecatuagandic (130)

B. *-a* itsatsia duten hitz batzuk:

eleizeac (154),	fortalezea
napurretea (162),	templantcea
gauzea	pobrecea

3. **ERAKUSLEAK: Pluralean bi maila bakarrik, noski:**

au, ab, aub (10)	ori (54)	artara bertara (24)
au beraub (13)		
oniri (16 = honi)	orri (143)	aintzat (= harentzat)
onetaco		(< nortzat?, 11)
onetan		artan bertan (27)
onez ostean (72)	orrez ostean	
onez gañera	orrez gañera	
	<i>orreenen</i> batez (156)	

oec	aec (16)
oec bioc (17)	aey (23)
oetan (16)	aetan (25)
oetatic cein (25)	aetatican batac (48)
oen (168)	aen
pecatu mota <i>oenic</i> (160)	<i>aenen</i> batean (150)
	<i>aenic</i> (138)
au guciau (27)	ori bera (25)
oec guciac (27)	Jaungoico bat bera (27)
	batean bertan (27)

#### 4. ADITZA: Ia adizki guziak bildu ditugu, ustez:

##### A. Ikus lehen partizipio batzuk:

ajustadu (165)	distinguidu (161)
aprobadu (162)	executadu (158)
contadu (167)	escusadu (152)
conseguidu (148)	exercitadu (132)
consentidu (158)	ezcutadu (132)
cumplidu (147)	ofendidu (162)
deleitadu (158)	restituidu (167)
descubridu (168)	socorridu (162)

##### B. Ikus bigarren partizipio eta aditz izen batzuk:

ausitcen	sinistutcea	eutcitceco (73)
eutcitcen (= uzten)	artutcea	acitceco
asitcen	galdutcea	saldutceco
	ifentea	

##### C. \*-ZA- errotikako adizkiak:

##### (NOR):

naiz (10); da (2) (dan); cerade (2); dira, dirade (4); zan (2)

baliz

(“arquitcen baliz, dan chiquiena lizalarican ere...”, 170)

(“cumplitcen baliz”, 149)

balira (139), balirade

dirate (“cembat ote *diratean*, 70)

liçate (170)

ciratean (“cembat pecatu içan *alciratean*”, 133)

(NOR-NORI):

naitzaco (172)

zat(an); zayo, zaion (164); zacuna; zate, zatena

zaizca (4), zaiozca (75), zaizco; zaizcun (55); zaizte (98)

citzaion (57), citzaican (150), citzacon (164); citzaten (164)

citzaizcan (75), citzaizcon (154)

“convenico litzaio” (98)

D. *\*-DI- errotikako adizkiak:*a. *SUBJUNTIBOA*

(NOR):

dadin (52), didin (71, 162), dirin (160), derin (70)  
 (“Oroitu al baderi”, 70)

gaitecen (8), gaitean (58)

guindecen (33)

(NOR-NORI):

daquion (74)

cequion (148, 161)

b. *AHAL IZATEKO MODUA*

(NOR)

dite (24, 139), diite (41, 142)

ditezque (78)

leite- 130), lite- (138), liite (140, 145)

litezque (23) (“ediro litezque..., ceñetan arquitean...”: 138)

ceitean (29, 33), citean (151)

c. *AGINTEKERA*

(NOR):

bidi (= bedi) (1, 162)

Ikus *\*-GI-* errotikako adizki irangaitz bi: daguicoan (132), leique (159):*OHAR 1:* Adizki hau, *daguicoan* *\*-gi-* errokoa da, eta irangaitza. Hala uste dugu. Ikus pasarte osoa:

“...escatcen diagola Jaungoicoari... socorru divinoac..., aen medioz ecarri ditzan memoriara... pecatuen numeroa, ...batere ezcutaduric guel-ditu ezdaguicoan moduan” (132).



## E. \*-DU- errotikako adizkiak:

## (NOR-NORK):

det (3), dodan (170)  
 deu (18), deb (10), deban (18), debean (50), debana  
 dezu (10)  
 debe (170), debea (21), deban (?), debeanac, dabe, dabeala  
 ditut, dituan, ditugu, dituzte  
 nabela (52), nabean (= nauten) (145)  
 çaitudan, zaitugu (14)  
 neban  
 ceban (3), cebala, cebanean (26)  
 guenduan (64)  
 cenduan (15)  
 cebean (31)  
 cituan  
 cituen, cituzten  
 guinduzan (33)  
 baleu (24) (“cumplitcen lebanac eguingo leuque”, 149)  
 balitu (166)

## (NOR-NORI-NORK):

didazu  
 diot; dio, digo, diagola (132); diogu; digoe (138)  
 digu (4); digue (59)  
 dizut (10)  
 diet; die (25); diegu (1)

*OHAR 2:* Adizki honek *-dizaten-* formaren aldetik bestelakoa dirudien arren, testu inguruak eta esanahiak berak indikatibotzat (= dieten) harrerazten digute. Ikus:

“(bear deb examinatu) Gurasoac euren semeay... debecatu ez ote *dizaten* hoostutcea, edo consentitu eta disimulatu ote *dizaten* napurreta-ric eguitea” (165). Ehun urte geroago Otaegi beizamarrak *dize* dio hori bera argitara gabeko izkribu batzuetan.

dirauztan (52), dirauztala (53); dirauztazu (145)  
 diozca, dirautza (65); dirauzcagu (58)  
 dirauzcu (28, 58)  
 dirauztut (145), diutzudan (145)

ciran (= zidan)  
 cigon (27), cigoten (73), cigoen  
 cigun (55)  
 cien (23)

ciozcan (19), cirauzcan (52)  
 cirauzcun (6)

F. *\*-ZA- errotikako adizkiak*  
 a. *SUBJUNTIBOA*

(NOR-NORK):

dezagula (4)  
 dezaten

ditzan (58)  
 ditzagula (4)

gaizatzula (1)  
 zaitçatan (146)

(NOR-NORI-NORK):

diozagula (4)

b. *AHAL IZATEKO MODUA*

(NOR-NORK):

dezaque (54)  
 ditçaque (23)  
 cezaqueten (165)  
 cizaquela (155)

(NOR-NORI-NORK):

dizoco (= diezaioke)  
 (“biurtu *dizocoalic* ere”, 130) (= diezaiokeelarik)

c. *AGINTEKERA*

(NOR-NORK):

beza  
 bece (= bezate) (133)

bitça (134)  
 gaitzatzu (1)

G. *\*-GI- errotikako adizkiak*

a. *SUBJUNTIBOA*

(NOR-NORK):

daguian (131)  
 daguigun (135), daguigula (129), daigula (4)  
 daguiçula (172)  
 ceguian (11, 26)  
 seguiençat (= zezantzat) (148)

(NOR-NORI-NORK)

deigun (58)

b. *AHAL IZATEKO MODUA*

(NOR-NORK):

daguique (“eguin aldaguiquealaric”, 166), daique (22)  
 daiquegu (42)  
 eiquezu (14); leique (71)  
 ceiquean (147, 151, 162)

(NOR-NORI-NORK):

deiqueon (= diezaiokeen) (79)  
 neiqueo (171), leiqueo (49)

c. *AGINTEKERA*

(NOR-NORK):

eguizu (2)  
 eguiztu (63), eguiztatu (8)

(NOR-NORI-NORK):

eguidazu (20)  
 eguiztazu (62), eguiztatu (63)  
 eguiguzu (1), eiguzu (8)  
 eguizcutzu (1)  
 beguio (168)

## H. ADITZ SINTETIKOAK

## JOAN:

dijoa (dixoan (129), digean (100), dijean)  
digeacen  
cigeacen (160)  
dijoacan (= hari) (134)

-----

## EDUKI:

daduzca (69)  
naducaçu- (146)  
daducagu (61)  
leducaque (166)

-----

## EGIN:

daguiian (74)  
daguien (72)

-----

## EKARRI:

dacardean (= dakarten) (165)  
dacacen (153) (= dakartzan)

-----

## EROAN:

daroagu (139)

-----

## IRITZI:

deritza (2), deritzon (16)  
deritzoe

-----

## JAKIN:

daquitzat (20)  
diaquit (?) (“proximoac ez *badiaquit* niri cer juicio... eguin dodan  
beraren contra, zoratasun andia izango lizate...”, 170)  
ciaquian(a) (167)

## PERPAUSEN EGITURAK

### 1. GALDERAK:

- “Aurra, cerade zu Christauva?” (10)  
 “..., ote da persona bat bacarra?” (20)  
 “Ote gaude... obligaturic?” (55)

### 2. AURKARIAK:

*baicic:*

“...berez debanic, Jaungoicoa bera baicic” (24)

*baicican:*

- “Ceren..., ez debeat essencia bat baicican” (21)  
 “ez dirade iru Jaungoico, baicican... bacar bat” (21)  
 “..., baicican libra gaitzatzu gaitcetic” (1)  
 “Ez, jauna, baicican iru Persona” (20)  
 “fama ez da beneric, baicican opinio on bat” (171)  
 “...ez da beneric, baicican... guelditcea” (169)  
 “...ez deu aitaric, baicican Ama bacarric” (28)  
 “...ezda asco... eguitea, baicican... bear deu...” (29)

*baicen:*

- “aentzat baicen eztago salbaciorean” (41)  
 “...cerren guchitan baicen ez diraden...” (130)  
 “ez... bere honran, baicen solamente faman” (171)  
 “...ez diradela... mortalac, baicen venialac” (170)  
 “...ez debanean beste peccaturic, venialac baicen” (140)  
 “Christo bat... baicen ez da beste Christoric” (48)  
 “Iñor ere salbatu ote diite,... semerican baicen beneric?” (41)  
 “...ecin beregandic quendu dezaquean,... acto oec eguinaz baicen bestela” (54)

*baice:*

“arquitcen ez dalaric... bietatic batean baice” (78)

### 3. KONPLETIBOAK:

A. *ecen... -la:*

- “entzutera eman, ecen... izango dala” (08)  
 “iracasten zacuna da, ecen... debala” (36)

- “ezagutu daique..., ecen... bear debala” (137)
- “essan degu, ecen... eztagoala” (138)
- “bear da advertidu, ecen... eztebala” (141)
- “juzio eguinaz, ecen... mercei debeala” (165)
- “defenditcen debe, ecen... ez diradela” (170)

B. *-ala* dutenen ondoan *-ana* dutenak ere bai:

- “sinistea... dana...” (6)
- “badaquit... naizana” (19)
- “da gauza aguiria... daiqueana” (22)
- “aditcera eman... debana” (54)
- “ezaguturic... gaiztoa dana” (61)
- “eguia da... jaiotcen dirana” (143)
- “entcuera icanic... cegoana” (147)

C. Ezezko perpausetan *-anic*:

- “ezagutu bague pecatu zanic” (140)
- “ez... sinisten eguiten danic” (158)

D. Ekialdekoa (ikus Etxepare, Tartas) bakarrik zela uste genuen hau: hots, lehen partizipioa forma partitiboan:

“Iñoiz gazqui confessaturic oroitcen ez dan persona...” (131)

E. Izenlagun bihurturiko konpletiboak:

- “dalaco ustean” (141)
- “datorrelaco ustean” (168)
- “gueiago eman daquion obligacioarequin” (164)

4. KAUSALAK:

A. *azquero*:

“... deseatcen dezun azquero jaquitea...” (20)

B. *cerren*:

- “cerren badaquit... ecin salvatuco naizana” (19)
- “Ez, cerren ecin izan dite...” (24)
- “..., cerren irurac debe...” (25)
- “Cerren sospecha ez da besteric, baicican...” (169)
- “Cerren dan Crutzea...” (11)
- “Cerren personac diraden distintac” (22)
- “Cerren berac deban berez poderioa” (23)
- “..., cerren pecatu eguin dudan” (172)

C. *bada*:

- “Bay, jauna, bada ematen digu...” (24)  
 “..., bada... dirade gauza bi diferenteac” (30)  
 “...eztegu..., bada eurac daquie...” (152)  
 “...izango lizate..., bada eman neiqueo” (170)  
 “..., bada orrembestez eman neiqueo” (170)

D. *nola*:

- “nola ez dan... nequeric..., sortu cituan” (23)  
 “nola concebitu ez ceban..., guelditu zan” (28)  
 “nola... ez ceban eguin..., ez deritza...” (29)  
 “nola eritcen debean ura..., emendic gatoz...” (171)

E. *-tzeagatic*:

- “...razoe bigatican:... ez sartceagatic” (130)  
 “...fiatuan emateagatic beragatic” (164)

5. **KONPARAZIOZKOAK:**A. *ain...*, *nola...*:

- “ain erraz nola criatu cituan, deseguin ditçaque” (23)

B. *aimbeste...*, *nola...*:

- “da aimbeste nola vere culpa nai içatea” (135)  
 “izanic... aimbeste nola... poderioa, da...” (22)

C. *nola...*, *ala...*:

- “Nola diraden Jaungoico bat, ala dirade...” (25)  
 “nola dan pecatu mortal..., ala da pecatu” (159)  
 “nola ceruan, ala lurrean” (1)

D. *-ago ecen ez + χ (=≠|| baino -ago)*:

- “nayago izanaz galdutcea, ecen ez ofenditu” (53)

6. **KONTSEKUTIBOAK:**A. *ain...*, *nola...*:

- “ain cobru gaitcean, nola ez cituan...” (154)  
 “ain andia, nola ecin quendu dezaquean” (54)

“ain modu maravillosoan, nola ecin leiquean” (71)  
 “ain moduz, nola... izango lizatean gaitza” (139)

B. *alaco moduan, nola...*:

“izango dala alaco moduan, nola ezagun zayon” (08)

7. **KONTZESIBOAK:**

A. *arren:*

“juicio temerarioa eguitarren, ez zaiola” (170)  
 “ustearren pecatariac... baceducala” (144)

B. *-tuagatic(an) (ere):*

“Gauza gravean murmuratuagatican ere” (170)  
 “Bañan ab onela izanagatican ere...” (138)

c. *-turic ere:*

“Eguia izanican ere...” (139)

C. *(naiz) -laric(an) (ere):*

“naiz murmuracioac eguin diralarican ere” (171)  
 “...consentitcea,... pasatcen ez dalaric ere” (159)  
 “publicoa çalarican ere, essan ote ceban... (167)  
 “bat, dan chiquiena lizalarican ere, ez da...” (170)  
 “ceruan dagoelaric eta an guelditcen dalaric ere, guelditcen  
 da...” (45)  
 “ala dalarican ere, asco convenico litzaio...” (98)  
 “...trabajatcen ditualarican ere” (150)

8. **ERLATIBOZKOAK:**

A. *Zein- dutenak:*

“...animaren vicitza, ceña dan gracia” (39)  
 “parte ura, ceñean agraviatu cituan” (165)  
 “opinio on bat, ceñean daducagun...” (171)  
 “...damu onec, ceñari deitcen diogun...” (142)  
 “..., ceñaz guelditcen diraden beatz biac” (12)  
 “..., ceñac arquitcen diraden cartilla onen...” (08)  
 “...motivo beracgatic, ceñacgatican izan ceban” (144)  
 “...casoren batzuec, ceñetan arquitu litean...” (138)



B. *Nun* dutenak:

“...crutce batean..., nun ijuri izan ceban...” (33)

“...lecura, nun arquitcen ciraden...” (34)

“...lecu bat, nun... guciac dauden...” (40)

C. Egunoroko *-(e)n* dutenak:

“gaitza eguin nay digun edoceiñereco criatura” (14)

“aurra ingendratcen dan lecura” (16)

9. **HELBURUZKOAK:**A. *-raco*:

“cerren, aita izateraco ez da asco...” (29)

“cerren... recebitceraco (?) jaquin bear dan...” (153)

B. *-tzearren*:

“ignorantciatic ateratcearren” (168)

D. *-nzat* (Leizarragak bezala):

“...favorecitceagatic, eta... etorri etcequion edo ondasunen bat conseguidu seguiençat...” (148)

10. **MODUZKOAK:** Maiz erabiltzen du *-laric(an)*, zenbait zentzu desberdinez, Hegoaldeko idazle batengan uste zitekeen baino maizago:

“...mediante diralarican, salvatuco nabela” (52)

“...eguiten badeb... receloan arquitcen dalaric” (141)

“Vicarioac publicaturic daduzcalaric ere” (161)

11. **ADITZONDO BIHURTURIKO PARTIZIPIOAK:** Berebat askoz maizago aurkitzen da *jarriric, obligaturic* (egon) forma, gero Gipuzkoako idazleetan ia erabat nagusitu zen *-ta* edota *-a* (*etzanda, eserita, galdua* egon) forma baino.

*Egon, joan, eduqui, guelditu, utzi* eta beste bakarren baten osagarri gisa agertzen dira.

Ikus multzo bat:

ofrecituric dagoana (11)	esturic eutci (76)
dago obligaturic (17)	eutci ventzuturic (73)
guelditu sorturic (23)	eguinic daduzcan (69)
iduiqui ezagaturic (08)	escrituric digean (08)
digeaz- eguinican (08)	daude enzerraturic (5)
ezconduric arqitu (161)	eramanican daducanac (166)
	ediro engañaturic (158)

Baina horien ondoan, esan bezala, hauek ere bai bakanka:

daude engañatuac (170)      guelditu engañatuac (159)

12. **NOMINALIZAZIOAK:** Hona gaurko gipuzkeraz hain ezagunak ez diren batzuk:

“jaquiteraco obligaciara etorri” (146)  
 “ez daduca... entçuteraco obligacioric” (151)  
 “Comunio Santua recibitceraco jaquin” (153)  
 “barcaciao escatceraco obligacioa” (170)  
 “agravio principala satisfacitceraco obligacio” (166)  
 “guelditcen da restituitceraco obligacioa” (165)  
 “pecatu eguiteraco ocasioan” (161)  
 “pecatu eguiteraco ocasioa” (130)  
 “obra onac eguiteraco cuidadoa paratu” (99)

## HIZTEGIA

Hain ezagun ez direla iruditu zaigun hitz batzuk metatuko ditugu azken sail honetan, edota ezagunak izan arren egun ez bezalako itxura dutenak. Batzuk sekula giputzak izan zirela sinesten ere kostako zaigu:

adimbat  
 (asco dan adimbat)  
 adina  
 (asco adina)  
 (asco dan adina)  
 aditu  
 (viciac aditu = entender por vivos)  
 aintzat (= harentzat <nortzat?)  
 albait (= ahal bada, ahalik)  
 arraizquero (= harrez gero)

atortu (= aitortu)  
 auba (= ahoa)  
 aurra botaeraguin (= abortarazi)  
 badarican ere (= halere)  
 baguaric (= gabe)  
 bague (= gabe)  
 cabu (= bukaera)  
 clarecia (= argitasun)  
 doe (= dohain)  
 ediro (= idoro, aurkitu)  
 edoceanereco (= nolanahiko)  
 edolaere (= bederen)  
 eraguin (= erazi)  
 eraqui (= jaso)  
 eri (= gaixo, mintxo)  
 eroan (= eraman)  
 erroidu (= auzi, barikutza)  
 etorquizun (= geroko)  
 (ondasun etorquizun: bienes futuros) (102)  
 eutzi (= utzi)  
 gaitz artu (= dolutu, mindu)  
 gaitzerizte (= gorroto)  
 gazqui (= gaizki)  
 guchi asco (= gutxi gorabehera)  
 guchien guchienaz  
 gueroenean (= azkenik)  
 icheden (= itxaro)  
 ifeni (= ipini)  
 ijuri (= isuri)  
 iguy (= higuin)  
 itaundu (= galdetu)  
 jauchi (= eratxi)  
 llaneza (= lañeza)  
 moeta (= mota)  
 napur (= lapur)  
 paquoso (= paketsu)  
 paratu (= ipini, jarri)  
 (cuidadoa paratu = arreta hartu)  
 pecataritasun  
 razoe (= arrazoi)  
 regu (= erregu)  
 reinua (= erreinua)  
 soin  
 (soiñean eguin = jantzi) (100)  
 urtegui (= urrundu, bereizi)



## AMERIKETAN EUSKAL TESTU ZAHARRAK ARANTZAZUKO AMA BIRJINARI BURUZ

Bilbo, 1992-II-28

Fr. Luis Villasante

Aurten betetzen dira bostehun urte Amerikak aurkituak izan zirela. Txosten hau, bada, alde horretatik behintzat, garai egokian datorrela esango nuke, hango gauzez ari denez geroztik.

Mitxelenak, bere *Textos Arcaicos Vascos* delakoan badakar testu zahar bat Arantzazurekin zer ikusi duena. Aita Luzuriagaren *Paraninfo Celeste*, Mexicon XVII. mendean agertutako liburutik hartua (1).

Nik gaur hemen aurkeztu nahi ditudanak ere XVII. mende horretakoak dira eta Luzuriagak dakarrena baino 40 urte lehenago Liman inprimatuak.

Oraingo hauek Ibon Sarasola jaunak ere ez ditu aipatzen bere bilduman (2).

Jaun hauek desenkusatzeko, esan dezadan gaur aipatuko dudan liburua pratikan ezezaguna eta topaezina dela. Aita Adrián Lizarralde, Arantzazuko Santutegiaren historia idatzi zuenak, aipatu aipatzen du, bai, bere liburuaren hasieran, baina bistan da ez duela ikusi. Egiten duen aipamena bibliografietatik hartua izan da (3).

Arestian izendatu dugun *Paraninfo Celeste* delakoan, orrialde-bazterrean, hots, "in margine", egiten da gaur honera dakardan liburuaren aipamena (4). Hori konprenitzeko, jakin behar da *Paraninfo Celeste* Mexicon agertu zela 1686. urtean eta oraingo hau Liman (Perú) 1647. urtean.

---

(1) LUIS MICHELENA, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid, 1964, p. 165.—3.2.13 Predicación de los franciscanos contra la brujería.

(2) IBON SARASOLA, *Contribución al estudio y edición de los textos antiguos vascos*; Donostia-San Sebastián, 1990.

(3) ADRIÁN DE LIZARRALDE, *Historia de la Virgen y del Santuario de Arantzazu*, 1950; ikus XXIX. orr.

(4) LUZURIAGA, o. cit., libro I, cap. VI, folio XVII.

Vinson-ek bere euskal bibliografian ez du egiten gure liburuaren aipurik. Jon Bilbaok, berriz, bai (5), baina agerian dago honek ere ez duela liburua bera ikusi. Bibliografi katalogoetarik ari da, seguraski.

\* \* \*

Baina hemen, dagoeneko, bitxia den gauza batekin egiten dugu topo. Hartu Jon Bilbaoren *Eusko Bibliographia*, eta hara zer dakarren: "Historia de Nuestra Señora de Aránzazu", Lima 1646. Egilea, berriz, *Juan de Ayllón*.

Jon Bilbaok, esan dudan bezala, ez du, seguraski, liburua ikusi eta bibliographi katalogoetatik ari da.

Aita Adrián Lizarralde 1950ean agertutako bere *Historia de la Virgen y del Santuario de Aránzazu* liburuan, badakar lehen orrietan Bibliografía orokor bat Arantzazuri buruz eta han ere liburu hau agertzen da Jon Bilbaok dakarren titulu eta data berberaz. Baina Lizarralde badakar jarraian baita Aita Luzuriagak *Paraninfo Celeste* delakoan dakarren aipamena ere, eta esan behar da honek beste titulu eta data bat dakarrela. Lizarralde, bada, bata bestearen ondoren dakartza biak, bi liburu balira bezala. Berak ez du esaten bi liburu direnik, ez daki eta, baina hala du itxura. Ageri da Lizarralde ere ez zuela liburua bera eskutan izan, eta hala uzten du gauza (6).

Zer gertatu da hemen? Bi liburu dira, ala bat? Neretzat ez dago duda-izpirik: ez da izan liburu bat baizik.

Nondik eta nola sortu da orduan nahaspila? Uste dudana esango dut: gure Ordenako bibliografo zaharrek latinez egiten zuten beren lana. Liburuen tituluak ere latinera aldatuak ematen zituzten. Eta, jakina, batzutan ez zen erraza izango tituluok latinera zehazki itzuliak ematea. Esate baterako gure liburuak orria beteko titulua du (7). Orduan XVIII. mendeko frantziskotar bibliografo Juan de San Antoniok zer egin zuen (nere ustez)?. Hartu liburua, Arantzazuri buruz mintzo dela ikusi eta era

(5) JON BILBAO, *Eusko Bibliographia*, Vol. I, p. 399.

(6) LIZARRALDE, o. cit., p. XXIX.

(7) Hona hemen liburuaren titulu osoa: *Relacion / de la grandiosa / fiesta, que se hizo en / este convento de N.P / San Francisco de / Jesús de Lima. / A la colocacion de la mi- / lagrosa imagen de N. Señora / de Aransazu, que a expensas / de Juan de Urrutia, pode- / roso amante de la Virgen se truxo / de España. / Compuesta por el Padre / fray Juan de Ayllon, Predicador mayor del mismo / Convento de N.P.S. Francisco de Iesus de Lima, y / oy Procurador General de Corte de todas las / Provincias del Perú, natural de / la misma ciudad. / Dedicada / a N.M.R.P. Fr. Juan / de Durana Padre de la San- / ta Provincia de Cantabria, / Lector iubilado, Calificador / del Santo Oficio y Comis- / sario General de todas / las del Perú, etc. / Con licencia; impresso en Lima, / por Pedro de Cabrera. Año de 1647.*

honetara jarri zuen latinez: *Historia Dominae nostrae de Aranzazu*, Limae 1646. Baina horrela ez da ematen zehazki ez liburuaren gaia eta ez titulua; eta urtea ere ez. Liburuak berak portadan 1647 jartzen du. Egia da, ordea, lehen orrietan datozen iritzi, baimen eta dedikatorian 1646 jartzen dela eta agian hortik hartu zuen bibliografoak liburuaren data.

Guzti hau esplikatzeko hipotesi hau ere egin daiteke. Bibliografoak eskutan zuen aleak gaineko orria edo portada falta zuela, eta orduan liburuaren data jakiteko aurreko orriak agurtu behar izan zituela, eta horietan, bai, 1646.urtea ageri da.

Gero, XX. mende-hasieran, Sbaralea frantziskotar bibliografoak ere jokalege berbera segitzen du, Juan de San Antonio horri segituz, seguraski.

Dudatatik irteteko, Arantzazuko bigarren bibliotekari den Jose M.<sup>a</sup> Beristainek idatzi zion karta bat Peru-n mixiolari dagoen gure Probintzi-ko Aita Ignacio Urretavizcayari, eta baita honek errantzun ere 1990eko urtarrilaren 21ean. Esaten du, bada, egon dela Limako frantziskotarren komentuko bibliotekaren kargudun den emakumearekin. Eta honen erantzuna hauxe izan zen: berak ez duela ezagutzen liburu bakar bat baizik, garai horretan Arantzazuri buruz mintzo dena, eta ez duela uste besterik dagoenik ere.

Gainera, bibliografo zaharren artean ez du —nik dakidala— inork ere esaten bi liburu direnik. Batak ekarriko du titulua eta urtea era batera eta besteak bestera, hori bai, baina denak ari dira liburu bat baizik ez delako ustetan.

Eta bibliografi istilu honi buruz ez noa deus gehiago esatera.

\* \* \*

Arantzazuri buruz Aita Ayllon-ek inprimatu zuen liburu bakarra eta guk ezagutzen dugun liburu horren ale bakarra Limako frantziskotarren komentuan dago (8), eta horren fotokopia berriki Arantzazura ekarri izan da, eta hori erabili dut nik lan hau prestatzeko. Beste alerik beste inon ba ote den nik ez dakit, baina posible da.

Noiz eta nola lortu genuen fotokopia hori? 1989an izan zen. Aita Lizarralde eta Juan de San Antoniok egiten duten aipamena kontutan harturik, Arantzazuko bibliotekariak (Aita K. Zubizarreta eta Aita J.M. Beristain) pentsatu zuten Limako frantziskotarren komentuan egon zitekeela zerbait. Orduan Arantzazuko bibliotekari-ordeak (J.M. Beristain)

---

(8) Lima-n bi frantziskotar komentu daude, bi Probintzi desberdinetakoak. Batari deritzo Hamabi Apostoluena, eta besteari San Francisco Solanorena. Gure liburua gordezen duena lehenbizikoa da.

eskutitz bat egin zion gure Probintziko fraide den eta Santo Domingon bizi den Aita Victorio Beain-i. Honi idatzi zion oso ezaguna duelako eta bereziki Liman mixioak predikatzen ibilia zelako. Aita horrek, berriz, Jon Kepa Guarrotxenari idatzi zion. Hau ere fraide izana, gero irtena, eta gaur Limako Euskal Etxean lan egiten duena da. Eta berau izan zen komentu horretako bibliotekara joan eta liburu horren fotokopia lortu zuena.

Limatik 20ren bat kilometrotara, Naña izeneko herrian, Konzezioko monjen komentu bat dago eta bertako Abadesa Arantxa Sorazu, Zestoako alaba eta Ama Sorazuren tarterikoa denak, fotokopia hori maitekiro enkuadernatu zuen. Eta azkenik Aita Martin Lopetegik ekarri zuen Santo Domingotik Arantzazura.

Jon Kepa Guarrotxenak karta batean dio Limako ale horrek orri bat eskas duela. Egia esan, nik fotokopia aztertu dut eta huts hori non egon daitekeen ez dut asmatzen.

Liburuaren orrialdeak 102 dira.

Liburuaren neurriak, berriz, luzean 195 mm.; zabalean 130 mm.

Bidezkoa zen liburu aurkiberri honen lehen albistea *Arantzazu* aldizkariak eman zezan, eta hala izan da. Gure idazkari J.M. Satrustegi jaunak idatzi du artikulu bat joan den urtean (9). Aitortu behar dut liburuaren kopia neronek eman nionarren, galdua bezala sentitzen nuela neure burua, liburu horren nondik norakoaz ezin jabetuz, eta Satrustegiren artikulu koskorak asko lagundu zidala. Eskerrak eman nahi dizkiot, bada.

\* \* \*

Delako liburuaren azalean —portadan— hiru pertsonen izenak aipatzen dira: Juan de Urrutia, P. Fr. Juan de Ayllón eta M.R.P. Fr. Juan de Durana.

Esan dezagun zerbait bakoitzari buruz:

1. *Juan de Urrutia*. Pertsona hau, liburuan bertan esaten denez, tolosarra zen, baina Liman bizi zena. Jaun honi bururatu zitzaion Espainian Arantzazuko Ama Birjinaren antza zuen irudi bat eginaraztea, artzain, ardi eta guzti, eta dena kutxa batean sartuz, itsasontziz Ameriketara ekartzea. Callaoko portuan lur hartu zuen kutxa horrek. Handik Limara eramana izan zen, gertu baitago. Bi hilabete eta erdi egin zituen kutxak

(9) J.M. SATRUSTEGUI, "Retazos de la historia menuda de Arantzazu", *Arantzazu*, agosto-septiembre 1991, 29-30.



Juan de Urrutiaren etxean. Bitartean Limako frantziskotarren komentuko elizan obrak egin ziren Ama Birjinaren irudi berri honi tokia prestatzeko.

Dena gertu zegoenean, izugarrizko festa antolatu zen Liman Ama Birjinaren irudia Juan de Urrutiaren etxetik komentuko elizara eraman eta han kokatzeko. Prozesioa hirian barna, meza, predikua etab. egin ziren. Zezenketa ere egon zen. Askotan entzun dugu euskaldunak zezenketen etsaiak izan direla eta izan behar dutela, baina lehenagoko mendeetan ez dut uste beti hala izan denik. Loiolako San Inazio kanonizatua izan zenean, efemeride hori ospatzeko, Azpeitian zezenak kurrutu zirela uste dut, etab. Dena dela, Juan de Urrutiaren kabuz egin zen dena eta berak bere sakeleko diruaz ordaindu zituen kostuak. Bere asmoak zeinen ederki gauzatu ziren ikustean, pozaren pozaz gaztetu egin omen zen Urrutia hori: “bolvió a los años de gallardo moço”, esaten du Ayllonek liburuan (10).

2. Liburuaren azalean ageri den bigarren pertsona, liburuaren beraren egilea da, hots, *P. Fr. Juan de Ayllón*, “Predicador mayor del convento de N.P.S. Francisco de Jesús de Lima..., natural de la misma Ciudad” (Limakoa, beraz).

Ayllón Segovia aldeko herri bat duzue, noski. Ez dakigu fraide honen gurasoak herri horretakoak ziren; hor nonbait ingurukoak, behintzat, baina Ameriketara joanak. Semea, berriz, Ameriketara, Liman konkretuki, jaioa eta Liman bertan frantziskotar egina. Berak, euskaraz mintzo dela, *errico seme* deitzen dio bere buruari, eta erdarara itzultzen du “criollo” (11). “Criollo” hitzak, dakizuten bezala, horixe esan nahi du: espainiar gurasoetarik Ameriketara jaioa.

Ezagun da Ayllón honek hurbildik ezagutzen zituela euskaldunak, frantziskotarren elizara joaten zirelako edo, eta euskaraz ikasteko zaletasun zerbait ere izan zuela. Zenbatetaraino menderatu ote zuen euskara, ordea, ez dakigu. Hona hemen euskaldunei buruz egiten duen laudorioa:

“Alentado pues mi espíritu con el amor que debo a la nación Viscayna, de quien experimenté constante siempre la fidelidad, y repetida la correspondencia en los favores, les hurté un poco de Bascuense por restituírle sonoro, y que entienda el mundo que no es tan corto el language, que por mí habló tan terso y corriente con el dichoso Pastor, a quien apareció tanta felicidad en María” (12).

(10) Ikus 16. folioa.

(11) Ikus 37. folioaren gibelaldea.

(12) Ikus 24. folioa. Pasarte honek badu eite edo antz zerbait (idei-etan) Axularren *Gero*-n ageri den beste batekin. Ikus Ax 10.

Ayllón honek badu oraindik beste liburuska bat Liman bertan 1630ean agertua, latinezko bertsotan egina, Japoiko frantziskotar martirien omezez (13).

3. “*M.R.P. Fr. Juan de Durana, Padre de la santa Provincia de Cantabria*”. Beroni dedikatua dator liburua. Durana Arabako herrixka bat da, Arrazua Ubarrundia udalerrikoa, Zadorra ibaiaren ezker aldean kokatua (14). Ez dakigu, halere, Aita Durana bera hor jaioa ote zen edo jatorria hor zuen soilki. Dena den, arabarra zela dirudi.

Fraide hau Arantzazun irakasle egona zen, gero Ameriketara joana eta han kargu handiak izan zituen. Seguraski euskaldun zen, garai hartan Arabako lautadan euskaraz egiten baitzen. Aita Durana euskalduna zela jakiteko liburu honetan bada frogabide moduko zerbait. Elkar hizketatxo bat dator liburuan Arantzazuko Ama Birjinaren eta Aita Duranaren artean, eta elkar hizketatxo hori euskaraz dago. Ama Birjinak euskaraz agurtzen du Aita Durana. Eta Aita Duranak euskaraz erantzuten dio Ama Birjinari. Hau Ayllonen asmaketa da, noski, baina Ayllonek ez zuen —bistan da— holakorik egingo, Aita Durana euskaldun zela ez baleki.

*Archivo Ibero-Americano* aldizkariak, frantziskotarrek Ameriketara XVII. mendean egindako lanari buruz ateraberi duen liburu gotorrean, Aita Duranaren izena zortzi aldiz gutxienez agertzen da (15).

\* \* \*

Ikus dezagun orain, gaingiroki baino ez bada ere, liburuaren edukina.

Sei kapitulu ditu guztira, eta gero eraskin bat. Baina kapitulu izenik ez da jartzen: “Primer”, “Segundo” eta hola egiten du gaiaren sailkapena.

**Lehenbiziko kapitulua.** Kapitulu honek aparteko garrantzia du, ene ustez. Arantzazuren hasiera nola izan zen kontatzen du, eta, dirudenez, ura —hots, berriak— iturritik hartuz kontatu ere. Tokiari buruz egiten duen deskribapena miresgarria da. Hango mendi, ibai, piztia, arbola, bide eta abarren kontaketa zehatzak dakartza, alegia. Bertan Arteak eta Teologia irakasten direla eta, hain zuzen, Aita Durana jakingai horien irakasle izan zela Arantzazun dio.

Arantzazu inguruan bizi diren piztien artean tigreak aipatzen ditu. Baina jakin behar da gaur “lince” esaten zaionari deitzen ziotela tigre.

(13) “Poema de las fiestas que hizo el convento de S. Francisco de Jesús de Lima a la Canonización de los 23 Martires del Xapón”; Lima 1630; 87 págs.

(14) A. Baratciart, Iparraldeko euskal idazlea, Duranan jaioa zela baieztatuz, eginberri du E. Knörrek artikulua bat prentsan.

(15) *Archivo Ibero Americano*. Actas del III Congreso Internacional sobre los franciscanos en el Nuevo Mundo (siglo XVII); enero-diciembre 1990.

Neronek ere Arantzazuko baserritar zaharrei entzuna diet lehenago Arantzazun tigreak egoten zirela. “Venta de Arricruz” ere aipatzen du bere izen eta guzti, eta hauxe esaten du: “de cuyo sitio toman camino para Alaba y Rioja” (16). Eta hala da, Calahorrako galtzada deitzen zen antioaleko bide hori igarotzen baitzen hortik. Gaur erdi galdua dago bide zahar hau une batzuetan, behintzat.

Arantzazuko errekez, berriz, esaten du Guezalsan (sic) harkaitz artean ezkututzen dela eta lekoa-laurden bat igarorik, berriz ere agertzen, Oñati aldera joaz.

Nork esan zizkion “criollo” horri hainbeste xehetasun hain zehatzak? Aita Duranak ez ote? Seguraski Aita honek, arabarra izanik, behin baino gehiagotan hartuko zuen Arrikruzko galtzada zahar hura.

Gainerako kapituluetan kontatzen da nola egin zen Arantzazuko Ama Birjinaren irudiaren kopia bat, itsasoz Ameriketara eraman eta Limako frantziskotarren elizan jarri, gertaera hau handikiro ospatuz. Baina horretaz mintzatu gara jadanik eta ez goaz berriz errepikatzeraz.

Nolakoa da liburu honen idaztankera edo estiloa? Barrokoa eta kontzeptista oso. Greziar eta erromatar mitologiaren mila aipamen ditu. Zinez, ez da irakur erraza eta ez gaurko gustukoa ere, baina halakoa uste dut zela orduko usarioa. Mirakuiluak nonnahi ikusten ditu. Hori ere XVII. mendeko Espainiaren ajea zela, gauza jakina da.

\* \* \*

Eta beste gabe, goazen liburuan datozen euskarazko pasarteak azaltzera. Bost pasarte labur dira. Horietaz gainera, badira euskarazko hitzak hor-hemen sartuak erdarazko edo euskal-erdarazko bertsotan datozenak, eta olerki batzuk erdara txarrean, euskaldunen erdara traketsa imitatu nahiz, dirudienez.

Hona hemen bost pasarteok:

1. **Aurrenengoa** (17). Ikus dezagun lehenik testu-ingurua, testua bera ulertzeko beharrezkoa baita. Saba-ko erregina esku-erakutsi handiekin etorri zen Salomon ikustera (18). Arantzazuko Ama horrelaxe etorri da Ameriketara Aita Durana ikustera, eta honako elkar hizketa hau egiten dute bion artean. Ama Birjinak —hots, “la Viscaynita Soberana”— diosala hau egiten dio Aita Duranari: *Agur mi arsaya. Mi hori erdaraz dago, noski. “Hola, mi pastor”, edo horrelako zerbait esan nahiko du.*

(16) Ikus lehen folioaren gibelaldea.

(17) Foliatu gabe dauden lehen orrietan dator, Aita Duranari egiten zaion liburuaren eskaintzan.

(18) Cf. 1 Reg. 10, 2.

*Arsaya s*-kin dago. *Za-*, *ze*, *zi* etab. gehienetan *s-z* idatziak dakartza liburuak, bai erdaraz eta bai euskaraz, eta hori da, ene ustez, Ameriketako zabaldu den erdara-modua; eta ahoskera horren ondorioz, bai euskaraz eta bai erdaraz, liburu honetan *s* asko dago. Adibidez: *apassible*, *serro* (cerro), **Aransazú** (azentua azkeneko bokalean jarririk), etab. (19).

Ikus dezagun orain nola erantzuten dion Aita Duranak Ama Birjinaren agurrari. Honela dakar Ayllon-ek:

“Y Vuestra Paternidad muy reverenda *veguitatuta ederra*, respondería *velarico*.”

*Veguitatuta ederra*. Esaldi hau berriz ere agertzen da beherago, erdal itzulpen eta guzti (20). Eta ez da dudarik han bezalaxe itzuli behar dela hemen ere, hots, “habiéndole visto tan hermosa”. Nik uste dut Ayllón hori euskaldunen ahotan entzundako esaldiez baliatzen dela liburuan.

*Veguitatuta ederra* respondería *velaricó* = Habiéndola visto tan hermosa —Ama Birjina, noski—, respondería de rodillas.

*Velaricó*. Gaur *belauniko* esaten dugu, noski. Azkueren hiztegian *belhariko* Zuberoako gauza bezala azaltzen da (21).

Eta segituan dator Aita Duranak Ama Birjinari erantzuten diona:

*Cautivaturi naucam ene lastana*. “Me tienes cautivado, mi amada”.

Ama Birjinari zuzendutako hitzak dira, noski, eta horregatik, emakumeari hitz egitean erabiltzen den adizkia jartzen du (egia esan “*m*” dakar, “*n*”ren orde, errataz edo): *naukan* = “me tienes (cautivado)”...

\* \* \*

## 2. **Bigarren testua** (22)

Juan de Urrutiaren ahotan ipintzen du Ayllonek pasarte hau:

*gloria gustia etorri da neure echera i etorriagasic* (sic).

Hemen Ama Birjina *i*-ka tratatua agertzen da. Uste dut *gatic* behar lukeela esan, baina *gasic* dator, errataz seguraski.

(19) Ameriketako zabaldu den gaztelaniak Andaluzia eta Extremadurako-aren marka du, eta beste gauzen artean “seseoa” hortik dator; *ce-*, *ci*= *se*, si ahoskatzen dute, alegia. Baina Extremadura eta Andaluziara jo gabe ere, Euskalerrian, batez ere Bizkaian, seseo hori komunzki egin ohi da jende arruntaren artean, bai euskaraz eta bai erdaraz mintzatzean.

(20) Ikus 24.folioaren gibelaldea.

(21) Ikus Azkueren hiztegian *Belharika*, *belhariko* (S) de rodillas.

(22) Laugarren kapituluan dator, 18. folioan.

Beraz, itzulpena hauxe izango litzateke: “Toda la gloria ha venido a mi casa por haber venido tú”.

Jakin behar da hau ulertzeko, Juan de Urrutiaren etxean egon zela Arantzazuko Ama Birjinaren imajina bi hilabete eta erdiz, elizan egin behar ziren prestamenak egin arte. Horrekin du zer ikusi esan honek.

\* \* \*

### 3. Hirugarren testua (23)

*Cuidade gustia, guisonac eta andreac, saltasen daue contentuarequin.*

“Toda la ciudad, hombres y mujeres, saltan de contento”.

Hitz hauek ere Juan de Urrutiaren ahotan jartzen ditu Ayllonek.

Hemen agertzen den adizkera, *daue*, bizkaierazkoa da, noski.

\* \* \*

### 4. Laugarren testua (24)

Ama Birjina arantzan jartzerakoan, Ayllonek hitz hauek zuzentzen dizkio Juan de Urrutiari:

*Yre viosa esta cavisen contentuz gorpucean.*

Eta Ayllon berberak honela itzultzen du: “Tu corazón no te cabía de gozo en el cuerpo”.

“No te cabe” behar luke, baina berak hala dakar.

\* \* \*

### 5. Boskarren testua (25).

Arantzazuko Ama Birjinari buruz ari dela, honako hau esaten du Ayllonek:

*Eta milagroric andiena da ni isanda errico semea yracasi deust eusqueràs.*

Pasarte hau honela itzultzen du Ayllon berberak: “Y el mayor milagro es que siendo yo Criollo, me a enseñado Bascuense”.

Beraz, “criollo” esateko, *errico seme* darabil gure Ayllonek.

Eta kasu *deust* bizkaierazko adizkiari.

\* \* \*

(23) Ikus 18. folioan.

(24) Ikus 34. folioa.

(25) Ikus 37. folioa.

Pasarte hauezaz gainera, liburuan datozen erdal olerki eta bertsoetan badira euskal hitzak edo erdara-euskaraz egindako bertsoak eta horietako hitz batzuk bederen aipagarri direla uste dut (26).

*sure amea* = tu madre.

*Ama* hitzak gaur ez du artikulurik hartzen. Halere, bizkaieraz behintzat, txorien amari buruz edo, mintzatzean, entzuten da *amea*. Hemen Ama Birjinari deitzen zaio hala.

*Iracuçi deu çuri* = te mostró a ti.

Badirudi *deutsu* behar lukeela, baina horrela dator.

*Veguiratuta ederra* = “aviendote visto tan hermoso” (sic). Esaldi hau gorago, aurrenengo testuan ere azaldu zitzaigun.

Ondoren erdaraz *Décima* deitzen den motatako bertso bat dator (27). Bertan nik esango nuke teologi ikuskera baten puntta edo hasiera bat sumatzen dela. Ama Birjina aurkezten zaigu, alegia, Jainkoaren egontoki edo etxea bezala.

Hona hemen *Décima* delako horren zati bat:

*Oy asco eman didasu  
Pues mis ojos Xauna ydoro  
En vos mi Virgen xausoro  
Que se puso aransazú...*

Oharrak: *Didasu*: hemen gipuzkerazko adizkiaz topo egiten dugu.

*Xauna*, *Xaungoicoa*, *Xausoro*. *X* honek gutigorabehera gaur euskaran daukan balioa bide du. Eta halakoa zuen orduko gaztelanian ere. Adibidez: “truxo” (gaur *trajo*), “México” etab.

*Ydoro* bizkaierazko hitza, gaur behintzat. Axular-ek *ediren* dakar.

*Xausoro* “casa solariega” itzultzen du Ayllonek. Beraz *jaunaren sorora*.

*Aransazú*. Toki honetan alusio bat dago hitz honen herri-etimologiari (“Vos en el Espino”).

Beherago *décima* horretan bertan datoz bizkaierazko adizkera hauek: *gagoz* eta *zagoz*.

Liburu honetan maiz agertzen da *i* bigarren pertsonaren izen ordaina, baita Ama Birjinari hitza zuzentzean ere, baina *zu*-rekiko formak ere ez dira falta.

(26) Ikus 24. folioaren gibelaldea.

(27) Ikus 25. folioa.

*eman didasu*, horra gipuzkerazko adizkera.

*Iracuci deu çuri* = “te mostró a ti” (28). *Deutsu* behar lukeela dirudi. *Iracuci deutsu çuri*, alegia.

*Xaungoycoari*. “al Señor de lo alto”.

\* \* \*

Garrantzizkoak ote dira liburu honetan azaltzen diren euskal testuak? Eta hasteko, zer euskalkitakoak ote dira?

Euskalkiei buruz agirian dago, ene ustez, bizkaiera eta gipuzkera direla hor nagusi.

Garrantziari buruz ez dakit zer esan. Antzinasun aldetik ez dira gutxiestekoak. Gainerakoan, ez dakigu Ayllon horrek zenbatetaraino menderatzen zuen euskara, baina Lima-n XVII. mende erdian euskaldunen kolonia aski ugaria zela bistan da, eta azken batean gertakizun hori du oinarrian liburuak.

\* \* \*

**Eraskin gisa.** Bukatzeko, eta bide batez, aipatu nahi nuke —aipatu bakarrik— Arantzazuri buruzko beste liburu zahar bat, gaur aurkitzen zaila dena. Iparraldekoa da, gainera. Behin baino gehiagotan gogoarazi nion Lafitteri, baina berak ez zuela sekula ikusi esan zidan.

Julien Vinson-ek bere *Essai d'une bibliographie de la Langue Basque*-ren bigarren tomoan dakar (29).

Francisque Michelek ere *Le Pays Basque* liburuan aipatzen du. Liburu ttipi bat da edo zen, bertotan egina, eta 1778an inprimatua. Beronen titulua: *Aranzazuco Misterioa*. Eta tituluaren ondoren honako hau dio edo zioen liburuak: “Miracuillu hauc tradituak dira Españoletic Aranzazuco Misterioaz mintzo den liburutic, hainitz guizon handi eta zuhurrec aprobatutic, eta tratatuac asco miracuilluen artetic. Bayonan, Piarres Fauvet, Imprimatzailea baithan, Carmesetaco aldean”.

Vinsonek dio ez dela gaur liburu honen ale inprimaturik ezagutzen, baina bai eskuzko kopiak, beharbada ez osoak. Berak ezagutu omen du bat eta kopia honetatik kopia berri bat egin ere duela dio. Vinsonek utzitako paperen artean baliteke berak egindako kopia hori egotea...

Liburu honen iturria Aita Luzuriagaren *Paraninfo Celeste* delakoa da. Liburu hau, gorago esan genuenez, Mexicon inprimatu zen 1686. urtean,

(28) Ikus 24. folioaren gibelaldea.

(29) VINSON, o. cit., II, 587 orr.

eta lau urte geroago argitalpen berriak egin ziren, bai Madrilen eta bai Donostian. Biak urte berean (1690ean).

Ikusten duzuenez, euskarazko liburutto hau ez da bestea bezain zaharra, Frantziako Iraultza baino pixka bat lehenagokoa baizik. Lapurtarrez dagoela bistan da. Eta gauza hau ez da hain harrigarria, bai baitakigu Lapurdiko arrantzaleak Arantzazura errones etorri ohi zirela, eta gero, Espainia eta Frantziaren arteko gerlengatik hona etortzerik ez zutenean, Arantzazuren errepika edo birlandaketa bat jarri zuten, hots, Ainhoako Kaperak, eta geroztik hara joaten ziren (30).

Ea, bada, Iparraldekoen batek liburutto honen alerik edo kopiarik bederen eskuratzen duen. Halabiz.

---

(30) Ainhoko kaperaz ikus J. Olhagarayren liburuska.—Iparraldetik Arantzazura etorri ohi ziren Lapurdiko beilariez, ikus *Euskera*, 1989, 371.



## **EUSKARA TESTAMENDU ETA AZKEN-NAHIETAKO IDATZIETAN**

*Bilbo, 1992-IV-24*

*Patxi Zabaleta*

### **1. HIZKUNTZAREN ERABILPEN OFIZIALA ETA BIZIMODUA**

Gauza jakina da pertsonaren bizimoduan, edozein pertsonaren bizimoduan, erakunde eta Administralgoarekiko harremanak gero eta ugariagoak eta gero eta garrantzitsuagoak bihurtu direla. Ezinbesteakoak gehienetan.

Gizarteko harremanak, jaiotze ber beretik hasi eta hilobirainokoak, (edo errahusterainokoak) gero eta gehiagotan loturik daude Administralgoarekiko harremanen sareetan. Baimenak, berriemateak, eskakizunak, erregistroak, aseguntzak, pentsioak, zergak, subentzioak, jubilazioak, salneurriak, osasun zaintzeak, heritetxeak, zaharretxeak... Eta hori guztia komunidabideek gure inguruan sortu duten saretzar guztiarekin eskutik harturik gainera.

Pertsona bakoitzaren bizimodua eta bizibidea bera ere harreman guzti horietatik zintzilik eta askotan horien menpean gelditu da.

Harreman guzti horietan, bitarteko diren tresnetako bat, ez bakarria alegia, idazki ofizialak dira. Idazkiak, izkiriaturak, eskriturak... Idazki ofiziala edo publikoa, pertsonala soilik ez dena alegia, gizarte osoarengan ondorioak izan ditzakeena da; eta ez bakarrik pertsona bat edo batzuenengan eraginik duena, baizik eta beste hirugarren batzuekin eta gizarteko harremanei dagokionez eragina eta ondorioak dituena.

Horren ondorioz eta ziurtasun juridikorako, idazki publiko horiek alde batetik mota ezberdinetako Erregistro edo zerrendakin publikoetara eraman ahalak edo eraman beharrekoak ohi dira; eta bestalde fede publiko deitutakoaren fidagarritasunaz orniturik daude.

Idazki publiko eta ofizial horiek pertsona bakoitzak bere hitzarmenak, eskakizunak eta borondate edo nahimen adierazpenak egiteko eta

ezartzeko erabil ditzake. Baina baita ere bete beharrak zehaztu eta onartzeko, ondasunak zaintzeko eta ziurtasun juridikoa, gizarteko bere harremanetako, besteekin zuzpertzeko.

Idazki horietako batzu ordea, gehienak, herritarrek beren borondatez eta aukeraz hastaspena emanez sortzen dira. Hau da, pertsonen edo herritarren borondatea eta nahia dira idazki horien taiua eta hizkuntza baldintzatzen dituen oinarri eta iturburua.

Baina gaur egun halere, zenbat idazki, zenbat eskritura egiten da euskaraz?, zenbat euskaldunek eskatzen ote du euskaraz egin dakizkion eta euskaraz ipin daitezen berak euskaraz pentsatu dituenak, euskaraz esan dituenak eta, ziur aski, euskaraz hobekienik ulertuko lituzkeenak? Eta ikusiko dugun bezala, hori hain gutxitan gertatzen baldin bada, zergatik?

Soziolinguistikako arazo eta eztabaidatan gehigi murgildu gabe esta zerbakiak ematen hasi baino lehen zera aitortu nezake betiere, euskaldunok —oro har— ez dugula oraindik behar hainako konfidantzarik geure hizkuntzarekin. Mendeak zehar atzera jo beharko genuke horren arrazoinen bila, latinera, Administralgoaren izaerara, soldaduskak hainbestetan ezarri duen herbesteratze horretara, Erdi Aroko gizarte motara agian eta abar. Baina ikus ditzagun zerbaki batzu!

## 2. AZKEN URTE HAUETAN EUSKARAZ EGIN DIREN IDAZKI edo IDATZI NOTARIALAK

— Beste erabilpen ofizialez beste lan batean arituko naiz. Oraingoan izkribu edo idazki publikoez mintzatuko naiz...

Hegoaldeko Euskal Herria Notaria barrutiei dagokionez bi zatitan banaturik dago. Iruñeko barrutikoak dira, oraindik, Gipuzkoan eta Nafarroan ari diren Noratiak; lehen izkiriauak deitzen zirenak; Leitza eta Larraun aldean berriz ‘exkurrauak” deitzen ziren eta deitzen dira oraindik (bada gainera Leitza *EXKURRAUEN BORDA* izen zaharra duen baserria). Araban eta Bizkaian lantokia duten exkukendurrauak berriz, Bilboko Notaria barruti edo Kolejiokoak dira.

Hona Gipuzkoa eta Nafarroa osoan azkeneko zortzi/hamar urte hauetan kendu euskaraz egin diren idazki notarialen zerrenda:

1.—SALEROSKETAK.....	25
2.—AZKENAHIAK (TESTAMENDUAK).....	25
3.—ORDEZKARITZA AGINTEAK.....	8
4.—TRUKAKETAK.....	1
5.—ELKARTEAK.....	2
6.—DIRU MAILEGUA.....	1

Gaur egun Nafarroan eta Gipuzkoan ari diren exkurrau guztiei galde egin zaie eta beraien bulegoetatik eman diren zehaztapenetatik ateratakoa da berri hori. Iruñeko Notaria Barrutiko bulegoko arduraduna den Joakin Azpirotz jaunak egin du galdaketa 1992.ko apirilak 22.an.

Exkurrauek egiten dituzten idazkiak hoegi urtez eduki ohi dira bakoitzaren bulegoan; baita exkurraua bera aldatzen bada ere. Gero Notaria Barrutiko egoitzetara beretara eramaten dira eta azkenik ehun eta hogeitaz urte ondoren Dokumenduen artxibategira sartzen dira. Horrengatik bada, nahiz eta gaur egun dauden exkurrau guztiak ez daramaten oraindik zortzi edo hamar urte, beren bulegoetan epe horietako idazkien berriak jakinak dira eta beraien erantzunetatik jaso da, goian aipatutako laburpena. Iruñean urterik gehiena daraman Exkurrauek, Juan Garzia Granero jaunak alegia, ia hogeitamar urte darama eta bere bulegoan ez da inoiz egin izan ez euskaraz egindako idazkirik eta eztaere ez du inoiz eskariarik eduki.

Baina bere laguntzaile nagusia den Migel Anjel Moreno, Notariako Ofizialak dioenez, lehenago beste hamabi urtez lan ber berean aritu omen zen Don Juan San Juan Otermin exkurrauentzat. Azkeneko hau Lakuntzako zen, euskaraz bazekiena, baina exkurrau edo notaria jaun horrek ere ez zuen, gutxienez bere azkeneko hamabi urte horietan ere, idazkirik euskaraz egin. Are gehiago, exkurrau honek, nahiz eta euskara maite izan eta gainera pozik erabili bere herrikoekin batez ere, lotsa pixka bat bezala omen zuen euskaraz ari zenean. Eta bitxikeria bada ere adierazgarria da, bere lantegian aritutako Moreno Jaunak dioena aipatzea: langelako atea beti eta edozertarako irekirik edukitzen omen zuen San Juan notaria zenak, bi kasu zehatzetan ezik, emaztearekin hitzegin behar zuenean eta euskaraz hitzegiten zuenean; Ez beste inoiz!

Eta non egin ote dira euskaraz idatzitako horiek ordea?

**Nafarroari** dagokionez, Elizondon ez da idazkirik egin euskaraz azkeneko zortzi urte hauetan; eztaere Lesakan, ez Altsasun eta eztaere Lekunberrin. Erribeheran zer esanik ez. Iruñean berriz azkeneko bost urte hauetan bakarrik bi idazki edo eskritura egin da euskaraz: Ordezkaritza aginte bat (: poder bat) eta azkenahi edo testamendu bat. Eta ez besterik.

**Gipuzkoan** berriz, ez da idazki bat bakarrik euskaraz egin, gezurra badirudi ere, azkeneko zortzi/hamar urte hauetan hurrengo herri hauetan: Azpeitia, Segura, Zumaia, Hondarribia, Hernani, Pasaia, Erreterria, Ordizia, Beasain, Bergara, Elgoibar, Oñati eta Zumarragan; exkurraua duten herriak aipatu dira alegia eta gogoan izanik herri horietako exkurrau bakoitzak baduela beste herri mordoxka bat ere bere lanaren adierazpenetarako. Zarautzen 12 salerosketa egin da euskaraz eta bi azkenahi edo testamendu; Eibarren, bi testamendu eta Tolosan Ordezkaritza bat; Arrasaten salerosketa bat eta trukaketa bat.

Gogoan izan behar da gainera esate baterako udalek beren lekukoa den exkuarrauarekin idazkiak egitera beharturik daudela eta ondorioz batzuetan harritzekoa eta guzti dirudi egoera honek, gogoan izanik euskara hutsa erabiltzen saiatzen diren herriak badaudela eta elebiduna aitortzen den Administralgo bat dagoela.

Gainera, Gipuzkoan, exkurrau edo notaria jaun batek bakarrik (eta notaria jaun hori, Pedro Baraibar jauna jatorriz nafartarra da) eginak ditu guzti horietatik: 12 salerosketa; 20 azkenahi edo testamendu; 1 diru mailegua edo zorketa; 6 ordezkari eta aginteak; eta 2 elkarte.

**ARABARI** dagokionez Don Alfredo Perez Avila jaun Notaria da euskaraz idazkiak egin dituenak. Exkurrau honek esaten didanez lehen Ondarroan egon zen, gero berriz Bergaran; eta leku horietan egin zituen euskaraz lanen batzu; ondoren Gasteizera joan zen eta hor, berak dioenez, azkeneko urte hauetan SEI idazki edo eskritura ditu euskaraz egindakoak; horietatik bi azkenahiak dira; beste bi berriz salerosketako hitzarmenak; bat, elkarte baten sortze eta tajutzea; eta azkenik beste bat, senar emazte arteko elkargoari eginiko emaitza edo ahortaketa bat.

**BIZKAIARI** dagokionez Andres Urrutia Ondarroako exkuarrauarekin eta Don Juan Ramon Manzano Malecheberria Bilbon ari denarekin hitzegin da. Urrutia jaunak dioenez urtean 35 idazki inguru egiten ditu, urte osoan egiten diren 1.700 idazkien artean. Horietatik 6/7 salerosketak dira; besteak berriz ordezkariak edo poder edo aginteak, gero testamenduak, diru maileguak, eta abar. Manzano jaunak aditzera ematen duenez euskaldun berriak dira batez ere euskaraz egindako idazkiak eskatzen dituztenak, eta ez euskaldun zaharrak, nahiz eta behar bada Ondarroko kasua aztertu beharko litzatekeen berezia bezala. Eta beste berezitasun bat, testamenduak edo azkenahiak han hemenka ugaritzen ari diren bitartean, oinordekotza onartu eta eskuratzeko egin behar diren idazkien adibiderik ez da askotan ageri, nahiz eta hor diren, elebidun bezala eginak Bergarako Olaso Dorreko Fundazio edo erakundearen sorrerak eta holakoren batzu.

Bizkaiko Aldundiko idazkiek ere aipamen berezia merezi dute, zeren eta J.M. Makuaz geroztik, hau da Makua jauna diputatu nagusi izan zenez geroztik, eta nonbait hark emandako aginduak tinko diraelko edo, beti elebidunak egiten omen dira.

Gainera aipatu beharko litzateke ere beste baldintza eta mugapen garrantzitsu bat, hona zein alegia: idazkirik edo izkiriaturarik gehien gehienak ondoren beren indarrari eta baliobideari eusteko, errejistroren batean igaro eta ezarri behar izaten dira. Salerosketa edo jabegoa adierazten dutenak propietatearen errejistroan; elkarteak merkantilean; errejistro zibilean berriz ezkontzaren ondoriozko aldaketa eta berezitasunei dagozkionak; azkenahiak ere azkeneko nahien errejistroan. Eta esate

baterako Nafarroan, nahiz eta euskara ofiziala izan lur eremu batean, gero lurralde horretan egiten diren izkiriatura notarialak beste nonbait eta ez lurralde euskaldunean dagoen erregistroan ezarri eta onartu behar dira. Esate baterako Elizondon egindakoa Iruñean. Baina gainera azken nahien erregistroa bat bakarrik da estatu guztian, Madrilen hain zuzen ere.

Bestalde ohitura nire ustez txar bat eta guztiz gaitsetsi beharrekoa mamitzen ari da ere guzti honen inguruan eta zera da, itzulpenak erabiltzearena. Idazkiak espainolez egin, badaezpadare baserritarren batek esanen lukeen bezala eta gero ondoren itzulpenak erabili, ziurtaturik badira ere... Horrelakorik maizegi egiten hasi ote direlakoan nago. Gainera Juan Ramon Manzano exkurrau jaunak dioenez, mailegu hitzarmenak egiterakoan beste arazoren bat ere sortzen da, eta hain zuzen ere, aurrezki kutxatako ordezkariak sortzen dituzten istiluak eta gora beherak eta kezka eta zalantzak direla eta.

Beste galdera mota batzu ere eginak ditut; esate baterako Nafarroako Gobernuko Zerga Kudeaketako Zerbitzuko Zuzendaria den Mikel Aramburu jaunak dioenez, zerga ordaintzera ihazko urte osoan, eta euskaraz soilik egindako BI IDAZKI aurkeztu zen; eta aurrean oraindik bat bakarra. Euskara soilan egindako testamendurik ez da ordea aurkeztu bi urte hauetan. Zergatik ote?

Ez da txiripa edo kasualitatea. Erantzuna soziolinguistikaren alorrera doakigu zuzen zuzenean. Eta alor hortako erantzunera garamazki nor beraren arazoetan, nor beraren etorkizuna, zorrak eta bete beharrak ukitzen direnean, orduan azpi azpian ziurrera jotzen dugulako, eta ziurtasuna oraindik gure subkonszientearen diglosia horrek espainol edo frantsesean aurkitzen du. Agian ez gaude oraindik Afrikara soldaduskara joandako erdaraz idazten duen euskaldun hertsiarengadin hain urruti, Don Juan San Juan Iruñeko notaria ohia ez zegoen bezala...

Nafarroako Gobernuoko Erregistro Orokorreko arduraduna den Karlos Larraia jaunak ordea beste berri bitxia eman digu, eta neurriren batean esaten ari garen gehienarekin kontrari jarria iduri lezakeena; hain zuzen ere erregistro orokor delako hortan sartzen diren dokumentu eta eskariatatik %5.etik 10.era euskaraz sartzen dela; elebiduna horietatik erdiak baino gehiago eta batez ere eskaria eta subentzio eta ariketa kulturelei dagokionez, baina baita ere udalen harremanei dagokionez erruz eta azkar ugaritzen ari dela euskararen erabilpena. Bera eta bere lankidea euskara ikasteko egunean bi ordu ematen hasiak omen dira.

Ezin ahaztu halere bai Nafarroako Gobernuoko Erregistro Orokorrean, nola Hazienda Foralekoan, nola eskurrauen barrutian, ez zeukatela euskararen erabilpenari buruzko zenbaketarik, ezta ere kriterio zehatzik. Gehienetan itzultzaile ofizialen menpera erortzeko zorian izaten dira. Eta

ezagunak dira baita ere euskaraz idazkia egiteagatik itzultzaileari ordaina eman behar izan dion nor edo noren kezak.

Egoera aztergarria benetan! Garai batean aldizkariak euskaraz egitea, edo egiten hastea, Damaso Intza hasi zen bezala, 1913.an ez zen erraza; ondorean irratiak, telebista bera eta egunkaria ere zailak, guztiz zailak diren bezala. Horiek denak sortu ziren eta badiraute; buletinak ere euskaraz egiten dira egunero eta euskara mota bitxi eta zaila sortzen eta lantzen ari dira.

Baina halere nor beraren eskubideak, etorkizuna eta ahalmena tajutzen eta bideratzen dizkionak euskaraz idaztea oraindik zailagoa da... gogoan izan behar da mendeak daramazkigula euskaraz ezkondu esate baterako eleizan eta gero espainolez edo frantzesez idazten eta mendeak ez dira berehalakoan ahazten.

### 3. AZKENAHIAK ETA TESTAMENDUAK. NAFARROAKO EGOERA

Baina idazki publiko edo notaria izkiriaturatan ordea, bada bitxitasun bat euskarari dagokionez. Azkenahi edo testamenduei dagokiena.

Hizkuntza autonomikoen egoera berezia, Konstituziotik eta Estatu-tuetatik dator, hemen Espainiako estatuan. Bai Kataluñiari edo Euskal Komunitate Autonomoari dagokionez, edo baita ere Galizari edo beste edozein hizkuntzaren egoerari buruz. Hizkuntza horiekiko diren eskubide guztiak Konstituzioaren beraren artikuluko edo ataletako oinarritatik abiatuak dira...

Baina Nafarroako Foru Berria lehenagokoa da, eta lehen zen bere hartan dirau. Bere 192.legeak hona zer dioen: Nafartarrek beren azkenahia euskaraz egin ahal izanen dute.

Ondoren, eta exkurrauren aurrean egin nahi baldin balitz azkenahi hori, eta exkurrau horrek euskaraz ez baleki, lekukoak behar izanen direla eta abar baldin badio ere, horrek guztiak ez dio inolako indarririk kentzen lehenengo eskerari.

Azkenahia edo testamendua ez baita bakarrik eskuarran baten aurrean egiten ahal. Badaude beste tankerko azkenahiak ere, esate baterako "olografoa" deitzen dena, guztira ezkuz azken borondatzea ezarri nahi duenak idatzia alegia; edo Nafarroan baita apaizaren aurrean edo lekukoaren aurrean egindakoa ere, egoera larrian aurkituz gero.

Orduan bada nafartarrok azkenahia euskaraz egiteko ahalmena dugu, eta inolako lurralde mugarik gabe. Horrek esan nahi du orduan, nafartar batek bere testamendua euskaraz Madrilen egiten badu ere baliaduna

dela. Baita atzerrian egiten baldin badu ere. Bai exkuarruaren aurrean egiten badu edo olografoa edo beste mota batetakoa egiten badu ere.

Bai Konstituzioak, nola Estatutuek eta Nafarroako Amejoramenduak berauen artean —denak—, lurralde mugaketa edo oinarria ipintzen dute, territorialitatea. Konstituzioak hizkuntzaren ofizialtasuna aipatzerakoan gaztalaniaren ofizialtasun orokorraz eta jakin beharraz gainera, beste hizkuntzak ERE ofizialak izanen direla dio, zein bere lurraldean eta bakoitzaren estatutoak eratuko duen erara. Estatuto eta Amejoramenduak oinarri hori dute abiapundu. Baina gainera, jakina den bezala Amejoramenduak bere 9.artikulu tamalgarrian Nafarroaren barruan bi zati sortzen ditu; gero Vasconcearen legeak gainera beste eremu mixto deitutako sortzen du. Baina guzti horiek ez dute ez ukate eta eztaere aldatu Foru Berriko 192.legeak ematen duen eskubidea. Kriterio edo eskubide pertsonala, ez territoriala, zauden edo dagoen tokitik at den eskubidea. Ez bakarrik konstituzioaren aurrekoa edo lehenagokoa, baizik eta baita ere gainditzen duena.

Nafarroako Foru berriaren lege hau Francisco Salinas Quijada, idazle oparoak bere Derecho Civil de Navarra Bildumako VI liburuko edo tomoan azterzen du (297. orrld.). Lakarra eta Santamaria, Foru berria egin zen baino lehengoko aztertzaileak aipatu ondoren, foru berria egiteko erabili ziren textuak ere ematen ditu. 1.970. lehen urteetan ari gara. Legegintza hortan Diputazioak izendatutako batzorde bereizi bat aritu zen eta gero Estaduko jefaturatik zuzen zuzenean ontzat hartu zen, Españaiko Gorteetatik ere igaro gabe, ez zezaten eskurik sar.

Hori baino lehen, Lakarra eta Santamariak euskarari dagokionez uste zutena da euskara, nafartarrontzat eta Españaiko estaduari dagokionez hizkuntza arratza bezalatsu erabil zitekeela. Baina esandakoetan gelditu zen eta dirau. Ez dago argi nork idatzi zuen lege horren edukina. Nire ustea da, Gartzia Granerok berak egin ote zuen edo.

Ondoren Tuterako Salinas jaunak aipatzen du Nafarroako mendialdean azaltzen direla testamendu elebidunak lege hori baino lehen eta agian ohitura horrek sorrerazi zuela lege hori. Ezin izan dugu ziurtatu eta egiaztatu holakorik.

Gehiago oraindik; Foru Berriaren aztertzaile den Fernandez Urzainki epaile jaunak eta bere taldeak egin dituzten azterketatan ez da jurisprudentziako berririk ematen.

Aranzadi editoriala bera, Espainia guztiko legeak argitaratzen dituen alegia ere, galde egin dugu ea ba ote den lege honi buruzko epairik edo jurisprudentziarik eta ez da bat bakarrik ageri. Galdetu ere egin diet Editorialekoei beraiei, baina berririk ez dutela eman dute erantzuna. Hori ber bera egiaztatu du baita ere Aranzadin lan egin eta Iruñeko abokatuon dekanoa den Angel Ruiz de Erentxun jaunak.

1.906-ko epaiketa baten berri eman digu Andres Urrutia exkurrau jaunak, Tolosako espainolez egindako testamendu bati buruzkoa alegia, euskaraz irakurri zitzaielako edo ez zutelako behar bezala ulertu edo holako arazoengatik sortutako istilurengatik ordea; baina ez euskaraz egina zegoelako.

Azkenean jaunok laburbiltzeko lan laburra:

Lege bitxi bat, oso gutxitan erabilia, gutxiegitan, euskaraz azkenahia egiteko eskubidea nafartarroi ematen diguna.

Galdera zera da, ea zergatik euskaraz dakitenak, euskara erabili ere egiten dutenak, askotan euskal giroko inguruan bizi direnak ere, ea zergatik horiek ere mailegu bat sinatu behar dutenean, badaezpadaere —horixe baita hitza— badaezpadaere, zergatik erderara jotzen duten.

Erantzuna, jaun-andreak, ez dago legean.



**BERRIAK**



Urtarrilaren 5ean Irisarrin, mezatik landa, egin zaio omenaldia Emile Larre euskaltzain eta herriko erretorari Bertsolarien biltzarrak antolatuz. Gero denak joan dira Baigorriara eta han ukan du Emile Larrek bertsolarien omenaldia. Besta horretan euskaltzainburuak eskaini dio Emile Larrerri Euskaltzaindiaren oparia.

\* \* \*

Urtarrilaren 19an Teodoro Hernandorena, Mariano Izeta euskaltzain urgazlea eta Emile Larre euskaltzaina omendatuak izan dira Donostiako "Victoria Eugenia" antzokian. Euskaltzainburua eta euskaltzainburordea Euskaltzaindiaren izenean egon dira besta horretan.

\* \* \*

Donostian, otsailaren 5ean Carlos Santamaria jauna, euskaltzain urgazlea, Euskal Herriko Unibertsitateko "doctor honoris causa" izendatua izan da. Akto horretan Euskaltzaindiaren izenean zorionak eskaini dizkiote Santamaria jaunari euskaltzainburuak eta euskaltzainburordeak.

\* \* \*

Donostiako Foru Aldundiaren areto nagusian apirilaren 4ean hartu du *Manuel Lekuona* saria Bernardo Estornes Lasa jauna euskaltzain urgazlea, Euskaltzaindiaren izenean zirela euskaltzainburua eta euskaltzainburordea.



## NAZIOKO LITERATURA SARIA

*Patxi Altuna*

Urtero bezala, Madrileko Kultura Ministeritzak eskatuz, Euskaltzaindiak urtarreleko bileran izendatu zuen bere izenean *Nazioko Literatur Sarien* irabazleak hautatzeko hara joango zen ordezkari bana. Saiakerako epaimahairako Patxi Altuna izendatu zen. Martxoko lehen bileran ia hirurogei liburuko zerrenda osatu zen, haietarik lau euskarazkoak zirelarik. Egun berean eta geroko beste bi bileretan eginiko bozketen bidez murriztuz joan zen sarigaien kopurua. Azkenik ekainaren 3an Emilio Lledó-ren *El silencio de la escritura* deritzana gertatu zen garaile.



## **HIL BERRIAK**





## BARANDIARAN HIL ZAIGU (1889-1991)

1991eko abenduaren 21eko egunsentian, Ataungo *Sara* bere etxean, itzali zen Jose Miguel Barandiaran jauna. Aurreko hilabeteetan larri ibilirik, haren egoera gaizkituz joan zen, tarteak tarte. Euskaltzainek Saran, hamalau urtez euskaltzainkidearen egoitzan, jakin zuten azken gaizkitzearen berri, bezperako arrastirian, eta biharamun goizean, Elizanbururen omenezko jardunak hasi aitzin, Euskaltzainburu jaunak aditzera eman zuen heriotzearen mezu hitsa.

Hitsa, zinez, eta hala erakutsi da Euskal Herri osoan barrena ez ezik, bai eta Euskal Herritik landa ere, mundu zabalean. Maitetasunez eta begirunez inguratua zen, izan ere, Barandiaran bizi zelarik, haren jakituria eta lan ikaragarria aitortua, eta guztiak dute deitoratu heriotzea, hau etorri denean, jakintsuak 102 urte bete hurran zuela.

102 urte hurran, 1889-ko azken egunean sortu bait zen Jose Miguel Barandiaran. Sorlekua, hil-lekua bezala, Ataun, eta sortetxea *Perune-zarre* baserria (*Sara* etxetik berrehun metrotara). Bederatzi seme-alabetarik (bost mutil eta lau neska) gazteena izan zen. Guztiak bera baino lehenago hilak, bi haurretan eta azkena, Mikaela, Angelun monja, 1972an, 92 urterekin.

Mutiko ernea, nahiz hasieran ez gailen erdal eskola hartan, apaizgai sartu zen Baliarraingo apaizgai-etxean, 14 urterekin, Gasteiza aldatu baino lehen. 1914an apaiztu zen. Tartean, ordea, Erligioen historia eta antzeko gaiak hobeki ezagutze-ko eta bere fedeari oinarri sendoak emateko, Alemanian izan zen lehendabizikoz 1913an, diruaz urri baina ikasina hiaz aberats. Besteak beste, Wundt irakaslea Leipzigen ezagutu zuen ikastaro hartan.

Eta Gasteiz izan zen geroztik Barandiaranen lan- eta bizi-tokia, 1936ko zorigaiztoko gerra etorri arte. Bi apaizgaitegietan berehala eman zizkioten karguak eta kargak, administralgoan eta irakaskuntzan. Bi alorretan, ezagunak dira Barandiaranek sarturiko aldaketak, batez ere, Agirre apaizgaitegi txikiko errektore izendatu zenetik. Molde berriak apaizgaien ikaskizunetan eta garaiko haizeen arabera-ko irakasbideetan: hein handi batean Barandiarani zor zaio orduko apaizgaitegiaren izen ona.

Apaiz-lana eta zientzilari-lana lotzen jakin zuen ataundarrak beti. Artzain-betekizunetatik kanpo ez zen berez deus ere, Barandiaranen iritziz. *Eusko Folklore* aldizkaria eta mintegia berak ere ez, ezta *Gymnasium* eta *Idearium* aldizkariak, edota goiz argitaratzen hasi zen artikulua eta liburuak. Kardaberaz taldea ildo beretik zihuan. Apaizgai eta apaiz ongi heziak nahi zituen, jakitez hornituak, mundura irekiak eta, denbora berean, Euskal Herriaren ezagutzaileak eta bertan sustraituak.

Bekatu larria, ordea, azken hau. Separatismoa ez bazen, arlotekeria zeritzoten askok Barandiaranen lanari, edo biak. “El Rector del Seminario de Vitoria declara que tales *Anuarios [de Eusko Floklore]* constituyen una mamarrachada. Tampoco quiere que pertenezcan al Museo Diocesano, que en breve se inaugurará en el seminario, los objetos de prehistoria vasca y las lápidas romanas de Alava que yo poseo, pues dice que son puras tonterías”, dio bere egunkarian (1). Horra zergatik *Eusko Floklore* apaizgaitegitik Lanbide Eskolara eraman behar izan zuen 1925ean. Eusko Ikaskuntzaren batzarretara joatea debekatu zioten denbora luzean. Separatista ez ezik, *entziklopediazale* omen zen Eusko Ikaskuntza. Giroa nolakoa zen beste gertakari batek adierazten du garbiri: Guridiren *El Caserio* ikustera joateagatik *monitum* bat plazaratu zen Elizbarrutiko aldizkarian 1927an, meza gabeko egun bateko zigorra iragarritz apaiz ikusle haientzat (2).



(1) Luis Barandiarán, *José Miguel de Barandiarán, Patriarca de la cultura vasca*. Donostia 1976, 88. Bidenabar, guztiz eskertzekoa litzateke egunkari osoaren argitarapena.  
 (2) *Ib.*, 145.

Hori guztia, ordea, Barandiaranek gogo onez eramaten zuen. Ezen Elizarekiko guztiz leiala izan zen beti ere, Elizako agintarien eta apaizkideen huts ikaragarriak barkatzen zituena, aro hobek igurikitzen zituelarik.

Ezinikusiak, jakina, ez zetozkion Elizatik bakarrik. Giménez Caballero, garai hartan errepublikazale eta gero faxismozalea, atera zen Madrileko *El Sol*-en, *Eusko Floklore*-ren aurka, 1925ean: zientzia fidagarria ezin zitekeen egin, zioen, fede katolikoa tartean denean. Trebeki erantzun zion Barandiaranek, ezizenez ("M. Roldán de Aranguiz"), halabehar, Gasteizko *El Herald*-n. Laguntzaille bikaina izan zuen Odon Apraiz, *El Sol*-en bertan, handik egun batzuetara.

Ezinikusien zerrenda luzea agortu nahi gabe, aipa dezagun masoneriaren inguruko istilua, urte haietan Gasteizen gertatua. Kanpaina bat piztu zuten Lucas Oriolek, Oriol-zaleek eta eskuin-muturrekoek masoneriaren aurka. Muturka eta ukabilka ere ibili ziren zenbait. Orduan, Elizbarrutiko zensorea zen Barandiaraini eskatu zitzaion gai horretaz txosten bat. Eta halaxe egin ere. Baina harriturik irakurri zuten txostena: masoneria ez zen infernuratua! Adierazi behar ote dut zientziari zion begiruneak eta Euskal Herriari zion maitetasunak denbora luzean ekarri zioten kaltea?

Baina Barandiaran beti bera. Historiaurrean eta etnografian bezala, gainerako alorretan prestu eta hotz, datuei kasu eginez, asmakeriak eta sasiletratuen erreto-likak bazterturik. Batzuk, borondaterik onenarekin, agian, gehiago eskatu izan diote Barandiarani: *sintesia* da hitza. Positibista bat izaki, ordea, nekez asebeste zezakeen Ataungo jakintsuak besteren apeta hori. Areago, esan daiteke urteak joan ahala zuhurrago bihurtu zela ondorioak ateratzean. Konpara itzazue *El hombre primitivo en el País Vasco* libururaren 1. eta 2. argitaraldiak: bigarrenean desagertu zen teoriaren atal nagusia. Ildo beretik, aztarnategiko solasaldi interesgarri haietariko batean, Arabako Markizen, 1965ean, Caro Barojaren *Los Vascos* liburuko hitzaurrearekiko ere kritiko samar agertu zitzaigun. Harriak harri ziren, Barandiaranentzat, eta datuetatik aurrera segurtasun osoz baizen ez zen zilegi joatea. "Morfologia hutsa dugu hemen", zioztan beste behin, Dimako Axlorren, harriei eta hobiari begira.

Jakite-gaiarekiko begirune, leialtasun eta zehaztasun-kezka hau George Lacombe, *Eusko Floklore* hasi berritan, nota labur batean, goraiatu zuen: "Et ce qui augmente encore al valeur des documents qu'il nous offre, c'est qu'ils sont, avec un très louable souci d'exactitude, recueillis dans le basque même de chaque village où ils son été trouvés" (3).

Euskararentzako onura neurgaitz hau kontutan harturik, euskaltzain izandatu zuten Barandiaran. Izendatuaren gogoz kontra, jakina denez: "Ni ez naiz hizkuntzan aditua", esaten ohi zuen. Apaltasuna: horra Barandiaranen izaeraren ezaugarri nagusietariko bat. Zenbat aldiz entzun diogun harako hura: "Sariak eskertzen ditut, baina horiek ez dakarte jakituririk". Eta zenbat aldiz arbuiatu duen *aitalehen* (edo patriarka) deitura: "Ni ez naiz ezeren patriarka ez matriarka". Hemen haren nahia ere errespetatu beharra genuke, gehiegi eskatzea ez balitz.

(3) *RIEV* 13, 1922, 254.

Apaltasuna, prestutasuna eta eskuzabaltasuna. Axularrek Echauzi diotsana Barandiarani ere esan diezaiokegu: "Zure etxea, egon eta ibili zaren leku guztietan, beti ere izatu da euskaldunen etxea, pausa lekua eta portua. Guztiek zuregana laster. Zuri bere arrenkurak, egitekoak, koaitak eta ondikoak kontu. Eta zuk guztiak arraiki eta alegeraki errezibi. Zuhurki kontseila, kida, goberna eta burutan atera".

Euskaldunak ez ezik, jakina, atzerritarrak ere. Judu arriskutan zeudenak barne, ezaguna denez, nazismoaren garai beltzean.

Bego betiko bakean eta biz denontzat exenplu eta argi zuzi irazekia jakite-eremuan, gizatasunean eta euskaltzaletasunean, gure *aphez tipia*, haran handitasunean edaten dugularik.

*E. Knörr*

## ERREZUKO JURGI AITA (1896-1992)

Casto Inza Arbeo, fraide izenez Errezuko Iurgi aita, Bentura eta Brijidaren hamargarren eta azkeneko umea, Nafarroako Errezu herri txikian jaio zen 1894.urteko uztailaren lehenengo egunean. Herriko eskolan hasi zen ikasten, gero Iruñean, Altsasun, Hondarribian eta berriz ere Iruñean osatuko zituelarik bere ikasketak. Kaputxino 1910.ean bilakatu zen Zangoza hirian, eta apaiztu Gasteizen 1917.urteko abenduan. Apaiz ikasketekin batera batxilergoa egin zuen 1916 eta 1918 artean, azterketak Gasteizko “Instituto General Técnico Cardenal Cisneros” delakoan izan zituelarik eta batxiler titulua 1919.ean eskuratu. Aztertzaileen artean Luis de Eleizalde euskaltzalea izan zen. Ikasketa horietan Altzoko Migel aita izan zuen lagun, Altzoko Diego eta Monsinor Olanoren anaia euskaltzalea, Lekarozen eta Argentinako erbestaldian ere lagun izango zuena.

Garai horietan hasi zen euskara ikasten, Luis de Eleizalde aditz trinkoaz burututako lana oso lagungarri gertatu zitzaiola euskal aditza ulertu eta ikasteko.

Hala ere eta esanak esanik, lehenbiziko maisua eta handia aita izan zuen. Ia erabat itsu egon zen 45 urtetara arte. Bultuak bakarrik ikusten omen zituen, baina baliatzen zen zaldiz eta batetik bestera aldatzen, txoriak arrapatzen etab. Begi bateko bista lortu zion Askuntze doktoreari bospasei eper eman zizkion ordaintzat. Begi batetik sendatu zenean, ikasi zuen idatzi eta irakurtzen, musika leitzen etab., eta seme gazteenari irakatsi zion musika eta matematika zaletasuna. Euskaltzaletasuna ere esan daiteke etxetik eta errotatik datorkiola. Aita bezala aitona erre errotazaina izan zen, Ollotik Errezura etorria, euskalduna, eta Axular-en *Guero* *Guero* ekarri zuena errota batetik bestera. Ba omen zegoen beste libururik ere Errezuko errotan: Moreten *Anales* famatuak, Inca Garcilasoren libururen bat etab. Bakarren batek galdetuko du nola ezkondu zen Bentura, ia erabat itsua bazen. Semeak esanda dakigu, Brijidak esaten zuela biak ezkongai zirenean: Norekin ezkonduko da gizajo hau? Errukiturik ezkondu omen zen Brijida Benturarekin. Hura Murietakoa zen eta bere osaba kaputxino komentutik jaurtikia eta Errezuko parroku zen Murietako Bernabe Arbeoren zerbitzaria, beraz, apaiz zerbitzaria.

\* \* \*

Apaiz ikasketak amaitu eta Lekaroz bidali zuten Jurgi nagusiek eta bertan egongo da 1918-1936 urteen artean. Baina irakasten hasi baino lehen, Madrilgo Universidad Central-a abiatu zen matematikak ikastera. Ikasle trebea izan zen.

1923.ean Alberto Einstein ailegatu zen Madrila eta hitzaldi bat egin behar zuen hango unibertsitatean. Fakultate bakoitzeko bi ikasle hautatu zituzten haren hitzaldira joateko, eta horietako bat Errezu izan zen. Einstein-en liburu bat erosi eta han aurkezten da liburua eskuan eta fraide habitua jantzirik, eta Einsteinek "tolerancia" eta bakeaz hitz egin omen zion.

Madrilen zegoelarik, *Regimiento Asturias*-ko kapilau egin zuten, eta Afrikara bidaliko zuten bildurrak egon zen. Soldaduen artean lan ona egin zuen: irakurtzen eta idazten irakatsi, otoitzak ikasarazi, haien gutunak idatzi, etab.

Lizentzia agiria 1927.ean eskuratu zuen, bitarte horretan doktoretzako urtea ere egin zuela, ez ordea memoria, eta gainera termodinamikako urte bat. Ez zuen ahaztu musika Madrilen, eta lortu zuen nagusiengandik asteen behin bederen musika kontzertuera joateko baimena. Lekarozen dagoelarik, ez da bakarrik irakasle izango. Antolatzen eta zuzentzen du ikastetxeko mutikoekin abestalde bat, ikasten du alemana eta itzultzen du alemanetik bi liburukitan banatzen den liburu lodi bat: *Historia Biblica*, alemanez *Handbuch zur Biblischen Geschichte*. Lan hau gaueko orduetan egiten du, laguntzaile Larrantzarko Biktoriano eta Lizarrako Pater Augustinus dituela. Hark mekanografiatzen laguntzen dio, eta besteak, Olazaran aitaren anaiak, hitz eta esamolde egokiak hautatzen.

\* \* \*

1936. urtean 17 fraide jautikiko dituzte Lekaroztik, eta horien artean Errezu aita. Uda aldean bisitatzen du bere sorterrria, eta saiatzen da ezagutzen ohiturak, biltzen euskal kutsuko hitzak eta hango toponimia. Hori izan da bere bekatu nagusienetako bat. Guk esan dezakegu ez zela politika zalea, langilea baizik, liburuetan murgildurik bizi zena: irakurtzen, prestatzen, antolatzen eta argitaratzen. Hori dena musikak lagundurik.

Llavalloigo *Euskal-Etxea* ikastetxean aritu zen 1936-1949 urteen artean. Irakaskuntzaz gainera egiten du beste lanik: herriko parrokiari laguntzaile da, erlijioa irakasten du herri eskoletan, *Flor de Canciones* argitaratzen du, frantsesetik zenbait liburu itzultzen ditu, Kempis, Garrigou-Lagrange eta Maritain-en lanak.

Buenos Airesko Ama Birjinaren santutegi izen handikoa den Nueva Pompeyara bidaltzen dute 1949. urtean eta hor egongo da 1952. urtea arte. Parrokia lanetan, bibliotekazain, kronikari eta itzultzaile bezala ihardun zuen Nueva Pompeyan.

\* \* \*

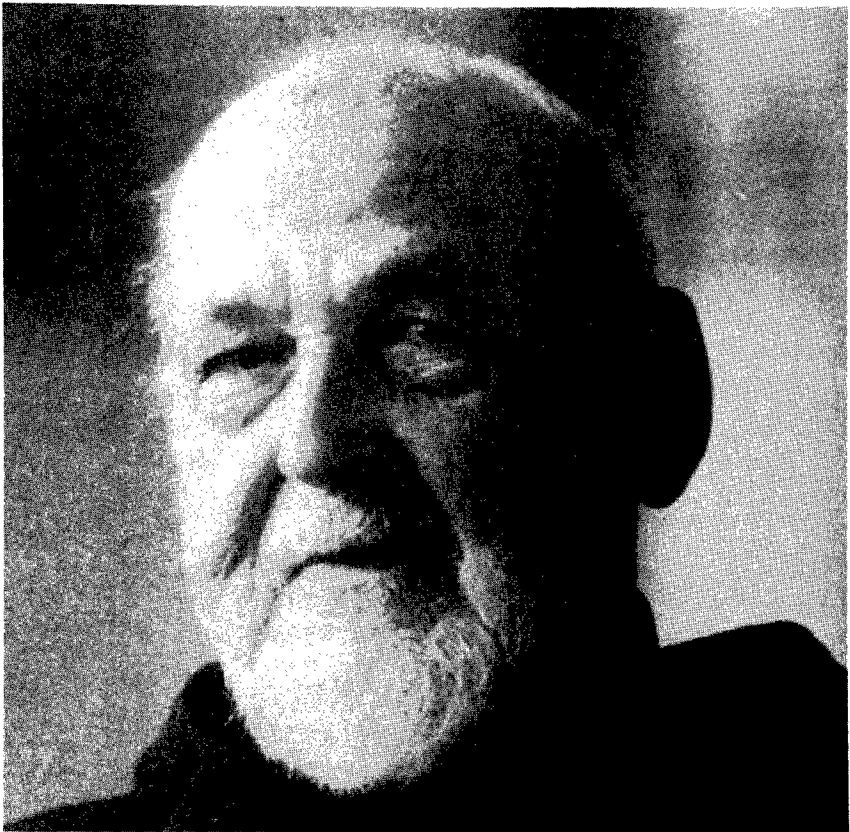
Berriz ere Lekarozen dago 1952-1988 urteen artean. Irakaskuntzan egiten du lan 70 urte bete arte, baina ez da ahazten itzultzaile lanez eta bi liburu itzultzen ditu alemanetik, Karl Adam eta Romano Guardini direla egileak.

Beronen adiskide on izan zen Donostia aita 1956. urtean hil zelarik, haren lanen biltze eta sailkatzeari ekin zion, horretarako Donostia Aitaren Artxiboa antolatzen zuelarik. Han-hemen sakabanaturik zegoena bildu ondoren, haren lanak argitara ematen erabili du denborarik gehiena, *Obras Musicales* deituan 12 liburuki argitaraturik eta 5 liburuki *Obras Completas* del P. Donostia izenarekin.

Euskal Kantutegia prestatzen ziharduen azkeneko urteetan, baina ezin izan zuen burutu arras ezindurik zegoelako. Bere aldetik lan txikiagoak ere egin zituen eta bi liburu: *Nafarroa-ko euskal-kantu Zaharrak* eta *Cartas al P. Donostia*. Gainera *Alboka*. *Entorne folklórico* deitu lana prestatzen laguntza handia eman zion José María Barrenechea liburuaren egileari.

Arrasaten 1979.urtean euskaltzain ohorezkoa izan zen izendatua. “Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País” deituan 1980.ean egin zuen sarrera. “Manuel de Lekuona” saria eskuratu zuen 1985.ean. Donostia Aitarenean Artxiboaz Eusko-Ikaskuntza elkarteko kide egin zuen.

Iruñean hil zen 1992. urteko martxoaren 27.ean, 96 urte eta ia 9 hilabete zituela. Gorpuzkera handikoa, 178 zm. goi, osasun onekoa, buru azkar eta oroi-men handikoa, gauzak zehatz adierazten ohi zituena, nekaezina, ongi menderatzen zituena euskara, gaztelania, alemana, latina eta frantsesa, ideietan zabala eta harremanetan eskuzabal eta leiala joan zaigu, ibili behar dugun bidea erakutsiz.



**ERREZUKO JURGI AITAREN IDAZLANAK:****a. Berak egindako lanak:**

1. "Franz Schubert", *Lecároz*, 22. zb., 1928, 77-81.
2. "Pío XI y las Misiones", *Lecároz*, 24, 1929, 163-167.
3. Eihalarar, Martín de: *A Dios por la caridad. En memoria de la Madre Teodomira*, Ediciones Desclée de Brouwer, Buenos Aires, 1944.  
N.B. Martín de Eihalarar Errezuko Jurgi da.
4. *Flor de Canciones Populares Vascas*, Editorial Vasca EKIN, Buenos Aires, 1948.
5. *Cantad al Señor. Colección de cánticos del Templo de Nuestra Señora del Rosario de Nueva Pompeya*, Buenos Aires, 1950.  
N.B. Egilearen izenik gabe dago.
6. "La balada alemana de Mina en el puente del Bidasoa", *Lecároz*, 2. aldia, 4-5-6, 1953, 37-41.
7. *Vida, obra y semblanza espiritual del P. José Antonio de Donostia*, imprenta Verdad y Caridad, Pamplona, 1956.
8. "El Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *Príncipe de Viana*, 70-71, zbk. 1958, 149-164.
9. "Axular, ala Yaun Benat?", *Príncipe de Viana*, 1967. urteko azaroa-abendua alean, 6. or. Ik. Suplemento mensual...
10. "(Pierre Lafitteri gutuna)", *Príncipe de Viana*, 1968, urtarrilean.
11. "Acerca de la palabra "agur" ", *BAP*, 1970, 4. alea, 415-429.
12. "Material folklórico de la Collectánea Lingüística de Humboldt, Canción del Vino", *Boletín Sancho el Sabio*, Gasteiz, 1971.
13. "Excomunió por el Abad de Urdax", *FLV*, 12, 1972, 371-375.
14. *Nafarroa-ko euskal-kantu zaharrak*, Donostia Aitaren Artxiboa, Lekaroz, 1973.
15. "Pedro de Axular en Baztán", *FLV*, 16, 1974, 129-130.
16. "Dos cartas de Enrique Zubiri, "Manezaundi", al P. Donostia", *FLV*, 21, 1975, 389-391 eta 2 lamina.
17. Barrenechea, José Mariano, *Alboka. Entorno folklórico*, Donostia Aitararen Artxiboa, Lekaroz, 1976. Errezu aitaren laguntasunarekin.
18. "La canción del Rey Abarca, abarcaren cantua", *Lekuonatar Manuel Jaunaren Omenezko Idazki-Bilduma*, III, Kardaberaz-Bazkuna, 1977.
19. "Sucedió en Vitoria", *Odon Apraizi omenaldia*, Arabako Foru Aldundia, 1980.



20. *Cartas al P. Donostia*, Grupo Dr. Camino de Historia donostiarra, Donostia, 1980.
21. "Contestación del P. Jorge de Riezu...", *BAP*, 1-2-3-4, 1980, 353-358.
22. "El Cancionero Vasco", Eusko-Ikaskuntza, "Sección Música", 1, 1983, 161-170.
23. *Xerri Kuttin*, Tolosa, 1984.
24. "De cómo conocí al P. Donostia", *Aita Donostiari omenaldia*, Eusko-Ikaskuntza, 1986, 149-153.

**b. Itzulpenak:**

25. Schuster, Ignacio - Holzammer, Juan Bautista, *Historia Biblica*.  
1. liburukia Bartzelonan 1934 eta 1946. urteetan; 2. liburukia Bartzelonan 1935 eta 1947. urteetan. Editorial Litúrgica Española. Alemanetik itzulia.
26. Garrigou-Lagrange, Reginald, *La Providencia y la confianza en Dios*, Ediciones Desclée de Brouwer, Buenos Aires, 1943 eta 1945. Frantsesetik.
27. Maritain, Jacques y Raissa *De la vida de oración*, Ediciones Desclée de Brouwer, Buenos Aires, 1943. Frantsesetik.
28. Kempis, Tomás de, *Imitación de Cristo*. Obra comentada con citas tomadas de la Biblia. Ediciones Desclée de Brouwer, Buenos Aires, 1946. Frantsesetik.
29. Englebert, Omer, *Vida de San Francisco de Asís*, Ediciones Desclée de Brouwer, Buenos Aires, 1949. Frantsesetik.
30. Adam, Karl, *La Esencia del Catolicismo*, Editorial Litúrgica Española, Bartzelona, 1955. Alemanetik.
31. Guardini, Romano, *Signos Sagrados*, Editorial Litúrgica Española, Bartzelona, 1957. Alemanetik.

**c. Argitarapenak:**

32. San Sebastián, José Antonio de, *Obras musicales del P. Donostia*, Donostia Aitaren Artxiboa, I-XII, 1860-1980.
33. San Sebastián, José Antonio de, *Obras completas del P. Donostia*, I-V, 1983-1985.

*Donostia, 1992-V-29*

*Frantzisko Ondarra*



## AITA RIEZU, MUSIKOLOGOA

Patxi Ondarra euskaltzainak Aita Riezu euskaltzain ohorezkoari eskaini dion nekrologiari zeozer erantsi nahi nioke musikaren ikuspuntutik. Baina lehendabizi gogoan daukadan zerbait agertu nahi dizuet, euskaltzainkideok. Casto Inza Arbeo, Riezuko Jorge jauna (1894-1992) ohorezko euskaltzaina izendatu izan zen egun berean, hots, 1979.eko abenduaren 20an, ni euskaltzain urgazle izendatua izan nintzen eta biok jaso genuen Gabon gauaren bezperan bakoitzari zegokigun diploma. Aspaldanik ezagutzen nuen adiskide min hau, 1965.etik edo, musika zela medio. Aita Donostiaren argitaragabeko hitzaldi batzu utzi zituen Aita Riezuk orduan nere eskuetan, euskal musika aztertzen nembilen sasoi hartan. Eta gero, bai gutunez bai Lekarozera egindako osteretan bera eta Aita Donostiaren lana ezagutzeko ezin parada hoberik izan nuen. Eta biak maitatzeko, egia esan.

Mende honen hasiera-hasieran, sei urte zitularik, orduan itsua zen aitarekin egin zituen lehen musika ikasketak. Gero, meza berria 1917an eman ondoren, Madridera jo zuen matematikak ikastera, baina, Aita Donostiaren musika eragina izan zuen, biak bizi izan baitziren gela berean Jesusen Plazako kaputxinoen komentuan. Ez zuen alperrikakoa izan harreman hau, musikaz ondo hornitua 1923.urtetik 1936.arte koru zuzendaria izan baitzen Lekarozen.

Baina gerrako egun ilun eta nahigabetuak heldu zirenean, ihes egin beharrean aurkitu zen Aita Riezu. Izpirituz bikoitzak ziren Donostia eta Riezu, egun berean joan ziren Lekarozetik erbestera: 1936.eko azaroaren 3an, elkar agurtuz, lehena Toulouseran joan zen eta gure Riezu Lisboatik Argentinara. Lavalloleko Euskal Etxean irakasle izan zen 1949 arte eta bertako parrokiako organulari. Gero hiru urte bete zituen Buenos Aireseko Pompeya izeneko komentuan, hemen ere organulari izan zelarik. Lekarozera 1952an itzuli arte. Han ezagutu zituen Madina eta Mallea musikariak eta beste erbesteratu batzuren artean Isaka Lopez Mendizabal. Honek sortutako "Ekin" argitaldarian kaleratu zuen 1948an *Flor de Canciones Populares Vascas*, 100 herri kantu testuekin bilduz. Aitaren eiherezain ogibidea gogoratzuz "Martin de Eiheralar" izenordearekin beste liburu bat ere argitaratu zuen Buenos Airesen.

Lekarozera 1952an itzuli zen eta berehala hasi zen, Aita Donostia bizirik zegoelarik, honen artxiboa taiutzen eta 1956an hil zen euskaltzain urgazle honen musika lanak argitaratzeko prestatzen. Adiskide hori hil zen urte berean eman zigun *Vida, obra y semblanza espiritual del Padre Jose Antonio de Donostia, capuchino* (1956) eta 1960an hasita argitara eman zituen, hamabi tomotan, haren musikalan guztiak. Honen lanetan murgilduta zegoelarik Bilboko Filarmonika Elkartearen Aita Donostiaz hitzaldi bat eman zuen Elizondoko Koralarren lagun-

tzaz. Alemana ondo ikasteko opor egunetan hainbat osterata egin zituen Alemaniara eta Berlinetik etorruta "Material folklórico de la Collectanea lingüística de Humboldt. Canción del vino" musikologiako ikerketa argitaratu zuen 1971an. Herriko Adiskideen Elkartearen 1980.eko ekainaren 3an onartu zutenean, sarrera hitzaldian berriz hartu zuen Aita Donostia gaitaz.

Azkenengoz agurtu nuen Aita Riezu 1989.eko abenduaren 28an Aita Villasanten, Jean Haritschelhar eta Juan Mari Lekuona euskaltzainekin zegoen erite-txean ikustera joan ginenean. Musikaz izan zen, nola ez, berarekin izan nuen elkarrizketa. Eta Aita Donostia izan zen berriz gure solasaldiaren ardatza. *Euskal Eres Sorta* kaleratu zuenetik, hainbat kantu berri bildu zituen Aita Donostiak. Batzuren batzuk Aita Riezu eman zizkigun *Nafarroako euskal kantu zaharrak* liburuan 1973an. Baina ehundaka kantu geratzen ziren argitaratu gabe eta lan horretan zebilen gure Aita Riezu. Hauen argitaratzeaz hitz egin genuen eta pozik hartu zuen nere laguntzaren eskaintza. Aurtengo otsailaren 17an idatziz bidali nion plangintza gutun luze batetan. Baina ez nuen erantzunik izan. Eta lan hau burutu gabe joan zaigu. Gure eskuetan geratzen da, omenaldi gisa, bilduma honen argitaratzearen burutzea. Ni, behintzat, saiatuko naiz.

*Donostia, 1992-V-29*

*Jose Antonio Arana Martija*

## GABRIEL ZAPIAIN URRETAVIZCAYA (1917-1991)

### JASOTAKO INFORMAZIOAREN ITURRIAK

Gabriel Zapiaini buruz lan hau egiteko Maria Lodosok, beren emazteak, Agustin Zapiain anaiak, (Pello Kirten izenez gehiago ezagutua) eta M.<sup>a</sup> Doloręs Agirrek (Gabrielekin antzerkigintzan lanean arituak) emandako informazioez baliatu naiz.

Bizi zuen giroaz jabetzeko, alde batetik Gabrielekek berak idatzitakoak, batzuk argitaratuak eta besteak argitaragabeak (1), eta bestetik Agustin Zapiain anaiaren bitartez eskuratutakoak baliagarri izan zaizkit. Beraz guztiei eskerrak.

Gabriel Zapiain 1917ko abuztuaren 13an Donostian jaio zen eta bertan bizi 1991ko apirilaren 28an azken arnasa eman arte. Hiru senideetan zaharrena, programaturiko kinkenio familiarra zirudiela dio Agustinek, bost urteko aldea bai zeukaten Gabriel, Agustin eta Karmenek.

### IKASKETAK

Txikitan ikastolara joan zen, Etxaide kalean, Arzellus andereñoarekin eman zituen ikasketetako lehen pausoak. Hamar urte bete arte etxean euskaraz egiten zuen, gero familiarako giroan haur erdaldun bat eduki zutelako, gaztelania zen mintzaia. (Kaparrosoko zazpi urtetako haur bat eduki zuten etxean).

Baina hala ere euskal giroan bizi izan zen. Bere osaba batek (aitaren anaia) ez omen zion soldatarik ematen euskaraz eskatzen ez bazion.

Mutil koskorretan Marianistetan ikasten du, eta Sagrado Corazón eskolan komertzio egin ondoren merkatal irakasle, (profesor mercantil) karrera burutu zuen komertzio eskolan.

Lau hizkuntza hitzegiten zituen: ingelesa, frantsesa, euskara, eta gaztelania; hauei karrera egiterakoan ikasitako alemana gehitu behar zaie.

---

(1) "Gure Aitona..." Gaztelaniaz, makinaz 7 orrialde Tellatxuri izenpean. "La Villa Mouriscot" 1906-1988. Gaztelaniaz, makinaz 8 orrialde. Tellatxuri izenpean.

Mutil gaztea zelarik, (1934-1936) hamazazpi urtetan, hor ikusten dugu Toribio Altzagak ematen zituen antzerki eta euskarazko klaseetan. Easo kalean, musikako kontserbatorioa dagoen tokian, "Euskal Iztundea", ('Escuela de declamación vasca') zegoen, hemen ematen zituzten klaseak. M." Dolores Agirrek laguntzen zion ekintza honetan. Berari eskatu diogu, Gabrieli buruzko oroitzapenak, lerro batzuetan adierazteko:

"Donostia-Udal-Etxeko Euskal Iztundean ikasle lez ezagutu genuen. Bai azkar asko nabarmendu ere gaztea. Irrika bizia euskera ikasteko. Baina oker jo zion kukuak. Berealaxe guztiok dakigun mutu-aldi luzea, ixil-aldi gogorra.

Atertuko ez dan euri-jasarik ez da ta, ondoren, luzaro itxaro genuen oskarbia. Berri pozgarria gure izkuntza, antzerki sailean. Euskal Iztundea berriro zabalik. Iriki orduko an azaldu zan gure ikasle saiatua.

Zapiain jauna, euskal gizon jatorra. Bere bizi osoa euskerari eta euskal antzerkiari eskeini ziona. Izkuntza ikasi eta ondo baino obeto itzegitea zan bere amets osoa.

Euskal Antzerkiak zor aundia dio. Amaika neke, saio eta laguntza eskeinitakoa.

Antzerki garaia eltzen zanean, Santo Tomas eta Done Sebastian jaietan, berebizikoa ibili oi zan. Besteak beste antzerki lanetan eraman aundikoa, saiatua, langilea eta ikasle apala izateko jaioa.

Gabriel, Euskal Iztundekoak ez zaitugu aztuko. Beti izan baizera langile utsa, ermoa, eta danen gain on ona".

Gerra zela eta isilaldi luze samarra pasa ondoren 1953ko urtarrilean irikitzen da eskola eta berriro ere han agertzen da Gabriel. Nahiz eta eskola itxia egon denboraldi honetan Toribio Altzagarekin harreman estuak izan omen zituen, baita E. Zipitriarekin euskara ikasten isilka ibili ere.

Bere andreak kontatutako beste pasadizu batzuk ere jaso ditugu.

Gerra garaian frentean ibili zen boluntario gisa, lehenbizi errepublikanoekin gero frankistek preso hartu zuten eta Santoñako gartzelan sartu. Atera ondoren soldaduzka egin gabe zegoelako Francoren armadara bidali zuten, penitentzia ikaragarria izan omen zen hau beretzako, ez bait zuen hori batere gogoko.

Bere andrearen hitzetan oso euskal zalea omen zen, ona, baketsua eta familia asko maite zuena. Laguntzeko beti prest zegoen. Behin leuzemiaz jotako haur bati bizkar hezurreko muina ("médula ósea") eman zion, sendatu ahal izateko.

1965.urte azaroaren 24ean euskaltzain urgazle izendatu zuten.

1930.urtetik hasi eta biblioteka interesgarria du bere etxean, Euskal Herriaz, batez ere.

## LANA ETA KULTUR EKINTZAK

Ogibidez administraria, Pakea aseguruan egin zuen lana administraritzako buru izatera iritsiz. Baina bere lana ez zen horretan amaitzen, nahiz eta bizitzeko premiak asetzeko hor bete.

Oso gazte zelarik, gerra aurretik, Xagu elkarte kulturala eraiki zuen, lehenbizi bere izeba baten etxean, gero Urbietako kaleko 13an, bere familiak zeukan dendan, hilerio izen bereko aldizkari bat bertan inprimatzen zutelarik. Kultura, politika, musika, kirolak ziren erabiltzen zituzten gaiak, gizon ospetsuekin elkarriketak (Soroazabal adibidez), Pio Barojaren obren azterketak ere egiten zituzten. Beste gauza askoren moduan gerrarekin desagertu zen elkarte hau, bibliotekan zituzten liburuak bazkideen artean banatuz. Argazkigintza ere oso gogoko zuen Gabrielelek, bazkideek elkarte honetan errebelatzen zituztelarik.

Bere auzoan, (orain oso aldatua den San Martin) ospatzen ziren San Martin festak eratzeko buru belarri sartzen zen, eta baita argazki erakusketa prestatu ere auzoko iraganeko historia gogoratuz eta Kutxan hitzaldiak antolatuz.

Arte ederretaz maitemindua egonik poesia, pintura eta musika alorrean sentiberatasun berezia nabari zitzaion. Hemen ditugu honen lekuko adibide batzuk:

– Orfeoiko kantaria zen eta hil arte bertako babeslekide. Kultura musikaleko partaide izanik ez zuen kontzertu bat ere galtzen.

– M.<sup>a</sup> Dolores Agirrek adierazi digunez, antzerkigintzako pausoak ere eman zituen, berak euskaratutako *Lourdesko lorea* antzerkia, Gabrielen alaba Itziarrek 13 urte zituela antzeztu zuen.

– Elkarte askotako partaidea izan zen: Cultura Musical, Coro Easo, Orfeon Donostiarra, Urkirolak, Schola Cantorum, Euskal Iztundea, (Academia de declamación vasca), Sociedad Vascongada de Amigos del País, Aranzadi. Azken honetan Prehistoriako lanetan, trikuharriak eta abar aztertuz Peña Basurtorekin batera ibili zen.

– 1985.urtean Club C.C.C.ek urtero egiten zuen kongresuan, Euskalerriko kantu eta dantzariak eratu eta aurkeztu zituen Donostiako udaletxean, hemengo ohiturak kanpokoek jakin zituzten.

– Bere etxeko altzari guztiei euskal kutsuko artea ezartzen zien, espreski berak diseinaturik, hala nola lanparak, burdinazko berogailu-estalkiak Gernikako arbola hostoen irudiekin apainduz.

Urbia mendian dagoen Peru Saroy errefugio edo aterpearen sortzaileetako bat zen, On J.M. Barandiaranekin aste oso bat pasa izan zuten bere emazteak kontaktzen digunez, maisuak egiten zituen ikerketa lanetan lagunduz.

## GABRIELEN ALFABETATZEA ETA TORIBIO ALZAGA

Gabriel, Toribio Alzagaren eskutik alfabetatu zen euskaraz. Berari buruz zuen iritzia jakiteko Gabrielelek idatzitako lan bat hartu dugu lekuko "El centena-

rio de Toribio Alzaga" (2), honela dio: ona, alai, eta umore onekoa. Kuadroan txaketoia, bisera, bigote eroriak, ez zeukan Toribiok ikusten ohituta geunden euskal gizonaren itxura handirik.

Bere ikasgeletatik maila sozial guzietako pertsonak pasa omen ziren. Klaseek familia giroa zeukaten, lagunarteko elkarrizketak ziruditen (3).

### GABRIEL "ACADEMIA ERRANTE"-KO PARTAIDE (1955-1962)

1955-1962 artean eman zuen bizia "La Academia Errante"-k. Azkoitia (1959), Araoz (1961), Aizarnan (1961), Ataunen (1962) egin zituzten bilerak, bertan irakurritako lanak Añamendik publikatu zituen. Gabriel Zapiain hemengo partaideen zerrendetan agertzen zaigu (4), baita bi lan argitaratu ere aurrerago adieraziko dugunez, Araozen eta Aizarnan egin zituzten bileretan irakurriak.

"La Academia Errante": F. de Iturriak dioenez jende desberdinen kokaguna izan zen: artistak, idazleak, intelektualak. Garai bateko entziklopedistak akademiko ibiltariak bilakatu ziren, Luis Peña Basurto, Angel Cruz Jakaren eraginez (5). Jende ospetsua ikusten da partaideen artean, Azkoitia egin zuten bileran hauek agertzen dira: Alvaro del Valle Lersundi, Trino Uría, Ignacio Uría, José M.<sup>a</sup> Busca Isusi, Luis Michelena, Angel Jaka, Reyes Corcóstegi, José Oregui, Martin Irizar, José Villar, Ignacio Zumalde, José Aranzadi eta Luis Peña Basurto (6).

1961ean Araozen Lope de Agirrerri egindako omenaldian lehen aipaturakoez aparte beste hauek ere agertzen dira: José Antonio Ayestarán, Gabriel Zapiain, Juan José Lasa, Ramón Zulaica, Elias Amezaga, Luis Martin Santos, Jorge Oteiza. 1962an Ataunen; beste hauen izenak gehitu behar dira: Jesús Elósegi, Estornés Lasa anaiak, F. Unzurrunzaga, Luis Pedro Peña Santiago, José Leon Careche, Manuel Madrazo, José Arteche, Aitor Goiricelaya, Luis Merino, Eugenio Arbide, Antonio Valverde, José Segura, Basterreche pintorea, eta José Arin Dorronsoro (7).

Añamendik "La Academia Errante" dela eta argitaratu zituen lanetan, bi agertzen zaizkigu Gabriel Zapiainenak: "Lope de Aguirre y Felipe III, padres" en "La Academia Errante: Lope de Aguirre descuartizado" (Araozen 1961. urtean irakurria). San Sebastián, 1963, pp. 119-143; "Toribio Alzaga" en "La Academia Errante: sobre la Generación del 98", San Sebastian, 1963, pp. 117-127 (8). (Aizarnan, 1961. urtean irakurria).

(2) "El centenario de Toribio Alzaga", *Vida Vasca*, 1962.

(3) Id.

(4) *Diario Vasco*, 1984-1-17.

(5) Id.

(6) *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*, Edit. Añamendi, 1970.

(7) *Diario Vasco*, 1984-1-17.

(8) *Eusko Bibliographia*, Jon Bilbao, 1987. Suplemento 1961-1975.



*Eusko Bibliographian* (9), Jon Bilbaok egina, agertzen diren Gabriel Zapiainen lan argitaratuak hauek dira:

– “El centenario de Toribio Alzaga”, *Vida Vasca*, 1962, XXXIX, 105, 107, 109.

– “Lope de Aguirre y Felipe II, padres”, en “La Academia Errante”: “Lope de Aguirre descuartizado”, San Sebastián, (1963), pp. 119-143.

– “Toribio Alzaga”, en La Academia Errante: “Sobre la Generación del 98”, San Sebastián, (1963), pp. 117-127.

(Oharra: *Eusko Bibliographian* Gabriel Zapiainen hiru lan hauek agertzen dira, baina “El centenario de Toribio Alzaga”, *Vida Vasca*, 1962, XXXIX, 105, 107, 109 argitaratua eta “Toribio Alzaga” “La Academia Erranten” argitaratutakoa ia berdinak dira. Hitz batzuk eta irudi batzuk sartu dira hemen baina artikulua bera dela esan daiteke.)

#### ERASKINA: Gabriel Zapiainen familiaren aztarnak

Gabrielen iturriak eta giroa nolakoak ziren argitzeko interesgarria iduritu zaigu eraskin hau idaztea.



(9) Id.

Aurrekoen aztarnak, aitona-amonenak, Astigarragan eta Donostian ditu Gabriel-ek. Familiagandik zetorkion euskal sena. Amaren aldeko aitona-amonak donostiarrak ziren; aitarenak: aitona Astigarrakoa, Miguel Jose Zapiain y Arrillaga, amona Felipa Irastorza Elua, Donostiakoa.

Astigarragako aitona honen berriak Gabriel beraren argitaragabeko idatzieta-tik jakin ditugu. "Gure Aitona..." izen buruarekin gaztelaniaz idatzia, zazpi orrial-detakoa, *Tellatxuri* izenpetua anaiaren eskutik iritsi zaigu. Miguel Jose Zapiain y Arrillagaren xehetasun ugari dakartza bertan (10).

Astigarragatik etorri zen Donostiara bost seme alabekin hango etxea erre zitzaielako. San Martin auzoan kokatu ziren eta Gabrielen aita, txikiena eta seigarrena, hemen jaiotzen zen (11).

Zurgin, bizargin etab. denetatik izan zen aitona hau, gizon abila izanik hondartzan erregeak bainurako zeukan kasetaren ondoan eraiki zituen lehenengo kasetak, txuri-urdinez pintatuak. Baina ezbeharrak! 39 urterekin ito egin zen, bederatzi eta hiru urte arteko sei haur eta alarguna utzirik (12).

Gertaera honek esames franko sortu zuen. 1892ko apirilaren 23an *La voz de Guipuzcoa* egunkariak luze eman zuen berria. Carlista izanik liberalek itsasora bota ote zuten susmoa ere zabaldu zen. Gizon prestua, itxura onekoa, karisma zuena omen. Egun hartan Bretxako *La Verdad* tabernan hartu zuen azken tragoa. Hemendik atera eta "Viva Don Carlos" oihukatu zuen. Aldamar kalea ez zegoen garai hartan, erroketa erori edo... martxoaren 30ean desagertu zena, apirilaren 22an azaldu zen oso desitxuratua, arropen bidez ezagutu zuten. Arrantzale batzuk aurkitu zuten itsasoan (13).

Aitona honen senitartekoa zen, Antonio Pildain y Zapiain, Kanarietako gotzaina; arrebaren semea, Gabrielen aitaren lehengusu propioa, Errepublikara garaian Azañaren gobernuan (1931-1936) diputatua izana. Azañarekin kanonigo, Francorekin gotzain, baina Erromatik zuzenean egindakoa. Konkordatua geroago etorri zen.

Behin Kanarietara Franco joan zenean, bera hango gotzain zela, etzion palioa kanpora atera ohitura zenez, Franco elizara sar zedin, ateak irikita omen zeuzkan edozein kristauri zegokionez. Baita nonbait gero afusilamentu bat zela eta erruki eske joan zitzaionean ukatu ere eskaria.

Amona Felipa Irastorzaren aldetik ere bazuten beste gotzain bat Javier Irastorza izenekoa Orihuelako gotzaina, militar ordenetako, Filiparen nebaren semea.

Bi gotzain hauek Gabrielen aitaren lehengusu propioak ziren, gazterik, 39 urterekin, itsasoak irentsi zuena, Gabrielelek zazpi orrialdetako idazkia eskaintzen diona. Gabrielelek bi gotzain hauekin izan omen zituen harremanak, bere anaia Agustinen bidez jakin ditugu gotzain hauen berriak.

(10) "Gure Aitona...". Tellatxuri izenpetua, 7 orri, argitaragabez. Azkue Biblioteka.

(11) Id.

(12) Id.

(13) Id.

Beste idazki bat ere burutu zuen Gabrielelek gaztelaniaz idatzia “La Villa Mouriscot” (1906-1988) (14) Urbietan 13an zegoen denda baten historia. Amona Felipak jarritako negozioa eta ondoren Agustin Zapiainek (Pello Kirten) eraman izan duena. Familia osoa honen inguruan biltzen zen nonbait. Gogoan eduki Gabrielelek sortu zuen Xagu elkarte kulturala ere hemen kokaturik zegoela.

Bi dokumentu hauek “Gure aitona...” eta “La Villa Mouriskot” *Tellatxuri* izenpetuak, Gabriel Zapiainen lanak, Azkue Bibliotekan geldituko dira artxiborako.

*1992-V-29 Euskaltzaindiko bileran irakurria*

*M.<sup>a</sup> Pilar Lasarte*

---

(14) “La villa Mouriscot” 1906-1988, *Tellatxuri* izenpetua, 8 orri, argitaragabea. Azkue. Biblioteka.



## AITA ISIDRO BAZTARRIKA (1931-1992)

Hirurogoi urte zituen aita Isidro Baztarrika-k, joan den martxoaren 24-an Estibalitz-en hil delarik.

Ataun-en sortua zen, hogeita hamaika-n, uztailaren 15-ean; eta, hamazazpi urtetan fraide-agintzez finkatu zen Lazkao-ko beneditar etxean.

Berrogeita hamabortzean apezturik, fraidegaien moldatzaile ta erakasle izendatu zuten, Erroma-n bi urtez ikasten egon ondoan.

Euskaraz idazteko eta mintzaldi egiteko dohain berezi bat agertu zuen; eta, berrogeita hemeretzi, bere lehen liburua argitarazi zuen: *Goazen Lurdes-a*.

Ordukoa dut haren lehen eskutitza: “Jakin det Lurdes-aldean zabiltzala edo ibili izan zerala beintzat; ta eskale natorkizu: arren! olerki bat egingo al diguzu Lurdes-ko Andra Mariari buruz? Asko edertuko luke gure liburutxo”. (Agorrak 12/57).

Igorri nion. Hark orduan

“Bai lan ederra, hasi zerala salmoak euskaratzen... Ea noiz bukatzen dituzun; eta hemengo euskeran zuretik jarriko ditugu guk.” (57-11-11).

Hitzak baino egintzak hobe zirela, etorri zitzaitan, Santamaria jaunarekin, Donostia-ko karrikaraino: nerekin ikusteko nolaz argitarazi euskal-salmoen zortzi ehun eta berrogeita hamasei orrialdetako gure liburua.

Baiona-ko apezpikutegian erakutsiak nituen euskal-samo horiek; eta, orduko elizkizunak izanik ere latinez, zorionak eman zizkidan... Zorionak bai, baina diru-laguntzarik ez.

Santamaria jaunaren eta aita Isidro-ren gomendiozko hitz batekin joan nintzen, Lekeitio-n zegoen andere Goiri baten ikusterat; bihotza zabalik hartu ninduen eta Bilbo-ko Castor Uriarte jaunaren ganat igorri, bi urterako diru-mailegu bat egin baizidan hark.

Egun hartan euria jauts-ahala ari zen Bilbo-ko karriketan; baina, aingeru begirale ta laguntzaile, atxeman nuen: aita Lino Akesolo.

— Salmoen liburua argitaratzeko behar nuena eskurat eman izan zitzaidanez geroz, *Ordorica* tegikoei eraman nien nere idazkia.

Argitaratu arte, haatik, dirua nori utz? Abertzale gazte baten eskuetan utzi nuen; eta, debrua ez baitago sekulan lo, nere diruzaina giltzaperat bildua izan zen... Zer egin? berriz ere, aita Isidrok eman fraide-lagun batekin, Bilborat joan. Giltzapeturaino sartu nintzen; eta, haren ahotik, jakin nuen: delako dirua segurean zela.

—Horiek hola, hirurogeita laueko martxoaren 17-an, euskal-apezak bildu zituen Baiona-ko jaun Apezpikuak; eta galdegin zuenean: “Liturgia berria euskaraz egiteko, non dituzue euskarazko salmoak?” Erantzun izan genuen: “Hona Salmoak, aita Lertxundi-k euskal-kantutan emanak”.

Azaroaren 18-an ardiesten zuten Erromako baimena. Ondoko urtean, aita Baztarrika-k gipuzkoeraturik, Gipuzkoako elizetan hedatzen ziren; aita Lino Akesolok bizkaieraturik, Bizkaiko elizetan.



Ordukotz, Estibaliz-ko fraidetxeari bizi emaiterat igorria zen aita Isidro. Handik idazten zidan:

“Aspaldi huntan ez dizut berri handirik bidali. Izan ere, orain ez naiz bizi Lazkao-n lasaitasunean. Oraindik etorri berriak, lan asko egiteko, etxea ere piska bat txukuntzen ari gera. Ta gainera jende asko etortzen da; ta hoieri ere zerbeit begiratu behar. Aurreko igandean bertan, goizetik baziren ehundik gora kotxe, oiñez ta motoz etorritako jendea kontatu gabe.

Neure euskal-lanak bazterrean utzi-ta dauzkat, oraingoz beintzat; tarteka-tarteka egiten det zerbeit: ezin-egon egin gabe... Ez dakit nola egin-arazi niñuzun zuk Euskaltzaindiaren laguntzaile; halere eskerrak zuri, zure asmo ona gatik.” (1965, epailak 31).

– Urte berean, Orixe-ri egin omenaldian, artikulu bat argitaratu zuen: “Orixe Jainko-billakari porrokatua”.

1968-ko urtean berriz: “Aditza, metodo nor-nori-nork”, Elvira Zipitria andereñoak Lazkao-ko gazteei erakatsi aditz-bidea baliatuz.

Haren idazlan gehienak Lazkao-ko *Jaunaren Deia*-an argitaratuak ditu; eta, datorren zenbakirako, badu artikulu bat, hil baino hogeit bat egun lehenago idatzia: “Gaxoekin otoitzean”.

Joan den irailaren 8-an, Estibalitz-en ikusi dugu dena kar, egun handi hartako elizkizunen sustatzaile. Hango fraideen eta Beloke-koen bazkaria bukatzerakoan, xutitu da. Etxeko nagusiar dagokion bezala, batetik bertzerat joan da, bakotxari bihotzeko hitz bat erranez. Hasi zait orduan: “Egon zenbeit egun, gurekin”. Ez diot baietzik eman; baina, lerro hauek idaztean, harekilako istan goxo bat iragan dudala iduri zait.

Aita Isidro, orroit Estibaliz-ko Amaren gizona zarella; orroit Estibaliz-ko Ama Euskal Herriko zaindaria dela; orain bazauden betirako bizian, harekin aipa Jainko Jaunari Euskal Herria, bai-eta... Euskaltzaindia.











